

VU Research Portal

Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw.

Noordegraaf, J.

1985

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Noordegraaf, J. (1985). *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw.* (Geschiedenis van de taalkunde; No. 3). Foris Publications.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

NORM, GEEST EN GESCHIEDENIS

Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw

NORM, GEEST EN GESCHIEDENIS

Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van
Doctor in de Letteren
aan de Rijksuniversiteit te Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus Dr. A.A.H. Kassenaar
hoogleraar in de faculteit der Geneeskunde,
volgens besluit van het college van dekanen
te verdedigen op woensdag 6 februari 1985
te klokke 15.15 uur

door

JAN NOORDEGRAAF
geboren te Schiedam in 1948

Promotiecommissie

Promotores: prof.dr. J.G. Kooij
prof.dr. D.M. Bakker

Referent: prof.dr. C. van Bree

Overige leden: prof.dr. Q.I.M. Mok
prof.dr. I. Schöffer
prof.dr. H. Schultink

in memoriam Th. W.

© 1985 J. Noordegraaf

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

INHOUD

WOORD VOORAF	xiii
GEBRUIKTE AFKORTINGEN	xiv
1. INLEIDING	1
1.1. Over doelstelling en werkwijze	3
1.2. Wat is traditionele grammatica? Twee tradities	13
1.2.1. Klanken, woorden, zinnen. Het klassieke model	13
1.2.2. Redekundige ontleding en algemene grammatica	19
1.2.2.1. Nicolaas Anslijn	19
1.2.2.2. J.C. Beijer	28
1.2.2.3. J. van Schreven	31
1.2.2.4. B. Brugsma	35
1.3. Indeling en inhoud	41
1.3.1. Indeling	41
1.3.2. Inhoudsoverzicht	44
1.3.3. Leesaanwijzingen	59
2. VARIA LINGUISTICA. Capita selecta uit de achttiende eeuw	61
2.1. Frankrijk: Gabriel Girard	63
2.1.1. Inleiding	63
2.1.2. Zinsanalyse	65
2.1.3. Typologie	70
2.1.4. Enkele kanttekeningen	77
	vii

2.2. Engeland: de Schotse Verlichting	79
2.2.1. Inleiding	79
2.2.2. Adam Smith	82
2.2.2.1. Inleiding	82
2.2.2.2. De <u>Dissertation</u> : inhoud (1)	85
2.2.2.3. De <u>Dissertation</u> : inhoud (2)	91
2.2.2.4. De <u>Dissertation</u> : receptie	99
2.2.2.5. Enkele kanttekeningen	104
2.2.3. Hugh Blair	105
2.3. Duitsland: J.C. Adelung	115
2.4. Nederland: Pieter Weiland	125
2.4.1. Weiland in 1799	126
2.4.2. Weiland in 1821	133
2.5. Afsluitende beschouwingen	137
3. RONDOM WEILANDS <u>NEDERDUITSCHES SPRACHKUNST</u> (1805)	143
3.1. Inleiding	145
3.2. Pieter Weiland, dienaar van God en taalkundige te Rotterdam	153
3.2.1. Pieter Weiland (1754-1842)	153
3.2.2. De dichtgenootschappen	159
3.2.3. Taalkunde en theologie	164
3.2.4. Uit de wordingsgeschiedenis van de <u>Nederduitsche spraakkunst</u>	174
3.2.4.1. Inleiding	174
3.2.4.2. 1799: de "Inleiding"	176
3.2.4.3. 1805: context	182
3.2.4.4. 1805: tekst (1)	184
3.2.4.5. 1805: tekst (2)	190
3.2.4.6. Terugblik	203
3.2.5. Korte samenvatting	212
3.3. Matthijs Siegenbeek in dienst van de "Maatschappij"	215
3.3.1. Matthijs Siegenbeek (1774-1854)	215
3.3.2. Twee schoolboekjes	225
3.3.2.1. Inleiding	225
3.3.2.2. Context	227

3.3.2.3. Over de <u>Syntaxis</u> (1810)	232
3.3.2.4. Over de <u>Grammatica</u> (1814)	246
3.3.2.5. Enkele kanttekeningen	252
3.4. Afsluitende beschouwingen	255
3.4.1. Karakterisering	255
3.4.2. Receptie	257
3.5. Enkele conclusies	265
 4. TACO ROORDA EN ZIJN DISCUSSIE MET DE VRIES	 271
4.1. Taco Roorda, leven en werk	273
4.1.1. Taco Roorda (1801-1874)	273
4.1.1.1. Groningen, Leiden, Amsterdam	274
4.1.1.2. Het Bijbelgenootschap	279
4.1.1.3. Von Humboldt en Holland	283
4.1.1.4. De Akademie	290
4.1.1.5. De controverse met Van der Tuuk	294
4.1.2. Uit Roorda's geschriften	296
4.1.2.1. Filosofie, psychologie, antropologie	296
4.1.2.2. Naar aanleiding van <u>Over de deelen der</u> <u>rede</u> (1852)	309
4.1.3. Tussenlanding	314
4.2. M. de Vries	317
4.2.1. Inleiding	317
4.2.2. Taalkunde en filologie	321
4.2.3. Taalkunde als wetenschap	329
4.2.4. De Vries in 1855	337
4.3. Het debat in de Akademie	339
4.3.1. Overzicht	339
4.3.2. Taaltypologie en taalverandering	344
4.3.2.1. De Vries	344
4.3.2.2. Roorda	347
4.3.3. Korte nabeschuwing	353
4.4. Standpunten en getuigenissen	355
4.5. Tweemaal Nederland-Duitsland	369
4.5.1. De Vries en de Duitse taalwetenschap	370
4.5.1.1. Grimm	370

4.5.1.2. Van Grimm naar Schleicher	379
4.5.1.3. Tussen twee werelden	386
4.5.2. Roorda en de Humboldtiaanse linguïstiek	393
4.5.2.1. Von Humboldt	393
4.5.2.2. Steintal	402
4.5.2.3. Enkele kanttekeningen	404
4.5.3. Slotopmerkingen	411
 5. TRADITIE EN VERNIEUWING	 415
5.1. Uit "de School van De Vries"	417
5.1.1. H.E. Moltzer	418
5.1.2. J. te Winkel	426
5.1.3. J. Verdam	434
5.1.4. "Negentig" en later: de "School van Kollwijn"	442
5.1.5. Enkele kanttekeningen	449
5.2. Uit de geschiedenis van de algemene grammatica	453
5.1.2. Over algemene grammatica	454
5.2.2. Over algemene grammatica in Nederland	461
5.2.2.1. Van Port-Royal naar Kant	462
5.2.2.2. Algemene grammatica in de jaren vijftig van de negentiende eeuw	466
5.2.2.3. Van "grammatica" naar "linguïstiek"	473
5.2.2.4. Algemene grammatica voor het onderwijsveld	478
5.2.2.5. De Europese context	483
5.2.2.6. Enkele conclusies	488
 6. TERUGBLIK EN PERSPECTIEF	 491
6.1. De introductie van de historische methode in de Neerlandistiek	493
6.2. De verloren zin?	497

NOTEN	503
BIBLIOGRAFIE	559
REGISTER VAN PERSOONSNAMEN	595
BEKNOPT ZAKENREGISTER	607
SUMMARY	611
CURRICULUM VITAE	619

De geschiedenis van de taalwetenschap, in het bijzonder die van de negentiende eeuw, is een vakonderdeel dat telkens weer verrast, niet in het minst door z'n breedheid en diversiteit. Wie ter afsluiting van zijn academische studie een - zoals dat heet - eerste proeve van zelfstandige wetenschapsbeoefening op dit gebied voorlegt, beseft dan ook nogmaals, hoe vaak hij bij zijn onderzoek een beroep heeft gedaan op een veelheid van personen en instellingen. In mijn geval kan of mag ik die hier niet allemaal noemen. Een enkele uitzondering zij me evenwel vergund.

Dank ben ik verschuldigd aan L.F. van Driel en aan J. Knol. Niet alleen voor de soms zeer intensieve samenwerking in de afgelopen jaren, maar vooral omdat ze, elk op hun eigen wijze, mij ervan hebben weerhouden vrijwillig het lot van Trommius te delen. De voltooiing van dit proefschrift werd mogelijk gemaakt doordat de Faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit mij in de cursus 1983-1984 een zestal maanden studieverlof toekende, een feit waarvan ik met erkentelijkheid melding maak. De resultaten van dit verlof zouden echter zonder de inzet en accuratesse van Angelina de Wit nog geruime tijd in een zeer onbepaalde staat gebleven zijn.

De laatste alinea in een voorwoord als dit is meestal gericht tot de partner van de promovendus. Vroeger heb ik wel eens gedacht dat een dergelijk tekstgedeelte slechts obligate frasen bevatte. Ook op die mening ben ik inmiddels teruggekomen.

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

Bulletin SHESL	Bulletin d'information de la société d'histoire et d'épistémologie du langage S.H.E.S.L.
CLG	F. de Saussure, Cours de linguistique générale. Éd. T. de Mauro. Paris 1974.
CLG/E	Idem. Éd. Rudolf Engler. Wiesbaden 1968.
CLG/E,N	Idem. Notes de F. de Saussure sur la linguistique générale. Éd. Rudolf Engler. Wiesbaden 1974.
FdL	Forum der Letteren
HEL	Histoire Épistémologie Langage
HL	Historiographia Linguistica
JHI	Journal of the History of Ideas
LB	Leuvense Bijdragen
Nieuwe Bijdragen	Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding
NNBW	Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek
NTg	De Nieuwe Taalgids
TNTL	Tijdschrift voor Nederlands(ch)e Taal- en Letterkunde
VMKAW	Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde
Voortgang	Voortgang van het onderzoek in de subfaculteit Nederlands aan de Vrije Universiteit (sinds 1983: Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek)
WZUB	Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Berlins
ZDL	Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik
ARA	Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage
KAW	Koninklijke Akademie van Wetenschappen
KB	Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage
NBG	Nederlands Bijbelgenootschap Haarlem
UBA	Universiteitsbibliotheek Amsterdam

UBL
VBBB

Universiteitsbibliotheek Leiden
Bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering
van de belangen des boekhandels (thans UBA)

ICHOLS

International Conference on the History of
Language Sciences

1 INLEIDING

1.1. OVER DOELSTELLING EN WERKWIJZE

In de vijfde bundel van zijn Ideeën, geschreven in de eerste helft van 1873, merkt Multatuli op: "Was 't niet Voltaire die gezegd heeft: en etymologie les voyelles ne signifient pas grand-chose, et les consonnes rien du tout? Ik ben op 't ogenblik niet in de gelegenheid de plaats na te slaan, en weet dus niet of ik die uitdrukking met juistheid weergeef". ¹⁾ De auteur van de Havelaar wil blijkbaar bij z'n lezers de indruk wekken, dat hij z'n Voltaire net even niet bij de hand heeft. Maar misschien is het wel goed dat hij niet in het werk van Voltaire naar deze passage is gaan zoeken. Bloomfield namelijk verwijst in zijn boek Language ook naar dit "epigram on etymology", en wel op deze manier: "Voltaire is reported to have said that etymology is a science in which the vowels count for nothing and the consonants for very little". Terrecht schrijft Bloomfield: "is reported", want hij deed wat vele taalkundigen vóór hem hadden nagelaten en ging ad fontes: "I have sought it in vain in Voltaire's writings" (Bloomfield 1976: 6; 511).

Als bron voor deze overlevering noemt Bloomfield Max Müller, een van de meest gelezen taalkundigen uit de negentiende eeuw. In het tweede deel van zijn Lectures on the science of language (1864) schrijft Müller: "Voltaire, as is well known, defined etymology as a science in which vowels signify nothing at all, and consonants very little. 'L'étymologie', he said, 'est une science où les voyelles ne font rien, et les consonnes fort peu de chose'" (Müller 1913,2: 298). De vindplaats van dit epigram wordt door Müller niet aangegeven ("as is well known"). Zo groot is het gezag van Müller, dat Vernier als hij in zijn studie over Voltaire gram-

marien (1888) het dictum van Voltaire vermeldt, daarbij niet uit het werk van Voltaire zelf citeert, maar zich op Müller beroept ²⁾. En aangezien andere taalkundigen die hun betoog met de woorden van Voltaire illustreren, veelal nalaten Müller als hun zegsman te vermelden of enige andere bron aan te geven, krijgt Voltaire's uitspraak een enigszins apocrief karakter ³⁾.

Koerner (1978: 177) gebruikte de casus van Voltaire om nog eens de gebreken van de contemporaine geschiedschrijving van de taalkunde in het licht te stellen: "jeder, der sich einmal ernsthaft bemüht hat, die Belegstelle eines bestimmten Ausspruchs, eines oft benutzten Zitats (etwa das Voltaire zugeschriebene über die Etymologie des 18. Jahrhunderts) oder eines Fachausdrucks zu finden, weiss um die missliche Lage in der linguistischen Historiographie". In zijn openingstoespraak op de tweede International Conference on the History of the Language Sciences (Lille 1981) loofde hij een bedrag van honderd dollar uit voor diegene die hem de vindplaats van het citaat kon wijzen. Ik kan niet vertellen of dit bedrag al is opgeëist, maar daar gaat het hier ook niet om. Het punt is dit.

Het lijkt paradoxaal dat bij de explosieve toename van het aantal studies op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde gedurende de laatste vijftig jaar, men nog steeds stuit op lacunes betreffende de meest elementaire gegevens. Telkens weer kan men bijvoorbeeld geconfronteerd worden met allerlei fictieve personages: een puber die een grammatica publiceert, een grijsaard die op hoge leeftijd, ja zelfs aan gene zijde van het graf een taalkundig opstel concipieert; en wie op nieuw "de zoon van L.A. te Winkel" tegenkomt, legt vermoeid het rode potlood terzijde ⁴⁾. Eenvoudige vragen over een term, over auteurschap of jaar van verschijnen van een werk blijken in de beschikbare literatuur vaak niet beantwoord te zijn, terwijl één zo'n gegeven soms voldoende is om een goed ogende hypothese omtrent "voorloperschap" of originaliteit te doen sneuvelen ⁵⁾.

Dergelijke ervaringen, onder meer bij een deelonderzoek naar Ferdinand de Saussure, toch niet een van de minst bestudeerde figuren in de geschiedenis van de taalwetenschap, gaven Lepschy aanleiding te spreken van de "general poverty of standard reference works for linguistic historiography" (1981: 28). Hij sprak dan ook de behoefte uit aan een

"large-scale, systematic history of linguistics, from the ancient times to the present day, covering the main cultural areas and periods ...". Is zo'n overzicht wel te maken, vroeg hij zich af. Het antwoord was simpel: "One ought at least to try, because a more worrying question, it seems to me, is the one we have to ask now: How can we do without it?" (1983: 30-31). Ook deze studie is bedoeld als een bijdrage aan een dergelijk overzicht van de geschiedenis van de linguïstiek.

Alvorens over te gaan tot het afbakenen van het terrein van onderzoek van deze studie, wil ik eerst enkele opmerkingen maken over de geschiedschrijving van de linguïstiek in het algemeen ⁶⁾. De geschiedenis van de taalwetenschap heeft om te beginnen een eigen waarde; het beschrijven ervan behoeft dus bijvoorbeeld niet gelegitimeerd te worden door middel van verwijzingen naar ontwikkelingen in de hedendaagse taalkunde.

Op de vraag naar rol en functie ervan zijn verschillende antwoorden mogelijk. Ik noem er enkele. Bestudering van het verleden kan, zo menen sommigen, de hedendaagse linguïst tot bescheidenheid stemmen en hem behoeden voor al te overijde aanspraken op originaliteit ⁷⁾. Anderen zoeken op dit terrein primair mogelijkheden tot identificatie en zelfbevestiging. De geschiedenis heeft dan ook vaak gediend als terrein voor de "chasse aux précurseurs" (Mounin). Dat bij deze jacht zich talrijke ongevallen hebben voorgedaan, het is niet onopgemerkt gebleven; maar ondanks dat is het fouilleren van "de vorigen" op soortgelijke interesses als wij er zelf op na houden niet bij voorbaat een verwerpelijke aangelegenheid. Voor de hedendaagse onderzoeker kan in een schok der herkenning een persoonlijke stimulans gelegen zijn, en bovendien kan een speurtocht naar (verwante) standpunten in het verleden ook voor anderen nuttige resultaten afwerpen. Dit laatste punt kan breder worden uitgewerkt.

Aan de geschiedschrijving van de linguïstiek kan men nl. een rol toekennen die verder gaat dan het leveren van materiaal ten behoeve van inleidende hoofdstukken van taalkundige handboeken ⁸⁾. De geschiedenis van de linguïstiek zoals die bijvoorbeeld Simone voor ogen staat, dient de hedendaagse linguïst een scala te bieden van behandelde problemen met de daarvoor aangedragen oplossingen tezamen met een analyse van de cognitieve handelingen die tot die oplossingen geleid hebben. Niet een inventaris van feiten, maar "un cadre détaillé des façons dont un certain

phénomène (une évidence) a stimulé la formation de concepts et de théories" (Simone 1975: 370). Dat betekent dat de vakgeschiedenis niet aanhangsel is, maar vitaal onderdeel van het vak. In zo'n benadering heeft de vakgeschiedenis niet alleen betrekking op het verleden, maar vooral op het heden. Ze stelt de hedendaagse onderzoeker voorbeelden voor ogen van de wijze waarop bepaalde problemen kunnen worden aangepakt⁹⁾.

Met recht constateerde Klifman (1983: 11), dat Simone een belangwekkend pleidooi heeft gehouden voor een geschiedenis van de linguïstiek die meer is dan een bijwagen, beladen met historische curiosa. Toch gaf hij blijk van enige scepsis omtrent de bereikbaarheid van dit ideaal; niet omdat Simone's werkwijze in principe niet zou deugen, maar omdat het de meeste hedendaagse linguïsten aan de nodige openheid ten opzichte van theorieën uit het verleden zou ontbreken (cf. Klifman 1983: 12).¹⁰⁾

De geschiedenis van de linguïstiek te exploiteren als "un vaste répertoire de solutions possibles" (Simone 1975: 370) lijkt me op zich een legitieme benadering. De ervaring leert immers, dat "[d]e analyse van conceptuele worstelingen uit het verleden ... soms ook betrekkelijk onverwacht nieuw licht (kan) werpen op uitgangspunten voor de recente discussie" (Verkuyt & Le Loux 1983: 385). Om een mogelijk misverstand te voorkomen wijs ik er evenwel op, dat in Simone's voorgestelde beschrijvingsmodel ook zogeheten niet-epistemische factoren, zoals kwesties van wetenschapssociologische aard, zijn verdisconteerd: de handelingen van de onderzoekers immers, toen en nu, worden mede bepaald door externe factoren. Wie de geschiedenis van de linguïstiek vooral wil presenteren als een repertorium van probleemoplossingen en zich met name geïnteresseerd betoont in bepaalde resultaten die ooit aan het papier zijn toevertrouwd, zal zich vooral op interne factoren concentreren. Wanneer men bij een dergelijke gerichtheid laten we zeggen Te Winkel en Kolléwijn bevraagt naar hun opvattingen inzake het tempus in het Nederlands, dan gaat het in wezen niet (meer) om de genoemde taalkundigen, maar om een tweetal aan de tijd ontheven probleemoplossingen. "Te Winkel" en "Kolléwijn" zijn niet meer dan etiketten voor een bepaalde stellingname. Aangezien zo van bepaalde, op het niveau van een "large-scale history" (Lepschy) relevante gegevens wordt geabstraheerd, lijkt me een dergelijke benadering als uitgangspunt voor een studie met een algemener oog-

merk minder gewenst. Een heel pragmatisch punt is, dat een dergelijke geschiedenis méér informatie moet verschaffen, ook informatie van niet louter taalkundige, zo men wil epistemische aard. Een overweging van andere orde is deze: minstens even belangrijk als te laten zien welke problemen er zijn, is het, te laten zien waarom ze er zijn. Dit lijkt me een zwaarwegend punt. Bij een overwegende gerichtheid op oplossingen zal de vraag naar het waarom van de problemen nauwelijks aan de orde gesteld worden, en dat is nu juist de vraag die in historisch onderzoek in het algemeen en in de beoefening van de geschiedenis van de taalkunde in het bijzonder naar mijn inzicht centraal dient te staan ¹¹⁾.

Doelstelling van deze studie is een bijdrage te leveren aan de kennis van de geschiedenis van de taalkunde in Nederland, in het bijzonder die van de negentiende eeuw, en wel in een Europese context. Daartoe heb ik de aandacht gericht op een tweetal momenten binnen dit in plaats en tijd zo afgebakende kader: allereerst het verschijnen van de Nederduitsche spraakkunst van Pieter Weiland in 1805; vervolgens de discussie, in de jaren 1855-1858 gevoerd door Taco Roorda en M. de Vries. Het maken van deze dubbele incisie in de taalkunde van de negentiende eeuw heeft tot doel een aantal elementen te thematiseren die tezamen meer zijn dan de som van hun geheel en als zodanig licht kunnen werpen op de ontwikkeling van de negentiende-eeuwse taalkunde in het algemeen. Voor een breder antwoord op de vraag waarom juist deze onderwerpen gekozen zijn, verwijs ik de lezer naar 1.3.2.

Beide onderwerpen zullen de meeste lezers niet geheel onbekend voorkomen. In de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde heeft de Nederduitsche spraakkunst van Weiland een vaste plaats gekregen, maar dat heeft zeker ook te maken met het feit dat deze grammatica als complement moest fungeren van de door Siegenbeek ontworpen spellingregeling (1804). Dit werk van Siegenbeek heeft, zoals inzake spellingkwesties niet ongebruikelijk is, veel meer aanleiding gegeven tot bespreking en polemieken dan Weilands spraakkunst. Hoewel zodoende het werk en de persoon van Weiland minder de aandacht hebben getrokken, is het verschijnen van de Nederduitsche spraakkunst een interessant gebeuren. Taalpolitiek gezien is het van belang geweest, omdat het werk een grote rol ging spelen bij het tot stand komen van een bovengewestelijke cultuurtaal. Taalkundig

heeft het boek op een aantal punten een duidelijk codificerend effect gehad. Bovendien, wanneer we de ontstaansgeschiedenis van deze grammatica bestuderen, dan komt aan het licht, dat Weiland's taalkundige positie niet alleen chronologisch een overgang naar nieuwere inzichten markeert, maar ook inhoudelijk. Dat wordt duidelijk, wanneer we zijn inleiding op het Nederduitsch taalkundig woordenboek (1799) mede in de beschouwing betrekken. Een al te eenzijdige aandacht voor de descriptieve zijde van de Spraakkunst zelf heeft ertoe geleid, dat andere kanten van Weiland's taalbeschouwing, zijn inzichten inzake taalverandering bijvoorbeeld, in de literatuur sterk onderbelicht zijn gebleven. In een gedeelte van hoofdstuk twee en drie zullen deze onderscheiden facetten aan de orde komen.

Ook de discussie tussen Roorda en De Vries is tot een vast referentiepunt in de neerlandistiek geworden. Met name de door Roorda naar voren gebrachte ideeën over het primaat van de levende, gesproken taal hebben blijvend de aandacht getrokken. Roorda's relatief vroege pleidooi voor de structurele voorrang van de gesproken taal maakte het de aanhangers van Taal en Letteren in de jaren negentig mogelijk hem tot voorloper uit te roepen, zoals een van de voormannen van deze beweging, J.H. van den Bosch, dan ook nadrukkelijk deed in zijn Pleidooi voor de moedertaal uit 1893. Via De Vooy's, maar vooral via een Van den Bosch-adept als H.J. de Vos kreeg Roorda een plaats in beschouwingen over de didactiek van het Nederlands. In zijn bekende studie Moedertaalonderwijs in de Nederlanden (1939) besteedde De Vos enkele bladzijden aan de opvattingen van Roorda. In zijn lezing over "Een didactiek van het moedertaalonderwijs" (1959) liet L.M. van Dis niet na van de discussie tussen De Vries en Roorda melding te maken. Gedeelten van de tekst van zijn lezing, gepubliceerd in Levende Talen van 1960, werden overgenomen in de Didactische handleiding voor de leraar in de moedertaal (1962). Ook de passages over Roorda werden overgenomen; in de vijfde druk (1971) vindt men ze op bladzijde 10. En in een recenter didactisch handboek als Zeggenschap (1978²) wordt evenmin verzuimd aan Roorda te refereren (Griffioen & Damsma 1978: 47).

Het verrast verder niet dat we, het didactisch kader verlatend, zien dat Roorda's opvattingen aangehaald worden in verband met beschouwingen over het ABN (cf. Koelmans 1977; J.W. de Vries 1979-1980; zie ook Brom

1955). Ook buiten de neerlandistiek is Roorda geen onbekende. Als taalgeleerde is hij een intrigerende figuur, iemand van internationale allure, een relatief oorspronkelijk denker die er soms geheel eigen opvattingen op na houdt. Gedurende meer dan negentig jaar hebben zijn opvattingen over taal en spelling de aandacht getrokken. Het valt dan op hoe weinig gevraagd is naar de achtergrond van zijn ideeën. Hoe kwam hij tot zijn pleidooi voor de levende taal? De Vos (1939) gaf een terloopse aanwijzing, zonder dat hij de uiteenzettingen van Wille (1935) hierover in zijn beschouwingen betrok. Het is juist Wille geweest, die in zijn omstreden werk over Taalbederf door de School van Kollewijn een aantal aspecten van de discussie tussen Roorda en De Vries goed heeft weten te plaatsen. In hoofdstuk vier zal dat duidelijk worden.

De beide hierboven genoemde momenten worden uitgewerkt door het aanbrengen van een dubbele context: bio-bibliografische gegevens die de betrokken historische figuren betreffen, en gegevens die betrekking hebben op de intellectuele en maatschappelijke situatie in de periode in kwestie ¹²⁾. Gezien het feit dat het terrein van onderzoek geconstitueerd wordt door teksten, produkten van menselijk handelen, die "verklaard" moeten worden, is er de mogelijkheid om bij het onderzoek te opteren voor een ingang via personen: dat betekent dat de persoon van de auteur van de tekst(en) een structurerend element is bij de organisatie van het materiaal en bij de presentatie van de onderzoeksresultaten.

Concreet resulteert dat hierin, dat een auteur met zijn tekst(en) geplaatst wordt in een historische context, dat daarbij rekening wordt gehouden met de situatie op geesteshistorisch gebied en de "intellectosfeer" (Koerner), met de positie van andere wetenschappen en dat nadrukkelijk niet-linguïstische factoren in de beschouwing worden betrokken. Een strikte scheiding tussen deze elementen valt veelal niet te maken, noch bij het onderzoek zelf, noch bij de presentatie van de onderzoeksresultaten. Vaak is het zo, dat ze gecentreerd worden rond de persoon van de taalkundige die de functie van structuurelement heeft toebedeeld gekregen. Hoeveel aandacht aan elk van de soorten informatie dient te worden gegeven, is niet op voorhand uit te maken en is afhankelijk van een aantal factoren. Soms kan en moet bepaalde informatie beperkt blijven in verband met de doelstelling van de tekst. Aan de andere kant zijn er limieten gelegen in het al of niet beschikbaar zijn van mogelijk relevant materiaal (objectslimiet), en in de onderzoeker zelf (subjects-

limiet), van wie - het moet gezegd worden - soms de meest ongelooflijke kwalificaties geëist worden ¹³⁾.

Op zoek naar relevante gegevens kan als adagium gelden: "anything goes". Raadpleging van archieven, het gebruik maken van ongepubliceerd materiaal (brieven, dictaten e.d.), het bestuderen van buitenlandse grammatica's: dat alles kan dienen tot een beter verstaan van de te onderzoeken teksten. De gegevens immers, die het terrein van onderzoek constitueren, zijn teksten die betrekking hebben, impliciet of expliciet, op taal in het algemeen, op afzonderlijke talen en op bepaalde takken van taalkunde. De geschiedenis van de "Sprachwissenschaftsgeschichtsschreibung" (Grotzsch) heeft laten zien tot welke lacunes en vertekeningen een geschiedschrijving leidt, die alleen die teksten in de beschouwing betreft die volgens een modernere of ook contemporaine opvatting taalkundig mogen heten, en/of opereert met een zeer uitgesproken mening omtrent wat "wetenschappelijk" mag heten ¹⁴⁾. Dat Van Hamel in zijn Geschiedenis der taalwetenschap bijvoorbeeld "Port-Royal" ignoreert, heeft zeker te maken met zijn visie op wat taalkunde is. Uit het voorgaande volgt, dat niet alleen een boek als Hedendaagsch fetischisme van Carry van Bruggen zonder bezwaar mede in de beschouwing betrokken kan worden, maar dat men ook de uitspraken van Multatuli of Kloos in een overzicht verdisconteren mag ¹⁵⁾. Met andere woorden: wie zich met de geschiedenis van de taalwetenschap bezig houdt, kan en moet werken met een zeer rekkelijke opvatting van wat taal en taalkundig mag heten ¹⁶⁾.

Een andere richtlijn om vertekeningen te voorkomen is deze, dat men het verleden niet "through the eyes of the present" mag bezien: Robins, aan wie ik dit advies ontleen, laat zich in zijn bekende boek A short history of linguistics toch niet weerhouden van het doen van uitspraken die een expliciet normatief karakter hebben (bepaalde etymologieën worden "fanciful and impossible" geheten). Men kan dat niet afdoen als een vergissing; de zaak ligt principiëler. Hoezeer men ook bestudeerde opvattingen in het kader van hun eigen tijd dient te duiden, het betekent niet dat men vroegere opvattingen voor kritiek immuun kan maken door het tijdgebundene en specifieke ervan te accentueren ("een rationele oplossing voor probleem x voor tijdstip y geformuleerd door onderzoeker z"). Normativiteit is inherent aan elke beschrijvende activiteit; een geschiedschrijver kan niet anders dan werken vanuit zijn eigen opvattingen.

De consequentie is, dat ook andere dan strikt immanente kritiek oorbaar, ja onvermijdelijk is. Dat houdt overigens niet in, dat een geschiedschrijver telken male zijn eigen standpunt in het geding moet brengen. In een aantal gevallen zal hij dat niet eens kunnen, bij gebrek aan kennis over het onderwerp in kwestie, of omdat hij zelf niet de behoefte gevoelt aan een eigen gearticuleerde theorie daarover.

Ik vat samen. De zojuist gereleveerde richtlijnen en overwegingen zijn niet meer dan hulpmiddelen; ze vormen niet een recept, een reeks van procedures aan de hand waarvan men als vanzelf tot het gewenste resultaat, een adequate beschrijving van de geschiedenis van de taalkunde, kan geraken. Het bewerken van uitgeselecteerd materiaal volgens een bepaalde methode *k*an ook niet leiden tot "a true history of the discipline", die bijvoorbeeld door Koerner wordt nagestreefd. Ook deze studie immers geeft geen beeld van "wie es eigentlich gewesen" (Ranke); ze is een reconstructie, waarin elementen van verschillende aard zijn vervat. Jaartallen, titels van boeken, gedeelten uit achttiende- en negentiende-eeuwse teksten en commentaar daarbij, schema's, historische feiten en tekstgedeelten van verhalende aard waarin deze elementen onderling verbonden worden. Voor de vraag naar de precieze aard van deze reconstructie moet ik naar de literatuur verwijzen, waarvan Schmitter in zijn recente Untersuchungen zur Historiographie der Linguistik (1982) een kritische analyse biedt ¹⁷⁾. Naar aanleiding van Schmitters studie merkte een bevoegd recensent op, dat hij het een evenwichtig en interessant werk vond; het had hem er evenwel van overtuigd "que le moment n'est pas encore venu de présenter la systématique d'une historiographia linguisticae" (Oesterreicher 1983: 354), en hij zou daar best gelijk in kunnen hebben ¹⁸⁾.

1.2. WAT IS TRADITIONELE GRAMMATICA? TWEE TRADITIES

Het tweede gedeelte van dit inleidende hoofdstuk wil ik gebruiken om enige informatie te geven over een tweetal soorten grammatica die in de vorige eeuw gangbaar waren. Eerst maak ik een aantal opmerkingen over de klassieke "partes"-grammatica; daarna bespreek ik de "algemene grammatica", waarin de zinsleer een belangrijke plaats heeft gekregen en die daarom van belang is geweest voor het zogenoemde redekundig ontleden. Samen duidt men ze gewoonlijk aan met de term "traditionele grammatica", hoewel sommigen aan deze term een wat ruimere inhoud geven ¹⁾. Met het bespreken van deze soorten grammatica laat ik, ten eerste, zien welke stromingen men in de negentiende eeuw kan onderscheiden. Over de indeling in verschillende stromingen kom ik in 1.3. nog uitvoeriger te spreken; deze paragraaf is een eerste ronde. Ten tweede worden er hier nieuwe gegevens aangedragen op het gebied van de geschiedenis van de schoolgrammatica, wat anno 1984 beslist nog geen luxe mag heten ²⁾. Bovendien wordt duidelijk dat men zich niet kan beperken tot wat in Nederland verschenen is, en evenmin tot wat er in schoolboeken staat geformuleerd ³⁾.

1.2.1. Klanken, woorden, zinnen. Het klassieke model

In zijn Nederduitsche spraakkunst voor eerstbeginnenden (1814) laat Anslin de behandeling van de zin vooraf gaan aan de behandeling van de woordsoorten ⁴⁾. Wanneer hij elders opmerkt, dat de redekundige ontleding "de grondslag (is), waarop men het taalonderwijs, volgens de gewone

spraakkunsten, kan bouwen" (1810: 102, mijn onderstr.), dan roept dat zowel de vraag op naar de opbouw van die "gewone" spraakkunsten als naar het bijzondere van Anslijn 1814.

De Nederlandse traditionele grammatici uit de achttiende eeuw hadden de stof van de spraakkunst in tweeën verdeeld. De spraakkunst of grammatica, zegt bijvoorbeeld Moonen, "bestaat uit twee deelen, die de Woortgronding [etymologie] en Woortvoeging [syntaxis] genoemd worden" (Moonen 1706: 1; cf. Knol 1977: 79). En in de inleiding op zijn Nederduitsch taalkundig woordenboek formuleert Weiland het nog beknopter: "Daar iedere taal uit woorden zamengesteld is, zo bepaalt de Spraakkunst zich tot twee hoofdzaken; voor eerst, tot de woorden op zich zelve; ten andere, tot derzelver zamenvoeging" (Weiland 1799: 1). Onder het hoofd "etymologie" of "woordgronding" treft men aan de behandeling van uitspraak en spelling, en vooral de leer van de woordsoorten. De "syntaxis" of "woordvoeging" leert, hoe men de woorden (het onderwerp van de "etymologie" met elkaar moet combineren. Syntaxis in de betekenis van zinsleer komt in de achttiende eeuw nog niet voor (Knol 1977: 80), en dat is geheel in de lijn van de Grieks-Romeinse grammaticale traditie, waarbij de aandacht primair, zo niet uitsluitend, op het woord gericht was ⁵⁾.

Een tiental jaren geleden kon in een bespreking van een moderne Sanskrit-grammatica door de recensent worden opgemerkt, dat veertig jaar terug degene die de structuur van een taal wilde gaan beschrijven, slechts één formule ter beschikking stond: "the Greco-Latin formula which reached its culmination in Priscian and underwent only minor changes in being adapted to the description of contemporary languages". Gebleken tekortkomingen hebben nog niet tot een alternatief geleid. Wie vandaag aan de dag een descriptie van een bepaalde taal wil leveren, "reverts to Priscian, and presents a series of chapters supplying 'paradigms' for each of the 'parts of speech', followed by a brief section on 'syntax' " (Hugues 1970: 149).

Omstreeks vijfhonderd na Christus had Priscianus in zijn Institutiones grammaticales de verworvenheden van de Grieks-Romeinse grammatici samengevat. Zijn werk klimt op van de kleinere naar de grotere eenheden: littera ("letter"), syllaba (lettergreep), dictio (woord, rededeel) en de oratio of constructio. Deze rangorde heeft, met talrijke modificaties,

de eeuwen doorstaan. "Syntaxis" betekende in deze traditie vooral: woordgroepenleer, de aandacht viel op de relaties tussen enkele woorden (rectie en congruentie). "The sentence as such remained outside such considerations, and centuries had to pass before it entered grammatical 'syntax' ", citeer ik, als één voor velen, de Oostenrijks-Zwitserse taalkundige Funke (1965: 92).

De invloedrijke achttiende-eeuwse Nederlandse taalkundige Arnold Moonen omschrijft de "woordvoeging" als "het tweede deel der Spraakkunst, dat de Woorden leert geschiktelyk samenstellen, om eene rede te maeken". Hij vervolgt:

In de samenstellinge eener geschikte rede moet in acht genomen worden, dat de Woorden staan in haere natuurlijke Overeenkomste, in haere rechtmatige Beheerschinge, en eindelyk in haere behoorlyke Plaetse (Moonen 1706: 256).

Onder "overeenkomst" of "convenientia" verstaat Moonen de correspondentie tussen de kenmerken van woorden die tot een woordgroep verbonden worden: kwesties van geslacht, getal en naamval. Van "beheersching" of "rectio" spreekt Moonen, wanneer in een woordgroep het ene woord door het andere "beheerscht", dat wil zeggen, geregeerd wordt. Er is dus altijd sprake van het "beheerschende" woord en het "beheerste" woord. In de zin "gy eert den koning" bijvoorbeeld is er sprake van "beheersching" door een bedrijvend werkwoord. De plaatsing wordt overigens niet afzonderlijk behandeld ⁶⁾.

Weilands Nederduitsche spraakkunst (1805) weerspiegelt dit model in voldoende mate. Na een bespreking van de woordsoorten volgt een uiteenzetting over de "woordvoeging", waar met behulp van de begrippen "betrekking" en "beheersching" wordt uiteengezet, hoe verschillende woorden met elkaar gecombineerd moeten en kunnen worden. In het laatste hoofdstuk, gewijd aan "de orde, waarin de woorden in eene rede op elkander volgen", treffen we de begrippen "volzin", "onderwerp" en "gezegde" aan, nodig voor de beschrijving van de "verhalende", "vragende" en "verbindende" volgorde. Om kort te gaan: een zwaar op de woordsoortenleer steunende syntaxis (Bakker 1977: 125).

Nu blijkt dat in dat laatste hoofdstuk opmerkingen voorkomen, die

meer van stilistische aard zijn. Deze "en meer andere bedenkingen ... behoren eigenlijk tot den goeden stijl en de welsprekendheid", vindt Weiland (1805: 328). Hij heeft deze observaties dan ook voor een deel ontleend aan een handboek voor welsprekendheid, Blairs Lectures on Rhetoric and Belles Lettres (1783). Juist in dat soort boeken wordt aan de zin wel veel aandacht besteed.

Knol (1977: 82) herinnert aan deze klassieke functie van de grammatica door te verwijzen naar het gedichtje waarmee de Rotterdamse kost-schoolhouder Van der Palm in 1769 zijn spraakkunst besloot:

Bereikt myn zorg haer' wensch, zoo wordt de jeugdt ervaren
In hare moederspraek, zelfs in haer teed're jaren:
Zoo stygt, door vlyt, haer heil tot een' verheven trap.
De Taelkunst legt den grondt tot hooger wetenschap.

"Where grammar ends, eloquence begins", formuleert de Schotse retoricus Campbell (1766: 35). De structuur van de zin is een terrein dat zowel door grammatica als retorica wordt bestreken. Maar waar de grammaticus alleen "purity" eist, d.w.z. "that the words employed belong to the language, and that they be construed in the manner, and used in the signification, which custom hath rendered necessary for conveying the sense", daar eist de orator méér, "beauty and strength". Zodoende geldt: "the highest aim of the former is the lowest aim of the latter". De redenaar "ought therefore be master of the language which he speaks or writes, and to be capable of adding to grammatic purity those higher qualities of elocution which will give grace and energy to his discourse" (Campbell 1766: 170).

Een soortgelijk standpunt kunnen we bespeuren in de inaugurele rede van Siegenbeek, die in 1797 belast werd met het geven van academisch onderwijs in de Nederlandse taal en welsprekendheid. Als een van de eerste en belangrijkste onderdelen van zijn onderwijs zag hij het bevorderen van de kennis van het Nederlands. Een goede schrijver of redenaar dient in de eerste plaats te beschikken over "eene grondige en uitgebreide taalkennis" (Siegenbeek 1797: 31). Vervolgens moet de student zich trainen in het "met zwier" voordragen van hetgeen overgebracht moet worden. "De gedachten zijn buiten twijfel de ziel en het wezen der welsprekendheid" ⁷⁾. Ze kunnen nog zo voortreffelijk zijn, ze dienen niet

1.2.1.

alleen verstaanbaar, maar ook met zwier, bevalligheid en nadruk te worden voorgedragen, wat inhoudt: een nauwkeurige en uitgebreide taalkennis is een eerste vereiste voor een redenaar, maar ze is voor hem niet voldoende.

Uit het betoog van Campbell kan men verder opmaken, dat terwijl de grammatica zich vooral op woorden richt, de retorica zich vooral met zinnen inlaat. En waar het doel van de retoricus is "to employ the language which he speaks ... in order to the attainment of some further end" (Campbell 1766: 180, mijn onderstr.), duikt hier de conceptie op van de zin als eenheid van taalgebruik. Maar hoe het ook zij, gelet op de opbouw van het hier aan de orde gestelde type grammatica heeft het er veel van weg, dat op het terrein van de syntaxis een boedelscheiding had plaats gevonden. Weliswaar was de syntaxis gemeenschappelijk terrein, maar blijkbaar was aan de grammatica vooral de 'niedere Syntax' (cf. Vesper 1980: 144), grofweg de woordgroepenleer, gelaten, terwijl de zinsleer, de 'höhere Syntax' aan de retorica was toegevalen ⁸⁾, of anders behandeld werd in het kader van de logica (cf. Michael 1970: 140). ⁹⁾

Een ander punt dat hier aangestipt dient te worden, is de gerichtheid van de grammatica: deze moet leren, hoe men de taal zuiver en correct kan gebruiken, in woord en geschrift. Op dit normatieve aspect zullen we nader terugkomen.

Ik vermeld hier nog de twee bekendste grammatica's die na Weiland 1805 verschenen zijn, nl. Bilderdijk 1826 en Brill 1846. Ook deze volgen nog het "gewone" model. Bilderdijk verdeelt in zijn Nederlandsche spraakleer (1826) de stof van de grammatica in vier stukken. Zijn verdeling in orthografie, etymologie, syntaxis en prosodie was niet onbekend in de achttiende-eeuwse Nederlandse grammatica (cf. Knol 1977: 79 e.v.). Etymologie als deel van de "byzondere Spraak- en Taalkunst" is "de kennis der vervorming en voortbrenging van het eene woord uit het andere, hetgeen dan ten aanzien van de vervormde of daaruit afgeleide als oorspronkelijk beschouwd wordt. Zy bevat dus deze drie onderscheiden zaken: 1°. De soortverdeling der woorden; 2°. Hunne veranderingen in zich-zelfen; en 3°. De voortbrenging van de uit hun voortgesprotene, of (gelijk men het noemt) afgeleid wordende" (Bilderdijk 1826: 75-76).

De "Grondregels der Syntaxis" brengt Bilderdijk terug tot vier punten: overeenstemming, beheersching, wijze van samenvoeging en orde van

plaatsing (1826: 265). Dat wil zeggen: een nog steeds stevig op de "etymologie" steunende syntaxis. Zinsdelen in onze betekenis kent Bilderdijk niet; het blijft bij de subject - predicaatsverhouding. Maar in ander opzicht is hij moderner. In de woorden van Bakker (1977: 132): "Bilderdijk begreep dat er veel onnatuurlijks school in het overgeleverde grammaticale stelsel, 'dat men ongelukkig der Natie uit de Latijnsche spraakregeling opgedrongen heeft'. Deze gedistantieerdheid is betrekkelijk zeldzaam: in zeker opzicht was Bilderdijk boven zijn tijd uitgekomen" ¹⁰).

Tenslotte verwijs ik naar de Hollandsche spraakleer (1846) van W.G. Brill. In een latere, herziene druk kreeg dit boek als ondertitel mee: Klankleer, woordvorming, aard en verbuiging der woorden. Deze ondertitel geeft een redelijke indicatie van de inhoud van het werk. Het is duidelijk, dat in Brill 1846 het primaat van de woordsoorten geldt. Het boek kent een opbouw die niet ongelijk is aan Weiland 1805 op diens woordvoeging na (Bakker 1977: 133). Illustratief in dit verband is een opmerking in de voorrede van de herziene uitgave van 1849. Brill merkt daar op, dat een syntaxis nog niet aan het werk is toegevoegd: "Men neme hierbij evenwel in aanmerking, dat veel, zoo niet het meeste van dat, wat gewoonlijk tot de syntaxis wordt gebracht, reeds hier behandeld is geworden" (onderstr. toegevoegd). De opbouw van de uitgave van 1849 is dan ook in wezen gelijk aan die van 1846. Feitelijk hanteert Brill nog steeds het model-Weiland. De latere ontwikkeling van Brill verdient afzonderlijke aandacht ¹¹).

In de zojuist gereleveerde werken springt in het oog de synthetische opbouw, die gepaard gaat met een relatief geringe omvang van de zinsleer. Vergelijk daarmee de nogal uitgebreide behandeling van de woordsoorten en van de relaties tussen de reledelen onderling. De spraakkunsten van Weiland en anderen zijn geen zinsgrammatica's; de woordsoortenleer vormt er het fundament van de syntaxis.

Met de opkomst van de historisch-vergelijkende taalkunde in de eerste decennia van de negentiende eeuw wordt in feite niet gebroken met de Grieks-Latijnse grammaticaformule. Ook in de historische grammatica van de negentiende eeuw neemt de syntaxis een "Sonderstellung" in, en dat is de tijdgenoten niet ontgaan. Zo schrijft Karl Ferdinand Becker:

1.2.1.

Insbesondere ist es zu beklagen, dass die vergleichende Sprachforschung sich bisher fast nur mit der Etymologie beschäftigt, und die syntactischen Verhältnisse fast ganz unbeachtet gelassen hat (Becker 1841: vii).

En de classicus Henri Weil noteert in 1844:

Grammarians have very carefully studied isolated words, as also their syntactical concatenation; but most of them have given no attention to the order in which words may follow each other. Nevertheless the study of this order would seem to be a considerable part of grammar (Weil 1887: 11; ik citeer de Amerikaanse vertaling).

Terecht concludeert Heinimann: "Die vergleichend-historische Betrachtung von Bopp, Rask und Grimm war von den Wörtern und Formen, von ihrer Lautung, Bildungsart und Flexion ausgegangen. Die syntaktischen Erscheinungen haben Bopp und Rask vernachlässigt" (Heinimann 1967: 794). De syntaxis van Grimm bleef onvoltooid, en Friedrich Diez had oorspronkelijk niet de bedoeling op de klank- en vormleer een syntaxis te laten volgen¹²⁾. Het waarom van deze aparte positie van de syntaxis laat zich gemakkelijk raden. Taalverscheidenheid en taalverwantschap alsmede de wetmatigheden van taalverandering laten zich aan klank- en woordvorming en flexie het eenvoudigst herkennen en het duidelijkst demonstreren: daaraan, zegt Heinimann, "hat sich der Geist der Begründer der vergleichenden und historischen Sprachwissenschaft entzündet".

1.2.2. Redekundige ontleding en algemene grammatica

1.2.2.1. Nicolaas Anslijn

Van welke didactische conceptie een taalkundige als Weiland uitgaat wanneer hij een schoolboekje destilleert uit zijn ars maior, wordt duidelijk als we kijken naar wat hij doet met het onderdeel syntaxis. Omdat zijn Beginnelsen der Nederduitsche spraakkunst (1805) ingericht moet zijn "naar de vatbaarheid van eerstbeginnenden", laat hij de woordvoeging weg, "als voor zulken een nog te verheven deel der taal oefening". Maar omstreeks diezelfde tijd kwamen in Nederland ook de eerste schoolboekjes tot stand

waarin geprobeerd werd langs een andere weg de leerlingen taalkundig inzicht bij te brengen. Bij deze benadering staat primair inzicht in de betrekkingen die woorden binnen de zin met elkaar onderhouden; pas daarna gaat men over tot de bespreking van de woordsoorten en het geven van regels voor de woordvormen. Ik doel hierbij op de introductie in Nederland van het zogenoemde "redekundig ontleden".

Tegenover het wel eens uitgesproken vermoeden, dat in Nederland omstreeks 1840 voor het eerst van redekundige ontleding gewag werd gemaakt ¹³⁾, kan men de opmerkingen stellen van A. de Jager, die er in 1842 reeds op attenteerde, dat omstreeks 1810 schoolmeesters als Van Moock, Anslin en Van Driel als eersten "de aandacht hunner ambtgenooten" op het onderwerp "redekundig ontleden" hadden gevestigd (De Jager 1842: 137). Eerder nog had de Groningse onderwijzer B. Brugsma erop gewezen, dat Anslin met zijn Nederduitsche spraakkunst voor eerstbeginnenden uit 1814 "aan de beoefening der taal op de scholen, door de redekundige ontleding der voorstellen, eene nieuwe vruchtbare zijde" had gegeven (1838: 170).

De rol die Nicolaas Anslin (1777-1838) met zijn Nederduitsche spraakkunst voor eerstbeginnenden (1814) en zijn Aanleiding tot de Nederduitsche spraakkunst voor eerstbeginnenden (1820) gespeeld heeft bij het tot stand komen van het redekundig ontleden, is door Van der Woude (1973, 1982) nader onderzocht. Het bleek hem, dat het denken van de Haarlemse schoolmeester over het taalonderwijs op de lagere school beslissend beïnvloed was door ideeën uit de school van Pestalozzi (cf. De Vos 1939: 42). In dit geval kan men vrij duidelijk de bron van Anslins inspiratie aanwijzen: zijn bewerking van een leidraad voor het onderwijs in het stellen van de hand van J.C. Dolz ¹⁴⁾. Het bleek nl., dat Anslin bij het vertalen en bewerken van deze leidraad, de Anleitung zu schriftlichen Aufsätzen, nieuwe ideeën had opgedaan, die hem er toe brachten een nieuw soort spraakkunst te vervaardigen, waarin de redekundige ontleding als grondslag voor het taalonderwijs moest gaan functioneren.

Het eerste deel van het door Anslin vertaalde werk, dat in het Nederlands verscheen als Aanleiding ter vervaardiging van schriftelijke opstellen (1808-1809), bevatte ook een "korte Redekunde (Logica) of een bevattelijk onderrigt in de regelen om te leeren denken" ¹⁵⁾. Het is de vertaling van het gedeelte dat bij Dolz "Denklehre" heet en dat in 1807 en in 1824 ook afzonderlijk verscheen als Kleine Denklehre, als Vorbereitung zu

schriftlichen Aufsätzen. Aan die logica van Dolz nu kon Anslijn slechts de ontleding ontlelen van een bepaald type zinnen, nl. van de "voorstellen" die qua structuur overeenkwamen met de "bevestigende" en "ontkennende" logische "oordelen", bijvoorbeeld de aarde is rond, resp. de hoed is niet vierkant. Ontleding van die zinnen leverde een driedeling op in "onderwerp" (bijv. de aarde), "gezegde" (rond) en "koppelwoord" (is). Maar wie een dergelijke ontleding taalkundig-didactisch vruchtbaar wil maken, kan hiermee niet volstaan. Zonder mogelijkheden tot expansie zou deze trichotomie voor de taalkundige onderwijspraktijk weinig zinvol zijn. Een zin als de vader onderwijst zijnen zoon is dit schema al te machtig.

Een tweede beperking was gelegen in het feit dat wat betreft de samengestelde zin Dolz' logica geenszins uitputtend was ¹⁶⁾. Teneinde Anslijn beter te kunnen plaatsen zal ik ingaan op de manier waarop hij deze beperkingen poogde te overwinnen. Allereerst zal ik enigszins omstandig ingaan op een aantal aspecten van zijn bepalingenleer; ik wil dat doen aan de hand van de beschouwingen die Anslijn aan de "logische ontleding der voorstellen" wijdde in zijn Voor schoolonderwijzers (1833-1834), een werk dat een selectie bevat uit zijn vroegere artikelen (1808-1825) op onderwijskundig terrein, waaraan nieuwe opstellen werden toegevoegd ¹⁷⁾.

In zijn verhandeling "Over de logische ontleding der voorstellen, als aanleiding en grondslag tot een verstandsontwikkend onderwijs in de Nederduitsche taal" - een programmatische titel overigens - onderscheidt Anslijn in elk "voorstel", d.i. "het oordeel door woorden uitgedrukt", drie delen: onderwerp, gezegde en koppelwoord. Het koppelwoord kan voorkomen in de gedaante van wezen, zijn, of worden; soms ook is het koppelwoord met het werkwoord verbonden, zoals in de man werkt. "Herstellen we het koppelwoord in zijne regten", aldus Anslijn, dan resulteert de man is werkende. Nu moet Anslijn wel toegeven, dat hij vormelijk geen spoor van "gezegde vereeniging" kan ontdekken, maar hij betwijfelt niet, dat men in het Nederlands

de zichtbare sporen der vereeniging van het woord wezen of zijn met eenig bijvoegelijk naamwoord zou vinden, wanneer men slechts tot de oudheid kon opklimmen - eene taak, waartoe het mij te eenenmale aan bekwaamheid ontbreekt (Anslijn 1833-1834b: 233). ¹⁸⁾

Een zin bestaat volgens Anslin dus noodzakelijkerwijs uit drie delen; elk van die drie delen kan uit meer woorden bestaan.

Ter uitbreiding of voltooiing van het voorstel zijn er elementen die "bepalingen" genoemd worden: "die deelen eens voorstels, waardoor aan het onderwerp en het gezegde, ter bevordering der duidelijkheid van de voorstelling, eene meerdere uitbreiding gegeven wordt" (Anslin 1833-1834c: 10). Anslin onderscheidt twee hoofdsorten van bepalingen: die met en die zonder voorzetsel voor zich. De bepalingen zonder voorzetsel vallen weer in twee groepen uiteen. De eerste groep bestaat uit bepalingen die een uitbreiding van het gezegde vormen (de meester prijst DEN LEERLING). Zo'n bepaling dient niet louter ter uitbreiding, maar is tevens een onmisbare aanvulling van het gezegde; het voorstel wordt ermee "voltooid". Daarom krijgt dit type bepaling een afzonderlijke status: het "voorwerp". De tweede groep bepalingen zonder voorzetsel bestaat uit wat we bijwoordelijke bepalingen zouden noemen (de arend vliegt SNEL, de HELDER schijnende zon). De bepalingen met een voorzetsel voor zich fungeren als bijvoeglijke hetzij bijwoordelijke bepaling; ook het meewerkend voorwerp valt onder deze categorie.

Een enkele kanttekening: in goede voorbeelden zijn nuttig is goede voorbeelden het onderwerp, maar in de goedheid van God is grenzelcos is alleen de goedheid onderwerp; van God is een bepaling¹⁹⁾. Bijvoeglijke naamwoorden als voorbepaling bij een substantief worden door Anslin niet als apart zinsdeel erkend. Verder geeft Anslin duidelijk aan, "dat de eene bepaling ter omschrijving of nadere opheldering van eene andere bepaling kan dienen"; een reeks van bepalingen is mogelijk, zoals in de vruchtbaarheid VAN DEN GROND IN SOMMIGE STREEKEN TUSSCHEN DE KEERKRINGEN is zeer groot (Anslin 1833-1834c: 16).

Voor de ontleedpraktijk komt het erop neer, dat vijf zinsdelen erkend worden: onderwerp, koppelwoord, gezegde, voorwerp en bepaling, waarbij de laatste de functie heeft van catch-all categorie²⁰⁾. In feite is het predicaat in verschillende delen opgesplitst. De stap die Anslin deed, was dat hij het aan Dolz' logica ontleende schema subject - koppelwoord - predicaat een uitbreiding gaf door aan de kernzin de "bepaling" toe te voegen. Op deze gedachte heeft hij niet zelf hoeven komen. Hij kon hiervoor bijvoorbeeld terecht bij in de Franse grammatica ontwikkelde inzichten met betrekking tot de complementenleer.

Als uitgangspunt in deze kies ik de in 1767 verschenen Grammaire générale ou exposition raisonnée des éléments nécessaires du langage van Nicolas Beauzée (1717-1789). Dat is een imposant werk van 1300 pagina's, waarin de auteur de verworvenheden van zijn voorgangers samenbrengt, kritisch bezielt en uitbouwt tot een samenhangende algemene theorie. Hij wil de grammatica tot een autonome wetenschap verheffen en poogt dan ook de banden met de retorica en logica te slaken. Zijn streven is, de "grammaire générale" tot "science" te maken door zich te richten naar de canons van de natuurwetenschappen; hij verbindt de natuurwetenschappelijke met de rationalistisch-praktische methode. Opvallend is de nadruk op de empirie. De weg van observatie en ervaring is de enige die ons tot de waarheid kan leiden, noteert Beauzée in het voorwoord (1767,1: xiv). Grammatica's van zeventien talen verschaffen hem de gegevens die de basis vormen voor het "système des principes généraux". Zo valt het te begrijpen dat tijdgenoten zijn werk als "la nouvelle Grammaire générale" beschouwden. De invloed ervan is aanzienlijk geweest.

Beauzée's Grammaire stamt uit een familie van grammatica's die haar ontstaan dankt aan ontwikkelingen rond 1300, toen er een sterke toenadering plaats vond tussen de op dat moment sterk in de belangstelling staande logica en de grammatica. De zuivere beschrijving en normatieve behandeling van de taalverschijnselen op een uit de Oudheid overgeleverde wijze verdween naar het tweede plan. Invloed van de logica leidde ertoe, dat men zich ging bezig houden met het probleem van de universele grammatica. In het verlengde nu van de "speculatieve grammatica" van de dertiende- en veertiende-eeuwse denkers ligt de traditie van de Franse "grammaire générale" ²¹⁾. De taal wordt beschouwd als de buitenkant van het denken. Het logisch oordeel manifesteert zich als de talige propositie, die bestaat uit subject, copula en attribuut, d.w.z. predicaat. Deze gedachten vindt men verwoord in de bekende Grammaire générale et raisonnée, waarvan de eerste druk in 1660 verscheen.

Men vergisse zich niet: het onderdeel "syntaxis" omvat in dit boekje een vijftal bladzijden gewijd aan de "Construction des mots ensembles", zinsleer is hier niet aan de orde. Interessante opmerkingen over de "propositie" zijn elders in het boek te vinden, met name in het hoofdstuk over het werkwoord ²²⁾. Vergelijking met het uitvoerige hoofdstuk dat Beauzée aan de syntaxis, en met name aan de zin wijdt, laat zien dat de

grammaticale theorie zich vanaf 1660 pluriform en deels ook onafhankelijk van de Grammaire générale et raisonnée van Port-Royal heeft ontwikkeld.

De Grammaire générale et raisonnée onderkende in elke propositie een "sujet", een "attribut" en een "copule", het verbindingswoord. In de Grammaire française (1709) van Buffier vinden we een analyse van de zin, die berust op het aannemen van een kernzin. Deze bestaat uit de (verplichte) onderdelen "sujet" en "attribut", resp. "nom" en "verbe" en kan met facultatieve elementen worden uitgebreid, de "modificatifs". Deze hebben eenzelfde syntactische rang als de andere onderdelen van de zin. Dangeau neemt bij zijn zinsanalyse deze gedachten over. Aan de kernzin kunnen "de nouvelles idées" worden toegevoegd, "idées accessoires" - door sommigen ook "modificatifs" genoemd. De zin Jacques chante bien wordt als volgt ontleed:

Jacques est le sujet, chante est l'attribut, & le mot bien, qui fait connoître la manière dont Jacques chante, est un modificatif (Dangeau 1754: 114).

In zijn Les Vrais principes de la langue française (1747) ging Girard nog een stap verder. Hij was de eerste die een afdoende duidelijk onderscheid maakte tussen woordsoorten ("parties d'oraison") en zinsdelen ("parties constructives de la frase", ook wel "fonctions"). Buffiers "modificatif" wordt door hem opgesplitst in verscheidene op zichzelf staande zinsdelen. Maar deze zo rigoreuze breuk met het logische schema ging Beauzée te ver (cf. Wagner 1973: 136). Voortbordurend op het door Buffier aangereikte patroon werkte hij de gedachten van zijn voorgangers uit tot een uitvoerige complementenleer.

Bij Beauzée kunnen buiten "sujet" en "attribut" alle andere elementen van de zin als "compléments" geïnterpreteerd worden, maar anders dan de "modificatif" van Buffier is Beauzée's complement een facultatief element dat syntactisch niet op dezelfde hoogte staat als "sujet" en "attribut". Zodoende heeft hij "den Gedanken der syntaktischen Hierarchie in allgemeinste Weise eingeführt" (Wagner 1973: 137).

In een "proposition", de uitdrukking van een oordeel, kunnen verschillende soorten complementen voorkomen. Men kan ze bezien "ou dans la forme de leur expression, ou dans l'effet de leur signification" (Beauzée 1767, 2: 53). Bij de bespreking van de complementen naar de vorm onderscheidt

Beauzée een aantal subtypen, en tevens laat hij er zien, hoe complementen elkaar onderling kunnen bepalen en een hiërarchische reeks kunnen vormen. Ter illustratie licht ik een gedeelte uit zijn bespreking van de woordgroep avec les soins requis dans les circonstances de cette nature. Die woordgroep wordt als volgt geanalyseerd:

l'article cette est le Complément du nom nature; cette nature est le Complément entier de la préposition de; de cette nature est celui du nom les circonstances; les circonstances de cette nature, c'est le Complément entier de la préposition dans; dans les circonstances de cette nature, c'est la totalité du Complément de l'adjectif requis; requis dans les circonstances de cette nature est le Complément entier du nom les soins; enfin les soins requis dans les circonstances de cette nature, c'est la totalité du Complément de la préposition avec (Beauzée 1767,2: 55).

Bij de behandeling naar de betekenis valt op, dat Beauzée, die elders in zijn werk naar een autonome taalwetenschap streeft, hier terugrijpt op de in de retorica gebruikelijke leer van de "circumstantiae", het beproefde hulpmiddel van de topische vragen: wie, wat, waar enz. Alleen de wie-vraag levert geen complement op, wel het subject, maar alle andere wijzen evenzovele verschillende complementen aan. Tot een geheel sluitende systematiek kon Beauzée echter nog niet komen.

De complementenleer van Beauzée is, in al of niet aangepaste vorm, een vast onderdeel geworden van de grammatica's van een latere generatie, met name die van de "Idéologues". Het tijdvak der "ideologen" - het zijn filosofen die niet alleen door Port-Royal, maar vooral door Locke en Condillac beïnvloed zijn - betekent voor Frankrijk een bloeiende, maar tevens voorlopig laatste fase van de "grammaire générale" (1795-1805). De Conventie had besloten het vak "algemene grammatica" op het leerplan van de Écoles Centrales te plaatsen²³⁾. Dat hield in, dat stof als behandeld in Beauzée's Grammaire générale eerst een didactische aanpassing moest ondergaan alvorens, versneden naar de eisen van het onderwijs, aan het jeugdig publiek te kunnen worden opgediend.

De grammatica staat in deze stroming in een weids perspectief. Gramma-

tica is niet alleen de kunst van wel te spreken en wel te schrijven, maar basiswetenschap, kennisleer. In de optiek der ideologen beperkt de ware grammaticus zich niet tot woorden, centrale entiteit is de "proposition", die bestaat uit de elementen "sujet", "attribut" en "copule". Helderder dan bij Beauzée komt bij hen het onderscheid naar voren tussen de "analyse grammaticale" en de "analyse logique". Grammaticale analyse geeft een gedetailleerde beschrijving van de afzonderlijke woorden van een propositie, terwijl in de logische analyse "on considère moins les mots que les idées; on nomme aussi ce qui les représente", d.w.z. subject en attribut (cf. Chervel 1977: 78), "et l'on considère ces éléments comme formant une proposition". Aldus Sicard in zijn Éléments de grammaire générale appliqués à la langue française (1799,2: 153).

Roch Ambroise Sicard (1742-1822) geniet heden ten dage nog enige bekendheid op grond van het feit dat hij sinds 1790 leider is geweest van een doofstommeninstituut te Parijs. In zijn Éléments staat de tegenstelling tussen taalkundige en redekundige ontleding duidelijk aangegeven. De elementen van een propositie zijn tweërlei: logisch ("sujet", "mot-lien", "attribut") en grammaticaal ("les mots qui servent à énoncer les éléments logiques") (Sicard 1799,2: 170). Ook de complementenleer van Beauzée neemt hij in hoofdlijnen over.

De rond de eeuwwisseling verschijnende grammatica's der ideologen konden voor Anslijn als moderne, gezaghebbende grammatica's gelden en hem tot referentiepunt dienen bij zijn eigen grammaticale "overdenkingen en nasporingen". Het werk van Sicard raadpleegde hij in ieder geval (Anslijn 1833-1834b: 232), net als Siegenbeek dat deed; dat zou kunnen betekenen dat Anslijns logische analyse voor een deel - hij blijft tenslotte een eclecticus - direct aanknoopt bij de traditie van de Franse algemene grammatica ²⁴⁾. Voor een deel ook indirect: via Dolz neemt hij een benaderingswijze over die stoelt op een combinatie van achttiende-eeuwse inzichten, deels te vinden bij Girard en verder ontwikkeld door Basedow en ook door Meiner, is de taxatie van Bakker (1977: 125). ²⁵⁾ Deze Meiner komt ook in het zicht, wanneer we letten op Anslijns behandeling van de samengestelde zin.

In 1808 worden in de "Redekunde" als "zamengestelde voorstellen" alleen zinnen behandeld als "Karel en Willem zijn jonge mensen". Dit

"zamengestelde voorstel" is in vier "enkelvoudige voorstellen" te ontbinden (1808: 59-60). In een Bijvoegsel (1810) borduurt Anslin hierop voort en hij geeft na een korte toelichting een twaalfstal voorbeelden ter oefening in het oplossen van samengestelde voorstellen in enkelvoudige (1810: 103-105).

Een aantal bladzijden verder gaat Anslin vrij uitvoerig in op de interpunctie. Bij die gelegenheid voelt hij zich genoodzaakt om - teneinde maximale helderheid te verschaffen - uiteen te zetten hoe enkelvoudige en samengestelde zinnen zijn opgebouwd. "In een zamengesteld voorstel heeft men ten minste of twee onderwerpen of twee verklaringen [= predikaten] of beiden te gelijk", had hij eerder (1810: 103) betoogd. Op blz. 118 heet het: een voorstel is "zamen gesteld wanneer het meer onderwerpen en verklaringen bevat; b.v. de ZON GAAT OP, en de DUISTERNIS VERDWIJNT". Het eerder besproken type wordt niet aan de orde gesteld. Daarentegen introduceert Anslin termen als "versierd voorstel" en "uitgebreid voorstel" en gaat omwille van de interpunctie in op de leer der perioden, waar termen als "voorzindeel" en "nazindeel" thuis horen. Merk op, dat de aanwezigheid van een bijvoeglijke bijzin niet voldoende is om het gehele voorstel als "zamengesteld" te bestempelen. Ondanks zijn definitie noemt Anslin een dergelijke zin een "uitgebreid" eenvoudig voorstel. In 1820 rekent hij zulke zinnen heel nadrukkelijk tot de samengestelde voorstellen (Anslin 1825: 22).²⁶⁾

Dat Anslin in 1810 in tegenstrijdigheid vervalt (misschien: lijkt te vervallen) en bovendien termen en begrippen uit de periodenleer gebruikt die vanouds ressorteerde onder de retorica, wijst erop dat hij, zijn "eigenen en bijna ongebaanden weg" bewandelend (1810: viii), naast Dolz nog een andere bron gebruikte. Het stukje zinsleer dat hij ten behoeve van de interpunctie ontvouwt, is gebaseerd op Adelung, of op één van diens directe navolgers²⁷⁾. En het is bekend dat Adelungs zinsleer in belangrijke mate afhankelijk is van Meiners Philosophische und allgemeine Sprachlehre (1781). De bron van veel verwarring ligt in het feit, dat Meiner bij het schrijven van zijn grammatica sterk op de retorica leunde (Jellinek 1906: 279).

Ik rond voorlopig af. Dat Anslin het predicaat heeft opgesplitst in verschillende afzonderlijke zinsdelen, is niet bijzonder. Het bijzondere ligt

1.2.2.1.

in de manier waarop hij dat doet: van een "bepaling" in de zin van Anslijn ben ik vóór hem geen sporen tegengekomen ²⁸⁾. De worsteling met de problematiek van de samengestelde zin anno 1810 is een aanwijzing voor het feit dat Anslijn zich baseerde op verschillende bronnen.

Van der Woude heeft laten zien, dat Dolz' Anleitung voor Anslijn tenminste de aanleiding is geweest tot het vervaardigen van een nieuw soort spraakkunst. Het is aantoonbaar, dat belangrijke elementen uit het werk van Anslijn in de periode 1808-1810 terugkeren in zijn Nederduitsche spraakkunst van 1814. Daarin ontwikkelde Anslijn "in eene Inleiding over het Voorstel, de Logische ontleding onzer denkbeelden" (1833-1834b: 220). Deze inleiding van slechts veertien bladzijden bleek te beknopt te zijn. In meer uitgewerkte vorm verscheen de inleiding als afzonderlijk werkje onder de titel Aanleiding tot de Nederduitsche spraakkunst (1820). Toch bleek "eene meer uitgebreide behandeling der meergemelde Logische ontleding" nog noodzakelijk, schreef Anslijn een aantal jaren later, en daartoe sloeg hij zelf de hand aan de ploeg (cf. Anslijn 1833-1834a, passim).

De redekundige ontleding vormde dus enerzijds een integrerend bestanddeel van de spraakkunst, zij het dat ze een inleiding vormde op de eigenlijke spraakkunst, die de "spraakkunstige benaming en verandering der woorden" bevatte (Anslijn 1814: 19). Aan de andere kant heeft men dit onderdeel - vanwege de moeilijkheidsgraad - tot onderwerp gemaakt van aparte boekjes en handleidingen. Van beide posities zal ik voorbeelden geven.

1.2.2.2. J.C. Beijer

Als (gedeeltelijke) navolging van Anslijns werk kan gewezen worden op een gedeelte van de in dit opzicht instructieve Handleiding tot den Nederlandschen stijl (1820) van J.C. Beijer. Beijer (geb. 1786) was "onderwijzer" van de Artillerie- en Genieschool te Delft ²⁹⁾, waar men op het rooster ook plaats had ingeruimd voor de vaderlandse welsprekendheid; volgens de gegevens die nog beschikbaar zijn over de inhoud van dit onderwijs, was het echter meer gericht op de "welschrijvendheid" (Veering). De ondertitel van Beijers werk luidde dan ook: "Volledige aanwijzing ter vervaardiging van schriftelijke opstellen voor Nederlanders, zoo in het algemeen als in beroepsbetrekkingen, en gegrond op de

redeneerkunde". De gunstige kritieken "benevens de vriendelijke en ver-
eerende aandrang van verscheidene onderwijzers der jeugd" ³⁰⁾, brachten
Beijer ertoe de hoofdzaken uit zijn handboek "ten leidraad bij het on-
derwijs" als een Beknorte handleiding tot den Nederlandschen stijl te
presenteren (1823¹, 1843², 1853³). "Wie een historisch overzicht zou
willen geven van het moedertaalonderwijs sedert het begin van de negen-
tiende eeuw, dient dit uitvoerige werk niet voorbij te zien", merkt De
Vooy (1952: 159) op. Ook voor anderen lijkt het me leerzaam Beijers
werk nader in beschouwing te nemen. Ik zal daarom zowel hier als elders
enkele nadere gegevens over dit boek verschaffen.

De Handleiding is een omvangrijk compilatiewerk (xx + 560 pp.), dat
vooral beoogde schriftelijke taalvaardigheid bij te brengen. Het boek
opent met een "Korte schets der redeneerkunde", de leer "van juist te
denken (logica)" (1820: 5). Daarna volgt een complete grammatica, waar-
in woordgronding, woordvoeging en spelling worden behandeld. Vervolgens
komen allerhande stilistica aan bod: de retorica, welsprekendheid, hier
liever "welschrijvendheid" gelet op de inhoud van het boek. Het gedeelte
over de redeneerkunde motiveert hij door te wijzen op het verband tussen
redeneerkunde en redekunst. Hij geeft dat verband als volgt aan:

Gedachten en uitdrukking oefenen eene wederkeerige werking
op elkander. Wanneer wij ons kwalijk uitdrukken, wordt
zulks, behalve door gebrek aan taalkennis, meestal door
een gebrek in de wijze, waarop wij het onderwerp begrij-
pen, veroorzaakt, en verwarde, duistere en zwakke uitdruk-
kingen zijn niet zelden het gevolg van verwarde, duistere
en zwakke denkbeelden. Wanneer wij daarentegen onze ge-
dachten met orde en naauwkeurigheid leeren mededeelen,
leeren wij tevens naauwkeurig en met orde denken. Rede-
neerkunde en redekunst staan derhalve in een zeer naauw
verband (1820: 5).

Zoals zoveel in zijn boek is ook dit een "geleende" passage. Hij ont-
leent hier aan het eerste deel van Hugh Blairs Lessen over de redekunst
en fraaie wetenschappen (zie 2.2.3.).

Is de "redeneerkunde" een navolging van Dolz/Anslijns "Redekunde",
het grammaticale gedeelte is een trouwe navolging van Weiland's Neder-

duitsche spraakkunst (1805). Maar voordat Beijer in het voetspoor van Weiland in de afdeling "Woordgronding" één voor één de woordsoorten de revue laat passeren, biedt hij eerst een "voorlopige beschouwing der woorden, voorstellen, volzinnen en perioden" aan (1820: 81-99), en dat blijkt een korte cursus ontleden te zijn à la Anslin³¹⁾, wat wil zeggen dat de leer van het "voorstel" vooraf gaat aan de woordleer. Maar allereerst merkt Beijer in een "Algemeene beschouwing der taal" op:

De talen zijn gegrond op beginselen van de redeneerkunde ontleend en dienende om de woorden, welke onze gedachten uitdrukken, te bepalen en te rangschikken. Zij zijn alle aan zekere algemeene regelen onderworpen, welke den grondslag van de bijzondere regels voor elke taal uitmaken ... De kennis van die bijzondere regels der taal, in welke men zijne gedachten uitdrukt, noemt men taalkennis of taalkunde (Beijer 1820: 81).

De Vooy's (1952: 157) noemt deze "logische grondslag" "[e]igenaardig-achtttiende-eeuws" en neemt invloed aan "van Franse voorbeelden" (Beijer noemt zelf onder andere Du Marsais en Thiébauld, adepten van de Franse *grammaire générale*). In het stilistische gedeelte van het boek wordt vrijelijk gebruik gemaakt van het zojuist genoemde werk van Blair; ik kom daar nog op terug.

Het boek van Beijer kon op zijn beurt weer gebruikt worden door een latere handboekenschrijver als G. Kuyper Hzn., wiens eigen werk eveneens verschillende herdrukken beleefde³²⁾. In een heel anders gericht artikel als Van Schreven 1833, over het redekundig ontleden, wordt aan Beijer gerefereerd (cf. Van Schreven 1833: 33). Ook de Groningse pedagoog Brugsma attendeert de onderwijzers op Beijer als een boek waaraan men de nodige voorbeelden en modellen voor brieven e.d. kan ontlelen (Brugsma 1838: 165; zie ook Nieuwe bijdragen 1840, p. 940). Mede gelet op de herdrukken (1825², 1827³, 1839⁴, 1854⁵) krijgt men de indruk dat het werk van Beijer inderdaad als handboek heeft gefunctioneerd.

Hoe weinig oorspronkelijk Beijer ook wezen mag, het is interessant te zien hoe hij ervan blijk geeft, zich in de relevante buitenlandse literatuur te hebben verdiept³³⁾. De Vooy's' oordeel over het boek valt vrij positief uit. Het werk van Beijer is meer dan compilatie alleen;

1.2.2.1.

de schrijver is een man van studie en een ervaren pedagoog. De Vooy's merkt nog op: "In veel opzichten vindt men hier de grondslagen voor latere ontwikkeling; het onomstreden langdurig gezag van de schrijftaalgamma, het grote gewicht, gehecht aan brede, redekundige ontleding, een zorgvuldig [sic] inachtneming van etymologische spellingonderscheiding, de waardering van de leer van de tropen en figuren" (De Vooy's 1952: 159) ³⁴).

1.2.2.3. J. van Schreven

In het werk van Johannes van Schreven (1791-1859), schoolhoofd te Zwolle, heeft de redekundige ontleding een verzelfstandiging ondergaan. Zijn Korte handleiding tot het redekundig ontleden van voorstellen en volzinnen (1832¹, 1865⁵) dankt haar ontstaan aan een lezing die de auteur voor een gezelschap van onderwijzers hield over dit onderwerp. Op aandrang van anderen werkte hij zijn lezing uit tot een boekje. In het lovende woord vooraf stelt Mr. J. ter Pelkwijk, "onzes inziens met juistheid" volgens A. de Jager, dat er onder de talloze boekjes bedoeld voor de verschillende vakken voor het lager onderwijs "nog geen volledig stuk over het redekundig ontleden gevonden werd" (De Jager 1834: 866).

In de aankondiging van het boekje in het Tijdschrift voor onderwijzers, en ter bevordering der huiselijke opvoeding (1833, I, p. 67) wordt gezegd dat veel onderwijzers "sedert de Aanleiding tot de Nederduitsche Spraakkunst van Anslin [1820] in het licht verschenen is" het belangrijke van het ontleden al snel hebben onderkend, "van daar dat het op sommige scholen ook ingevoerd en tot eene opzettelijke oefening in vele Onderwijzers-Gezelschappen gemaakt werd". Het blad vervolgt:

Daar zijn echter vele Onderwijzers, welke er niet goed mede teregt kunnen komen, die bij de ontleding van, eenigermate ingewikkelde zamengestelde en uitgebreide voorstellen verlegen staan, en de hulp en teregtwijzingen van hunne in dit vak meer kundige ambtgenooten moeten inroepen.

Voor hen is dit boekje bedoeld: meer dan de helft van de tekst bestaat uit voorbeelden! Van Schrevens Handleiding wordt snel het vademecum voor

het taalonderwijs op de lagere school (De Vos 1939: 69). "Wat Van Schreven op dit gebied leverde, is langzamerhand het meest gebruikt", aldus Versluys (1879: 168). In 1833 poogde Van Schreven in een artikel aan te tonen, dat het redekundig ontleden voor de leerlingen op de lagere scholen van veel belang was, en dat men daarom die leerlingen met dit ontleden bekend moest maken (cf. Van Schreven 1833). De groeiende schoolpraktijk werd zo een theoretisch-didactisch fundament verschaft.

Boersma (1960: 62) noemt Van Schreven een "direct navolger van Anslijn". Inderdaad, wie Van Schrevens boekje naast Anslijns Neder-
duitsche spraakkunst legt, "ontkomt moeilijk aan de indruk dat de Zwols-
man het een en ander van de Haarlemse schoolmeester heeft overgenomen,
al wordt diens naam niet genoemd", merkt Van der Woude (1982: 150) op.
Na een beschouwing over de inleiding van Van Schreven concludeert hij:

Het is alles, soms op het letterlijke af, Anslijn ...
Het grote verschil is, dat Van Schrevens Handleiding,
hoe "kort" ook, de zaak veel verder uitbreidt, met
haar onderscheid, b.v. tussen 'voorstellen' en 'vol-
zinnen', waarvan de eerste weer enkel-, veelvoudig en
zamengesteld voorkomen (Van der Woude 1982: 151; cf.
Bakker 1977: 126).

De door Van der Woude aangevoerde voorbeelden zijn eveneens punten waar-
op Beijer 1820 en Anslijn 1814 van elkaar verschillen. Naar Van Schrevens
inspiratiebron hoeven we misschien niet al te ver te zoeken ³⁵⁾.

De Rotterdamse onderwijzer A. de Jager (1806-1877) volgt de verschillen-
de uitgaven van Van Schreven nauwlettend (cf. De Jager 1834, 1844, 1849). ³⁶⁾
In zijn bespreking zowel van de derde (1843) als van de vierde editie
(1848) van de Korte handleiding brengt hij een element binnen dat in
zijn recensie van de eerste editie (De Jager 1834) nog niet voorkomt:
zijn afkerigheid van een in Duitsland ontwikkelde leerwijze inzake het
redkundig ontleden.

De Jager (1844) noemt de verschijning van de derde druk van Van
Schreven een in meer dan één opzicht verblijdend verschijnsel. Ten eer-
ste betekent het dat bij het taalonderwijs op school "meer en meer de
aandacht op het redekundig ontleden wordt gevestigd", ten tweede wijst

het erop, "dat de verkeerde rigting, die sommigen onder ons, in navolging van de Duitschers, aan dat onderwijs willen gegeven hebben, bij velen geenen bijval vindt". De Jager laat er geen twijfel over bestaan, welke richting hij bedoelt.

De methode toch van BECKER en WURST, of, om naauwkeuriger te spreken, het op zich zelf merkwaardige taalsystema van BECKER, door WURST te kwader ure op de eerste beginselen van het lager onderwijs toegepast, achten wij, voor het aanvankelijk taalonderrigt althans, te eenenmale onge-schikt ...

Enigszins uitvoerig ingaan op het werk van de Duitse grammaticus Karl Ferdinand Becker (1775-1849), eminent vertegenwoordiger van de algemene grammatica in Duitsland, is hier niet goed mogelijk, noch strikt noodzakelijk. Beckers verdienste ligt hierin, zegt een tijdgenoot, "dass er die deutsche Syntax organisiert hat, indem er sie nicht nach alter Weise atomistisch nach den Redeteilen und deren Formen durchgeht, sondern sie zur Satzlehre macht".³⁷⁾ Aan Beckers werk ligt een opvatting ten grondslag waarbij de taal als een organisme wordt gezien. Daarbij wordt vooral het systematisch-functionele aspect van dat organismebegrip beklemtoond. Beckers organismebegrip vormt de basis van zijn succesvol grammatisch-syntactisch en methodisch-syntactisch systeem, dat in zijn wetenschappelijk en didactisch werk zijn neerslag heeft gekregen. Het karakteristieke ervan is dat taal vooral gezien wordt als een systeem van relaties: met behulp van het organismebegrip worden de syntactische relaties tussen de woordsoorten gefundeerd. De grammatica's van Becker en andere aan hem verwante of door hem beïnvloede taalkundigen uit die tijd zijn principieel zinsgrammatica's. Bij Becker geldt het primaat van de zinnen opzichte van het woord³⁸⁾.

Beckers systeem had, mede door de efficiënte didactisering ervan door R.J. Wurst, in Duitsland veel succes. De invoering ervan ging niet zonder slag of stoot; de discussie in onderwijskringen was buitengewoon heftig, en dat was ook De Jager niet ontgaan³⁹⁾. Inmiddels is in Duitsland ook een anti-Wurstfactie opgekomen, meldt De Jager, en die steekt de draak met scholen waar men niets hoort dan de "Beckersche terminologie" en

waar uitdrukkingen als vormwoord, subject, attriboot,
object enz. onophoudelijk, en dat uit den mond van
zeven- tot tienjarige kinderen, het oor treffen.

Becker en Wurst mogen in Nederland nog niet juichend zijn binnengehaald, hier en daar echter, zo signaleert De Jager, "verhief zich ... onder ons eene stem te haren voordeele, welker invloed, vooral op hen, die ligtelijk iets nieuws of schitterends najagen, eenigszins te duchten scheen. En uit dit oogpunt vooral noemden wij de herhaalde uitgave van het handboekje, dat voor ons ligt, een verblijdend verschijnsel" (De Jager 1844: 691).

De aanhef van zijn bespreking van de vierde druk is nagenoeg gelijk aan die in zijn recensie uit 1844. Ditmaal constateert De Jager dat de Duitse methode "bij Nederlandsche onderwijzers niet veel opgang heeft gemaakt" (1849: 602). Aan het slot van deze recensie verwijst hij in dit verband naar een vroegere bijdrage van zijn hand, waarin hij "iets over het redekundig ontleden" onder de aandacht van de collega's had gebracht.

In dat artikel (uit 1842) had De Jager nogal negatief geoordeeld over een Nederlands leerboek waarin de leerwijze van Becker en Wurst was gevolgd: Nederduitsche taalkunde. Aanvankelijk onderwijs in het redekundig ontleden (1840). De bekende Groningse onderwijzer B. Brugsma (1797-1868) had dit werk vervaardigd op verzoek van de Commissie Onderwijs van de provincie Groningen. Behalve de reputatie van de schrijver droeg ook dit officiële stempel ertoe bij, dat het aankomende onderwijzers ter bestudering werd aanbevolen (De Jager 1842: 141-142). Brugsma's werk is naar het inzicht van De Jager voor het lager onderwijs absoluut niet geschikt, het is te omslachtig en te abstract, en de doelstelling van de Groningse commissie, nl. uniformiteit op dit terrein te bereiken, zal zeker niet gehaald worden.

Zoals gezegd valt De Jagers oordeel over dit boek negatief uit. Aan het slot van zijn betoog wijst de recensent op werken die naar zijn mening geschikter zijn, zoals de boeken van Anslin en Van Driel, overigens niet zonder dat hij kritische kanttekeningen maakt bij sommige daarin vervatte inzichten (cf. De Jager 1842: 148). De Rotterdamse onderwijzer attendeert erop, dat ondanks verschillen die op een aantal pun-

1.2.2.3.

ten te constateren zijn, zoals de manier van behandeling en de technische termen, de door hem vermelde handleidingen van Anslin, Van Schreven en anderen, "niet merkkelijk verschillen". In al deze boekjes is het hoofddoel "den volzin als hoofd- of nevenzin, als enkelvoudig of zamengesteld voorstel; elk dezer voorstellen in deszelfs drie bestanddeelen (onderwerp, werking of gezegde, en voorwerp) met derzelver bepalingen te doen kennen" (De Jager 1842: 140).

Er was, zo zou men kunnen zeggen, tot in de jaren veertig van de vorige eeuw in de Nederlandse ontleedboekjes toch een betrekkelijke uniformiteit waar te nemen. Deze werd doorbroken, zo meent De Jager, door werken die geënt waren op de methode-Becker/Wurst, zoals Brugsma's Nederduitsche taalkunde. De in dat boek gegeven indeling is tot een vaste basis voor de schoolgrammatica geworden, meent Boersma (1960: 70). Volgende aanleiding om een ogenblik bij het boek van Brugsma stil te staan.

1.2.2.4. B. Brugsma

Berend Brugsma, wiens pedagogische talenten al vroeg door de Groningse schoolopziener professor Van Swinderen waren ontdekt, had in het onderwijsveld een snelle carrière gemaakt. In 1816 vinden we hem in Groningen als hoofd van de departementskweekschool. Toen deze school in 1861 Rijkskweekschool werd, werd Brugsma directeur. Inzake het onderwijs oriënteerde Brugsma zich niet alleen door middel van lectuur, maar hij stelde zich op de hoogte mede door inspectie in loco: hij bezocht scholen in Nederland, Duitsland en België, maakte kennis met vele bekende opvoedkundigen en rapporteerde daarover in tijdschriften en in boeken. Zoals meer onderwijzers uit de negentiende eeuw beschikte Brugsma over een brede kennis op velerlei gebied. Zijn redekundige handleiding is slechts één uit een reeks van publikaties die hij aan de verschillende schoolvakken heeft gewijd ⁴⁰⁾.

In 1839 kreeg hij opdracht van de Commissie van Onderwijs in de provincie Groningen om "zoo mogelijk, eenige overeenstemming te brengen in de onderscheidene zienswijzen der onderwijzers aangaande dit onderwerp [sc. het redekundig ontleden]" (Brugsma 1840a: iii). Over het taalonderwijs in het algemeen had Brugsma zich enkele jaren daarvoor in vrij kritische zin uitgelaten. In Duitsland, zo merkt hij op, besteedt men veel

aandacht aan de beoefening van de moedertaal; "het spraakkunstig onderwijs krijgt door den ruimen omvang van stof en door den wetenschappelijke vorm van behandeling niet zelden een geleerd aanzien ...". De situatie in eigen land was minder gunstig:

Beschouwt men het heir van taalkundige werkjes, die in ons Vaderland uitgegeven zijn, dan zou men denken, dat ook onze onderwijzers daaraan [aan het taalkundig onderwijs] veel gewigts hechten; doch de inzage dier werkjes zal ieder' nadenkende zonder twijfel overtuigen, dat vele derzelve niet anders dan dorre, uit Weiland en Siegenbeek ontleende, taalregelen behelzen, en die opvoedkundige behandeling en oefeningen missen, waardoor het taalkundig onderricht tot een wezenlijke oefening van het denkvermogen der kinderen kan worden gemaakt (Brugsma 1838: 168-169).

Aan die situatie diende een eind te komen. Daartoe ordende Brugsma de door hem over dit onderwerp verzamelde stof, waarvan een deel al in het onderwijs getoetst was. Tot de doelgroep van de Nederduitsche taalkunde behoorde de (aspirant-)onderwijzer en de leerling van de hoogste klas van de lagere school.

Op zijn oriëntatiereizen naar Duitsland was Brugsma blijkbaar overtuigd geraakt van de superioriteit van de methode-Becker/Wurst. Zijn Nederduitsche taalkunde is namelijk weinig meer dan een vertaling te noemen van de Praktische Sprachdenklehre für Volksschulen und die Elementarklassen der Gymnasial- und Real-Anstalten (1836¹) van de Duitser R.J. Wurst, een boekje waarvan toendertijd in Duitsland binnen zes jaar 150.000 exemplaren verkocht werden (Glinz 1947: 56-57). Het was Wurst die het "taalsysteem" van K.F. Becker voor de school bewerkt had en er een voor een ieder begrijpelijke methodische vorm aan had gegeven. We hebben hier te maken met een voorbeeldig specimen van didactisering van een stuk algemene grammatica.

Wursts Sprachdenklehre bestaat uit drie delen: zinsleer, woordleer, woordvorming, en heeft als appendix een uiteenzetting "Von der Schriftsprache". Gezien zijn opdracht was voor Brugsma alleen het eerste deel relevant, en dat volgt hij dan ook nauwgezet; qua omvang ontloopt Brugsma

1840 de "Satzlehre" van Wurst niet veel. Vergelijking leert, dat Brugsma's Nederduitsche taalkunde uit 1840 een bijna plagiërende navolging is van de "Erste Abtheilung" van Wursts Sprachdenklehre, de "Satzlehre". Dat de Groningse pedagoog de geschriften van Wurst "heeft geraadpleegd" (Boersma 1960: 68) is al te voorzichtig geformuleerd ⁴¹⁾.

In het voorwoord van zijn Sprachdenklehre vertelt Wurst, in die tijd als "Professor und Direktor des Lehresseminars an der Kantonschule" in St. Gallen werkzaam, hoe hij bij zijn speurtocht naar betere leermiddelen voor het taalonderwijs attent werd gemaakt op het werk van K.F. Becker. Voortaan gold voor hem het Beckerse systeem "als ausgemachte Wahrheit" en hij stelde zich tot taak het voor de Duitse "Volksschule" te bewerken. Zoals gezegd volbracht hij deze taak met succes. Voor de docenten schreef hij een helder handboek, Theoretisch-praktische Anleitung zum Gebrauche der Sprachdenklehre, dat volgens een der recensenten zo uitvoerig was, "dass füglich Bileams Esel danach unterrichten könnte" (Glinz 1947: 56).

Ook hier volgde Brugsma hem na, zij het in de vorm van artikelen. Na het verschijnen van zijn, zoals hijzelf zegt, "in den smaak van WURST's Sprachdenklehre zamengesteld boekje", publiceerde Brugsma in de Nieuwe bijdragen enkele artikelen - ze verschenen anoniem -, waarin hij regelmatig en uitgebreid aan zijn Nederduitsche taalkunde refereert. Na in 1840 "Over het gewigt van het onderwijs in de moedertaal op de lagere scholen" te hebben geschreven publiceerde hij vervolgens meer dan honderd bladzijden "Over het doel en de inrigting van het onderwijs in de moedertaal op de lagere scholen" (Brugsma 1840-1842), waarin naast een theoretische onderbouwing ook wordt aangegeven, hoe men de taallessen praktisch kan inrichten. Hele gedeelten uit dit artikel van Brugsma zijn niet anders dan navolging van wat Wurst in de Anleitung in het licht had gegeven. Ook de voorbeelden die Brugsma aan het begin van elke les geeft, blijken veelal te zijn overgenomen uit de oefeningen die Wurst geeft in dit boek ⁴²⁾.

Over de verbreiding van Brugsma's inzichten zal ik hier niet meer opmerken dan dat zijn boek (slechts) tweemaal werd herdrukt, in 1848 en in 1863. Heeft de oppositie van De Jager enig effect gesorteerd? Wel duidelijk is, dat Brugsma zich in taalkundig opzicht tot Becker bekend heeft, een beroemd taalgeleerde, zo schrijft hij in 1841, "wiens inzichten in

ons Vaderland nog weinig bekend zijn" (1840-1842 (1841): 151). Voor de leerboeken houdt dat in, dat niet meer het woord uitgangspunt moet zijn, maar het "voorstel", of, "wil men liever", de "volzin" (ib.: 808). De indeling die we bij Brugsma vinden - let wel, hem was niet gevraagd een complete grammatica te schrijven ⁴³⁾ - is een vaste basis voor de schoolgrammatica geworden, meent Boersma (1960: 70). Tegenover de synthetische gang van de wetenschap: klankleer, vormleer, zinsleer is voor het schoolonderwijs de analytische leergang: zinnen, woorden, letters hoe langer hoe meer als de aanbevelenswaardige erkend, schrijft C.H. den Hertog in de inleiding bij zijn Nederlandsche spraakkunst (1892). Een wijziging "in de volgorde van vele studieboeken" is daarmee gepaard gegaan:

Waar de syntaxis, de leer van den zin, voorheen meestal naar een tweede deel werd verwezen, dat zeer dikwijls niet werd ingezien, komt deze nu meer op den voorgrond. De beschouwing van den enkelvoudigen zin wordt de grondslag van de indeeling der meeste woordsoorten, van de beteekenis der verschillende buigingsvormen en van alle bijzonderheden, welke met deze onderwerpen in betrekking staan ... (Den Hertog 1892: 11).

Het is hier niet de plaats om uiteen te zetten hoe aan deze conceptie vorm werd gegeven in de latere werken van onderwijzers als Mulder, De Groot, Den Hertog en anderen ⁴⁴⁾. Ik volsta er op dit moment mee, op te merken dat we in de redekundige ontleding, en bij Brugsma springt dat meer in het oog dan bij Anslijn, te maken hebben met varianten van een in allerlei graden toegepaste algemene of filosofische grammatica, zij het dan van verschillende geografische herkomst en in verschillende fase van ontwikkeling ⁴⁵⁾. Belangrijk is de gemeenschappelijke "logische" grondslag, waarbij de zin een belangrijke plaats kreeg toegewezen. Zo iets past bij een andere didactische benadering: omdat hij zijn Begin-selen der Nederduitsche spraakkunst wil inrichten "naar de vatbaarheid van eerstbeginnenden" laat Weiland de syntaxis juist weg; daarentegen staat in Anslijns schooltaalkunde de zin voorop. Maar het is duidelijk dat wat de "taalkundige benoeming" betreft Anslijn wel steunt op Weiland, nl. op diens Nederduitsche spraakkunst (cf. Van der Woude 1973:

57 e.v.). Ook Beijer vermeldt in zijn "Voorberigt", dat hij de werken "van de heeren Siegenbeek en Weiland" het meest geraadpleegd heeft, "zoo als natuurlijk was" (Beijer 1820: v). Het werk van Van Schreven laat in de opeenvolgende drukken zien, hoe nauwgezet de auteur Weiland heeft bestudeerd (cf. Bakker 1977: 126; Van Schreven 1865: 117, 119, 121, 123). Wat de woordsoortenleer betreft is en blijft de Spraakkunst van Weiland voorlopig gezaghebbend. Met andere woorden: na de eeuwwisseling ziet men ook in Nederland de introductie van ideeën uit de algemene grammatica, die a.h.w. geplaatst worden bovenop en verweven met de Grieks-Romeinse traditie die tot die tijd als basis had gediend. Beijer levert, als compiler, wederom een duidelijk voorbeeld. In het taalkundig gedeelte van zijn boek gaat hij eerst in op voorstellen, volzinnen en het "ontleden" (analijseren)" daarvan; pas daarna levert hij het uittreksel uit Weilands woordgronding én woordvoeging: de woordsoorten worden uit de zin gededuceerd.

We kunnen hier nog aan toevoegen, dat Beijer, zoals gezegd, in een aantal opzichten aan Anslin schatplichtig was, zowel aan diens spraakkunst als aan diens editie, uit 1817, van de Rudimenta of gronden der Nederduitsche taal, een spraakkunstboekje van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (cf. Van der Woude 1975). Wie die editie van 1817 legt naast de door Coenraad Wertz in 1805 verzorgde uitgave, merkt daarin als meest markante wijziging op, dat enkele hoofdstukken over het "voorstel" zijn opgenomen; deze gaan vooraf aan de woordsoortenleer, maar worden duidelijk niet alleen maar als inleiding gezien. In principe wijkt dit model niet af van de meer uitgewerkte analytisch opgezette leerboeken die we later in de negentiende eeuw zullen tegenkomen.

1.3. INDELING EN INHOUD1.3.1. Indeling

De gegevens zoals in de vorige paragraaf aangedragen leiden ook tot een voorlopige afbakening van het te hanteren kader. De in het citaat van Den Hertog aangegeven tegenstelling synthetisch - analytisch, een min of meer formeel criterium, en het daarmee verbonden tegenover elkaar stellen van schoolgrammatica en wetenschappelijke grammatica, verder uit te werken, komt me minder gewenst voor. Het zal immers duidelijk zijn, dat de schoolgrammatica, voorzover redekundige ontleding, een didactisering is van de resultaten van wat we hebben aangeduid als de algemene grammatica. De veelvuldig gehanteerde tegenstelling schoolgrammatica - wetenschappelijke grammatica blijkt dus veel minder fundamenteel te zijn. Verder is het zo, dat een breed uitgewerkte zinsleer ook wel te vinden is in werken die een klassieke, synthetische bouw bezitten. Dat betekent, dat de genoemde tegenstelling niet afdoende distinctief is. De historisch-vergelijkende grammatica bijvoorbeeld bedient zich voor analyse en beschrijving van dezelfde categorieën als de traditionele woordsoortengrammatica.

Daarom geef ik er de voorkeur aan, teneinde een voor deze studie zo handzaam mogelijk kader te creëren, een andere indeling te gebruiken: niet een typologie op basis van de bouw van een grammatica, maar naar de visie op wat taal is, naar wat in een bepaalde grammatica (c.q. verhandeling) als belangrijkste kenmerk van taal wordt gezien. Dat betekent dat bepaalde kenmerken elkaar niet uitsluiten, maar in de ene benadering zich

lager in de hiërarchie bevinden dan in de andere. Men kan bijvoorbeeld van mening zijn dat taal een product is van de menselijke geest, maar toch het veranderlijke ervan een essentiëler kenmerk vinden. Een en ander houdt in, dat ik opteer voor een driedeling; daarmee sluit ik in feite aan bij een reeds lang gangbare praktijk, die op z'n minst teruggaat tot Jacob Grimm.

Grimm noemt in de inleiding bij zijn Deutsche Grammatik (1819) drie richtingen van "das grammatische Studium": de filosofische, de kritische en de historische. Voor de resultaten die de filosofische grammatica had behaald, had Grimm zeker achting en de normatief-kritische richting kon wat hem betreft beschouwd worden als "eine wesentliche Stütze und Bedingung für das Studium der Sprache und Poesie", zolang ze tenminste niet "gesetzgeberisch" werd: van het reguleren van de taal vanuit een normatief standpunt moest Grimm niets hebben. Hij was fel gekant tegen activiteiten van puristen als Jean Paul (cf. Grimm 1819a). De driedeling van Grimm lijkt me in grote lijnen houdbaar voor de rest van de negentiende eeuw, ook buiten Duitsland. Ik licht dat toe.

Chervel ziet rond 1800 bij de wording van de Franse schoolgrammatica twee stromingen een rol spelen. Aan de ene kant is daar "la grammaire générale", die is uitgegaan van Port-Royal en die in Frankrijk haar hoogtepunten kent in het werk van Du Marsais, Beauzée en Condillac. Aan de andere kant staat "la grammaire française traditionnelle"; dat is de lijn die gedurende enkele eeuwen doorloopt via het werk van auteurs als Meigret, Vaugelas, Régnier-Desmarais, Restaut en D'Olivet: "grammaire du bon usage pour le public cultivé, manuels pour les étrangers, ouvrages scolaires déjà, préliminaires à l'étude du latin" (Chervel 1977: 70).

Louis Meigret, een van de belangrijkste Franse grammatici uit de zestiende eeuw, bepleitte het in grammaticis volgen van de "usage", zij het dan van de "usage des gens biens appris". In de zeventiende eeuw richtte Claude Favre, Sieur de Vaugelas, zich in zijn invloedrijke Remarques sur la langue française (1647) naar de "bon usage". Voor hem is dat het taalgebruik van "la cour et la ville"; hij neemt het waar en volgt het, ook wanneer het "absurd" is. Zo staat zijn werk in bepaalde opzichten haaks op de Grammaire générale van Port-Royal (1660), waarin de "caprices" en "bizarries de l'usage" als storend worden ervaren, hoewel de auteurs toegeven dat de door het algemene gebruik gesanctioneerde "façons de

parler" gerespecteerd dienen te worden (Gauger e.a. 1981: 33).

Dergelijke beschrijvingen van het Frans zijn in meerdere of mindere mate normatief. Men beschrijft de taal niet zoals ze is, maar hoe ze zou moeten zijn. Een bepaald taalgebruik wordt als voorbeeld gesteld, bij Vaugelas bijvoorbeeld "la façon de parler de la plus saine partie de la Cour". De grammaticus zelf beslist, wat nu dit sanior pars is; hij heeft een normatieve attitude (Gauger e.a. 1981: 35).

Eenzelfde benadering valt waar te nemen in het werk van de achttiende-eeuwse Duitse grammaticus J.C. Adelung. De regels voor het correcte taalgebruik worden door hem afgeleid uit het werk van "goede" schrijvers; daar ligt de norm. Voorbeeldzinnen worden gehaald uit literaire teksten en uit de Bijbel. Men kan eraan toevoegen, dat Adelung gebruik maakt van een aantal verworvenheden uit de "Allgemeine Grammatik" zoals die bijvoorbeeld door Meiner werd beoefend, zonder dat dit aan de typering van Adelungs werk als normatief-kritisch afbreuk doet.

Een soortgelijk beeld kan geschetst worden voor de Nederlandse taalkunde in de achttiende eeuw. De algemene grammatica is wel aanwezig, maar speelt geen overheersende rol. Twee andere stromingen trekken meer de aandacht: enerzijds is er een historische benadering van de taal (Ten Kate, Huydecoper), anderzijds vinden we een voortzetting van de traditionele reglementerende spraakkunst zoals die te onzent in de zestiende eeuw tot stand is gekomen (cf. Knol 1977: 78). De reglementering van de moedertaal is de gehele achttiende eeuw hoofddoel van de taalkunde gebleven. Op dit gebied gold vooral het gezag van Moonen. Weiland en Siegenbeek kunnen beschouwd worden als voortzetters van deze traditie. Net als Moonen kiezen ook zij een Duitse grammaticus als leidsman: ze sluiten nauw aan bij de reeds genoemde Adelung.

De driedeling in normatief-kritische, algemeen-filosofische en historische grammatica biedt een globale, maar wel werkbare schematisering. Aan Nederlandse specimina van elk van deze drie typen wordt in dit boek aandacht besteed. Hoofdstuk drie is gewijd aan de normatief-kritische richting. De algemeen-filosofische en de historische grammatica komen in het vierde en vijfde hoofdstuk ter sprake. De inhoud van deze en van de andere hoofdstukken stel ik nu aan de orde.

1.3.2. Inhoudsoverzicht

In dit overzicht wordt een toelichting gegeven op de opzet en de opbouw van dit boek. Zoals in 1.1. gezegd is, staan twee gebeurtenissen centraal: het verschijnen van Weilands Nederduitsche spraakkunst in 1805 en de discussie tussen Roorda en De Vries in de jaren 1855-1858. Aan Weiland en zijn spraakkunst is hoofdstuk drie gewijd. De opvattingen van Roorda en De Vries worden in het vierde hoofdstuk besproken. Hoofdstuk vijf, "Traditie en vernieuwing", sluit direct aan bij het vierde hoofdstuk, in die voege dat in het eerste gedeelte van dit vijfde hoofdstuk leerlingen van De Vries besproken worden en in het tweede gedeelte de grammaticale traditie aan de orde komt waarin Roorda staat, die van de algemene grammatica; het historisch belang van de onderling verschillende standpunten van Roorda en De Vries wordt er nader belicht. Hoofdstuk zes behandelt vanuit het gewonnen overzicht enkele saillante punten met betrekking tot de historische en de algemene grammatica in een terugblik over de negentiende en een verwijzing naar de twintigste eeuw. Een aantal gegevens betreffende de achttiende eeuw, noodzakelijk voor het begrijpen van de zojuist genoemde hoofdstukken heb ik in hoofdstuk twee samengebracht.

Bij het uitwerken van de gekozen onderwerpen heb ik me door enkele vooronderstellingen laten leiden. Ik maak er hier twee expliciet. De eerste is deze, dat de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde alleen begrepen kan worden als onderdeel van de geschiedenis van de taalkunde in het algemeen. Toegespitst op het door mij gekozen tijdvak betekent dat, dat ik ben uitgegaan van de eenheid der Europese linguïstiek. Elke studie die met die eenheid niet voldoende rekening houdt, is in principe deficiënt. Een tweede vooronderstelling is geweest die van een relatieve continuïteit in de ontwikkeling van de taalkunde. Ik sluit hierin aan bij een in de vakliteratuur steeds meer geaccepteerde zienswijze. Het betekent onder meer dat ik met uitspraken als dat de taalkunde pas echt begint bij Bopp (1816), Schleicher (1861), De Saussure (1916) of Chomsky (1957) geen rekening zal houden. In de loop van mijn onderzoek heb ik geen aanleiding gehad deze vooronderstellingen te laten varen. Of en in hoeverre de in de volgende hoofdstukken gegeven voorstelling van zaken hierdoor te zeer gekleurd is, laat ik gaarne aan de lezer ter beoordeling over.

Als gevolg van de eerste zojuist genoemde vooronderstelling heeft deze studie een algemeen-taalwetenschappelijke en comparatistische inslag mee-

gekregen. En om iets van die continuïteit te laten zien heb ik de achttiende eeuw mede in de beschouwing betrokken; een vergelijking van de negentiende-eeuwse taalkunde met bijvoorbeeld het twintigste-eeuwse structuralisme heb ik in dit boek niet opgenomen. Over de taalstudie in de periode 1600-1800 bestaat het uitstekende werk van Droixhe (1978), waar ik de lezer gaarne naar verwijs. Zelf heb ik me beperkt tot enkele capita selecta, die ik om compositorische redenen niet in de latere hoofdstukken heb verwerkt, maar in het tweede hoofdstuk heb gebundeld. Daarover kom ik straks nog te spreken.

De lezer-niet-specialist die me op mijn tocht door de achttiende en negentiende eeuw wil volgen, had ik ter voorbereiding graag willen verwijzen naar een recent overzichtswerk waarin de geschiedenis van de taalkunde in Nederland consequent beschreven was als onderdeel van de taalkunde in het algemeen. Een dergelijk product van geïntegreerde geschiedschrijving is evenwel nog niet voorhanden. Ik moet dan ook volstaan met de niet-gespecialiseerde lezer voor basislectuur te verwijzen naar de relevante hoofdstukken in Bakker & Dibbets 1977 (Knol 1977; Bakker 1977) en naar een nog steeds bruikbaar boek als dat van Robins (1967). De niet-Nederlandstalige literatuur is buitengewoon omvangrijk; veel studies zijn echter te specifiek van aard om ze hier als oriënterende lectuur te kunnen aanbevelen. De relevante Nederlandstalige literatuur is buitengewoon schaars. De verzamelde opstellen van De Vooy (1924, 1935, 1947) bevatten nog steeds waardevol materiaal. Ze zijn echter in een aantal opzichten verouderd. Wie de Opstellen raadpleegt, moet ook voortdurend rekening houden met het feit, dat men ze in vele gevallen niet los kan zien van de polemische context waarin ze geschreven werden. Ook het overzichtswerk van De Vos (1939) kan nog steeds met vrucht geraadpleegd worden. Het is evenwel didactisch gericht en het is te sterk uit een Taal en Letteren-standpunt geschreven. Bovendien bevat het voor mij onbegrijpelijke lacunes. Het aantal detailstudies is de laatste vijf à tien jaar toegenomen, maar de balans ervan is nog niet opgemaakt. Monografieën waarin een betrouwbaar overzicht te vinden is van leven en werken van de voornaamste Nederlandse taalkundigen uit de vorige eeuw, ontbreken. Verder bestaat er nog steeds geen lexicon van Nederlandse taalgeleerden, waarin men diverse gegevens van elementaire aard kan naslaan. Een definitieve bibliografie van geschriften op het gebied van de Nederlandse taalkunde uit de negentiende eeuw is evenmin beschikbaar. Om die redenen heb ik niet geaarzeld gegevens van dergelijke

aard in het betoog te verwerken.

Na deze opmerkingen van algemene aard ga ik thans over tot het toelichten van de inhoud van de afzonderlijke hoofdstukken. Eerst stel ik hoofdstuk drie aan de orde.

In het derde hoofdstuk staat centraal de Nederduitsche spraakkunst uit 1805 van de Rotterdamse predikant Pieter Weiland. Samen met Siegenbeeks Verhandeling over de Nederduitsche spelling (1804) werd deze grammatica als schrijftaalregeling van overheidswege dwingend voorgeschreven. Beide auteurs komen in dit hoofdstuk voor het voetlicht. Aan de spelling zal ik verder weinig aandacht besteden.

Het boek van Weiland is vooral interessant, omdat we aan de Spraakkunst verschillende ontwikkelingen tegelijk kunnen aflezen. Het is als het ware een station met een groot aantal perrons. Niet alleen is Weilands Nederduitsche spraakkunst de summa van de achttiende-eeuwse Nederlandse normatieve grammatica, maar ook laat het boek iets zien van de relatie tussen grammatica en retorica, van achttiende-eeuws historisch-taalkundig gedachtengoed en van de mogelijkheden die er bestonden om tot een systeem van zinsontleding te komen. Een en ander houdt in, dat de Nederduitsche spraakkunst bij uitstek representatief is voor de stand van zaken op een aantal terreinen zoals die was aan het begin van de negentiende eeuw.

In een inleidende paragraaf wordt beknopt op enkele achtergronden van de zojuist vermelde schrijftaalregeling ingegaan. Verder besteed ik kort enige aandacht aan de persoonlijke relatie tussen Weiland en Siegenbeek. Tevens is er een beknopte uiteenzetting over de opleiding tot predikant in het algemeen en de plaats van de moedertaal daarbij. In 3.2. ga ik in op de persoon van Weiland. In het biografisch gedeelte van deze paragraaf komen onder meer zijn activiteiten als theoloog aan de orde, zijn activiteiten als lid van een tweetaal dichtgenootschappen en zijn activiteiten op het gebied van de kanselwelsprekendheid. Vervolgens bespreek ik de ontstaansgeschiedenis van de Nederduitsche spraakkunst, zowel extern als intern. De relatie van dit werk wordt bepaald ten opzichte van Weilands inleiding (1799) op zijn Nederduitsch taalkundig woordenboek, ten opzichte van Adelungs Deutsche Sprachlehre (1781) en diens Umständliches Lehrgebäude (1782). Tevens wordt de afhankelijkheid getraceerd van een deel van de spraakkunst van de Lectures on Rhetoric and Belles-Lettres (1783)

van de Schotse hoogleraar in de welsprekendheid Hugh Blair.

De Leidse hoogleraar Matthijs Siegenbeek, die uit de Nederduitsche spraakkunst een tweetal schoolboekjes excerpeerde, is het onderwerp van 3.3. Allereerst worden gedeelten van zijn levensloop belicht, zijn opvattingen over welsprekendheid en zijn activiteiten ten behoeve van diverse genootschappen en geleerde maatschappijen. Vervolgens komen zijn Syntaxis (1810) en zijn Grammatica (1814) ter sprake. De verhouding daarvan tot de Nederduitsche spraakkunst wordt vastgesteld. Ik laat zien hoe Siegenbeek te werk is gegaan en dat hij naast de Nederduitsche spraakkunst ook nog andere bronnen heeft benut. Het blijkt dat zijn Syntaxis ook gebruikt kon worden voor een bepaalde vorm van redekundig ontleden.

In 3.4. wordt het werk van Weiland en Siegenbeek nader gekarakteriseerd als normatief-kritisch van aard. In het tweede gedeelte van deze paragraaf komt aan de orde, hoe in de periode tot 1850-1860 talrijke school- en leerboeken, zowel in Nederland als daarbuiten, in belangrijke mate gebaseerd waren op de Nederduitsche spraakkunst. Een aantal vertalingen wordt vermeld. In 3.5. noteer ik enkele conclusies.

De volgende opmerkingen naar aanleiding van enkele onderdelen van dit hoofdstuk. De Nederduitsche spraakkunst is een normatieve grammatica die in taalpolitiek opzicht van belang is geweest (één staat, één taal) en waarmee in de eerste helft van de eeuw in het onderwijs op alle niveaus rekening gehouden moest worden. Over dat boek is anderhalve eeuw geleden eens opgemerkt dat het voor vijftenzeventig procent navolging was van het werk van de Duitse grammaticus J.C. Adelung. Deze uitspraak is sindsdien in velerlei varianten herhaald, maar van enigerlei onderbouwing ervan in de vorm van een enigszins uitgewerkte vergelijking van teksten is in al die jaren geen sprake geweest. Wel is op enkele onderdelen Weilands navolging bewezen, zie bijvoorbeeld het artikel van Klijnsmit (1982). Ik heb in 3.2. een vergelijking op wat uitgebreider schaal ondernomen en op die manier de zojuist vermelde bewering getoetst. Die vergelijking was ook leerzaam, omdat ze tevens een en ander aan het licht bracht wat Weiland niet van Adelung had overgenomen. Stukken uit het syntactisch gedeelte van de spraakkunst blijken uit de Lectures van Blair afkomstig. Het werk van Blair en de Nederlandse vertalingen ervan hebben in de vorige eeuw grote bekendheid gehad; behalve Weiland hebben ook vele anderen zonder terughoudendheid uit de Lectures geput, en dat is iets waar in de

literatuur tot nu toe over gezwogen is. Mede op grond hiervan besloot ik een apart stuk aan Blair te wijden (2.2.3.). Bovendien, het feit dat Weiland juist ten behoeve van zijn beschouwingen over de zin aan Blair materiaal ontleende, maakte duidelijk dat ook de retorica, met name de periodenleer, voor de grammatica van belang is geweest. Dit sloot aan bij de observatie dat ook Adelung via Meiner uit de periodenleer putte, zoals ik al aan het slot van 1.2.2.1. heb opgemerkt. Het verklaart ook, waarom we tot ver in de negentiende eeuw in allerlei grammaticale werken retorische termen kunnen tegenkomen. Op de vraag hoe precies elementen uit de periodenleer werden geïncorporeerd in de leer van de samengestelde zin, ben ik in deze studie niet verder ingegaan. Zie evenwel 6.2.

Door het volgen van Weilands levensloop kwam de nauwe relatie tussen zijn "Inleiding" uit 1799 en de spraakkunst uit 1805 aan het licht. Ik zou die "Inleiding" niet willen typeren als een "voorstudie" (Klijnsmit): grote gedeelten ervan keren in 1805 terug. De tekst als geheel werpt een heel ander licht op Weilands taalkundige achtergrond. Weiland is niet alleen auteur geweest van een normatieve spraakkunst en vervaardiger van woordenboeken. In deze tekst betoont hij zich een vertegenwoordiger van de historiserende richting in de achttiende-eeuwse Europese linguïstiek. Hij sluit niet alleen aan bij Adelung, maar ook bij auteurs als Locke en Condillac. Zijn zelfstandig citeren van de Schotse wijsgeer Adam Smith bevestigt dit. Van sommige passages uit de inleiding valt niet uit te maken of ze ontleend zijn aan Adelungs Lehrgebäude of aan Smiths Dissertation on the origin of languages (1761). Om deze kant van Weilands denken meer naar voren te halen heb ik er een afzonderlijke paragraaf aan gewijd (2.4.).

Mede op basis van archiefonderzoek leverde het volgen van Weilands levensloop vrij veel nieuwe gegevens op, voldoende in ieder geval om op een aantal punten te komen tot verschillende retouches aan het beeld van Weiland. Zijn activiteiten op het gebied van de (kansel)welsprekendheid bevestigen het belang dat men aan het werk van Blair moet hechten. Zijn activiteiten binnen de dichtgenootschappen brengen aan het licht, hoe daar aan taalstudie werd gedaan, hoe men daar taalnormerend bezig was. Dit wijst op de belangrijke rol die de diverse genootschappen en maatschappijen hebben gespeeld bij het totstandkomen van de schrijftaalregeling van 1804-1805. Bij Siegenbeek blijken soortgelijke punten signaleerd te

kunnen worden.

Het belang van de Nederduitsche spraakkunst inzake het moedertaalonderwijs wordt zichtbaar gemaakt in de paragraaf die ik besteed aan Matthijs Siegenbeek, die in opdracht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een tweetal schoolboekjes vervaardigde (3.3.). Over het leven van Siegenbeek zijn we redelijk geïnformeerd. Op zijn denkbeelden over taal en taalkunde is nauwelijks serieus ingegaan. Qua functie is Siegenbeek enigszins met Blair te vergelijken; ook inhoudelijk zijn er punten van overeenkomst wat betreft Siegenbeeks opvattingen over welsprekendheid en die welke gangbaar waren bij de Schotse retores. Aan de hand van archiefmateriaal worden nieuwe gegevens verstrekt aangaande de rol die Siegenbeek speelde in het taal- en letterkundig bestel van zijn dagen. Opnieuw wordt duidelijk, dat de rol die prijsvragenuitschrijvende genootschappen en geleerde maatschappijen hebben gespeeld, nog niet afdoende is onderzocht en beschreven (3.3.1.).

Door Van der Woude is op goede gronden betoogd, dat Siegenbeeks Syntaxis (1810) in sterke mate afhankelijk was van Weiland's Nederduitsche spraakkunst. In 3.3.2.3. bevestig ik zijn uitspraken in deze. Tevens laat ik daar dan zien, welke bronnen Siegenbeek nog meer heeft gebruikt bij het schrijven van zijn boekje en dat ook hij zelfstandig teruggreep op zowel Adelung als Blair. In 3.3.2.4. werk ik Van der Woude's suggestie uit, dat ook de Grammatica (1814) op eenzelfde wijze afhankelijk is van de Nederduitsche spraakkunst. Tenslotte wijs ik erop, dat in de Syntaxis expliciete aanwijzingen staan hoe men de leerlingen zinnen kan laten ontleden. Dit betekent dat de vraag gesteld moet worden naar het bijzondere van Anslijns ontleedmethode en de manier waarop Girards zinsanalyse (cf. 2.1.) in de tweede helft van de achttiende eeuw is uitgewerkt.

In deze bespreking van de inhoud van hoofdstuk drie is de aanwezigheid van een aantal onderdelen uit het tweede hoofdstuk al gemotiveerd. Adelung (2.4.) en Blair (2.2.3.), beiden nagevolgd door Weiland en Siegenbeek, spelen een zodanige rol, dat een afzonderlijke bespreking noodzakelijk bleek. Ook Weiland's taalhistorische beschouwingen uit 1799 heb ik in dat tweede hoofdstuk ondergebracht (2.4.). Ze zijn immers anders van aard dan zijn spraakkunstige beschouwingen uit 1805 en bovendien sluiten ze nauw aan ten eerste bij Adelungs opvattingen en ten tweede bij de beschouwingen die Blair hierover in zijn Lectures geeft. Verder blijken er verschillen-

de raakpunten te bestaan tussen wat men de Schotse Verlichting heeft genoemd en het milieu waarin verlichte Nederlandse theologen als Weiland en Siegenbeek verkeerden. Dit vormde aanleiding tot een uiteenzetting over deze Schotse Verlichting (2.2.1.), waarvan Hugh Blair en Adam Smith beiden exponenten waren. Blairs nauwe relatie met en gedeeltelijke afhankelijkheid van deze laatste en Weilands aanhaken bij Smiths Dissertation on the origin of languages (1761) vormden de eerste basis voor een afzonderlijke beschouwing over Adam Smith en zijn taalkundige Dissertation (2.2.2.). Hoofdstuk vier leverde andermaal aanleiding om op dit geschrift van Smith in te gaan; ik kom op de Dissertation en op de opzet van hoofdstuk twee als geheel straks terug.

Hoofdstuk vier is gewijd aan het in de jaren 1855-1858 gevoerde debat tussen Taco Roorda en Matthias de Vries. Eerst wordt ingegaan op leven en werk van Taco Roorda. Daarna stel ik de taalkundige opvattingen van De Vries aan de orde. Na de opponenten op deze wijze provisorisch gekarakteriseerd te hebben geef ik een overzicht van het verloop van de discussie, waarbij ik aangeef wat de belangrijkste strijdpunten waren. In de volgende paragraaf volgt een staalkaart van de reacties op deze discussie. In de vijfde en laatste paragraaf van dit hoofdstuk volgt de interpretatie van de discussie als een botsing tussen twee onderling verschillende taalopvattingen.

Voor een latere beschouwer is vaak het aantrekkelijke aan een polemiek, dat de opponenten genoodzaakt zijn er hun opvattingen zeer krachtig en in volle scherpheid te formuleren. Dat is ook het geval bij de discussie tussen Roorda en De Vries, die in dit hoofdstuk besproken wordt. Deze discussie was meer dan het zoveelste debat over spellingkwesties. Naar het woord van De Vries ging het om de fundamenteën van onze hele grammatica. Twee taalopvattingen botsen. De Vries verdedigt er de beginselen van de Duitse historische school, terwijl Roorda de opvatting verkondigt dat een taal in wezen niet verandert en daaruit concludeert dat in het Nederlands er geen naamvallen bestaan: de taal die in zijn tijd gesproken werd, kent ze immers niet. Roorda's opvatting dat de levende taal voorop moet staan in de taalbeschouwing, is door latere taalbeschouwers opvallend progressief genoemd. Waar komen die opvattingen vandaan? Die vraag is eigenlijk nooit expliciet gesteld, laat staan dat er een adequaat antwoord op gegeven is.

Voor Roorda's voornaamste opponent, de Leidse neerlandicus De Vries, leek de zaak eenvoudiger te liggen. Hij staat immers sinds jaar en dag bekend als volgeling van Jacob Grimm. Dat is niet onjuist, maar er waren aspecten in het door mij aan de orde gestelde werk van De Vries die ik niet zo gemakkelijk bij Grimm kon terugvinden, zoals een welhaast Bloomfieldiaans aandoende "rigor". De beschikbare secundaire literatuur heeft ook dit nooit als probleem onderkend.

De sleutel tot de oplossing van deze vragen bleek te liggen in de door beide tegenstanders gebruikte, onderling verschillende taaltypologie. Roorda hanteert een achrone typologie, waarbij taalverschil en taalverandering in verband wordt gebracht met de geest van het volk dat de taal spreekt. De Vries betoont zich aanhanger van een historisch denken: de taal is in permanente verandering en taalverschillen kunnen daaruit verklaard worden. In 4.5. blijkt de door hen voorgestane taaltypologie inderdaad voldoende distinctief te zijn. Plaatsing op grond hiervan binnen een bepaalde taalkundige stroming heeft als resultaat dat een patroon zichtbaar wordt: antwoorden op andere vragen blijken nu met redelijke zekerheid te kunnen worden gegeven.

Het onderling verschillend antwoord van De Vries en Roorda op de vraag hoe en waarom taal verandert roept reminiscenties op aan achttiende-eeuwse standpunten in deze. In 1747 had de Franse abbé Girard in zijn Les Vrais principes de la langue françoise een proeve van achrone typologie gegeven, die door Adam Smith werd overgenomen, zij het dan dat hij deze interpreteerde in evolutieve zin. Op bepaalde punten zijn frappante overeenkomsten te signaleren met de standpunten van Roorda en De Vries. Ik vroeg me af, of het geoorloofd was een lijn te trekken van die achttiende-eeuwse posities naar de negentiende eeuw. Om die vraag te kunnen beantwoorden heb ik in hoofdstuk twee ruimschoots aandacht besteed aan ontstaan en ontwikkeling van de taaltypologie, zowel bij Girard (2.1.) als bij Smith (2.2.2.). Mijn beschouwingen hieromtrent dienen niet alleen om te laten zien hoe sterk de achttiende- en negentiende-eeuwse taalkunde met elkaar verweven zijn; ze zijn mede ingegeven door de status die dit vraagstuk in de historiografische literatuur nog steeds heeft.

Hoe kwam Taco Roorda tot zijn in 1855 gehouden betoog? Paragraaf 4.1. dient ervoor, dit zowel inhoudelijk als feitelijk duidelijk te maken. In 4.1.1. ligt de nadruk op de biografische lijn, in 4.1.2. komen relevante

punten uit een aantal van Roorda's geschriften aan de orde. Roorda meende de taal uit de ziel van de mens te kunnen verklaren en een taal uit de geest van een volk. Hij was een geleerde die in de geest van Von Humboldt wijsgerige taalpsychologie bedreef. Het filosofische, het psychologische en de connectie met Von Humboldt komen in deze eerste paragraaf ter sprake. Ik maak daarbij gebruik van zijn nagenoeg vergeten eerste verhandeling en van nog ongepubliceerde manuscripten. Daarnaast geef ik de "setting" van de discussie aan en wijs ik op andere door Roorda gevoerde discussies uit latere jaren, die leerzame parallellen laten zien.

Ten laatste aan het begin van de jaren vijftig, schrijvend aan zijn taalfilosofische werk Over de deelen der rede (1852) en bezig met de voorbereiding van zijn Javaansche grammatica (1855), heeft Roorda aan "de ziel van de mens" een collectieve pendant gegeven, "de geest van het volk" dat een bepaalde taal spreekt. Dit is in de lijn van Von Humboldt en Steintal, zoals in 4.5. duidelijk wordt gemaakt.

Zijn wijsgerige en "volkerenpsychologische" benadering van taal onderscheidt Roorda duidelijk van De Vries, die zelf verklaringen zocht in de taalhistorie. Wat De Vries betreft, het is tekenend voor de stand van de neerlandistische biografiek, dat niemand zich geroepen heeft gevoeld een monografie te wijden aan leven en werk van hem die doorgaat voor de grondlegger van de wetenschappelijke neerlandistiek. Karsten 1949 is een waardevol werk, maar nu, vijfendertig jaar later, zou men meer en andere zaken aan de orde gesteld willen zien dan in dat boek te vinden zijn. Paragraaf 4.2. dient dan ook om een beeld te geven van De Vries' opvattingen over taal en taalwetenschap. Na enkele opmerkingen van algemene aard breng ik zijn inzichten over wat taalkunde is en hoe men als taalkundige te werk moet gaan, ter sprake. In 4.5. wordt zijn positiekeuze nader toegelicht en geïnterpreteerd. Het eigene van De Vries komt daar aan de orde alsmede dat wat hem scheidt van én verbindt met Roorda.

In 4.3. geef ik een overzicht van het debat in de Akademie. Twee punten krijgen speciale aandacht: de mening van beide opponenter inzake taaltypologie en inzake taalverandering. Paragraaf 4.4. bundelt een aantal reacties op deze discussie. Het zijn zowel reacties van binnen als van buiten de Akademie, zowel persoonlijke als openbare getuigenissen. Ik laat zien op welke punten men Roorda afwees en ook naar aanleiding van welke punten men hem juist adhesie heeft betuigd.

Doordat ik in 4.5. Roorda's levende-taalconceptie als Humboldtiaans kan duiden, worden andere aspecten van zijn taalbeschouwing begrijpelijker, en bovendien wordt het zicht geopend op een lijn die verscheidene Nederlandse taalgeleerden verbindt. Ik zeg daar nog iets over bij de bespreking van de inhoud van hoofdstuk vijf. Mijn stelling, dat Roorda in de jaren 1856-1858 in zijn kritiek op de door De Vries naar voren gebrachte opvatting van taal als een natuurlijk organisme aansluit bij Von Humboldt en Steinthal, heeft directe consequenties voor de recente discussie omtrent het eventuele avant-gardisme van de Franse linguïst Michel Bréal, zoals door Koerner ook onmiddellijk is ingezien (cf. HL 10 (1983), p. 192-193). Ook daarover kom ik te spreken naar aanleiding van hoofdstuk vijf.

Na hetgeen naar aanleiding van het vierde hoofdstuk gezegd is, kan thans opzet en interne samenhang van het tweede hoofdstuk als geheel toegelicht worden. De functie en de onderlinge samenhang van de paragrafen over Adelung (2.3.) en Weiland (2.4.) heb ik bij de bespreking van de opzet van het derde hoofdstuk reeds aangegeven. Van de relatie tussen Blair (2.2.3.) en Smith (2.2.2.), beide exponenten van de zogeheten Schotse Verlichting (2.2.1.) is daar eveneens melding gemaakt. De - ook om andere redenen - uitgebreide bespreking van Smiths ideeën over de oorzaken van taalverandering dient als contrast met Girards ahistorische benadering van taalverschil, een tegenstelling die een parallel vindt in de onderling verschillende standpunten die Roorda en De Vries een eeuw later voorstaan. Girards achrone benaderingswijze onderscheidt hem op significante wijze van de vier andere in dit hoofdstuk besproken taalkundigen, door wie taalverandering weliswaar verschillend wordt gewaardeerd (de Schotten nemen esthetisch verval waar, terwijl Adelung en Weiland "progress" zien wat betreft het uitdrukkingsvermogen der taal), maar voor wie de gedachte dat taal verandert, tot de vaste inzichten behoorde. In 1.2.2. heb ik laten zien, hoe elementen uit de algemene grammatica geïncorporeerd werden in onder meer voor het onderwijs bestemde boekjes, wat resulteerde in de praktijk van het zogenoemde redekundig ontleden. Wat de zinsontleding betreft, daarin speelt Girards Vrais principes ook een belangrijke rol; dat is de reden dat ik in 2.1. ook aan dat gedeelte van Girards werk aandacht besteed. Ten overvloed merk ik op, dat Girard, Smith, Blair en Adelung alle vier door Weiland aangehaald worden.

Ik recapituleer. Hoofdstuk twee bevat een viertal capita selecta uit de achttiende eeuw, die onderling samenhangen. In 2.1. besteed ik aandacht aan de zinsanalyse voorgestaan door de Franse grammaticus Gabriel Girard in zijn boek Les Vrais principes de la langue françoise (1747). Uit dat werk licht ik nog een tweede punt: Girards taaltypologie, die onder verschillende gedaanten in de negentiende eeuw terugkeert. De Schot Adam Smith neemt in zijn Dissertation on the origin of language (1761) Girards typologie over, maar geeft er een diachrone wending aan. In samenhang met het verschillend gebruik dat zij maken van de taaltypologie wordt aandacht geschonken aan beider visie op taalverschillen. Smiths positie is verwant aan die van latere negentiende-eeuwse taalkundigen; ook in zijn empirisme preludeert hij op latere ontwikkelingen.

Vervolgens komt aan de orde, hoe verschillende ideeën van Smith werden overgenomen in het werk van zijn tijdgenoot Hugh Blair, wiens Lectures on Rhetoric and Belles-Lettres (1783) in de eerste helft van de negentiende eeuw een Fundgrube bleef voor Nederlandse grammatici en stilistici. Dit werk van Blair is een voorbeeld hoe - in gunstige zin - gecompileerd kon worden uit een veelheid van geschriften. Het is dan ook met name interessant vanwege de overdrachtsfunctie die het heeft gehad.

Het werk van de Duitser J.C. Adelung (o.a. 1781, 1782) is in verschillende opzichten voor de Nederlandse taalkunde van belang geweest, omdat het een model verschaftte volgens welk Nederlandse taalkundigen hun eigen grammaticale werk konden opzetten. Adelungs donorschap komt in het derde hoofdstuk uitvoerig aan de orde alsmede zijn normatief-kritische doelstelling. Volstaan wordt hier dan ook met een vrij algemene karakteristiek. Ook het werk van Adelung is een voorbeeld van een weloverwogen proeve van synthese van verschillende grammaticale en filosofische tradities.

Als overgang naar de negentiende eeuw dient een beschouwing van de inzichten van de Nederlandse taalkundige Pieter Weiland. Aangezien zijn spraakkunstig werk in hoofdstuk drie wordt behandeld, laat ik in deze paragraaf het licht vallen op enkele aspecten van zijn ideeën omtrent taalverandering, dit aan de hand van een tweetal inleidingen op woordenboeken (1799, 1821). Ook die tweede inleiding is ontegenzeggelijk van achttiende-eeuwse herkomst.

De discussie tussen Roorda en De Vries was geen incident. Hoofdstuk vijf

illustreert de importantie van de tegenstelling die bij die discussie aan het licht kwam en vertelt over de ontwikkelingen die beide benaderingswijzen hebben ondergaan. In het eerste gedeelte van dit hoofdstuk komen drie leerlingen van De Vries ter sprake, te weten H.E. Moltzer, J. te Winkel en J. Verdam. Bezien wordt hoe zij zich qua opvattingen verhouden tot hun leermeester en of er van enige vernieuwing gesproken kan worden. Bovendien bespreek ik de positie van de taalkundigen rond het tijdschrift Taal en Letteren in de jaren negentig van de vorige eeuw. Zij beroepen zich op Roorda en zetten zich op een aantal punten af tegen De Vries. In het tweede gedeelte van dit hoofdstuk ga ik in op de geschiedenis van de algemene grammatica, met name die in Nederland ($\pm 1670 - \pm 1900$). Na eerst een algemene karakteristiek te hebben gegeven bespreek ik een aantal episodes uit de geschiedenis van de algemene grammatica in Nederland, waarbij het zwaartepunt op de negentiende eeuw is komen te liggen. Vervolgens komt de vraag aan de orde waarom de algemene grammatica relatief vaak voor pedagogische doeleinden is ingezet (cf. 1.2.2.). Tenslotte plaats ik een tweetal prominente Nederlandse vertegenwoordigers van deze stroming, Taco Roorda en L.A. te Winkel, in hun Europese context.

In hoofdstuk vier is duidelijk geworden, dat De Vries geen linguïst pur sang was. Hij maakte gebruik van de verworvenheden van de historische grammatica, maar een voortrekker is hij op dit gebied niet geworden. Hoe hebben zijn leerlingen zich van hem onderscheiden? Ik heb een keuze moeten maken. Moltzer is als taalkundige nooit beschreven (Karsten 1949 laat hem bewust links liggen); bovendien brengt bestudering van Moltzer aan het licht hoe groot de populariteit van de befaamde linguïst Max Müller ook in ons land is geweest. Jan te Winkel geniet enige reputatie als dialect-onderzoeker; hij staat bekend als een positivist. Beide punten heb ik nagelopen en ze leveren het beeld op van een taalwetenschap die verandert, maar toch nog vast blijft zitten aan oudere concepties. Op Verdam's taalkundige opvattingen is nooit serieus ingegaan. Anno 1878 is er bij hem weinig van het neogrammatisch denken te vinden. Bij hem heb ik het thema nationalisme naar voren gehaald, een thema dat ook in veel werk van M. de Vries doorklinkt. Bij het traceren komen ook de "Kollewijniers" ter sprake: zij blijken in de lijn van De Vries te staan, terwijl ze toch Roorda als een van hun voorlopers beschouwen.

In zijn Groningse inaugurele rede (1865) steunde H.E. Moltzer in hoge

mate op de Lectures on the science of language (1861-1863) van Max Müller, een taalgeleerde die ook in Nederland zeer populair geweest blijkt te zijn. Ten opzichte van De Vries brengt Moltzer weinig nieuws: hij is voorstander van de historische methode van taalstudie en bepleit een strikt empirische en inductieve werkwijze zoals in de natuurwetenschappen gebruikelijk is. Tot specialist op het gebied van de historische taalkunde heeft Moltzer zich nooit ontwikkeld; evenmin heeft hij zich een reputatie verworven als filoloog. Van zijn leermeester verschilt Moltzer inzake de waardering van taalverandering. Mede geïnspireerd door zijn lectuur van Darwin kiest hij voor de gedachte van "progress in language".

J. te Winkel, voor wie de linguïstiek in engere zin niet anders dan noodzakelijk bijvak was, heeft meer dan Moltzer zelfstandig taalkundige activiteiten ontplooid. Gedurende een aantal jaren heeft hij zich met dialectstudies bezig gehouden. Hoewel hij goed op de hoogte was van de nieuwste stand van zaken in de taalwetenschap, ging zijn voorkeur uit naar die kant van het vak waar de geschreven taal object van onderzoek was, de filologie. In dat opzicht neemt hij eenzelfde positie in als zijn leermeester. Explicieet en moderner dan De Vries is Te Winkel in zijn opvattingen over wetenschap; die gaan sterk in de richting van het positivisme. Aan Te Winkel laat zich het doorwerken van de nieuwere opvattingen inzake taalkunde en wetenschap in het algemeen goed aflezen.

De opvattingen van J. Verdam over taal en taalstudie hebben zich niet ver verwijderd van die van De Vries. Ook hij is geen linguïst in strikte zin geweest. Met De Vries en andere tijdgenoten heeft hij gemeen, dat de gedachte "de taal is gansch het volk" ook hem tot de mening voert dat de studie van de moedertaal ook de nationalistische gevoelens dient te stimuleren. In 5.1.3. laat ik zien hoe enkele van zijn romantisch-nationalistische uitspraken als taalfetisjisme aan de kaak gesteld zijn.

De houding van de "Kollewijniers" ten opzichte van De Vries is inzake spelling en taalcultuur afwijzend te noemen. Het uitgaan van de levende taal is bij hen vooral een didactische kwestie, die onderbouwd kon worden met behulp van contemporaine taalkundige inzichten. Deze inzichten ontleenden geleerden als Buitenrust Hettema en Kollewijn veelal aan de neogrammatici, wier gedachten een voortzetting vormden van de opvattingen van August Schleicher. Een en ander houdt in, dat de mannen van Taal en Letteren aansluiten bij wat De Vries als taalkundige had verkondigd; zijn

taalcultiverende inzichten worden door hen niet gedeeld. Het beroep op Roorda als voorloper inzake het primaat van de levende taal is in die zin niet terecht, dat Roorda's opvatting voortkomt uit een geheel andere taalbeschouwing. De Vries' vervalgedachte is ook hier vervangen door de gedachte aan "progress in language"; daarmee komen ze op hetzelfde standpunt uit als Pieter Weiland honderd jaar eerder.

Met zijn Over de deelen der rede (1852) plaatst Roorda zich in de traditie van de algemene grammatica. Aan dit boek zelf zal ik niet uitgebreid aandacht besteden; het is onderwerp van een in bewerking zijnde dissertatie. Wel zal ik laten zien, dat Roorda's boek geen incident was; daarom schets ik een gedeelte van de achtergrond waartegen dat boek gezien moet worden.

De tweede paragraaf van hoofdstuk vijf gaat over de algemene grammatica. Na het bespreken van de vraag wat men daaronder placht te verstaan ga ik over tot een voorlopig overzicht van de ontwikkeling van de algemene grammatica in Nederland, een als zodanig nagenoeg geheel verwaarloosd onderwerp in de Nederlandstalige taalkundige historiografie. Deze bespreking laat o.a. zien dat Nederlandse taalkundigen zich eerder hebben bezighouden met vraagstukken van algemeen-linguïstische aard dan wel eens is gedacht. In dat verband slaan ze vergeleken met niet-Nederlandse linguïsten geen slecht figuur. Ik volg in eerste instantie een chronologische lijn. In de zestiende en zeventiende eeuw werd in Nederland algemene grammatica beoefend naar het voorbeeld van Port-Royal. In het begin van de negentiende eeuw gaf Kinker zijn algemene taaltheorie een Kantiaanse grondslag. Na Kinker wordt de beoefening van de algemene grammatica op andere leest geschoeid. Ze wordt psychologisch; met de taalvormen wordt meer rekening gehouden. Bij L.A. te Winkel en T. Roorda, beiden geïnteresseerd in kwesties van algemeen-taalwetenschappelijke aard, gaat de aandacht uit naar het beschrijven van de levende taal. Net als verscheidene andere contemporaine linguïsten achten zij ook een niet-historische benadering wetenschappelijk verantwoord. In de laatste decennia van de negentiende eeuw betoont J.M. Hoogvliet zich een voorstander van het bedrijven van universele grammatica op psychologische grondslag. Het proefschrift van J. van Ginneken uit 1907, ontstaan als reactie op Hoogvliets Lingua (1903), markeert de overgang van de algemene grammatica naar de algemene taalwetenschap.

De ontwikkeling die zichtbaar wordt, is deze: toenemende invloed van een psychologische beschouwingswijze; verdisconteren van de taalvorm; het in de beschouwing betrekken van materiaal uit een veelheid van structureel sterk verschillende talen. Bovendien is er een element dat taalkundigen als Roorda, Te Winkel, Hoogvliet en Van Ginneken bindt: hun adhésion humboldtienne. In 4.5. heb ik Roorda's aansluiten bij de Humboldtiaanse linguïstiek in het licht gesteld. Hij staat niet alleen. Ook in Nederland is de invloed van Von Humboldt en zijn Duitse volgelingen meer dan incidenteel geweest. Deze gedachte in 5.2. uit te werken is me door beperkingen van diverse aard niet mogelijk geweest.

Na dit overzicht ga ik in op een punt dat in 1.2.2. al aan de orde is gekomen, de rol die de algemene grammatica voor het onderwijs speelde. Waarom waren juist de beginselen van de algemene grammatica aantrekkelijk voor het taalonderwijs? Aan de hand van verschillende voorbeelden laat ik zien welke overwegingen een rol hebben gespeeld bij de keuze voor het toepassen van de algemeen-grammaticale inzichten ten behoeve van pedagogische doeleinden.

Tenslotte pas ik enkele bij de bestudering van Roorda en Te Winkel verworven inzichten toe op een recente casus in de internationale linguïstische historiografie. Door Roorda en Te Winkel in een Europese context te plaatsen kan ik het beeld dat door Aarsleff van de Franse linguïst Michel Bréal gegeven is, laten "omklappen": van avant-gardistisch taalkundige terug naar "normaal". In de geschiedschrijving van de linguïstiek dient men ermee rekening te houden, dat eenzelfde resultaat, bijvoorbeeld het afwijzen van de gedachte dat de taal een op zichzelf staand organisme is, kan voortkomen uit onderscheiden initiële posities, die onderling sterk kunnen verschillen, maar enkele cruciale punten gemeen hebben.

Het historiografisch belang van dit gedeelte van hoofdstuk vijf is, dat het aanzienlijke lacunes en misverstanden in de taalkundige historiografie aan het licht brengt. De algemene grammatica is niet in de eerste decennia van de negentiende eeuw een zachte dood gestorven en de invloed van de geschriften van Von Humboldt is groter geweest dan men op grond van wat er in de gangbare handboeken over verteld wordt, zou vermoeden.

In het zesde hoofdstuk bespreek ik kort een tweetal onderwerpen die in de voorgaande hoofdstukken telkens weer een rol speelden. Het betreft aller-

eerst de vraag waarom pas omstreeks 1850 de introductie plaatsvond van de historische methode in de academische neerlandistiek. Vervolgens wordt, in aansluiting bij hetgeen in 1.2. hierover gezegd is, ingegaan op de vraag hoe de plaats is geweest van de zinsleer, zowel in de historische richting als ook bij de andere hier onderscheiden richtingen. In 6.1. recapituleer ik, hoe de eerste generatie universitaire neerlandici voorbij moest gaan, voordat de uit Duitsland overgenomen historische taalbeschouwing vaste voet kon krijgen in het curriculum. In 6.2. laat ik zien, hoe lang nog traditionele opvattingen betreffende de zin hebben doorgewerkt, tot in het structuralisme toe. Tevens laat ik zien in welk milieu blijvende vernieuwingen inzake de zinsleer zijn aangebracht, nl. de kring waartoe geleerden als K.F. Becker behoorden. Ik laat het bij deze "Ausblick"; een vervolgonderzoek zou nodig zijn om de precieze ontwikkelingslijnen te kunnen schetsen.

1.3.3. Leesaanwijzingen

Naast de in 1.1. genoemde beperkingen zijn er nog factoren van andere aard geweest die op een aantal punten tot beperkingen hebben geleid. In de loop van dit onderzoek zijn er ook door anderen studies begonnen die liggen op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw. Sommige daarvan hebben betrekking op personen en zaken die ook in deze studie soms zijdelings, soms ook uitvoeriger aan de orde komen. Ik denk hier met name aan lopend onderzoek betreffende Weiland (Klijnsmit), Brill (Druyven), Roorda (Van Driel), L.A. te Winkel (Van Helvoort). De consequentie is geweest, dat ik een aantal vragen heb laten rusten, in het besef dat over enkele jaren op afdoende wijze in de lacunes zal zijn voorzien en dat een vollediger beeld van de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde in de vorige eeuw pas dan tot de mogelijkheden gaat behoren.

Uit mijn eigen artikelen van de afgelopen jaren die betrekking hebben op hier besproken of verwante onderwerpen heb ik met de nodige wijzigingen en aanvullingen bepaalde gedeelten overgenomen; ik zie ervan af, daarover telkens afzonderlijk verantwoording af te leggen. De lezer raadplege de bibliografie.

In dit boek wordt over verscheidene taalkundigen uit vroeger tijd een

overigens wisselende hoeveelheid biografische gegevens vermeld. Een verwijzing naar recente literatuur in deze is niet mogelijk. De linguïstische biografiek is in Nederland nu eenmaal een sterk verwaarloosd gebied. Van Essens breed opgezette Kruisingastudie (Van Essen 1983) is een uitzondering die de regel bevestigt. Wat in deze studie aan biografiek wordt gedaan, berust op een keuze: allerlei aspecten zijn niet besproken en aan bepaalde episoden wordt slechts kort gerefereerd. In hoofdstuk drie en vier vooral fungeren deze gegevens als partiële context waarin de uitgangspositie van de betrokken taalkundigen inzake een bepaalde kwestie gezien moet worden.

Er wordt in dit boek veel geciteerd. Het doel dat me bij het schrijven van bepaalde gedeelten voor ogen stond, brengt dat nu eenmaal met zich mee: wie stelt, dat er een relatie bestaat tussen diverse teksten, kan niet volstaan met een globale literatuurverwijzing of een enkel voorbeeld. Zeker in een werk als het onderhavige is een ampele demonstratie op z'n minst gewenst. Ook hebben "nieuwe" citaten uit minder toegankelijke werken een plaats gekregen. Verder komt het me voor, dat het niet altijd zinvol is uitsluitend samenvattingen te geven van wat de auteurs in kwestie ooit zelf weloverwogen hebben neergeschreven. Bovendien is de oorspronkelijke wijze van formuleren, hetzij in het Nederlands, hetzij in een andere taal, een sfeerbepalende factor; ze biedt enige couleur locale aan wie daar gevoelig voor is. Dat geldt des te sterker waar het stukken betreft van polemische aard.

In de tekst zelf is van afkortingen spaarzaam gebruik gemaakt. De jaartallen waarmee de lezer op de gebruikelijke wijze naar de bibliografie verwezen wordt, hebben in principe niet meer waarde dan een willekeurig symbool. In sommige gevallen leek het nuttig te verwijzen met behulp van het jaar van verschijnen van de eerste uitgave.

2 VARIA LINGUISTICA

Capita selecta uit de achttiende eeuw

2.1. FRANKRIJK: GABRIEL GIRARD

2.1.1. Inleiding

In de correspondentie van F.M. Grimm staat een wat hatelijke kenschets van Girard:

L'abbé Girard était un homme grossier, d'une physiognomie triste et rébutante, d'un entretien sec, d'un maintien embarrassé. Quoiqu'il aimait l'or, il a vécu sans fortune, parce qu'il manquait d'adresse d'en acquérir; il a passé sa vie à étudier la grammaire française en philosophe (Gauger 1973: 11).

Over zijn leven is niet zo heel veel bekend. Ik zal hier enkele algemene gegevens naar voren halen ¹⁾.

Gabriel Girard werd in 1677 (of 1678) geboren te Clermont in de Auvergne. Reeds vroeg voorbestemd voor een kerkelijke loopbaan werd hij eerst kanunnik van Montferrand. Deze functie liet hij over aan zijn broer Benoît, eind 1710, en hij vertrok naar Parijs, "qu'il connaissait peut-être déjà" (Mazon 1958: 16). De precieze datum van zijn komst naar de Franse hoofdstad is niet bekend; in een akte van 10 maart 1712 wordt hij "gradué de Sorbonne" genoemd; in een stuk d.d. 26 juli 1713 noemt men hem "gradué ès arts de l'Université de Paris". Te Parijs leidde Girard een teruggetrokken en bescheiden bestaan. Hij legde zich toe op de talenstudie, en in het bijzonder op de studie van het Russisch en andere Slavische talen. Zijn regelmatige contacten met de Russische studentenkolonie ter stede zullen daaraan niet vreemd geweest zijn ²⁾.

Op z'n laatst in 1718 verwierf hij zich een betrekking als kapelaan van Marie-Louise-Elisabeth, hertogin van Berry, dochter van de regent Philippe van Orleans. De levenswijze van de hertogin liet Girard veel tijd voor taalkundige studies. Madame was geen heilige en ze deed ook niets "pour démentir les vilains bruits qui couraient sur elle" (Mazon 1958: 28). Zij stierf in 1719, op 24-jarige leeftijd. Tot zijn dood toe behield Girard de titel van "chapelain de feuë la Duchesse de Berri".

In januari 1725 deed Girard zijn intrede bij de koninklijke bibliotheek, in de hoedanigheid van "second interprete des langues Esclavonne, Russe et Polonoise". Vanaf oktober 1727 tot in 1747 was hij de enige tolk voor deze drie talen.

In 1716 verscheen zijn eerste publikatie L'ortographe françoise sans équivoque et dans ses principes naturels. Twee jaar later publiceerde hij een verzameling synoniemen onder de titel La justesse de la langue françoise, ou les différentes significations des mots qui passent pour synonymes. Het boekje bevat 295 artikelen waarvan elk een groep van twee of meer synoniemen behandelt. In totaal worden 720 woorden en uitdrukkingen behandeld (Gauger 1973: 13). De tweede uitgave, die van 1736 dagtekent, draagt de titel Synonymes françois, leurs différentes significations et le choix qu'il en faut faire pour parler avec justesse. Het is een omwerking en deels een uitbreiding van de eerdere uitgave. Met name op deze editie en de heruitgaven ervan ³⁾, berust Girards reputatie. Het werd een classic - "son livre ... est presque devenu classique", schreef Roubaud later - en het bezorgde hem veel succes ("grand bruit"), want het was het eerste in z'n soort in Frankrijk, en niet alleen daar.

Spoedig nadat de Justesse het licht had gezien, werden pogingen in het werk gesteld om Girard een zetel in de Académie Française te bezorgen. Dat lukte pas in 1744. Teneinde zich zijn uitverkiezing waardig te betonen zette Girard zich aan het schrijven van een werk dat hem na aan het hart lag. Het verscheen in 1747 onder de titel Les Vrais principes de la langue françoise. Men had van Girard een belangrijke grammatica verwacht, maar dit boek achtte men "une grosse deception" (Chevalier 1968: 650). Voltaire bijvoorbeeld, die de Synonymes hogelijk had geprezen, vond de Vrais principes "un ouvrage ridicule" (Gauger 1973: 12). Het boek was te onduidelijk, de stijl was lastig, de verklaringen vaag. Naar aanleiding van bepaalde voorbeeldzinnen werd Girard zelfs verdacht van "impiété, pour prétendre qu'il niait l'existence de Dieu". "Revenez à vos

synonymes", voegde Du Marsais (1797: 300) hem toe. Girard reageerde niet op deze kritieken. Een jaar na het verschijnen van zijn boek overleed hij. "Sa mort apaisa les calomnies", vermeldt de Nouvelle Biographie Générale (deel 20, Paris 1857, kol. 659).

Alom stiet het werk op afwijzing, vat Gauger (1973: 12) samen. Terecht evenwel corrigeert Kaltz (1980: 179), dat het onjuist is te menen, dat er sprake was van een unaniem afwijzend oordeel. De kritiek was soms fel, maar zij richtte zich vooral op kwesties van "goût" of "style", van zedelijkheid en godsdienst. Een uitspraak van Beauzée verdient hier aandacht:

Le premier [sc. de synoniemenstudie] a été applaudi universellement, parce qu'il a plu à tout le monde; le second n'a été approuvé que des maîtres de l'art & des savants, parce que le reste n'étoit pas en état d'en sentir le prix (Beauzée 1780: xxxvii-xxxviii).

Op de Synonymes françois zal ik verder niet ingaan. Het volstaat hier, op te merken dat het werk op een bijzondere wijze het begin markeert van de Franse synoniemenstudie. Zowel in Frankrijk als ook daarbuiten werd het als stimulerend ervaren (cf. Swiggers 1982: 15). Wat Les Vrais principes betreft, dat werk zal nader bezien worden, en wel op twee punten waarmee Girard blijvend bekendheid heeft verworven: zijn zinsanalyse en zijn taaltypologische inzichten.

2.1.2. Zinsanalyse

Vanuit de algemene principiënleer bezien komt Les Vrais principes niet of weinig boven het werk van Port-Royal uit, is de mening van Verburg (1952: 381). Toch kan men dat boek van Girard niet zonder meer bijzetten in de traditie van Port-Royal. Ik baseer die uitspraak op het feit, dat voorzover zich laat aanzien, Girard de eerste Franse grammaticus is geweest, die een afdoend heldere scheiding aanbracht tussen rededelen en zinsdelen (cf. Sahlin 1928: 122; Glinz 1947: 29; Wagner 1973: 124). Girard beschouwt de "membres" van de zin duidelijk als "fonctions". Hij gaat uit van het begrip syntactische functie en niet van het begrip rededeel. Kort gezegd komt zijn benadering hierop neer, dat hij "la Frase" opvat als een betekeniseenheid waarvan de "structure" geanalyseerd moet worden met behulp van het concept "fonction" of "partie construc-

tive" (1747, I: 85-89). Hij onderscheidt zeven "membres de frase" (1747, I, 90-92); deze "parties constructives" kunnen bestaan uit woorden hetzij uit groepen van woorden (cf. 1747, I: 106). Girard tekent aan "qu'il n'est pas essentiel à la frase de renfermer tous ces membres" (1747, I: 104). Ik ga wat uitvoeriger op zijn analyse in ⁴⁾.

Les Vrais principes bevat een zestiental "discours". Het derde discours, "Sur la Construction, la Frase, le Régime & tout ce qui concerne les règles générales de la Syntaxe" is voor ons het meest relevant. Eerst spreekt Girard over Régime: "Le Régime n'est autre chose que le concours des mots pour l'expression d'un sens ou d'une pensée". En even verder:

Puisque le Régime tend à former un sens en réunissant les mots par un concours réciproque de chacun d'eux, & que ce concours n'est que le rapport mutuel de leurs fonctions particulières; il faut bien connoître le nombre & la qualité de ces différentes fonctions (Girard 1747, I: 88).

Traditioneel was de analyse van de syntactische functies gebaseerd op de logische tweedeling subject - predicaat. Girard betuigt zijn instemming met deze analyse: "Je trouve qu'il faut d'abord un sujet & une attribution à ce sujet; sans cela on ne dit rien" (1747, I: 88-89). Deze "kernzin" kan evenwel met een vijftal niet-logisch gedefinieerde, gelijkwaardige delen worden uitgebreid. Zo onderscheidt Girard een zevental syntactische functies: "Voilà donc sept parties constructives ou sept différentes fonctions que les mots doivent remplir dans l'harmonie de la frase" ⁵⁾. Hij benoemt ze als volgt:

1. subjectif: "tout ce qui est employé à énoncer la personne ou la chose à qui l'on attribue quelque façon d'être ou d'agir";
2. attributif ("soumis au subjectif"): "ce qui sert à exprimer l'application qu'on fait au sujet, soit d'action, soit de manière d'être";
3. objectif: "ce qui est destiné à représenter la chose que l'attribution a en vue & par qui elle est spécifiée";
4. terminatif: "ce qui doit marquer le but auquel aboutit l'attribution ou celui duquel elle part";
5. circonstanciel: "ce qu'on emploie à exposer la manière, le temps, le lieu & les diverses circonstances dont on assaisonne l'attribution";

6. conjonctif: "ce qui sert à joindre ou à faire un enchainement de sens";
7. adjonctif: "ce qui est mis par addition, pour appuyer sur la chose ou pour énoncer le mouvement d'ame".

Aan de hand van een concreet voorbeeld ⁶⁾ laat Girard vervolgens zien wat zijn opvatting van deze zeven functies inhoudt. Hij toont aan dat deze functies iets anders zijn dan de rededelen, en dat iedere functie kan worden uitgedrukt door één enkel woord, of door meer woorden. Woorden staan niet elk afzonderlijk voor een idee, maar "ils sont encore chargés de représenter par leur assemblage l'union des idées, pour exprimer un sens suivi, c'est à dire l'image de la pensée" (1747, I: 83). Het is karakteristiek voor Girard dat hij in plaats van de logische opbouw van het oordeel op de zin over te dragen, de identiteit van zin en "pensée" daarin ziet, dat beide volledige, in zich gesloten structuren zijn. "Genau dies will er ausdrücken, wenn er von der 'frase' als 'tableau de la pensée' spricht" (1747, I: 84, 88, 90; Wagner 1973: 107).

Glinz (1947: 27) merkt op, dat "die grundsätzliche Scheidung des Begriffes 'Satzglied' vom Begriff 'Wortart' ... die Leistung eines einzelnen Mannes" is, te weten Girard. Men kan deze opmerking wat meer reëliëf geven door een blik te werpen op Girards tijdgenoten en voorgangers. Ook bij hen zijn er aanzetten om het subject-predicaatschema aan te passen.

In de Grammaire françoise (1709) van Claude Buffier vinden we een analyse van de zin, die berust op het aannemen van een kernzin; deze bestaat uit de (verplichte) onderdelen "sujet" en "attribut" (d.i. predicaat), resp. "nom" en "verbe". Deze kernzin nu kan met facultatieve elementen worden uitgebreid, de "modificatifs". Deze bezitten eenzelfde syntactische status als de andere onderdelen van de zin. Bij de abbé Dangeau vinden we deze gedachte terug. Aan de kernzin kunnen "de nouvelles idées" worden toegevoegd: "idées accessoires", door sommigen ook wel "modificatifs" genoemd. Door hem wordt een zin als Charlotte chante avec grace als volgt ontleed:

Charlotte est le sujet, chante est l'attribut, & les mots, avec grace, sont un modificatif, puisqu'ils font connoître la manière dont Charlotte chante (Dangeau 1754: 114-115).

Bij Girard nu worden de "modificatifs" van Buffier opgesplitst in aparte zinsdelen met eigen inhoud. Zijn systeem betekende echter een al te duidelijke breuk met het logische schema. Waarschijnlijk daarom heeft het in Frankrijk weinig navolging gevonden. Beauzée's schepping van het "complément" bood betere perspectieven (cf. Wagner 1973: 134 e.v.).

Sahlin constateert dat Girards wijze van analyseren vrij weinig invloed heeft uitgeoefend op de latere grammatici. Du Marsais heeft er misschien een idee aan ontleend, stelt ze, maar verder heb ik haar nergens anders terug gevonden dan in de eerste editie van de Grammaire des grammaires van Girault-Duvivier (1812) (Sahlin 1928: 122)⁷⁾. De in haar eigen corpus voorkomende Grammaire universelle et comparative (1774) en de Histoire naturelle de la parole (1776) van Court de Gébelin zag ze daarbij over het hoofd. Bij Court de Gébelin vinden we Girards analyse terug, met een uitgewerkt voorbeeld (Court de Gébelin 1774: 482-483; 1776: 332-335; 1816: 336-339).

In een enigszins aangepaste vorm van vijf zinsdelen is zijn systeem te vinden bij Jean-Baptiste Maudru, Éléments raisonnés de la langue russe; ou, Principes généraux de la grammaire appliqués à la langue russe, Paris 1802 (cf. Wagner 1973: 176n). Negentiende-eeuws zijn ook twee te Québec uitgegeven boekjes waarin Girard wordt gevolgd⁸⁾.

Voor de Duitse grammatica evenwel schijnt hij belangrijker geweest te zijn. Een Duitse versie van het werk werd in 1754 door Johann Carl Chapuset gepubliceerd⁹⁾. In het voorwoord van Der teutsche Sprachforscher (Stuttgart 1777-1778) betreurt Johann Nast het feit, dat de Duitsers geen taalkundigen van het formaat van Girard bezitten (Kaltz 1980: 180). J.J. Bodmer publiceerde in 1768 een Duitse grammatica gebaseerd op het model van de Vrais principes (hierover Kaltz 1979). Glinz 1947 heeft laten zien dat ook andere Duitse grammatici (Basedow, Splittegarb) zich op Girard hebben georiënteerd.

De Duitser Karl Philipp Moritz is in zijn grammaticale theorie en terminologie afhankelijk van J.C. Adelung, behalve waar het de syntaxis betreft. Daar schijnt Girard zijn leidsman geweest te zijn. In een geschrift van zijn hand uit 1780 treffen we neologismen als "Subjektivus", "Objektivus", "Terminativus" etc. aan (Forsgren 1973: 133). "Terminativ" wordt later nog gebruikt, bijvoorbeeld door J.C.A. Heyse; via hem vinden

we deze term terug in het syntactische gedeelte van de Nederlandsche spraakleer van W.G. Brill.

In het licht van deze gegevens lijkt me de uitspraak van Sahlin (1928: 122), dat Girards wijze van analyseren "reste assez isolée dans l'histoire des théories grammaticales" enigszins bijgesteld te moeten worden ¹⁰⁾. Het boek van Girard, aldus Mathiesen (1978: 918), "seems to have been a highly innovative work in its day. From it sprang a very different theory of syntax, which - as later modified by K.F. Becker ¹¹⁾ and S.H.A. Herling - came to be employed ... in most school grammars of the vernacular and classical languages published in Europe and the U.S. during the 18th and early 19th centuries". Dat geldt ook voor Nederland ¹²⁾.

Een paar kanttekeningen bij de uitspraak van Mathiesen. Het is van belang om op te merken, dat zowel bij Buffier als bij Girard en ook bij andere achttiende-eeuwse vertegenwoordigers van de "grammaire générale" de syntaxis nog steeds wordt opgevat als een syntaxis der rededelen, "la maniere de joindre ensemble les parties d'oraison selon leur divers régimes", zoals het bij Buffier heet (Wagner 1973: 135). ¹³⁾ Girards derde discours (1747, I: 82-151) begint inderdaad met de zin; daaruit deduceert hij de zeven zinsdelen om vervolgens een aantal zaken aan de orde te stellen die de algemene regels van de syntaxis betreffen. Voor het overige is zijn boek gewijd aan de bespreking van de woordsoorten (± 600 pagina's), waarna gedeelten volgen over spelling en interpunctie (± 140 pagina's). In hoofdzaak conformeert hij zich aan de traditie en schrijft een woordsoortengrammatica, geen zinsgrammatica (cf. Sahlin 1928: 56). De toepassing van zijn syntactische theorie in het boek is weinig bevredigend te noemen, en bij de behandeling van de woordsoorten doet hij er geen beroep meer op (cf. Swiggers 1982: 60).

Een ander punt is dit. Court de Gébelin, die Girards analyse overneemt, merkt al op dat verscheidene van Girards functies "répondent au Cas des Latins": "subjectif" - nominativus; "objectif" - accusativus; "terminatif" - dativus, of accusativus met prepositie; "circonstanciel" - ablativus; "adjonctif" - vocativus (1776: 335). Girards "fonctions" zijn nog altijd "les divisions de la grammaire latine", constateert Chevalier (1968: 682). De abbé moet zich van spitsvondige redeneringen bedienen als hij het tegendeel beweert (1747, I: 96-97). ¹⁴⁾

Met de notie "fonction" wordt het enerzijds mogelijk woordgroepen

2.1.2.

handzamer te beschrijven - in plaats van een moeizame analyse van een groep als "une infinité de personnes" als nominativus gevolgd door een genitivus kan men volstaan met de aanduiding "Subjectif" (1747, I: 101-102). Anderzijds maakt dit abstraheren van vormelijke aspecten taalvergelijking veel eenvoudiger (1747, I: 99-100), zoals ook Court de Gébelin beseft: "Ces Noms ou cette maniere d'envisager les diverses parties des phrases, sont de la plus grande commodité pour analyser les Langues qui n'ont pas de Cas & pour les comparer avec celles qui en ont" (1776: 335). En juist het Frans bezit geen naamvallen als het Latijn, betoogt Girard zeer krachtig (1747, I: 166-167). ¹⁵⁾ En daarmee raken we aan een interessant aspect van Les Vrais principes: het werk heeft een onmiskenbaar anti-latinistische inslag. De latinistische traditie in de Franse grammatica moet bestreden worden: "Qu'on se détache donc de l'habitude de parler Grammaire uniquement dans le gout latin" (1747, I: 38).

Grammatica in het algemeen is niet de Latijnse of de Franse methode, maar "l'art de traiter chaque Langue suivant ses usages & son propre génie" (1747, I: 38). De opmerking van Wagner (1973: 43-44) lijkt me correct: "Bei einigen Grammatikern ... verbindet sich Port-Royals Gedanke von einer allgemeinen den Sprachen zugrundeliegenden Vernünftigkeit ... zu einer eigentümlichen Symbiose mit der Überzeugung, dass jede Sprache gemäss der ihr spezifisch eigenen Strukturen zu verstehen sei. Das gilt besonders für Buffier und in noch stärkerem Masse für Girard". Dat wil zeggen: Girards theorie is gebaseerd op de uitgangspunten die de grammatici uit de tijd van de Verlichting gemeen hadden: de sociale functie van de taal, parallelisme tussen taal en denken (de woorden zijn voor Girard de "images des idées"), het bestaan van eigenschappen die alle talen eigen zijn. Maar daarnaast neemt hij ook de taalspecifieke eigenschappen in beschouwing.

2.1.3. Typologie

Terwijl Girard nadrukkelijk rekening wenst te houden met de specifieke eigenschappen van de afzonderlijke talen, laat hij het in zijn tijd geldende postulaat van de parallelie tussen taal en denken niet vallen. En daarmee komen we op het tweede punt uit de Vrais principes, naar aanleiding waarvan Girard vrij algemeen geprezen is: zijn taaltypologisch

inzicht, dat "très remarquable" wordt genoemd (Sahlin 1928: 58), zelfs "la plus remarquable" (Chevalier 1968: 720). Deze typologie dient voor het volgende.

Girard meent dat de notie "Langue-mere", in het verhaal van de spraakverwarring te Babel gesymboliseerd, ertoe heeft geleid dat de hedendaagse talen teveel zijn beschouwd als verbasteringen van een oorspronkelijke taal en niet op hun eigen merites zijn gezien. Ten onrechte zijn categorieën uit het Latijn, dat wellicht als een getrouwer weergave ervan kan worden beschouwd, op de moderne talen toegepast. Geen wonder dan dat "l'Usage" als "capricieux" wordt beschouwd. Diegenen handelen verkeerd, zegt Girard, die een taal willen onderwijzen "par d'autres préceptes que par les siens".

Ils copient des Maitres Latins pour s'ériger en Maitres Français: trouvent ensuite fort étrange que nôtre pratique ne s'accorde pas avec leur regles: & pour consacrer leur méprise, ils flétrissent de la note infamante de bizarerie tout ce qui s'écarte du système étranger qu'ils ont adopté, dont ils n'aperçoivent pas la fausse application ... (1747, I: 36).

Girard voelt niets voor een verklaring van taalverschillen die stoelt op de gedachte van verval uit één oorspronkelijke taal. De oorsprong van iedere taal ligt in de wijze waarop ieder volk verschillend is, en dat verklaart dat talen verschillen, want ieder volk bezit een bepaalde oorspronkelijkheid. Niettemin zijn talen herleidbaar tot enkele algemene typen.

C'est ainsi que l'art de la Parole a pris diverses formes chez les différentes nations, sans cesser d'être partout appuyé sur les mêmes principes ayant pour fondement général uniforme et inébranlable la différence modificative de l'emploi des mots puisée dans la diversité spécifique des idées de l'esprit (1747, I: 68).

Iedere taal, zo zegt hij, vindt z'n oorsprong in "la diversité du gout de chaque peuple dans le tour de phrase & dans l'idée modificative de l'emploi des mots" (1747, I: 22). Door haar idioom onderscheidt elke taal zich, niet alleen in vocabulaire, maar ook in morfologie en syntaxis.

Het totaal van de idiomatische bijzonderheden vormt de "Génie" van die taal; deze beantwoordt aan "ce gout distinctif ... considéré dans son universalité". Voor een grammaticus is het van belang, de aard van deze "Génie" goed te kennen.

Iedere taal heeft haar idiomatische uitdrukkingen en een geheel eigen aard. Om de isomorfie tussen taal en denken te kunnen handhaven gebruikt Girard twee hulphypothesen (cf. Swiggers 1982: 41):

- de verscheidenheid der talen kan worden teruggebracht tot drie types;
- de drie typen komen niet overeen met drie typen van denken. Want het denken is overal hetzelfde, maar de talige uitdrukking ervan kan zich in verschillende gedaanten voordoen.

Met behulp van een morfosyntactisch criterium maakt Girard een indeling in de volgende drie groepen (1747, I: 23-25).

a. De eerste groep heet Analogues: deze talen volgen "l'ordre naturel & la gradation des idées", d.w.z. ze hebben de S-V-O-volgorde. Bij het Frans, Italiaans en Spaans "le sujet agissant y marche le premier, ensuite l'action accompagnée de ses modifications, après cela ce qui en fait l'objet & le terme" (23-24). Deze talen hebben geen verbuiging nodig: voldoende is, door een lidwoord het getal en geslacht van de zelfstandige naamwoorden aan te geven.

b. De tweede groep, Transpositives genoemd, volgt niet de "ordo naturalis", maar "le feu de l'imagination", wat inhoudt dat de woordvolgorde vrij is. Voorbeelden ervan zijn: Latijn, "Slavisch" en Moscovitisch. Deze laten "précéder tantôt l'objet, tantôt l'action, & tantôt la modification ou la circonstance" (24-25). Niet de plaats geeft de functie aan, maar de verbuiging. Deze talen hebben geen lidwoord.

c. Tenslotte plaatst Girard de talen die zowel lidwoorden als verbuiging hebben, in de groep van de Mixtes of zoals hij zelf zegt, "plus docte" wel Amphilogiques genoemd. Deze talen "tiennent des deux autres; ayant un article comme les Analogues, & des Cas comme les Transpositives" (25). Tot deze groep behoren onder meer het Grieks en het "Teuto-nisch".

Ondanks het feit dat hij voor de derde groep een ander criterium hanteert, heeft de abbé dit willen laten zien, dat de zinsstructuur een mogelijke basis is voor de classificatie van talen. Het is waar dat Girard drie groepen onderscheidde, maar zoals Chevalier (1968: 678) reeds op-

merkte:

Et encore ces trois ne sont ils trois que par la faiblesse d'une science post-aristotélienne, dont les dichotomies s'étaient résignées à la politique des restes; il y en a fondalement deux.

Bij wijze van verantwoording schrijft Girard:

... par ce moyen les Langues se trouvent distinguées en trois classes. Si on ne leur a pas encore donné des noms; c'est qu'on n'a pas connu l'influence qu'ils devoient avoir dans l'établissement des regles. Cette inattention n'empêche pourtant pas qu'ils ne soient les fondemens de tout principe de Grammaire, & que leur confusion ne devienne une source d'absurdités. La remarque me paroît si naturelle que, sans en être redevable à personne, je ne pense pas que je sois le seul qui l'aie faite: mais si quelqu'un avant moi en a été touché; je suis au moins le premier qui entreprends de la mettre en euvre dans la méthode grammaticale, & d'en faire valoir le mérite aux yeux du Public (1747, I: 23).

Merk op dat volgens deze classificatie de Romaanse talen "analoog" zijn, terwijl het Latijn beschouwd wordt als een "transpositieve" taal. Het indelingscriterium is dus de eigen structuur van de taal, en niet een historische verwantschap - die Girard trouwens ontkent (1747, I: 27). Het is van belang over dit punt nog iets te zeggen. De rationalistische grammatici zagen in de typologie de mogelijkheid om een historische vraagstelling te ontwijken. In die zin kan de typologie geduid worden als tegenwicht tegen de in die dagen opkomende opvattingen omtrent de historische verwantschap van talen (cf. Monreal-Wickert 1977: 72). Zo stelt Girard zich kritisch op tegen de zogeheten "Langues-meres".

Je n'admets donc point ici d'autre distinction que celle du présent au passé: ce qui fait qu'elles sont ou LANGUES MORTES ou LANGUES VIVANTES. Si je vois entre une ancienne & quelqueune de celles qui sont en usage non seulement une analogie de mots mais encore de l'uniformité dans leur génie; je n'en conteste pas la filiation, & j'avoue que l'une est Langue-mere par raport à l'autre (Girard 1747, I: 33-34).

In twijfelgevallen geeft de typologie niettemin de doorslag:

Ce n'est donc pas aux emprunts ni aux étymologies qu'il faut s'arrêter pour connoître l'origine & la parenté des Langues: c'est à leur génie, en suivant pas à pas leurs progrès & leurs changemens. La fortune des nouveaux mots & la facilité avec laquelle ceux d'une Langue passent dans l'autre, surtout quand les Peuples se mêlent, donneront toujours le change sur ce sujet: au lieu que le génie, indépendant des organes par conséquent moins susceptible d'altération & de changement, se maintient au milieu de l'inconstance des mots, & conserve à la Langue le véritable titre de son origine (Girard 1747, I: 29-30).

Hetzelfde standpunt vinden we terug bij Beauzée: "Mais s'il n'y a entre deux langues d'autre liaison que celle qui naît de l'analogie des mots, sans aucune ressemblance de génie [versta: taaltype]; elles sont étrangères l'une à l'autre: telles sont la langue espagnole, l'italienne et la françoise à l'égard du latin" (Monreal-Wickert 1977: 56). Zelfs het Italiaans wordt directe verwantschap met het Latijn ontzegd! (cf. Girard 1747, I: 27-29).

In dit verband wijs ik nog op een observatie van Monreal-Wickert, die attendeert op het ambivalente gebruik van de uitdrukking "génie de la langue". De grammatici van Port-Royal gebruikten dit begrip om al die talige verschijnselen te verdisconteren, die door de logische grammatica niet bestreken werden. Deze uitdrukking wordt dus gebruikt om het eigen karakter van de afzonderlijke talen aan te duiden. Anderzijds wordt "génie de la langue" door Beauzée en de Franse grammatici rond de Encyclopédie gebruikt in de betekenis van "taaltype". Girard zelf hanteert, zoals we gezien hebben, bij de introductie van zijn typologie de termen "génie" (aard van een afzonderlijke taal) en "classe" (taaltype). Maar hij gebruikt "génie d'une langue" ook wel in de laatstgenoemde betekenis. Reeds bij Locke is de term in typologische zin in gebruik, waar hij spreekt van de "genius ... of the Latin tongue" (Monreal-Wickert 1977: 71).

Het verdisconteren van de "génie de la langue", het rekening houden met de eigen aard van elke taal afzonderlijk, wijst op een sterker wordende aandacht voor de structuur van de eigen taal en kan gezien worden

als een belangrijke stap op weg naar empirisch en historisch taalonderzoek. Twee richtingen dus: inductief en deductief; de ene voert naar de empirisch-historische taalbeschouwing, terwijl de andere juist de historische perspectieven uitsluit (Monreal-Wickert 1977: 70-73).

De verbreiding van de typologie van Girard is in eerste instantie het werk van Beauzée geweest. In zijn Encyclopédie-artikel "Langue" (1765) neemt hij Girards indeling zakelijk en terminologisch over, niet zonder enige modificaties overigens. Ook in Beauzée's andere bijdragen aan de Encyclopédie speelt het onderscheid tussen "analogue" en "transpositif" een grote rol. In zijn invloedrijke Grammaire générale (1767) besteedt hij eveneens aandacht aan deze "division des langues en deux espèces générales, que l'abbé Girard appelle analogues & transpositives" (Beauzée 1767, 2: 468-472).¹⁶⁾ In het vervolg behoort de typologie van Girard tot het "allgemeinwissen der Epoche"; bovengenoemde termen worden voortaan zonder nadere verklaring gehanteerd (Monreal-Wickert 1976: 201). Jean-François Féraud bijvoorbeeld verwijst in zijn Dictionnaire grammaticale de la langue française (1768) als volgt naar Girard en zijn typologie:

M. l'abbé Girard ... divise les langues en deux espèces générales, qu'il appelle analogues et transpositives, et auxquels je conserverai les mêmes noms, parce qu'il me paroissent en caractériser très-bien le génie distinctif (citaat bij Monréal-Wickert 1977: 57).

Niet altijd werden de door Girard gemunte benamingen gehandhaafd. In zijn Grammaire universelle et comparative (1774), het tweede deel van zijn negendelig werk Monde primitif, analysé et comparé avec le monde moderne (1773-1782), spreekt Court de Gébelin over "deux sortes de Constructions opposées entre'elles". Dit zijn de "construction libre", te vinden in het Grieks en in het Latijn, en de "construction locale". Bovendien wijst hij nog op een derde "construction", "qu'on peut appeler mixte". Over de beide eerste zegt hij: "On leur a donné, à la vérité, des noms fort différens, appellant l'une Construction analogue, & l'autre transpositive". Girard, zo vervolgt hij, schijnt de eerste geweest te zijn "qui ait employé ces dénominations adoptées généralement par ceux

qui ont écrit dès-lors sur cet objet" (1774: 501).¹⁷⁾ Maar de "gramma-rien-patriote" Urbain Domergue maakt bij zijn kritiek op Antoine Rivarols De l'Universalité de la langue française van 1784 gewoon gebruik van de classificatie in "langues analogues" en "langues transpositives" (cf. Ricken 1973: 73; 1978: 166).

Via de traditie van de Franse grammaire générale wordt Girards typologie doorgeleid naar de negentiende eeuw. Een paar voorbeelden. In zijn Grammaire philosophique (1802) maakt Thiébauld een onderscheid tussen "les langues analogues" en "les langues transpositives". Deze onderscheiding, die wij danken aan Girard, zo zegt hij, "est dans la science grammaticale une des bases les plus essentielles ..." (1802, I: 30-31). Dat Thiébauld ook andere inzichten aan Girard heeft ontleend, is duidelijk. In het tweede deel van zijn werk zwaait hij lof toe aan Girard 1747; dat werk is een bron geweest voor beschouwingen van latere grammatici (1802, II: 180-181).

In een stuk getiteld "Of language" (een gedeelte van zijn omvangrijke studie Elements of the philosophy of the human mind) verklaart de Schotse wijsgeer Dugald Stewart, wanneer hij het heeft over "analogous construction" en "transpositive construction", op gezag van Court de Gébelin (1774: 501), dat het Girard was "who introduced these two distinguishing epithets"; and as the use of them has been sanctioned very generally by the later French Grammarians, ... I shall continue to employ them" (Stewart 1826: 51n).

De Duits-Franse geleerde Henri Weil, kenner van de achttiende-eeuwse grammaire générale, knoopt in zijn in 1844 voor de eerste maal verschenen studie De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes expliciet aan bij Girards ideeën. Ik citeer de Engelse vertaling:

A general classification of languages in respect to construction has long been made. Abbé Girard was the first, I believe, to establish the distinction of analogous or analytical and transpositive or inverse languages. May I be permitted, while adopting this classification, to make it more general? (Weil 1887: 52).

De uitwerking door Weil was van dien aard dat Van Ginneken in zijn dissertatie de studie van Weil betitelde als "le meilleur petit ouvrage qui

existe sur l'ordre des mots" (Van Ginneken 1907: 514). Ook de Deense linguïst Louis Hjelmslev (1928: 135) noemde Weils boek "malgré sa date" een "ouvrage fondamentale pour la théorie de l'ordre des éléments".

2.1.4. Enkele kanttekeningen

In het voetspoor van Buffier (Wagner 1973: 42) uit Girard scherpe kritiek op het latiniserende karakter van veel Frans grammaticaal werk. Het Frans dient beschreven "suivant ses usages & son propre génie" en dat inzicht leidt tot wijzigingen op het gebied van de grammaticale terminologie. Het eigene van het Frans laat zich goed aflezen aan het "analoge" karakter ervan, dat een "différence totale" uitmaakt met het "transposities" van het Latijn. Dat leidt tot verregaande conclusies. De syntaxis of constructie, de wijze waarop de woorden worden gerangschikt, verschilt per volk evenzeer als de woorden, zegt de abbé; de syntaxis evenwel

fait la différence la plus essentielle entre les Langues,
& s'oppose à l'opinion de ceux qui assurent que la Française l'Espagnole & l'Italienne sont filles de la Latine.
... on ne sauroit accuser de quelques mots empruntés dire qu'elles en sont filles, ou il faudroit leur donner plus d'une mere (1747, I: 27,29).

Om uiteenlopende redenen ¹⁸⁾ heeft Girards systeem van zinsanalyse als geheel weinig weerklank gevonden. Sommige grammatici borduren wel voort op hetzelfde patroon, maar zoeken een eigen oplossing (bijv. Beauzée's complementenleer, zie 1.2.2.1.), andere blijven dichter bij Girards benadering. Een voorbeeld van de laatste strategie is te vinden in de reeds genoemde Éléments van Maudru. Dit werk bevat naar het woord van Lanjuinais (1816: xlvii) "un abrégé de grammaire générale", waarin de auteur zich voorziet van een basis voor zijn beschrijving van het Russisch ¹⁹⁾. In deze "Introduction" (i-cx) treffen we de onderscheiding aan tussen analoge en transposities talen, die mede hierom door Maudru vermeld wordt, omdat het Russisch tot de laatstgenoemde categorie behoort (cf. Girard 1747, I: 25). De propositie heeft bij Maudru twee tot vijf "membres": minstens "sujet" en "attribut", eventueel aangevuld met "objet", "terme" en "circonstanciel" (1802: iv). De zeven "membres" van Girard zijn hier teruggebracht tot een vijftal: een revi-

sie van het oorspronkelijke model, één van de varianten die omstreeks 1800 te vinden zijn.

Is Girards systeem van zinsanalyse niet intact gebleven, zijn taal-typologie is in veel mindere mate geamendeerd de negentiende eeuw binnen-gedragen; ik kom daar in een volgende paragraaf op terug.

Heeft het werk van Girard, zo kan men zich afvragen, in Nederland directe weerklink gevonden? Ik werp deze vraag op, omdat De Witte & Wijngaards (1961: 47) bij hun speurtocht naar de herkomst van het Nederlandse systeem van zinsontleding opmerken: "we moeten toch niet vergeten dat o.a. het boekje van Abbé Girard [sc. 1747] in Leiden werd uitgegeven in 1762". Het werk van Girard was in ons land niet onbekend, concludeert Caron (1967: 3) op grond daarvan. Voor de volledigheid zij opgemerkt, dat de Synonymes van 1736 reeds in het jaar daarop een Amsterdamse uitgave kreeg, bij "Wetstein et Smith". In 1747 verscheen Les Vrais principes ook al in een Amsterdamse editie, en wel bij de uitgever J. Wetstein. Het jaartal 1762 heeft betrekking op de uitgave in twee delen van Les Oeuvres de Mr. l'abbé Girard, de l'Academie Française & Secrétaire-Interprete du Roi door "J. de Wetstein" te Leiden; het eerste deel daarvan is Les Vrais principes²⁰⁾. De bekendheid van de Synonymes komt in 2.4. ter sprake. Aan de Principes, zo luidt mijn voorlopige conclusie, heeft men in Nederland minder aandacht geschonken²¹⁾.

De herwaardering van Girards Vrais principes, die ook tot een recente heruitgave heeft geleid (1982), bracht Schauwecker (1974: 993) ertoe, Girard te beschouwen als "un des plus grands linguistes de l'histoire". Taalkundigen van een dergelijk kaliber worden veelal onmiddellijk in relatie gebracht met Ferdinand de Saussure: ongetwijfeld heeft De Saussure het boek van Girard gelezen en er z'n voordeel mee gedaan, is dan ook de veronderstelling (Schauwecker 1974: 998). Schauweckers these is niet onbestreden gebleven; op de merites ervan zal ik verder niet ingaan²²⁾. In de volgende paragraaf zal ik een casus aan de orde stellen waar het werk van de abbé wel een bewijsbare rol heeft gespeeld²³⁾.

2.2. DE SCHOTSE VERLICHTING: SMITH EN BLAIR

2.2.1. Inleiding

Adam Smith en Hugh Blair gelden als exponenten van wat men wel "the Scottish Enlightenment" noemt. Gedurende de achttiende eeuw, en in het bijzonder vanaf 1740 oogstten Schotse auteurs internationaal erkenning voor de breedheid van hun studies, voor de originaliteit en diepgang van hun geschriften over wijsbegeerte, geschiedenis, recht en "science", en voor hun centra van verlichte beschaving in Edinburgh en Glasgow. Dit is des te uitzonderlijker, wanneer men let op de problemen van armoede, verdeeldheid en wanorde die Schotland aan het begin van die eeuw in hun greep hielden (cf. Rendall 1978: 1).

Geleerden als David Hume en Adam Smith stonden niet alleen; een aantal anderen deelden hun belangstelling en hun uitgangspunten. Er heerste een sfeer van congenialiteit; naast frequente contacten en vriendschap was er gelegenheid voor felle kritiek en debat, veelal uitgevochten in de talloze clubs waarin de heren zich organiseerden en waar verschillende Essays in hun eerste vorm werden gepresenteerd.

Van het leven in Schotland maakte de kerk een vitaal en integraal onderdeel uit ¹⁾. Vooral de "Moderate Party" van de Church of Scotland leverde vele verlichte literati af die niet zozeer een oorspronkelijke bijdrage leverden aan het theologisch denken als wel aan de letteren in het algemeen. De "Moderates" streefden naar een daadwerkelijke integratie van kerk en maatschappij en zij hielden zich met de meest uiteenlopende disciplines bezig. Hugh Blair was een van hen. In zijn preken bijvoorbeeld komt de nauwe relatie tussen het kerkelijk denken van de "Moderates"

en het Verlichtingsdenken goed naar voren. In Nederland, waar in verschillende kring ruimschoots affiniteit bestond met het denken van verlichte Engelse godgeleerden ²⁾, werden zijn Sermons goed ontvangen.

Als een van de aspecten van de Schotse Verlichting moet hier de belangstelling voor taal genoemd worden. Deze belangstelling kwam mede voort uit een besef van culturele achterstand. Hume en zijn vrienden waren niet zo zeer geïnteresseerd in de autochtone Schotse literatuur. De zorg der Schotse literati ging uit naar het verbeteren van het Engels zoals dat in Schotland geschreven en gesproken werd. De "Select Society" van Edinburgh introduceerde lezingen "in English elocution", omdat

gentlemen educated in Scotland have long been sensible of the disadvantages under which they labour, from their imperfect knowledge of the ENGLISH TONGUE, and the impropriety with which they speak it (Rendall 1978: 14).

Zo deden geleerden als David Hume en William Robertson hun best om hun stijl vrij te houden van "Scotticisms", en dat is wel een opvallend trekje van de Schotse gerichtheid op taal geweest ³⁾. Het is een punt dat sociolinguïstisch niet oninteressant is. Het streven naar taalzuiverheid, deze jacht op "Scotticisms", kan als symptoom worden gezien van de door de Schotten gekoesterde angst om provinciaal te lijken ten aanzien van meer modieuze culturele centra als London en Parijs. Trots en afkeer van spot van Engelse zijde prikkelde Schotse auteurs ertoe hun woordenschat vrij te houden van "Scotticisms" en een correcte en vloeiende stijl te hanteren die vrij was van alles wat maar provinciaal genoemd kon worden. Het was vooral deze situatie die leidde tot een (over-)accentuering van stilistische kwesties (Lehman 1971: 56). Tegen de achtergrond van deze bewuste taalcultuur moet men de populariteit zien van de door Smith rond 1750 gegeven lessen over welsprekendheid, en vooral die van Hugh Blair, de eerste "Regius Professor of Rhetoric and Belles-Lettres" te Edinburgh.

Typerend nu voor de Schotse benadering van de welsprekendheid is de opvatting dat welsprekendheid voornamelijk betrekking had op taal, stijl en verbale "versiering", kortom op de elocutio, de derde afdeling van de retorica ⁴⁾. Een algemeen geaccepteerde vooronderstelling in deze kring was nl. dat "even among the ancients style, embellishment, and 'the ornaments of language and expression' were the principal concerns of

rhetoric"; de traditionele inventio was niet meer dan "a slight matter" (Bevilacqua 1976: 19-20). Daarom, wanneer in het werk van Blair de andere traditionele afdelingen van de retorica worden behandeld, gebeurt dit meer om het verwachtingspatroon van de lezer niet te frustreren en een zo volledig mogelijk beeld van de schrijver van de traditionele retorica te geven dan om een moderne theorie van welsprekendheid te ontvouwen. "Rhetoric serves to add the polish", vond Blair. Ook wat Smith betreft waren in de retorica "the invention of arguments or topics, and the composition or arrangement of them" slechts "very slight matters and of no great difficulty" en hij meende deze visie te kunnen borgen bij wat hij bij Cicero zowel als bij Quintilianus aantrof. "Stylistic directions concerning the ornaments of eloquence and expression, he proposed, were in fact the only 'earnest' concern of the ancient rhetoricians", typeert Bevilacqua (1976: 22) het standpunt van Smith. Kortom: Niet op "what to say", maar op "how best to say it" was de achttiende-eeuwse Schotse welsprekendheid gericht ⁵⁾.

"Language ... is the foundation of the whole power of eloquence", stelt nu Blair (1783, I: 97). "This will lead to a considerable discussion; and there are few subjects belonging to polite literature, which more merit such a discussion". Dat wil zeggen, dat bij zo'n stilistische benadering van de retorica het belang van een goede kennis van de grammatica aanzienlijk is. De grammatica legt de basis: "where grammar ends eloquence begins", aldus Campbell in zijn Philosophy of rhetoric (1776: 35).

De Nederlandse situatie waar we in hoofdstuk drie mee in aanraking komen, vertoont op een aantal punten overeenkomst met die in Schotland. Er zijn zekere parallellen op te merken wat betreft het theologisch klimaat in het algemeen. Daarnaast speelt ook in Nederland het streven naar taalverzorging, de kwestie van de standaardtaal, een belangrijke rol. Dat komt tot uiting in pogingen tot het verbeteren van de kanselwelsprekendheid, maar blijkt ook duidelijk uit het instellen van een speciale leerstoel in de Nederduitse welsprekendheid, een handeling die overigens niet los van de toenmalige politieke context gezien kan worden. Niet alleen zijn er verscheidene parallellen aan te wijzen, maar er bestaan ook concrete verbindingslijnen. Smith en Blair bijvoorbeeld zijn in ons land niet onbekend gebleven. Vooral het werk van de laatstgenoemde is in Nederland

2.2.1.

met veel belangstelling gelezen, en niet alleen door theologen. Ik zal dat in 2.2.3. aan de orde stellen. Op de Lectures on Rhetoric and Belles Lettres van Adam Smith als geheel zal ik niet ingaan. Ze zijn toender-tijd nooit in druk verschenen, op de uitgewerkte versie van één college na. De inhoud daarvan, die meer dan twee eeuwen de aandacht van de meest uiteenlopende lezers heeft weten te trekken, komt nu aan de orde, vooral in contrast met enkele van de zojuist besproken opvattingen van Girard.

2.2.2. Adam Smith

2.2.2.1. Inleiding

Een week voor zijn overlijden verzocht Adam Smith zijn vrienden Black en Hutton zestien delen manuscript met een onbekende inhoud te vernietigen, opdat deze niet door postume publikatie afbreuk zouden doen aan de reputatie die hij verworven had met de Theory of Moral Sentiments (1759) en de Wealth of Nations (1776). Onder deze manuscripten bevonden zich naar alle waarschijnlijkheid de vermaarde Edinburghse lessen over welsprekendheid en "belles lettres" uit 1748-1751, later opnieuw gegeven toen Smith in Glasgow hoogleraar was. Met de vernietiging ervan ging een belangwekkend document inzake de ontwikkeling van de achttiende-eeuwse retorische theorie voor bijna tweehonderd jaren verloren ⁶⁾.

Adam Smith werd in 1723 te Kirkaldy geboren; hij studeerde in Glasgow en Oxford. In 1748 kwam hij naar Edinburgh, waar hij lessen gaf over rechtsgeleerdheid en retorica, onder het beschermheerschap van Lord Kames. In 1751 werd hij hoogleraar in de logica te Glasgow en in 1755 ook in de moraalfilosofie. In het jaar 1759 publiceerde hij een werk dat gebaseerd was op de door hem gegeven colleges, The Theory of Moral Sentiments. Aan de derde druk van dit boek (1767) voegde hij een taalkundige verhandeling toe, de Considerations concerning the first formation of languages, and the different genius of original and compounded languages. Dit opstel was in 1761 al elders gepubliceerd, maar Smith wenste er grotere bekendheid aan te geven. In 1764 nam Smith ontslag en werd "tutor" van de jonge hertog van Buccleuch, met wie hij Frankrijk bezocht, waar hij enkele van de leidende "philosophes" ontmoette, onder wie D'Alembert en Turgot. In 1766 keerde hij met een pensioen van Buccleuch terug naar

zijn geboorteplaats en wijdde zich aan het schrijven van de Wealth of Nations, dat in 1776 verscheen. Na een langdurig verblijf te London aanvaardde hij in 1778 een aanstelling als een van de "Commissioners of Customs for Scotland" en keerde naar Edinburgh terug. Hij overleed er op 17 juli 1790 ⁷⁾.

Tijdens zijn verblijf te Oxford (1740-1747) had Smith zich intensief beziggehouden met de studie van de klassieke en de moderne letteren. Na zijn terugkeer naar Edinburgh werd hem gevraagd een reeks openbare lessen te verzorgen over retorica en "belles lettres". Deze lessen in de periode 1748-1751, de eerste over dit onderwerp ooit in Edinburgh gegeven, leverden hem £ 100 per jaar op; ze bezorgden hem ook grote faam als literator en bovendien een leerstoel te Glasgow. Ze werden niet gegeven in enig universitair verband, maar in een van de talrijke "clubs" die toendertijd in Edinburgh bloeiden. Onder zijn gehoor bevonden zich literati als Lord Kames en Hugh Blair, die beiden voor hun eigen werk op dit gebied van deze lessen hebben geprofiteerd.

De precieze inhoud ervan is niet bekend. Wel is duidelijk, dat hij het materiaal opnieuw gebruikte bij het presenteren van verwante stof tijdens zijn hoogleraarschap te Glasgow ⁸⁾. Dat betekent dat ook de taalkundige inzichten die hij heeft neergelegd in zijn Considerations (1761), hun eerste vorm hebben gekregen in zijn blijkbaar zeer vruchtbare Edinburghse periode (Bevilacqua 1965: 42; Windross 1980: 280). Want de Considerations kunnen beschouwd worden als de uitgewerkte versie van een van Smiths Lectures on Rhetoric and Belles Lettres, waarvan pas een aantal jaren geleden een dictaat uit de cursus 1762-1763 is teruggevonden. Vergelijking van de Considerations met het college gegeven op maandag 22 november 1762 "Of the origin and progress of language" (Smith 1983: 9-13) sluit twijfel uit. Het is het enige college uit de reeks dat Smith de moeite waard achtte om uit te werken en te publiceren.

Het precieze jaar van verschijnen van de Dissertation on the origin of languages, zoals de roepnaam van de Considerations is gaan luiden, is onderwerp van veel speculatie geweest. In zijn "Account of the life and writings of Adam Smith LL.D." maakt Dugald Stewart in 1793 een opmerking die later tot verwarring heeft geleid:

The Dissertation on the Origin of Languages, which now forms a part of the same volume with the Theory of Moral Sentiments was, I believe, first annexed to the second edition of that work (Stewart 1793: 32).

De tweede editie van de Theory verscheen in 1761. Merk op, dat Stewart schreef: "I believe", d.w.z. hij heeft op dat moment niet een exemplaar van deze editie erop nageslagen ⁹⁾. Een aantal jaren geleden heb ik er nog eens op gewezen, dat de Dissertation pas aan de derde druk van de Theory (1767) was toegevoegd en dat met dit gegeven in de literatuur niet altijd rekening was gehouden ¹⁰⁾. Het jaartal 1761 bleek niettemin correct. De Dissertation werd in 1761 voor het eerst gepubliceerd, en wel in een "bibliographically elusive" (Aarsleff 1982: 353) verzamelwerk: The Philological Miscellany; consisting of select essays from the Memoirs of the Academy of Belles Lettres at Paris, and other foreign Academies. Translated into English. With original pieces by the most eminent writers of our own country. Vol. 1, pp. 440-479. Boven de tekst van Smith staat als opschrift: "Considerations concerning the first formation of Languages, and the different genius of original and compounded Languages. By Adam Smith, Professor of Moral Philosophy in the University of Glasgow. Now first published." ¹¹⁾

Later werd Stewart op z'n vergissing geattendeerd:

It was first published, I have been told, in some London collection of fugitive pieces by different authors, and if it had never appeared elsewhere, it would long ago have sunk into oblivion. It was with a view of procuring for it a more general circulation that it was appended to the Theory of Moral Sentiments (Stewart 1826: 23).

Want Smith hechtte nogal aan de Dissertation, aldus Stewart. Een duidelijk bewijs hiervoor achtte hij gelegen in het feit dat de verhandeling door Smith vlak voor zijn dood in 1790 opnieuw in het licht werd gegeven, "at the end of a corrected and enlarged edition of the Theory of Moral Sentiments [1790⁶], without the alteration, as far as I have observed, of a single word from the first impression" (Stewart 1826: 23n). ¹²⁾

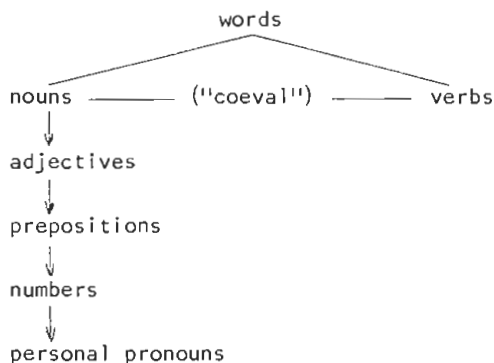
2.2.2.2. De Dissertation: inhoud (1)

Volgens de oorspronkelijke titel worden er door Smith twee onderwerpen besproken. De Dissertation valt zo in twee delen uiteen. In het eerste gedeelte bespreekt Smith het vraagstuk van de ontwikkeling van de taal, terwijl het tweede gedeelte gewijd is aan de "genius" van de verschillende talen in verband met hun grammaticale structuur. Het glottogonische gedeelte gaat haast ongemerkt over in het taaltypologische. De onderwerpen worden niet streng gescheiden, omdat ze beide te maken hebben met taalontwikkeling, en dat is het bindende element in deze verhandeling.

Smiths taalopvattingen zijn door Verburg (1952: 336-337) kernachtig gekarakteriseerd: "Smith herhaalt Locke, minus ... zijn taalcritiek". Locke's mening over de oorsprong van de taal vond in Smith een krachtig voorstander, oordeelde Max Müller (1913,1: 31). Het oorsprongsvraagstuk zelf wordt overigens door Smith niet aan de orde gesteld. Aan het bijbelverhaal wordt niet gerefereerd; de premisse is die van een menselijke schepping ("institutie"; cf. Funke 1934: 25). Evenmin tracht hij door middel van reconstructie van woorden en klanken tot een beeld van de oorspronkelijke taal te komen. Smith stelt ons aan de hand van een psychologisch gefundeerde reconstructie de situatie voor ogen waarin de mens de noodzakelijkheid van een taal wel moest inzien: twee "savages" gezeten voor het hol "whose covering sheltered them from the wheather" (1761: 440; 1983: 204). De leidende gedachte is dat de ontwikkeling van de taal parallel loopt met de geestelijke ontwikkeling van de mens, d.w.z. dat de taal zich ontwikkelt van concreet naar abstract.

In het eerste gedeelte van zijn verhandeling houdt Smith zich theoretisch-psychologisch bezig met de vraag naar de ontwikkeling van de verschillende bestanddelen van de taal, in feite met de vraag naar het ontstaan en de ontwikkeling van de verschillende rededelen. Als oorspronkelijke rededelen neemt Smith de (concrete) substantieven en de verba aan, als verwoordingen van concreet-zinnelijke impressies. Alle overige rededelen, adjectieven, preposities, pronomina personalia en abstracte substantieven, vormen het resultaat van een voortgaande ontwikkeling en eisen een "considerable degree of abstraction and generalisation". Zelfs binnen elk rededeel is er sprake van een ontwikkelingshiërarchie. Zo is "of" bijvoorbeeld "the most metaphysical of all prepositions",

vandaar ook de laatst ontwikkelde prepositie; "to be" is het laatst ontwikkelde werkwoord. Alhoewel de precieze volgorde waarin de rededelen ontwikkeld werden, niet eenduidig uit de Dissertation opgemaakt kan worden, lijkt me het volgende schema een redelijk beeld te geven (cf. Haggblade 1983: 16):

Het glottogonische deel is een psychologisch gefundeerde reconstructie van de ontwikkeling van de rededelen door mensen in een ver verleden, "Two savages, who had never been taught to speak, but had been bred up remote from the societies of men, would naturally begin to form that language by which they would endeavour to make their mutual wants intelligible to each other, by uttering certain sounds, whenever they meant to denote certain objects" (1761: 440; 1983: 203). Het "psychologisch abstractionisme" (Coseriu) waarmee Smith werkt, is in feite een projectie in een voortijd van datgene wat hij in de ontwikkeling van bepaalde talen meent te hebben vastgesteld (Coseriu 1972a: 184). Het is een perfect specimen van "conjectural history", waarvoor Stewart (1793: 34) hem de nodige lof toezwaait: verklaringen omtrent de wording en ontwikkeling van taal en mens moeten niet gebaseerd worden op wonderen of andere onbekende oorzaken, maar op inductie van wat thans bekend en waarneembaar is. Stewart is een warm voorstander van deze inductieve werkwijze:

In examining the history of mankind, as well as in examining the phenomena of the material world, when we cannot trace the process by which an event has been produced, it is often of importance to be able to show how

it may have been produced by natural causes. Thus ... although it is impossible to determine with certainty what the steps were by which any particular language was formed, yet if we can shew, from the known principles of human nature, how all its various parts might gradually have arisen, the mind is not only to a certain degree satisfied, but a check is given to that indolent philosophy, which refers to a miracle, whatever appearances, both in the natural and moral worlds, it is unable to explain (Stewart 1793: 34).

Stewarts pleidooi heeft waarschijnlijk een en ander te danken aan het eenvormigheidsbeginsel, het uniformitarianisme, dat in de geologie van zijn dagen aan de orde werd gesteld. In de linguïstiek werd het later door Whitney met kracht naar voren gebracht (cf. Christy 1980: 124) en door de neo-grammatici als methodisch beginsel aangenomen.

In het tweede gedeelte van de Dissertation behandelt Smith de typologie van de oude en nieuwe talen. De geestelijke ontwikkeling van de mens die zich manifesteert in een toenemend vermogen tot abstractie en generalisatie loopt parallel met ontwikkeling van de talige uitdrukkingsvormen. Vanwege de grote moeilijkheden bij het vormen van algemene en abstracte termen moeten de vroegste verbuigingen en vervoegingen zeer ingewikkeld geweest zijn. Zoals de vroege mens verschillende woorden had voor iedere boom, maar geen woord voor alle bomen, zo zou hij ook verschillende woorden hebben (of verschillende vormen van hetzelfde woord) voor iedere verschillende betrekking waarin zo'n woord gebruikt kon worden. Smith beschouwt verbuiging bijvoorbeeld als een concreet procédé, dat overeenkomt met een concreet denken; de analytische uitdrukkingswijze wordt daarentegen als een abstract procédé beschouwd. Een structureel indelingsprincipe is hiermee gevonden.

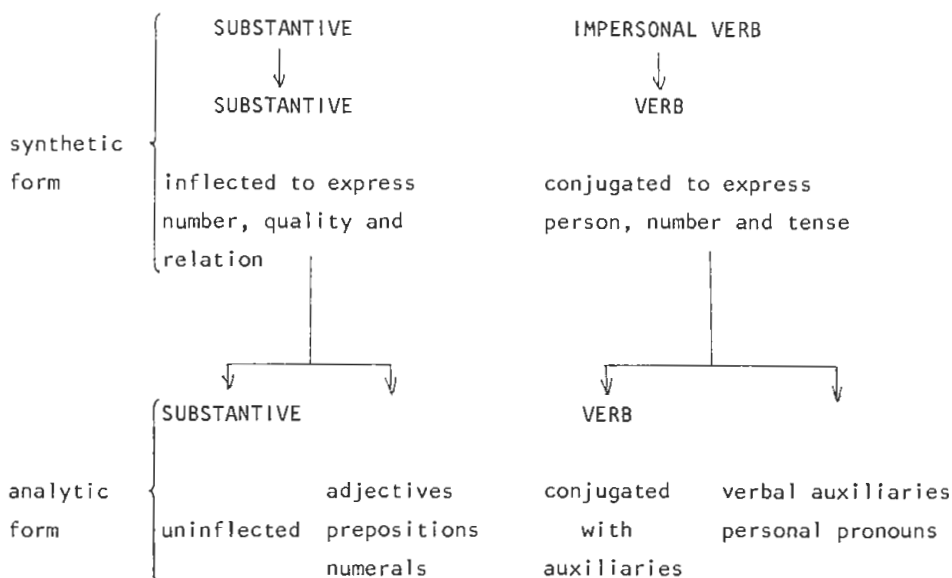
In general, it may be laid down for a maxim, that the more simple any Language is in its composition, the more complex it must be in its declensions and conjugations; and, on the contrary the more simple it is in its declensions and conjugations, the more complex it must be in its composition (1761: 471-472; 1983: 221-222).

Zo komt Smith tot een tweedeling: de eerste groep talen, de synthetische, noemt hij "uncompounded", de tweede groep, de analytische, de "compounded languages". De eerstgenoemde zijn de oudere talen, de andere zijn de moderne talen: het structurele onderscheid correspondeert met een chronologische ordening. De verschillen in taalstructuur worden gezien in het licht van taalverandering.

Waarom verandert taal? De oorzaken der taalverandering worden door Smith vooral toegeschreven aan externe factoren. "Compounded languages" zijn zoals de naam al aangeeft, door vermenging ontstaan uit "uncompounded languages" ¹³⁾. Had er geen vermenging van volkeren en dus ook van talen plaatsgevonden, dan waren de talen waarschijnlijk in het stadium van de synthetische vormen gebleven (1761: 468-469; 1983: 220). Toch wijst Smith op het feit, dat ook in isolatie talen wel veranderen; dat betekent dat hij ook een normaal ontwikkelingsproces toestaat en voor "composition" niet per se taalvermenging als voorwaarde ziet. Vergelijk bijvoorbeeld het volgende citaat:

In Language ... every case of every noun, and every tense of every Verb, was originally expressed by a particular distinct word, which served for this purpose and for no other. But succeeding observation discovered, that one set of words was capable of supplying the place of all that infinite number, and that four or five Prepositions, and half a dozen auxiliary Verbs, were capable of answering the end of all the declensions and of all the conjugations in the antient Languages (1761: 475; 1983: 223-224).

Zo stelt Smith ook dat bijvoorbeeld de adjectieven gevormd werden, omdat het niet langer haalbaar was om het nomen zelf te veranderen, wat inhoudt dat het naamvalssysteem overbelast was geraakt en dat daarom een afzonderlijk woord gevormd moest worden. Deze laatste stap wordt zolang mogelijk uitgesteld, meent Smith, omdat een dergelijk procédé geestelijk meer inspanning vereist (1761: 448-449; 1983: 208). Deze ontwikkeling kan als volgt worden weergegeven (cf. Land 1974: 83):

Niettemin, in zijn verhandeling is de nadruk vooral op externe factoren komen te liggen. Hij verlaat daartoe de psychologische basis van de "conjectural history" en gaat over tot een concreet historisch verleden om de overgang van synthetische naar analytische vormen toe te lichten. In het geval van het Latijn bijvoorbeeld raakten de volken die het Romeinse rijk waren binnengevallen, "extremely perplexed by the intricacy of its declensions and conjugations":

They would endeavour, therefore, to supply their ignorance of these, by whatever shift the Language could afford them. Their ignorance of the declensions they would naturally supply by the use of Prepositions (1761: 469; 1983: 220).

Smith stelt zich dat als volgt voor:

a Lombard, who was attempting to speak Latin, and wanted to express that such a person was a Citizen of Rome, or a benefactor to Rome, if he happened not to be acquainted with the Genitive and Dative Cases of the word Roma, would naturally express himself by prefixing the Prepositions ad and de to the Nominative; and, instead of Romae, would say,

ad Roma, and de Roma. Al Roma, and di Roma, accordingly, is the manner in which the present Italians, the descendants of the antient Lombards and Romans, express this and all other similar relations. And in this manner Prepositions seem to have been introduced, in the room of the antient Declensions (1761: 469-470; 1983: 220-221).

We zullen ditzelfde voorbeeld bij Roorda in 1858 opnieuw tegenkomen (zie 4.3.2.2.). Op eenzelfde manier kwamen ook bij de werkwoorden perifrastische vormen tot stand.

A Lombard, who wanted to say, I had loved, but could not recollect the word amaveram, would endeavour to supply the place of it, by saying either ego habebam amatum, or ego habui amatum. Io avevâ amato, or Io ebbi amato, are the correspondent Italian expressions at this day. And thus, upon the intermixture of different nations with one another, the conjugations, by means of different auxiliary Verbs, were made to approach towards the simplicity and uniformity of the declensions (1761: 471; 1983: 221).

Zo ziet Smith de talen onderworpen aan een proces van "simplification". Hij trekt een vergelijking met een machine. De eerste uitvoering ervan is vrij ingewikkeld, maar zodra men ontdekt heeft dat drie of vier verschillende onderdelen vervangen kunnen worden door één standaardonderdeel, wordt de machine eenvoudiger. Zo ook de taal: vier of vijf preposities en een half dozijn hulpwerkwoorden "were capable of answering the end of all the declensions, and of all the conjugations in the antient Languages" (1761: 475; 1983: 223-224).

Maar de vergelijking gaat niet helemaal op. Machines mogen "more and more perfect" worden, bij de talen is dat niet het geval. Smith ziet een drietal nadelen aan deze ontwikkeling verbonden.

1. De talen worden meer "prolix": "What a Roman expressed by the single word, amavissem, an Englishman is obliged to express by four different words, I should have loved" (1761: 476; 1983: 224). Dat is een nadeel voor de welsprekendheid, want bondigheid is nu eenmaal een groot goed.

2. Door het verlies van uitgangen worden de talen "less agreeable to the ear".

3. Het verlies aan naamvallen houdt in minder vrijheid in de plaatsing van de woorden: de positie van een woord speelt nu een veel belangrijker rol in de syntactische structuur. De Ouden, kortom, hadden in proza en poëzie meer mogelijkheden dan de onzen, "whose expression is constantly confined by the prolixness, constraint, and monotony of modern Languages" (1761: 479; 1983: 226). "How much this power of transposing the order of their words must have facilitated the composition of the Antients ... can hardly be imagined", verzucht hij.

Smith spreekt hier een duidelijk waarde-oordeel uit: tegenover de in het eerste gedeelte van zijn verhandeling aangenomen logische vooruitgang, signaleert hij hier esthetisch verval. Het is precies dit tweede-orde oordeel dat we in de negentiende-eeuwse taalkunde opnieuw zullen tegenkomen. Overigens moet men Smiths oordeel bezien in de oorspronkelijke context, de lessen over welsprekendheid. In de retorica was het een gemeenplaats dat de "moderneren" niet konden wedijveren met de klassieke dichters of met de grote redenaars uit het verleden zoals Demosthenes en Cicero (Berry 1974: 137).

2.2.2.3. De Dissertation: inhoud (2)

Voor het eerste gedeelte van zijn verhandeling kon Smith inspiratie vinden in wat Locke in zijn Essay concerning human understanding over deze problematiek naar voren had gebracht (cf. Funke 1934: 25-26). Voor het tweede gedeelte van de Dissertation kon hij aanknopen bij wat Francis Bacon in 1623 al had opgemerkt in zijn De dignitate et augmentis scientiarum (VI,1), een opmerking die in het Engels luidt:

And is it not a fact worthy of observation ... that the ancient languages were full of declensions, cases and conjugations, tenses, and the like, while the moderns are nearly stripped of them and perform most of their work lazily by prepositions and verbs auxiliary? Surely a man may easily conjecture (how well so ever we think ourselves) that the wits of the early ages were much acuter and subtler than our own (Elledge 1967: 288; cf. Arens 1974,1: 83).

Op grond van dit gegeven acht Arens (1977: 365) het kortzichtig om Adam Smith "den eigentlichen Entdecker des Unterschieds zwischen den alten, synthetischen und den modernen, analytischen Sprachen (in der Sache, nicht in der Benennung)" te noemen, zoals wel is gedaan. Ook om heel andere redenen wil ik Arens bijvallen.

In 1968 publiceerde Coseriu een artikel waarin de Schotse filosoof en econoom "zum Begründer der modernen Sprachtypologie avanciert" werd, om het met Monreal-Wickert (1977: 59) te zeggen; dit artikel verscheen onlangs nog in Engelse vertaling (1983). Onder verwijzing naar Coseriu (1968) meende Renzi (1976: 645) te kunnen schrijven, dat men inderdaad moest zeggen "que le premier qui ait parlé des langues dans des terms typologiques n'a pas été Schlegel, mais Adam Smith ...". En Windross schreef nog in 1980, eveneens refererend aan Coseriu: "A case can therefore be made for regarding Adam Smith as the originator of language typology" (Windross 1980: 287). ¹⁴⁾

Omdat Girards typologie al in 1747 gepubliceerd is, moeten deze uitspraken als onjuist terzijde worden gesteld. Daarenboven, iemand als de econoom Schumpeter ziet in Smith niet zozeer een vernieuwende persoonlijkheid. Na geconstateerd te hebben dat diens befaamde The Wealth of Nations (1776) "doesnot contain a single analytic idea, principle, or method that was entirely new in 1776", vervolgt hij:

His mental stature was up to mastering the unwieldy material that flowed from many sources and subjecting it, with a strong hand, to the rule of a small number of coherent principles (Schumpeter 1972: 184).

Als men Schumpeters karakteristiek toepast op de taaltypologische inzichten van Smith, dan rijst gelet op het in 2.1.3. gestelde onmiddellijk de vraag: was Smith vertrouwd met het werk van Girard?

Op grond van biografische gegevens, Smiths belangstelling voor en zijn vertrouwdheid met de Franse taal- en letterkunde in het algemeen stelde Monreal-Wickert (1976: 207; 1977: 66), dat het zeer waarschijnlijk was dat Smith de typologie van Girard kende. Het lijkt echter vrijwel zéker dat het werk van Girard een belangrijke inspiratiebron voor Smith is geweest. Men vergelijke een passage uit de brief die hij op 7 februari 1763 in Glasgow schreef aan zijn vriend George Baird, die

hem een uittreksel had gestuurd van het Essay on Grammar van William Ward. Het is een brief die enig licht werpt op het begin van Smiths belangstelling voor taal.

Mr. Ward, when he mentions the definitions which different authors have given of nouns substantive, takes no notice of that of the Abbé Girard, the author of the book called Les Vrais Principes de la Langue Française, which made me think it might be possible he had not seen it. It is the book which first set me a thinking upon these subjects, and I have received more instruction from it than from any other I have yet seen upon them. If Mr. Ward has not seen it, I have it at his service ¹⁵⁾. The grammatical articles, too, in the French Encyclopédie have given me a good deal of entertainment. Very probably Mr. Ward has seen both these works, and as he may have considered the subject more than I have done, may think less of them (Rae 1965: 160). ¹⁶⁾

"which first set me a thinking upon these subjects": ik interpreteer dat, met Droixhe (1978: 315), als: "over onderwerpen van taalkundige aard", niet alleen als: "over de kwestie van het substantief". Deze zinsnede sluit aan bij wat eerder al is opgemerkt, nl. dat we het ontstaan van de Dissertation in het begin van de jaren vijftig van de achttiende eeuw kunnen plaatsen.

In zijn zojuist genoemde commentaar op Wards Essay on Grammar betuigt Smith zijn instemming met Wards "plan for a Rational Grammar". Hij houdt zich ervan overtuigd dat een werk van deze aard, uitgevoerd door een kundig en ijverig man als Ward, "may prove not only the best system of grammar, but the best system of logic in any language, as well as the best history of the natural progress of the human mind in forming the most important abstractions upon which all reasoning depends". Dan maakt hij de volgende kanttekening:

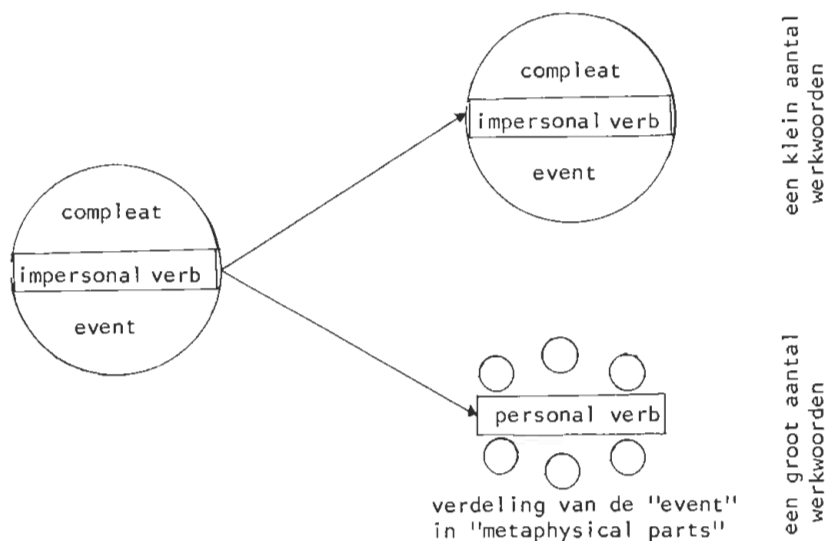
If I was to treat the same subject, I should endeavour to begin with the consideration of verbs; these being in my apprehension the original parts of speech, first

invented to express in one word a compleat event; I should then have endeavoured to show how the subject was divided to form the attribute, and afterwards how the object was distinguished from both; and in this manner I should have tried to investigate the origin and use of all the different parts of speech and of all their different modifications, considered as necessary to express the different qualifications and modifications of any single event (Rae 1965: 160). ¹⁷⁾

In de Dissertation hanteert Smith het beeld van twee wilden, die ter aanduiding van de komst van een "particular object", i.c. een leeuw, voldoende hadden aan een "impersonal Verb" als venit (1761: 462; 1983: 216): de "compleat event" was in dat woord uitgedrukt. In een later stadium, toen onderscheidingen tussen de dieren nodig waren, ging men zeggen venit ursus, venit lupus. "Venit" was nu algemener van strekking geworden en kon zonder hulp van een substantief het volledig gebeuren niet meer weergeven. Op deze wijzen kwamen de persoonlijke werkwoorden tot stand en zo werd de weg vrij gemaakt voor het ontwikkelen van voornaamwoorden en hulpwerkwoorden.

It is probably in some such manner as this, that almost all Verbs have become personal, and that mankind have learned by degrees to split and divide almost every event into a great number of metaphysical parts, expressed by the different parts of speech, variously combined in the different members of every phrase and sentence (1761: 463; 1983: 217).

In schema ¹⁸⁾:

Voor Smith duidt venit "a compleat affirmation" aan, "the whole of an event, with that perfect simplicity and unity with which the mind conceives it in nature". De zin Alexander ambulat verdeelt het gebeuren als het ware in twee delen en dat acht Smith "altogether artificial". Het is "the effect of the imperfection of Language, which upon this, as upon many other occasions, supplies, by a number of words, the want of one, which could express at once the whole matter of fact that was meant to be affirmed" (1761: 462; 1983: 216).¹⁹⁾ Opsplitsing van het werkwoord in twee of drie delen (pluit → tempestas est pluvia) is gebaseerd op een (latere) "metaphysical analysis of the component parts of the idea expressed by the word pluit" (1761: 462; 1983: 216).

Geheel anders is de benadering in de Grammaire van Port-Royal. Volgens de auteurs daar bestaat elk oordeel uit drie elementen. Le terre est ronde bestaat uit terre (subject), ronde (attribuut) en het verbindings-element est, dat de "bevestiging" uitdrukt. Geïmpliceerd wordt, dat ook de vroegste mens, al of niet beschikkend over taal, alleen oordelen kon vormen die deze drie delen apart bevatten. "Ainsi les hommes n'ont pas eu moins de besoin d'inventer des mots qui marquassent l'affirmation, qui est la principale maniere de nostre pensée, qu d'en inventer qui marquassent les objets de nostre pensée" (Arnauld & Lancelot 1676: 78).

Het "verbe substantif" être speelt in deze analyse een belangrijke rol. Het drukt op bijna ideale wijze de bevestiging uit en is daarom in iedere propositie aanwezig. Nu is de taal de uitdrukking van het denken, maar volstrekte evenwijdigheid hoeft er niet altijd te zijn, en wel in verband met wat de auteurs noemen "le desir que les hommes ont d'abreger le discours" (1676: 76). Wat betekent dat voor être?

... comme les hommes se portent naturellement à abreger leurs expressions, ils ont joint presque toujours à l'affirmation d'autres significations dans un même mot.

1. Ils y ont joint celle de quelque attribut: de sorte qu'alors deux mots sont une proposition: comme quand je dis, Petrus vivit, Pierre vit: parce que le mot de vivit enferme seul l'affirmation, & de plus l'attribut d'estre vivant; & ainsi c'est la même chose de dire Pierre vit, que de dire, Pierre est vivant. De là est venue la grande diversité de verbes dans chaque Langue; au lieu que si on s'estoit contenté de donner au verbe la signification generale de l'affirmation, sans y joindre aucun attribut particulier, on n'auroit eu besoin dans chaque Langue que d'un seul Verbe, qui est celui qu'on appelle substantif (1676: 79-80).

"C'est la même chose de dire Pierre vit, que de dire Pierre est vivant": beide uitdrukkingen zijn equivalent; een ontwikkeling van de "verkorte vorm" uit de andere wordt hier m.i. niet aan de orde gesteld ²⁰⁾. Of de mogelijkheid om zich beknopt uit te drukken, van later datum is dan die om zich uit te drukken in het schema subject - copula - attribuut, is onduidelijk. Het denken is ontheven aan de tijd. Om die reden hebben Arnauld en Lancelot de taalontwikkeling niet in beschouwing genomen en is hun benaderingswijze van de taal, de uitdrukking van dat denken, achronon geweest, eerder dan dat ze synchroon te noemen is (cf. Mok 1971: 7).

Het verschil met de benadering van Smith is evident. Het werkwoord zijn, bij Port-Royal altijd aanwezig, is voor Smith het laatst uitgeden werkwoord. Smiths venit is een "event name" en gaat vooraf aan de ontdekking van een indeling in subject en predicaat, terwijl in de GGR-

benadering venit een verkorte uitdrukking is, equivalent aan leo est veniens bijvoorbeeld. Dit verschil berust op een verschil in epistemologie, zoals Land (1974: 86) benadrukt ²¹⁾.

Pierre vit en Pierre est vivant: het verschil tussen deze twee manieren van uitdrukken wordt in de Grammaire verklaard door te wijzen op de (universele?) neiging "que les hommes ont d'abreger le discours". Elders wijzen de auteurs erop, dat de inhoud van een appositionele constructie als Urbs Roma ook op een andere wijze onder woorden gebracht kan worden, nl. Urbs qua dicitur Roma. Opgemerkt wordt,

... qu'il dépend du genie des Langues de se servir de l'une ou de l'autre maniere. Et ainsi nous voyons qu'en Latin on employe d'ordinaire le participe; Video canem currentem; & en François le relatif: le voy un chien qui court (1676: 59-60).

Het verschil tussen het Frans en het Latijn wordt hier in verband gebracht met het verschil in genie van de talen. Het "na elkaar" van Smith is hier nog een "naast elkaar".

Smiths wijze van verwerking van de Franse typologie past goed in het zojuist geschetste patroon: Girards in principe achrone typologie wordt binnen Smiths epistemologisch kader omgeduid in genetisch-historische zin. Een opmerkelijke verandering: de rationalistische grammatici immers hadden deze typologie ontworpen als een tegenwicht tegen historische tendensen die uitgingen van de sensualistische stroming in de grammatica ²²⁾. De sensualisten (Condillac e.a.) begonnen zich rekenschap te geven van de historiciteit van de verschillende talen. De typologische indeling van talen bood de grammatici die in de lijn van Port-Royal werkten, de mogelijkheid een verantwoording te geven van de verscheidenheid der menselijke talen, met behulp van een concept als "génie", zonder de opvatting van de constantheid en evenwichtige verdeling van de menselijke rede te moeten opgeven. Taalverschillen kunnen verklaard worden zonder dat men de historische dimensie van de afzonderlijke talen in beschouwing hoeft te nemen ²³⁾. De rationalistische grammatici vroegen zich niet af, bijvoorbeeld, wat de oorzaak was geweest van het flexieverlies in het Latijn, maar welke compensatie daartegenover stond.

De plaatsing binnen een genetisch-historisch perspectief betekent ook het verloren gaan van de methodische grondslag van de typologie, te weten de (universele) "ordre analytique". Zoals we gezien hebben gaat Smiths voorkeur uit naar de "uncompounded" languages. De Franse grammatici van rationalistische snit echter, zoals Girard en Beauzée, leggen een voorkeur aan de dag voor de "analoge" talen: die talen hebben de natuurlijke, universele S-V-O volgorde, waarin het lumen naturale zich weerspiegelt. En dat is wat bij Beauzée de "ordre analytique" genoemd wordt, de verbinding van de elementen volgens logische principes, niet de talige realisering ervan in een bepaalde woordvolgorde. De keuze van dit uitgangspunt krijgt nog een godsdienstige wending:

Cette règle est sûre, parce qu'elle est immuable comme la nature même de l'intelligence humaine, qui en est la source & le principe, dont les procédés sont les mêmes dans tous les individus de tous les lieux & de tous les temps, & qui est dans tous une émanation de la raison immuable & souveraine, de cette lumièrre véritable qui éclaire tout homme venant en ce monde (Beauzée 1767,2: 467). 24)

De universaliteit ervan wordt benadrukt:

L'influence de cette règle sur toutes les langues est aussi nécessaire qu'universelle. Sans ce prototype original & invariable, il ne pourroit y avoir aucune communication entre les hommes des différents âges du monde, entre les peuples des diverses régions de la terre, pas même entre deux individus quelconques; parce qu'ils n'auroient pas un terme immuable de comparaison pour y rapporter leurs procédés respectifs (ib.).

De analytische ordening is grondslag voor alle talig communiceren en kan daarom als tertium comparationis bij de taaltypologie fungeren. In Beauzée's artikel "Langue" in de Encyclopédie heet het:

Par rapport à l'ordre analytique, il y a deux moyens par lesquels il peut être rendu sensible dans l'énonciation vocale de la pensée. Le premier, c'est de ranger les mots dans l' élocution selon le même ordre qui résulte de la

2.2.2.3.

succession analytique des idées partielles: le second, c'est de donner aux mots déclinables des inflexions ou des terminaisons relatives à l'ordre analytique et d'en régler ensuite l'arrangement dans l'élocution par d'autres principes capables d'ajouter quelque perfection à l'art de parole. De-là la division la plus universelle des langues en deux especes générales ... (1765; naar Monreal-Wickert 1977: 54; cf. Beauzée 1767,2: 468).

Deze indeling is dan die in "analoge" en "transpositieve" talen, termen waarvoor hij in zijn Grammaire naar Girard verwijst (1767,2: 468).

2.2.2.4. De Dissertation: receptie

Na een bespreking van de inhoud van de Dissertation gaat Coseriu over tot een vergelijking met de typologische ideeën van A.W. Schlegel. Diens onderscheid synthetisch - analytisch dankt zijn formulering "in all its essentials" aan Adam Smith, zo vat Aarsleff (1982: 349) Coseriu's bevindingen samen.

Coseriu merkt zelf overigens op, dat Schlegel de mening van Smith op een bepaald punt evident onjuist weergeeft. Daarom vraagt hij zich af, of Schlegel de tekst van Smith bij het schrijven van zijn Observations wel voor ogen had. Waarschijnlijk niet, is de slotsom. Maar aan de andere kant twijfelt hij er niet aan, dat Schlegel de Dissertation gekend heeft en er de kern van zijn taaltypologische inzichten aan heeft ontleend (Coseriu 1970: 24-25).

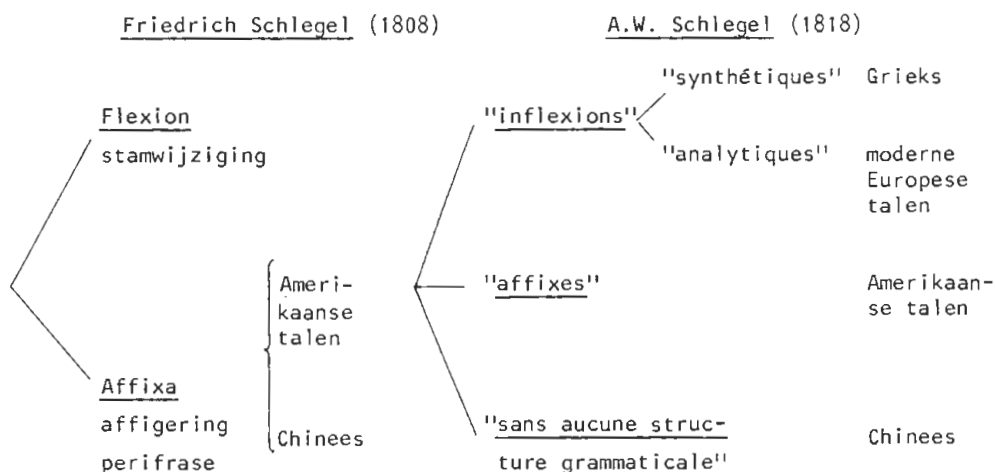
Hoe ziet Schlegels indeling er eigenlijk uit? Hij maakt een indeling in drie klassen: les langues sans aucune structure grammaticale, les langues qui emploient des affixes, et les langues à inflexions" (1818: 14). De bij deze opmerking behorende noot luidt: "Cette classification fondamentale des langues a été développée par mon frère dans son ouvrage sur la langue et l'antique philosophie des Indiens, dont la première partie a été traduite en français à la suite du traité d'Adam Smith sur l'origine des langues" (1818: 85). Dat klinkt merkwaardig: immers, Friedrich Schlegel spreekt over twee "Hauptgattungen aller Sprache", te weten talen met flexie en talen zonder flexie, later "Sprachen durch Flexion" en "Sprachen durch Affixa" genoemd. Binnen de laatste groep is er grada-

tie op te merken. Het monosyllabische Chinees is, als taal "ganz ohne Flexion", de "niedrigste Stufe"; de Amerikaanse talen staan op een iets hogere trede. Formeel werkt Friedrich Schlegel, voor wie het dualisme een essentieel beginsel was (Renzi 1976: 647), met twee groepen. De positie van het Chinees is echter zodanig, dat men zou kunnen zeggen dat een driedeling in de kiem reeds aanwezig is (cf. Johansen 1971: 437; Renzi 1976: 647). ²⁵⁾

A.W. Schlegel paste op de indeling van zijn broer tweemaal een tweedeling toe:

- hij splitste de flexieloze klasse op in tweeën, zodat er drie hoofdsorten ontstonden;
- hij splitste de flecterende klasse op in twee subklassen.

In schema:

"Les langues à inflexions se subdivisent en deux genres, que j'appellerai les langues synthétiques et les langues analytiques" (A.W. Schlegel 1818: 16). Coseriu merkt op, dat Schlegel hier niet zegt, deze onderscheiding in te voeren, maar slechts de namen voorstelt (Coseriu 1970: 25). A.W. Schlegel incorporeert de onderscheiding synthetisch - analytisch in een wijder taaltypologisch systeem, dat van Friedrich Schlegel. De algemene onderscheiding wordt hier een onderverdeling van een afzonderlijk type talen, namelijk van het type der flecterende talen. De synthetische en analytische talen zijn voor Schlegel "genres", die tot de "classe" van de

"langues à inflexions" behoren (Coseriu 1970: 23).

Maar brengt A.W. Schlegel nu een synthese tot stand tussen de taal-typologie van zijn broer en de ideeën van Adam Smith, zoals Coseriu (1970: 25) wil? Dat Schlegel de Dissertation kende, is niet onwaarschijnlijk. Maar van de term "analytisch" die door Schlegel wordt gebruikt, kennen we de herkomst: hij is afkomstig uit de Franse grammatica: de "langues analogues" volgen de "ordre analytique" van het denken ²⁶⁾. Girards typologie was alom bekend geraakt (cf. 2.1.3.); daarom is het waarschijnlijker dat Schlegels indeling van Franse herkomst is (Monreal-Wickert 1977: 69). De bewijsvoering van Monreal-Wickert (1977: 58-69), die zowel op interne als externe gegevens berust, komt me overtuigend voor ²⁷⁾. Schlegels studiejaren te Parijs en zijn contacten met talrijke Franse geleerden zijn een bekend gegeven ²⁸⁾. De verschillen die Coseriu opmerkt tussen Schlegel en Smith in deze kunnen verklaard worden "durch die identische Herkunft ihrer typologischen Vorstellungen aus der französischen Aufklärungslinguistik und die wegen der verschiedenen wissenschaftstheoretische Bedingungen unterschiedliche Rezeption dieser Vorstellungen" (Monreal-Wickert 1976: 202).

Is de herkomst van de term "analytisch" nog duidelijk, wat de term "synthetisch" aangaat, verwijs ik naar een uitspraak van Madvig:

A.W. Schlegel theilte so, Aeusserungen des Bruders Fr. Schlegel's etwas vorsichtiger modificierend und zugleich Bemerkungen von Silvestre de Sacy benutzend, die Sprachen in drei Klassen ein ... (Madvig 1875: 167). ²⁹⁾

Dat Madvig hier aan De Sacy refereert, wordt door Johansen (1971: 438) minder begrijpelijk geacht, en wel hierom. In 1808 gewaagde De Sacy, in een recensie, van "la grammaire de la langue copte, et son système de synthèse". Terwijl het Chinees, belemmerd door zijn hiërogliefenschrift, op monosyllabisch niveau is blijven staan, is het Coptische schrift alfabetisch geworden en daarom kon de taal zich in polysyllabische richting gaan ontwikkelen, d.w.z. hetzelfde proces begon zich voor te doen als waaruit het Latijn ontstaan is. De Romeinen, beschikkend over een alfabetisch schrift, hebben "par une tendance naturelle à l'homme qui cherche toujours à abrèger son expression" - een echo uit de Grammaire générale - stapje voor stapje de monosyllaben die "les idées accessoires de genre, de nombre, de temps, etc." uitdrukken, verenigd met "ceux qui

exprimoient les idées principales". Bij dit proces gingen de "monosyllabes accessoires" veranderen "au point de devenir méconnoissable" (1808: 257-258). Het is echter zo, dat "synthetisch" bij De Sacy niet slaat op talen met flexie. Men moet zeggen dat de term bij hem op een andere manier wordt gebruikt. Niettemin: de nadruk die De Sacy legt op het feit, dat het Chinees een geheel eigen positie inneemt door zijn "système de monosyllabes invariables", kan een overweging geweest zijn bij het in het leven roepen van een aparte klasse voor dit soort talen ³⁰⁾.

Waarom Madvig aan De Sacy refereert, is niet duidelijk. Men kan in dit verband ook verwijzen naar de termen die we bij De Brosses aantreffen. In zijn Traité de la formation mécaniques des langues et des principes physiques de l'étymologie (1765), in 1777 in het Duits vertaald en in 1801 herdrukt, spreekt hij over "la méthode synthétique sur laquelle est fabriquée la langue Samskroutan". Andere talen staan bij het Sanskrit ten achter in "méthode de synthèse". Volgens Verburg is hij de eerste taaltheoreticus, die in een algemene taalbeschouwing een inzicht in de eigenaardigheid van het Sanskrit en zijn structuur invoegt, een inzicht "dat Bopp later ontwikkelde" (Verburg 1952: 378).

"A.W. Schlegel was ... much in debt to French thought", merkt Aarsleff (1982: 381) op. Ik houd het erop, dat Schlegel ook de termen analytisch en synthetisch aan de Fransen te danken heeft.

Welke rol, tenslotte, de verhandeling van Smith ook gespeeld heeft bij de gedachtenvorming van A.W. Schlegel, het komt me voor dat zijn stuk wat betreft de indeling analytisch - synthetisch niet als primaire bron heeft gefunctioneerd ^{30a)}.

Zoveel lijkt thans wel zeker, dat de taaltypologie als zodanig operationeel gemaakt werd in de achttiende eeuw en niet een produkt is van de historisch-vergelijkende grammatica. Rond 1800 was die typologie gemeengoed in bepaalde kringen en wie Smiths Dissertation las, kon daarin qua typologie weinig nieuws vinden. De Dissertation is in de hele negentiende eeuw bekend gebleven, vooral om de glottogonische opmerkingen erin. Ik zal daar een paar voorbeelden van geven, en daarmee kan ik tegelijk ingaan op de opmerking van Verburg (1952: 337), die met een beroep op Jellinek (1913: 31) aanneemt, dat het taalkundig werk van Smith "buiten Engeland weinig bekend werd". ³¹⁾

Allereerst kan men erop wijzen, dat dit werk van Smith bij herhaling in het Frans is vertaald ³²⁾ August Wilhelm Schlegel kende minstens een van die vertalingen. In verband met zijn eigen taaltypologie zegt hij van het werk van zijn broer, dat het eerste deel ervan "a été traduite en français à la suite du traité d'Adam Smith sur l'origine des langues" (1818: 85). ³³⁾ Monreal-Wickert (1977: 68) merkt hierbij op: "Wichtiger als die Einteilung der Sprachen, die Smith vornimmt, erscheint Schlegel dessen Ursprungstheorie. Er verkürzt darum den Titel der Smithschen Abhandlung um seine typologische Hälfte ("[...] and the Different Genius of Original and Compounded Languages)"). Waarschijnlijk heeft ze gelijk, maar het argument is niet dwingend. Renan geeft de titel ook in verkorte vorm weer, terwijl hij ook voor dat tweede gedeelte waardering had. In zijn De l'origine du langage, dat uit 1848 dateert, maar tot in onze eeuw herdrukt is, betuigt hij bij een bespreking van het Latijnse "amabor" en het Duitse "Ich werde geliebt werden", zijn instemming met Smith, die "avant la création de la philologie comparée ... dans ses Considérations sur l'origine et la formation des langues, à la suite de sa Théorie des sentiments moraux" hierover al interessante opmerkingen heeft gemaakt (Renan 1922: 155).

Wat het Engelse taalgebied betreft, daar werd bij Smiths taalopvattingen aangeknoopt door Blair, Dunbar, deels ook door Priestley en Monboddo (cf. Berry 1974: 135). Johnes (1846: 2) rekende Smith tot de autoriteiten op het gebied van "the origin and mutation of human tongues". In Nederland wordt hij door Weiland (1799: 79) met instemming geciteerd.

En wie Smith niet zelf gelezen had, kon uit de tweede hand van diens opvattingen kennis nemen ³⁴⁾. In de Lectures on Rhetoric and Belles Lettres (1783) van Hugh Blair wordt in verband met taalverandering nadrukkelijk verwezen naar "Dr. Adam Smith's ingenious Dissertation on the Formation of Languages" (1783,1: 152). Het werk van Blair is veelvuldig vertaald en herdrukt; tot ver in de negentiende eeuw genoot het ruime bekendheid. Belangrijker nog lijkt me, dat in één van de populairste en meest vertaalde taalkundige werken uit de negentiende eeuw, Max Müllers Lectures on the science of language (1861-1863), Smiths oorsprongstheorie uitvoerig wordt besproken (Müller 1913,1: 31, 512-519). Dat betekent dat de werkelijk talloze lezers die Müller over de gehele wereld gehad heeft kennis hebben genomen - zij het indirect - van de inhoud van

Smiths oorsprongstheorie. Zijn typologische inzichten worden door Müller niet in het licht gesteld.

Een van degenen die - minstens via Müller - van Smiths opvattingen kennis heeft genomen, is de Amerikaan W.D. Whitney geweest. Door Terracini (1943: 126-127) is gewezen op een aantal overeenkomsten tussen Whitney en Smith, en meer in het algemeen tussen Whitney's opvattingen en de Engelse taalwetenschap en het Engelse empirisme. Wat het sociale en institutionele karakter van de taal betreft wijst Terracini erop, dat dit in de Dissertation een noodzakelijke, maar niet uitgewerkte vooronderstelling is. In de Theory of moral sentiments evenwel signaleert hij uitspraken over "sympathy" en "convenience" die een duidelijke overeenkomst vertonen met uitspraken van Whitney. Bepaalde punten uit de Dissertation komen ook bij Whitney ter sprake ³⁵⁾. Terracini is van mening dat Whitney in zijn strijd tegen het taalkundig naturalisme van Schleicher en Max Müller teruggreep op een in de achttiende-eeuwse taalfilosofie overheersende gedachte: de taal is een menselijke instelling. Daarnaast sluit zijn denken zeer nauw aan bij het Engels empirisme. Volgens Whitney moet de taal vooral in haar historische ontwikkeling bestudeerd en verklaard worden.

Een en ander betekent dat er door zowel vroegere als latere auteurs een bepaalde relatie gezien wordt tussen de Dissertation en de negentiende-eeuwse "philologie comparée" (cf. Renan 1922: 155).

2.2.2.5. Enkele kanttekeningen

Smiths Dissertation is niet alleen een classic, maar ook een methodisch interessante casus. Ik noem enkele punten. Het vaststellen waar en wanneer de verhandeling voor het eerst verscheen, blijkt voldoende om diverse uitspraken omtrent invloeden, bronnen etc. definitief terzijde te leggen ³⁶⁾. Bestudering van de ontstaansgeschiedenis van dit geschrift leverde aanwijzingen op inzake het traceren van een belangrijke bron. Inhoudelijke overeenkomsten tussen Smith en Girard met betrekking tot de taaltypologie waren in de literatuur niet onopgemerkt gebleven, maar een directe relatie werd pas definitief aanvaard nadat het licht gevallen was op biografische evidenties ³⁷⁾. En in het algemeen moet het voorbeeld van Smith tot voorzichtigheid stemmen bij het doen van uitspraken omtrent

voorloperschap en originaliteit van vroegere taalkundigen ³⁸⁾.

"It is difficult to ascertain exactly who first tried to establish structural categories for languages; however it is to the brothers Schlegel that most of our books show their indebtedness ...", merkte Lane nog in 1945 op (Lane 1945: 473). Het is thans duidelijk, dat de taaltypologie niet een produkt is van de historisch-vergelijkende grammatica uit het begin van de negentiende eeuw. Met hetgeen in 2.1. aan gegevens is aangedragen, levert de receptiegeschiedenis van de Dissertation ook een beeld op van de wijze waarop ideeën uit de Franse linguïstiek van rond 1750 werden doorgeleid naar de eerste decennia van de negentiende eeuw: onder meer via encyclopedieën, via herdrukken, via compilerende handboekenschrijvers.

De manier waarop Smith de Franse typologie met oudere gedachten inzake structurele verandering van taal combineert, vormt een goede illustratie van het veld winnen van een historische beschouwingwijze. De taal, ontdaan van de achrone status die de liaison met de almachtige rede haar had opgeleverd, wordt getemporaliseerd, in historisch perspectief gezet (cf. Droixhe 1971). We zullen dit perspectief ook bij andere achttiende-eeuwers in de beschouwing betrekken.

2.2.3. Hugh Blair

Hugh Blair (1718-1800) studeerde te Edinburgh, waar hij in 1739 "master of arts" werd. Op 21 oktober 1741 "he was licensed to preach the gospel" en vanaf 1743 was hij als predikant in Edinburgh werkzaam. Zijn preken bezorgden hem een goede reputatie; ze waren recht door zee en handelden niet zozeer over leerstellige aangelegenheden als wel over morele en ethische problemen. In 1757 ontving hij een eredoctoraat in de godgeleerdheid, een zeldzame onderscheiding in het Schotland van die dagen.

In december 1759 begon hij in Edinburgh "Lectures on Composition" te geven, "at first sponsored by the town and held outside of campus grounds" (Harding 1965: x). Het was een initiatief dat bleek aan te slaan. De notulen van de gemeenteraad van 27 juni 1760 vermeldden onder meer, dat de raad in overweging nam

that there is no Professor of Rhetoric in this city's University, And that the Reverend Doctor Hugh Blair, one of the ministers of this city, has for some time past taught that branch of literature with universal applause ...

Aangezien het onderwijs in de welsprekendheid "of singular use" werd gevonden voor de studenten en omdat men Blair gekwalificeerd achtte, besloot men hem te benoemen tot "Professor of Rhetoric in this city's University", waarbij overigens wel werd gesteld "that he shall not be entitled to any salary from the city on that account" (Rendall 1978: 54).

Enkele jaren daarna had Blair met z'n onderwijs zo'n faam verworven, dat koning George III voor hem een "Regius Professorship" instelde met een salaris van 70 pond per jaar. Op 21 juli 1762 ontving de gemeenteraad van Edinburgh

A commission by His Majesty under the Privy Seal bearing date the 27 day of April last nominating and present the Rev'd Hugh Blair one of the ministers of Edinburgh Regius Professor of Rhetoric and Belles Lettres in the University of Edinburgh during all the days of his lifetime (Rendall 1978: 54).

Blair vervulde deze functie tot zijn emeritaat in 1783. De colleges die hij 24 jaar lang gegeven had, werden toen voor het eerst in druk gegeven.

Deze eerste uitgave van de Lectures was in twee delen en bevatte in het bestek van iets meer dan duizend bladzijden zevenenveertig lessen. Aan het slot van de inleiding geeft Blair kort aan, welke onderwerpen hij zal gaan behandelen. Hij maakt een indeling in vijven: 1) "the nature of taste" (vier lessen), 2) "considerations of language" (vier lessen), 3) "of style" (vijftien lessen), 4) "of eloquence" (tien lessen), en 5) "a critical examination of the most distinguished species of composition, both in prose and verse" (dertien lessen).

Kramer 1954 kenschetst het werk van Blair als behorend tot de "oude", prescriptieve stilistiek. Die was in hoofdzaak een theorie voor de kunst van het schrijven (en spreken), gebaseerd op een code van voorschriften en recepten: ze behandelt klassieke figuren als ellipsis, anakoloet, litotes, metafoor etc., het onderscheid van aspecten of graden (lager, middelmatig,

verheven) en genres (oratorische, historische, poëtische stijl).

Reeds in 1758-1759 hadden Blairs Lectures een vrij afgeronde vorm gekregen en bij publikatie zijn ze niet substantieel gewijzigd. Wie naar bronnen zoekt, moet daarmee rekening houden. Voor de welsprekendheid in het algemeen diende Quintilianus' Institutio Oratoria als onovertroffen voorbeeld; voor andere bronnen, zie Harding 1965: xxi-xxiii.

De suggestie dat Blair Adam Smiths Lectures on Rhetoric and Belles Lettres praktisch plagieerde, lijkt me voldoende weersproken (cf. Harding 1965: xxii-xxv; Bevilacqua 1965: 59). Op een aantal punten is er - uiteraard - overeenkomst op te merken: dat Blair wat de grote lijnen betreft aan Smith schatplichtig is, staat buiten kijf. Maar in feite leverde Blair een betere reeks lessen dan zijn leermeester. Smith was een beter wetenschapper dan Blair en hij was ook breder georiënteerd; zijn reputatie dankt hij niet in de eerste plaats aan zijn lessen over welsprekendheid. Blair daarentegen doceerde dit vak vele jaren achtereen en het is dan ook niet verwonderlijk dat de publikatie van zijn colleges hem een grote naam op dit gebied bezorgde (Harding 1965: xxv).

Mede met het oog op het in 2.2.2. besprokene wil ik nu de vraag aan de orde stellen, welke opvattingen Blair had over taal. Ik moet overigens opmerken, dat het er Blair niet zozeer om ging een coherente taaltheorie te presenteren of een spraakkunst aan te bieden; hij moest zijn studenten aanwijzingen geven om goed te leren schrijven en spreken. De lessen zes t/m negen vormen het gedeelte dat specifiek aan taal gewijd is (1783, 1: 97-182). Merk op, dat de drie lessen over de "structure of sentences" (204-271) niet vallen onder de noemer "language", maar opgenomen zijn in het gedeelte over "style".

"I shall ... enter upon the consideration of Language: of the origin, the progress, and construction of which, I purpose to treat at some length", kondigt Blair op bladzijde 96 aan. De lessen over "taste" vormen slechts een inleiding op "the principal subject of these Lectures". Aan de orde is nu "Language; which is the foundation of the whole power of eloquence". Blair houdt de lezer voor, dat dit zal leiden tot een "considerable discussion". Hij motiveert dat: "there are few subjects belonging to polite literature, which more merit such a discussion".

In een uitvoerige noot geeft hij een verwijzing naar relevante literatuur:

het eerste werk dat hij noemt, is Smith 1761, het laatste Girard 1747. De Franse literatuur is hem bekend: werken van Condillac, Du Marsais, Arnauld en Lancelot, Beauzée en anderen worden genoemd naast Harris' Hermes en Warburtons Divine Legation of Moses. Ook Sanctius' Minerva in de editie-Perizonius ontbreekt niet.

Voor Blair is taal de "expression of our ideas by certain articulate sounds, which are used as the signs of those ideas", een "instrument", een "artificial method of communicating thought" (1783,1: 98-99). Gezien de achtergrond mag het weinig verrassend heten wat hij over het 'arbitraire du signe' te berde brengt:

the connexion between words and ideas may, in general, be considered as arbitrary and conventional, owing to the agreement of men among themselves; the clear proof of which is, that different nations have different Languages, or a different set of articulate sounds, which they have chosen for communicating their ideas (1783,1: 98).

Op deze en andere aspecten van Blairs taalbeschouwing kom ik nog terug. In verband nu met Smiths inzichten over taaltypologie en taalverandering zal ik op deze plaats ingaan op Blairs uitspraken daarover.

Zijn les VII, over de "Rise and Progress of Language, and of Writing", opent met de volgende opmerking:

When we attend to the order in which words are arranged in a sentence, or significant proposition, we find a very remarkable difference between the antient and the modern Tongues. The consideration of this will serve to unfold farther the genius of Language, and to show the causes of those alterations, which it has undergone, in the progress of Society (1783,1: 117).

Blair signaleert een "alteration in the structure of Language". Het verlies o.a. van naamvalsuitgangen gaat gepaard met het verlies van vrijheid in het plaatsen van woorden ("liberty of transposition") (123).

When Language came to be modelled by the northern nations who overran the empire, they dropped the cases of nouns, and the different termination of verbs, with the more ease, because they placed no great value upon the advan-

tages arising from such a structure of Language. They were attentive only to clearness, and copiousness of expression. They neither regarded much the harmony of sound, nor sought to gratify the imagination by the collocation of words. They studied solely to express themselves in such a manner as should exhibit their ideas to others in the most distinct and intelligible order. And hence, if our Language, by reason of the simple arrangement of its words, possesses less harmony, less beauty, and less force, than the Greek or Latin; it is, however, in its meaning, more obvious and plain (1783,1: 123-124).

Dan laat hij een vergelijking volgen die we in de negentiende eeuw in verschillende vormen zullen tegenkomen:

The Progress of Language, in this respect, resembles the progress of age in man³⁹⁾. The imagination is most vigorous and predominant in youth; with advancing years, the imagination cools, and the understanding ripens. Thus Language, proceeding from sterility to copiousness, hath, at the same time, proceeded from vivacity to accuracy; from fire and enthusiasm, to coolness and precision (1783,1: 124).

Het verstand komt met de jaren, terwijl het poëtische wijkt. In de huidige staat is de taal veel geschikter voor "reason and philosophy" (125).

Wat de typologie betreft, in hoofdzaak werkt Blair met een simpele tweedeling: de "Antient Languages" als het Grieks en Latijn, met een "transpositive character", versus de "modern Languages". De woordvolgorde van het Latijn en Grieks vindt men ook in "the Russian, the Sclavonic, the Gaëlic, and several of the American Tongues" (118), terwijl moderne talen als het Frans en het Engels nog wel enige vrijheid in deze genieten - denk aan de mogelijkheden tot inversie -, maar dat dan toch in beperkte en onderling verschillende mate (122).

Dat Blair in deze geheel en al Adam Smith volgt, wordt ook duidelijk als we kijken naar zijn beschouwingen over de invoering van de preposities. Toen de mens gekomen was in het stadium dat hij "general and metaphysical ideas" kon vatten, kon hij ook het rededeel vormen "which we now call Prepositions".

Prepositions being once introduced, they were found to be capable of supplying the place of cases, by being prefixed to the nominative of the noun. Hence, it came to pass, that, as nations were intermixed by migrations and conquests, and were obliged to learn, and adopt the Languages of one another, prepositions supplanted the use of cases and declensions.

Het is nu eenmaal gemakkelijker te zeggen "di Roma, al Roma" dan "Romae, Romam" etc., legt Blair uit.

By this progress we can give a natural account how nouns, in our modern Tongues, come to be so void of declension: A progress which is fully illustrated in Dr. Adam Smith's ingenious Dissertation on the Formation of Languages (152).

Het oordeel van Blair over de voor- en nadelen van deze veranderingen is gelijk aan dat van Smith. De moderne talen zijn eenvoudiger geworden, gemakkelijker leerbaar, wat een onschatbaar voordeel oplevert. Maar door de taal "more prolix" te maken, heeft men de "kracht" ervan verminderd. De klanken zijn "less agreeable to the ear" geworden en het verlies van uitgangen beperkt ons in "that liberty of transposition in the arrangement of words, which the Antient Languages enjoyed" (153).

Op de gedachte van Smith en Blair, dat de voorzetsels later zijn ontstaan dan de naamvallen reageerde de Nederlander V. Slothouwer in zijn Diatribes philosophico-grammaticae de origine et causis casuum (1791), een reactie naar aanleiding van de eerste uitgave van de Nederlandse vertaling van de Lectures. Volgens Slothouwer is het gebruik van de naamvallen of het verbuigen van de naamwoorden niet ouder dan het gebruik van de "partikels", waarvan Blair beweert dat ze later in de plaats van die verbuigingen zijn ingevoerd. De Oosterse talen kennen die buigingen niet, en wat de Griekse taal betreft, waaruit het Latijn bijna geheel is afgeleid, daarin heeft men teneinde de betrekkingen der dingen uit te drukken in het begin wel degelijk van partikels gebruik gemaakt. Deze partikels waren eigenlijk zelf naamwoorden; men heeft ze later korthedshalve doorgaans weggelaten, vooral toen men zich van de zogenaamde naamvallen was gaan bedienen. Het lijkt me, dat Slothouwers betoog weinig weerklank heeft gevonden ⁴⁰⁾.

Slothouwer, was beslist niet de enige die via de Lectures geconfronteerd

werd met deze taalkundige ideeën. In de achttiende en negentiende eeuw hebben talloze lezers, zowel in de Oude als in de Nieuwe Wereld, kennis genomen van Blairs opvattingen. Het succes van de Lectures was werkelijk overweldigend: tussen 1783 en 1911 verschenen er tenminste honderddertig uitgaven van. Behalve tientallen bewerkingen en samenvattingen kennen we vertalingen in het Frans, Italiaans, Spaans, Nederlands en Duits⁴¹⁾. Geen enkel Engelstalig boek over retorica kan dit record ook maar benaderen. Voor Nederland was het Herman Bosscha die de vertaling verzorgde. Zijn vertaling verscheen in drie delen in de jaren 1788-1790; ze was gebaseerd op de derde druk van de Lectures (1787). Een tweede, vermeerderde en verbeterde druk verscheen in 1804. Na het overlijden van Bosscha verzorgde de Groningse hoogleraar B.H. Lulofs in de jaren 1832-1837 een nieuwe uitgave, die hij van talrijke aantekeningen voorzag. Van de editie-Lulofs verscheen in 1845 nog een herdruk⁴²⁾.

De herdrukken van het vooral in de uitgave van Lulofs zeer omvangrijk geworden werk (bijna tweeduizend pagina's) wijzen erop, dat het boek, zoals men dat zegt, in een behoefte voorzag. L.A. te Winkel, zelf in het bezit van de editie-1832-1837, heeft het in 1861 nog over de "welsprekende Edinburger hoogleeraar HUGO BLAIR" en zijn "ook bij ons, gunstig bekend geschrift" (De Taalgids 2, p. 106). Het boek leverde niet alleen stof voor diepgaande besprekingen in een genootschap als het Amsterdamse Tot nut en beschaving⁴³⁾, maar ook voor Nederlandse boeken van soortgelijk karakter. Ik noem hier twee van zulke werken, Beijer 1820 en Van Wieringhen Borski 1848.

In 1973 wijdde Veering een artikel aan een werk van J.C. Beijer, onderwijzer aan de artillerie- en genieschool te Delft, dat de titel draagt Handleiding tot den Nederlandschen stijl (1820¹, 1854⁵; zie 1.2.2.). Hij oordeelde, dat het boek geheel op klassieke leest geschoeid was en wees daarbij op de volgende passage (Veering 1973: 54):

Gedachten en uitdrukking oefenen eene wederkeerige werking op elkander. Wanneer wij ons kwalijk uitdrukken, wordt zulks, behalve door gebrek aan taalkennis, meestal door een gebrek in de wijze, waarop wij het onderwerp begrijpen, veroorzaakt, en verwarde, duistere en zwakke uitdrukkingen zijn niet zelden het gevolg van verwarde, duistere en zwakke denkbeelden. Wanneer wij daarentegen onze gedachten met orde en naauwkeu-

righeid leeren mededeelen, leeren wij tevens naauwkeurig en met orde denken. Redeneerkunde en redkunst staan derhalve in een zeer naauw verband ...

Dit is allerm minst een oorspronkelijke gedachte van Beijer, maar een vrij getrouwe weergave van wat men bij Blair (1783,1: 245-246) kan aantreffen. De volgorde in het origineel is iets anders dan de volgorde-Beijer, waarin ik die passage nu presenteer:

Thought and Language act and re-act upon each other mutually ... whenever we express ourselves ill, there is, besides the mismanagement of Language, for the most part, some mistake in our manner of conceiving the subject. Embarrassed, obscure, and feeble Sentences, are generally, if not always, the result of embarrassed, obscure, and feeble thought ... he that is learning to arrange his sentences with accuracy and order, is learning, at the same time, to think with accuracy and order ... Logic and Rhetoric have here, as in many cases, a strict connection ...

Bosscha vertaalde aldus (in de volgorde-Beijer):

Gedachten en Uitdrukking hebben eene wederkeerige werking op elkander ... wanneer wij ons kwalijk uitdrukken, (wordt) zulks, behalven gebrek aan taalkennis, meesttijds nog daarenboven door een gebrek in de manier, waarop wij het onderwerp begrijpen, ... veroorzaakt. Verwarde, duistere en zwakke Zinnen zijn gemeenlijk, zo niet altijd, een gevolg van verwarde, duistere en zwakke denkbeelden ... hij, die zijne Perioden met naauwkeurigheid en orde leert schikken, leert tevens naauwkeurig en in orde denken ... Redeneerkunde en Redkunst staan hier, gelijk in veele andere gevallen, in een naauw verband ... (Blair 1788: 361-362).

Beijer put uit de tweede druk van Blair-Bosscha (1804). Dat hij vrij direct ontleent, moge ook blijken uit zijn behandeling van de stijl en de tropen. Ik geef twee voorbeelden. Beijer neemt een passus uit De Bello Gallico over uit Blair, teneinde te laten zien, dat ter bevordering van "de sterkte der rede"

ook meermalen de weglating des voegwoords bevorderlijk (kan) zijn, wanneer men de snelle opeenvolging van gebeurtenissen, of de schielijke opeenstapeling van verscheidene zaken wil aanduiden ... (1820: 319).

Bij Blair leest men, dat

... in sommige gevallen het verband, door weglating van het Koppelwoord, veel nauwer wordt, en de zaaken veel sneller elkander opvolgen, dan wanneer het zelve daar tusschen wierd gevoegd (Blair 1788: 341).

En in verband met de metafoor schrijft Beijer:

Men hoede zich verder voor het gebruik van gewone en afgesletene metaphers en zulke overdragtelijke uitdrukkingen, welke een laag, onaangenaam en walgelijk denkbeeld kunnen verwekken ... (1820: 351).

Cf. Blair 1788: 438

... men dient op zijn hoede te zijn, dat men zich niet bediene van toespeelingen, waardoor onaangenaame, gemeene of laage denkbeelden in den geest verwekt worden.

Een tweede voorbeeld, van enkele decennia later, is het volgende. In 1848 publiceerde G. van Wieringhen Borski een Handleiding tot de theoretische beoefening van de Nederlandsche prozastijl. Dat was een compilatiewerkje ten behoeve van een cursus welsprekendheid aan de Delftse Akademie. Voor een min of meer theoretische inleiding over de ziel, het aanschouwingsvermogen e.d. baseert Van Wieringhen zich op A. Bake, Lessen over de rede-neerkunde (1828). Alle uiteenzettingen over de eigenschappen van de prozastijl en over de figuren zijn ontleend aan de editie-Lulofs van Blairs Lessen. Wanneer we letten op het jaar van publikatie van dit boekje, kunnen we concluderen, dat het handboek van Blair na meer dan een halve eeuw na verschijnen in ons land nog steeds een Fundgrube was.

Mede gelet op de sterk "talige" inslag van de Schotse welsprekendheid verbaast het niet, te zien dat uit Blairs Lessen ook geput werd ten behoeve van zuiver grammaticaal werk. Ik doel hiermee op het feit dat Weiland en Siegenbeek - zij kenden Blairs werk ook uit andere hoofde - zich voor een aantal observaties van grammaticale, vooral syntactische

aard beroepen op het werk van de Schotse hoogleraar ⁴⁴⁾. In het derde hoofdstuk zal ik dat nader uitwerken.

Blairs kracht lag niet in oorspronkelijkheid of in zijn kwaliteiten als theoreticus. Hij was veeleer een bekwaam docent, die uit zijn overvloedige lectuur datgene bijeenbracht wat hij voor zijn studenten nuttig vond. In die zin biedt hij, in het spoor van Adam Smith, een uitgewogen overzicht van achttiende-eeuwse opvattingen. Blair vat samen, draagt over. Van zijn beschouwingen over taal en taalverandering hebben velen, ook in Nederland, kennis genomen.

2.3. DUITSLAND: J.C. ADELUNG

Johann Christoph Adelung, geboren in 1732, zoon van een dominee uit Pommeren, studeerde vanaf 1752 theologie aan de universiteit van Halle. Eind 1757 (of begin 1758) beëindigde hij zijn studie en werd leraar te Erfurt. Een toevallige gebeurtenis schijnt hem van een loopbaan als predikant te hebben doen afzien. In zijn leraarstijd schreef hij wel gelegenheidsverzen, die door zijn naaste omgeving in pathetische be-woordingen geprezen werden, zoals toen algemeen de gewoonte was; in feite was Adelung een weinig dichterlijke geest. Belangrijker was dat hij op wetenschappelijk terrein actief was; hij streefde ernaar een positie te verwerven die hem de mogelijkheid zou bieden tot ongestoorde wetenschap-pelijke arbeid. In 1762 nam hij ontslag en vanaf 1765 - van de tussen- liggende periode is weinig of niets bekend (cf. Sickel 1933: 13) - woonde hij in Leipzig, waar hij jaren achtereen al schrijvend, vertalend en redigerend in zijn onderhoud wist te voorzien. Adelung, altijd ongehuwd gebleven, werkte tien tot veertien uur per dag. De week had hij als volgt ingedeeld: van zondag tot woensdag werkte hij om den brode; vanaf de woensdag oefende hij het beroep "des frei forschenden Gelehrten" uit: dan concentreerde hij zich op zijn taalkundig en historisch werk, waar-voor hij op alle avonden van de week materiaal verzamelde. Pas in 1787 kreeg hij een vaste betrekking als "Oberbibliothekar" aan de keurvorste-lijke bibliotheek te Dresden. Hij stierf er in 1806 ¹⁾.

Niet lang na het begin van zijn Leipziger jaren werd Adelung door de uit-gever Breitkopf uitgenodigd om een project uit te voeren waarvan Gottsched door zijn dood in 1766 niet meer dan een proeve had kunnen geven: een

woordenboek. Na zes jaar werken verscheen in 1774 het eerste van wat uiteindelijk vijf delen zouden worden: Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuches der Hochdeutschen Mundart. Het vijfde en laatste deel verscheen in 1786 ²⁾.

Spoedig na publikatie van het vierde deel (1780) trad hij als grammaticus voor het voetlicht. In opdracht van de Pruisische minister Von Zedlitz schreef hij een Deutsche Sprachlehre. Zum Gebrauche der Schulen in den Königl. Preuss. Landen (1781¹, 1816⁶) ³⁾. In 1782 publiceerde hij een Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache, zur Erläuterung der deutschen Sprachlehre für Schulen, waarin hij zijn opvattingen verder uitwerkte en onderbouwde. In aansluiting daarop liet hij in zijn Magazin für die Deutsche Sprache (1782-1784) nog een reeks verhandelingen over afzonderlijke vraagstukken verschijnen.

Het laatste grote werk van Adelung was de Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in beynahe fünfhundert Sprachen und Mundarten, waarvan het eerste deel in 1806 verscheen, niet lang voor Adelungs dood. De overige delen werden bezorgd door Johann Severin Vater. Voor het vierde en laatste deel (1817) leverde Wilhelm von Humboldt een bijdrage over het Baskisch. Deze polyglottische verzameling sluit een periode af. Indeling van de talen vindt plaats op geografische gronden, zodat Adelung een bijzondere verwantschap tussen het Grieks en Latijn veronderstelde. Zijn werk bevat slordigheden en vergissingen, maar net als William Jones vóór hem had hij oog voor de historische relatie tussen het Sanskrit en de voornaamste Europese talen.

De Mithridates is om andere redenen nog interessant. Voor Duitsland is Adelung de eerste die een typologische indeling geeft van de talen ⁴⁾. In de inleiding op de Mithridates (deel 1, 1806) onderscheidt hij twee klassen: een monosyllabische en een polysyllabische. Voor Adelung vertegenwoordigen deze twee groepen ook twee evolutieve stadia. Hij interpreteert ze glottogonisch als primitieve en ontwikkelde talen: de primitieve mens gebruikte in den beginne slechts vocalen, vervolgens ook consonanten en zo monosyllabische wortels. De eerste taal was "Nachbildung des gehörten", en al is men in een later stadium wel tot uitdrukking der gedachten overgegaan, dat alles vond nog plaats op monosyllabisch niveau. In Adelungs visie kan zo'n situatie niet de gewenste duidelijkheid opleveren ("jeder Wurzellaute war Substantiv, Verbum, Adjectiv oder was man sonst wollte" - de reededelen waren er niet onder-

scheiden). Pas in het polysyllabische stadium kon deze duidelijkheid wel bereikt worden, en dat leverde onmiskenbare voordelen op.

Aan dit taalkundig oordeel wordt een cultureel oordeel verbonden. De monosyllabische talen van Z.O.-Azië en in het bijzonder het Chinees moet men "als die Erstlinge des ganzen Sprachwesens" beschouwen. De volken die deze talen spreken, "stammeln noch die erste Sprache der Kindheit des menschlichen Geschlechts" en met behulp van de these dat "Sprache und Vernunft" hand in hand gaan, kan Adelung stellen dat deze volken "ewig Kinder am Verstande bleiben, und es über manche gute mechanische Fertigkeiten nicht bringen". De weg naar verdere geestelijke ontwikkeling is voor de Chinezen afgesloten, maar de taal van de Groenlanders heeft nog de mogelijkheid zich te verheffen tot de taal van een Plato en Voltaire. De volken die er een monosyllabische taal op na houden, schrijft Adelung een primitief karakter toe.

Adelungs indelingen hebben het vrij spoedig moeten afleggen tegen wat in de jaren na 1806 hierover werd gepubliceerd, en daarbij denk ik in eerste instantie aan Friedrich Schlegels Über die Sprache und Weisheit der Indier (1808). Maar het algemene schema van Adelung met de monosyllabische talen, i.h.b. het Chinees als een van de beide polen van de taalontwikkeling blijft bestaan. Zo ook blijft de gedachte van "volkommenen" en "unvollkommenen" talen een rol spelen.

In een overzicht van de taaltypologie uit de negentiende eeuw geeft Westphal (1873: viii-x) een duidelijk verschil aan tussen de benadering van Adelung en die van F. Schlegel. Adelung, zo schrijft hij, wilde "eine allgemeine Sprachenkunde" geven, doordringen in de "inneren und äusseren Bau" van de taal. Schlegels formulering de taal "nach ihrem innern Bau" te willen benaderen stamt waarschijnlijk van Adelung (Coseriu 1972b: 113n). Adelung (en zijn voorgangers) wordt een mechanistisch standpunt toegeschreven: geen ontwikkeling, maar een mechanisch voortschrijden van punt tot punt. Voor Schlegel echter kan een taal zich ook organisch ontwikkelen. "Mit ihm", roept Westphal uit, "beginnt die Geschichte der neueren, eigentlich deutschen Sprachwissenschaft".

Voor het moment keer ik terug naar Adelungs werk op spraakkunstig terrein, de Deutsche Sprachlehre en het Umständliches Lehrgebäude. Met de Sprachlehre en het Lehrgebäude heeft Adelung twee normatieve grammatica's geschreven, waarin hij het taalgebruik van de beste en

verstandigste schrijvers als "gesetzgebende Theile der Sprache" bestempelt (1782,1: 107). Zij leveren het betrouwbaarste voorbeeld, waarbij Adelung wel de kanttekening maakt, dat de activiteit van deze goede auteurs in wezen kritisch, keurend van aard is. Als taalgebruiker hebben zij dezelfde positie als andere taalgebruikers, wat wil zeggen: zij maken de taal niet of ontwikkelen die verder. Maar zij doen een smakvolle keuze uit het door de omgangstaal aangeboden materiaal (Jellinek 1913: 371).

De Deutsche Sprachlehre zou men kunnen zien als een beknopte versie van het Lehrgebäude, een "scholastic summation", zegt Scaglione (1981: 84). De indeling van de stof is dezelfde, de paragrafen van het Lehrgebäude stemmen overeen met die van de Deutsche Sprachlehre. Merk op, dat Adelung de leer van de perioden in het Lehrgebäude achterwege laat, omdat deze volgens hem meer een onderdeel van de welsprekendheid dan van de grammatica is ⁵⁾.

Adelungs grammaticale werk heeft veel succes gehad, en niet zonder reden. In zijn boeken vatte hij de resultaten van zijn voorgangers op bekwame wijze samen en bracht ze onder in een groot systeem. Sanctieering door de overheid van een deel van zijn werk droeg er verder toe bij, dat hij voor de periode 1780-1820 kan gelden als Duitslands onbestreden "taalmeester", of zoals Bilderdijk het eens formuleerde, het "orakel der zoogenaamde Taalbeoefenaren, of die daar voor doorgaan".

Het Umständliches Lehrgebäude, dat als Fundgrube heeft gediend voor Nederlandse taalkundigen, valt in twee delen uiteen. Deel één gaat over "der Fertigkeit richtig zu reden", deel twee handelt over "der Orthographie oder Fertigkeit richtig zu schreiben". De versleer (prosodia) houdt Adelung buiten de spraakkunst.

De opbouw van het eerste deel (meer dan 1200 pagina's) is synthetisch te noemen, de behandeling verloopt er van klein naar groot: klanken, woorden, woordgroepen, zinnen. Aan de bespreking van de woorden als rededelen besteedt Adelung meer dan achthonderd pagina's. Zijn "Abschnitt" met de titel "Von dem Syntaxe oder Redesatze" (1782,2: 275-612) betekent in het algemeen een schrede voorwaarts in vergelijking met zijn voorgangers (Raumer 1870: 227), in die zin dat syntaxis voor hem niet meer exclusief de leer is van de verbinding van de afzonderlijke woorden. Dat is het onderwerp van het eerste hoofdstuk van de syntaxis.

De twee hoofdstukken die daarop volgen, gaan resp. over woordvolgorde en over de zin als geheel (1782,2, resp. 503-565 en 566-612).

Het is Adelung evenwel niet gelukt tot een uitgewerkte zinsdeelleer te komen. Zijn ontleningen in deze aan Meiner 1781 zijn in een rudimentaire fase blijven steken (cf. Glinz 1947: 37). Adelung was ook niet in staat om de complexiteit van de woordvolgorde in het Duits adequaat aan te pakken (cf. Scaglione 1981: 80-96). Glinz concludeert: "In der Satzgliedtheorie ist Adelung denn auch nicht so führend geworden wie auf den übrigen Gebieten der Grammatik" (Glinz 1947: 37). Enkele van Adelungs grammaticale inzichten zullen - vergelijkenderwijs - in hoofdstuk drie aan de orde komen.

De grammaticale uiteenzettingen in het Lehrgebäude worden gelardeerd met talrijke taalfilosofische beschouwingen, die door Adelung ook in afzonderlijke geschriften zijn neergelegd. Zo wordt Adelung bijvoorbeeld niet moe te herhalen, dat het peil van de cultuur zich in de taal weer spiegelt. "Sprache" en "Vernunft" bewegen zich gezamenlijk in opwaartse richting. Adelung huldigt een progressieve cultuurfilosofie, schatplichtig als hij - althans voor een deel - is aan het rationalisme. De taal ontwikkelt zich, en wel in positieve zin. Het doel van de taal is de hoogst mogelijke verstaanbaarheid en die wordt nagestreefd door eliminatie van duisterheid en dubbelzinnigheid uit haar systeem. "Amavi" van de Romein verraadt meer aan "donkere begrippen" dan het "ich habe geliebt" van de moderne Duitser, wat wil zeggen dat de synthetische talen in begrijpelijkheid ten achter staan bij de analytische.

Voor de indeling "klare" en "donkere" begrippen kon Adelung putten uit de beschouwingen van Leibniz. Niettemin, zegt Raumer (1870: 214), knoopte hij bij voorkeur aan bij Locke. Die was de eerste die "von der Erfahrung und Beobachtung ausgieng, an ihrer Hand das alte Steckenpferd der angebohrenen Begriffe verscheuchte, und den Ursprung aller unserer Erkenntniss da fand, wo er wirklich zu suchen ist, in der Empfindung durch die Sinne" (Raumer 1870: 214, een citaat uit Adelungs Geschichte der Philosophie für Liebhaber). Volgens Adelung heeft de mens zich omhooggewerkt uit een toestand van louter zinnelijkheid, een toestand waarin hij slechts "dunkle Vorstellungen" had. De mens beschikt over

het vermogen zich zijn "Empfindungen" bewust te zijn en door abstractie tot verbetering te komen. Dat is wat Herder "Besonnenheit" noemt, een vermogen dat de mens van het dier onderscheidt, een vermogen dat tevens "der Grund der Sprache" is. De nog geheel zinnelijke mens komt pas met het uitvinden van de taal tot "klare Erkenntniss". De taalfilosofische beschouwingen van Herder, zoals die te vinden waren in diens befaamd geschrift Ueber den Ursprung der Sprache (1772) werden ingebed in Adelungs "Kulturgeschichte des menschlichen Geschlechts" (Raumer 1870: 216).

De gedachte, dat taal en verstand zich tezamen in opwaartse richting ontwikkelen is in Herders Abhandlung te vinden, maar ze was niet nieuw; men vergelijk slechts de ideeën van Adam Smith en Hugh Blair. Men kan zeggen, dat we bij Adelung een synthese kunnen vinden van verschillende achttiende-eeuwse gedachten betreffende oorsprong en ontwikkeling van de taal (Diderichsen 1966: 350).

Iets dergelijks kunnen we zeggen van Herders leer omtrent de nauwe band die er bestaat tussen "Volksgeist" en taal. Deze gedachte is wel beschouwd als één van de belangrijkste bijdragen aan het denken van zijn tijd, maar ze was "in the air", om het zo te zeggen, en werd door Condillac in zijn Essai sur l'origine des connaissances humaines (1746) al duidelijk onder woorden gebracht, daar waar hij het heeft over het "génie des langues", waarvoor zowel geestelijke als fysische factoren bepalend zijn. Voor Condillac bijvoorbeeld is het klimaat "une condition essentielle" bij de vorming van de aard van een volk en het beïnvloedt zodoende de taal. Zo ook ziet Herder directe invloed van het klimaat op de taal:

Luchtstreek, lucht en water, spijs en drank, zullen op de spraakwerktuigen en natuurlijk ook op de spraak invloed hebben. De zeden der maatschappij en de magtige Godin Gewoonte zullen spoedig, naar gebaarden en welvoeglijkheid, deze bijzonderheid en de eerste verscheidenheid invoeren, gevolgljik ontstaat er een tongval (1790: 142).

Bij Adelung zijn de inzichten van Herder en daarmee die van diens voorgangers als Condillac en Rousseau verwerkt en via hem bereiken ze de Nederlandse taalkunde. Men vergelijk het zojuist geciteerde gedeel-

te van Herders derde "natuurwet" met de volgende passage bij Weiland:

... luchtstreek, levenswijs, gesteldheid des lands, bezigheid der inwoneren, en vele andere plaatselijke en toevallige omstandigheden zijn, zelfs in de enkele gewesten van een land, onderscheiden en hebben eenen aanmerkelijken invloed op de taal. En uit deze verscheidenheid ontstaan de verschillende tongvallen, welke in de taal van een volk plaats hebben (Weiland 1805: 3; Inleiding, §6).

Op één aspect van Herders taalbeschouwing kan in dit verband nog gewezen worden. De geschiedenis van een volk, meent Herder, volgt dezelfde gang als een menselijk wezen, van geboorte naar ouderdom. Ook dat was geen nieuw inzicht. Nieuw was wel dat de taal zelf en haar ontwikkeling niet alleen konden worden opgevat in termen van deze metafoor, maar dat ze in de echte zin des woords een eigen leven leidde, alsof het een organisme was. Deze verandering in zienswijze stelt Aarsleff, had als belangrijk gevolg

that language not only could, but ought to be studied as an entity that had independent existence without reference to thought and logical categories. It could be studied as any other natural being; and since language also showed development, it should be studied historically (Aarsleff 1967: 152).

Vergelijk daarbij Herders wijzen op "Naturgesetze". Hoe ouder en oorspronkelijker de taal is, des te duidelijker zullen de emoties in de wortels van de woorden overheersen, en des te minder de abstracties (cf. Herder 1790: 84). "Thus the study of language became a branch of natural history" (Aarsleff 1967: 152). Van Herder loopt deze lijn naar de gebroeders Schlegel, Jacob Grimm, en in Nederland naar M. de Vries. Bij Adelung is dit punt niet in die zin uitgewerkt. Toch staat hij dichter bij Grimm dan men wel eens denkt.

Niet alleen had Adelung reeds vrij vroeg het belang van taalvergelijking ingezien, wat resulteerde in de omvangrijke Mithridates, ook voor het historische aspect had hij duidelijk oog. In de voorrede van

het Umständliches Lehrgebäude noteert hij: "Eine gründliche Sprachlehre ist gewisser Massen eine pragmatische Geschichte der Sprache" (1782, 1: v), en elders heet het: "Ohne eine genaue Kenntniss des Stufenganges, welchen eine Nation in dem Baue ihrer Wörter von dem ersten Ursprung ihrer Sprache an, bis zu ihrer höchsten Verfeinerung beobachtet hat, wird in keiner Sprache eine erträgliche Sprachlehre zu Stande kommen" (cf. Sickel 1933: 97). Dit zijn gedachten die het standpunt van Jacob Grimm zeer dicht naderen.

Hoe Adelung ook in zekere zin het pad geëffend heeft voor de historische taalbeschouwing, Grimm stelt zich nogal kritisch tegenover hem op. Bekend is zijn uitspraak dat aan Adelungs Lehrgebäude nog talrijke "Pfeiler, Balken und Bänder" ontbraken (Grimm 1819b: xxii). Grimm distantieerde zich in het algemeen van de normatief-kritische richting die als een "gesetzgebendes System" het taalgebruik wilde reglementeren. Hij typeerde haar als volgt:

Sie will die sinkende oder doch sich ändernde Sprache festhalten und setzt, weniger aus einer inneren Begründung dieser selbst als aus den für vollkommen gegebenen besten Schriftstellern gewisser Zeiten, ein System zusammen, von welchem abzuweichen ihr für fehlerhaft oder bedenklich gilt (Grimm 1819b: xii).

Volgens Grimm is de gang van de taal "unaufhaltbar" als die van de natuur, en een dergelijke conceptie laat zich moeilijk rijmen met pogingen tot normering door "Sprachmeister" en "Sprachkünstler". Zelfs de noodzaak tot moedertaalonderwijs wordt door Grimm in twijfel getrokken. De spraakkunsten "für Schulen und Hausbedarf" komen hem als onnuttig, zo niet schadelijk voor.

Adelung zelf wenste geen wetgever van de taal te zijn. Dat wees hij als despotisme van taalleraars af. Niettemin schreef hij grammatica's met een duidelijk normatieve inslag: de taal correct en grammaticaal zuiver te gebruiken was zijn hoogste doel, formuleert De Buck (1930: 50). Hij was een drillmeester, typeert Sijmons (1881: 17), wel geen despoot, maar dan toch een "ultraconservatief, een schildknaap van het ancien régime". Jendreich (1975: 258) ziet hem als de trouwste discipel van Gottsched. Maar juist in zijn houding ten opzichte van Gottsched

toont Adelung nogmaals zijn ambivalentie. Hij prijst Gottsched, die een voorvechter was van goede smaak en zuiverheid in taal, maar aan de andere kant ergert het hem, dat Gottsched zulke willekeurige regels maakt. "Die erste und vornehmste Pflicht eines Sprachlehrers ist, alle oder die meisten Fälle einer Art zu sammeln, und aus diesen Regeln zu entwerfen und nach diesen zu entscheiden", schrijft hij in de voorrede van zijn woordenboek (Sickel 1933: 97).

Enigszins hyperbolisch geformuleerd staat Adelung op de grens van twee werelden. Enerzijds sluit hij de periode-Gottsched af, anderzijds wijst hij op een aantal punten vooruit naar Grimm en anderen (cf. Jendreich 1975: 258). Waarschijnlijk was Adelung ook de eerste en belangrijkste bron voor Rasks visie op de ontwikkeling van de taal (Diderichsen 1976a: 46). In zijn grammatica's vatte Adelung de resultaten van zijn voorgangers samen en presenteerde ze met de taalfilosofie van Herder vermengd als één geheel. Adelung is het culminatiepunt te noemen van de achttiende-eeuwse Duitse grammaticale traditie. Zijn werk kon gelden als de beste en modernste spraakkunst uit het laatste kwart van de achttiende eeuw.

Ter afronding een opmerking over Adelungs taaltypologie vergeleken met die van Girard. Adelung, een man van "stupender Belesenheit" zoals Arens zegt, was waarschijnlijk bekend met Girards typologie. Hij schreef over deze Fransman in 1787 een lemma in een Duits geleerdenlexicon en ook is Court de Gébelins Monde primitif, waarin Girards typologie voorkomt, door hem gebruikt. Adelungs eigen indeling in monosyllabische en polysyllabische talen verschilt opvallend van die van Girard en laat zien hoe sterk zijn denken historisch gericht is. Het beginstadium van elke taal vormen de monosyllabische wortels, klanknabootsingen. Omwille van de duidelijkheid heeft men aan deze wortels andere elementen toegevoegd. Zo zijn in het tweede stadium flexie en derivatie mogelijk. Adelung ziet de taal als een "agrégat d'atomes sonores" (Rousseau 1980: 237); flexie is voor hem niet een oorspronkelijk fenomeen, maar een verschijnsel uit later tijd, ontstaan door toevoeging van syllaben van buitenaf. Het verschil tussen talen verklaart Adelung hieruit, dat ze op verschillende punten van dezelfde ontwikkelingsbaan zijn blijven staan (cf. Steinthal 1850: 3). Een historische verklaring dus, die bij Girard ten enen male afwezig is ⁶⁾.

2.4. NEDERLAND: PIETER WEILAND

Ter afsluiting van dit hoofdstuk wil ik ingaan op enkele aspecten van twee Nederlandse teksten. Ten eerste, de "Inleiding" die Weiland schreef voor zijn Nederduitsch taalkundig woordenboek en die werd afgedrukt in het eerste deel daarvan, dat in 1799 verscheen; ten tweede, het "Voorbericht" dat Weiland schreef samen met George Landré voor het Woordenboek der Nederduitsche synonimen (1821). De teksten zijn qua omvang en doelstelling nogal verschillend. Bovendien is de tweede tekst qua jaar van verschijnen niet achttiende-eeuws. Maar naar inhoud is hij het wel, en omdat hij enig licht werpt op een bepaald aspect van Weilands visie op wing betrokken.

Zoals in 3.2.4. zal worden uiteengezet, is de tekst van de "Inleiding" voor een aanzienlijk deel verwerkt in Weilands Nederduitsche spraakkunst uit 1805. Ik heb aan de achttiende-eeuwse versie de voorkeur gegeven, en wel hierom. Allereerst is de "Inleiding" zelf nauwelijks of nooit object van studie geweest. Vervolgens: er is een interessant verschil in karakter tussen beide teksten op te merken. In 1805 moest Weiland een spraakkunst van het Nederlands leveren; het doel was beschrijving, zij het dan dat het werk een sterk normatieve inslag kreeg. In 1799 kon hij het zich veroorloven vaker over te gaan tot het belichten van achtergronden, meer ruimte te nemen voor uiteenzettingen van verklarende aard.

Het is van belang ook de beperkingen van de laatstgenoemde tekst onder ogen te zien. De "Inleiding" is geen op zichzelf staand essay, zoals duidelijk zal zijn. Bovendien is er de grote afhankelijkheid, over de hele linie, van zijn Duitse leidsman Adelung, waarbij men nog rekening moet houden met Weilands eclectisch te noemen werkwijze: niet op al die punten weidt hij

uit waar zijn Duitse voorbeeld dat wel doet. Bij uiteenzettingen van algemene aard steunt hij op een betrekkelijk smalle empirische basis, in die zin dat hij niet zoals bijvoorbeeld Smith dat doet, systematisch en zelfstandig gegevens uit een aantal andere talen in de bespreking betreft ¹⁾. Niettemin lijkt het mogelijk aan de hand van de "Inleiding" Weiland's positie op een aantal punten wat duidelijker te bepalen, en met datzelfde doel is ook het "Voorberigt" in beschouwing genomen.

2.4.1. Weiland in 1799

Wanneer Weiland het heeft over "de oorsprong van de taal", laat hij zich nergens uit over enigerlei goddelijke interventie in deze. Wel gewaagt hij van "het uitvinden der taal" (1799: 78) en "de eerste uitvinders der taal" (1799: 130).

Net als andere achttiende-eeuwse grammatici beschouwt Weiland de interjecties als de "gebrekkelijke beginsels van elke taal" ²⁾. Het waren "de eerste hoorbare uitdrukkingen der menselijke gewaarwordingen". Woorden in eigenlijke zin zijn het echter niet (1799: 194). Het zijn daarom niet de interjecties waaruit Weiland de taal laat ontstaan. Hoe ontwikkelde de "zinlijke natuurmensch" (1799: 79) zijn taal? De volgorde waarin de rededelen ontstonden, is onderwerp geweest van veel speculatie. Sommige achttiende-eeuwse denkers kwamen tot een zeer strikte volgorde (cf. Berry 1974: 135). Over een eventuele prioriteit van het werkwoord (cf. Smith 1761: 460) spreekt Weiland zich niet uit. Wel poneert hij een nabootsingshypothese in verband met het zelfstandig naamwoord, door hem "het gewigtigste deel der rede" genoemd, "tot welk alle de overigen in betrekking staan, en om welks wil zij voorhanden zijn" (1799: 77).

De zelfstandige naamwoorden zijn, eigenlijk, de namen der zelfstandigheden, of der zelfstandige dingen, en wel der zelfstandige ligchaamlijke dingen, dewijl de ligchaamlijke wereld, ongetwijfeld, de eerste aanleiding tot het uitvinden der taal gegeven heeft. Oorspronkelijk drukte ieder woord een hoorbaar merkteken uit, welk door eene ligchaamlijke zelfstandigheid veroorzaakt werd. Daar men de nagebootste geluiden als de namen der dingen begon

te gebruiken, door welken die geluiden voortgebracht werden, zoo waren alle woorden, aanvankelijk, tot eigennamen bestemd. Dan, daar de ondervinding leerde, dat het hoorbare merkteeken, welk den naam veroorzaakt had, algemeen was, en bij alle dingen van eene en dezelfde soort gevonden werd, zoo veranderden alle deze eigennamen, ongemerkt, en van zelfs, in gemeene namen.

Om de vereischte onderscheiding in acht te nemen, bleef het echter noodzakelijk, zich ook van eigennamen te bedienen; en op dezen grond mogen onze zelfstandige naamwoorden als eigene, of als gemeene beschouwd worden (1799: 77-78).

Vervolgens legt Weiland de invoering van enkel- en meervoud uit:

Ware ieder woord datgene gebleven, wat het, volgens zijne eerste bestemming, vermoedlijk, moest wezen, naamlijk een eigenaam der zaak, welke het beteekent, dan zoude ieder zelfstandig naamwoord, slechts, op eenerlei wijs voorhanden en enkelvoudig zijn. Dan, alle zelfstandige naamwoorden werden, ongemerkt, gemeene naamwoorden, en beteekenden, als zoodanige, verscheidene zelfstandige dingen, tot eene en dezelfde soort behoorende.

Dewijl men, dan eens, slechts een, dan ook weder meer enkele dingen van dezelfde soort konde bedoelen, werd het weldra noodzakelijk, dit onderscheid door de zelfstandige naamwoorden zelve aantewijzen. En zulks geschiedt, door de getallen, zijnde twee, enkelvoudig en meervoudig, wordende het eerste gebruikt, wanneer van eenen persoon, of van eene zaak — het andere, wanneer van twee en meer personen, of zaken, gesproken wordt, als meester, meesters, paard, paarden, pen, pennen, tafel, tafels enz.

In een noot licht hij toe:

Andere talen, b.v. de grieksche en gothische, hebben nog een derde getal (dualis) ingevoerd, ter aanduiding van twee dingen in het algemeen, of van zulke dingen in het bijzonder, welken in de natuur, gemeenlijk bijparen voorhanden zijn, b.v. verscheidene ledematen aan de menschlijke en dierlijke lichamen, als oogen, ooren, handen, voeten enz. (1799: 82).

De "uitvinding" van de voornaamwoorden had de volgende grond:

Het is niet mogelijk, dat alle enkele personen, of zaken welken voorwerpen eener onderhandeling kunnen wezen, bijzondere, dan sprekeren en toehoorders, bekende, namen hebben. De sprekende personen zelve kennen, veelligt, elkanders namen niet. Doch gesteld, dat het tegendeel hiervan waar zij, en dat de sprekende personen elkanders namen, en de namen der personen, of zaken, welken voorwerpen der onderhandeling zijn, zeer wel kennen, zoo zou het echter langwijdig en lastig wezen, deze namen zoo dikwerf te herhalen, als de voorwerpen des gespreks genoemd moesten worden. Om deze reden beschouwen wij het als een gebrek in de taal der kinderen, dat zij, wanneer zij van zich zelve iets zeggen, telkens hunne eigene namen noemen.

Om deze zwaarigheid wegteneem, heeft men woorden uitgevonden, die de plaats der zelfstandige naamwoorden, die eenen persoon, of eene zaak, aanduiden, vervangen, en den naam van voornaamwoorden dragen (1799: 111-112).

De taal is niet gebleven zoals ze oorspronkelijk was, maar ze ontwikkelde zich in samenhang met de groei van de beschaving. Bezie het ontstaan van de drie taalkundige geslachten:

Daar de zinlijke natuurmensch alles, wat hij ziet en gewaarwordt, ten minste eenen tijd lang, voor eene bezielde zelfstandigheid houdt, zoo schijnt het, dat, in de eerste en oorspronkelijke talen, slechts twee geslachten plaats gehad hebben, het manlijke en het vrouwlijke; gelijk nog, in verscheidene talen, niet meer, dan deze twee gevonden worden. Dan, veelligt had men van vele verschijnselen zulke donkere begrippen, dat men denzelven geen van beide geslachten, met genoegzame zekerheid, konde toekennen; en zoo ontstond het derde, of het onzijdige geslacht, welk, gelijk DR. SMITH zeer wel aangemerkt heeft, eigenlijk, eene ontkenning van geslacht is. En, daar verscheidene talen dit geslacht in het geheel niet kennen, kunnen die Volkeren, bij welken het gevonden wordt, bij verdere beschaving, de onvoeglijkheid daarvan ingezien hebben, dat men

ieder werkelijk bestaand, of als zoodanig beschouwd, ding, manlijk of vrouwlijk maakte, en dus voor de later gevormde zelfstandige naamwoorden, in verscheidene gevallen, dit on-zijdig geslacht aangenomen hebben (1799: 79).

De analogie der taal leert ons, aldus Ten Kate, dat de oudste werkwoorden "ongelijkvloeiend" zijn. Weiland merkt op,

dat de ouderdom der werkwoorden optemaken is, uit de meerdere, of mindere maat van ongelijkvloeiendheid. Hoe ongelijkvloeiender, hoe ouder zij zijn.

Wanneer men tot den oorsprong der taal teruggaat; en derzelve waren aard niet miskennen wil, dan is de grond dezer ongelijkvloeiendheid ligtelijk te ontdekken. In de kindscheid der taal meende men, om de vervoeging der werkwoorden te vinden, of het denkbeeld van het verledene uitdrukken, dat derzelve wortelklinkers alleen behoeften verbogen te worden, terwijl de medeklinkers onveranderd bleven. Van hier ik steek, stak, heb gestoken enz. (1799: 133).

Er deed zich een ontwikkeling voor in de richting van de "gelijkvloeiende" werkwoorden:

Van tijd tot tijd, vormde men minder ongelijkvloeiende werkwoorden, als geven, gaf, gegeven, blijven, bleef, gebleven enz.; en eindelijk werden geene andere, dan gelijkvloeiende werkwoorden gevormd, als raken, raakte, geraakt enz.; nadat de Ouden zelven den ongelijkvloeienden werkwoorden eene meergelijkvloeiende buiging hadden begonnen te geven, of dezelve geheel gelijkvloeiend te maken; zoo als blijkt uit lagchen, loeg, gelagchen enz., waarvoor naderhand ook lachte, gelagchen, en zelfs lachte, gelacht, gebezigd werd; terwijl de ongelijkvloeiende werkwoorden, met andere woorden zamengesteld, dikwerf, gelijkvloeiend gebruikt worden; b.v. haven, (nu hebben) komen, bergen enz., ongelijkvloeiend; maar handhaven, verwelkomen, herbergen enz., gelijkvloeiend (1799: 134).

Ook de onpersoonlijke werkwoorden danken hun ontstaan aan de beperkte vermogens van de vroegere mens:

En hier ontdekt men den oorsprong der zoogenoemde onpersoonlijke werkwoorden. Konden de eerste uitvinders der taal sommige verschijnsels in de natuur niet oplossen, en de vraag wie doet, wie werkt dat? niet beantwoorden, dan lieten zij den werkenden persoon ongenoemd, en stelden het algemeene en nietsbepalende het in deszelfs plaats: het dondert, het regent enz. (1799: 130).

Inzake deflexie neemt Weiland eenzelfde standpunt in als we bij Smith hebben aangetroffen:

De voorzetsels zijn eene soort van bijwoorden, van de gewone bijwoorden alleenlijk daarin onderscheiden, dat dezen altijd tot werkwoorden behooren, en geenen invloed in het geheel op de naamvallen der zelfstandige naamwoorden hebben, terwijl de voorzetsels zoowel bij de naamwoorden, als bij de werkwoorden gevoegd worden, de eersten met de laatsten verbinden, of de omstandigheden en betrekkingen aanduiden, waarin de naamwoorden door de werkwoorden geplaatst worden. Het is wel waar, dat men, in de kindschheid der spraak, deze betrekkingen, enkellijk door de verbuiging der naamwoorden, heeft willen uitdrukken; doch bij meerdere beschaving, vermeerderden ook deze betrekkingen; terwijl men de onmogelijkheid bespeurde, om die allen, door de verbuiging der naamwoorden, aanteduiden; waarom men, wel dra, op middelen bedacht was, om dezelve, door bijvoeging van andere woorden, uittedrukken. En zoo ontstonden de voorzetsels.

Onze Voorouders maakten van dezelve, reeds vroeg, gebruik, en daarom is onze verbuiging der naamwoorden ook zeer gebrekkig, en zijn onze voorzetsels meenigvuldig, door welker gebruik de nederduitsche taal (in vergelijking met eenige andere, die dezelve in vele gevallen, niet bezigt, b.v. de latijnsche) wel in korthed verliest, maar tevens in duidelijkheid wint, welke toch de eerste en wezenlijkste bedoeling der taal is (1799: 181-182).³⁾

Hij vat samen:

Het hoofdoogmerk, waartoe wij voorzetsels gebruiken, is derhalve, om betrekkingen en omstandigheden uittedrukken, welken, door de naamvallen der naamwoorden, niet wel uitgedrukt kunnen worden, als plaats, tijd, oorzaak, zamenvoeging, ontbering, en vele anderen, waarin de naamwoorden kunnen voorkomen (1799: 182). ⁴⁾

De "ligchaamlijke wereld" (bij Adelung de "Körperwelt") heeft volgens Weiland de eerste aanleiding gegeven tot het "uitvinden" van de taal. In de lijn van Herder en Adelung huldigt Weiland een nabootsingstheorie. We kunnen verder veronderstellen, dat hij twee taalfasen aanneemt: een periode van vorming, "de kindschheid der taal" (1799: 133; cf. 1799: 182 en 1805: 125), en een periode van ontwikkeling en uitbouw. Wat onlogisch, onduidelijk en onregelmatig is, wordt geacht uit die eerste periode te stammen en van een psychologische verklaring voorzien ⁵⁾. De eerste "uitvinders der taal" worden in feite met kinderen vergeleken. In verband met de "uitvinding" van de voornaamwoorden verwijst Weiland naar de "taal der kinderen" (1799: 112), een referentie die niet ongewoon was in achttiende-eeuwse taalkundige verhandelingen (zie bijvoorbeeld Smith 1761: 466, over de voornaamwoorden). Men meende dat de ontwikkeling van de taal bij kinderen op eenzelfde wijze verliep als bij de mensheid in het algemeen; bij primitieve volkeren kon men nog hetzelfde waarnemen ⁶⁾.

Men kan niet anders dan constateren, dat Weiland er duidelijk oog voor had dat de taal verandert. Er is om het met Smith en Blair te zeggen, "progress in language". Maar anders dan zij waardeert hij, mét Adelung, deze verandering positief. De geschiedenis van de taal is niet die van haar verval. Weiland betoont zich een pragmatisch ingesteld verlichtingsmens. Vanuit zijn optiek moet men het als vooruitgang zien, wanneer de taal aan regelmaat wint (als bijvoorbeeld sterke werkwoorden veranderen in zwakke) en als men ingewikkelde buigingssystemen door analytische constructies (voorzetsels) vervangt. Er worden door Weiland geen tranen geplengd om het verlies van naamvallen waardoor de retorische mogelijkheden van de taal zouden worden beperkt. De "zinlijke natuurmensch" wordt niet gezien als een zuiver en oorspronkelijk dichter uit een mythische voortijd. Zijn "donkere gevoelens" horen thuis in een primitief tijdperk en zijn een thans overwonnen stadium in de ontwikkeling in de richting van "klare voorstellingen", van logisch en helder denken.

In het ruimere kader van de achttiende eeuw kunnen we Weiland's opvattingen onderbrengen bij wat Berry (1974: 138) de "Organische School" genoemd heeft: de taal ontwikkelt zich, en wel parallel aan de ontwikkeling van mens en maatschappij. Er bestaat een nauwe relatie tussen taal en cultuur.

Hoe armer, ruwer en zinnelijker eene natie is, des te armer en harder is hare taal; hoe bloeiender en beschaafder zij is, des te woordenrijker, krachtiger en bevalliger zal hare taal zijn. De taal eens volks is derhalve het ware afdrukkel van deszelfs karakter en beschaafdheid (1805: 3).

Hiermee in verband staat het 'waarom' van taalverandering. Bij "verdere" (1799: 79) of "meerdere beschaving" (1799: 182) werd het steeds meer "noodzakelijk" (1799: 82) zich adequaat uit te drukken. De taal, het middel om onze gedachten aan anderen mee te delen (1805: 7), heeft ten doel "algemeene verstaanbaarheid" (1805: 5; cf. 1799: 2), "allgemeine Verständlichkeit" (Adelung 1782,1: 107). Of zoals Weiland bij Blair heeft gelezen: "Alles toch, wat met mogelijkheid van de Spraak kan gevorderd worden, bestaat daarin, dat zij onze gedachten aan anderen op een klare wijze voordrage" (Blair 1788,1: 281). Duidelijkheid is "de eerste en wezenlijkste bedoeling der taal" (1799: 182); de taal wordt primair als cognitief instrument gezien ⁷⁾. Men kan dit als een aan het rationalisme ontleende vooronderstelling beschouwen.

Maar Weiland is er verre van de taal te meten aan een of ander logisch ideaal. De norm ligt voor hem in eerste instantie in het feitelijke taalgebruik, en daarin sluit hij aan bij het achttiende-eeuwse empirisme. De taalregels zijn

op het eigendomlijke der taal gegrond, moeten daarin opgezocht, en daaruit afgeleid worden. De Taalleeraar mag, derhalve, de taal, zoo min als de Geschiedschrijver de geschiedenis, naar willekeur inrigten; maar beiden moeten datgene nemen, wat zij vinden, en daarbij het afwijkende en tegenstrijdige in ieder vak opzoeken, het ware van het valsche afzonderen, en de gronden voor het eerste opgeven (1799: 3; cf. 1805: 7).

Het "eigendomlijke der taal" dient gerespecteerd, en dat levert, in navolging van Ten Kate en Adelung, expliciete distantie op ten aanzien van het Latijnse systeem: de constatering bijvoorbeeld dat het Nederlands geen zes,

2.4.1.

maar vier naamvallen kent (1799: 88), en "eigenlijk" slechts twee tijden, de tegenwoordige en de verleden tijd (1799: 148).

Weilands talrijke verwijzingen naar vormen uit vroegere stadia van het Nederlands zijn evenzovele blijken van zijn taalhistorisch besef. Niet voor niets is hij volgeling van Verwer, Huydecoper en vooral van Ten Kate, allen vertegenwoordigers van de historische richting in de achttiende-eeuwse Nederlandse taalkunde. Anderzijds is hij ook erfgenaam van de traditionele reglementerende stroming te noemen. Hoe hij precies het reglementerende aspect in zijn taalbeschouwing, het vaststellen van regels, het fixeren van een bepaald taalgebruik, theoretisch wilde verzoenen met zijn inzicht dat de taal voortdurend verandert, is door hem niet geëxpliciteerd.

Enkele jaren na Weilands Nederduitsche spraakkunst (1805) verscheen Friedrich Schlegels Ueber die Sprache und Weisheit der Indier (1808). Het verschil in attitude treedt helder aan het licht als men bijvoorbeeld kijkt naar beider beschouwingen over de vorming van de verleden tijd. Bij Schlegel is de wortelverandering van het werkwoord uitdrukking van het organisch principe van de taal, bij Weiland is het een relict uit de "kindsheid der taal"!

2.4.2. Weiland in 1821

Zoals reeds in 2.1.1. opgemerkt is, oogstte Girards synoniemenstudie niet alleen in Frankrijk veel succes (cf. Gauger 1973, wat betreft de latere edities), maar ook in andere landen ondervond zijn werk veel waardering. In een noot bij zijn tiende les schreef Blair bijvoorbeeld:

In French, there is a very useful treatise in the subject, the Abbé Girard's Synonymes Françaises [sic], in which he has made a large collection of such apparent Synonymes in the Language, and shown, with much accuracy, the difference in their signification. It were much to be wished, that some such work were undertaken for our tongue, and executed with equal taste and judgment (1783,1: 201n).

Hij verzuimde niet dit boek krachtig aan te bevelen.

"De heer Blair wenschte een soortgelijk werk ook over zijne taal te zien", schreef Bosscha in een noot bij zijn vertaling van Blairs Lectures, "en ten opzichte van onze taal, wenschen wij van herten hetzelfde" (Blair 1788:

299n). ⁸⁾ Bosscha's wens ging pas zo'n dertigtal jaren later in vervulling, mede door toedoen van Weiland, die ook Blairs werk had geraadpleegd (cf. 3.2.4.5.).

De Nederlandse synoniemenstudie dateert pas van ongeveer 1820. "Het Renaissance-ideaal van de volmaakte taal gaf ook hier leiding", schrijft De Vos (1939: 64), "al moge 't vreemd lijken, ... dat niet de Latijnse synoniemiek - zooals men verwachten zou in de bakermat van de klassieke philologie - maar de Fransche en Duitsche, die van Girard, d'Olivet, Roubaud, Stosch en voornamelijk Eberhard, aan de doopvont stonden".

In 1821 liet Weiland in samenwerking met de kostschoolhouder G.N. Landré ⁹⁾ het eerste van de drie delen van het Woordenboek der Nederduitsche Synonimen verschijnen, een woordenboek "waarvoor de Franschen, Engelschen en Duitschers, voor hunne taal, reeds gezorgd hadden", zoals de auteurs meedelen (Weiland & Landré 1821: vi). Uiteraard doen zij er hun voordeel mee:

De arbeid van GIRARD, D'OLIVET, ROUBAUD, STOSCH en EBERHARD, zijn hun [sc. de auteurs], in sommige artikelen, van dienst geweest (1821: vii) ¹⁰⁾.

In hoeverre deze laatste opmerking een understatement is van de elders tot volgzzaamheid geneigde Weiland, kan ik thans niet beoordelen. Feit is, dat het werk van Weiland en Landré "de bron voor alle latere synoniemen-studie" in Nederland zal zijn (De Vooy 1925: 217).

Met de voorbereidingen voor dit woordenboek hadden de auteurs "reeds voor eenen geruimen tijd" een begin gemaakt, maar de uitvoering van het werk was door allerlei omstandigheden niet van de grond gekomen. Op aandrang van anderen, onder meer van de Amsterdamse wijsgeer J.H. van Swinden, hadden zij "dit werk eindelijk ondernomen" (1821: vi), een onderzoek waarvan het belang en de noodzaak reeds in de Oudheid door Cicero en Quintilianus was aangegeven (1821: xi-xii).

De "hoeksteen" (De Vooy) van hun synoniemenleer is de uitspraak: in een tot volkomenheid geraakte taal behoren geen woorden te zijn waarvan de betekenis volstrekt dezelfde is. Of dat in enige taal het geval is, aldus Weiland en Landré, laten we verder buiten beschouwing. Wij kunnen "echter niet ontveinzen, dat er, in onze taal, woorden gevonden worden, welker onderscheidene beteekenis wij niet, althans nog niet, kunnen aanwijzen" (viii). "Nog niet": het is immers niet onmogelijk, "dat derzelver verschillende betekenis, door den tijd, duidelijk zal aangewezen worden; gelijk wij

verscheidene woorden, welke voorheen door elkander, onverschillig, en dus als hetzelfde beteekenend gebezigd werden, thans naauwkeurig onderscheiden" (ix). Strikt genomen zullen er in een "genoegzaam" bearbeide en beschaafde taal geen "eigenlijk gezegde synonimen gevonden worden" (x).

Weiland en Landré citeren instemmend de mening van Eberhard, dat iedere taal meer en meer naar deze volmaaktheid moet streven. De rijkdom van een taal is niet gelegen in uitgebreidheid van woordenschat. De "menigte van woorden" is alleen relevant "in zooverre elk woord eenen bijzonderen zin heeft". De volkomenheid van een taal "in de veelheid der woorden te stellen, zonder opzigt op derzelver zin, zou even zooveel heeten, als een gastmaal, enkel door het groote getal van schotelen, die echter alle slechts eenerlei geregt inhielden, prachtiger te willen maken" (ix).¹¹⁾

Voor de zojuist besproken inzichten beroepen Weiland en Landré zich vooral op Eberhard, maar dezelfde gedachten troffen zij aan zowel bij Girard als bij Blair (cf. 1821: viii). "Hardly, in any Language, are there two words that convey precisely the same idea; a person thoroughly conversant in the propriety of the Language, will always be able to observe something that distinguishes them", verklaart Blair in een paragraaf gewijd aan het onjuiste gebruik van "those words termed Synonymous" (1783,1: 195-201; cf. 1788: 297-299). Bepaalde voorbeelden uit die paragraaf zijn direct aan Girard ontleend (1783,1: 202n).

Girard zelf heeft in de eerste uitgave van zijn werk de term 'synoniemen' proberen te vermijden; naar zijn mening waren er in het Frans geen synoniemen. Als de woorden, d.w.z. de klankvormen, verschillend zijn, dan zijn ook de betekenissen verschillend: daarin is de "justesse" van de Franse taal gelegen (cf. Gauger 1973: 13). In die geest nemen Weiland en Landré in hun woordenboek geen "zingelijke", maar alleen "zinsverwante" woorden op (1821: x). De doelstelling kan niet anders zijn dan het zorgvuldig onderscheiden van woorden, zodat een spreker zich met steeds grotere nauwkeurigheid kan leren uitdrukken. En dat past geheel en al bij het streven naar duidelijkheid, zoals gezegd "de eerste en wezenlijkste bedoeling der taal" (Weiland 1799: 182).

De taal ontwikkelt zich in de richting van die staat van "volkomenheid", waar elk woord een afzonderlijke betekenis bezit. Maar de mens ziet niet werkeloos toe; hij neemt een kritische, keurende houding aan. De Vooys vat dat als volgt samen:

De taal leidt dus ... een zelfstandig bestaan, als een organisme, dat onder de wisseling van mensengeslachten voortgroeit. De mens is niet de schepper, maar geeft leiding. Hij maakt geen kunstmatige onderscheidingen, maar bevordert de ontwikkeling van wat in de kiem aanwezig is. De synoniemen-studie spoort die kiemen op, en wekt dus de volmaking van de taal krachtig in de hand (1925: 218).

De taal moet onophoudelijk gecultiveerd, oftewel "bearbeid en beschaafd" worden; dat is een standpunt dat we later nog terug vinden in de beschouwingen van M. de Vries, die in de synoniemenstudie een middel zag om "de schrijftaal te veredelen" (cf. De Vooy 1925: 220).¹²⁾

Bij Herder had Weiland kunnen lezen, dat een "oorpronglijke" taal rijk is aan synonieme woorden; "met alle wezenlijke behoefte heeft zij den grootsten onnodigen overvloed", merkt Herder in dit verband op (Herder 1790: 89). Maar in "eene tot volkomenheid geraakte taal" zijn er geen synoniemen meer, er bestaat een één op één relatie tussen klankvorm en betekenis. In de synonymiek gaat het taalcultiverende aspect van Weilands taalbeschouwing samen met zijn inzicht dat de taal zich ontwikkelt. Maar hoe "zelfstandig" is de taal wat dat laatste betreft? Weiland is niet echt helder op dit punt. Maar voor zover ik zien kan, heeft hij zelf de taal nooit als een "organisme" getypeerd.

2.5. AFSLUITENDE BESCHOUWINGEN

Wil men ter afsluiting van dit hoofdstuk tot een enigszins adequate indeling komen van de hiervoor besproken vertegenwoordigers van wat door Rosiello (1967) de Linguistica illuminista genoemd is, dan zijn de klassieke termen "rationalisme" en "empirisme" niet zonder meer toepasbaar. Zoals reeds is opgemerkt, maakt Christmann (1971) voor de achttiende-eeuwse taalkunde een globale tweedeling. Hij onderscheidt enerzijds een rationalistisch te noemen grondhouding. Deze wordt gekenmerkt door een a-historische attitude, die zich kan verbinden met het streven naar taalreglementering en puristische trekken kan aannemen. Zo heet het bij Voltaire: "Il n'est pas question de savoir ce que notre langue fut, mais ce qu'elle est. Il importe peu de connaître quelques restes de ces ruines barbares ... Songeons à conserver dans sa pureté la belle langue qu'on parlait dans le grand siècle de Louis XIV" (Christmann 1971: 175). Daartegenover is het sensualisme historisch gericht. Hier leeft het inzicht dat de taal zich gedurig verder ontwikkelt naarmate het denken voortschrijdt. De bekendste vertegenwoordiger van deze stroming is Condillac, die zijn gedachten samenhangend naar voren bracht in zijn Essai sur l'origine des connaissances humaines (1746). Nu gaat het er Christmann eerder om, twee verschillende "Haltungen zur Sprache" aan te geven dan dat hij bepaalde individuen bij de ene of andere stroming wil onderbrengen. Dat laatste zou ook moeilijk kunnen; in het algemeen is er in de tweede helft van de achttiende eeuw een versmelting van rationalistische en sensualistische ideeën waar te nemen (cf. Rosiello 1967). Cassirers uitspraak inzake een "Bundnis zwischen dem 'positiven' und dem 'rationalen' Geist"

is bijvoorbeeld ook op Beauzée van toepassing, noteert Wagner (1973: 163). Gegeven deze symbiose zijn scherpe grenzen soms moeilijk te trekken ¹⁾.

We hebben gezien hoe Girard, nazaat van de grammatici van Port-Royal, nadrukkelijk rekening houdt met de specifieke eigenschappen van iedere taal. Zowel zijn zinsontleding als zijn typologie komen hieruit voort. Net als Girard gaat Smith, volgeling van Locke, uit van een parallelie tussen taal en denken. Hij geeft er een diachrone wending aan, betreurt wel het verlies aan flectie in de moderne Europese talen. Adelung, die hoog opgeeft van Locke en net als Smith en Blair oog heeft voor taalverandering, is naar het woord van Diderichsen (1976b: 260) een rationalistisch filosoof; hij predikt vooruitgang, ook in taal. En gegeven het bovenstaande kader is het duidelijk aan welke kant Weiland staat: hij sluit aan bij de lijn Smith-Adelung. Bij deze stroming sluit de historische taalkunde van de negentiende eeuw aan, en dat is dan een van de lijnen die Pieter Weiland met Matthias de Vries verbindt.

Dat het historisch denken niet een product is van de Romantiek, maar zijn wortels heeft in de denkbeelden van de Verlichting, is in de literatuur inmiddels tot de vaste inzichten gaan behoren; zeer instructief in dit verband is de Raskstudie van Diderichsen (1976a) (cf. Aarsleff 1976: 529-530). Dat de taal net als de mens perioden van groei en verval kent en in nauwe samenhang gezien moet worden met het volk dat de taal spreekt, is ook vóór Herders befaamde Abhandlung geen onbekende gedachte.

Wat nieuw is in het begin van de negentiende eeuw, is naast de verabsolutering van het historische - F. Schlegel identificeerde de 'wissenschaftliche Betrachtung' van taal met de 'historische Betrachtung' ervan - de opkomst van wat Oertel (1902: 56) noemt de 'organic doctrine', een reactie op de 'mechanische doctrine' der Illuminati. De gedachte wint veld dat ontwikkeling, overal, iets is dat van binnenuit komt. Het is ook niet een zaak van een individu, maar van een hele gemeenschap. Het geloof in een 'mechanische' uitvinding van de taal heeft afgedaan en het $\mu\omicron\lambda\eta\theta\epsilon\iota\varsigma$ van een vorige periode wordt vervangen door een $\gamma\epsilon\nu\eta\theta\epsilon\iota\varsigma$, zegt Oertel. Niet meer 'uitwendige of mechanische oorzaken' (Brill 1844: 45) zijn interessant, maar 'organische'.

Dat 'organisch' het trefwoord wordt, laat zich aflezen aan Friedrich Schlegels Ueber die Sprache und Weisheit der Indier (1808), waarin een

duidelijke voorkeur aan de dag wordt gelegd voor "organische" talen, d.w.z. voor talen met flectie. Volgens F. Schlegel was het zo, dat slechts een aantal talen het privilege der flectie bezaten. Alle andere talen moesten de wonderbare kiemkracht van de wortel ontberen, en waren gedwongen zich uit te drukken, als het Chinees, met geïsoleerde monosyllaben, of, zoals de talen die later agglutinerend genoemd werden, door middel van affixen die aan de wortel toegevoegd werden: "kein fruchtbarer Same, sondern nur wie ein Haufen Atome, die jeder Wind des Zufalls leicht aus einander treiben oder zusammenführen kann; der Zusammenhang eigentlich kein anderer, als ein bloss mechanischer durch äussere Anfügung" (1808: 51). Schlegel onderstreept voortdurend het verschil tussen mechanische juxtapositie (van buitenaf) en organische ontwikkeling ("innre Modification" van de wortel, cf. 1808: 33). Soms, zo meent Timpanaro (1977: xix), lijkt hij een afschuw aan de dag te leggen voor alles wat maar op agglutinatie lijkt. Armoe troef, ook bij talen met "mehr angehäuften Affixe"; de rijkdom is er slechts schijn en deze talen zijn "leicht verworren und oft noch besonders ausgezeichnet durch einen eigensinnig willkürlichen, subjektiv sonderbaren und mangelhaften Charakter" (1808: 52). De conclusie: "Dass die Sprachen, wo die Flexion in der Structur herrscht, im Allgemeinen den Vorzug haben, wird man nach reifer Untersuchung wohl zugeben" (1808: 55-56), verbaast dan niet, evenmin dat de "Vollkommenheit" wordt beperkt tot de flecterende talen (cf. Coseriu 1972b: 115). Een verklaring voor het verschil in kwaliteit wordt gezocht in het verschil in oorsprong. Al eerder had Schlegel een onderscheid gemaakt tussen de "dierlijke" oorsprong van de niet-flecterende talen en de "geestelijke" oorsprong van het Sanskrit, een goddelijke taal, helaas niet gehandhaafd in een staat van absolute zuiverheid, versus een zuiver menselijke taal, ontwikkeld met behulp van nabootsing van natuurgeluiden en dierlijke geluiden (cf. Timpanaro 1977: xxxiii n. 40).

De botanische beeldspraak en de hypostasering van de wortel (alsof deze, en niet de spreker, de macht had suffixen en uitgangen voort te brengen) waren voor Schlegel geen onschuldige metaforen met een didactische of ornamentale functie. Hij nam zijn eigen metaforiek zeer ernstig, vandaar het tegelijk "mystieke" en "naturalistische" karakter van zijn flexietheorie (Timpanaro 1977: xx; Westphal 1873: xi). Timpanaro's beschuldiging van "obscurantisme" (1977: xxxix n. 4) is niet geheel uit

de lucht gegrepen; enkele negentiende-eeuwse taalkundigen hebben niet nagelaten deze kant van Schlegels werk scherp te bekritisieren ²⁾.

Was in de achttiende eeuw de ontwikkeling van de taal altijd in direct verband gezien met de ontwikkeling van de geest van de mens of van een volk, met het veld winnen van de organische conceptie van taal kwam alle nadruk te liggen op het "innerlijke ontwikkelingsproces, eigen aan iedere taal" (Schönfeld). Deze organische taalopvatting ging uiteindelijk zover, dat "it assumed for language an independent existence and a development according to laws of its own" (Oertel 1902: 57). In de woorden van Kluyver (1906a: 25): "De wetenschap van een groot deel der negentiende eeuw kwam er van zelf toe de taalvormen te bestudeeren als phonetische verschijnselen, min of meer buiten verband met het gemoedsleven der menschen". Verabsolutering van het historische, voorkeur voor flecterende talen en de opvatting van taal als zelfstandig organisme, het zijn zaken die we in de negentiende-eeuwse taalbeschouwing telkens weer tegen zullen komen.

Met deze beschouwingen is het inleidend gedeelte van deze studie afgesloten. De volgende hoofdstukken staan ieder betrekkelijk op zichzelf, in die zin, dat ze los van elkaar gelezen kunnen worden.

In hoofdstuk drie komt aan de orde hoe met name het normatief gericht grammaticale werk van Adelung als uitgangspunt gediend heeft voor de Nederlanders Weiland en Siegenbeek. Tussen deze laatsten en de in 2.2. besproken exponenten van de Schotse Verlichting bestaan niet alleen overeenkomsten, maar ook concrete verbindingslijnen, zowel wat betreft godsdienstige en sociale opvattingen als ook wat betreft opvattingen over welsprekendheid. Het werk van Blair bijvoorbeeld genoot grote faam in de Nederlanden en werd niet ongebruikt gelaten.

In dit tweede hoofdstuk is aan de hand van hun taaltypologische beschouwingen een tegenstelling aangegeven tussen de opvattingen van Girard en die van Adam Smith: een a-historische benaderingswijze van taal tegenover een historisch georiënteerde visie. In hoofdstuk vier vinden we een soortgelijke tegenstelling in de discussie tussen Roorda en De Vries. Terwijl de eerste beweerde dat een taal in essentie niet verandert tenzij door externe factoren de "geest van een volk" verandert, is voor De Vries in het historische, in het veranderlijke juist het we-

zen van de taal gelegen. Dat een taal "vanzelf" verandert en van het ene type naar het andere overgaat, behoort tot de peilers van zijn taalbeschouwing.

Hoofdstuk vijf sluit aan bij het in hoofdstuk vier aangegeven dubbele spoor. In het eerste gedeelte wordt gezien in hoeverre enkele leerlingen van De Vries met de vernieuwingen in de historische taalkunde zijn meegegaan. In het tweede gedeelte staat centraal de algemene grammatica, waarvan Taco Roorda als representant beschouwd kan worden.

Vanuit het gewonnen overzicht tenslotte behandelt hoofdstuk zes kort een tweetal punten met betrekking tot de historische en de algemene grammatica. Eerst komt de introductie van de historische methode in de universitaire neerlandistiek aan de orde; vervolgens wordt aandacht besteed aan de plaats van de zinsleer in de beide genoemde richtingen.

3 RONDON WEILANDS
NEDERDUITSCH E SPRAAKKUNST (1805)

3.1. INLEIDING

Weiland en Siegenbeek leefden en werkten in een roerige tijd. Dat klinkt als een platitude, maar het is goed te bedenken, dat het werk van hen beiden dat in dit hoofdstuk aan de orde komt, produkt was van wat ik kortheidshalve maar aanduid als "De Franse tijd" ¹⁾. Na jaren van interne beroering was de oude Republiek in 1793 in oorlog geraakt met het revolutionaire Frankrijk. Dat leidde in 1795 tot de Omwenteling, die wel een "fluwelen revolutie" is geheten. In mei van datzelfde jaar werd de Bataafsche Republiek door Frankrijk als onafhankelijk erkend. Vanwege haar alliantie met Frankrijk verkeerde de nieuwe republiek nagenoeg continu in oorlog met Engeland. In 1806 werd de Republiek vervangen door het "Koninkrijk Holland" en in 1810 tenslotte werd dit koninkrijk ingelijfd bij Frankrijk. Het "Koninkrijk der Nederlanden" dateert de facto van december 1813.

Het zijn decennia geweest van een welhaast permanente oorlogstoestand, die een grote economische neergang met zich meebracht. De schuldenlast van het land groeide en de armoede nam toe. Maar van alle krijgsgedruis en alle veranderingen op politiek en sociaal terrein merken we in het grammaticale werk niets - tenzij men wijzigingen in de gebruikte voorbeeldzinnen als de neerslag van een wisselend getij wenst te beschouwen.

Toch hebben de veranderingen op politiek terrein de voorwaarden geschapen waaronder bijvoorbeeld de Nederduitsche spraakkunst (1805) van Weiland en de Verhandeling over de Nederduitsche spelling (1804) van Siegenbeek konden ontstaan. De Franse tijd wordt soms als een reeks rampen afgeschilderd, niet zonder enige grond, maar de medaille had ook een keerzijde. In de periode 1795-1806 zette zich een aantal bekwame bestuur-

ders aan het verwezenlijken van de denkbeelden van de Verlichting. Op velerlei gebied kwamen hervormingen tot stand; de meeste ervan droegen een blijvend karakter. De door de Bataafsche Republiek getroffen regelingen hebben verstrekkende gevolgen gehad, ook voor het latere koninkrijk. De scheiding tussen kerk en staat kwam tot stand, zodat de Gereformeerde Kerk haar bevoorrechte positie verloor en aan katholieken en leden van kleinere kerkgenootschappen - remonstranten als Weiland en doopsgezinden als Siegenbeek - volledige burgerrechten werden gegarandeerd. Zo kwam er ook een wet op het Lager Onderwijs tot stand, die tot 1857 van kracht bleef.

Nu de zeven provinciën tot een eenheidsstaat werden aaneengesmeed, stimuleerde men van hogerhand tevens initiatieven om te komen tot een uniforme regeling van spelling en grammatica, een uniformering waar men in de oude Republiek al lang naar had gestreefd, maar die men bij gebrek aan centraal gezag niet had kunnen opleggen ²⁾. Thans werd van regeringszijde geïntervenieerd in de plannen die door het particulier initiatief, nl. diverse "maatschappijen", hiertoe reeds ontwikkeld waren.

Met de benoeming in 1797 van Siegenbeek tot buitengewoon hoogleraar in de Nederlandse welsprekendheid was een eerste aanzet van hogerhand gegeven tot standaardisering van de moedertaal. Voor de instelling van deze Leidse leerstoel placht M. de Vries later deze verklaring te geven: in de volksvertegenwoordiging der Bataafsche Republiek was genoegzaam gebleken dat de Hollanders slechte redenaars waren. De Representanten spraken merendeels een onbehouwen taal, en de regering meende middels academisch onderwijs dat gebrek te moeten verhelpen (Kluyver 1929: 3). De volgende stap was het vervaardigen van een tweetal handboeken.

Tot uitvoerders van dit taalkundige project werden Pieter Weiland en Matthijs Siegenbeek benoemd. De eerste was een 47-jarige remonstrantse predikant, die zich als taalkundige al enige bekendheid had verworven met de eerste delen van een sinds 1799 verschijnend Nederduitsch taalkundig woordenboek en aan wiens politieke gezindheid men niet behoefde te twijfelen. De tweede was een wat jongere man van nog geen dertig, sedert een viertal jaren hoogleraar in de Nederduitsche Welsprekendheid te Leiden. Hij moest zijn sporen op het vakgebied nog verdienen, maar omtrent zijn politieke opvattingen koesterde men geen twijfel. Voor de jonge hoogleraar was deze regeringsopdracht ongetwijfeld een goede gelegenheid om blijvend zijn reputatie te vestigen op het gebied van de

Nederlandse taalkunde.

Net zoals de namen van De Vries en Te Winkel onlosmakelijk aan elkaar verbonden schijnen, zo ook worden sedert 1805 de namen van Weiland en Siegenbeek vaak in één adem genoemd, zo vaak zelfs dat Samuel Wiselius doelend op het laatstgenoemde tweetal, eens uitgeroepen schijnt te hebben: "Ziedaar, Israël, uw goden!" Aangaande hun onderlinge relatie formuleert Wijnman (1937: 1161) wat negatief, dat er tussen hen allerminst een vriendschapsrelatie bestaan heeft zoals later tussen De Vries en Te Winkel. De Beer merkt terecht op, dat beiden op zich zelf, zij het ook met gelijke bedoeling, een gedeelte van de arbeid hebben verricht (De Beer 1904: 68). Weiland en Siegenbeek hebben niet samen één werk geschreven, maar ieder afzonderlijk een deel van het project uitgevoerd. Hoe nauw zij overlegd hebben, is me niet bekend: op een briefwisseling daarover ben ik nog niet gestuit, maar men bedenke dat beide taalkundigen elkaar regelmatig gesproken hebben, op vergaderingen van de maatschappijen en genootschappen, waarvan ze beiden lid waren, of in ander verband. Eén van de brieven die zij wisselden, breng ik hier kort onder de aandacht, omdat dat enig licht werpt op hun onderlinge verstandhouding.

Op 25 mei 1807 stuurt Siegenbeek aan Weiland een presentexemplaar van zijn Brief over de vokaalverdubbeling aan den Heer Meerman (Amsterdam 1807). ³⁾ In het bijgevoegde schrijven aan zijn "Zeer Geachte Vriend" spreekt Siegenbeek er zijn spijt over uit dat ze elkaar onlangs misgelopen waren: mevrouw Siegenbeek had de Rotterdamse predikant, op doorreis in Leiden, naar de verkeerde collegezaal gestuurd! Dan entameert Siegenbeek een zakelijke kwestie:

- Uw zoon heeft u zeker onlangs iets gezegd omtrent eene Correspondentie, welk door een' Duitsch taalgeleerde met een' Hollandsch verlangd werd, en waartoe ik door den Hr. Van Marum ⁴⁾ verzocht ben u uit te noodigen. - Hebt Gij er eenige gelegenheid toe, zoo gelief het mij te melden; wanneer ik zorgen zal, dat Gij omtrent den aard en het oogmerk der Correspondentie nadere onderrichting bekomt.

Weilands zoon Jacob Andries, die Siegenbeek van de colleges kende, had waarschijnlijk de boodschap al overgebracht ⁵⁾. Wie de Duitse taalkun-

dige is geweest kon ik nog niet nagaan; misschien zegt het feit dat juist Weiland gepolst werd, wel iets over de reputatie die hij zich met de spraakkunst verworven had. De Leidse hoogleraar sluit z'n brief af als volgt:

Ontvang met uwe geëerde Familie onze hartelijke groete
en de verzekering der opregte hoogachting, met welke ik
mij noem

T.T.
M. Siegenbeek 6)

Gezien aanhef en ondertekening zou ik deze brief noch afstandelijk willen noemen noch innig-joviaal - Weiland was tenslotte een twintig jaar ouder -; eerder duidt deze brief op een relatie tussen twee goede bekenden, die op collegiale voet met elkaar omgaan.

In Weiland en Siegenbeek maken we kennis met het fenomeen van de predikant-grammaticus, een type taalkundige dat we in de negentiende eeuw nog vaker zullen tegenkomen. Een aparte studie in de Nederlandse taal- en letterkunde bestond immers nog niet, de beoefenaars van het vak werden uit verschillende disciplines gerecruteerd. Wat voor raakpunten had (in dit geval) de theologische studie met de beoefening van de Nederlandse taalkunde? Over welke kennis en vaardigheden beschikten de predikanten van huis uit? In de biografische gedeelten van dit hoofdstuk komen deze vragen wat meer in detail aan de orde; ik veroorloof me hier een paar opmerkingen van algemene aard.

De toenmalige opleiding tot predikant in de staatskerk nam een jaar of vijf, zes studie aan een universiteit in beslag. De eerste twee jaren waren van voorbereidende aard, daarna volgde de eigenlijk theologische vorming, waarin de studie van Hebreeuws, Grieks en Latijn, en in samenhang daarmee van de bijbelexegese, vanaf het begin van de zeventiende eeuw van steeds groter belang werd.

Vanouds kenden de universiteiten vier faculteiten, waarvan er drie de "facultates superiores" genoemd werden (godgeleerdheid, rechtsgeleerdheid en geneeskunde). De facultas artium of ordo philosophorum, waar grammatica, retorica, dialectica, mathematica en ethica werden onderwezen, had een propedeutisch karakter. Bij de stichting van de theologische faculteit in Leiden moest "als de noodzakelijke propaedeusis, een

Philosophische faculteit komen voor het onderwijs in de letterkundige en theoretisch-philosophische vakken". Deze filosofische faculteit bereidde voor op de andere: "aliarum fundamentum atque initium est facultatum" (Molhuysen 1916: 3,10). De in deze faculteit te behalen titel magister artium gaf niet veel aanzien; daarom werd hij uitgebreid tot "artium liberalium magister, philosophiae doctor". Ook Siegenbeek mocht zich later (honoris causa) met deze titel sieren.

De studenten in de godgeleerdheid bezochten enige tijd de colleges in de literaire faculteit en gingen daarna over tot de theologische faculteit. Na enkele jaren daar testimonia verzameld te hebben meldde men zich aan voor het kerkelijk examen. Meer werd niet verlangd. Verreweg het grootste aantal studenten in de theologie legde dus geen enkel examen af. Een enkeling die verder studeerde, kon na afgelegd examen, een graad verwerven (Kuyper 1891: 530-531).

Van de kwaliteiten van de theologische opleiding in het algemeen moet men niet een te hoge dunk hebben. Stouten (1982: 239) citeert de Utrechtse hoogleraar in de theologie Rau, die klaagt over de van de academie vertrekkende predikanten: "ik heb er gekend die, om van de Oostersche talen te zwijgen, nauwelijks de beginselen van het Grieksch en het Latijn verstonden".

De zogeheten dissenters, die pas in 1798 gelijkberechtigd werden, beschikten over eigen opleidingsinstituten. Zowel Remonstranten als Doopsgezinden hadden in Amsterdam een eigen seminarie. Daar rondten ook Weiland en Siegenbeek hun eigenlijke beroepsopleiding af, daar ook werden zij bevoegd verklaard voor hun ambtsbediening. Een wetenschappelijke graad hebben ze nooit behaald.

De keuze van Weiland en Siegenbeek voor een studie in de theologie moet men wel mede in het licht zien van de beperkte financiële middelen waarover zij konden beschikken. Misschien is het ook voor hen niet zo zeer een bewuste beroepskeuze geweest als wel het uitzicht op een breed georiënteerd studium generale, waarin wijsbegeerte en letteren een belangrijke plaats innamen. Het predikantschap bood, zo blijkt, voldoende ruimte voor verdere studie en nevenfuncties. Er was gelegenheid om zich met de meest uiteenlopende onderwerpen in te laten en om daarover te publiceren. In die zin valt de opleiding tot predikant inderdaad als een brede basisopleiding te typeren.

Daarenboven behoorden zij tot kerkgenootschappen van een "open" type, waarin een cultuurmijding zoals die in orthodoxer kring wel voorkwam, geen sprake was. De Nederlandse Verlichting is vooral een christelijke verlichting geweest, kerk en maatschappij waren in de ogen van de meer liberale gelovigen ten nauwste met elkaar verwezen ⁷⁾. Predikanten uit kringen der dissenters speelden een actieve en leidende rol in het culturele en maatschappelijke leven. Zo waren velen van hen betrokken bij de activiteiten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ⁸⁾.

Dat sommige predikanten zich juist op de studie van de Nederlandse taal hebben toegelegd, kan mede ingegeven zijn door kwesties van praktische aard: zij waren het die zich bij hun prediking, in woord en geschrift, in de moedertaal tot hun gelovigen moesten richten, van wie een groot deel het Latijn, de taal der geleerden, niet machtig was. Bij de opleiding tot predikant werd aan de beheersing van die moedertaal weinig aandacht besteed; vanouds blijkbaar, als we de klachten van de Deventer predikant Arnold Moonen beluisteren. In zijn "Aenspraak tot de Nederduitsche lezers, liefhebbers onzer moederspraake", het voorwoord van zijn Nederduitsche spraekkunst (1706), de eerste volledige grammatica uit de achttiende eeuw, moet Moonen tot zijn spijt te kennen geven:

dat ik by veele, van deeze bedieninge, naer hunne inbeelding zelfs al groote meesters en bewinthebbers in onze tale, het meeste gebrek eener welgeregelde Spraekkunste in de schikkinge en samenvoeginge der Nederduitsche woorden gespeurt hebbe. Waerom zy voornaemelyk, die tot eene kerkelyke welspreekendheit opgevoedt en bequaem gemaakt worden, het onderwys der Spraekkunste voor alle andere behoeven, als genootzaekt in hunne geboortetaele tot hunne lantsgenooten hun leven lang te spreken.

Over het Latijn, Grieks en Hebreeuws en andere talen hebben de predikanten zich gebogen, maar het "Nederduits" is door hen verwaarloosd. Ze zullen het dan ook wel niet erg vinden dat hij zich bezighoudt met het vervaardigen van een werk als dit, want geld, eer en wereldlijk aanzien - en daar draait het in deze tijd toch allemaal om, verzucht Moonen - is er met de Nederlandse taalkunde niet te verkrijgen.

Er is geen grond voor de stelling dat het een predikant niet past zich met "de Spraekkunst" in te laten; heel bewust voegt Moonen zich in een

traditie: het zijn "mannen van myne bedieninge geweest, die zich aan de Nederduitsche Spraakkunst nevens, ja boven anderen in ons vaderlant hebben te koste gelegd."

Uit de "Aenspraek" blijkt, dat Moonen met zijn spraakkunst vooral de gewijde welsprekendheid wilde dienen (Knol 1977: 83). Deze dienstbaarheid aan de kanselwelsprekendheid is een aspect dat later ook terug zal keren in de colleges van Siegenbeek (cf. Jonckbloet 1877: 8).

Daarnaast: wanneer Moonen slecht taalgebruik waarneemt en dat wenst te bestrijden, dan geeft dat al min of meer aan welke inslag de spraakkunst krijgt: ze zal een normatief karakter hebben, want er moet een antwoord gegeven worden op de vraag: "Is dat goed Nederlands?"

Aan deze twee punten zou ik wat betreft het eerste decennium van de negentiende eeuw nog de politieke dimensie, al eerder aangestipt, willen toevoegen. De creatie van een eenheidsstaat ging gepaard met het scheppen van eenheid op het gebied van spelling en grammatica. Door de politieke ontwikkelingen aan het einde van de achttiende eeuw was er een centraal gezag ontstaan dat heel bewust van zijn macht gebruik maakte om waar mogelijk die uniformiteit af te dwingen. Eén van de wegen waarlangs dat doel kon worden bereikt, was het opleggen van de nieuwe regelingen aan het onderwijs, één van de belangrijkste "ideologische staatsapparaten" waarover het regime kon beschikken. Tegelijk met de hervormingen op het terrein van het onderwijs werden de nieuwe regelingen m.b.t. spelling en grammatica aan het onderwijs voorgeschreven. Van de Nederduitsche spraakkunst verzorgde Weiland zelf beknopter edities "ten dienste der scholen", terwijl Siegenbeek het grote werk van Weiland als uitgangspunt nam, toen hij op verzoek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een tweetal schoolboekjes vervaardigde. Zijn Verhandeling over de Nederduitsche spelling was door hem geschreven "ter bevordering van eenparigheid in dezelve". Daar ligt ook het verwijt dat M. de Vries hun later maakte, dat zij de eenparigheid in spelling en spraakkunst bevorderd hebben "tot elke prijs" (cf. De Buck 1952: 30).

Weilands Nederduitsche spraakkunst kan beschouwd worden als de summa van het achttiende-eeuwse neerlandistisch taalkundig denken. Toch, een parallel te trekken tussen Moonens Nederduitsche spraakkunst uit 1706 en de Nederduitsche spraakkunst uit 1805 is niet ongepast. Niet alleen zijn beide grammatica's in hun tijd van grote invloed geweest, ook wat

betreft opbouw en doelstelling zijn er voldoende overeenkomsten aan te wijzen (Weiland ontleent nog voorbeeldzinnen aan Moonen). Een opvallende overeenkomst is ook deze: beide grammatici ontvingen vooral "licht uit het Oosten", om het met Wille te zeggen. Zoals Moonen zich met name baseerde op het werk van de Duitser Justus Georg Schottelius, zo baseerde Weiland zich op het toenmalig "orakel" - het woord is van Bilderdijk - Johann Christoph Adelung. De spraakkunst van Weiland is evenals de meeste andere spraakkunsten uit de negentiende eeuw nog weinig systematisch bestudeerd. Van de invloed van Adelung op dit werk heeft men bij voorkeur in "sweeping statements" getuigd; op enkele punten is deze invloed concreet aangewezen, maar ze is nog nooit enigszins systematisch in het licht gesteld. Om volledigheid is het me, mede gezien al eerder genoemde restricties, niet te doen. Wel hoop ik een ampele demonstratie te kunnen geven van de wijze waarop Weiland van het werk van Adelung gebruik heeft gemaakt.

3.2. PIETER WEILAND, DIENAAR VAN GOD EN TAALKUNDIGE TE ROTTERDAM3.2.1. Pieter Weiland (1754-1842)

Op 10 november 1754 werd in de Amsterdamse Oude Kerk Pieter Weiland, toen vijf dagen oud, ten doop gehouden. Hij was een zoon van Andries Weijlan(d)t ¹⁾ en Catharina Laps, of Lops, van Eijbergen, die - naar Wap (1869: 20) ons meedeelt - uit Frankrijk afkomstig was.

Nadat haar echtgenoot in 1760 overleden was, ging de weduwe Weiland met de jonge Pieter naar Kampen, en niet lang daarna naar Gouda. Onder leiding van rector Dozy werd Pieter op de Latijnse school voorbereid op het academisch onderwijs. Hij vertrok naar Leiden om daar theologie te gaan studeren. Voor jongeren als Pieter Weiland die predikant wilden worden, waren er beurzen beschikbaar, door provincies en steden gesticht "ex bonis publicis", d.w.z. uit de geseculariseerde kloostergoederen. Wie zo'n beurs had gekregen, deed admmissie voor een hospitium zoals het Leidse Statencollege dat was. Toelating vond uitsluitend plaats na een examen; verondersteld werd, dat men de Latijnse school doorlopen had (Kuyper 1891: 541). Op de beurs van de stad Schoonhoven kwam Weiland op 8 september 1773 in de "statenbak", zoals het "toen streng regtzinnig Gereformeerd Collegium Theologicum" (Schotel 1865: 189) werd genoemd, dat vanwege de Staten van Holland te Leiden voor onbemiddelde studenten was ingericht. De hebraïcus Jan Jacob Schultens (1716-1778) trad als regent op. Het aantal bursalen lag tussen de veertig en zestig ²⁾, maar vaak was het hoger. De studenten waren gehouden de openbare lessen van de hogeschool stipt bij te wonen. Van de regenten ontvingen ze onderricht in talen en godgeleerdheid.

Na een tweejarige propedeuse richtte men een verzoekschrift aan de regent om tot de "majora studia" te worden toegelaten, d.w.z. tot de theologische colleges, waar exegese en dogmatiek werden gedoceerd, "vakken in den loop der 17de en 18de eeuw vermeerderd met ethiek, kerkgeschiedenis, Hebreeuwsche antiquiteiten, Oostersche talen, gewijde wel-sprekendheid" (Knappert 1911: 161). Zoals eerder opgemerkt, meestal ver-liet een student de hogeschool zonder examen en werd het onderzoeken van de kandidaten aan de kerkelijke instanties overgelaten. Vereist waren testimonia van de hoogleraren over de gevolgde lessen in het Hebreeuws en Grieks, een bewijs van lidmaatschap, voldoende lectuur van opgegeven capita uit het Oude en Nieuwe Testament, en er vond een onderzoek plaats naar de dogmatiek van de kandidaten. Verder moesten de Formulieren gete-kend worden en de eed tegen de simonie worden afgelegd (Knappert 1911: 162).

We schrijven eind 1778: Weiland is de oudste alumnus in het Staten-college en had "dus zijne promotie tot de dienst der publieke kerk eer-lang te wachten" (Schotel 1865: 190). De ziekte en daarop volgende dood van de regent van het Statencollege, Schultens, noopten Weiland ertoe, zijn bezwaren omtrent de leer van de kerk die hij zou moeten gaan dien-en, kenbaar te maken aan Adrianus Munnekenmolen, van 1762 tot zijn dood in 1787 onderregent van het college ³⁾. In een gesprek, enkele dagen voor Kerst, gaf Weiland hem te kennen, niet achter alle leerstukken van de Hervormde Kerk te staan, dat hij dus "de Formulieren onzer kerke met een gemoed [sic] niet konde ondertekenen", zoals Munnekenmolen dat in de Acta der Regenten formuleerde (Schotel 1865: 190); daarom wilde hij ze ook niet aan anderen leren. Munnekenmolen meende dat Weiland rijkelijk vaag bleef, maar vond deze openlijke bekentenis beter dan dat hij zich heimelijk in de kerk had ingedrongen. Hij betreurde het evenwel, dat nu "aan de intenti zijner Maecenaten" niet voldaan werd en rapporteerde het gebeurde aan het enigszins verwonderde stadsbestuur van Schoonhoven. Op 8 juni 1779 volgde voor Weiland ontslag uit het Statencollege, met goedkeuring van stadhouder Willem V (Zilverberg 1978b: 422). Daarop ver-voegde hij zich bij de Remonstrantsche Broederschap en hij werd daar, zoals uit de Handelingen van de Algemene Vergadering blijkt, dadelijk "op loffelijke getuigenissen en examen" aangenomen als student aan het Seminarium ⁴⁾. Zo kon hij in 1780 proponent bij de Broederschap worden en het volgende jaar predikant te Woerden, waar hij een tweetal jaren

stond alvorens naar Utrecht te vertrekken. En op 2 april 1786 deed hij intrede te Rotterdam, "de aanzienlijkste gemeente van het Kerkgenootschap der Remonstranten" (Siegenbeek 1842: 22). Met het wel en wee van deze gemeente is zijn lot verbonden gebleven, totdat hij er in 1825 emeritaat verkrijgt: hij is dan bijna 71 jaar oud.

Het wel en wee van deze gemeente: niet alleen lag er theologisch conflictstof, ook werd door het rationalisme van de revolutiedagen de pols-slag van de gemeente gevaarlijk zwak. Weiland ging mee met het vrijer bijbelonderzoek à la Van Hemert. Paulus van Hemert (1756-1825), die zich evenals Weiland van de Hervormde Kerk had afgewend, vestigde zich in 1784 als ambteloos burger te Rotterdam, waar hij nu en dan optrad in de vergadering der Collegianten en zich aansloot bij de Remonstranten (Groenewegen 1889: 26); in de Grote Vergadering van 1788 werd hij als lid toegelaten. Tot 1789 woonde hij te Rotterdam, waar Weiland in 1786 intrede deed als predikant. In 1790 stonden beiden op de voordracht voor het professoraat aan het Remonstrants Seminarie, maar het was Van Hemert aan wie de benoeming ten deel viel. Weiland vertaalde Van Hemerts op-spraak verwekkende inaugurele oratie uit het Latijn, evenals diens lijk-rede op Weilands leermeester Van der Meersch. Bij een prijsverhandeling uitgeschreven door Teylers godgeleerd genootschap, was het Van Hemert die de gouden plak won; Weilands inzending werd bekroond met een "zilveren eerprijs" (1791).

Blijkens zijn intreerede was Van Hemert een aanhanger van de voor die tijd zeer verlichte accommodatietheorie. Ook Weiland geeft er blijk van, op een soortgelijk standpunt te staan. "Ook moesten de Apostelen, gelyk hun Heer en Meester, hunne mondelinge en schriftelyke voordragt naar de gesteldheid hunner Tydgenooten inrigten", noteert hij. Jezus moest zich bij zijn lering aanpassen aan zijn tijdgenoten. Wat goed was voor hen, "is egter zoodanig niet voor alle menschen, en in alle tyden" (Weiland 1791: 573). Hij betoogt voorts,

dat alleen datgeen in den Bijbel Gods Woord is, welk den mensch werklyk wyzer en beter, derhalve Gods gelyk, en by gevolg gelukkiger maakt (Weiland 1791: 614). ⁵⁾

Verder bevond Weiland zich aan de zijde van zijn Rotterdamse collega Stolker, die voor zijn tijd een vijand was van kerkelijk conservatisme.

In de tegenstelling conservatief-radicaal die in de Broederschap nog lang zou spelen, koos Weiland duidelijk de kant van de vrijzinnige vleugel (Groenewegen 1907: 116).

Met sympathie had de Broederschap de Franse tijd en haar gelijkstelling van de kerkgenootschappen begroet. In haar deputatie naar de Nationale Vergadering van 1796 spraken Weiland en Stolker over "aangename gelijkheid" in plaats van "hatelijke onderscheiding" (Groenewegen 1907: 104). De Remonstranten werden er geprezen, omdat zij er toe hadden bijgedragen "het zaad der vrijheid onder de Nederlandsche natie te bewaren" (Haentjens 1959: 134). In de Broederschap nu, ontstond de gedachte, alle protestantse gemeenten in één vrij verbond samen te brengen. Stolker en Weiland waren voorstanders van dit plan. Een commissie van de Broederschap zou een en ander nader onderzoeken. Weiland werd in 1795 met o.a. J. Konijnenburg, M. Stuart en C. Westerbaan hierin benoemd. Nadat verslag was uitgebracht, schreef een nieuwe commissie, waarin Weiland eveneens zitting had, in november 1796 een brief aan de protestantse gemeenten in Nederland, waarop een jaar later nog een toelichting volgde (Scheltema en Van Wijk 1874: 10-11). Uit de zendbrief van 17 augustus 1797 van de commissie van de Broederschap, ondertekend door Weiland, bleek duidelijk dat men op algehele eenheid aanstuurde. Het plan werd uiteindelijk niet gerealiseerd ⁶⁾.

Het vlakke rationalisme van die dagen verzwakte de gemeente aanzienlijk. En de ongunst der tijden zorgde ervoor, dat de Broederschap en de anders zo welvarende Rotterdamse gemeente langs de rand van de afgrond gingen. In 1795 was er al een groot tekort en bij de inlijving werd de situatie nog ernstiger, niet alleen financieel. De keizer wilde de Broederschap doen opgaan in de Hervormde Kerk op zo'n wijze, dat het voor de Remonstranten welhaast de doodsteek zou betekenen. In 1810 lag de uitbetaling van de Rotterdamse traktementen een half jaar achter; in 1811 moest Rotterdam, bij monde van Weiland, zelfs een voorstel indienen, "om het gemeene ligchaam der Broederschap in stand te houden en deszelfs bestaan zoo lang mogelijk te verzekeren" (Groenewegen 1907: 111). Met het herstel van de Oranjes bleek het dieptepunt te zijn gepasseerd.

Dat Weiland zelf "vurig" (Zilverberg) patriot was, lijdt weinig twijfel. In het roerige jaar 1795 blijkt Weiland als gecommitteerde in een wijkraad te zitten en hij is betrokken bij de onrust eind augustus dat-

zelfde jaar, ontstaan door conflicten tussen de "burgersociëteiten" en de stadsregering. "Ware hij niet een man geweest op wien de algemene aandacht viel én om zijn gaven én omdat hij orgaan was van den tijdgeest, hij zou niet in 1798 door het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek tot Minister van Binnenlandsche Zaken zijn aangesteld" (Groenewegen 1907: 125). In februari van dat jaar besluit hij voor deze benoeming tot "Agent" toch te bedanken (Haentjens 1959: 135). De Franse tijd zal zijn politieke inzichten gewijzigd hebben, getuige wat hij later schrijft aan Jeronimo de Vries, in een brief gedateerd 28 december 1813:

Moet er geen commissie naar den Souvereinen Vorst en Heer?
Dit behoort zoo, dunkt mij. Ik heb Hem gesproken; zie,
het is een man als een kind, zoo goed, namelijk, en zoo
vriendelijk. Herleven? Dat geloof ik; als het met de kun-
sten en wetenschappen zoo gaat, als met mij, dan hebben
wij wat goeds te wachten; want ik ben, sedert het vertrek
van dat satansche gebroed ... wel tien jaren jonger gewor-
den. Nu zijn wij voornemens, om, met de Engelsche Broers
maar een glas punch te drinken. Toch, toch, toch oranje
boven!!! Nu vraagt Gij zekerlijk: "ben je gek, Weil?"
Wel Vriend! Wijs is anders; maar de vreugde moet gij den-
ken, heeft somwijlen wonderlijke uitwerksels ⁷⁾.

Wie wel als Agent van het Uitvoerend bewind optrad, was Weiland's vroegere medecollegiant J.H. van der Palm. Diens vader, de Rotterdamse kost-schoolhouder Kornelis van der Palm, was één der oprichters van het Rotterdamse genootschap Studium Scientiarum Genitrix, waar ook Weiland lid van is geweest.

In 1815 werd Weiland door de koning aangezocht als hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde aan de "herstelde" hogeschool te Utrecht. Leeftijds- en gezondheidshalve meende hij deze benoeming te moeten afwijzen. Dat juist hij voor die post werd gevraagd, is niet verwonderlijk. In 1827 schrijft één van zijn tegenstanders: "Voor acht en twintig jaren, maakte inderdaad het verschijnen van een Nederduitsch Taalkundig Woordenboek een tijdperk in onze Letteren. Geen wonder, dat de naam van den geleerde, die zich als Schrijver van hetzelfde aankondigde, door den tijdgenoot tot het toppunt van roem in het vak der Taal-

kunde verheven werd" (Olivier Schilperoort 1827: 10).

November 1824: in het "Voorberigt" van zijn Kunstwoordenboek schrijft Weiland, dat de verschijning ervan vertraagd is door buiten zijn macht liggende "zeer bedroevende redenen". Hij verontschuldigt zich voor eventuele omissies en drukfouten. "Ook heeft een gebrek aan mijne oogen mij belet, den druk naauwkeurig na te zien, alle ingeslopen feilen te verbeteren, en eene behoorlijke evenredigheid in het gebruiken van groote, kleine, en andere letters, te bewaren". Op 19 mei 1825 werd aan Weiland emeritaat verleend met behoud van jaarwedde.

In de eerste jaren van zijn emeritaat is Weiland nog met allerlei zaken bezig. Hij gaat nog wel voor in kerkdiensten, maar dan speelt zijn leeftijd hem toch parten. In een brief van 11 september 1829 (aan de Amsterdamse predikant Westerbaan?) probeert hij enkele afgesproken predikbeurten over te doen aan anderen. Zo suggereert hij:

Nog drie beurten liggen mij zwaar op het hart, en daarvan
kont Gij met collega N. Swart en Prof. v.d. Hoeven mij
wel ontlasten, als Gij zoo goed wildet zijn ⁸⁾.

Zijn levendige correspondentie met de boekhandelaar Joh. Immerzeel over de kunsthandel is relatief omvangrijk. Voor hem schrijft hij ook een levensschets over zijn zwager, de Rotterdamse dichter Jan Verveer. In 1832 verzoekt hij Immerzeel nog, hem een catalogus van de boekerij van wijlen Bilderdijk te doen toekomen. De laatste brief die we van hem hebben kunnen vinden, dateert van 17 oktober 1834 en is gericht aan J. Tydeman, op dat moment predikant te Rotterdam ⁹⁾. Het handschrift is moeilijk leesbaar: Weiland is dan bijna tachtig jaar oud. Dan valt voor ons het doek over zijn publieke leven en voor hem definitief de duisternis: de laatste jaren van zijn leven is hij geheel "van het gezigt beroofd" (Wap 1869: 19), "welke treurige toestand door hem met Christelijke onderwerping gedragen" werd (Siegenbeek 1842: 23).

Reeds in 1783 had Weiland al dichtend moeten erkennen:

Er hangt een ondoorzichtbaer kleed
Voor 't eind' der ondermaensche zaken

Op 28 januari 1842 ¹⁰⁾ wordt hij "als ziende de Onzienlijke".

3.2.2. De dichtgenootschappen

Binnen de neerlandistiek is Pieter Weiland vooral bekend om zijn grammatica en om zijn woordenboeken. Een tijdgenoot echter schreef van hem niet alleen: "Taalkunde eert in u haar" tweede Kiliaan", maar ook: "De Dichtkunst zag u lang op Parnas kruinspits stappen" ¹¹⁾. En aan dat laatste aspect is nog weinig aandacht geschonken.

In september 1773 was Weiland theologie gaan studeren in Leiden. Dat hij niet uitsluitend in de godgeleerdheid geïnteresseerd was, blijkt uit het feit dat hij, op 28 december 1773, door het Haagse dichtgenootschap Kunstliefde Spaart Geen Vlijt tot "Aankweekeling" gekozen, de verkiezing aanvaardt, zoals blijkt uit de notulen van de bijzondere vergadering van 22 januari 1774 ¹²⁾.

Kunstliefde Spaart Geen Vlijt, opgericht in 1772, was één van die vele dichtgenootschappen die voor de achttiende eeuw zo kenmerkend zijn. Zoals bij andere genootschappen was er ook hier één man, die we als leider kunnen beschouwen, nl. de Haagse predikant Joannes van Spaan (1720-1789). Kunstliefde Spaart Geen Vlijt was opgericht in 1772. Wie de ledenlijsten doorbladert, ziet, in bonte verscheidenheid, bekende namen, niet alleen van dichters, maar ook van hoge ambtenaren en edelen. De dichtgenootschappen worden in het algemeen niet erg positief gewaardeerd; "een verzenfabriek", zo werd KSGV door Wille getypeerd. Toch zijn er ook positieve kanten te noemen. Grote belezenheid was er normaal, de buitenlandse literatuur kwam aan bod, er werd veel gestudeerd: voor men zelf aan het creatieve toekwam, moest eerst een brede kennis zijn verworven (cf. Höweler 1937: 126). En uitgaande van zo'n conceptie had men in KSGV besloten, uit te zien naar veelbelovende jongelingen, die men kon trainen in dichterschap, de "aankweekelingen". Weiland blijkbaar was één der "Jongelingen, waarin zich een heerschende zucht tot poëzij, een natuurlijk dichtvuur, en veelbelovende bekwaamheid, om met den tijd aanzienlijke vorderingen te kunnen maaken, klaar ontdekken" (Proeven I: xxii). Ze werden dus begeleid; mondeling of bij "gemeenzame brieven" genoten ze "onderrichting in de taal en dichtkunde".

Toen in januari 1774 Weilands positieve antwoord binnenkwam, kreeg waarschijnlijk Ds. Van Spaan hem als pupil toegewezen. Dat Van Spaan Weilands mentor is geweest, is wellicht af te leiden uit het feit dat

deze het was, die op vergaderingen van KSGV de dichtstukken van deze "aankweekeling" voorlas en ze de secretaris ter hand stelde. Weiland heeft z'n best gedaan. Van hem en de andere aankweekelingen werd in 1774 gemeld, dat ze zich "ongemeen vlijtig in de beoëffening der schoone kunste gekweeten" hebben; men verwacht "van die allen met den tijd zeer waardige en kundige leden voor deze Maatschappije".

Welke aanwijzingen Van Spaan aan Weiland heeft verstrekt, is ons niet bekend ¹³⁾. Wel weten we, hoe Van Spaan een vijftal jaren later de dichter Bellamy heeft bijgestaan. Z'n opmerkingen hebben niet veel diepgang en zijn meestal van grammaticale aard. Zo schrijft Van Spaan op 14 februari 1779 aan het slot van zijn brief aan Bellamy: "Voorts zal Z.Ed. zich wel bevinden met de werken van onze beste dichteren en vooral Huidecopers Proeven van Taal en Dichtkunde naarstig te lezen (Hoeksma 1903: 35). Dat Huydecopers Proeve, "die door elk jong dichter gelezen werd" (Hoeksma 1903: 19) in ieder geval later door Weiland ijverig is bestudeerd, weten we zeker ¹⁴⁾.

Ondanks de ijver die Weiland volgens het eerder aangehaalde verslag heeft betoond, komt zijn naam voor de laatste maal voor in de notulen van een vergadering op 6 mei 1775. In een handschriftelijke ledenlijst is zijn naam zonder commentaar doorgehaald. Naar de redenen van deze breuk kunnen we slechts gissen. Was het de politieke kleur van KSGV die hem niet aanstond? Ook Van Spaan, centrale figuur in dit prinsgezinde gezelschap, moest in 1787 het veld ruimen, toen hij als patriot het gebed voor de stadhouder achterwege liet. In het Leidse bevond Weiland zich in een overwegend patriottisch klimaat, "orangistische studenten waren uitzondering" (De Groot 1960: 20), en ook de hoogleraar Valckenaer, die de aanstaande predikanten inwijdde in de geheimen van het Grieks van het Nieuwe Testament, stond aan de kant van de patriotten. Hoe het ook zij, enkele jaren later treffen we "Petrus Weiland, S.S. Theol. Stud. te Amsterdam" aan als lid van het patriottische Rotterdamse gezelschap Studium Scientiarum Genitrix.

Studium Scientiarum Genitrix werd blijkens de "Wetten" van dit genootschap opgericht in 1773. De Rotterdamse kostschoolhouder en grammaticus Kornelis van der Palm was één der oprichters. Een ledenlijst opgemaakt in 1779 vermeldt ook de theologisch student Pieter Weiland. A. de Jager beschrijft "Een belangrijke avond van het Rotterdamsche Dichtgenootschap",

doelend op de algemene vergadering van SSG, 14 augustus 1783, waar ook Weiland aanwezig was. Kornelis van der Palm, de voorzitter, smaakte toen het genoeg een "eerepenning" te mogen uitreiken aan zijn zoon, J.H. van der Palm ¹⁵⁾.

In de Rotterdamsche Courant vinden we het bericht dat op 13 oktober 1783 Pieter Weiland, "leeraar in de Remonstrantsche gemeente te Utrecht" de zilveren penning heeft behaald met een gedicht, ingezonden voor de prijsvraag van het dichtlievend genootschap Studium Scientiarum Genitrix ¹⁶⁾. Het betreft het 330 regels tellende gedicht "De weg tot het ware geluk in dit leven", ingezonden onder de aan Pope (Essay on Man) ontleende zinspreuk "Virtue alone is happiness below". Bij de prijsuitreiking op de 19e van de oogstmaand 1794 was Weiland verhinderd; J.P. van Heel, een Rotterdamse notaris, nam de prijs voor hem in ontvangst. Kornelis van der Palm spreekt de "gevolmachtigde van den Welëerwaardigen Heere Petrus Weiland" in dichtvorm toe. De winnaar, typeert hij als:

De schrandre Weiland, die zijn vlijt,
In 's levens afgewoekerde uren,
Ten dienst' der dichtkunst heeft gewijd.

En, zoals het ritueel wil, antwoordt Van Heel met een contra-vers waarin hij er zich op beroemt, Weilands vriend te zijn, want

ô WEILANDS vriend te zijn, zegt veel -
onëindig veel! -

Het is dan ook Weiland die een tiental jaren later de nagedachtenis van Van Heel zal eren door het verzorgen van de uitgave van diens nagelaten gedichten.

Aan dit gezelschap dankt Weiland waarschijnlijk zijn eerste vrouw ¹⁷⁾ - hij trouwde met Maria Verveer, zuster van de dichter Jan Verveer, ook lid van SSG - en het nageslacht een aantal gelegenheidsgedichten van Weiland. Immers, in dit gezelschap kon "geen bestuurder benoemd worden of aftreden, geen secretaris of penningmeester zijn portefeuille aanvaarden of nederleggen (...), of het feit werd door één, ook wel twee ambtgenoten bezongen of berijmd" (De Jager 1871: 404). SSG was een patriottisch gezelschap, maar stond ingevolge eerdere afspraken op de ledenlijst van KSGV (en omgekeerd). In 1798 echter bedankten de Rotterdammers voor enig contact met het Haagse genootschap, dat de beginselen

der vrijheid tijdens de "Oranjeslavernij" had trachten te onderdrukken, o.a. door "onwettige remotie van zeer vele verdienstelijke vaderlandsche dichteren, die leden van ons genootschap waren, na de lage triumpf der Pruisische huurlingen" (Höweler 1937: 168).

De latere bestuursfuncties in dit gezelschap noopten Weiland tot het vervaardigen van een aantal gelegenheidsgedichten, waaruit zijn gezindheid duidelijk spreekt. Zo opent hij in 1795 als voorzitter de vergadering met een "Triumfzang der Bataven, Bij de herstelling hunner vrijheid, door de hulp der Franschen, in 1795, Het eerste jaar der Bataafsche Vrijheid". Het geheel is voorzien van koren en reien en eindigt met een slotzang die op de wijze van de Marseillaise te zingen is en waarschijnlijk in die dagen ook gezongen is (cf. Koch 1937: 70). Maar niet alleen bij vergaderingen van het genootschap trad Weiland als gelegenheidsdichter op, ook daarbuiten. Wanneer in 1804, op 29 september, Abraham Hopman in zijn ballon "Lust tot onderzoek" vanuit Rotterdam als eerste Nederlander het luchtruim kiest, is het, naar de Rotterdamsche Courant van die dag weet te melden, de "Weleerwaarde Heer P. Weiland", die hem "met enkele dichtregels vaarwel (zegt)".

In 1800 smelt SSG samen met Kunst wordt door arbeid verkregen uit Leiden en Wij streven naar volmaaktheid uit Amsterdam. Resultaat van deze fusie is de Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde, later herdoopt tot Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen. Elk jaar wisselde het voorzitterschap, zodat Weiland op 11 september 1802 te Rotterdam de jaarlijkse algemene vergadering moest openen, uiteraard met een dichtstuk ¹⁸⁾. Mede door de activiteiten van deze Maatschappij (zie 3.2.4.3.) kwam Siegenbeeks spellingregeling (1804) tot stand, alsmede Weilands spraakkunst uit 1805.

Uit de handschriftelijke notulen ¹⁹⁾ van de bestuursvergadering van de inmiddels "Hollandsche" Maatschappij van 13 september 1805 blijkt, dat men besloten had aan Siegenbeek voor zijn spellingverhandeling het lidmaatschap van verdienste plus een gouden eerpenning aan te bieden. Tevens viel het besluit "de resolutie ten opzichte van de verhandeling van den heer Siegenbeek genomen, tot de Spraakkunst van den heer Weiland te extenderen, en dus laatstgemelden heer alsmede het lidmaatschap van verdienste en den gouden eerepenning aan te bieden". Op de algemene vergadering "verschoonden" de heren zich van de eerpenning; want, zo hield

Weiland de vergadering voor,

... heb ik, aan de zij' van Neêrlands lettergrooten
 Der taal een zuil gesticht,
 Ik zag geen worstelperk voor mijnen roem ontsloten:
 Het nut van 't algemeen was 't doel, door mij beschoten;
 Mijn doel was enkel pligt.
 'k Heb slechts den last volbragt, door u mij opgedragen,
 Beroemde Maatschappij!
 'k Beoogde geenszins lof, de vrucht van 't zelfbehagen,
 Maar 't wankele gebouw der schoonste taal te schragen,
 Was eers genoeg voor mij.

Deze bescheidenheid werd door de vergadering aanvaard, maar men meende hen toch een geschenk in zilver te moeten aanbieden. Weiland nu:

Hoe klopt, hoe beeft mij 't hart, door nieuwe gunstbetooning,
 Als aan zichzelf ontvoerd!
 't Klopt van erkentenis voor zoo veel feilverschooning,
 Daar mij, hoe min begaafd, uw gulle vlijtbelooning
 Aan uw belangen snoert.

(Weiland 1976: 44) ²⁰⁾

Hiermee springt gelijk de aard van Weilands dichterschap in het oog. Zijn verzen ²¹⁾ zijn, afgezien van de enkele romance waaraan hij zich waagde, het beste te kenschetsen als gelegenheidspoëzie en voorbeelden van pastoraal getinte, voor die tijd karakteristieke, moralistische verzen. Wat Weiland zelf betreft, hiermee is weer een oude trits hersteld en zo is een traditie voortgezet. Want ook voor hem gold dan, zij het in beperkter kring, wat De Vooys ten aanzien van Vollenhove en Moonen kon opmerken, nl. dat zij "aan hun driedubbele functie van dichter, predikant en grammaticus, een onaantastbaar gezag over de taal" ontleenden (De Vooys 1924: 142).

Tenslotte. Weilands bekendheid met Pope's Essay on Man bevestigt in het hier geschetste kader Höweler's mededeling dat in de dichtgenootschappen de buitenlandse literatuur niet werd verwaarloosd. Ten opzichte van Weiland duidt het op enige vertrouwdheid met het Engels, wat in grammaticis ook zal blijken. Een tweede opmerking is dat binnen de veel gesmaade dichtgenootschappen belangstelling bestond voor het entameren van

3.2.2.

taalkundige kwesties. Voor Weiland persoonlijk leidt dit tot een belangrijk punt in zijn publieke leven: een deel van de ontstaansgeschiedenis van de Nederduitsche spraakkunst moeten we zoeken in de geschiedenis van de diverse genootschappen. Want niet alleen het aangename, maar ook het nuttige kwam daar aan de orde. Wanneer Weiland in 1799, in de inleiding van zijn Nederduitsch taalkundig woordenboek, een afweging maakt inzake de spelling aa of ae, verzuimt hij niet melding te maken van het standpunt dat in deze werd ingenomen door "het rotterdamsche Dicht- en Letterk. Genootschap S.S.G., dat onder Genootschappen van ons Vaderland, geene geringe plaats beslaat" (Weiland 1799: 40).²²⁾ Weiland beschouwde de dichtgenootschappen blijkbaar als een serieus discussieplatform voor taal- en letterkundige aangelegenheden. In zijn Kunst der Poëzij gaf Willem Bilderdijk in 1809 blijk van een wat andere visie:

Zoo zag ik menigwerf een aantal waanpoëeten,
Op rijm en maat gespitst, ten rechterstoel gezeten,
Als Rhadamanten, met gerimpeld aangezicht,
Hun hart verschansen voor den indruk van 't gedicht.
Gewapend met een wal van Moonens, Sewels, Stijlen,
De handen toegerust met liksteen, schaaf, en vijlen.
Het hoofd met wind vervuld, ziedaar den kring vergaard!

Bilderdijk had in vroeger tijd wel eens andere geluiden laten horen; bij Weiland is van een dergelijke verandering van inzicht niets te merken.

3.2.3. Taalkunde en theologie

Eén van Weilands leermeesters aan het Remonstrants Seminarie was Abraham Arent van der Meersch (1720-1792), tot 1790 hoogleraar aan dat seminarie. Voor zijn opvolging stond ook Weiland kandidaat, maar het was Paulus van Hemert aan wie de benoeming ten deel viel. Weiland vertaalde Van Hemerts inaugurele rede uit het Latijn, evenals diens Lijkreden op den hooggewaardigen, hooggeleerden heer Abraham Arent van der Meersch (Amsterdam 1792).

Het jaar voordat Weiland zich naar Amsterdam begaf, had Van der Meersch de tweede druk doen verschijnen van zijn vertaling van het vermaarde werk The Divine Legation of Moses demonstrated (1737) van de hand van William Warburton (1698-1779). De Nederlandse titel is: De goddelyke zending van

Mozes, in negen boeken. Door W. Warburton, Dokter der H. Godgeleerdheid, en thans Lord Bisschop van Glochester. Naar den Vierden Druk uit het Engelsch vertaald. De eerste uitgave was 1761-1770 te Amsterdam verschenen. Uit een opdracht aan "Den Doorlugtigen, Hoogsteerwaardigen Heer William, Bisschop van Gloucester", gedateerd "Amsterdam, den 17 van Wintermaand, 1770" en ondertekend met "ABR.AR. van der Meersch" wordt duidelijk dat de vertaling het werk van Van der Meersch is geweest ²³⁾.

Eén van de redenen waarom Van der Meersch dit boek vertaalde, was dat hij het gewoon een prachtig boek vond. Bovendien vond hij in Warburton een gelijkgestemde geest, die Grotius en Episcopius, de eerste hoogleraar aan het Remonstrants Seminarie, citeerde. De remonstrante ideeën zijn ook de uwe, schrijft Van der Meersch. Warburton zou geen remonstranten afwijzen, zoals men hier te lande doet; hij staat ver af van de handelwijze der "ongeleerde Kalvinische Yveraren". Van der Meersch moet - opvallend voor die tijd - de Engelse taal vrij goed beheerst hebben. De briefwisseling die hij in de jaren 1761-1771 met Warburton onderhoudt, wordt van zijn kant echter in het Latijn gevoerd (cf. Tideman 1862).

Wat geldt voor de relatie Van der Meersch-Warburton, mag ook algemener gesteld worden. "The Remonstrants of the later seventeenth century and of the eighteenth century were enlightened theologians" en hun denken was verwant aan dat van een aantal Engelse theologen (J. van den Berg 1979: 198).

De Divine Legation kan men niet beschouwen als een louter theologisch werk. Behalve lange uitweidingen over de oorsprong van de staat en de godsdienst ²⁴⁾ bevat het boek delen over de oorsprong van de taal. Warburton besteedt veel ruimte aan de "letters" en de "Sprak". Met zijn metafoortheorie staat hij in de traditie van Vico.

He develops, for example, an historical theory of language and script similar to Vico's theory of the three sociolinguistic stages of civilization. Warburton suggests that just as script progressed from the representational picture through the hieroglyph and the ideogram to the alphabetic sound-symbol, so language, at first heavily reliant upon supporting objects and gestures, developed through fable ²⁵⁾ and simile to metaphor (Land 1974: 62); onderstr. toegevoegd).

Deze opvatting is vooral van belang voor Warburtons speculaties over de Egyptische hiëroglyfen; deze werden afzonderlijk in het Frans gepubliceerd als Essai sur les hieroglyphes des Egyptiens (Parijs 1744). Dit Essai doet Condillac de suggestie aan de hand van de mogelijkheid van een zuivere gebarentaal - een gedachte die Warburton zelf er niet op na hield (Land 1974: 62).

Sporen van Warburtons invloed in Frankrijk vindt men o.a. in Court de Gébelins Le Monde primitif (1773-1784), De Brosses' Traité de la formation mécanique des langues (1765). Ook de auteurs van de vermaarde Encyclopédie wisten zijn werk te vinden (Cherpack 1957: passim). Maar reeds eerder waren de linguïstische opvattingen van Warburton verwerkt in het invloedrijke Essai sur l'origine des connaissances humaines van Condillac, dat in 1746 was verschenen. Vooral in het derde deel van De goddelijke zending van Mozes besteedt Warburton aandacht aan "De oorsprong en vorderingen der sprake". In den beginne was de taal uiterst ruw van karakter en daarom werd ze aangevuld met tekens: er ontstond een gemengd geheel van woorden en daden. Condillac knoopt hierbij aan. Van de gebaren waren die het belangrijkste die met de stem werden voortgebracht, de "cris naturels" of interjecties. In identieke situaties (angst, honger e.d.) ging men ertoe over, bewust te doen wat daarvoor alleen instinctief was gedaan. "Les cris naturels", aldus Condillac, "servirent de modèle pour se faire un nouveau langage". Dit proces zou langdurig zijn, maar de basis was gelegd. De natuurlijke tekens van de oorspronkelijke taal zouden langzamerhand vervangen worden door de taal van arbitraire tekens, van woorden. "The dominion of Speech", schreef Horne Tooke, "is erected upon the downfall of Interjections" (Aarsleff 1967: 22-23).

Schrijven en spreken zijn beide aan één bron ontsproten; ze zijn uitgevonden "uit noodzakelykheid, opdat men onderling zyne gedagten zoude kunnen mededeelen" (Warburton 1778,3: 229). Voor zijn definitie van teken verwijst Warburton naar Augustinus' "signa sunt verba visibilia, verba signa audibilia": "Tekens zijn zichtbare woorden, en woorden zijn hoorbare tekens" (Warburton 1778,3: 133).

In 1739 publiceerde Warburton zijn Vindication of Mr. Pope's Essay on Man, een vroege proeve van "close reading" van het gedicht dat ook aan Weiland niet onbekend is gebleven ²⁶⁾. Dat Weiland dit boek gekend heeft, kan ik thans niet bewijzen. Weilands bekendheid met de (vertaling

van de) Divine Legation kan ik evenmin aantonen, wel aannemelijk achten. Maar hij is wel (indirect) met sommige van Warburtons ideeën geconfronteerd: in het nog te bespreken werk van Hugh Blair worden de gedachten van Warburton nl. niet onvermeld gelaten. En direct of indirect - via Court de Gébelin hebben ze ook Adelung bereikt.

In Weilands theologisch werk zijn overigens maar weinig verwijzingen naar opvattingen over taal of taalkunde te vinden. In zijn godgeleerde verhandeling over de vraag "Hoe zal men den grondregel der protestanten, dat ieder christen, zynes verstand magtig, geregtigd, en, naar zyne bekwaamheid, verplicht is, om in zaaken van den godsdienst, voor zichzelf te oordeelen, duidelykst verklaaren, en deszelfs aanneemlykheid ten bondigsten bewyzen?", in 1791 door Teylers godgeleerd genootschap met een "zilveren eerprys" bekroond, spreekt hij over de "in onze dagen, aenmerklyk verbeterde taelkunde". Deze zou een bijdrage kunnen leveren aan een betere bijbelvertaling. Weiland merkt op dat ondanks het feit dat beroemde mannen als Schultens, Semler en Michaelis in dit kader werkzaam zouden kunnen zijn, er toch nog de nodige problemen zullen blijven bestaan (Weiland 1791: 615).

J.S. Semler (1725-1791) en J.D. Michaelis (1717-1791) behoren tot de Duitse kritische theologen van de achttiende eeuw. Semler geldt als belangrijkste representant van de Verlichting op theologisch gebied in de achttiende eeuw. Michaelis was een vermaard oriëntalist, theoloog en polyhistor; op een studiereis in het begin van de veertiger jaren van de achttiende eeuw bezocht hij Leiden, waar hij Schultens leerde kennen. In verband met Weilands betoog over een nieuwe bijbelvertaling (1791: 615-617) merk ik op dat van Michaelis al een Duitse vertaling van het Oude Testament het licht had gezien (1769-1783) en dat ten tijde dat Weiland zijn verhandeling schreef ook van het Nieuwe Testament een vertaling aan het verschijnen was (1790-1792). Merk verder op dat in de achttiende eeuw talrijke theologische geschriften van Michaelis in het Nederlands zijn vertaald.

Ook was van hem in 1771 de Prysverhandeling over den wederkeerigen invloed van de aangenoomen begrippen onder een volk op de nationaale taal en van de taal op de nationaale wyze van denken verschenen in het Nederlands, in de vertaling van Cornelis van Engelen. In dat verband zij

het volgende vermeld. In 1810 en in 1818 (herhaling) werd door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem een prijsvraag uitgeschreven met de volgende strekking:

Daar het een bekend gezegde is, dat in de Spreekwoorden de wijsheid der volken zich vertoont, en het van belang schijnt, zoo voor de Wijsgeerige Menschkunde als Staatskunde, den invloed te onderzoeken, dien de spreekwoorden op de verstandelijke en zedelijke beschaving eener Natie hebben en omgekeerd: zoo vraagt de Maatschappij: Eene Wijsgeerige beschouwing van de meest bekende eigenaardige en nationale spreekwoorden der Hollandsche Natie, en tevens een zoo veel mogelijk geschiedkundig betoog van den wederzijdschen invloed dier spreekwoorden op de volksbeschaving en het volks-karakter, en van beide wederom op die spreekwoorden zelve? Men verlangt dit onderwerp bepaaldelijk op onze Natie betrekkelijk gemaakt te zien. Voor een voldoende antwoord op deze vraag wordt bij den gewonen gouden eerprijs een premie van 30 ducaten aangeboden (De Bruijn 1977: 120).

In de jury had ook Pieter Weiland zitting, maar ik meen dat geen van de twee niet-ondertekende juryrapporten van zijn hand is. Het is overigens de enige keer dat Weiland in een jury van deze Maatschappij is benoemd, in tegenstelling tot Siegenbeek, die veelvuldig bij de activiteiten van deze Maatschappij betrokken is geweest.

Het enige, in 1818 binnengekomen antwoord was dat van M.C. van Hall; het droeg de titel Verhandeling behelzende eene wijsgeerige beschouwing van de meest bekende eigenaardige en nationale spreekwoorden der bewoners van de Noordelijke provincien van dit Rijk en telde 66 pagina's. Van Hall traceerde de verschillende spreekwoorden naar hun terrein van oorsprong (recht, visserij, spelen e.d.). Ze weerspiegelen iets van het verstand des volks. Spreekwoorden en volkskarakter beïnvloeden elkaar wederzijds, stelt hij in een overigens weinig filosofisch betoog. Dit antwoord werd niet bekroond. De auteur werd verweten dat hij "Spreekwoorden, Spreuken en Spreekwijzen oneigenaartig vermengd" had; bij uitbreiding en bondiger bewerking werd hem desalniettemin bekroning in uitzicht gesteld. In zijn juryrapport schrijft J.W. te Water:

Wie overtuigd is, met Michaelis en andere geleerden, van den wederzijdschen invloed op de volksbeschavinge en het volkskarakter, en van deze beide wederom op de talen zelve, kan evenmin dien wederzijdschen invloed in twijfel trekken ten aanzien van de oorspronkelijke Nationale Spreekwoorden ²⁷⁾.

Ook Weiland zag een relatie tussen de volksaard en de taal. "Hoe armer, ruwer en zinnelijker eene natie is, des te armer en harder is hare taal; hoe bloeiender en beschaafder zij is, des te woordenrijker, krachtiger en bevalliger zal hare taal zijn. De taal eens volks is derhalve het ware afdrukkel van deszelfs karakter en beschaafdheid" (Weiland 1805: 3; Inleiding, §5). Soortgelijke gedachten vormen een hoeksteen in Schlegels verhandeling Ueber die Sprache und Weisheit der Indier uit 1808.

Ook langs andere weg kwam de theoloog Weiland in aanraking met problemen op het gebied van de taalkunde, beter gezegd: op het gebied van de taalgebruikstheorie. We komen hier op het gebied van de homiletiek, de kanselwespreekendheid. Daarover het volgende. Omstreeks 1770 begint voor ons land een nieuw tijdperk op het gebied van de predikkunde. Bij de "oude" methode kwam het aan op uitlegging en verklaring van elk woord van de Schrift. Hiertegenover stelde de Leidse hoogleraar Ewald Hollebeek ²⁸⁾ in een verhandeling over "De beste wijze van prediken" (1768), waarvan in 1770 een vermeerderde, met voorbeelden toegelichte uitgave verscheen ²⁹⁾, de Engelse, d.i. de synthetische methode ("quae vulgo anglicana dicitur").

Terwijl de nationaal-analytische methode "in 't eindelooze ontleedde en verdeelde" (Knappert 1912: 132), kenmerkt de nova methodus, "wat bijzondere wijziging ook haar in der tijd mag gegeven zijn", zich hierdoor, "dat zij de woorden der Schrift eenvoudig en beknoptelijk verklaart, voorts, als op haar hoofddoel, zich toelegt, om den zakelijken inhoud van den tekst, hetzij leerstuk, pligt, profeetie, of geschiedenis, te ontwikkelen, te betoogen, en tot stichtelijk gebruik aan te wenden" (Broes 1825,2: 151-152).

Hollebeek prefereerde deze methode, van Tillotson - "Het licht zijner leerredenen ging vóór anderen in duisternis op", zegt Broes -, Watts en

Doddridge ³⁰⁾, die "de tekstwoorden kort verklaren en boven alles in verband brengen met het vrome leven naar de behoeften der verschillende toehoorders", schrijft Hollebeek, in navolging van Gilbert Burnett, A discourse of pastoral care (Knappert 1912: 132). Van Tillotson moet de verbetering in de preekwijze in Nederland grotendeels worden afgeleid (Broes 1825,2: 155), "voornamelijk aan de fakkel der Engelschen, bijzonderlijk van Tillotson" ontsteekt immers Hollebeek zijn licht (Siegenbeek 1835: 219). De term "Engelse methode" werd een begrip. "Hollebeekiaan" stond in die dagen gelijk aan "Engelschen preëker" (Broes 1825,2: 155). Het waren vooral dissenters die Hollebeek volgden; deze kwam zo in een geur van ketterij te staan. "De Engelsche preekwijze is het kenteeken van den tolerant", schrijft een orthodoxe predikant in die dagen. Het komt immers niet aan op "mooi" preken; ieder woord dienende ter zaligheid (Knappert 1912: 132-133). Hollebeek kreeg ook steun, met name van leerlingen als J.H. Pareau, P. Weiland, J.H. van der Palm, N.C. Kist (Knappert 1912: 133). In Groningen gaf Chevalier een college over de Engelse preekmethode (1771-1772).

Had Hollebeek eenmaal de aanzet tot een verbetering van de homiletiek gegeven, "[n]adat de goede predikwijs in de Nederlandsche Kerk zich eens had gevestigd, waren haar, tot toenemende verbetering, de uitlandsche voorbeelden niet meer volstrekt nodig" (Broes 1825,2: 157). Tot de uitbouw van de nieuwe preekwijze strekten de werken van Hugh Blair, "die voor menigeen een leidsman werd" (Hartog 1887: 292). Behalve kerkleraar was deze man ook "hoogleraar in de fraaije letteren en welsprekendheid te Edenburg, ons sedert dertig jaren wijdberoemd" schrijft Broes in 1825 (2: 153). Blairs Sermons (1777-1801) werden in het Nederlands vertaald door de doopsgezinde predikanten Lipkens en Tichelaar (Siegenbeek 1835: 221); ze verschenen in tien delen te Amsterdam (1778-1803) en overtroffen in de ogen van Siegenbeek en zijn tijdgenoten "merkelijk ... zijne Engelsche voorgangers", Tillotson inclus. Bovendien verscheen hier in 1790 een vertaling in het Frans door B.S. Frossard, zodat de preken binnen ieders bereik waren (Hartog 1887: 293). ³¹⁾

In 1783 ging Blair met emeritaat en in hetzelfde jaar verschenen zijn Lectures on Rhetoric and Belles Lettres. Reeds in 1788 kwam het eerste deel van de Nederlandse vertaling op de markt, de beide andere delen

verschenen in respectievelijk 1789 en 1790. De vertaler maakte zich in de eerste druk niet bekend; het was de rector van de Deventer Latijnse School, Herman Bosscha, die in 1787 op politieke gronden uit zijn ambt was ontzet. In 1795 werd hij te Harderwijk tot hoogleraar benoemd, onder meer in de welsprekendheid.

In zijn voorrede stelt Bosscha dat de Nederlanders zich meer en meer op de "beschaaving hunner taale" hebben toegelegd, maar dat het met de welsprekendheid maar treurig gesteld was:

De oorzaak van dit alles is, mijns oordeels, voor een groot gedeelte aan gebrek van bekwaame handleiding tot [sic] te schrijven. Terwijl het aan geene Leerstelsels der Spraakkunst ontbreekt, en dagelijks zeer goede Verhandelingen over bijzondere gedeelten der Taale te voorschijn komen, blijft onze Natie van een goed Samenstel der Redekunst tot hier toe verstooken (Bosscha 1788: iv).

Toen Blairs Lectures hem in handen vielen, meende hij gevonden te hebben wat hij zocht, "de regels der Redekunst in deze Verhandelingen over dezelve overal in beoeffening gebracht". Zo zette hij zich aan de vertaling, de Duitse vertaling door K.G. Schreiter ³²⁾ daarbij als hulpmiddel hanterend. Zijn vertaalactiviteiten deden hem "hoon en ... nadeel, mij door menschen aangedaan" (Bosscha 1788: ix) enigszins vergeten. Aan zijn vertaling voegde hij een bescheiden aantal aantekeningen toe.

In de Nieuwe Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen was geklaagd over het gebrek aan stijlbeheersing in redevoeringen en geschriften. De Letteroefeningen menen dat de vertaling van Blairs Lectures dan ook in een behoefte voorziet (Hartog 1887: 309). De eerste druk van de Nederlandse vertaling verscheen als Lessen, over de redekunst en fraaie wetenschappen; de tweede "vermeerderde en verbeterde druk" als Lessen, over de redekunst en fraaie letteren in 1804, het jaar waarin Bosscha zijn professoraat te Harderwijk verwisselde voor een leerstoel in Groningen.

In de jaren 1832-1837 verzorgde de Groningse hoogleraar "in de Nederlandsche Letterkunde en welsprekendheid" B.H. Lulofs een nieuwe uitgave van de Lessen. Aan de vertaling van Bosscha hoefde hij niet veel te corrigeren; wel voegde hij er een uitgebreid notenapparaat aan toe. Zijn aantekeningen dijen uit tot een duizend bladzijden, wat Lulofs doet verzoeken dat hij beter zelf een nieuw boek had kunnen schrijven. Een re-

censent meent overigens, dat de aantekeningen voor 29/30 overbodig zijn; ze getuigen wel van de grote belezenheid van de hooggeleerde, maar geven niet adequaat de ontwikkelingen weer die na het verschijnen van Blairs werk in 1783 hebben plaatsgevonden. Hij erkent uiteraard de waarde van de Lectures: 'voorzeker heeft geen werk in zijn' tijd meer bijgedragen tot vorming van den goeden smaak, dan Blairs Lectures' (Veritas Odium Parit 1838: 512). Ondanks deze ongunstige kritiek werd de editie-Lulofs in 1845 nogmaals op de pers gelegd.

Uiteraard werd in de Lessen veel aandacht aan de kanselwelsprekendheid besteed. Zo ging dat boek dan ook als referentiepunt gaan functioneren bij het opzetten van preken. De remonstrantse predikanten M. Stuart en P. van der Breggen Pauw brengen in Joseph in leerredenen (Amsterdam 1798-1799) een dertigtal leerredenen bijeen. In hun voorrede verwijzen zij naar Blairs Lessen en geven te kennen zijn model te willen volgen. Overigens moeten ze in hun narede erkennen, niet aan de door Blair gestelde eisen te hebben kunnen voldoen; die waan is 'verre van ons', schrijven Weilands Amsterdamse collega's.

Weiland zelf bracht in 1794 een aantal Leerredenen samen, naar de behoeften van onzen tijd. De uitgave van 1794 was als eerste deel bedoeld van een grotere reeks. In zijn voorbericht schrijft Weiland:

mijn oogmerk is, om deze verzameling van Leerredenen ... tot, ten minste vier zulke deelen te brengen, als dit is. Bij het laetste deel zal ik een voorbericht voor het geheele werk voegen, waaruit onder anderen, zal blijken, welke stukken oorspronkelijk, welke van elders ontleend, of naer anderen gevolgd zijn.

De geest die uit dit werk spreekt, is verwant aan die van de "Protestant Enlightenment" en het Schotse moderatisme: "strong attachment to the cause of rational piety, practical Christianity and religious and civil liberty" (J. van den Berg 1979: 197). Vergelijk de karakteristiek die van Weilands preken gegeven is: Hartog merkt op, dat de Remonstranten veelal "praktisch" bleven en acht dit ook een kenmerk van Weiland (1794).

Hij verklaart de Schrift en ontwikkelt de waarheid door haar geleerd, ofschoon het verband tusschen die twee

deelen somtijds zeer los is, en zij niet zelden meer naast elkander staan dan dat zij elkander zouden ondersteunen. De taal kon onder zijne handen niet dan winnen (Hartog 1887: 344).

In de Leerredenen worden de verschillende voorschriften, die in de evangeliën en brieven van het Nieuwe Testament voorkomen, verstandelijk-moralistisch uitgelegd. In zijn preek "Over den waren godsdienstijver" schrijft Weiland:

De proefsteen des waren godsdienstijvers is dit: hij beoogt dezelfde zaak, welke de godsdienst bedoelt, namelijk de bevordering der menschelijke welvaart.

Naar aanleiding van 1 Cor. 10: 24 gewaagt hij niet alleen van de "onredelijkheid der baetzucht", maar ook van de "verplichting ter bevordering van het algemeen welzijn" (Haentjens 1959: 137; Zilverberg 1978b: 422).

Een vervolg op het eerste deel is echter nooit verschenen, zodat de beloofde verantwoording achterwege is gebleven. In hoeverre hij eventueel aan Hugh Blair heeft ontleend, valt zonder nader onderzoek moeilijk te zeggen ³³⁾.

Zoals hierboven geschetst komen vanuit de theologie verschillende taalkundige probleemstellingen naar voren. Aan de ene kant vragen omtrent verklaring en vertaling van de bijbel, aan de andere kant vragen over de manier waarop men de taal bij de prediking moest hanteren. Het blijkt, dat men zich, zeker in kringen van dissenters, niet beperkte tot de vaderlandse literatuur; voor wie geen vreemde talen beheerste, werd er veel vertaald. Maar op de vraag naar de buitenlandse achtergronden van de achttiende-eeuwse Nederlandse taalkunde heeft de bestaande secundaire literatuur nog geen systematisch antwoord gegeven. Meer toegespitst: in de literatuur wordt wat betreft Weiland veelal het accent gelegd op zijn navolgen van Adelung; ik neem evenwel aan, dat hij ook wel ander werk heeft bestudeerd. "We need a history of the philosophy of language in the seventeenth and eighteenth centuries", merkte Michael (1970: 518) op, en voegde eraan toe: "but it must be based on a closer study than has yet been made of the considerable linguistic literature". Die relevante "linguistic literature" zal zich vaak juist in niet specifiek taalkundige werken bevinden.

3.2.4.

3.2.4. Uit de wordingsgeschiedenis van de *Nederduitsche spraakkunst*

3.2.4.1. Inleiding

In de uitnodiging van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde voor de jaarvergadering van 1789 werd als punt 7 opgevoerd de verkiezing van nieuwe leden, onder wie Pieter Weiland, een "Taalkundige", en diens stadgenoot en medelid van Studium Scientiarum Genitrix, de koopman Dirk Erkelens (1744-1812), eveneens als "taalkundige" aangeduid. Beiden waren "voorgesteld door den Heer Nozeman". Deze Leidse remonstrantse predikant was een zoon van de in de kringen der Maatschappij zeker niet onbekende Cornelius Nozeman (1721-1786) - deze laatste was in 1767, één jaar na de oprichting, lid geworden (zie Kossman 1966: passim) en als remonstrants predikant was hij Weilands directe voorganger te Rotterdam geweest. Nozeman jr. was in 1787 als "taalkundige" lid van de Maatschappij geworden; hij had in hetzelfde jaar als Weiland zijn studie aan het Remonstrants Seminarie afgesloten en in de periode 1790-1795 was hij één van Weilands collega's te Rotterdam. Op zijn voordracht nu werden Weiland en Erkelens op "den 30sten van Zomermaand 1789" gekozen tot lid.

Weiland werd lid van de Maatschappij op een moment dat daar een belangrijk initiatief in het slop geraakt was. In 1769 had het lid Ahasverus van den Berg een vroeger plan tot het vervaardigen van een algemeen "oordeelkundig Nederduitsch woordenboek" opnieuw onder de aandacht gebracht. Zijn voorstel, de leden van de Maatschappij in te schakelen, vond weerklank. Na enkele jaren commissiewerk lag er een "Beredeneerd Plan" op tafel, later gevolgd door een "Ontwerp tot het vervaardigen van een Algemeen, Omschryvend, Woordenboek der Nederlandsche Tale". Dat laatste werd in 1774 aangenomen. Verscheidene leden togen aan het werk en leverden uittreksels voor het woordenboek. Hoewel het werk aan het woordenboek een voorwerp van aanhoudende zorg voor de Maatschappij is geweest, hebben gebrek aan coördinatie en centrale leiding ertoe geleid, dat het woordenboek in "voorbereidingen en lapmiddelen" (Kossman 1966: 161) bleef steken: het "vaderlandsche plan" was mislukt, na 1794 bleef de zaak rusten.

Het is Weiland, die voor een deel de draad weer opneemt. In 1796 bericht hij aan de jaarvergadering, dat hij van plan is om een "taalkundig

Nederduitsch Woordenboek" te vervaardigen dat voldoet aan enkele van de eisen die voorkomen in het beredeneerd plan van de Maatschappij, "in zo verre dezelve alleen der regte spelling der woorden betreffen". Daartoe verzoekt hij nu gebruik te mogen maken van de door de Maatschappij reeds bijeengebrachte gegevens. De vergadering juicht zijn initiatief toe en belooft hem alle mogelijke steun. Met "stalen volharding" (M. de Vries) wijdde de Rotterdamse predikant zich aan zijn taak. Het Nederduitsch taalkundig woordenboek verscheen in elf delen tussen 1799 en 1811.

Het eerste deel (1799) bevat een bijna tweehonderd pagina's tellende inleiding. Aan het slot daarvan refereert Weiland kort aan de vroegere plannen van de Maatschappij. Zij die met de Handelingen van de Maatschappij vertrouwd zijn, "zullen wel rasch bespeurd hebben, dat deze Inleiding, over het geheel genomen, eene beantwoording der TAALKUNDIGE VRAGEN is, door genoemde Maatschappij aan hare Leden voorgesteld ..." (Weiland 1799: 196). Deze Taalkundige vragen waren in 1775 voorgelegd, toen bij de voorbereiding van het woordenboek duidelijk werd, dat over de spelling en over de "grammatikale gebruiken" (Kossmann 1966: 150) nadere besluiten nodig waren. "In hoeverre", luidt één der vragen, "moet men zich, in het opmaken der Taalregels, houden aan de Oude? en in hoeverre aan de hedendaagsche Taalgebruiken? En in hoeverre moet men de verwantschapt Dialecten en de gezonde reden daarin te hulpe nemen?". Dit wijst er overigens op, dat de norm voor de reglementerende grammatica nog altijd niet vast lag. De Maatschappij vond deze vraag zo belangrijk dat zij er in 1778 een prijsvraag van maakte. Slechts één antwoord kwam binnen, maar werd niet bekroond. Het was tenslotte Weiland, die een antwoord gaf op de Taalkundige vragen als geheel (cf. Knol 1977: 108).

In Duitsland had te zelfder tijd J.C. Adelungs Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart (1774-1786) een ongewone bijval gevonden (Raumer 1870: 212), zodat spoedig een tweede vermeerderde en verbeterde uitgave het licht zag (1793-1801). Dit woordenboek is Weiland tot voorbeeld geweest (De Tollenaere 1977: 226). Het zal nu blijken, dat Weiland op de Taalkundige vragen antwoorden heeft geformuleerd eveneens aan de hand van het werk van "Deutschlands grooten Taalleeraar J.C. Adelung". In het verlengde van dat antwoord, de "Inleiding", ligt de Nederduitsche spraakkunst van 1805.

3.2.4.2. 1799: de "Inleiding"

Op bladzijde 1 van de "Inleiding" schrijft Weiland:

Daar iedere taal uit woorden zamengesteld is, zoo bepaalt de SPRAAKKUNST zich tot twee hoofdzaken; voor eerst, tot de woorden op zich zelven; ten andere, tot derzelver zamenvoeging.

Dit is een minimalistische formulering van hetgeen we al bij Moonen vinden (Knol 1977: 79). Aangezien Weiland zich niet voorgenomen had "eene eigenlijke Spraakkunst te schrijven" (1799: 76), kon een syntaxis achterwege blijven. De "woorden op zich zelve" behandelde hij in een tweetal hoofdstukken; "Van de letteren" (5-75) en "Van de algemeene taaldeelen, of deelen der rede" (76-196). Dit houdt in, dat Weiland zich hier beperkt tot de "spelling", de "etymologie", die traditiegetrouw de uitspraak, de spelling, declinatie en conjugatie behandelde en tevens de onverbuigbare woorden. Ik zal me in het vervolg concentreren op het tweede hoofdstuk, waar Weiland een tiental woordsoorten onderscheidt. Ze worden in twee groepen opgedeeld: de eerste zes rededelen (zelfstandig naamwoord, lidwoord, bijvoeglijk naamwoord, voornaamwoord, werkwoord en deelwoord) "zijn veranderlijk, of worden op verscheidene wijzen veranderd", de vier laatst vermelde (bijwoorden, voorzetsels, voegwoorden, tussenwerpsels) "zijn onveranderlijk" (1799: 77). In 1805 zal Weiland drie hoofdsoorten onderscheiden (1805: 47).

Dat Weiland zich een leerling noemt van J.C. Adelung en Lambert ten Kate, is onder andere door De Vooy (1947: 70) al eens aangestipt, onder verwijzing naar het voorbericht van de Nederduitsche spraakkunst, waar Weiland te kennen geeft, dat hij voor de samenstelling van zijn spraakkunst gebruik heeft gemaakt van dezelfde bouwstof, die hij in het voorbericht van de "Inleiding" heeft vermeld, "en inzonderheid van de schriften van Duitschlands grooten Taalleeraar J.C. ADELUNG, en onzen onsterfelijken L. HERMANZ. TEN KATE" (1805: xvi-xvi[i]). De invloed van Adelung is zeer aanzienlijk geweest, zozeer zelfs dat men Weiland van plagiaat heeft beschuldigd (Wuerth 1823: xxviii). Merk overigens op, dat Weiland in het "Voorberigt" bij het Woordenboek duidelijk aangeeft, dat hij behalve van een aantal Nederlandse geschriften ook van een aantal buiten-

landse woordenboeken gebruik gemaakt heeft, waaronder dat van Adelung, maar bovendien van het Umständliches Lehrgebäude (1782) van laatstgenoemde. En dat is geen woordenboek, maar een grammaticaal werk. Verder verheelt Weiland in deel twee van de "Inleiding" geenszins, dat hij aan Adelung schatplichtig is. Op p. 88-89 wordt naar aanleiding van het aantal naamvallen in het Nederlands omstandig geciteerd uit het Lehrgebäude, het werk van "Deutschlands groote Taalmeester, JOH. CHRISTOPH. ADELUNG" (1799: 88). Een noot over de taal der Lappen wordt eveneens aan dat boek ontleend (1799: 89n). En ook op andere plaatsen geeft Weiland te kennen, het Lehrgebäude te hebben geraadpleegd (1799: 147, 148). Men kan niet beweren, dat Weiland zijn voornaamste bron aan het oog van de lezer onttrekt. Gezien Weilands expliciete referenties aan Adelung 1782 ligt de veronderstelling voor de hand, dat de "Inleiding" gemodelleerd is naar het werk van de grote Duitse taalmeester. Weiland mag zijn inleiding in 1799 dan wel niet, als Adelung 1782, in genummerde paragrafen hebben opgedeeld, in ieder geval maakt hij gebruik van een zelfde typografisch hulpmiddel als Adelung: in de marge geeft hij cursief aan, welk onderwerp aan de orde is (cf. Weiland 1799: 194 "Uitdrukkingen van inwendige gewaarwordingen"; Adelung 1782, 2: 203 "Ausdruck der innern Empfindungen"). En wat bij Adelung uit een vettere letter gezet is, keert bij Weiland veelal in cursief terug.

Tegen de zojuist geopperde veronderstelling verzet zich de indeling van de stof niet. Het tweede gedeelte van de "Inleiding", "Van de algemeene taaldeelen, of deelen der rede" (1799: 76-196), correspondeert met het tweede stuk van Adelungs deel één, getiteld "Von den Wörtern als Redetheilen und ihrer Biegung" (1782, 1: 276-884; 2: 3-208). De succesvolle behandeling van de rededelen loopt grotendeels parallel. Adelung heeft elf rededelen, terwijl Weiland er maar tien bespreekt: bij hem komt het telwoord als apart rededeel niet voor. Beide auteurs beginnen met de behandeling van het zelfstandig naamwoord. Vergelijk:

Adelung 1782, 1: 275; §99

Das Substantivum oder Hauptwort, der wichtigste Redetheil, auf welchen sich alle übrigen beziehen, und um dessen Willen sie ingesamt vorhanden sind.

Weiland 1799: 77

Een zelfstandig naamwoord is het gewigtigste deel der rede, tot welk alle de overigen in betrekking staan, en om welks wil zij voorhanden zijn.

Weiland volgt het werk van Adelung nauwgezet, zij het dat hij over het geheel genomen veel beknopter moet zijn en talrijke theoretische passages van Adelung weglaat. Voor het overige echter vertaalt hij hele stukken letterlijk, voorbeelden incluis. Vergelijk voor dat laatste bijvoorbeeld Weiland 1799: 93, "Adams Nakomelingen", "De landen des Konings", "De burgers dezer stad" met Adelung 1782,2: 310-312, "die Nachkommen Adams", "die Länder des Fürstens", "die Einwohner der Stadt". Een aantal voorbeelden van vertaling laat ik met het Duitse origineel hieronder volgen.

(1)

Adelung 1782,1: 369; §156

Wäre jedes Wort dasjenige geblieben, was es seiner ersten Bestimmung nach vermutlich seyn sollte, nemlich ein eigener Nahme des Dinges, welches es bezeichnet, so würde jedes Substantiv nur auf einerley Art vorhanden seyn, weil jedes einzelne Ding nur ein einiges ist. Allein, alle Substantive wurden unvermerkt Appellativa oder Gattungswörter, und bezeichneten als solche allemahl ganze Classen oder Gattungen von Dingen einer Art. ...

Weiland 1799: 82

Ware ieder woord datgene gebleven, wat het, volgens zijne eerste bestemming, vermoedlijk, moest wezen, naamlijk een eigennaam der zaak, welke het beteekent, dan zoude ieder zelfstandig naamwoord, slechts, op eenerlei wijs voorhanden en enkelvoudig zijn. Dan, alle, zelfstandige naamwoorden werden, ongemerkt, gemeene naamwoorden, en beteekenden, als zoodanige, verscheidene zelfstandige dingen, tot eene en dezelfde soort behorende. ...

3.2.4.2.

(2)

Adelung 1782,1: 644; §314

Manche zusammen gesetzte Adverbia und Adjectiva sind durch den ersten Theil der Zusammensetzung schon so genau bestimmt, das keine Steigerung mehr möglich ist; blutfremd, steinhart ...

Weiland 1799: 110-111

... zulke zamengestelde bijvoeglijke naamwoorden, welker eerste gedeelte reeds zoo naauwkeurig bepaald is, dat geene vergrooting daarbij meer gedacht kan worden: ... bloedlaauw, ijzersterk enz. ...

(3)

Adelung 1782,1: 784; §419

Wenn man bis auf den Ursprung der Sprache zurück geht, und die wahre Art und Weise derselben nicht verkennen will, so ist der Grund der abweichenden Verborum sehr leicht entdeckt.

Weiland 1799: 133

Wanneer men tot den oorsprong der taal teruggaat, en derzelver waren aard niet miskennen wil, dan is de grond dezer ongelijkvloeiendheid ligtlijk te ontdekken.

(4)

Adelung 1782,1: 872; §441

... Sie heissen Reciproca, weil sie das Prädicat, welches sie ausdrucken, auf das Subject zurück führen. Da nun dieses Subject hier in einem gedoppelten Verhältnisse erscheint, einmahl als der thätige, und das andere Mahl als der leidende Gegenstand, so muss es auch zweymahl genannt werden.

75

3.2.4.2.

Weiland 1799: 145

Wederkeerige werkwoorden zijn zulken, die de daad, welke zij uitdrukken, tot den persoon terugvoeren, van wien zij uitging. Daar nu deze persoon, hier, in eene dubbele betrekking voorkomt, eerst als werkend, en dan als lijdend, zoo moet hij ook tweemaal genoemd worden ...

(5)

Adelung 1782,2: 190; §541

Die Conjunctionen sind gleichfalls Umstandswörter, aber Umstandswörter welche das Verhältniss zwischen den Sätzen und ihren Gliedern bezeichnen.

Weiland 1799: 191

De voegwoorden zijn, insgelijks, bijwoorden, maar zulke, die de betrekking van de eene rede op de andere, gelijk ook die, welke derzelver leden op elkander hebben, aanduiden.

(6)

Adelung 1782,2: 200; §545

Wir kommen nunmehr zu den letzten Classe der Redetheile, den Interjectionen, welche nicht sowohl, wie die übrigen, Ausdrücke gewisser Begriffe, als vielmehr der Empfindungen als blosser Empfindungen sind, daher man sie auch füglich Empfindungswörter nennen kann, welcher Nahme ihrer Bestimmung vollkommen angemessen ist. Der von ältern Sprachlehrern gebrachte Nahmen Zwischenwörter ist eine buchstabliche Übersetzung des Lateinischen Interjectio; beyde sind von einem bloss zufälligen Umstande hergenommen, der nicht einmahl beständig ist, indem sie eben so oft zu Anfange und am Ender einer Rede, als in der Mitte stehen können und wirklich stehen.

Weiland 1799: 193

Eindelijk zijn wij tot de laatsten der taaldeelen, of deelen der rede, genaderd, naamlijk de tusschenwerpsels, welken niet zoo zeer, gelijk de overigen, uitdrukkingen van zekere denkbeelden, als wel van zekere gewaar-

wordingen, zijn. Dat de naam van tusschenwerpsels met derzelver natuur niet zeer overeenkomstig is, blijkt daaruit, dat zij even zoo gevoeglijk aan het begin en einde, als in het midden eener rede, kunnen geplaatst worden.

(7)

Adelung 1782,2: 203; §547

[in de marge] Eintheilung derselben.

Unsere Empfindungen sind von gedoppelter Art, innere, wenn wir uns dessen bewusst sind, was in uns selbst vorgeht, und äussere, wenn wir uns dessen, was an den Dingen ausser uns vorgehet, bewusst sind.

Weiland 1799: 194

[in de marge] Verdeeling derzelven.

Onze gewaarwordingen zijn van tweeerlei aard, inwendige, wanneer wij ons van datgene bewust zijn, welk wij in ons zelve gewaarworden, en uitwendige, wanneer wij ons van datgene bewust zijn, welk bij de dingen buiten ons plaats heeft.

Niet alleen Adelung en Ten Kate zijn Weiland tot gids geweest. Een eenvoudige citatenindex bevestigt de opmerking van Klijnsmit (1982: 137), dat Weiland alle belangrijke Nederlandse taalkundige werken uit de achttiende eeuw heeft verwerkt: "[z]ijn voornaamste bronnen zijn: Verwer 1707, Ten Kate 1723, Huydecoper 1730 (ed. 1782-1791) en Kluit 1763 en 1777". Ook oudere werken als De Heuter (1581) en Kok (1649) zijn hem niet onbekend.

Wat de buitenlandse bronnen betreft: behalve voor het woordenboek benodigde bronnen zoals het woordenboek van Adelung, J.G. Wachters Glossarium germanicum en Moritz' Grammatisches Wörterbuch worden geciteerd Sanctius' Minerva, in de editie-Perizonius (1714), en Adam Smiths Dissertation on the first formation of languages, zoals afgedrukt in een editie van de Theory of Moral Sentiments (1767³, 1774⁴, 1781⁵). Deze twee werken worden in dit hoofdstuk maar éénmaal aangehaald; de gegevens eruit dienen ter aanvulling, ter illustratie, meer niet. Het was Adelungs werk dat het model verschaftte volgens welk gegevens uit Nederlandse taalkundige werken geordend en beschreven konden worden.

3.2.4.3. 1805: Context

In 1800 was de Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde ontstaan uit een fusie van drie dichtgenootschappen: Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen uit Leiden, Wij Streven Naar Volmaaktheid uit Amsterdam en Studium Scientiarum Genitrix uit Rotterdam. Het initiatief tot die fusie was uitgegaan van enkele leden van het Leidse gezelschap, in het bijzonder van J.H. van der Palm en Matthijs Siegenbeek. Enkele jaren later werd de Bataafsche Maatschappij herdoopt tot de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen. Tot de leden van de Rotterdamse afdeling, het voormalige Studium Scientiarum Genitrix behoorde ook Pieter Weiland, aan wie het voorzitterschap van de Maatschappij al spoedig een keer ten deel viel.

J.H. van der Palm, hoogleraar in de Oosterse talen te Leiden, was in 1799 benoemd tot Agent van Nationale Opvoeding. Reeds in het najaar van 1799 had hij met Siegenbeek gecorrespondeerd en hij vroeg hem zijn gedachten over de spelling op papier te zetten. Toen de Bataafsche Maatschappij zich ging opwerpen als kampioen voor de eenparige spelling, liet de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die hier het initiatief had genomen, haar activiteiten varen. Deze Maatschappij had met het oog op de spellingregeling een commissie van twaalf aangesteld, waarvan ook Van der Palm deel uitmaakte. Alle bescheiden van het Nut in deze werden nu aan de nieuwe maatschappij overgedragen (Siegenbeek 1804: v-vii).

Het voornaamste doel, dat de Bataafsche Maatschappij zich voor ogen had gesteld, was, op het voetspoor van de dicht- en letterlievende genootschappen, waaruit ze was geboren, prijsvragen uit te schrijven en de bekroonde antwoorden met andere literaire produkten uit te geven. Haar streven was de handhaving van de Nederlandse taal in zuiverheid van spelling en woordvoeging, die met de politieke toestanden van die tijden geheel vaag, wanordelijk en onbestemd waren geworden (Lamberts Hurrelbrinck z.j.: 13). Nu had het streven naar centralisering van de "partikularistische" (De Vooy's) zeven Nederlanden in de Bataafse republiek al eerder tot pogingen geleid om de eenheid van taal en spelling te bevorderen. Toen de Bataafsche Maatschappij het initiatief had overgenomen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, werd in september 1801 uit haar midden een spellingscommissie benoemd. Siegenbeek werd secretaris van de

commissie. De commissie bestond uit P. Weiland en B. Fremery namens de Rotterdamse afdeling, G. Brender à Brandis en Y. van Hamelsveld namens de Amsterdamse en C. Rogge en M. Siegenbeek namens de Leidse afdeling van de Maatschappij (cf. Siegenbeek 1804: viii).

Van der Palm, zelf lid van de Bataafsche Maatschappij en als Agent gehouden om alle mogelijke middelen te beramen "om de Nederduitsche taal te zuiveren, te beschaven, en derzelver spelling op eenen gelijken voet in te rigten" (cf. De Vos 1939: 17), pleegde overleg met genoemde commissie. In oktober 1801 vergaderde deze ten huize van Van der Palm. Hieruit resulteerde dat Siegenbeek en Weiland werden aangewezen om zodanige stukken te vervaardigen "als tot de grondslag van verdere deliberatiën zouden kunnen strekken" (cf. A. de Groot 1960: 101), d.w.z. dat besloten werd aan Siegenbeek op te dragen een spellingsregeling te ontwerpen en aan Weiland een spraakkunst samen te stellen. Het resultaat van hun activiteiten is bekend: in 1804 verscheen Siegenbeeks Verhandeling over de Nederduitsche spelling, in 1805 Weilands Nederduitsche spraakkunst. Taalpolitiek gezien was dit een gebeurtenis van de eerste orde. De Nederduitsche spraakkunst is de eerste door de overheid goedgekeurde en voorgeschreven grammatica. Met Siegenbeeks Verhandeling vormt Weilands grammatica de eerste officiële schrijftaalregeling in Nederland; deze is tot in de jaren zestig van de negentiende eeuw in gebruik geweest.

In het "Voorberigt" van de Spraakkunst staat te lezen, dat de Bataafsche Maatschappij besloten had - de formulering is van Tollens, toen algemeen secretaris van de Maatschappij -:

deze spraakkunst voor een werk der Bataafsche Maatschappij van taal- en dichtkunde te erkennen, onder dankzegging aan den Heer WEILAND voor den arbeid en de vlijt aan het vervaardigen dezer spraakkunst besteed, en dus voor het loffelijk volvoeren van den last, aan hem opgedragen (Weiland 1805: ix).

3.2.4.4. 1805: tekst (1)

In het najaar van 1801 moest Weiland zich bezig gaan houden met het vervaardigen van zijn spraakkunst. Eind 1804 was de kopij persklaar, wat inhoudt dat het samenstellen van de Nederduitsche spraakkunst hem drie jaar had gekost. Als we ermee rekening houden, dat hij naast zijn pastorale activiteiten er ook voor moest zorgen, dat de delen van het Nederduitsch taalkundig woordenboek (1799-1811) met enige regelmaat van de pers bleven komen, dan kunnen we ons enigszins een beeld vormen van 's mans door tijdgenoten zo geprezen inzet en ijver.

In 1801 hoefde Weiland niet helemaal van de grond af aan te beginnen. Enkele jaren eerder had hij geschreven:

Daar iedere taal uit woorden zamengesteld is, zoo bepaalt de SPRAAKKUNST zich tot twee hoofdzaken; voor eerst, tot de woorden op zich zelve; ten andere, tot derzelver zamenvoeging.

De eerste bestaat, derhalve, in de regte keus van de letteren, waaruit een woord gevormd wordt; de andere in de regte keus van de woorden, en in derzelver behoorlijke plaatsing, om daarmede eenig denkbeeld uitte drukken (1799: 1).

Welnu, "de woorden op zich zelve" had hij al in de "Inleiding" uitvoerig aan de orde gesteld. Het lag dan ook voor de hand, dat hij voor het eerste gedeelte van zijn te vervaardigen spraakkunst op die "Inleiding" zou terugvallen. Zo werd in 1805 het standpunt van 1799 gehandhaafd:

Daar iedere taal uit woorden zamen gesteld is, zoo bepaalt de spraakkunst zich tot twee hoofdzaken, namelijk tot de woorden afzonderlijk beschouwd, en tot de zamenvoeging van dezelve. De eerste bestaat derhalve in de regte keus van de letteren, waaruit een woord gevormd wordt; de andere in de regte keus van de woorden, en in de behoorlijke plaatsing van dezelve, om daarmede eenig denkbeeld uit te drukken (Weiland 1805: 4-5).

Het eerste deel van de Nederduitsche spraakkunst, "Over de spelling", correspondeert dan ook met het in de "Inleiding" behandelde. Het bestaat net als de "Inleiding" uit twee hoofdstukken:

Inleiding

- I. "Van de letteren en der-
zelve gebruik" (5-75)
- II. "Van de algemeene taal-
deelen, of deelen der rede"
(76-196)

Spraakkunst, eerste deel

1. "Over de letteren van het Neder-
duitsche ABE in het algemeen, en
de vorming der woorden" (11-45)
2. "Over de onderscheidene taal-
deelen, of deelen der rede
(46-202)

Zo kon Weiland in september 1826 ter inleiding van zijn Beknopt Neder-
duitsch taalkundig woordenboek (1826-1830) onder meer schrijven:

Van de breede Inleiding, voor het in 1799 uitgekomen werk
geplaatst, zal ik hier weinig of niets behoeven over te
nemen, dewijl mijne, in naam en op last van het Staatsbe-
stuur der Bataafsche Republiek, in het licht verschenen
nederduitsche spraakkunst, daaruit, voor een groot gedeel-
te, ontleend is, met verandering echter van eenige daarin
voorkomende spelregels, naar aanleiding en op grond der
verhandeling over de nederduitsche spelling van den hoog-
leraar M. Siegenbeek; waarom ik den gebruiker van het be-
knopt woordenboek, waar het noodig is, naar deze mijne
nederd. spraakkunst verwijs (Weiland 1845,1: vii).

Vergelijk hiermee de observatie van Klijnsmit (1982: 137), dat Weiland
in de "Inleiding" uitgebreider over de spelling handelt dan in de
Spraakkunst:

In de Spraakkunst worden geen uitgebreide regels voor de
spelling gegeven omdat in 1804 Siegenbeeks Verhandeling
over de Nederduitsche spelling eveneens "in naam en op last
van het Staats-bewind der Bataafsche Republiek" werd gepu-
bliceerd. Weiland volstaat dan ook vaak met verwijzingen
naar dit werk.

Klijnsmit laat eveneens zien, dat Weiland wat de klankleer betreft
zijn Duitse voorbeeld veelal op de voet volgt. Ik ontleen aan zijn be-
toog (1982: 138) een tweetal voorbeelden ter illustratie:

(1)

Adelung 1782,1: 123-124; §4

Einige werden durch die blosser Öffnung des Mundes, andere aber durch den Druck irgend eines Theiles desselben, gebildet.

Weiland 1805: 12; I, §3

Eenige dezer letteren worden gevormd, door het openen van den mond; de overige, door eenig gedeelte van den mond te sluiten, of te drukken.

(2)

Adelung 1782,1: 177-178; §50

Aus diesen einzelnen Bestandtheilen entstehen sowohl Sylben, als auch Wörter. Eine Sylbe ist ein vernehmlicher Laut, welcher mit einer einigen Öffnung des Mundes ausgesprochen wird.

Weiland 1805: 36-37; I, §48

Uit de zamenvoeging der dus verre verhandelde enkele letteren ontstaan lettergrepen en woorden. Eene lettergreep is een verstaanbare klank, welke met eenige opening of sluiting van den mond uitgesproken wordt.

Naar aanleiding van Weilands opmerking, dat hij de tekst van de "Inleiding" verwerkt heeft in z'n spraakkunst, behoudens een aantal spelregels, wil ik met behulp van enkele voorbeelden, ontleend aan de tweede hoofdstukken van "Inleiding" en Spraakkunst, laten zien, dat hij inderdaad niet te weinig heeft gezegd.

(1)

1799: 77

Een zelfstandig naamwoord is het gewigtigste deel der rede, tot welk alle de overigen in betrekking staan, en om welks wil zij voorhanden zijn. Het is een woord, welk, alleen staande, zonder behulp van een

ander woord, werkelijk eene zelfstandigheid, of het wezen eener zaak, aanduidt, als man, mier, huis; of ook, welk iets onzelfstandigs, en alleen in beschouwing bestaande, maar als zelfstandige aangemerkt wordende, voorstelt, als deugd, schoonheid, grootte, liefde, waarheid, vriendschap, enz.

1805: 50; I, §84

Een zelfstandig naamwoord is het gewigtigste deel der rede, tot het welk al de overige rededeelen in betrekking staan, en om welks wil zij aanwezig zijn. Op zich zelf, en, zonder behulp van een ander woord, duidt het werkelijk eene zelfstandigheid, of het wezen eener zaak aan, als: man, mier, huis, stoel enz. Ook stelt het iets onzelfstandigs, en alleen in beschouwing bestaande, maar als zelfstandig aangemerkt wordende, voor, als: deugd, schoonheid, grootte, liefde, vriendschap enz.

(2)

1799: 91

Deze eerste naamval draagt den naam van regte, omdat dezelve het naamwoord in zijne eerste en regte beteekenis, voorstelt, zonder door verandering van letteren, of geslachtwoorden, verbogen te zijn. De drie overige naamvallen worden van dezen regten, als het grond- en wortelwoord, door verandering van letteren en geslachtwoorden, gevormd en afgeleid, en dragen daarom, in tegenoverstelling, den naam van onregte naamvallen.

1805: 74; I, §149

De eerste naamval wordt de regte genoemd, omdat dezelve het naamwoord in zijne eerste en regte beteekenis voorstelt, zonder door verandering van letteren of lidwoorden verbogen te zijn. De drie overige naamvallen worden van dezen regten, als het grond- en wortelwoord, door verandering van letteren en lidwoorden, gevormd en afgeleid, en dragen daarom, in tegenstelling, den naam van onregte, of verbogene naamvallen.

(3)

Na "voorbeelden van vervoeging" van werkwoorden gegeven te hebben - 1805: 153-173 is nagenoeg identiek aan 1799: 151-170 - volgt een beschouwing over de "zamengestelde werkwoorden".

1799: 170

Eindelijk moet ik nog, met een enkel woord, van de zamengestelde werkwoorden gewagen. Sommigen zijn samengesteld met zelfstandige naamwoorden en bijwoorden, anderen met voorzetselen. Tot de eersten behooren handhaven, weerlichten, kielhalen, dankzeggen, huishouden enz.; tot de anderen liefkozen, waarzeggen enz.; en tot de laatsten aanspreken, bijblijven, doorzetten, insluiten, misvatten, navragen, omloopen, tegenspreken, uitrekken, voorlichten, en vele anderen; gelijk ook bedekken, geleiden, herinneren, ontvangen, verliezen enz.

1805: 174; I, §319

Eindelijk moeten wij nog, met een enkel woord, van de zamen gestelde werkwoorden gewagen. Sommige werkwoorden zijn zamen gesteld met zelfstandige naamwoorden, sommige met bijwoorden, andere met voorzetsels. Tot de eerste behooren handhaven, pluimstrijken, kielhalen, raadplegen; tot de andere liefkozen, weerlichten, (wederlichten) enz.; en tot de laatste aanspreken, bijblijven, doorzetten, insluiten, misvatten, navragen, omloopen, tegenspreken, uitstrekken, voorlichten, en vele anderen; gelijk ook bedekken, geleiden, herinneren, ontvangen, verliezen enz.

De tekst van 1799 werd niet zonder meer overgenomen. Behalve dat de tekst nu paragraafsgewijze, als bij Adelung, werd aangeboden, ging Weiland hier en daar over tot een krachtige besnoeiing van zijn oorspronkelijke tekst. In 1805 besteedt hij bijvoorbeeld een viertal vrij korte paragrafen aan het betreffende voornaamwoord, in totaal een anderhalve bladzijde (1805: 119-121). De behandeling in de "Inleiding" vergt $4\frac{1}{2}$ bladzijde, inclusief een vijftal noten. Een gedeelte ervan, over de status van hetgene, verschijnt in 1805 bij de behandeling van

3.2.4.4.

de aanwijzende voornaamwoorden.

Ik noem nog enkele andere technieken waarmee hij tot een bondiger tekst probeerde te komen.

Noten

- Er worden verscheidene noten weggelaten (cf. 1799: 85, 1805: 72; 1799: 131; 1805: 141; 1799: 147; 1805: 143).
- Noten worden verkort tot louter verwijzing (cf. 1799: 83-84, 1805: 56).
- Een tekstgedeelte wordt tot een noot omgewerkt (cf. 1799: 88, 1805: 73).

Tekst

- "Theoretische" bespiegelingen worden achterwege gelaten (cf. 1799: 88, 1805: 73; 1799: 182, 1805: 92).
 - Tekstgedeelten uit 1799 van syntactische aard, (deels) ontleend aan het syntactisch gedeelte van Adelung 1782, worden overgeheveld naar het tweede deel van de Nederduitsche spraakkunst, de 'woordvoeging' (cf. 1799: 95, 1805: 217; 1799: 112, 1805: 229; 1799: 193, 1805: 290).
- Houdt men verder rekening met Weiland's algemene streven tot een beknopter formulering te komen, dan kan gesteld worden dat het eerste deel van de Nederduitsche spraakkunst een compactere, strakker georganiseerde versie is van de "Inleiding" van 1799. Theoretische excursies worden zoveel mogelijk geschrapt, en ook moet het notenapparaat het ontgelden: referenties met name aan buitenlandse taalkundigen worden gesnoeid. Deze handelwijze brengt uiteraard vervaging met zich mee. Vergelijk:

(1)

waarvan ook duidelijke sporen in het franktheutsche en angelsaksische te vinden zijn (1799: 86)

waarvan ook duidelijke sporen in oude aanverwante talen te vinden zijn (1805: 77)

(2)

Dit komt mij voor, zegt E. VAN DRIEL, in eene aantek. op AN. BAT. id. ling. belg. gramm., p. 49, eenigszins belachlijk te wezen: ook is zulk

3.2.4.4.

eene onderscheiding niet noodzaaklijk, dewijl een goed schrijver zonder dezelve duidelijk moet wezen (1799: 113n).

Doch men heeft te regt aangemerkt, dat deze onderscheiding niet noodzakelijk is, en een goed schrijver, zonder dezelve, duidelijk kan en moet wezen (1805: 104-105).

Voor het eerste gedeelte van zijn Spraakkunst kon Weiland teruggrijpen naar een voorliggende tekst van eigen signatuur; voor het tweede gedeelte kon dat niet. De vraag is nu, of hij daarvoor, op een zelfde wijze als vroeger een beroep op Adelung deed.

3.2.4.5. 1805: tekst (2)

Gelet op het voorgaande zou het tweede deel van de Nederduitsche spraakkunst moeten corresponderen met Adelungs vierde "Abschnitt" uit het eerste deel van het Lehrgebäude, getiteld "Von dem Syntaxe oder Redesatz". Inderdaad loopt het eerste hoofdstuk van Weilands "Woordvoeging" parallel met Adelungs eerste hoofdstuk "Von der Verbindung einzelner Wörter mit einander". De behandeling van wat we tegenwoordig de woordgroepenleer zouden noemen, geschiedt - behoudens het hiervoor vermelde - in eenzelfde volgorde.

Waar Weiland zijn syntaxis afsluit met nog één hoofdstuk, treffen we bij Adelung twee hoofdstukken aan. In schema:

Adelung 1782

2. Von der Folge der Wörter

1. Von derselben überhaupt
2. Von der Wortfolge nach der Gemüthsstellung des Redenden
3. Von der Inversion

Weiland 1805

2. Over de orde, waarin de woorden in eene rede op elkander volgen

1. Over de schikking der woorden in het gemeen
2. Over de verhalende, vragende en verbindende woordschikking
3. Over de omzettingen, of afwijkingen van de gewone woordschikking
4. Over de verkeerde woordschikkingen

3. Von den Sätzen

1. Verschiedene Arten derselben	5. Over de volzinnen
2. Von der Participial-
Construction	6. Over de zamentrekking der vol-
zinnen, door bijvoegelijke naam-
woorden, of bijwoorden, en deel-
woorden
	7. Over de perioden

Het gegeven, dat Weiland wel de perioden behandelt, waar het Lehrgebäude dat niet doet, wijst erop, dat Weiland voor het tweede deel van de Spraakkunst ook Adelungs Deutsche Sprachlehre heeft gebruikt. Dat boek kent nl. wel een vierde hoofdstuk, dat "Von den Perioden" heet (1781: 564-572). Men kan dus zeggen, dat Weilands tweede syntactisch hoofdstuk correspondeert met drie hoofdstukken bij Adelung. Dat Weiland inderdaad gesteund heeft op de Deutsche Sprachlehre, is door Bakker wat betreft de samentrekking al eens in het licht gesteld: "Dezelfde geest en dikwijls dezelfde woorden van Adelungs grote grammatica [= 1781] vindt men terug in Weilands spraakkunst" (Bakker 1968a: 22-23). Over de relatie tussen de Sprachlehre en het Lehrgebäude zegt Adelung:

Gegenwärtiges Lehrgebäude ist zunächst zur Erläuterung der vor kurzem heraus gegebenen Sprachlehre für Schulen [= 1781] bestimmt; es treffen daher auch die Zahl und der Inhalt der §§. in beyden genau zusammen. Wenn daher ein Satz in der Sprachlehre dunkel oder auffallend scheinen sollte, so darf man nur eben denselben §. in diesem Lehrgebäude aufschlagen (Adelung 1782,1: xviii).

De Sprachlehre en het Lehrgebäude zijn dus nauw verwant; reden waarom ik in de hier volgende tekstvergelijking beide werken betrek. Het kan niet anders, of Weiland heeft beide boeken op z'n schrijftafel gehad. Een aantal voorbeelden volgt hieronder.

3.2.4.5.

(1)

Weiland 1805: 227-228, II, §60

Moet de beteekenis van een bijvoeglijk naamwoord nader bepaald worden, dan geschiedt dit door een bijwoord, als: eene zacht ruischende beek; - een zeer groot huis. Wanneer men dit bijwoord voor een bijvoegelijk naamwoord verwisselde, zou men dikwerf geheel iets anders zeggen, dan men bedoelde. Immers, de onbekend reizende vorst verschilt veel van de onbekende reizende vorst. ...

Adelung 1781: 422; §629

Das Adjektiv wird durch ein Adverbium bestimmt, eine sanft rauschende Quelle, welches mit einem Adjectiv nicht verwechselt werden muss. Ein unbekannt reisender Prinz ist etwas anders als ein unbekannter reisender Prinz.

Adelung 1782,2: 331, §629

Soll der Begriff eines Adjectives näher bestimmt werden, so geschieht solches durch ein Beschaffenheits- oder Umstandswort; eine sanft rauschende Quelle ... Da hier ein Bestimmungswort des Substantives, durch das Adjectiv aber das Substantiv selbst bestimmt wird, so siehet man leicht, dass es nicht gleichgültig ist, das Adverbium in dem ersten Falle in das Adjectivum zu verwandeln. Ein unbekannt reisender Prinz ist etwas anders, als ein unbekannter reisender Prinz. ...

(2)

Weiland 1805: 289 ("Over de tusschenwerpsels"); II, §214

De tusschenwerpsels drukken slechts enkele gewaarwordingen uit, en behooren derhalve niet, dan in eenen zeer ruimen zin, tot de eigenlijke woorden. En daar alleen klare voorstellingen onder elkander kunnen verbonden worden, en enkele gewaarwordingen voor zulk eene verbinding niet vatbaar zijn, zoo kunnen ook de tusschenwerpsels, eigenlijk, noch iets beheerschen, noch van eenig ander woord beheerscht worden.

Adelung 1781: 507 ("Gebrauch der Interjectionen"); §755

Die Interjectionen drucken die Empfindungen als blosser Empfindungen aus, und können daher nur in einem sehr weiten Verstande Wörter genannt werden. Sie regieren um deswillen auch nichts, können von keinem andern Worte regieret werden ...

Adelung 1782,2: 499 ("Gebrauch der Interjectionen"); §755

Man wiederhohle sich hier, was bereits §. 545 f. von diesem Redetheile gesagt worden. Sie sind Ausdrücke der Empfindungen als blosser Empfindungen, und folglich keine Worte, so fern man darunter Ausdrücke klarer Vorstellungen versteht. Da nur klare Vorstellungen unter einander verbunden werden können, einzele Empfindungen aber keiner solchen Verbindung fähig sind: so können auch die Interjectionen eigentlich weder etwas regieren, noch von einem andern Worte regieret werden.

Het lijkt erop, dat Weiland hier begint met de bondiger tekst van de Sprachlehre en dan, om de psychologische onderbouwing te handhaven, overschakelt op de tekst van het Lehrgebäude.

(3)

Weiland 1805: 314 ("Over de volzinnen"); II, §267

Onze voorstellingen, en bij gevolg ook derzelver uitdrukkingen, bestaan daarin, dat wij van eene zaak iets beweren, of ontkennen. De zaak, van welke zulks geschiedt, heet het onderwerp der rede; en hetgeen van dezelfde beweerd, of ontkend wordt, is de daaraan toegeschrevene werking, of eigenschap; terwijl beide te zamen genomen eenen volzin uitmaken.

Adelung 1781: 537 ("Von den Sätzen"); §811

Unsere Vorstellungen, folglich auch die Ausdrücke derselben, bestehen allemal darin, dass wir von einem Dinge etwas behaupten oder verneinen. Der Nahme des Dinges, von welchem solches geschiehet, heisst das Subject, dasjenige was von demselben bejahet oder verneinet wird, das Prädicat, beyde zusammen aber machen den Satz aus.

Adelung 1782,2: 568; §811

Adelungs paragraaf geeft een uitvoerige "Erklärung des Satzes" en eindigt met de volgende passage:

Der erste Theil oder das Ding, welches den Eindruck auf uns gemacht hat, heisst das Subject oder der Gegenstand der Vorstellung, die beyden übrigen aber machen das Prädicat aus; beyde zusammen genommen heissen ein Satz. Da die Rede nichts anders ist, als der hörbare andern vernehmliche Ausdruck unserer klaren Vorstellungen, so kann sie auch nicht anders beschaffen seyn, sondern sie zerfällt in Sätze, deren jeder aus einem Subjecte und dessen Prädicate bestehet.

Weiland volgt hier Adelung 1781. Merk op, dat hij de termen subject en predicat vermijdt.

(4)

Weiland 1805: 318-319; II, §275

Het spreekt vanzelf, dat bij het bezigen van zamen gestelde volzinnen, ook dikwerf feilen begaan worden. De voornaamste zijn, 1, wanneer de leden der volzinnen niet op hunne plaats staan, en daardoor duisterheid en verwarring veroorzaakt worden ... 2. Wanneer geene gepaste voegwoorden gebruikt, en dezelve verkeerd geplaatst worden ... 3. Wanneer in omschrijvende volzinnen, het woordje dat op eene zeer onaangename wijze herhaald wordt ... Somwijlen echter is deze herhaling niet alleen geoorloofd, maar zelfs noodzakelijk, wanneer namelijk al de daarin vervatte uitdrukkingen van de eerste zinsnede afhangen, bij voorbeeld: ik weet, dat gij het gedaan hebt, dat gij het echter ontkend hebt, dat gij er nog geen berouw over gevoelt.

Adelung 1781: 550-551; §819

Die vornehmsten Fehler, welche bey zusammen gesetzten Sätzen begangen werden, sind: 1. Wenn die Sätze verworfen werden, und dadurch Dunkelheit verursachen ... 2. Wenn nicht die gehörigen Conjunctionen gebraucht, und selbige versetzt werden ... 3. Wenn die Hauptsätze mit zu vielen Nebensätzen und Nebengriffen überladen werden. 4. Ekelhafte Häufung der circumsriptiven Sätze ...

3.2.4.5.

Adelung sluit deze paragraaf af met een voorbeeldzin en gaat over tot de behandeling van de "Zusammenziehung".

Adelung 1782,2: 586-587; §819

Die vornehmsten Fehler, welche bey zusammen gesetzten Sätzen begangen werden, sind folgende.

1. Wenn nicht die gehörigen Conjunctionen gebraucht, oder selbige versetzt werden ...

2. Wenn die zu einander gehörigen Sätze getrennet oder verworfen werden, welches Verwirrung und Dunkelheit verursachen muss ...

3. Wenn die Hauptsätze mit so vielen Neben- und Zwischensätzen überladen werden, dass die Aufmerksamkeit zerstreuet wird, und den Fanden verlieret; welches Fehlers schon im vorigen gedacht worden.

4. Wenn die circumscriptiven Sätze mit dass auf eine ekelhafte Art zu sehr gehäufet werden ... Sind aber die gehäuften circumscriptiven Sätze insgesamt Prädicate des Vordersatzes, so ist die Wiederholung des dass, wenn diese Partikel einmahl gebraucht worden, nicht allein unsträfllich, sondern auch nothwendig: ich weiss es, dass du es gethan hast, dass du es nach der That geläugnet hast, dass du es auch noch jetzt nicht bereuest u.s.f.

Hierna volgt de behandeling van de "Zusammenziehung".

Weiland volgt hier in volgorde (en typografie) Adelung 1781, ontleent echter de uitweiding weer aan Adelung 1782.

(5)

Weiland 1805: 299; II, §240

Hetgeen dusverre over de schikking der woorden gezegd is betreft den gewonen en natuurlijken gang onzer voorstellingen en begrippen. Doch de Nederlander is zoo zeer daaraan niet gebonden, dat hij niet, deels uit hoofde van den aard der rede zelve, deels om den nadruk, in vele gevallen, daarvan zou mogen, en zelfs moeten afwijken.

Adelung 1781: 522; §785

Was bisher von der Folge der Wörter in der Rede gesagt worden, betrifft den gewöhnlichen und natürlichen Gang der Vorstellungen und Begriffe. Allein der Deutsche ist nicht so sehr daran gebunden, dass er nicht theils nach der Beschaffenheit der Rede selbst, theils um eines Nachdruckes willen, in manchen Fällen davon abgehen könnte und müsste.

De corresponderende §785 in het Lehrgebäude (1782,2: 532-533) is veel uitvoeriger. Weiland vertaalt hier de beknopter versie uit de Sprachlehre.

Onder andere op basis van het hierboven aangeboden materiaal kan geconcludeerd worden, dat Weiland bij het schrijven van het tweede deel van de Nederduitsche spraakkunst compileerde zowel uit Adelung 1781 als uit Adelung 1782. Nu eens volgt hij de tekst van het ene werk, dan weer die van het andere; soms ook combineert hij tekstgedeelten. Een uitvoerige, woord-voor-woord-tekstvergelijking zou kunnen uitwijzen, in welke mate en hoe precies Weiland zijn techniek van vertalen, bewerken en combineren heeft toegepast ³⁴⁾.

Het hier relevante gedeelte van Adelungs werk eindigt na de behandeling van de "samentrekking" wat het tegenwoordig deelwoord betreft. Adelung vervolgt dan:

In der grössern Sprachlehre habe ich hier noch ein eigenes Kapitel von den Perioden folgen lassen ...

Bedoeling daarvan was

nur den Übergang der Sätze in Perioden an einigen Beyspielen zu bemerken, und die Verbindung der Sprachlehre mit der Redekunst zu zeigen, wohin diese Lehre eigentlich gehört. Ich kann dieses Kapitel daher hier füglich übergehen, da ich, wenn die Gränzen der Sprachlehre nicht überschritten werden sollen, doch nichts anders thun könnte, als die dort gegebenen Beyspiele hier zu wiederholen, wozu ich doch keine Nothwendigkeit vor mir sehe (Adelung 1782,2: 612).

Met "grössern Sprachlehre" stelt Adelung z'n Deutsche Sprachlehre tegenover de in hetzelfde jaar verschenen Auszug der Deutschen Sprachlehre für Schulen. Inderdaad treffen we in de Deutsche Sprachlehre een hoofdstuk "Von den Perioden" aan (Adelung 1781: 564-572). Weiland's paragraaf 7 "Over de perioden" is naar dit hoofdstuk opgezet. Een enkel voorbeeld uit de tekst.

(1)

Adelung 1781: 566-567; §835

Ein jeder Satz macht für sich ein völliges Ganzes aus, und wird jederzeit in einem Athem ohne Absatz ausgesprochen, daher er auch am Ende mit einem Punkte bezeichnet wird. Wird er, er sey nun einfach oder zusammen gesetzt, bis zu einer gewissen beträchtlichen Länge erweitert, oder vielmehr, werden mehrere Sätze zu einem schön verbundenen Ganzen zusammen gesetzt: ... so entsteht eine Periode im engsten Verstande ...

Weiland 1805: 324-325; II, §283

Iedere zin bevat eene volledige voorstelling, of uitdrukking van eene gedachte ³⁵⁾, welke aan het einde met een punt, of stip gesloten kan worden. Wordt dezelve, enkelvoudig, of zamen gesteld zijnde, aanmerkelijk verlengd; of liever, worden verscheidene volzinnen tot een geheel zamen gevoegd, dan ontstaat eene periode.

(2)

Adelung 1781: 568; §838

... oft werden beyde Mittel in einer und eben derselben Periode zugleich angewandt.

Weiland 1805: 325; II, §284

En dikwerf worden beide deze middelen in eene en dezelfde periode te gelijk gebezigd.

(3)

Adelung 1781: 572

Den Wohlklang und die Ründe müssen Geschmack und ein feines Gefühl lehren.

Weiland 1805: 328; II, §287

Voor het overige moeten de rondheid en vloeibaarheid der perioden door den smaak en een fijn gevoel geleerd worden.

Nu is Adelungs hoofdstuk "Von den Perioden" nogal aan de magere kant, wat niet onbegrijpelijk is, omdat zijns inziens de leer der perioden meer in de "Wohlredenheit" thuishoorde dan in de "Sprachlehre" (1781: 567). Het hoofdstuk bestaat dan ook voornamelijk uit lange voorbeeldzinnen. Weiland nu volgt in z'n paragraaf 285 Adelungs overzicht van de "zusammengesetzten Perioden" (1805: 325-327; 1781: 568-571), maar voor het overige kleedt hij Adelungs uiteenzetting aan met ontleningen aan het bekende handboek voor de welsprekendheid, de Lectures on Rhetoric and Belles Lettres van de Schotse hoogleraar Hugh Blair. Ik citeer hier naar de eerste uitgave van de Engelse editie (1783) en naar de eerste editie van de Nederlandse vertaling (1788-1790) ³⁶.

De voorbeeldzin die Weiland op p. 325 geeft, blijkt in het origineel van Addison afkomstig te zijn:

Our sight is the most perfect, and most delightful of all our senses. It fills the mind with the largest variety of ideas, converses with its objects at the greatest distance, and continues the longest in action, without being tired, or fatiated with its proper enjoyments. ... (Blair 1783, 1: 235).

Het Gezicht is de volmaakste, en aangenaamste van alle onze Zinnen. Het verschaft aan de Ziel de rijkste verscheidenheid van denkbelden; houdt zich bezig met zijne voorwerpen op den versten afstand, en blijft den langsten tijd werkzaam, zonder van zijn eigen genot vermoeid of verzaagd te worden. ... (Blair 1788: 348).

... het gezigt is de voortreffelijkste onzer zinnen, ...
het ... verschaft aan de ziel de rijkste verscheidenheid
van denkbeelden; het houdt zich bezig met zijne voorwerpen
op den versten afstand, en blijft den langsten tijd werk-
zaam, zonder van zijn eigen genot vermoeid of verzadigd te
worden; ... (Weiland 1805: 325).

Weilands §286 correspondeert met Blairs tweede regel voor de Eenheid van de zin. Deze regel houdt in, dat men liever een te groot aantal korte zinnen moet gebruiken dan een bijzonder lange en complexe zin (Blair 1783,1: 217; 1788: 322). Weiland grijpt tevens terug op Blairs opmerkingen aan het begin van Lecture XI. Op p. 327 schrijft Weiland:

Het spreekt van zelf, dat de perioden ligtelijk te lang zijn, en uit te veel leden bestaan kunnen, dewijl daardoor het oor van den lezer of hoorder overladen, en zijne aandacht vermoeid wordt. Door de opeenstapeling van tusschenzinnen geraakt men buiten staat, om het verband der enkele deelen wel te begrijpen, en het geheel in eens over te zien ...

In Bosscha's vertaling staat te lezen:

... heeft een meenigvuldig gebruik van lange Perioden dit nadeel, dat het oor van den Leezer overlaaden, en zijne aandacht vermoeid wordt. Lange Perioden toch vorderen zichtbaar meer aandacht dan korte, wanneer men het verband der enkele deelen duidelijk wil begrijpen, en het geheel te gelijk overzien (Blair 1788: 304).

Tenslotte het Engelse origineel:

... by using long periods too frequently, an author overloads the reader's ear, and fatigues his attention. For long Periods require evidently, more attention than short ones, in order to perceive clearly the connexion of the several parts, and to take in the whole at one view (Blair 1783,1: 205).

Weilands laatste paragraaf, §287, is geïnspireerd op de laatste paragraaf van Adelungs hoofdstuk (1781: 571-572; §841). Adelung verstrekt

hier een aantal vrij beknopte adviezen, waarvan die over de parentheses de eerste is:

Man enthalte sich in den Perioden der Parenthesen so sehr als möglich, weil sie der Deutlichkeit und Ründe schaden ... (Adelung 1781: 571).

Weiland bouwt deze opmerking uit door een beroep te doen op Blairs derde regel voor de Eenheid: men moet zich hoeden, aldus Blair, voor het invoegen van parentheses in het midden van de zin. Ze zijn:

the perplexed method of disposing of some thought, which a writer wants art to introduce in its proper place (Blair 1783,1: 222).

een noodmiddel om de eene of andere gedachte te plaatsen, voor welke de Schrijver geene bekwaame plaats weet te vinden (Blair 1788: 329-330).

Weiland stelt:

... de parenthesen zijn eigenlijk niets anders, dan hulpmiddelen, om de eene of andere gedachte te plaatsen, voor welke men geene bekwaame plaats weet te vinden (Weiland 1805: 328).

Als voorbeeld vraakt Blair constructies met een ingevoerd I say:

... the phrase I say; which, whenever it occurs, may be always assumed a sure mark of a clumsy ill-constructed Sentence ... (Blair 1783,1: 223).

... een "zegge ik", ... welke lapwoorden over al, waar zij voorkomen, als zeker teeken van eene ongeschikte zamenstelling van den Zin moeten aangemerkt worden ... (Blair 1788: 331).

Vergelijk Weiland:

... het ingelaschte zegge ik moet overal, waar hetzelfde voorkomt, als een zeker teeken eener ongeschikte zamenstelling van den zin beschouwd worden (Weiland 1805: 328).

Weiland vervolgt met te zeggen:

Doch deze en meer andere bedenkingen, betreffende de perioden, behooren eigenlijk tot den goeden stijl en de wel-sprekendheid. Voor het overige moeten de rondheid en vloeibaarheid der perioden door den smaak en een fijn gevoel geleerd worden (1805: 328).

Daarmee neemt hij de zin over, die het eerste deel van de Deutsche Sprachlehre afsluit:

Den Wohlklang und die Ründe müssen Geschmack und ein feines Gefühl lehren (1781: 572).

Weiland heeft méér aan Blair ontleend. Voor het vierde gedeelte van het tweede hoofdstuk is er bij Adelung geen overeenkomstig hoofdstuk te vinden. Weilands uiteenzettingen "Over de verkeerde woordschikkingen" (1805: 310-313) zijn hem ingegeven door Blair. Weiland behandelt hier de plaatsing van bijwoorden als alleen, althans, enz.. Verkeerde plaatsing kan nl. onduidelijkheid en dubbelzinnigheid opleveren, wat wordt gedemonstreerd aan de hand van de zin "de Romeinen althans kenden de vrijheid zoo goed als wij" (1805: 311). In de volgende paragraaf vermeldt Weiland de grondregel, dat woorden die bij elkaar horen, zo dicht mogelijk bij elkaar moeten staan, in het bijzonder de bijvoeglijke naamwoorden en deelwoorden: die mogen niet worden gescheiden van de zelfstandige naamwoorden waar ze bij horen. Verkeerde plaatsing van de relativa vervolgens kan eveneens onduidelijkheid veroorzaken (1805: 312-313). Een laatste paragraaf waarschuwt tegen het te ver uiteen plaatsen van onderwerp en persoonsvorm (1805: 313).

Genoemde zaken vinden we bij Blair terug als behorende tot de "Clearness and Precision" (1783,1: 209), "Klaarheid en Juistheid" (1788: 310), als wezenlijkste eigenschappen van een volmaakte zin. Blair betoogt, dat in de hedendaagse talen de plaatsing van de woorden van belang is, aanzien flexie ontbreekt. Ten eerste moeten de bijwoorden op de juiste plaats staan; ten tweede, als een "omstandigheid" (± bijw. bepaling) midden in de zin wordt geplaatst, moet deze zo worden geplaatst dat alle dubbelzinnigheid wordt voorkomen. Ten derde attendeert hij op het goede plaatsen van de betreffende voornaamwoorden. Vergelijk de volgende passages. Over de volgorde zegt Blair:

The relations which the words, or members of a period, bear to one another, cannot be pointed out in English, as in the Greek or Latin by means of termination; it is ascertained only by the position in which they stand. Hence a capital rule in the arrangement of Sentences is, that the words or members most nearly related, should be placed in the Sentence, as near to each other as possible; so as to make their mutual relation clearly appear (Blair 1783, 1: 209).

De betrekking, waarin de woorden, of leden eener periode, met elkander staan, kan in onze hedendaagsche taalen niet op die wijze, als in 't Grieksch en Latijn, door verandering in de uitgangen worden aangeduid, maar moet genoegzaam alleen uit de plaatsing derzelven blijken. Van daar is het een hoofdregel voor de schikking der Zinnen, dat in ieder van dezelve de woorden of leden, welke met elkander in de naauwste betrekking staan, ook zo na, als mogelijk is, bij elkander moeten geplaatst worden, op dat daar door hunne onderlinge betrekking duidelijk in het oog loope (Blair 1788: 310-311).

Bij Weiland staat het volgende:

Men moet ten aanzien der woordschikking groote omzigtigheid gebruiken, in eene taal, welke, gelijk de onze, weinig verbuigingsteekenen bezittende, de onderlinge betrekking der woorden, voornamelijk door het plaatsen van dezelve, moet aanduiden ... Het is wijders een grondregel voor de Nederduitsche woordschikking dat men die woorden, welke tot elkander betrekking hebben, zoo na mogelijk bijeen moet stellen (Weiland 1805: 310-311).

In de zin die Weiland als voorbeeld voor de plaatsing van de bijwoorden gebruikt en die hij als drievoudig ambigu interpreteert, afhankelijk van de plaatsing van het adverbium, nl. "de Romeinen althans kenden de vrijheid zoo goed als wij", herkent men de uitspraak van Dean Swift: "The Romans understood liberty, at least, as well as we", door Blair aangehaald (1783,1: 210-211; 1788: 312). De verkeerde plaatsing van de betrek-

3.2.4.5.

kelijke voornaamwoorden wordt gedemonstreerd aan de hand van een uitspraak van bisschop Sherlock:

het is dwaasheid, zich tegen de ongevallen des levens te willen wapenen, door de opeenstapeling van schatten, tegen welke ons niets kan beveiligen, dan de goede voorzienigheid van onzen hemelschen Vader (Weiland 1805: 313).

Het is dwaasheid ... zich te willen wapenen tegen de ongevallen des leevens door opeenstapeling van schatten, tegen welke ons niets kan beschermen, dan de goede voorzienigheid van onzen Hemelschen Vader (Blair 1788: 315-316).

It is folly to pretend to arm ourselves against the accidents of life, by heaping up treasures, which nothing can protect us against, but the good providence of our Heavenly Father (Blair 1783,1: 213).

Uit het hierboven aangevoerde kan de conclusie worden getrokken, dat de onderdelen vier en zeven van Weilands tweede syntactisch hoofdstuk in hoge mate geënt zijn op (de Nederlandse vertaling van) Blairs Lectures. Wat het overige betreft, voorzover ik thans zien kan, beperkt Weiland zich tot het ontlenen van een enkele voorbeeldzin (cf. 1805: 321, Ten anker gekomen zijnde ...; 1788: 322; 1783,1: 217).

3.2.4.6. Terugblik

In 1794 nog trad Weiland op als "editor" van een bundel Leerredenen naar de behoeften van onzen tijd. Deze uitgave was bedoeld als eerste deel van een minimaal vier bundels omvattende verzameling van preken. Het lijkt erop dat Weiland in het revolutiejaar 1795 definitief de bakens heeft verzet. Voortaan zal hij zich in geschrifte vooral gaan toeleggen op neerlandistisch en taalkundig-didactisch terrein. Het eerste teken daarvan wordt zichtbaar, wanneer Weiland in 1796 op de jaarvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde meedeelt, dat hij van plan is een "taalkundig Nederduitsch woordenboek" te vervaardigen.

Voordat Weiland met redigeren kon beginnen, was hij genoodzaakt duidelijkheid te scheppen omtrent zijn taalkundige uitgangspunten. In 1796 kon hij daarvoor niet eenvoudigweg verwijzen naar een moderne Nederland-

se grammatica van enige allure: het grammaticale zwaartepunt ligt immers in de eerste decennia van de achttiende eeuw. Daarom opteerde Weiland - net als Moonen dat honderd jaar eerder deed - voor de beste Duitse wetenschappelijke spraakkunst die op dat moment voorhanden was, in dit geval Adelungs Lehrgebäude uit 1782. Dat werk nam hij tot uitgangspunt, wat niet wil zeggen dat hij op alle punten zijn Duitse voorbeeld volgde. De Nederlandse traditie, die hij wel degelijk verwerkte, speelde hierbij een eigen rol. Enkele jaren later wendde hij zich nogmaals tot Adelung, ditmaal ten behoeve van het syntactische gedeelte van zijn Nederduitsche spraakkunst. Ook hier maakte hij gebruik van vroeger Nederlands werk, voorzover dat mogelijk was tenminste: op dit terrein, en zeker wat de zinsleer betreft, hadden de Nederlandse taalkundigen zich nogal terughoudend opgesteld.

Dat het vooral Adelung is geweest, op wie Weiland zich heeft geïnspireerd, is voor de tijdgenoten niet onopgemerkt gebleven. De in de literatuur meermalen geciteerde uitspraak van Wuerth laat aan duidelijkheid weinig te wensen over:

Il eût mieux fait, si, au lieu de suivre dans sa Grammaire pas à pas Adelung, il avait fait un ouvrage original. Il était fort capable de faire une bonne grammaire, mais il aimait mieux être plagiaire. En effet, les trois quarts au moins de sa Grammaire sont littéralement traduits du grammairien allemand; et Weiland ne le nomme pas une seule fois. Je suis fâché de devoir relever cette faute, qu'a commise un homme d'ailleurs si estimable; mais la sévère équité l'exige (Wuerth 1823: xxviii; cf. De Vos 1939: 77; Bakker 1968: 208; Vanderheyden 1971,3: 236).

Terwijl L.A. te Winkel zich vrij afstandelijk uitdrukte, toen hij sprak over Weiland "en zijn Hoogduitsch voorbeeld ADELUNG" (L.A. te Winkel 1860: 180), heette de Nederduitsche spraakkunst bij de Belgische grammaticus Behaegel eenvoudig een vertaling van de spraakkunst van Adelung, op het Nederlands toegepast (cf. Karsten 1949: 100). Een algemener oordeel vinden we bij de Utrechtse hoogleraar L.G. Visscher. Weilands werk is voor het grootste gedeelte uit Duitse werken overgeschreven of vertaald, schreef Visscher in zijn necrologie van Weiland; "echter kan men er mede voort, en is derhalve den heer Weiland wel eenigen dank schuldig",

voegde hij er zuinig aan toe (Visscher 1842: 39).

Het komt me voor, dat sommige neerlandici uit later tijd Weilands afhankelijkheid ten aanzien van Adelung niet voldoende in hun beschouwingen hebben verdisconteerd. Zo schrijft De Voofs in 1931 over Weiland: "Hoewel hij zich een leerling noemt van 'Deutschlands grooten Taalleeraar J.C. Adelung' ... is zijn taalbeschouwing overwegend achttiende-eeuws" (De Voofs 1947: 70). Met de opmerking dat Weilands taalbeschouwing "overwegend achttiende-eeuws" is, kan ik gelet op de ontstaansgeschiedenis van de Nederduitsche spraakkunst niet erg veel doen. Uit het "Hoewel" blijkt, dat De Voofs Weiland niet nauwkeurig met Adelung heeft vergeleken, anders had hij zich - naar ik aanneem - enigszins genuanceerder uitgelaten ³⁷⁾.

Hetzelfde geldt voor Boersma, wanneer zij opmerkt, dat Weiland in de beschrijving van de verschillende mogelijkheden van "beheersing" nauwgezet en systematisch te werk is gegaan. Zijn inzicht in het syntactische criterium van onderlinge rangorde bij de zinsdelen acht ze "frappant uitgedrukt" op p. 310 van de Spraakkunst:

Men moet ten aanzien der woordschikking groote omzigtigheid gebruiken, in eene taal, welke, gelijk de onze, weinig verbuigingsteekenen bezittende, de onderlinge betrekking der woorden, voornamelijk door het plaatsen van dezelve, moet aanduiden (cf. Boersma 1960: 59).

In hoeverre deze passage "frappant" is geformuleerd, laat ik buiten beschouwing. De observatie zelf kende Weiland al uit Smiths Dissertation en hij trof haar tevens aan bij Blair (1783,1: 209; 1788: 310), terwijl ook Adelung een dergelijke opmerking maakt, die nog verder uitgewerkt is (Adelung 1782,2: 554-556). ³⁸⁾

Omdat op Weilands werkwijze nogal wat kritiek is geweest - bij mijn weten hebben soortgelijke procedures bij latere Nederlandse grammatici als Brugsma en Brill nooit dergelijke bezwaren opgeroepen - wil ik er hier nog een ogenblik bij stilstaan. Zonder de Rotterdamse predikant geheel en al te willen sauveren kan men toch de kritiek enigszins relativeren.

Naar aanleiding van haar onderzoek naar de bronnen van Lindley Murray's The English Grammar (1795), één van de meest gezaghebbende Engelse grammatica's aan het einde van de achttiende eeuw, kwam Vorlat tot

de conclusie dat Murray, door Mossé "le père de la grammaire anglaise" genoemd, in hoge mate had gecompileerd en geplagieerd.

He is the typical grammarian of the end of a period, viz. the XVIIIth century, which saw a flourishing of plagiarism and prescriptivism as never before. He simply tries to group into a complete new survey the rules of his contemporaries, but he does not make his survey a synthesis (Vorlat 1959: 124).

Vorlat is vrij scherp in haar veroordeling van deze manier van werken. Billijkheidshalve maakt ze evenwel melding van het feit dat in de achttiende eeuw de praktijk van het overnemen zonder bronvermelding minder ongewoon was dan nu.

In de inleiding bij zijn studie over de Franse schoolgrammatica zegt Chervel getroffen te zijn door het repeterend karakter van zijn corpus, "où la pratique du plagiat est constante chez les auteurs des manuels" (Chervel 1977: 29). Mijn eigen ervaringen bij het raadplegen van vroeg-negentiende-eeuwse Franse grammatica's wijzen in eenzelfde richting. Bij auteurs als Thiébauld (1802) en anderen³⁹⁾, die zich met name baseren op de verworvenheden van de Franse grammatica uit de jaren zestig van de achttiende eeuw vindt men de schatplichtigheid soms wel in algemene termen aangeduid, maar het transplanteren van tekstgedeelten en/of voorbeelden van analyses wordt zelden of nooit, bijvoorbeeld aan de hand van noten, expliciet verantwoord. Weiland gaat op eenzelfde manier te werk.

Eerder al heb ik opgemerkt, dat het geenszins zo is, dat Weiland zijn voornaamste bron aan het oog van z'n lezers onttrekt. Als Wuerth naar aanleiding van de spraakkunst opmerkt, dat Adelung daar "pas une seule fois" door Weiland wordt genoemd, is dat aantoonbaar onjuist. Van Adelungs "schriften" wordt in het "Voorbericht" nadrukkelijk melding gemaakt als behorend tot de belangrijkste bouwstof van de spraakkunst. Daarmee achtte Weiland voldoende verantwoording gegeven; in de noten van 1805 komt Adelung dan ook nergens meer voor.

Dat Weiland zich ten aanzien van de Duitse taalleraar nogal volgzzaam opgesteld heeft, daarover hoeft men niet van mening te verschillen. Niettemin, zo oordeelt Vanderheyden (1971,3: 236), vertoont de Nederlandsche spraakkunst "nochtans een sterk persoonlijke inslag; Weiland

aarzelt niet van zijn voorgangers en buitenlandse vakgenoten herhaaldelijk af te wijken". Een definitief oordeel over de verhouding Adelung-Weiland in deze is slechts mogelijk na zorgvuldige bestudering van juist die afwijkingen. En daarvoor is een afzonderlijk onderzoek nodig. Totdat de uitkomsten daarvan beschikbaar zijn, kan de "plagiaat"-kwestie maar beter blijven rusten. ●

Een andere vraag in verband met Adelung is op dit moment wel te beantwoorden, nl. deze: wat is de winst die Weiland geboekt heeft met het navolgen van Adelung? Een gedeelte daarvan is te vinden in de syntaxis. In de woorden van Vanderheyden (1971,3: 235): "Een belangrijk element in zijn werk is de behandeling van de syntaxis. Zijn grammatica is inderdaad de eerste waarin zo methodisch en zo grondig over de syntaxis van het Nederlands wordt gehandeld". Als Bosscha in 1788 bij zijn Blair-vertaling literatuur opgeeft over de "woordschikking" noteert hij onder meer: "Van de Hoogduitsche handelt Rammler in zijnen vertaalden Batteux, en nog uitvoeriger Adelung in zijn Lehrgebau der deutsche Sprache [sic] Th. II. S 502 enz.". Hij moet eraan toevoegen: "Voor het Nederduitsch weete ik den Leezer niets aan de hand te geeven" (Blair 1788: 309-310n). Deze negatieve literatuurverwijzing was niet zonder grond, zoals een korte blik op de achttiende-eeuwse syntaxisbeschouwing leert ⁴⁰⁾.

In de achttiende eeuw heeft Moonen 1706 op het gebied van de syntaxis de Nederlandse taalkundigen telkens weer tot voorbeeld gediend. Syntaxis komt bij Moonen neer op de vraag naar het verbinden van woorden binnen een woordgroep. "De Woortvoeging", aldus Moonen (1706: 256), "is het tweede deel der Spraekkunst, dat de Woorden leert geschiktelyk samenstellen, om eene rede te maken. In de samenstelling eener geschikte rede moet in acht genoomen worden, dat de Woorden staan in haere natuurlyke Overeenkomste, in haere rechtmatige Beheerschinge, en eindelyk in haere behoorlyke Plaetse". Een aparte bespreking van het laatste onderdeel wordt niet geleverd. Moonen behandelt de plaatsing als het ware tussen-door, tegelijk met de bespreking van de onderdelen "Overeenkomst" en "Beheersching". Wanneer hij onder het hoofd "Overeenkomst" de bijwoorden aan de orde stelt, gaat het zelfs bijna uitsluitend over kwesties van plaats (1706: 271-273); qua "overeenkomst" valt er immers weinig aan op te merken.

Met dit traditionele patroon wordt de hele achttiende eeuw in feite niet gebroken. Moonen geldt als autoriteit en dat houdt in dat de klassieke opvatting van syntaxis nl. vooral, congruentie en rectie (zie Knol 1977: 96-97), tot aan het begin van de negentiende eeuw intact blijft. Soms maakt men zich wel heel kort van dit onderdeel af. Een extreem voorbeeld daarvan is te vinden in de Beknopte Nederduitsche spraakkunst (1793) van de Groningse predikant L. van Bolhuis, die de paragraaf "Schikking der Woorden" aan de korte kant houdt:

Ook moeten dan de woorden naar den aard der talen in orde geschikt worden in elke volzin. Dit heet woordvoeging (syntaxis). Elk woord moet zijne plaats hebben, zal men de mening van de spreker verstaan. En dit is in onze tale meer nodig, dan in vele andere talen, in welke de kracht der woorden meer door verbuiging van den uitgang wordt aange-
wezen, doch het welk bij ons door de plaatsing der woorden vergoed moet worden. Hier heeft ene standvastigheid plaats, die te bewonderen is. Om dit in bijzonderheden te tonen, is meer omslag nodig, dan ons bestek nu toelaat. Elk Nederlander weet er door het gewone gebruik het nodigste van (Van Bolhuis 1793: 84).

Meer deelt hij over het onderwerp "syntaxis" niet mee.

In dit opzicht onderscheidt Weilands spraakkunst zich duidelijk van haar voorgangers. Het syntaxisgedeelte behandelt niet alleen "de onderlinge betrekking en beheersching der onderscheidene woorden", maar bevat ook een afzonderlijk hoofdstuk "Over de orde, waarin de woorden in eene rede op elkander volgen". Daarin worden, zoals we eerder gezien hebben, zowel volgordekwesties binnen de zin als ook verbandingen tussen zinnen onderling besproken. Zinsdeelnoties zijn juist hier in principe aanwezig. Een "volzin" bestaat uit een "onderwerp (der rede)" en "deszelfs eigenschap of werking" (1805: 314); ook andere redekundige begrippen zijn aanwijsbaar. Dit deel van Weilands syntaxis is beperkt van omvang en niet vrij van (overgenomen) inconsistenties; de redekundige begrippen vormen nog geen integrerend deel van zijn grammatica. Maar een zinsleer is in vergelijking met andere achttiende-eeuwse grammatica's veel duidelijker in zicht gekomen.

Deze innovatie is voornamelijk op het conto te schrijven van Adelung,

die zich van het nieuwe van zijn stap wel bewust was. In 1782 merkt hij namelijk op, dat tot nu toe de zinsleer niet in de grammatica's was opgenomen: "Es ist bisher nicht gewöhnlich gewesen, in den Sprachlehren von den Sätzen zu handeln" (1782,2: 566). Meiner heeft met z'n Philosophische und allgemeine Sprachlehre (1781) op dit terrein pioniersarbeid verricht, vindt Adelung. Zijn zinsleer baseert hij dan ook in sterke mate op dit werk van "der Schule zu Langensalza Rektor".

Iets heel anders, waar Weiland mede op voorbeeld van Adelung een knoop durfde doorhakken, is de kwestie van het aantal naamvallen in het Nederlands. In 1799 schrijft Weiland:

Daar door de naamvallen, eigenlijk, de toevallige veranderingen aangeduid worden, waarvoor de naamwoorden, in hunne bijzondere betrekkingen, vatbaar zijn, zoo is het duidelijk, dat bij de nederduitsche naamwoorden, slechts, weinige naamvallen plaats hebben (1799: 85; cf. 1805: 72).

Geen zes naamvallen meer, in navolging van het Latijn, maar vier. Weiland beroept zich hierbij op Ten Kate en op Adelung, die voor het Duits maximaal vijf naamvallen wilde aannemen (1799: 88-90). Hij verwerpt de oude terminologie, zowel de Nederlandse als de Latijnse; in plaats daarvan geeft hij nummers: eerste, tweede, derde, enz.⁴¹⁾

Een punt waarop Weiland ook codificeert, maar dat voorzover ik zien kan met Adelung niet zoveel uitstaande heeft, betreft het aantal woordsoorten. De heden ten dage in de "traditionele" grammatica bekende tiending is ongetwijfeld op Weiland 1805 terug te voeren (Dibbets 1974: 115). De meeste spraakkunsten uit de achttiende eeuw hebben negen woordsoorten. Verwer heeft er acht, want hij laat het "participium" onder het "verbum" vallen; verder is het deelwoord altijd als woordsoort aanwezig, geheel conform de klassieke traditie (Dibbets 1974: 123). Moonen bijvoorbeeld geeft in 1740 de volgende woordsoorten:

1. Geslachtwoorden
2. Naemwoorden
3. Voornaemwoorden
4. Werkwoorden
5. Deelwoorden

6. Bywoorden

7. Voegwoorden

8. Voorzetsels

9. Tusschenwerpingen

Stijl 1787 (1776¹) onderscheidt naast het "naamwoord" het "Bijnaamwoord" of "bijvoeglijk Naamwoord". Daarom vinden we bij hem tien woordsoorten (cf. Stijl 1787: 60), net als bij Van Bolhuis 1793. Deze tiendeling, waarbij het telwoord ontbreekt en het deelwoord nog als een aparte groep voorkomt, treffen we ook in Weiland 1799 aan (cf. Dibbets 1974: 116; Knol 1977: 87).

In 1805 komt Weiland met een herziene indeling. Zijn revisie behelst het volgende:

- het deelwoord wordt nu behandeld onder het werkwoord (Adelung heeft een aparte categorie "Participium");
- het telwoord wordt als aparte categorie opgevoerd en beschouwd als behorend tot de "kleinere rededeelen".

Als Weiland in 1799 aan het stuk over de deelwoorden begint (1799: 173-176), schrijft hij:

... de deelwoorden ... vereischen nog eene nadere behandeling, dewijl het gebruik wil, dat men dezelve onder de bijzondere taaldeelen, of deelen der rede, rangschikke (1799: 173),

aldus teruggrijpend op de Nederlandse grammaticale traditie, maar ook op Adelung. In 1805 zijn er opmerkingen over het deelwoord ingevlochten in het hoofdstuk over de werkwoorden (1805: 143-145). Het deelwoord als bijvoeglijk naamwoord gebruikt (1799: 174-175; 176) behandelt Weiland in 1805 onder het hoofd "Bijvoegelijke naamwoorden" (1805: 83; 92).

In 1805 behandelt Weiland het telwoord als eerste der kleinere rededeelen, dus ná het werkwoord en vóór het bijwoord (1805: 178-188). Was in 1799 deze woordsoort niet expliciet behandeld, verschillende opmerkingen die Weiland er over maakte, keren terug in 1805. De opmerking uit 1799: 104 over "het lidwoord als telwoord beschouwd" verschijnt, enigszins aangepast, als §328 in Weiland 1805: 179. Weiland 1799 rekent de bepaalde rangtelwoorden en telwoorden als velerlei, allerhande expliciet tot de bijvoeglijke naamwoorden (1799: 104, 107, 110). Dit standpunt is in 1805 niet veranderd (cf. 1805: 86). Ook Adelung, die de telwoorden

afzonderlijk behandelt, bespreekt de rangtelwoorden onder de adjectieven.
In schema:

Weiland 1799: 76	Weiland 1805: xix-xxi
1. Zelfstandige naamwoorden	zelfstandige naamwoorden
2. Lidwoorden	lidwoorden
3. Bijvoeglijke naamwoorden	bijvoeglijke naamwoorden
4. Voornaamwoorden	voornaamwoorden
5. Werkwoorden	werkwoorden
6. Deelwoorden	telwoorden
7. Bijwoorden	bijwoorden
8. Voorzetsels	voorzetsels
9. Voegwoorden	voegwoorden
10. Tusschenwerpsels	tusschenwerpsels

Merk op, dat Weiland in 1799 de woordsoorten in twee groepen indeelt: de vier laatste zijn onveranderlijk, de zes eerstgenoemde kunnen wel veranderingen ondergaan. In 1805 maakt Weiland een verdeling in drieën: naamwoorden, werkwoorden en kleinere rededelen. De tussenwerpsels hebben een wat diffuser status ⁴²⁾.

Weilands schema uit 1805 sloeg bij de meeste grammatici direct aan. Er zijn uitzonderingen te noemen (cf. Dibbets 1974: 124) en ook later in de eeuw vinden we nog wel andere indelingen ⁴³⁾. Maar de lotgevallen te onderzoeken die dit schema, en in het bijzonder de subcategorieën ervan, in de loop van de tijd heeft ondergaan, acht ik buiten mijn onderzoeksterrein te vallen. Ik volsta met de opmerking dat op dit terrein het verschil tussen Weiland en zijn directe voorgangers niet zo erg groot is. Van Weilands hand is de definitieve schematisering, de nu nog gangbare tiendeling.

3.2.5. Korte samenvatting

In de jaren 1773-1779 studeerde Pieter Weiland (1754-1842) theologie aan de Leidse universiteit. Het was de bedoeling, dat hij predikant in de Gereformeerde Kerk zou worden. In 1779 ging hij evenwel over naar de Remonstrantse Broederschap. Na een korte periode van aanvullende studie werd hij daar predikant. Het grootste gedeelte van zijn ambtsperiode was hij werkzaam te Rotterdam, waar hij ook in contact kwam met de wijsgeer Paulus van Hemert. Bij een hoogleraarsbenoeming aan het remonstrants seminarie werd Weiland gepasseerd; men gaf de voorkeur aan Van Hemert.

Theologisch behoorde Weiland tot de vrijzinnige vleugel van zijn kerkgenootschap. Hij was actief betrokken bij pogingen alle protestantse gemeenten in Nederland in één verbond samen te brengen. In de revolutiedagen van 1795 betoonde Weiland zich een vurig patriot. Een functie als minister ("agent") bleek hij uiteindelijk niet te ambiëren. In later tijd bleek zijn pro-Franse houding sterk veranderd.

Vanaf 1799 verscheen een niet aflatende reeks geschriften op taalkundig gebied van zijn hand. Al dan niet in samenwerking met anderen publiceerde hij verscheidene, soms zeer omvangrijke woordenboeken. Toen hem op zestigjarige leeftijd de functie van hoogleraar Nederlands te Utrecht werd aangeboden, wees hij dit aanbod om gezondheidsredenen van de hand. Toenemende blindheid noopte hem ertoe in 1825 met emeritaat te gaan. Na die tijd verschenen er geen nieuwe taalkundige werken van zijn hand.

In zijn eerste studiejaar werd Weiland door het Haagse dichtgenootschap Kunstliefde Spaart Geen Vlijt uitverkoren als leerling-dichter; een groot dichter is hij echter nooit geworden. In dit milieu waarschijnlijk maakte hij voor het eerst kennis met de belangrijkste werken op het gebied van de Nederlandse taalkunde uit de achttiende eeuw. Zijn latere lidmaatschap van het Rotterdamse dichtgenootschap Studium Scientiarum Genitrix heeft hem ertoe genoopt zich te blijven bezighouden met de praktisch-normatieve taalkunde die in de kringen der genootschapsleden beoefend werd.

In zijn theologiestudie kwam Weiland op verschillende manieren in aanraking met taalkundige probleemstellingen. De taalfilosofische en taaltheoretische beschouwingen die hij gekend heeft, hebben hem niet gebracht tot zelfstandige verhandelingen op dit gebied. De vernieuwingen op het

terrein van de kanselwelsprekendheid in het laatste kwart van de achttiende eeuw (het veld winnen van de "Engelse methode") en het werk van de Schot Hugh Blair lieten hem niet onberoerd. Ze stimuleerden hem tot het uitgeven van een bundel preken, bedoeld als eerste deel van een - niet voortgezette - reeks (1794).

Vanaf 1789 was Weiland lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Hij was dan ook op de hoogte van de mislukte pogingen van de Maatschappij om tot een algemeen Nederlands woordenboek te komen. In 1796 vatte hij voor een deel dit plan weer op. Drie jaar later verscheen van zijn hand het eerste deel van het Nederduitsch taalkundig woordenboek. De "Inleiding" die hij voor dit eerste deel schreef, behelsde een uitvoerige uiteenzetting over spelling en woordleer, die hij voor een deel gebaseerd had op Adelungs Umständliches Lehrgebäude (1782).

In 1801 kreeg Weiland, toen bijna 49 jaar oud, van regeringswege de opdracht een Nederlandse spraakkunst samen te stellen. Een bewerkte versie van de "Inleiding" werd het eerste gedeelte van de spraakkunst. Voor het tweede gedeelte, de syntaxis, deed hij opnieuw een beroep op Adelung, ditmaal ook op diens Deutsche Sprachlehre (1781). Een aantal paragrafen betreffende de zinsleer ontleende hij aan Blairs Lectures on Rhetoric and Belles Lettres (1783), een werk dat ook in het Nederlands vertaald was en mede daardoor in ons land grote bekendheid genoot.

De wijze waarop Weiland van het werk van Adelung gebruik heeft gemaakt, was van dien aard, dat men hem van plagiaat heeft beschuldigd. Een dergelijk verwijt is niet zonder grond te noemen, maar een definitief oordeel hierover zal pas gegeven kunnen worden in een uitvoeriger studie, waarin ook rekening is gehouden met hetgeen in die dagen inzake navolging gebruikelijk werd geacht. De winst die Weiland boekte met zijn keuze voor Adelung als leidsman is, dat hij een betrekkelijk uitvoerige behandeling van de syntaxis gaf, en daarin ook de nodige aandacht schonk aan de zinsleer, wat een vernieuwing betekende ten opzichte van zijn voorgangers. Zinsdeelnoties zijn hier in principe aanwezig; de zinsleer is meer dan een woordverbindingsleer. Verder beperkt Weiland op grond van de vorm het aantal naamvallen tot vier. Tenslotte is hij degene op wie de thans nog gangbare indeling in tien woordsoorten terug te voeren is.

3.3. MATTHIJS SIEGENBEEK IN DIENST VAN DE "MAATSCHAPPIJ"3.3.1. Matthijs Siegenbeek (1774-1854)

De naam van Siegenbeek is voor ons vooral verbonden met de Verhandeling over de Nederduitsche spelling, in 1804 "in naam en op last van het Staats-bewind der Bataafsche Republiek" gepubliceerd. Deze verhandeling vormt met Weilands Nederduitsche spraakkunst de eerste officiële schrijftaalregeling in de Nederlanden. Mede daarom is er voor leven en werk van Siegenbeek wel aandacht geweest en - hoewel na meer dan 125 jaar na z'n dood nog steeds geen monografie over deze eerste "officiële" neerlandicus is verschenen - is ons zijn "openbare leven" niet geheel onbekend ¹⁾. Reden waarom ik in een overzicht van zijn leven en werken op bepaalde punten niet zal ingaan. In mijn overzicht steun ik vooral op het uitvoerige levensbericht geschreven door Samuel Muller, die Siegenbeek goed gekend moet hebben ²⁾.

Matthijs Siegenbeek werd op 23 juni 1774 te Amsterdam geboren. Zijn ouders, Jan Siegenbeek, een kleermaker, en Catharina Middendorp, waren "van duitschen bloede" (Knappert); ze behoorden tot de doopsgezinde gemeente "Bij het Lam en den Toren".

Op zijn elfde jaar ging Siegenbeek, toegerust met "eenige, toen nog min gewone, kennis der fransche, engelsche en hoogduitsche talen" (S. Muller 1855: 86) naar de Latijnse school. Rector daar was Richeüs van Ommeren, en hem herdenkt Siegenbeek later, in 1807, als de eerste "grondlegger en stichter" van wat hij dan bereikt heeft. Aan hem dankt Siegenbeek

"de eerste ontvonking van de vurige zucht voor nuttige en fraaije letteroefeningen". Medeleerlingen aan deze school waren de gebroeders Jeronimo en Abraham de Vries. Hun oom van moederszijde, de Amsterdamse classicus Jeronimo de Bosch (1740-1811), zou later in Siegenbeeks loopbaan een belangrijke rol spelen.

De jonge Siegenbeek besloot zich voor te bereiden op het predikantschap. In september 1789 verliet hij de Latijnse school en ging studeren aan het Athenaeum te Amsterdam. Hij "stelde zich in 't jaar 1790 tot het afleggen van het examen, om tot student aangenomen te worden bij de toenmalige Kweekschool der vereenigde doopsgezinde gemeente zijner geboortestad" (S. Muller 1854: 5). In december van dat jaar werd hij er ingeschreven "vanwege de gemeente onder 't Lam" (Knappert 1921: 735).

De streng filologische aanpak die de hoogleraar Wytenbach op het Athenaeum aan de studenten voorhield, contrasteerde nogal met de meer esthetisch gerichte benadering die Van Ommeren zijn leerlingen had bijgebracht, en de jonge Siegenbeek kon er zich niet toe aangetrokken voelen. De litterae elegantiores bleven voor hem een grote rol spelen. In dat licht kan ook het feit gezien worden, dat Siegenbeek van de nauwe relatie die er bestond tussen het doopsgezind en het remonstrants seminarie, alleen gebruik maakte om aan het remonstrants seminarie die lessen te volgen die mede van letterkundige aard waren. Dat wil zeggen dat hij zich onder het gehoor begaf van Konijnenburg en Van Hemert.

Paulus van Hemert, sinds november 1790 hoogleraar in de wijsbegeerte (cf. 3.2.1.) en fraaie letteren en "zeer welsprekend" oefende op Siegenbeek veel invloed uit. Onder zijn presidium hield Siegenbeek in het remonstrantse kerkgebouw een rede de eloquentiae studio, oratori sacro necessario. Het was vooral de relatie met de welsprekendheid waardoor Siegenbeek zich tot de godgeleerdheid voelde aangetrokken, meer dan door de "inwendige voortreffelijkheid" van die wetenschap zelf, want daarmee was het in die dagen niet best gesteld.

De beoefening van dat vak en het onderwijs erin stonden op laag peil. Behalve dat de aan de seminaria aangestelde theologen hun vak in verschillende geest beoefenden, verkeerde de godgeleerdheid in het algemeen in een staat van "onvastheid en onvolledigheid". Aan grondige theologische studie werd niet gedaan. Aanstaande predikanten kregen niet meer mee aan kennis dan strikt noodzakelijk was voor de praktijk, "dat was

het groot ja het eenig doel, 't welk men zich bij de godgeleerde opleiding voorstelde en waarmede men ook meende genoeg te hebben gedaan" (S. Muller 1854: 6). Dat betekende: "wat traditionele exegese, wat zich wapenen tegen de straks mogelijke aanvallen van deïsten en rationalisten, dat was al" (Knappert 1921: 736).

Het verwondert dan ook niet, dat Siegenbeek zijn letterkundige studies niet verwaarloosde. Stimulans daarbij was de kennis van de Nederlandse taal en letteren die de doopsgezinde hoogleraar Gerrit Hesselink, voor hem een "vaderlijke vriend", bezat, maar vooral ook het contact met zijn medestudenten, de gebroeders De Vries. Bij hen ontmoette hij gelijkgestemde jongeren en zij introduceerden hem bij hun oom Jeronimo de Bosch en de kring waartoe deze behoorde, een kring nauw gelieerd aan de wereld der Leidse filologen. De Bosch, een man van groot aanzien, wist zijn neven en hun vriend Siegenbeek "een even hartelijk als leerzaam onthaal bij die mannen te bereiden" (S. Muller 1855: 93): Valckenaer, Ruhnkenius, Luzac, Albert Schultens, en vooral Van Santen, een oude studievriend van De Bosch. Weinig vermoedde Siegenbeek, "welk een beslissenden invloed zijne kennismaking met die geleerden op zijn volgend levenslot zou hebben", merkt Muller (1855: 93) op.

Op 3 juni 1795 werd Siegenbeek voor het College van Curatoren van de Kweekschool geëxamineerd en door de kerkeraad met eervolle onderscheiding tot proponent aangesteld. Telkens wanneer hij in de periode van zijn proponentenschap een preekbeurt te Leiden waarnam, trof hij daar Van Santen onder zijn gehoor, en die liet niet na hem opmerkingen te doen toekomen. Siegenbeeks oratorische kwaliteiten, "de toen nog zeldzame geoefendheid in de nederduitsche taal en welsprekendheid, waardoor hij zich onderscheidde" (S. Muller 1854: 7), vielen op. Men moet daarbij wel aantekenen, dat omstreeks 1800 de homiletiek op een zeer laag peil stond. In de opleiding was dat vak sterk verwaarloosd en niet zelden onttaarde een preek in een filosofisch tractaat of een stukje exegetische hersengymnastiek. Siegenbeeks preken staken daar blijkbaar gunstig bij af: na enkele maanden al kreeg hij een beroep naar Dokkum, waar hij op 6 maart 1796 predikant van de doopsgezinde gemeente werd. Zijn verblijf daar is van korte duur geweest. De loopbaan die hem voor ogen moet hebben gestaan, na enige jaren een beroep te krijgen naar een aanzienlijker gemeente, is niet doorgegaan. Op 23 juli 1797 preekte hij afscheid te

Dokkum en vertrok naar de Leidse universiteit om een nieuw opgerichte leerstoel te gaan bekleden. Van Santen had hierin de hand gehad.

Laurens van Santen (1746-1798), "volbloed classicus" (De Buck 1952: 23) en dichter van neo-latijnse poëzie, doctor in de letteren en rechten, was in 1795 als vurig patriot gekozen tot lid van de Leidse Municipaliteit. Niet lang daarna curator van de Leidse universiteit geworden zag hij kans een door hem lang gekoesterde wens in vervulling te doen gaan, namelijk het stichten van een leerstoel voor Nederlandse taal en welsprekendheid. Zijn politieke overtuiging speelde hierbij een grote rol. Hij was unitaris, d.w.z. hij streefde niet naar een federalistische staat, maar naar een eenheidsstaat. Een eenheidsstaat waarin de taal het gevoel van zelfstandigheid en eenheid bij het volk kon versterken; het instellen van een dergelijke leerstoel kon daartoe een middel zijn. Een tijdgenoot formuleerde het als volgt:

De lang verjaarde staatkundige begrippen waren door den loop der groote wereldgebeurtenissen geschokt ... Het gevoel van nationaliteit was allerwege, en ook hier te lande, in hooge mate opgewekt, en men meende de waarde-ring van eenheid en zelfstandigheid in het volksleven niet beter te versterken, dan door de studie der moedertaal en de liefde voor haar aan te kweeken ... Nu ... het volk tot bewustheid van zijne eenheid was ontwaakt en daarin moest versterkt worden, was zij eene dringende behoefte, waarvan de vervulling als eene heilige verplichting op hen rustte, aan wie de leiding van het volks-onderwijs aanbevolen was. Dit waren althans de denk-beelden van de zogenoemde Unitarissen dier dagen, inzonderheid van ... VAN SANTEN (S. Muller 1855: 96).

Toen Van Santen de medecuratoren had weten te overtuigen van de noodzaak tot het instellen van zo'n leerstoel, speelde de vraag wie deze functie moest gaan vervullen. "Ik weet nauwelijks om welke redenen hij juist mij koos", zou Siegenbeek later zeggen. Siegenbeek werd niet gekozen uit een aantal kandidaten, integendeel; hij was de enige kandidaat, krachtig gepousseerd door Van Santen, die nogal gesteld was geraakt op de jonge theoloog, die in politiek (Siegenbeek stond in zijn studententijd als vurig patriot bekend) en letterkundig opzicht zich met hem op

één lijn bevond.

Muller wijst op nog andere factoren die een rol hebben gespeeld bij de benoeming van de drieëntwintigjarige Siegenbeek. De leerstoel hield bepaalde risico's in. "Het opnemen der nederduitsche Taal en Letteren onder de vakken van hooger onderwijs was destijds nog eene nieuwigheid, waarop de enkel latijnschrijvende geleerden van 't vak neerzagen" (S. Muller 1854: 8). Er bestonden weerstanden tegen zo'n leerstoel; bovendien, het maatschappelijk risico aan deze post verbonden - "bij groote bezwaren, nog weinig uiterlijke voordeelen" (S. Muller 1855: 99) - beperkte de keuzemogelijkheid. Enerzijds stond Siegenbeek pas aan het begin van een loopbaan als predikant. Door publikaties had hij zich nog niet bekend gemaakt, bekroningen waren hem nog niet ten deel gevallen, en buiten zijn directe omgeving was hij nog weinig bekend. Maar anderzijds, voor deze leerstoel stelde men niet de eis, dat de kandidaat door "openbare proeven" zijn bekwaamheid moest hebben bewezen. Het predikaat "veelbelovend", dat Siegenbeek in z'n studententijd had meegekregen, was voldoende voor Van Santens medebestuurderen om diens protégé een credietbenoeming te geven. Op 23 september 1797 hield hij als "Professor Eloquentiae Hollandicae extraordinarius", "niet zonder angstvallige bekommring", een inaugurele rede over Openbaar onderwijs in de Nederduitsche welsprekendheid.

Zijn buitengewoon hoogleraarschap werd in 1799, een jaar nadat Jeronimo de Bosch tot curator was benoemd, omgezet in een gewoon hoogleraarschap in de Nederlandse taal en welsprekendheid, "of, met een meer algemeen woord, Fraaije Letteren" (S. Muller 1855: 103). In 1815 werd de vaderlandse geschiedenis aan zijn leeropdracht toegevoegd. In 1811 werd hij door de Leidse universiteit benoemd tot doctor honoris causa in de letteren.

In 1844 ging Siegenbeek met emeritaat; niettemin bleef hij nog enige openbare lessen geven totdat hij op 23 september 1847 zijn vijftigjarig ambtsjubileum kon vieren door het uitspreken van een feestrede, waarin hij een overzicht gaf van de groei van de neerlandistiek sedert zijn optreden. De Leidse hoogleraar in de rechten C.J. van Assen schreef in augustus 1847 aan Groen van Prinsterer spottend over dit gebeuren:

De ijdele garrulus senex zal dan na 50-jarige dienst
(die, zoo niet honos en honores, dan toch honoraria gaf)
een lofrede houden op zichzelf in 't Latijn! ³⁾

Een zekere ijdelheid valt aan de overigens beminnelijke Siegenbeek zeker niet te ontzeggen. Te Leiden stond hij in aanzien, hoewel hij zijn collega's nogal eens irriteerde door onder meer zijn mildheid bij het vergeven van testimonia. Als docent heeft hij niet geschitterd. H.W. Tydeman typeerde de lessen van Siegenbeek als "flauwe colleges" ⁴⁾.

Behalve op universitair en neerlandistisch terrein heeft Siegenbeek een belangrijke rol gespeeld in het kerkelijke, sociale en culturele leven van zijn tijd. Hij vervulde talrijke nevenfuncties, van zeer veel genootschappen en instellingen is hij lid en bestuurder geweest. Aan "honos en honores" heeft het hem in zijn lange leven - hij overleed op 26 november 1854 - toch echt niet ontbroken; de diverse levensberichten laten dat zien.

Als hoogleraar heeft Siegenbeek een grote werklust aan de dag gelegd. Talrijke boeken, verhandelingen en besprekingen verschenen van zijn hand. De "lijst van uitgegeven geschriften", die loopt van 1799 tot en met 1854, getuigt daarvan. Deze bibliografie vermeldt een aanzienlijk aantal recensies op het gebied van taal- en letterkunde, geschiedenis en theologie, verder tekstuitgaven, vertalingen en herdenkingsredes en bovendien de onvermijdelijke "Carmina Latina". Op taalkundig gebied zijn er naast beschouwingen van algemener aard de verschillende publikaties over spelling aan te wijzen. Buiten de te bespreken schoolboekjes (1810, 1814) schijnt hij zich echter weinig aan systematisch beschrijvend grammaticaal werk gewaagd te hebben, ook niet in later tijd.

Van z'n wetenschappelijke arbeid kan men zeggen, dat daarin één zelfde lijn wordt aangehouden. Siegenbeeks latere werk is weinig meer geweest dan een bestendiging en bekrachtiging van vroegere arbeid, meent Muller (1855: 110). Siegenbeek sloot zijn taalstudie af in een tijd, waarin hij eigenlijk weer had moeten beginnen. "In zijne geschriften zijn zekerlijk niet dan schaarsche blijken voorhanden, dat hij het zoo rijk en veelbelovend veld der vergelijkende taalkunde opzettelijk heeft bearbeid" (S. Muller 1855: 110).

Het is billijk, erop te wijzen dat hij niet de opdracht had om his-

torische grammatica te doceren en filologen op te leiden. Zijn taak was van meer praktische aard. Men verwachtte van hem dat hij voor kansel en balie redenaars vormen zou door aan hen hun moedertaal goed te leren. Hij was daarvan goed doordrongen, zoals uit zijn eerste intrede duidelijk wordt.

Siegenbeeks rede uit 1797, Over het openbaar onderwijs in de Nederduitsche welsprekendheid, kan met recht een oratio pro domo genoemd worden. Het blijkt, dat Siegenbeek zich het bijzondere van zijn positie bewust was. Hij beijvert zich om mogelijke vooroordelen en misverstanden uit de weg te ruimen; de helft van de rede besteedt hij aan de bewijvoering dat welsprekendheid even goed mogelijk is in het Nederlands als in het Grieks of Latijn.

De "geëerdheid onzer natie" is toch geenszins een belemmerende factor, en de gedachte dat onze taal voor de welsprekendheid "geheel ongeschikt" zou zijn, wordt door Siegenbeek met de nodige omhaal van woorden van de hand gewezen. Hij wijst voorts op de heilzame en schitterende rol die de welsprekendheid, "de verhevenste van alle kunsten", in "ons Vaderland" in de pleitzaal en op de kansel kan spelen. En inzonderheid "zijn de vergaderzalen, waarin een vrij volk of deszelfs Vertegenwoordigers in het openbaar over de gewigtigste belangen van den staat raadplegen, de beste kweekscholen der welsprekendheid" (1797: 28-29) - een toespeling wellicht op de instelling, een jaar tevoren, van de Nationale Vergadering "op den doorluchtigen voorgang van het verzusterd Fransch Gemenebest" (1797: 30). ⁵⁾

Dan schetst Siegenbeek aan zijn toehoorders de weg die hij wilde bewandelen "om onze landgenooten tot welsprekendheid op te leiden". Eén van de eerste en belangrijkste onderdelen van zijn onderwijs zou zijn "de bevordering van de kennis en beoefening onzer moedertale". Een redenaar moet immers beschikken over een "grondige en uitgebreide taalkennis". Verheven gedachten moeten niet alleen verstaanbaar, maar ook "met zwier, bevalligheid en nadruk voorgedragen worden" (1797: 32). Dagelijkse gebruikskennis van de taal is niet voldoende, blijkt het. Want zelfs bij geletterden treedt een schromelijk gebrek aan kennis van de grondbeginselen van de taal aan het licht. Naast goed taalonderwijs moet bovenal "de herstelling van de eer en het gezag der Ouden", onze klassieke auteurs, soelaas gaan bieden. Zo kan aan de toenemende verbas-

tering van de taal paal en perk gesteld worden en zo ook kan de oorspronkelijke rijkdom van het Nederlands weer in alle helderheid aan het licht komen. De conclusie is duidelijk: "eene naauwkeurige en uitgebreide taalkennis" is "onontbeerlijk" voor de welsprekendheid (1797: 34).

Vervolgens gaat Siegenbeek in op de noodzaak van het bestuderen van regels en voorschriften op het gebied van de welsprekendheid. Bovendien beveelt hij lectuur aan van "erkend" goede ("eenparige toejuiching") retores (1797: 35-36), wijst er een aantal aan, onder wie ook, ja juist Nederlanders, die z.i. te weinig gelezen worden (1797: 43). Door studie en lectuur kan de "onvervalschte smaak voor het schoone en verhevene" aangekweekt worden en de ware welsprekendheid bevorderd. Slechts langs die weg zal

de Vorstin der wetenschappen ... haar verwonderenswaardig vermogen in onze pleitzalen, op onze openbare leerstoelen van Godsdienst en goede zeden, en bovenal in de achtbare vergaderingen onzer Vertegenwoordigers op het heerlijkst ten toon spreiden, en er onschuld tot een' veiligen toeverlaat, der deugd tot eene weldadige schutsvrouw, der vrijheid tot een onwinbaar bolwerk verstrekken (1797: 44).

Men ziet, in deze peroratie ontbreken de patriotse klanken niet.

In zijn programma had Siegenbeek zo drievoudige stof opgenomen: nauwkeurige en uitgebreide kennis van de taalregels, zuivering en vorming van de smaak door het bestuderen van de klassieke stijlvoorschriften en vooral "herhaalde lezing en beoefening" van belangrijke werken uit de oude en eigentijdse literatuur. Deze stof vinden we terug in zijn in handschrift nog bewaarde Lessen over de regelen der Nederduitsche taal 1801-1802. Deze behelzen enkele inleidende bladzijden geschiedenis van de letterkunde, maar verder spraakkunstregels "zoals er nu in het middelbaar onderwijs worden aangeleerd" (Wils 1954-1955: 282). De slechte stand van zaken op het gebied van het moedertaalonderwijs (cf. Siegenbeek 1797: 32-33) maakte het blijkbaar noodzakelijk, dat de universiteit de taak op zich nam die in het voorbereidend onderwijs verwaarloosd werd. Deze observatie van Wils vindt steun in hetgeen Siegenbeek omstreekt 1810 op college dicteerde. Blijkens een bewaard gebleven dictaat (cf. 3.3.2.3.) behandelde hij toen Weilands Nederduitsche spraakkunst ten

dienste der scholen, een beknopte versie van de grotere spraakkunst.

Siegenbeeks stijlonderwijs bestond in het voorhouden van de "klassicistische regels" (Wils), die bij voorkeur geïllustreerd werden aan het werk van P.C. Hooft, met name aan de toespraken uit de Nederlandsche historiën. Naar het voorbeeld van Huydecopers Proeven van taal- en dichtkunde weidde Siegenbeek bij het lezen van deze teksten uit over de juiste betekenis van de woorden, hun verbinding en hun oorsprong, over de verklaring van de beeldspraak en van de mythologische figuren, enz.. Zijn pogingen om de woordaflleiding in het licht te stellen zouden bij zijn opvolgers uitgroeien tot grondige studie van de historische taalkunde (Wils 1954-1955: 282). Het zou echter tot in de jaren vijftig duren voordat die historische taalkunde aan de Nederlandse universiteiten krachtig werd gepropageerd. De invloed van wat later "de Oude School" genoemd werd, begon pas in de jaren veertig echt te tanen, niet alleen op de universiteiten. Ook binnen het netwerk van de niet-universitaire geleerde genootschappen en maatschappijen blijft Siegenbeek nog lang invloed houden. Van de wijze waarop dat in z'n werk ging, wil ik hier een illustratie geven.

In de spraakkunst van Weiland komt als voorbeeldzin voor: "de wind woei, gisteren morgen, bij ons, verschrikkelijk hard" (1805: 297). In zijn Syntaxis maakt Siegenbeek daarvan: "Het hagelde gisteren te Haarlem verschrikkelijk hard" (1810: 61). Deze variant zal wel enige werkelijkheidswaarde hebben gehad, want Siegenbeek moet regelmatig deze stad bezocht hebben. In 1800 was hij lid geworden van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, één van de geleerde genootschappen die in het uitschrijven van prijsvragen een belangrijk middel zagen om hun doel, de bevordering van de wetenschap, na te streven. De prijsvragen van de Hollandsche Maatschappij liggen voornamelijk op het terrein van de natuurwetenschappen. De hoeveelheid vragen op het gebied van taalkunde en geschiedenis is gering, maar er kan wel gesproken worden van continuïteit gedurende de volle levensduur van het instituut der prijsvragen.

In de periode 1806-1842 fungeerde Siegenbeek meer dan tienmaal als jurylid bij prijsvragen van geesteswetenschappelijke aard. In 1818 scheen hij even te vergeten dat hij zelf jurylid was, en zond zelf een antwoord in. Het betrof een prijsvraag uit 1816, herhaald in 1818 en

1820, waar werd gevraagd

Het eenvoudige, stelt men, is het kenmerk van het schoone, het goede en het waare. Hoe verre kan men deze stelling bewijzen uit de meesterstukken der kunsten en letteren, uit de edelste daden der menschheid, en uit de belangrijkste ontdekkingen in de wetenschappen?

Er kwamen op deze vraag twee antwoorden binnen. In 1820 kwam een antwoord binnen van de letterkundige Jacob Geel (1784-1862), een jeugdwerk dat zeker "nadere bestudering" waard is (De Bruijn 1977: 144). Het antwoord in 1818, van de hand van Siegenbeek, is een 83 bladzijden tellende Responsio ad quaestionem ... De Simplicitate Sigillo Pulchri, Honesti, Veri, ingezonden onder een Griekse zinspreuk. Men vermoedde waarschijnlijk wel, dat achter deze zinspreuk het lid Siegenbeek schuilging, die zich uiteraard van jurering moest terugtrekken. Want aan "den zeer bekwamen Schrijver" werd te verstaan gegeven dat enige van zijn "definitien en bewijzen onvoldoende zijn". Bekroning werd in het vooruitzicht gesteld nadat hij deze zou hebben verbeterd (De Bruijn 1977: 144).

In 1805, 1810 en 1812 werd gevraagd

Daar de Talen even min als andere zaken van het zoogenaamd toeval afhangen, noch geheel willekeurig zijn - uit de vergelijking van verscheidene, vooral oudere talen, aantewijzen: 1) Welke die algemeene zaken en hoofdeigenschappen zijn, in welken de meeste talen overeenstemmen: 2) Welke de voornaamste verscheidenheden derzelve zijn: 3) Uit welke gronden en redenen die algemeene overeenstemmingen en hoofdeigenschappen, en uit welke oorzaken die onderscheidenheden en verschillen kunnen worden afgeleid en verklaard?

In 1812 kwam er een antwoord binnen van Wilhelm Doeleke, professor aan het gymnasium te Heiligenstadt onder de aan Herder ontleende zinspreuk "Die Sprache wird ein Proteus auf der runden Oberfläche der Erde" (cf. Herder 1790: 145). Doeleke was een Franse grammatica naar filosofische principes aan het opzetten toen hij van de prijsvraag kennis nam. Een deel van die grammatica, meer dan honderd pagina's, stuurde hij in als prijsstof⁶⁾.

3.3.1.

Het juryrapport van Siegenbeek is betrekkelijk uitvoerig (14 pp.). Hij releveert de pogingen van de inzender om "Die Casus aus den Raum-Verhältnissen zu erklären". Dat Doeleke 36 talen bespreekt om te laten zien, dat in die talen door de naamvallen volkomen dezelfde betrekkingen worden aangeduid, oordeelt Siegenbeek "vervelend en nutteloos". Niettemin wel een opvallend betoog, is zijn conclusie, maar aan de opgave der Maatschappij is eigenlijk niet voldaan. De inzending van Doeleke werd niet bekroond (De Bruijn 1977: 99).

De rol van Siegenbeek in het taal- en letterkundig beoordelingscircuit van zijn dagen zou nader onderzoek verdienen. Ze strekt zich in ieder geval uit over een periode van meer dan dertig jaar. Zo komen we Siegenbeek in 1843 nog tegen als beoordelaar van een door de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen uitgeschreven prijsvraag voor een nieuwe syntaxis. Bewijs dat de bijna zeventigjarige nog steeds als deskundige werd beschouwd.

Het tij kentert echter. In 1847 komt aan Siegenbeeks langdurig voorzitterschap van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde door een "revolutie" tegen de autocratische bestuursvorm een ontijdig einde. En in 1853, na een interregnum - om redenen van bezuiniging ⁷⁾ - neemt M. de Vries in zijn Leidse inaugurele rede definitief afscheid van de oude school. Als taalstudie volstaat thans niet meer "dat men taal zuiver en sierlijk leere spreken en schrijven". Dat is slechts "oppervlakkige kennis, zoo geheel tot het uiterlijke beperkt" (De Vries 1853: 17): expliciete distantie van de ars bene loquendi atque scribendi. In de Nederlandse taalkunde was "de nieuwe richting" aan het woord gekomen.

3.3.2. Twee schoolboekjes

3.3.2.1. Inleiding

Op de jaarvergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde gehouden op "den 16en van Zomermaand 1842" herdacht Siegenbeek in zijn "Aanspraak" onder meer het lid Pieter Weiland, die in januari van datzelfde jaar was overleden. Naar aanleiding van Weilands Nederduitsche spraakkunst (1805) merkte hij op:

Het voegt mij niet, en zou hier ook ongepast zijn, in eene beoordeeling der waarde van deze Spraakkunst te treden, veelmin te onderzoeken, in hoe verre de Hollandsche Maatschappij van fraaije Kunsten en Wetenschappen gegronde redenen had, om, voor weinige jaren, als prijsvraag voor te stellen, het inleveren eener Nederduitsche spraakkunst, aan den tegenwoordigen staat der taalkunde beantwoordende, als waardoor zij openlijk verklaarde, noch het werk van WEILAND, noch de later uitgegevene Spraaikleer van BILDERDIJK daarvoor te houden (Siegenbeek 1842: 26).

De prijsvraag waar Siegenbeek op doelde, was in 1839 door de Hollandsche Maatschappij van fraaije Kunsten en Wetenschappen uitgeschreven. Gevraagd werd "Eene oordeelkundige woordvoeging (syntaxis) van de Nederduitsche taal, gestaaft door Voorbeelden uit gezaghebbende Schrijvers". Bij gebrek aan respons was de opgave in 1841 herhaald; twee jaar later bleek er één antwoord te zijn binnengekomen en dat was nog maar een "Proeve". De gevraagde voorbeelden "uit gezaghebbende Schrijvers" waren voornamelijk ontleend aan de Nieuwe Nederduitsche chrestomathie (1823), een uitgave van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Deze bloemlezing nu stond, zo meende Siegenbeek in zijn beoordeeling van deze verhandeling, allerm minst garant voor "gezaghebbende auteurs". En waar deze Proeve van eene oordeelkundige woordvoeging zelfs een krant, zij het een Haarlemse, en een almanak tot het corpus rekende, was er voor Siegenbeek een formele grond voor een afwijzend oordeel snel gevonden. Ook zijn medebeoordelaars kwamen tot een negatief oordeel ⁸⁾.

Duidelijk is, dat Siegenbeek niet gelukkig kon zijn met een prijsvraag, waarin zo openlijk werd gesteld, dat het werk van Weiland geheel of gedeeltelijk verouderd was. Want in feite was daarmee ook zijn eigen grammaticale werk veroordeeld: z'n Syntaxis (1810) en Grammatica (1814), op verzoek van 't Nut geschreven, steunden in hoge mate op het werk van Weiland. In mei 1846 verleenden overigens de hoofdbestuurders van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen toestemming aan de Leidse uitgever Du Mortier om de Syntaxis wederom op de pers te leggen ⁹⁾.

Dat Siegenbeek zich inderdaad aangesproken kon voelen, zal in de volgende paragrafen duidelijk gemaakt worden. Eerst komt de aanleiding tot

3.3.2.1.

het vervaardigen van de beide boekjes aan de orde; vervolgens wordt beider afhankelijkheid ten opzichte van Weiland 1805 nader in het licht gesteld.

3.3.2.2. Context

In het jaar 1784 was door de Monnickendamse predikant Jan Nieuwenhuyzen de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen opgericht. Doel van deze instelling was onder meer het bevorderen van "nuttige Kundigheden en Wetenschappen". Zij telde "onder hare overige werkzaamheden, als eene der voornaamste" de zorg voor "eene juiste en regelmatige kennis onzer, zoo schoone Moedertaal" (Hendrik Ravekes, in Siegenbeek 1814: iii). Als een van de middelen om dat laatste te bereiken zag men het uitgeven van betere schoolboekjes. Daartoe schreef de Maatschappij in 1789 een prijsvraag uit voor "een beknopte en telkens met voorbeelden opgehelderde, Nederduitsche Spraakkunst". Deze vraag werd in 1790 herhaald, toen geen van de inzendingen van voldoende niveau bleek te zijn. De Groningse predikant Lambertus van Bolhuis zond daarop zijn Beknopte Nederduitsche spraakkunst in, die met goud werd bekroond. Het boek werd in 1793 uitgegeven en daarna nog een drietal malen herdrukt (1799, 1803, 1804; cf. De Vos 1939: 34).

Reeds eerder had Van Bolhuis (1741-1826), door De Vos als een "logisch ... verlichtingsmensch" gekenschetst, zich op spraakkunstig terrein begeven. Zo verzorgde hij de uitgave van de Beknopte aanleiding tot de kennis der spelling, spraakdelen, en zintekenen van de Nederlandsche taal (Groningen 1776¹, 1802⁴), een werk van de in 1774 overleden onderwijzer Klaas Stijl. Dit boekje werd door hem in latere drukken aanzienlijk "vermeerderd" en voorzien van een aanhangsel over de geslachten van de zelfstandige naamwoorden en een geslachtslijst. Bovendien coachte hij zijn stadgenoot, de "vermaarde" - het woord is van Siegenbeek - Hendrik Wester bij het schrijven van diens Bevatlik onderwijs in de Nederlandsche spel- en taalkunde (Groningen 1797¹, 1814⁸). In zijn "Voorberigt" betoont Wester zich nogal bescheiden:

Ik bied hier geene regelmatige Spraakkunst aan. Wij hebben toch de Nederduitsche Spraakkunst van L. van Bolhuis, door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bekroond ...

en met erkentelijkheid maakt hij gewag van de aansporingen van de kant van Van Bolhuis:

Meermalen werd ik door mijnen taalkundigen vriend L. van Bolhuis opgewekt, om mijn krachten tot het ontwerpen van zulk een schoolboek te beproeven.

Wanneer Siegenbeek deze Groningse pastor herdenkt, memoreert hij diens activiteiten op taalkundig en maatschappelijk terrein. Hij betreurt het, dat "een man van zoo grondige en uitgebreide geleerdheid, als V. Bolhuis, geene meerdere gedenkteekenen van dezelve heeft nagelaten" (Siegenbeek 1827: 11).¹⁰⁾

Ondanks de lovende kritieken op het werk van Van Bolhuis liet de Maatschappij het niet alleen bij dit werk. Wederom werd tweemaal in een prijsvraag een Rudimenta of Beknopte spraakkunst opgegeven (cf. Handelingen 1796: 206,208). Toen geen van de ingezonden werken voor een bekroning in aanmerking kwam, verzocht men "den Burger" Gerrit van Varik (1763-1825), "schoolhouder" van beroep, zijn "reeds vervaardigde werkjen" onder toezicht van een commissie om te vormen tot een "Rudimenta" (Handelingen 1799: 211). Van Varik gaf aan deze groep gehoor en zodoende kon de Maatschappij in 1799 een handboekje met de grondregels van de spraakkunst laten verschijnen. De titel luidde: Rudimenta, of gronden der Nederduitsche spraake. In de bewerkingen van Coenraad Wertz en later van Nicolaas Anslin Nz. (cf. Van der Woude 1975) werd het boekje veelvuldig herdrukt, het laatst nog in 1858.

De Rudimenta behandelt alleen de regels voor de spelling en de woordgronding; de derde soort regels die er onderscheiden worden, die van de woordvoeging, komen niet aan de orde. Daarom besloot de Maatschappij, de editie-1805 van de Rudimenta te laten volgen "van eene SYNTAXIS of Woordvoeging". Deze Syntaxis, of woordvoeging der Nederduitsche taal verschijnt pas in 1810. "Verschillende beletselen hebben de uitgaaf daarvan tot heden vertraagd", schrijft de secretaris van de Maatschappij, Hendrik Ravekes, in het "Voorberigt". Op de aard van deze beletselen gaat hij wijselijk niet in; ze blijken voornamelijk bij de niet vermelde auteur van het werkje gelegen te hebben.

Tot het doen vervaardigen van een "Nederduitsche Woordvoeging" was door de Maatschappij reeds in 1805 besloten ¹¹⁾. In 1807 blijkt het werk nog weinig gevorderd te zijn. Het is namelijk "geheel nieuw in zijn

3.3.2.2.

soort" en ook had het moeite gekost "om hiertoe een' geschikten en ten vollen de kundigheden en vereischten bezittenden persoon" te vinden, zo vermeldt het Algemeen Verslag.

In augustus 1808 is het werk nog steeds niet af, hoewel de vervaardiging was opgedragen "aan eenen man, voor deze taak alzins berekend, en als zoodanig door het geheele Vaderland met roem bekend". Op de vergadering van de Hoofdbestuurders van de Maatschappij op 3 augustus 1809 wordt een brief voorgelezen

van den Hoogleraar M. Siegenbeek, berigtende: dat de door hem ter vervaardiging op zich genomene Syntaxis voor een gedeelte afgewerkt is, en misschien nog in dit jaar, althans zeker voor eene volgende Algemeene Vergadering, zal kunnen worden uitgegeven ¹²⁾.

In mei 1810 kan "de commissie tot de Syntaxis" "een gedeelte van dezelve, door haar van den Hoogleraar M. Siegenbeek ontvangen, overleggen,

met berigt dat dit gedeelte op den voet staat gevolgd te worden van het nog ontbrekende, zoodanig dat van nu aan, daarmede de pers kan bezig gehouden worden.

Pas op de algemene vergadering van 1811 kan men berichten, dat de Syntaxis geheel voltooid is, "zoo als Ulieden uit den ontvangst daar van gebleken is". Het boek was toen inmiddels verschenen, anoniem. Uit commerciële overwegingen had men Siegenbeek verzocht om "een met zijnen naam geteekend Voorberigt ... welk voorberigt eene aanwijzing behoorde te behelzen van het gebruik, van dit werkje te maken". De Leidse uitgever D. du Mortier, die het verzoek van de Hoofdbestuurders van de Maatschappij aan Siegenbeek had overgebracht, moest in november 1810 het falen van zijn missie melden. Hij schreef het bestuur

dat Proffr. Siegenbeek niet te bewegen zijnde geweest tot eenige vermelding van zijnen naam in, of onder een voorberigt voor de Syntaxis, hij zich genoodzaakt had gezien, dezelve zonder dien naam af te drukken.

Ondanks de wat moeizame totstandkoming van de Syntaxis heeft men niet lang daarna opnieuw de Leidse hoogleraar aangezocht, ditmaal voor het vervaardigen van een grammatica. Nu was er al een Nutsspraakunst voor-

handen, de Beknopte Nederduitsche spraakkunst van Van Bolhuis. In mei 1810 werd door één der leden voorgesteld om de spraakkunst "overeenkomstig de door de Maatschappij aangenomen spelling van den hoogleeraar Siegenbeek te veranderen". Echter, de vergadering wenste geen herziene 'Bolhuis', maar besloot aan de departementen van de Maatschappij "het voorstel te doen om een geheel nieuwe Spraakkunst onder opzicht dezer vergadering te doen vervaardigen". Men vond Siegenbeek bereid deze nieuwe grammatica te vervaardigen. Drie jaar later, in de oktobervergadering van 1813, kon door de "Commissie tot de Grammatica" ¹³⁾ meege-deeld worden

dat zij dit stuk, ten hare genoegen geheel afgewerkt van den Hoogleeraar M. Siegenbeek heeft ontvangen, en stelt voor om den schrijver daarvoor, als honorarium aan te bieden, dezelfde somma als voor de Syntaxis betaald is, zijnde f 200,=. Er wordt ... dienovereenkomstig besloten ...

De Grammatica of Nederduitsche spraakkunst verscheen het jaar daarop, in 1814.

Na de Rudimenta en de Syntaxis completeerde de Grammatica nu "alles, wat tot het Schoolonderwijs in dit opzicht gevorderd wordt", zo kon Hendrik Ravekes in het "Voorberigt" van de Grammatica verheugd meedelen; de boekjes vulden elkaar goed aan, vond hij. De naam van de schrijver van het werk blijft ook hier onvermeld.

Dat Siegenbeek er niet toe te bewegen is geweest, zijn "doorluchten naam" (Van der Woude) op het titelblad van beide werken te laten afdrukken, heeft later tot gissingen omtrent het auteurschap geleid. Zo schrijft bijvoorbeeld De Vos (1939: 35) - en hij niet alleen - de Syntaxis en de Grammatica aan Van Bolhuis toe, ten onrechte dus. Een aantal jaren geleden heb ik getracht deze kwestie definitief op te lossen door erop te wijzen, dat in het levensbericht van Siegenbeek deze activiteiten van hem duidelijk vermeld worden (S. Muller 1855: 108; cf. Noordegraaf 1975).

Waarom werden zowel de Syntaxis als de Grammatica in later tijd tóch aan Van Bolhuis toegeschreven? Het is niet onmogelijk dat J.I. van Doornincks Vermomde en naamlooze schrijvers opgespoord ... hier debet aan is. In deel twee (Naamlooze geschriften, 1885) wordt Van Bolhuis genoemd als auteur van de Grammatica en van de Syntaxis, en eveneens

van de Rudimenta (1805) (zie de kolommen 247, 492, 534). Wellicht is hier eveneens de opmerking van De Vos op gebaseerd, dat ook de Rudimenta van Van Bolhuis schijnt te zijn (De Vos 1939: 35).¹⁴⁾

De boekjes van Siegenbeek waren, zoals gezegd, voor het onderwijs bestemd. Hendrik Ravekes, de secretaris van 't Nut, geeft daarom in het "Voorbericht" van de Syntaxis aan de onderwijzers de nodige didactische wenken mee. De Syntaxis is bedoeld voor leerlingen die de Rudimenta al doorgewerkt hebben. De werkwijze is deze: de onderwijzer leest met z'n leerlingen gedeelten uit het boek en wel zo, "dat hij hen telkens over het gelezene onderhoude en door vragen beproeve, of zij hetzelfde wel volkomen verstaan hebben". Ravekes raadt aan de leerlingen foutieve voorbeeldzinnen voor te leggen, die verbeterd moeten worden.

Ook verzuime hij niet, om, bij het lezen van eenig ander schoolboek, het reeds geleerde toe te passen, hun de reden af te vragen, waarom de woorden in deze en geene andere orde geplaatst zijn, hen het onderwerp der rede met hetgeen daartoe behoort van het predicaat te doen afzonderen en wat van dien aard meer zij. Als een laatste en hoogste oefening eindelijk, kan met de verhandeling van dit werkje het maken van ligte opstellen, als van korte verhalen en brieven in den kindertoon, verbonden worden (Ravekes 1810: v-vi).

Taalbeschouwing in dienst van de ars bene scribendi, ten behoeve van correct schriftelijk taalgebruik.

Over de vraag of de boekjes van Siegenbeek ook daadwerkelijk gebruikt zijn, op de scholen van 't Nut bijvoorbeeld, valt zonder verder onderzoek weinig te zeggen. Veel onderwijzers beschikten als lid van de Maatschappij over deze werkjes¹⁵⁾. Het lijkt me verdedigbaar te stellen dat in ieder geval via hen de taalkundige inzichten van Siegenbeek in het onderwijs zijn doorgedrongen (Gemser-Jurna 1983: 40).

3.3.2.3. Over de Syntaxis (1810)

Terwijl De Witte en Wijngaards (1961: 42) in Weilands Spraakkunst nog het klassieke grammaticamodel gehandhaafd zien, menen zij dat de Syntaxis van de Maatschappij veel nieuws brengt, nl. "een aparte behandeling van de zinsdelen, los van het tractaat over de woordsoorten" (1961: 43,46). D.M. Bakker evenwel heeft, bij mijn weten als eerste, gewezen op de overeenkomst die er bestaat tussen Weilands "Woordvoeging", het tweede gedeelte van de Nederduitsche spraakkunst uit 1805, en de Syntaxis. De auteur van de Syntaxis, aldus Bakker (1968a: 23), "heeft zich met nog meer ijver dan Weiland toegelegd op het kopiëren van Adelung". Bij nader onderzoek bleek, dat Siegenbeek zich in eerste instantie heeft laten leiden door Weiland (Van der Woude 1973: 11; 1975: 411).

De Syntaxis of woordvoeging der Nederduitsche taal (viii + 95 pp.) is als volgt opgebouwd. Na het "Voorberigt" van de secretaris van de Maatschappij, Hendrik Ravekes, en een inhoudsopgave, volgt een vier bladzijden tellende inleiding, waarin de noodzaak van de kennis der syntaxis en de achtergronden van de syntaxis worden uiteengezet. Het eerste hoofdstuk bespreekt "de verbinding van enkele woorden" (5-53) en geeft een successieve behandeling per woordsoort. Vervolgens, in hoofdstuk twee, spreekt de auteur "Over de orde, waarin de woorden in eene rede op elkander moeten volgen" (54-75). Het derde en laatste hoofdstuk behandelt "het zamenstel en de onderscheidene soorten van volzinnen" (76-95).

Pro memorie: de "Woordvoeging" van Weiland is in twee hoofdstukken opgesplitst. Het eerste bespreekt de verschillende woordsoorten in hun gebruiks- en verbindingsmogelijkheden (205-290), het tweede hoofdstuk behandelt "de orde, waarin de woorden in eene rede op elkander volgen" (291-328). Siegenbeek heeft de stof van dat tweede hoofdstuk in tweeën gesplitst: zijn hoofdstuk drie correspondeert grosso modo met Weilands pagina's 314-328.

De indeling van de stof in de Syntaxis en het eerste hoofdstuk van de "Woordvoeging" zijn identiek. Vergelijk bijvoorbeeld de hoofdindeling van de beide eerste hoofdstukken.

Weiland 1805, II

Siegenbeek 1810, eerste hoofdstuk

"Woordvoeging", eerste hoofdstuk

A. Over de lidwoorden, en wel
over het gebruik van dezelve
bij zelfstandige naamwoorden	A. Over de lidwoorden en derzelver
verbinding met zelfstandige
naamwoorden
B. Over het gebruik van de zelf-
standige naamwoorden	B. Over de zelfstandige naam-
woorden
C. Over het gebruik van de
bijvoegelijke naamwoorden	C. Over de bijvoegelijke naam-
woorden
D. Over het gebruik van de
voornaamwoorden	D. Over de voornaamwoorden
E. Over de werkwoorden	E. Over de werkwoorden
F. Over het gebruik van de
telwoorden	F. Over de telwoorden
G. Over het gebruik van de
bijwoorden	G. Over de bijwoorden
H. ... van de voorzetselen	H. Over de voorzetselen
I. ... van de voegwoorden	I. Over de voegwoorden
K. ... van de tusschenwerpselen	K. Over de tusschenwerpselen

Ook de onderverdelingen stemmen nagenoeg geheel overeen. Zo heet B.2. bij beide auteurs "Verbinding van twee of meer zelfstandige naamwoorden, in eene gelijke betrekking"; E.7. luidt: "Verbinding van een werkwoord met een zelfstandig naamwoord".

Weilands tweede hoofdstuk, "Over de orde, waarin de woorden in eene rede op elkander volgen", correspondeert op soortgelijke wijze met het tweede en derde hoofdstuk van de Syntaxis. Verder zijn er talrijke passages aan te wijzen die letterlijk of bijna letterlijk overeenkomen, in formulering en/of in voorbeelden. Van der Woude (1973: 9-11) heeft daar een overtuigende reeks van opgesomd; ter illustratie voeg ik daar nog een drietal voorbeelden aan toe.

3.3.2.3.

(1)

Weiland 1805: 212; II, 23

Het niet bepalende lidwoord een moet, in de meeste gevallen, herhaald worden: eene roos en eene tulp zijn twee schoone bloemen.

Siegenbeek 1810: 11

Het onbepalend lidwoord een moet in de meeste gevallen herhaald worden, als eene roos en eene tulp zijn twee schoone bloemen.

(2)

Weiland 1805: 231; II, §71

Het wederkerige zich wordt gebruikt, wanneer het werkwoord op den handelenden persoon zelven terug werkt, als: hij beroemt zich, niet hem;
...

Siegenbeek 1810: 21

Het wederkerige zich wordt gebruikt, wanneer het werkwoord op den handelenden persoon zelven te rug werkt, als: hij beroemt zich niet hem;
...

(3)

Weiland 1805: 311, II, §263

Men wachte zich derhalve van die woorden, welke natuurlijk, of door een koppelwoord, aan elkander verbonden zijn, door tusschenschuiving van eenig ander woord, te scheiden, bij voorbeeld: teeder ziet hij haar en zuchtend aan, in plaats van: teeder en zuchtend ziet hij haar aan.

Siegenbeek 1810: 74-75

Voorts wachte men zich in 't algemeen van die woorden, welke natuurlijk, of door een koppelwoord met elkanderen vereenigd zijn, door tusschenvoeging van eenig ander woord, van een te scheiden, b.v.: weenend stond

hij en zuchtend bij het lijk van zijn vriend, voor: weenend en zuchtend stond hij enz..

Ik beperk me thans tot deze voorbeelden; in de loop van het verdere betoog zullen nog andere tekstuele overeenkomsten ter sprake komen. Eén en ander lijkt me in ieder geval voldoende om Van der Woude's uitspraak te ondersteunen dat Siegenbeek bij het vervaardigen van de Syntaxis (95 pp.) de "Woordvoeging" van Weiland (124 pp.) tot uitgangspunt heeft genomen.

Bij zijn lectuur van Weiland 1805 moet aan Siegenbeek onmiddellijk het Duitse model zijn opgevallen, zo hij al niet eerder met Weiland daarover van gedachten had gewisseld, schriftelijk of mondeling. Hij kende uit eigen studie het werk van "Deutschlands grooten taalmeester" (Siegenbeek 1804: 9). Dat Siegenbeek bij het vervaardigen van de Syntaxis ook zelf weer ad fontes is gegaan, i.c. zelfstandig op Adelung teruggrijpt, kan geen verrassing zijn.

Weilands "Woordvoeging" viel, zoals we gezien hebben, uiteen in twee hoofdstukken. Daarnaast had het Lehrgebäude in het syntactisch deel drie hoofdstukken: de verbinding van de woorden onderling, de woordvolgorde in de zin, en tenslotte een hoofdstuk over de zinnen. De Syntaxis heeft ook deze driedeling, zoals aan het begin van deze paragraaf is uiteengezet.

Merk verder op, dat het eerste hoofdstuk van de Syntaxis getiteld is: "Over de verbinding van enkele woorden". Adelungs eerste syntactische hoofdstuk heeft als titel: "Von der Verbindung einzelner Wörter mit einander". Bij Weiland heet het: "Over de onderlinge betrekking en beheersching der onderscheidene woorden, of taaldeelen".

Zoals eerder is opgemerkt, vermijdt Weiland de termen "subject" en "predicaat". In dat verband valt het dan op, dat Siegenbeek deze termen wél hanteert, termen "die wel rechtstreeks bij Adelung zullen zijn geborgd" suggereert Van der Woude (1973: 13). Die suggestie lijkt me niet zonder grond. Vergelijk bijv. de volgende passages:

Weiland 1805: 314; II, §267

Onze voorstellingen, en bij gevolg ook derzelver uitdrukkingen, bestaan daarin, dat wij van eene zaak iets beweren, of ontkennen. De zaak, van welke zulks geschiedt, heet het onderwerp der rede; en hetgeen van dezelfde beweerd, of ontkend wordt, is de daaraan toegeschrevene werking, of eigenschap; terwijl beide te zamen genomen eenen volzin uitmaken.

Siegenbeek 1810: 76 (cf. 1810: 54)

Iedere volzin bestaat ... noodzakelijk uit twee deelen, de zaak namelijk of het voorwerp, waarvan iets gezegd wordt, en hetgeen daarvan gezegd wordt, met andere woorden, de eigenschap of werking, welke daaraan wordt toegeschreven. Het eerste deel wordt het onderwerp der rede (subject) genoemd; het tweede draagt den naam van predicaat.

Adelung 1781: 537; §811

Unsere Vorstellungen, folglich auch die Ausdrücke derselben, bestehen allemal darin, dass wir von einem Dinge etwas behaupten oder verneinen. Der Name des Dinges, von welchem solches geschieht, heisst das Subject, dasjenige was von demselben bejahet oder verneinet wird, das Prädicat, beyde zusammen aber machen den Satz aus.

In het Lehrgebäude wordt het subject ook wel "Gegenstand der Vorstellung" genoemd (1782,2: 568; §811). Vergelijk voor een soortgelijke werkwijze Weiland 1805: 292, II, §292; Siegenbeek 1810: 55, en Adelung 1782,2: 506-507, §761-762.

Daarnaast ontleent Siegenbeek ook zelf passages aan Adelung. Vergelijk:

Siegenbeek 1810: 55-56

Een zelfstandig naamwoord, het zij hetzelfde het onderwerp der rede uitmake, he[t] zij het tot het predicaat behoore, kan op onderscheidene wijzen nader bepaald worden. De eigenlijk gezegde bepalingswoorden, als daar zijn bijvoegelijke naamwoorden, voornaamwoorden, telwoorden en dergelijke, komen, met uitzondering van een enkel geval, voor het zelfstandige naamwoord, waartoe zij behoren, als: dat groote huis; ons groote

huis; het derde groote huis van den hoek. ...

Adelung 1782,2: 508; §763

Ein Substantiv, es mache nun das Subject aus, oder es stehe in dem Prädicate, kann auf doppelte Art bestimmt werden, zunächst und eigentlich durch concrescierte Bestimmungswörter, zuweilen aber auch durch unconcrescierte Umstandswörter. Alle concrescierte Bestimmungswörter gehen vor dem Substantive her, weil sie schwächer bestimmt sind, als dieses. Haus, ist an und für sich schon stärker bestimmt, als das und gross, daher treten diese, wenn sie jenes bestimmen sollen, voran, das grosse Haus.

Siegenbeek laat wel e.e.a. weg; maar een overeenkomstige passage bij Weiland ontbreekt geheel.

Mede dank zij Adelung (1782,2: 566-575; §811-814) is het met Weiland 1805: 314-315; II, §267-272 inhoudelijk corresponderende deel van de Syntaxis vrij fors uitgevallen (1810: 76-81). Deze observatie bevestigt een opmerking van Van der Woude (1973: 13), dat de Syntaxis in het tweede en derde hoofdstuk uitvoeriger is dan Weiland. Deze meerdere uitvoerigheid is niet alleen veroorzaakt door ontleningen aan Adelung of andere grammatici. Om zijn betoog "aanschouwelijker" te maken interpoleert Siegenbeek talrijke, soms hele paragrafen beslaande, voorbeelden (1810: 80, §65; 1810: 93, §179), soms ontleend aan de geschiedschrijvers die hij las (1810: 91, §177; 1810: 94; cf. 1810: 31, de opmerking over "schilderachtige geschiedschrijvers"). Siegenbeek staat, zeker in deze hoofdstukken, wat lossier van de vrij compacte tekst van Weiland en slaat hier en daar een wat luchtiger toets aan. Er is sprake van verschil in stijl, zou men kunnen zeggen.

Tenslotte voeg ik er aan toe, dat een aantal opmerkingen in de Syntaxis ongetwijfeld op rekening te schrijven zijn van de beroepsmatige bezigheden van de auteur. Ik doel hier op de observaties betreffende de verschillende soorten schrijf- en spreekstijl en over de voordracht (1810: 18; 1810: 30; 1810: 68 (duidelijkheid, kracht en nadruk); 1810: 69 (de voordracht moet in levendigheid en nadruk winnen); 1810: 72 (gemeenzame en deftige stijl)).¹⁶⁾

Op grond van de in 3.3.2.2. gereleveerde gegevens mag men aannemen, dat Siegenbeek van op z'n vroegst eind 1805 tot medio 1810 bezig is geweest met het vervaardigen van de Syntaxis. De stof die hij toen bewerkte, gebruikte hij tevens als materiaal voor zijn colleges. Dat blijkt uit de Aanteekeningen bij de Nederduitsche spraakkunst van P. Weiland. Uit zijn mond opgeteekend door een zijner leerlingen omstreeks 1810, een 54 bladzijden tellend dictaat van Siegenbeek dat zich op de Leidse universiteitsbibliotheek bevindt ¹⁷⁾.

De aantekeningen zijn paragraafsgewijs ingericht. Ze passen evenwel niet bij de paragrafen in de Nederduitsche spraakkunst. In de loop van het dictaat wordt er gerefereerd aan de "grotere spraakkunst". Dit betekent, dat Siegenbeek op college werkte met Weilands Nederduitsche spraakkunst ten dienste der scholen (1806¹), een werk dat met enige regelmaat tot in de jaren vijftig werd herdrukt.

Weilands Nederduitsche spraakkunst ten dienste der scholen is voornamelijk een verkorte versie van zijn Nederduitsche spraakkunst; Siegenbeeks commentaar loopt tot paragraaf 236 van het boek, en houdt dus op midden in het syntactische gedeelte ervan. Ik laat een aantal voorbeelden volgen, waar Siegenbeeks aantekeningen bij de Nederduitsche spraakkunst ten dienste der scholen - ik gebruikte een exemplaar van de editie uit 1808 - in de tekst van 1810 verwerkt zijn.

(1)

Weiland 1805: 232; II, §73

Intusschen moeten wij hier ten sterkste waarschouwen tegen het thans in zwang komende verkeerde gebruik van het meervoudige zich voor elkander, bij voorbeeld: zij hebben zich daar gesproken, in plaats van: zij hebben elkander daar gesproken ...

Weiland 1808: 123; §179

Dikwerf wordt zich verkeerd gebruikt, b.v.: zij hebben zich daar gesproken, voor: zij hebben elkander daar gesproken.

In zijn dictaat merkt Siegenbeek (p. 51) hierover op, dat zoiets een gallicisme is. In de Syntaxis wordt dit dan (1810: 21):

3.3.2.3.

Somwijlen vindt men zich ook voor elkanderen gebruikt, als: zij omhelsden zich enz. Doch dit gebruik behoort, als onbestaanbaar met den aard onzer tale, verijd te worden.

(2)

Weiland 1805: 251; II, §129

Nog is er eene oude, dikwerf te onregt gewraakte, en door kiesche schrijvers menigmaal als eene fraaiheid gebezigde spreekwijs, welke hier in aanmerking komt, namelijk: daar is er, voor: daar zijn er; daar is er, die zeggen, die meenen, enz.

Weiland 1808: 132; §201

Daar is er, in plaats van: daar zijn er, is eene oude, door kiesche schrijvers menigmaal als eene fraaiheid gebezigde spreekwijs, welke hier mede in aanmerking komt: daar is er, die zeggen, enz.

Siegenbeek 1810: 30; cf. Dictaat, p. 52

Ook verdient hier nog eene oude en door kiesche schrijvers meermalen als eene fraaiheid gebezigde spreekwijze vermeld te worden, namelijk: daar is er, voor daar zijn er; daar is er, die gelooven, die beweren enz. - Deze spreekwijze nogtans moet slechts spaarzaam en niet dan in den deftigen stijl gebruikt worden.

(3)

Weiland 1805: 275; II, §181

De bepaling van tijd wordt door den vierden naamval uitgedrukt, en wel, 1. op de vraag wanneer? Hij keerde den zesden dag na het overlijden zijner zuster te rug; 2. op de vraag hoe lang? Ik heb reeds den ganschen dag naar u gewacht; het kind leefde maar zes maanden; 3. op de vraag hoe dikwerf? Ik zie hem alle dagen, alle uren enz. Zoo ook de grootte, breedte, zwaarte, waarde en prijs van eenig ding, als: hij is eenen duim gegroeid; het kost eenen gulden; het weegt een pond enz. Ook in verscheidene andere gevallen wordt de vierde naamval gevorderd; doch dan hangt dezelve van de voorzetselen af ...

Weiland 1808: 145; §233

Eindelijk wordt de bepaling van tijd mede door den vierden naamval uitgedrukt, en wel 1. op de vraag wanneer? Hij kwam den tienden dag na zijn vertrek weder te huis; 2. op de vraag hoe lang? Ik heb den ganschen dag naar hem gewacht; 3. op de vraag hoe dikwerf? Ik zie hem elken dag. Zoo ook de grootte, breedte, zwaarte, waarde en prijs van eenig ding: hij is eenen duim gegroeid; het kost eenen gulden; het weegt een pond, enz. In verscheidene andere gevallen hangt de vierde naamval van de voorzetselen af.

Siegenbeek 1810: 42

Eindelijk wordt ook de bepaling van tijd door den vierden naamval uitgedrukt, en wel, 1. op de vraag wanneer? Hij keerde den derden dag na zijne aankomst terug. 2. Op de vraag hoe lang? Ik heb den ganschen nacht gewaakt. Sommige insekten leven slechts éénen dag. 3. Op de vraag hoe dikwerf? Hij komt alle dagen bij mij. Deze vierde naamvallen intusschen hangen, naar het schijnt, niet eigenlijk van de werkwoorden, maar van verzwegen voorzetselen af, als: hij keerde op den derden dag terug; ik heb den ganschen nacht door gewaakt enz. Ook de grootte, zwaarte, breedte, waarde en prijs van eenig ding worden door vierde naamvallen aangeduid, als: hij is eenen duim gegroeid; het weegt een pond; het linnen is eene el breed; het kost eenen gulden.

De intercalatie van Siegenbeek ("Deze ... enz.") is gebaseerd op een opmerking in het dictaat, te vinden op p. 54.

Voor zover ik kan zien, bevatten Siegenbeeks aantekeningen geen kritiek van fundamentele aard. Het zijn preciseringen, nuanceringen en verduidelijkingen. Ik geef er nog een voorbeeld van. In Weiland 1808:

120-121; §175 (cf. Weiland 1805: 225; II, §51) staat vermeld:

De bijvoegelijke naamwoorden beheerschen ook naamvallen. Den tweeden vorderen magtig, zat, gedachtig, bewust, schuldig, waardig, moede, kundig, enz. ... echter hebben eenige dezer reeds den vierden naamval bij zich: den dood schuldig, enz.

Bij deze paragraaf dicteerde Siegenbeek: "De uitdrukking vorderen is hier ten aanzien der meeste opgegevene vbb. minder nauwkeurig ..." (Dictaat, p. 50). De overeenkomstige passage in de Syntaxis luidt (1810: 18):

De bijvoegelijke naamwoorden beheerschen ook naamvallen, en wel 1) den tweeden, als: zijns verstands magtig; des doods schuldig; zijner onschuld bewust enz.; doch dit gebruik behoort thans voornamelijk tot den hooger en schrijfstijl, terwijl men in den gewonen spreek- en schrijftrant zich meestal van voorzetselen of den vierden naamval bedient, als: zijn verstand magtig; den dood schuldig; van zijne onschuld bewust enz.

Siegenbeek heeft hier verschillende dingen gedaan: hij heeft een correctie aangebracht, Weiland 1805: 225; II, §51,52 als uitgangspunt genomen, en daar een passage over schrijfstijl (cf. Dictaat, p. 50) toegevoegd. Enkele voorbeelden en de opmerkingen over de voorzetsels en de vierde naamval stammen uit Weiland 1805. Men vergelijk:

Weiland 1805: 225; II, §51 en 52

De bijvoegelijke naamwoorden beheerschen ook naamvallen, en wel den tweeden, derden en vierden naamval. Den tweeden vorderen mchtig, zat, gedachtig, bewust, schuldig, waardig, moede, kundig, enz., als: zijns verstands magtig; ... zijner onschuld bewust; des doods schuldig; ... Eenige dezer bijvoegelijke naamwoorden echter worden reeds gewoonlijk met voorzetselen gebezigd, of hebben den vierden naamval bij zich, als: van zijne onschuld bewust; ... den dood schuldig; het eeuwige leven waardig enz.

Welke taalkundigen noemt Siegenbeek zoal om zijn kritische opmerkingen in dit dictaat te schragen? Behalve naar Kiliaan, Ten Kate, Huydecoper, Verwer en Weiland 1799, verwijst hij onder meer naar de "oordeelkundigen Bolhuis", d.w.z. naar Van Bolhuis' editie van de Beknopte aanleiding van Klaas Stijl (1776¹, 1802⁴).¹⁸⁾ Ook Bilderdijs Verhandeling over de geslachten der naamwoorden in de Nederduitsche taal (1805) ont-

breekt niet. Van de buitenlandse werken noem ik: J.C. Adelung, Umständliches Lehrgebäude (1782); Hugh Blair, Lectures, in de vertaling van Bosscha (1788-1790); Sanctius, Minerva in de editie-Perizonius (1714); R.A. Sicard, Éléments de grammaire générale (1799); en Wachters Prolegomena in zijn Glossarium germanicum (1737).

In zijn dictaat (p. 33) maakt Siegenbeek een aantal opmerkingen over het werkwoord. Die vinden hun neerslag zowel in de Grammatica als de Syntaxis. In z'n observaties betreffende het werkwoord in het algemeen is Siegenbeek uitvoeriger dan Weiland. Hij benadrukt dat het werkwoord "de verzekering in zich behelst, dat zekere werking, eigenschap, of wat het zijn moge, met der daad aan eenig voorwerp toebehoort" (1810: 77). Die "verzekering" ¹⁹⁾

maakt het eigenlijke wezen van het werkwoord uit, en wordt door het werkwoord zijn aangeduid, 't welk daarom ook door velen, niet ten onrechte, het werkwoord bij uitznemendheid, of het zelfstandig werkwoord genoemd wordt. Hetzelve ligt in der daad, bij ieder werkwoord, ten grondslag. Immers, wanneer ik zeg, het paard loopt, de zon schijnt, zoo druk ik hetzelfde uit, als of ik zeide, het paard is loopende, de zon is schijnende (Siegenbeek 1814: 61; cf. 1810: 77).

Onder de "velen" worden door hem genoemd Bilderdijk 1805: 33, 102-103, Blair 1788: 245 (alwaar: "de Zon schijnt") en Sicard 1799,1: 250 ("le verbe par excellence").

Dit commentaar van Siegenbeek geeft aanleiding tot de vraag, of de Syntaxis niet een bewerking is van Weilands kleinere spraakkunst. Ik meen deze vraag ontkennend te moeten beantwoorden, om uiteenlopende redenen.

Allereerst, de omvang, als een zeer grove indicatie. De Syntaxis telt ongeveer 90 pagina's relevante tekst, de Nederduitsche spraakkunst ten dienste der scholen heeft zo'n 55 pagina's gewijd aan dezelfde stof. Vervolgens, een typografisch argument: boven de subafdelingen staan in de Syntaxis aparte koppen, net als in de Spraakkunst van 1805. Deze (gecursiveerde) koppen ontbreken soms in de schoolspraak-kunst. Ik voeg

daar aan toe, dat de titels van de afdelingen in de Syntaxis, hoofdstuk 1, gelijk zijn aan die in de Spraakkunst; de schoolspraakkunst wijkt in dit opzicht af.

Belangrijkste, dunkt me, is dat de tekst van de Syntaxis veelal uitgebreider is dan die van Weiland 1808. De tekst van de schoolspraakkunst is te compact om als uitgangspunt te hebben gediend. Het is moeilijk voorstelbaar, dat Siegenbeek z'n vertrekpunt koos in deze tekst, om met uitbreidingen ervan toevallig uit te komen op een tekst à la 1805.

Niettemin zijn er ook bij Siegenbeek vrij bondige passages aan te wijzen die uit de Nederduitsche spraakkunst ten dienste der scholen kunnen stammen (1810: 29, §68, 1808: 130, §199 en 1805: 249, II, §122-123; 1810: 52, §120, cf. 1808: 150-151, §246 en 1805: 286-287, II, §209). Bovendien zijn er voorbeeldzinnen, die eerder aan de schoolspraakkunst dan aan de Nederduitsche spraakkunst ontleend lijken te zijn (1810: 32, §74, cf. 1808: 133-134, §205 en 1805: 253; II, §134).

In de noten die hij toevoegde aan zijn (tweede) inaugurele rede (1799) verwijst Siegenbeek (1799: 188) naar de Lessen over de redekunst van 'de schrandere Blair'. Hieruit kunnen we opmaken, dat Siegenbeek op dat moment vertrouwd was met de door Bosscha verzorgde Nederlandse vertaling van Blairs Lectures uit de jaren 1788-1790²⁰⁾. De door Weiland aan Blair ontleende passages en voorbeelden zal hij ongetwijfeld herkend hebben. Maar is hij ook wederom ad fontes gegaan?

Het getuigt wellicht van systeemdwang, in de titel van het derde hoofdstuk van de Syntaxis, "Over het zamenstel en de onderscheidene soorten van volzinnen", een naklank te horen van Blairs "Over het samenstellen [= "structure", 1783, I: 204] van geheele zinnen" (1788: 302); Weiland evenwel spreekt "Over de volzinnen" en Adelung "Von den Sätzen".

In het gedeelte dat gaat "Over de voornaamste gebreken in de schikking der woorden" (1810: 73-75) bespreekt Siegenbeek allereerst de problemen die samenhangen met de plaats van de bijwoorden in de zin: "Er zijn doorgaans in eenen zin meer woorden, waarop dergelijke woorden en uitdrukkingen betrekking kunnen hebben; weshalve het ligtelijk gebeuren kan, dat door eene verkeerde plaatsing van dezelve de zin duister en onzeker wordt, of ook een geheele andere zin ontstaat, dan dien de spreker of schrijver bedoelde" (Siegenbeek 1810: 73). Deze paragraaf steunt

3.3.2.3.

op Weiland 1805: 310-311; II, §262 en Blair 1788: 311-313 (alleen, althans e.d.).

Zijn tweede opmerking betreft de plaatsing der betrekkelijke voor-naamwoorden (1810: 74). Deze paragraaf loopt parallel met Weiland 1805: 312-313; II, §265.

Weiland 1805: 312-313; II, §265

Dikwerf wordt, door eene verkeerde plaatsing van de betrekkelijke voor-naamwoorden, veroorzaakt, dat dezelve tot een zelfstandig naamwoord te rug gebragt worden, waartoe zij niet behooren, bij voorbeeld: het is dwaasheid, zich tegen de ongevallen des levens te willen wapenen, door de opeenstapeling van schatten, tegen welke ons niets kan beveiligen, dan de goede voorzienigheid van onzen hemelschen Vader. Het betrekkelijk voornaamwoord welke behoort, volgens de meening, tot ongevallen, doch naar de hier gebezigde woordschikking slaat het op de opeenstapeling van schatten; ...

Siegenbeek 1810: 74

Ook de plaatsing der betrekkelijke voornaamwoorden die, welke enz. vereischt eene bijzondere oplettendheid. Niet zelden toch gebeurt het, dat door de verkeerde plaatsing daarvan de zin duister en onzeker wordt, en men gevaar loopt van dezelve tot een ander woord terug te brengen, dan waartoe zij eigenlijk behooren. Ter bevestiging van het gezegde diene het volgend voorbeeld. Het is dwaasheid, zich tegen de ongevallen des levens te willen wapenen, door de opeenstapeling van schatten, tegen welke ons niets kan beveiligen, dan de goede voorzienigheid van onzen hemelschen Vader. Het betrekkelijke welke moet hier, volgens de woordschikking, tot het naastvoorgaande schatten, doch, volgens den zin, tot het meer verwijderde ongevallen worden terug gebragt. ...

Blair 1788: 314-316

... nog meer oplettendheid wordt er vereischt tot de rechte schikking der Betrekkelijke Voornaamwoorden welke, wat of het welk ... De geringste vergissing in dit geval kan den zin van eene geheele Periode duister maaken; ...

Na het citaat van bisschop Sherlock vervolgt Blair:

Volgens de regels der Spraakkunst behoort welke tot het onmiddellijk voorgaande Zelfstandige Naamwoord, en dit is hier schatten, waar door dus de gantsche periode onzin wordt. ... (1788: 316)

Woorden als oplettendheid, vereischt en duister komen in de paragraaf van Weiland niet voor.

Van het gedeelte "Over de voornaamste gebreken in het zamenstel van volzinnen" (1810: 88-95) berusten de paragrafen 178 en 179 (1810: 92-93) op Blairs regels voor de eenheid van de zin; ze vormen een omwerking van Weilands paragrafen 286 en 287 (1805: 327-328). Siegenbeek waarschuwt tegen complexe zinnen die tot onduidelijkheid leiden, 'wanneer men of de enkele deelen niet op hunne regte plaats stelt, of ook in éénen volzin te veel wil bijeen brengen'. Na dezelfde voorbeeldzin als Blair en Weiland gegeven te hebben vervolgt hij met te zeggen:

Nog berispelijker zijn, in de tweede plaats, zulke volzinnen, waarin de schrijver meer heeft willen bijeenbrengen, dan gevoegelijk in éénen volzin kon begrepen worden, en die men dus met volle regt overladen kan noemen. Het volgend voorbeeld is geschikt, om onze meening op te helderen, en de waarheid van ons gezegde te staven ... Het eenige middel, om dezen te zeer overladenen volzin te herstellen, is dat men dien in twee volzinnen verdeele ... (1810: 92-93).

De tweede regel van de "Eenheid" is bij Blair

om naamelijk geene dingen in eenen Zin op een te hoopen, welke zo weinig verband met elkander hebben, dat zij zeer wel in twee of drie onderscheidene Zinnen kunnen verdeeld worden. ... Men vindt hier van eenen overvloed van voorbeelden, waarvan ik slechts eenigen zal bijbrengen, om mijn gezegde te staaven (1788: 322).

Woorden als gezegde en staven komen niet in de corresponderende paragraaf bij Weiland voor.

3.3.2.3.

Conclusie wat dit onderdeel betreft: bij het vervaardigen van de Syntaxis heeft Siegenbeek het werk van Blair inderdaad geraadpleegd, zonder dat dit al te ingrijpende gevolgen heeft gehad voor de opbouw van het geheel.

Tenslotte. Siegenbeeks gedeelte "Over de voornaamste gebreken in het zamenstel van volzinnen" is, zoals eerder opgemerkt, stilistisch lossier dan het overeenkomstige tekstgedeelte bij Weiland (veelvuldig gebruik van "wij", zelfs een keer "ik" (90); omstandiger introductie tot bepaalde onderwerpen). Bovendien valt op het invoegen, bij wijze van voorbeeld, van lange volzinnen van historieschrijvers (91,94) en uit de godgeleerde sfeer (93).

Aan de Syntaxis van Siegenbeek heeft Weilands "Woordvoeging" ten grondslag gelegen. Men zou kunnen zeggen: de Syntaxis is een bewerking van het tweede deel van de Spraakkunst. De relevante tekst is geringer qua omvang; een beknopter versie dus, met dien verstande dat Siegenbeek op een aantal punten uitvoeriger is dan Weiland, dit mede op voorgang van Adelung (passim), Blair (volzinnen). Voor de uitweiding inzake het werkwoord kon hij steunen op de grammatica van Sicard, een werk waarvan hij later ook nog wel gebruik maakte (cf. Siegenbeek 1829: 350).

3.3.2.4. Over de Grammatica (1814)

In het licht van wat in de vorige paragraaf gezegd is over Siegenbeeks werkwijze bij het vervaardigen van zijn Syntaxis rijst de vraag, of er met betrekking tot de Grammatica eveneens van een afhankelijkheidsrelatie ten aanzien van Weiland 1805 sprake is. De indruk die Van der Woude bij zijn onderzoek kreeg, was dat het eerste deel van de Nederlandsche spraakkunst aan het werk van Siegenbeek ten grondslag heeft gelegen "zij het voornamelijk het tweede en belangrijkste hoofdstuk daarvan, 'Over de onderscheidene taaldeelen, of deelen der rede'" ²¹). Dat hoofdstuk correspondeert met het tweede hoofdstuk van Siegenbeek "Over de onderscheidene taal- of rededeelen"; het is niet moeilijk materiaal aan te dragen om die relatie nader te adstrueren. Ik wil dat - beknoptheidshalve - dit maal doen aan de hand van een drietal punten: de opbouw van het tweede hoofdstuk, een aantal tekstuele overeenkomsten

en tenslotte een descriptieve kwestie. Allereerst een opmerking over de opbouw van deze Grammatica of Nederduitsche spraakkunst (iv + 120 pp.; let ook op de tweede titel, die boven elke bladzijde tekst staat afgedrukt). Die is als volgt: na een voorbericht van de secretaris van de Maatschappij volgen twee bladzijden inleiding, waarin over spraak, taal en spraakkunst wordt gesproken en de indeling van het "tegenwoordige opstel" wordt gemotiveerd. Hoofdstuk één handelt "Over de letters en derzelver zamenvoeging tot lettergrepen en woorden" (3-13); het tweede hoofdstuk, waarin de woordsoorten aan de orde komen, loopt van p. 14 tot en met p. 98. Het derde en laatste hoofdstuk (99-118) gaat "Over de spelling". Een inhoudsopgave volgt.

Ik kom nu tot m'n eerste punt: de overeenkomst in structuur tussen de hier relevante onderdelen van Weiland 1805 en Siegenbeek 1814. De indeling van beide tweede hoofdstukken loopt nagenoeg parallel, d.w.z. na een algemene bespreking van de woordsoorten worden deze in eenzelfde volgorde en op dezelfde punten besproken. Binnen de diverse rubrieken zijn diverse detailverschillen aan te wijzen, maar aan de algemene overeenkomst doet dat weinig af.

Wat wel opvalt, is dat Siegenbeek in afwijking van Weiland het telwoord bespreekt na het bijvoeglijk naamwoord en vóór het voornaamwoord; hij rekent de telwoorden blijkbaar niet tot de "dusgenaamde kleinere rededeelen, die allen de onverbuigelijkheid gemeen hebben" (1814: 93). In Weiland 1805 wordt het telwoord als een van de "kleinere rededeelen" vóór het bijwoord besproken. Daarbij dient wel aangetekend, dat Weiland de rangtelwoorden of "bijvoeglijke telwoorden" tot de bijvoeglijke naamwoorden rekent (zie ook Dibbets 1974: 115), net als Siegenbeek trouwens (1814: 34).

Siegenbeek motiveert met een morfologisch criterium waarom hij bijwoorden, voorzetsels en tussenwerpsels tot de kleinere rededelen rekent. Bij Weiland is het indelingscriterium voor deze groep onduidelijk. T. Olivier Schilperoort (1806: 93-94) bekritiseerde Weiland om die reden: "Dan, de reden, waarom aan de eerstgenoemde rededeelen de benaming kleinere gegeven wordt, vinden wij niet bemerkt". En waarom zou men ze eigenlijk zo noemen? In elk geval "niet ... omdat de gezegde woorden indedaad kleiner dan andere zouden zijn, want de bijwoorden zijn gemeenlijk de langste; niet, omdat zij

geene verbuiging zouden hebben, want de telwoorden zijn daarin aan de bijvoeglijke gelijk; niet, omdat zij eene minder wezenlijke beteekenis hebben, want de zin hangt veelal enkel af van het voorzetsel; niet, eindelijk, omdat dezelve minder stellige regelen van woordvoeging zouden vereischen, want de voegwoorden komen daarbij wel degelijk in aanmerking".

Het lijkt niet onmogelijk, dat Siegenbeek zich bij deze afwijking van Weiland heeft laten inspireren door Adelung, die bij de bespreking "Von den Wörtern als Redetheilen und ihrer Biegung" in zijn Umständliches Lehrgebäude de telwoorden behandelt na het artikel en vóór het adjectief, en niet bij de groep die Weiland de "kleinere rededeelen" zou noemen. Merk nog op, dat in de Syntaxis het telwoord wél wordt besproken op dezelfde plaats als dat in het overeenkomstig gedeelte van de Nederduitsche spraakkunst gebeurt, nl. vóór de bijwoorden. De Grammatica en de Syntaxis verschillen op dit punt, terwijl de behandeling bij Weiland wel consistent is.

Een tweede punt. Ook qua tekst is er voldoende overeenkomst op te merken. Ik geef enkele proeven van vergelijking.

(1) Over bijvoeglijke naamwoorden:

Weiland 1805: 84; I, §177

De uitgang loos, ontleend van den onvolmaaktverleden tijd, loor, loos, verloor, verloos, van het oude lieren, liezen, nu verliezen, geeft eene berooving of ontbering te kennen, en komt of achter zelfstandige naamwoorden, als: geldeloos, moedeloos, zorgeloos, kinderloos, hulpeloos, vruchteloos enz., of achter het zakelijke deel eens werkwoords [sic], als: reddeloos, storeloos enz.

Siegenbeek 1814: 33-34

De uitgang loos, gesproken uit den onvolmaakt verledenen tijd van het oude liezen, dat in verliezen overig is, geeft eene berooving of ontbering te kennen, en komt, of achter zelfstandige naamwoorden, als hopeloos, magteloos, moedeloos, vruchteloos; of achter het zakelijke deel van een werkwoord, als achteloos, reddeloos, enz.

3.3.2.4.

(2) Hoewel Siegenbeek de telwoorden op een andere plaats behandelt dan Weiland, volgt hij deze laatste qua tekst. Een voorbeeld:

Weiland 1805: 178; I, §326

De hoofd- of grondgetallen zijn deels wortelwoorden, deels afgeleide, deels zamen gestelde woorden. Wortelwoorden zijn: een, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven, acht, negen, tien; afgeleide, welke, door middel van den uitgang tig, van de boven genoemde wortelwoorden afgeleid zijn: twintig, dertig, veertig, vijftig, zestig, zeventig, tachtig, negentig, ook honderd en duizend; zamen gestelde: elf, twaalf, dertien, veertien, vijftien, zestien, zeventien, achttien en negentien. Met deze telwoorden, welke den naam van bepaalde telwoorden dragen, kunnen alle mogelijke getallen uitgedrukt worden.

Siegenbeek 1814: 42

Bepaalde telwoorden zijn die, welke de hoofd- of grondgetallen aanduiden, als een, twee, drie, tien, twintig, honderd enz. Dezelve zijn deels wortelwoorden (of althans die daarvoor kunnen gehouden worden) als, een, twee, drie, vier, vijf enz.; deels afgeleide, als, twintig, dertig, veertig, enz., die, met achtervoeging van den uitgang tig, van de bovengenoemde woorden afkomen; deels eindelijk zamengestelde, als, elf (eenlif), twaalf (twalif) dertien, veertien enz.

(3) Over de aanwijzende voornaamwoorden:

Weiland 1805: 115; I, §237

De aanwijzende voornaamwoorden zijn zulke, waardoor personen of zaken, als met den vinger, aangewezen worden. Men brengt daartoe gemeenlijk deze, die, gene, degene, diegene, dezelve, dezelfde, zulke, zekere, desgelijke, dergelijke, dusdanige, zoodanige

Siegenbeek 1814: 56

Aanwijzende voornaamwoorden zijn die, welke dienen, om zekere voorwerpen, als met den vinger, aan te wijzen. De voornaamste, die men daartoe gemeenlijk brengt, zijn deze, die, gene, de gene, die gene, dezelve, dezelfde, zulke, zekere, desgelijke, dusdanige, zoodanige.

3.3.2.4.

(4) Over de aanvoegende wijs:

Weiland 1805: 147; I, §297

De aanvoegende wijs is die, waardoor iets twijfelachtig of onzeker gezegd, waardoor een wensch, of eene voorwaarde, of toegeving, of aandrijving [sic] uitgedrukt wordt; ...

Siegenbeek 1814: 70-71

De aanvoegende wijze is die, waardoor iets twijfelachtigs of onzeker gezegd wordt, waardoor een wensch, eene voorwaarde, toelating of aansporing wordt uitgedrukt.

De behandeling van dit onderwerp levert een aardig inzicht in Siegenbeeks vermogen tot samenvatten. Weiland geeft een viertal paragrafen (§§297 t/m 300) over de aanvoegende wijs, die door Siegenbeek worden gecompri-meerd tot één paragraaf 141, overigens zonder weglating van essentiële informatie.

(5) Over de interjecties:

Weiland 1805: 202; I, §385

... er is nog eene andere soort van uitdrukkingen, om de inwendige gewaarwordingen der ziel uit te brengen, bestaande in geheele bewoordingen, als: gave God! dat God verhoede! enz. Doch dezè drukken de gewaarwordingen niet als enkele gewaarwordingen uit, maar stellen daarvan een klaar begrip voor, en kunnen derhalve niet, dan in eenen ruimen en oneigenlijken zin, onder de tusschenwerpsels gerangschikt worden.

Siegenbeek 1814: 98

Men brengt tot de klasse der tusschenwerpselen ook wel zekere uitdrukkingen, welke eene aandoening te kennen geven, als: God geve! God verhoede! enz. Dan deze kunnen niet, dan in een' zeer ruimen en oneigenlijken zin, onder de tusschenwerpselen gerangschikt worden.

Een derde punt van overeenkomst tenslotte. Weiland neemt, net als Verwer (zie Van Calcar 1971: 43), twee "trappen van vergelijking" aan: de vergrotende en de overtreffende trap. Anslijn, die deze opvatting van Weiland overneemt en in zijn Nederduitsche spraakkunst voor eerst-

beginnenden (1814) verwerkt, wordt dit door een recensent als een nieuwigheid aangerekend (Van der Woude 1973: 56). Deze "afwijkende" behandeling treffen we ook bij Siegenbeek aan: hij spreekt van "trappen van vergrooting" (1814: 40), een term die we bij Weiland ook wel aantreffen (1805: 92).²² Siegenbeek gebruikt dezelfde benamingen als Weiland, net als Anslijn dat doet.

Opmerkelijk bij Weiland is, aldus Van Calcar (1971: 45), dat de trappen opnieuw ter sprake komen in de "Woordvoeging", en wel in het gedeelte dat gaat over het gebruik van de bijvoeglijke naamwoorden (zie 1805: 227). Een nieuwigheid, constateert Van Calcar, die zal blijven bestaan. In de Syntaxis komen de trappen eveneens ter sprake. Een voorbeeld:

Weiland 1805: 227; II, §59

De overtreffende trap heeft den tweeden naamval der zelfstandige naamwoorden, of een der voorzetzelen van, onder en uit bij zich, als: de rijkste inwoner der stad; de geleerdste onder de menschen; de aanzienlijkste uit de buurt.

Siegenbeek 1810: 19

De overtreffende trap heeft den tweeden naamval, of een der voorzetzelen van, uit, onder bij zich, als: de beste der menschen; de liefste van allen; de rijkste uit het dorp; de aanzienlijkste onder zijne medeburgers.

Wanneer ik bovenvermelde gegevens mede bezie in het licht van het in 3.3.2.3. behandelde, lijkt me voor de veronderstelling dat Siegenbeek bij het schrijven van het tweede hoofdstuk wederom sterk op Weiland heeft gesteund, voldoende grond aanwezig. Een enkele opmerking nog over de beide andere hoofdstukken van de Grammatica.

Hoofdstuk 1, "Over de letters en derzelver zamenvoeging tot lettergrepen en woorden" (pp. 3-14), behandelt dezelfde stof als het eerste hoofdstuk van deel één van de Nederduitsche spraakkunst, "Over de letteren van het Nederduitsche ABÉ in het algemeen, en de vorming der woorden" (pp. 11-45). Voor de inzichten in dit vrij korte hoofdstuk ontvouwd blijkt Siegenbeek nogal gesteund te hebben op zijn eigen Verhandeling uit 1804.

3.3.2.4.

Het derde hoofdstuk van de Grammatica (pp. 99-118) behandelt de spelling. Bewust behandelt Siegenbeek dat onderdeel als laatste: weliswaar worden de regels voor de spelling veelal vooraan geplaatst, maar ze zijn eigenlijk pas te begrijpen met enige kennis van de "taaldeelen" (1814: 2) - een motivering die analoog is aan die van Adelung (1782,1: 117), die de spelling ook als tweede en laatste onderdeel behandelt (1782,2: 616-798).

Ik voeg hieraan toe, dat Siegenbeek bij dit derde hoofdstuk uiteraard op zijn eigen Verhandeling teruggrijpt. Niettemin: wanneer Siegenbeek de algemene spellingregels behandelt (1814: 107-118), snijdt hij dezelfde onderwerpen aan, in dezelfde volgorde, die Weiland in het overeenkomstig gedeelte in 1808 bespreekt (1808: 28-38; niet in 1805, zie 3.4.2.). Siegenbeek is wat vollediger, maar hij neemt de indeling van de stof van Weiland over, zodat materiaal uit uiteenliggende paragrafen van 1804 in 1814 aaneengeschakeld verschijnt.

3.3.2.5. Enkele kanttekeningen

Een "geheel nieuwe Spraakkunst" is de Grammatica dus eigenlijk niet geworden, en ook de Syntaxis is niet zó "geheel nieuw in (haar) soort" gebleken als in het vooruitzicht was gesteld (cf. Van der Woude 1975: 412). Beide schoolboekjes zijn voornamelijk bewerkingen van gedeelten uit Weilands Spraakkunst van 1805 en in theoretisch opzicht zijn ze niet echt vernieuwend te noemen. Siegenbeek heeft geen radicale veranderingen aangebracht, wel heeft hij een aantal observaties betreffende bepaalde woorden en verschijnselen toegevoegd. In hoeverre zijn de bewerkingen van Siegenbeek als schoolboek geslaagd? Veel voorbeelden zijn in "schoolse" zin veranderd, maar of zijn wijze van bewerken ook didactisch adequaat is geweest, is een kwestie die nader onderzoek zou behoeven.

Hoewel Siegenbeeks boekjes vergeleken met Weilands spraakkunst een sterk repeterend karakter dragen, zou het onjuist zijn Siegenbeek als een soort copierapparaat te beschouwen. Over de gangbare praktijk van het navolgen bij het vervaardigen van schoolboekjes heb ik al eerder iets opgemerkt. Bovendien was Siegenbeek krachtens een regeringsbesluit gehouden "de regels en gronden van taalkunde" zoals neergelegd in de Nederduitsche spraakkunst te volgen. Toch komt het me voor, dat de Syntaxis

op een bepaald punt een stapje voorwaarts betekent, en daarbij denk ik aan de ontwikkeling van het redekundig ontleden.

In het voorbericht van de Syntaxis geeft Hendrik Ravekes enkele didactische aanwijzingen ten behoeve van de onderwijzer. Een van zijn adviezen is, de leerlingen foutieve voorbeeldzinnen voor te leggen ter verbetering, d.w.z. hij attendeert de onderwijzer op een bekend, maar niet onomstreden hulpmiddel, de cacografie (cf. De Vos 1939: 70). ²³⁾ Ravekes vervolgt dan:

Ook verzuime hij niet, om, bij het lezen van eenig ander schoolboek, het reeds geleerde toe te passen, hun de reden af te vragen, waarom de woorden in deze en geene andere orde geplaatst zijn, hen het onderwerp der rede met hetgeen daartoe behoort van het predicaat te doen afzonderen en wat van dien aard meer zij (Ravekes 1810: v-vi).

Een van de vaste onderdelen van het werken met de cacografie was het verbeteren van slechte en ongebruikelijke "woordschikkingen" (cf. Lulofs 1860: 37-42). Maar volgens het zojuist gegeven citaat van Ravekes was het ook nuttig om bij een juiste woordvolgorde de leerlingen onderwerp en gezegde "en wat van dien aard meer zij" te laten aanwijzen, d.w.z. zij moesten aangeven uit welke delen een zin was samengesteld. Met andere woorden: wat de onderwijzers bij het doorwerken van de Syntaxis hun leerlingen moesten laten doen, was datgene wat bij anderen "construeren" of "constructie maken" heette, het in een vaste volgorde opnoemen van de "deelen" van een "volzin". Een uitgewerkt voorbeeld van zo'n "constructie" is te vinden bij Van Moock (1811: 10). ²⁴⁾

Het kan niet anders, of bij het verbeteren van fouten in de woordvolgorde kwam, hoe rudimentair wellicht ook, zinsontleding te pas. Bij het construeren immers, zo schrijft de oud-onderwijzer L.A. te Winkel, "was men gedwongen de logische functiën der woorden op te merken, en men vormde zich zoo doende, bijna zijns ondanks, de noodzakelijkste begrippen"; het is daarom niet juist, dat men vroeger de Logische Analyse zelfs niet bij name kende en evenwel de grammatica leerde begrijpen, argumenteert hij in zijn geschrift over De logische analyse (1858: 5). De context van Te Winkels woorden maakt duidelijk dat hij het construeren als een primitieve vorm van redekundig ontleden beschouwt. Dat betekent dat

men de geschiedenis van de redekundige ontleding in Nederland niet zonder meer met Anslin 1814 kan laten beginnen.

Zonder in te gaan op de vraag of Anslin in de jaren 1810-1814 bij het schrijven van zijn eigen Nederduitsche spraakkunst voor eerstbegin-nenden gebruik heeft gemaakt van Siegenbeeks Syntaxis - gekend heeft hij het boekje ongetwijfeld - wil ik opmerken dat terminologisch en conceptueel Siegenbeek dichter Anslins redekundige ontleding nadert dan Weiland dat doet. Het feit dat Siegenbeek een afzonderlijk werkje aan syntaxis kon wijden, hield in dat hij op een aantal punten uitvoeriger kon zijn; aan de hand van zijn collegedictaat hebben we een aantal van zijn bronnen in deze kunnen traceren. Ook op het punt van de zinsleer was Siegenbeek uitvoeriger dan de Rotterdamse taalkundige.

Ik keer terug naar de didactische handleiding van Ravekes. "Als een laatste en hoogste oefening eindelijk", zo zegt hij, "kan met de verhandeling van dit werkje het maken van ligte opstellen, als van korte verhalen en brieven in den kindertoon, verbonden worden" (1810: vi). De cacografie en de constructie als vooroefeningen, als "aanleiding ter vervaardiging van schriftelijke opstellen", om het te zeggen in de woorden van Anslin. Ik denk dat in dit opzicht de spraakkunst van Anslin en de Syntaxis van Siegenbeek elkaar qua doelstelling niet veel ontliepen. Met het laatstgenoemde werk in de hand zal een onderwijzer op een andere manier ontleed hebben dan wanneer hij de methode-Anslin volgde. Toch zijn de verschillen niet echt groot te noemen. Gezien het feit dat Siegenbeek en Anslin voor een deel op dezelfde bronnen teruggaan (Blair, Adelung, Weiland, Sicard) neig ik ertoe hun ontleedsystemen als notati-²⁵⁾onele varianten te beschouwen. Het grote verschil ligt in de didactische conceptie: Siegenbeek hield zich aan de klassieke, synthetische benadering, terwijl de ervaren onderwijzer Anslin, daartoe door Dolz geïnspireerd, "de logische ontleding der voorstellen" tot de "grondslag" van zijn taalonderwijs maakte. De aanpak van Anslin is het meest succesvol gebleken. Maar uit de opmerkingen van Ravekes blijkt, dat men het mogelijk achtte ook met de Syntaxis de leerlingen op soortgelijke wijze te laten oefenen. Of dit ook gebeurde en zo ja, hoe men te werk ging, daarover zijn mij geen gegevens bekend.

3.4. AFSLUITENDE BESCHOUWINGEN3.4.1. Karakterisering

Zoals in 3.2. en 3.3. is aangetoond, zijn de grammaticale werken van Weiland en Siegenbeek nauw verwant aan het werk van Adelung. Diens grammaticale werk heb ik in 2.3. gekenschetst als behorend tot de richting van de normatief-kritische grammatica. Voor het werk van zijn Nederlandse volgelingen gaat deze kenschetst evenzeer op. Ingevolge hun doelstelling stellen beiden zich prescriptief op. De taal wordt gezien als een normatief samenstel van regels. Deze regels worden afgeleid uit de door de natie zelve "van tijd tot tijd gemaakte en in de oorkonden bewaarde wetten" (Weiland 1805: 7), d.w.z. ze worden afgeleid uit zinnen en teksten van "achtbare", "kiesche", "bekwame", "gezaghebbende" schrijvers. Dáár ligt de norm, waarbij "den dichteren" wel enige vrijheid wordt gelaten. Ik geef een voorbeeld uit Weiland.

Een zin als "De vrouw, waaraan ik mij verbond" wordt door Weiland onherroepelijk afgekeurd. Hij merkt op, dat het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord uitsluitend voor zaken wordt gebruikt. Derhalve is het "kwalijk" het ook voor personen te gebruiken, hoewel hij bereid is dichters enige vrijheid toe te staan (1805: 246; II, §116). Dat hij aan de dichters ruimte wil laten, blijkt ook uit een passage op bladzijde 312, waar hij zegt aan hen de nodige vrijheden op het gebied van de woordvolgorde niet te willen betwisten.

Op bladzijde 213 beveelt hij aan, zich van een verkorte schrijfwijze als d's en 's maar spaarzaam te bedienen; wat de dichters doen, moet men maar als "dichterlijke vrijheid" beschouwen. Weilands tolerantie

inzake het poëtisch taalgebruik heeft grenzen. Elders laat hij merken dat ook dichters niet alles geoorloofd is en dat ook hier de ware vrijheid naar de wetten luistert (zie bijv. 1805: 233; II, §76).

Terecht is het systeem Siegenbeek-Weiland een "schrijftaalregeling" genoemd. Noch in de spreektaal noch in het taalverleden moeten de regels gezocht worden, maar geheel in de lijn van Van Hoogstraten en Moonen in het "achtbare gebruik": "het eenparige gezag van achtbare schrijveren" (Weiland 1805: 213). Zo gebruikt Siegenbeek (1810: 91) in een afzonderlijke paragraaf een lange volzin van een "bekwame" geschiedschrijver om te laten zien hoe men het beste een dergelijke complexe zin in een begrijpelijke vorm kan gieten. Op bladzijde 94 stelt hij een uitzondering in het licht door een passage van Wagenaar aan te halen, zoals hij ook inzake een spellingkwestie deze "groote Wagenaar" het recht van beslissing toekent (1804: 257).

Ik herinner eraan, hoe zwaar Siegenbeek aan de normkwestie tilde. In zijn negatieve beoordeling van een als antwoord op een prijsvraag ingezonden Nederlandse syntaxis, die gestaafd diende te zijn "door Voorbeelden uit gezaghebbende Schrijvers", merkte Siegenbeek in 1843 op, dat de gewenste voorbeelden voornamelijk geput waren uit de Nieuwe Nederduitsche chrestomathie (1823), een uitgave van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Die bloemlezing stond, meende Siegenbeek, allerminst garant voor "gezaghebbende auteurs". Dat was voor hem voldoende grond om tot een afwijzend oordeel te komen (cf. 3.3.2.1.). De vraag welke geschriften nu precies voor Weiland en Siegenbeek normgevend waren, laat ik op dit moment buiten beschouwing. Belangrijker lijkt me, nogmaals te wijzen op hun opvatting van wat grammatica is. Als Siegenbeek een omschrijving van "spraakkunst" geeft, dan merkt hij op dat dit een wetenschap is die onder meer leert wat men in acht moet nemen om een taal "wel te spreken en te schrijven", een zaak die "van de uiterste noodzakelijkheid" is (1814: 1). Hun taak was vast te stellen wat als goed Nederlands kon gelden; hun visie werd door de daartoe geëigende instituties uitgedragen. Wat het eerste punt betreft, blijkens reacties van tijdgenoten deelde niet iedereen hun keuze; wat het tweede punt aangaat, we kunnen opmerken dat de verbreiding van hun inzichten niet zonder succes is verlopen.

3.4.2. Receptie

De balans opmakend kunnen we zeggen dat er voor de eerste helft van de negentiende eeuw een heel cluster valt aan te wijzen van geschriften, die direct of indirect in relatie staan met de door Adelung geïnspireerde Nederduitsche spraakkunst uit 1805 van Pieter Weiland. De "taalbeschouwing van Siegenbeek-Weiland" (De Vooy's) domineert in de eerste helft van de vorige eeuw. De jaartallen van de herdrukken van de verschillende werken van Weiland bevestigen dat, en voor de spelling-Siegenbeek is het zonder meer duidelijk. Die wordt pas in de jaren zestig vervangen door het stelsel van De Vries en Te Winkel ¹⁾. Met het verschijnen van de eerste aflevering van het WNT in 1864 kan Weilands Nederduitsch taalkundig woordenboek taalkundig als achterhaald beschouwd worden; tegen zijn grammatica waren al eerder bezwaren geuit. Maar uit de vragen die in onderwijzerstijdschriften behandeld worden, blijkt dat zijn werk in de jaren vijftig en zestig nog steeds geraadpleegd werd.

Als direct samenhangend cluster kan men de volgende geschriften ²⁾ van Weiland beschouwen:

- "Inleiding" (1799)
- Nederduitsche spraakkunst (1805, met herdrukken in 1820, 1829, 1832, 1838, 1839, 1844, 1846, 1849; 1859 (Japan))
- Nederduitsche spraakkunst ten dienste der scholen (1806, met herdrukken in 1808, 1810, 1818, 1820, 1825, 1838, 1844, 1848, 1854; 1857 (Japan))
- Beginnelsen der Nederduitsche spraakkunst (1805, met herdrukken in 1806, 1816, 1849).

De Beginnelsen is een aftreksel van de grote spraakkunst van 1805, ingericht "naar de vatbaarheid van eerstbeginnenden"; daarom liet Weiland er de syntaxis uit weg, "als voor zulken een nog te verheven deel der taal oefening" (Weiland 1808: i). De schoolspraakunst is een verkorte versie van de grote spraakkunst - Bruining (1820,1: xix) spreekt in dit verband dan ook van de "Verkorte Grammatica van den heer WEILAND" -, met dien verstande dat de onderwerpen die in Weiland 1805 niet zijn opgenomen, omdat ze in de Verhandeling van Siegenbeek al behandeld werden, in dit boek wel voorkomen. Deze "kleine" spraakkunst

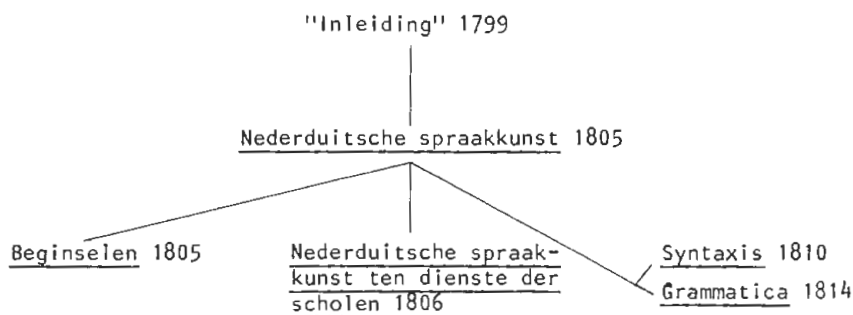
is derhalve, ten aanzien van de veelheid der behandelde onderwerpen, vollediger, maakt eigenlijk meer een geheel uit, en is zoodanig zamen gesteld, dat men daar in eene bekwame aanleiding kan vinden ter verkrijging eener uitgebreidere taalkennis (1808: ii).

In concreto: er is een afdeling "Algemeene spelregels" toegevoegd aan het eerste hoofdstuk van het eerste deel (cf. Siegenbeek 1814, hoofdstuk 3). Bij de onderwijzersopleiding heeft dit boekje waarschijnlijk een belangrijker rol gespeeld dan de grote spraakkunst: het was gemakkelijker memoriseerbaar.

Direct hieraan te relateren zijn de beide boekjes van Siegenbeek:

- Syntaxis (1810, 1846²; Japanse herdrukken in 1848 en 1857)
- Grammatica (1814, 1822², 1829³; Japanse herdrukken in 1832 en 1851).

In schema gebracht:

In 1833 wordt er in een onderwijzerstijdschrift geklaagd dat schoolonderwijzers zich op hun examens trachten te redden door "het kleine werk van den heer Weiland en dat van Siegenbeek zoo wat ten naastenbij werktuigelijk in het hoofd te hebben" (Tijdschrift voor Onderwijzers, en ter bevordering der huiselijke opvoeding. Voor het jaar 1833. Eerste

deel, p. 131). Anno 1863 zal Dr. G. van Wieringhen Borski opmerken, dat een dergelijke situatie het gevolg is geweest van een al te letterlijke opvatting van het Staatbesluit der Bataafsche Republiek van 30 augustus 1805. Daarin werd bevolen "de regels en gronden van taalkunde, bij deze Nederduitsche Spraakkunst vastgesteld", te doen volgen in alle onderwijsboeken, "welke van 's Lands wege ten dienste der scholen zullen worden uitgegeven, met aanschrijving aan alle Schoolopzieners, om hunnen beste pogingen aan te wenden, ten einde dezelve regels en gronden alom in de scholen worden geadopteerd" (cf. Weiland 1805: xiv; Maandblad voor Nederlandsche Stijl, Taal en Letterkunde 1863, p. 5-6). De schoolopzieners hebben niet zonder succes geopereerd. Het werk van Weiland werd in aangepaste vorm opgedist in schoolboekjes van allerlei slag. Ik noem hier slechts N. van Callegoed, Iets over de Nederduitsche taalkunde, ten dienste der scholen. Bijzonder ingerigt om de rededeelen, naamval- len, enz. te leeren kennen. Naar de spraakkunst van den Heer P. Weiland (1836⁹), en de "door eenen beminnaar der Hollandsche taal" opgestelde Eerste beginselen der Nederduitsche spraakkunst, volgens den Heer P. Weiland, opgesteld in vragen en antwoorden (Rotterdam z.j.); voorts L. Niemeijer, Nederduitsche spraakkunst voor kinderen, gegrond op de spraakkunst van P. Weiland (Amsterdam 1806-1810); en de Handleiding voor onderwijzers ten gebruike van Weilands Nederduitsche spraakkunst ten dienste der scholen (1808, 1823²), door P.N.M.. Een aardig specimen is nog het dertig bladzijden tellende boekje van Weilands stadgenoot A. de Jager, Korte schets van de gronden der Nederduitsche spraakkunst (1835¹, 1870⁹). Er moeten talloze van dit soort boekjes verschenen zijn, wat Boersma doet opmerken: "dat de periode 1830-1880 reeksen van meer of minder geslaagde schoolboekjes oplevert, waarvan de schrijvers elkaar citeren en Weiland nog als hoogste autoriteit erkennen" (Boersma 1960: 66).

In anders gerichte werken als van Anslin en Van Schreven is de invloed van de Nederduitsche spraakkunst eveneens duidelijk merkbaar. In studieboeken voor wat oudere leerlingen, als Beijer 1820 en Kuyper 1844, wordt het werk van Weiland handzaam in gecompileerde vorm aangeboden.

Ook in het buitenland bleven de werken van Siegenbeek en Weiland niet onbekend. Tijdens zijn verblijf in India (1821-1823) schonk Rasmus Rask enige aandacht aan het Nederlands, daartoe mede gestimuleerd door het

contact dat hij met in India verblijvende vrijmetselaars had. In zijn dagboek staat bijvoorbeeld de volgende aantekening, die in vertaling luidt:

Januari 1822: Werk aan Pali en aan Nederlands met behulp van de boeken van Weiland en Siegenbeek die de heer Palm mij te leen gaf.

De inhoud van de in die jaren geconcipieerde Udkast til en Hollandsk Sproglaere (ontwerp voor een Nederlandse spraakleer) maakt duidelijk, aldus Piebenga, dat hij van de Verhandeling over de spelling der Nederduitsche taal (1804) van Matthijs Siegenbeek en van de Nederduitsche spraakkunst (1805) van Petrus Weiland gebruik heeft gemaakt. Rask merkte op dat deze beide taalkundigen er beter dan anderen in geslaagd zijn "zowel de spelling als de grammatica [sc. van het Nederlands] een definitieve, vastgelegde vorm te geven". Blijkbaar had hij ook andere grammatica's bestudeerd (cf. Piebenga 1973: 43-45).

Voor degenen die het Nederlands niet (meer) machtig waren, verschenen er vertalingen en leerboeken van diverse aard. Weilands Beginnelsen werden door J. van Bemmelen ³⁾ vertaald als Principes de la langue batave (Amsterdam 1806), terwijl de schoolspraakunst in de vertaling van G. van Lennep als Grammaire Hollandaise à l'usage des collèges et des institutions (Bruxelles 1816, 1818²⁾ op de markt kwam. J.B.L. Gêruzet verzorgde de vertaling van de grote spraakkunst: Grammaire hollandaise. Nouvelle édition, corrigée, traduite en français (Bruxelles 1827). In zijn voorwoord schrijft Gêruzet: "Telle est la réputation dont jouit la grammaire de M. Weiland, que, par le concours unanime de l'opinion, elle a valu à son auteur l'honneur à peu près exclusif de faire autorité en cette matière" ('Préface', vii).

De twee laatste werken waren voor de Belgische markt bestemd. Ook Siegenbeeks Syntaxis verscheen in Franse vertaling (Bruxelles 1827; cf. De Vos 1939: 73). Het gat in de markt was al eerder signaleerd door de Dordrechtse talenleraar R. van der Pyl. In 1815 verscheen zijn Grammaire Hollandaise pratique (1816²⁾, in het voorwoord waarvan hij aangeeft Weiland en Siegenbeek te volgen, omdat hun werken "sont généralement reçus dans notre pays" (zie ook De Vos 1939: 75). ⁴⁾

Ook voor het Duits is er een navolging bekend: Johann Friedrich

Fleischauer's Vollständige holländische Sprachlehre für Deutsche (Amsterdam-Leipzig 1826, 1834²) richt zich naar het systeem Weiland-Siegenbeek. Het is een boek ⁵⁾ met lees- en vertaal oefeningen; voor het theoretisch gedeelte koos de auteur "die geschätzte und fast allgemein bekannte Sprachlehre des herrn P. Weiland zur Grundlage" ('Vorrede', viii). Daarnaast kan nog gewezen worden op J.A.W. Schröder, Kleine holländische Sprachlehre (Oldenburg 1811), die bedoeld was voor gebruik op de "deutsche Landschulen" in Oost-Friesland en "nach Weilands Niederduitsche Spraakkunst bearbeitet" was ⁶⁾.

Tenslotte vermeld ik nog een Deens werk: Nicolai Heinrich Jaeger, Hollands Grammatik eller Veiledning til med Iethed at lare sig selv det hollandske sprog, efter P. Weilands Niederduitsche Spraakkunst (Arendal 1835).

Een apart hoofdstuk vormt de receptie van genoemde boeken in Japan. Ze spelen een bescheiden rol in wat de "rangaku", de Japanse Hollandologie, is genoemd, in zoverre dat "several Dutch grammars ... were reprinted in Japan" (Vos 1963: 347). Zo bestaat er een editie van de Nederduitsche spraakkunst, in 1859 te Nagasaki verschenen. Ook van de Nederduitsche spraakkunst ten dienste der scholen (ed. 1820) valt een Japanse nadruk te signaleren, en wel één uit 1857. Een op de UB Leiden berustend exemplaar van dit werk ⁷⁾ is niet anders dan een "gebrekkige, Japansche nadruk" (Hoffman 1882: 36). Het is een typografische reproductie, daar bestaat geen twijfel over. Op p. 77, bij het begin van §128, staat bijvoorbeeld: "De vormaakt verledene tijd stelt eene zaak voor als geëindigd ...". Deze "confusion des lettres r et l nous démontre que nous avons affaire à un compositeur japonais", concludeert Serrurier (1896: 22).

Ook kennen we nadrukken van het werk van Siegenbeek. De Syntaxis is diverse malen herdrukt, in 1848 en 1857. De tweede druk van de Syntaxis (1846) is nagedrukt met behulp van een vorm van xylografie. Van de tweede druk van de Grammatica (1822) verscheen eveneens door middel van houtsnede een nadruk "in de negende maand van het derde jaar Ten Po" (1832) (Hoffman 1882: 91). Vos (1963: 347) noemt nog een druk uit 1851. Behalve verschillende nadrukken verschenen er ook vertalingen van deze werken, soms van gedeelten eruit (cf. Hoffman 1882: 37, Serrurier 1896: 24). De Japanners konden deze boeken vrij eenvoudig nadrukken of ver-

talen, want ze waren ruimschoots voorzien van Nederlandse grammatica's, zoals uit de List of foreign books collected under the Shogunate Regime (Tokyo 1969²) wel blijkt.

In 1857 verscheen te Yedo een vertaling van een deel van de Grammatica onder de titel Sau-yeki Wa-ran (Ho-lan) ma-tsi-kuwa, wat zoveel betekent als: Hollandse grammatica met interlineaire Japanse vertaling. De vertaler was Kohara Kôzi. Het betreft hier hoofdstuk twee "Over de onderscheidene taal- of rededeelen", §25 tot §135 (= Siegenbeek 1814: 14-68). De taalkundige Japanner heeft dat gedeelte met onze gewone schrijffletter afgeschreven en woord voor woord van een letterlijke tussenregelige vertaling voorzien. Zeer nuttig voor de Europese beoefenaar van het Japans, meent Hoffman; het is alleen jammer, "dat de vlijt en moeite van den kundigen Kôzi aan deze ouderwetsche, onwetenschappelijke spraakkunst, en niet aan eene meer degelijke is ten koste gelegd" (Hoffman 1882: 37; cf. Serrurier 1896: 24).

Nu is het weinig verrassend dat anno 1882 een dergelijke kritiek wordt geuit. In feite was het werk van de richting Weiland-Siegenbeek al eerder als achterhaald bestempeld. In 1863 merkte Van Wieringhen Borski op, dat het gedurende geruime tijd van de kant van de schoolopzieners geenszins "aan de trouwe aanbeveling van Weilands Spraakkunst" ontbroken heeft, "en zeker zou men er mede zijn voortgegaan, zoo het werk maar op de hoogte der wetenschap was gehouden. Dit is niet geschied; en kon men zoo, bij den vooruitgang der wetenschap, onmogelijk volhouden dat het de regels en gronden der taalkunde bevat, 'waarop men bouwen mag'⁸⁾, niets was natuurlijker, dan dat men den lang gevolgd gids verliet en andere zocht, waar die maar te vinden ware" (Maandblad voor Nederlandsche Stijl, Taal en Letterkunde 1863, p. 6).

Op z'n minst moet het opvallend genoemd worden, dat de inhoud van de Nederduitsche spraakkunst voor zover ons bekend⁹⁾ nooit aan revisie is onderworpen. Was het Weilands steeds slechter wordende gezichtsvermogen in combinatie met zijn andere activiteiten die hem hiervan weerhouden hebben, of was de eenmaal door de regering goedgekeurde tekst tot een sacrosanct geheel geworden? Evenmin heeft Weiland de tekst gezuiverd van detailfouten die in de kritiek zijn aangewezen, bijvoorbeeld door T. Olivier Schilperoort, een taalkundige ooit door De Vooy aan de

vergetelheid ontruikt.

In 1806 publiceerde Tielman Olivier Schilperoort (1781-1851), leraar aan de militaire school te Honselaarsdijk, een Proeve van nieuwere taalkunde, op de Nederduitsche spraakkunst toegepast. Het boek was opgedragen aan Weiland en Siegenbeek, maar is in feite een kritische bespreking van Weiland 1805. De spelling-Siegenbeek was naar zijn mening "niet in alle deele onberispelijk" (De Jager 1851-1852: 408), maar hij accepteerde ze omwille van de "eenparigheid". Het liefst had hij echter aan een andere regeling de voorkeur gegeven.

Zijn kritiek betreft zowel grote lijnen - de opzet deugt niet - als ook details - de ie is geen tweeklank (Weiland 1805: 16; I, §11), maar een klinker; "de man snijdt zich brood" (Weiland 1805: 79; I, §163) is geen Nederlands, maar vertaald Duits.

In een later werk, Kort begrip van het samenstel onzer taal (Olivier Schilperoort 1827), leverde hij ook kritiek op Weiland als lexicograaf. Het boek bevat een proeve van bewerking van een nieuw "de beteekenissen onderscheidend Taalkundig Woordenboek", waaraan hij, toen A. de Jager hem in 1825 en 1826 te Rotterdam regelmatig ontmoette, "ijverig arbeidde". Schilperoort, ooit wegens habituele dronkenschap ontslagen als regent aan het Athenaeum te Luxemburg ¹⁰⁾, was evenwel meer een man van scherpzinnige invallen dan van nauwgezette taalstudie (De Jager 1851-1852: 409). Wellicht mede daardoor bleef een uitgewerkt alternatief achterwege. Zijn "frisse kritiek" heeft in ieder geval weinig weerklank gevonden, moest De Vooy (1934: 101) constateren.

Steun vindt de boven geciteerde opmerking van Van Wieringhen Borski, dat men andere wegen was gaan zoeken, ook in het gegeven, dat de Nederlandsche Maatschappij van fraaije Kunsten en Wetenschappen - dezelfde Maatschappij die de Nederduitsche spraakkunst ooit als de hare had erkend - in 1839 een prijsvraag had uitgeschreven, waarin gevraagd werd om een "Nederduitsche Spraakkunst, aan den tegenwoordigen stand der taalkunde beantwoordende" (onderstr. toegevoegd). Dat wijst erop, dat omstreeks 1840 in ruimere kring de spraakkunst van Weiland als achterhaald werd beschouwd. Wat het onderwijs betreft, officieel ging de spraakkunst nog een aantal jaren mee (let op de herdrukken van de school-spraak-kunst), samen met de spelling-Siegenbeek, totdat rond 1860 ver-

schillende veranderingen in het onderwijs zich voltrokken. " 't Is wel treffend", merkt De Vos (1939: 107) op, "hoe, als de organisatie van 't Lager Onderwijs in 1804, de schepping van het Middelbaar Onderwijs gepaard gaat met een spellingherziening en een grammatica-regeling". In 1857 was het Lager Onderwijs door een nieuwe wet geregeld, in 1863 regelde Thorbecke het Middelbaar Onderwijs. De veranderende maatschappelijke situatie werd organisatorisch voor het onderwijs vertaald; en de schoolboekenschrijvers zouden leveren wat de tijd eiste, zich daarbij baserend op moderner inzichten. De rol van de "predikant-grammaticus" was echter nog niet helemaal uitgespeeld.

3.5. ENKELE CONCLUSIES

"Men kan niet ontveinzen, dat, in het einde der vorige, en in het begin der tegenwoordige eeuw, de taalkundige werken, op eene verbasende wijze, vermenigvuldigd zijn. Dit had in Frankrijk, Duitschland en Engeland plaats; maar vooral in ons Vaderland, hetwelk, in de laatste dertig jaren, een aantal van spraakkunsten, woordenboeken, verhandelingen over de Nederduitsche taal, enz. heeft zien verschijnen; waarvan het gelukkige gevolg geweest is, dat het onderwijs in de scholen op goede, taalkundige gronden gebouwd werd, en men thans reeds, zoo op den kansel, als in de pleitzaal en op het tooneel, onze taal veel naauwkeuriger hoort spreken, dan vroeger plaats had".

Weiland & Landré (1821: v)

Zoals we uit De Vos 1939 weten, was het met het taalonderwijs in de Nederlanden in de achttiende eeuw droevig gesteld. Onkunde en verwarring heersten alom. In de jaren tachtig werd van verschillende kanten aangedrongen op maatregelen ter verbetering van deze situatie. Een duidelijk voorbeeld van de roep om goede voorschriften bijvoorbeeld is te vinden in de beschouwing die H.J. Krom in 1782 wijdde aan de vraag hoe men dergelijke verbeteringen op de scholen zou kunnen realiseren. Hij bepleit het invoeren van een goede Nederlandse grammatica door het "publicq gezag". Dat is "zeer nodig", het geeft immers de gewenste vastigheid. Zo kan de manier waarop de spelling geregeld wordt, hem niets schelen: "als het maar bepaald is, hoe men schryven moet" (Krom 1782: 88). Voor het opstellen van een grammatica denkt Krom aan een team van "drie of vier kundige mannen" (1782: 85-86). De Leidse Maatschappij zou het voortouw moeten nemen en eventueel een prijsvraag uit moeten schrijven (1782: 89n). We hebben gezien dat Weiland tenslotte deze taak alleen kreeg toegedeeld. Het is in dit hoofdstuk duidelijker geworden hoe hij te werk is gegaan. Vergelijking van teksten van Weiland met die van Adelung bevestigde het in de literatuur gangbare beeld, dat het werk van Weiland (en Siegenbeek) niet los gezien kan worden van het werk van de Duitser Adelung. Naar het voorbeeld van Adelung - van plagiaat in moderne zin kan men eigenlijk niet spreken - schreef Weiland de wetenschappelijke grammatica van zijn dagen. "Dat het werk van Siegenbeek en Weiland

nù verouderd is, wettigt in geen en deele een denigrerend oordeel", merkt Gerretzen (1940: 381) op: "Toen zij verschenen stonden zij op het wetenschappelijk peil van hun tijd en voorzagen in een dringende behoefte". Buitenlandse grammatici baseerden zich voor hun eigen werk op Weiland's spraakkunst. De Nederduitsche spraakkunst werd normgevend verklaard voor het onderwijs; lange tijd heeft ze als bron gefungeerd voor talrijke schoolboekenschrijvers, onder wie Siegenbeek.

Het nagaan van de ontstaansgeschiedenis van de Nederduitsche spraakkunst heeft ertoe geleid dat meer dan tot nu toe gebruikelijk was, aandacht is gevallen op de zojuist genoemde inleiding. Het naar voren brengen van de relatie tussen de "Inleiding" en de Spraakkunst werpt meer licht op Weiland's keuze - in 1801 - voor opnieuw Adelung als leidsman. Bovendien laat de "Inleiding" zien - ik heb dat in hoofdstuk twee aangegeven - dat Weiland aansluit bij een stroming in de achttiende-eeuwse Europese taalkunde waarin de gedachte dat taal zich ontwikkelt, tot de vaste inzichten behoorde. Deze historische benadering zal het taalwetenschappelijk onderzoek in de negentiende eeuw gaan domineren.

Omstreeks 1795 gaat Weiland, vrij abrupt naar het schijnt, over van de theologie naar de taalkunde. Het transferpunt lijkt me gelegen in de (kansel)welsprekendheid, waarvoor toendertijd in Weiland's kringen het werk van de Schot Hugh Blair als toonaangevend werd beschouwd. In Blairs Lectures wordt, geheel in de lijn van de Schotse traditie (zie 2.2.1.), veel aandacht besteed aan de talige aspecten van de retorica. Op punten waar hij vond dat Adelung te weinig gaf, kon Weiland daarom gemakkelijk aan Blairs Lectures ontlelen. Tekstvergelijking wees uit, dat deze ontleeningen voornamelijk betrekking hadden op het gebied van de zinsleer, en dat bepaalt ons bij een punt van algemener orde. De klassieke grammatica was met name woordgericht en de syntaxis had voornamelijk betrekking op kwesties van rectie en congruentie. De structuur van grotere eenheden was deels een zaak voor de logica, deels voor de retorica. Daar namelijk, waar bijvoorbeeld woordvolgorde moest dienen om bepaalde stilistische effecten te bereiken, betrad men het terrein van de retorica. Een deel van de zinsleer heeft haar wortels in de retorica; tot ver in de negentiende eeuw zijn retorische termen in spraakkunsten te vinden.

Het gedeeltelijk in kaart brengen van de faits et gestes van Weiland

heeft verder de aandacht gevestigd op andere punten. In een aantal opzichten zijn de dichtgenootschappen interessant gebleken: ze zijn van belang geweest voor Weiland persoonlijk en ze zijn het ook institutioneel geweest. Weilands activiteiten in het kader van de dichtgenootschappen zijn relevant voor ons niet omdat Weiland een ten onrechte vergeten poeta minor zou zijn. Maar het is waarschijnlijk daar, dat hij voor het eerst kennis nam van het werk van Moonen, Huydecoper en Van Hoogstraten. Het zou onjuist zijn, de dichtgenootschappen louter op hun literaire "output" te beoordelen. Terecht is er gewezen, op de aandacht voor verzorgd taalgebruik die in deze kringen werd gekoesterd. In een tijd dat het vak Nederlands nog geen universitaire status bezat, zijn de stimulerende activiteiten van de dichtgenootschappen van belang geweest voor de studie van de moedertaal. Speciaal ten behoeve van de leden van het Leidse Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen compileerde Cornelis van Hoogveen in 1770 uit de grammatica's van Ernst Zeydelaar en Frans de Haes een Nederduitsche spraakkunst. Binnen dit genootschap bestonden zelfs plannen voor een groot Nederlands woordenboek. De spraakkunst werd uitgegeven "Ten einde nu alle de Leden van dit Ligchaem in Tael en Spelling zo veel mogelijk mogten overeenstemmen". Deze overigens niet geslaagde poging tot uniformering geeft aan, dat er gestreefd werd naar het vaststellen van bepaalde normen op het gebied van taal en spelling. Dat de (gefuseerde) dichtgenootschappen een rol hebben gespeeld bij het tot stand komen van Weilands Nederduitsche spraakkunst en Siegenbeeks spellingverhandeling, ligt geheel in deze lijn.

Naast dit normatieve aspect is er nog een ander punt te noemen. Rekent men de ietwat anders gearde Maatschappij der Nederlandsche letterkunde ook tot de dichtgenootschappen - een suggestie van Thobokholt 1983: 112 -, dan is er nog een andere lijn te trekken. We hebben gezien hoe Weiland in 1796 besloot een oud plan van deze maatschappij ten uitvoer te brengen: het vervaardigen van een algemeen woordenboek. De inleiding die Weiland schreef voor dit woordenboek vinden we in aangepaste vorm in de spraakkunst terug.

Met het uitlokken van taalkundige verhandelingen hebben ook andere genootschappen zich ingelaten, zoals onder meer blijkt uit het feit dat Siegenbeek herhaaldelijk als jurylid moest optreden bij het beoordelen van prijsverhandelingen. Dat geeft me aanleiding tot de opmerking dat

in een tijd waarin een sterke academische traditie afwezig was, het belang van de taalkundige activiteiten van de diverse achttiende- en negentiende-eeuwse genootschappen wel eens groter zou kunnen zijn dan men uit de thans beschikbare literatuur zou opmaken.

Is Weiland pas betrekkelijk laat tot de neerlandistiek overgegaan, voor Siegenbeek ligt dat anders. Dat hij bij het schrijven van zijn spraakkunst het werk van Weiland en Adelung tot uitgangspunt nam, is een indicatie van het gewicht dat in het onderwijs aan de Nederduitse spraakkunst gehecht werd (en moest worden). De wijze waarop Siegenbeek te werk ging bij het vervaardigen van zijn Syntaxis en Grammatica laat zien dat hij zich breder georiënteerd had dan op Adelung alleen. Siegenbeek is twintig jaar jonger dan Weiland, maar het is niet alleen daarom, dat hij de indruk maakt iets "moderner" te zijn. Men vergelijk hun beider beschouwingen over de zin met bijvoorbeeld de benadering van Anslin. In het algemeen lijkt Siegenbeek wat meer affiniteit te hebben voor kwesties van theoretische en metatheoretische aard dan Weiland, maar dat is in dit hoofdstuk niet verder uitgewerkt.

In zijn dienstverlening aan de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen stond Siegenbeek niet alleen. Met hem zijn talrijke predikanten betrokken geweest bij de activiteiten van deze maatschappij. Waar die het onderwijs betreffen, hebben "verlichte kanselheren" als Van Bolhuis, Weiland en Siegenbeek, bijgedragen tot de vorming van een "19de-eeuwse onderwijzersélite - de gesecculariseerde voortzetting, in zekere zin, van de universele clerici der 18de-eeuwse pastorieën" (Heeroma 1967: 108). De rol van de onderwijzer inzake de spraakkunst van het eigentijdse Nederlands is in de negentiende eeuw steeds groter geworden, terwijl die van de predikant-grammaticus afneemt. Onderwijzers en leraren, al dan niet onderscheiden met een eredoctoraat, leveren belangrijke bijdragen aan de studie van de moedertaal. Dat is mede een teken van de geleidelijke emancipatie van de onderwijzersstand.

De Voors (1947: 65) ziet in Siegenbeek "een zoon der Verlichting": hij houdt er een rationalistische opvatting van de oorsprong der taal op na. De Buck (1952: 30) merkt op, dat Weiland en Siegenbeek van de ontwikkeling van de taal een andere, meer rationalistische, voorstelling hadden dan de negentiende-eeuwse historische school van Matthias de Vries en de zijnen. De wat genuanceerder typering van De Buck lijkt me

de werkelijkheid meer recht te doen. Wil men Weiland en Siegenbeek rationalisten noemen, dan zijn ze dat in de zin van Smith en Adelung (cf. 2.5.). De geest van de "grammaire raisonnée" in de zin van taalreglementering manifesteert zich in het normatieve van hun spraakkunstig werk. Hun ideeën over de ontwikkeling van de taal wortelen in het achttiende-eeuwse sensualisme en empirisme. Wat dat laatste betreft; niet voor niets zijn hun grammatica's begrepen in een proces dat we wellicht kunnen aanduiden met de term "vernederlandsing", een voorzichtig loskomen van de Latijnse erfenis - men denke aan de reductie van het aantal naamvallen. Om deze aspecten mede zou ik hen eerder willen kenschetsen als overgangsfiguren dan alleen als nakomelingen van "een taaldespoot uit de pruikentijd".

4 TACO ROORDA EN ZIJN DISCUSSIE MET DE VRIES

4.1. TACO ROORDA, LEVEN EN WERK4.1.1. Taco Roorda (1801-1874)

Taco Roorda is een veelzijdig en produktief geleerde geweest. Als student al trok hij de aandacht van zijn Groningse en Leidse leermeesters. Geheel zelfstandig verdiepte hij zich in de wijsbegeerte; daarnaast specialiseerde hij zich in het Hebreeuws en Arabisch. Na korte tijd als predikant werkzaam te zijn geweest vertrok hij in 1828 naar Amsterdam om de functie van hoogleraar in de Oosterse talen te gaan vervullen. In 1842 verlegde hij zijn werkterrein naar de javanistiek en werd hoogleraar te Delft. In de loop der jaren had Roorda zich een goede reputatie weten te verwerven als filoloog, wijsgeer en taalkundige, wat onder meer blijkt uit de lidmaatschappen die hem ten deel vielen. In de periode 1855-1868 evenwel blijft zijn gezag niet onaangevochten. Op verschillende terreinen raakt hij verward in soms heftige wetenschappelijke discussies.

Van Roorda zijn er verscheidene levensberichten verschenen; ze zijn soms zeer uitvoerig. Ik noem hier Meinsma 1874, Kern 1874 en vooral Veth 1874. Ook aan Roorda's activiteiten op het gebied van de wijsbegeerte, psychologie, neerlandistiek en javanistiek is in de literatuur aandacht geschonken, meestal in overzichtswerken zoals Sassen 1959, Steen 1937, Bakker 1977 en Uhlenbeck 1964. Wie ziet op welke terreinen Roorda zich heeft bewogen, verbaast er zich niet over, dat een monografie, waarin zijn leven en zijn geschriften op samenhangende wijze worden besproken, nog niet geschreven is. Ook een volledige bibliografie van al zijn geschriften behoort nog steeds tot de desiderata.

De volgende bladzijden hebben een aantal momenten uit het leven van Roorda tot onderwerp. Ze dienen als achtergrond voor de positie die hij in de jaren 1855-1858 in het debat met De Vries innam. In 4.1.1.2. vul ik deze biografische informatie aan met gegevens over een aantal van Roorda's geschriften.

4.1.1.1. Groningen, Leiden, Amsterdam

Taco Roorda werd op 19 juli 1801 geboren te Britsum, in Friesland, waar z'n vader predikant was. Door zijn vader werd hij voorbereid op het academisch onderwijs en op 19 september 1818 liet hij zich te Groningen als student in de godgeleerdheid inschrijven ¹⁾. In zijn studententijd behoorde Roorda tot de kring waaruit de Groninger richting is voortgekomen (Sassen 1959: 350n). Later zal hij van één der voormannen van deze richting spreken als "mijn vriend Hofstede de Groot". Het is deze zelfde Hofstede de Groot (1802-1886), vanaf 1829 hoogleraar in de theologie te Groningen, die enig inzicht verschaft in Roorda's "formative years" ²⁾.

Tot de door Sassen genoemde studentenkring behoorde Roorda, maar ook iemand als J. Sonius Swaagman, die in 1824 een door hun leermeester B.H. Lulofs uitgelokte academische verhandeling over het Groninger dialect in het licht gaf (Heeroma 1967: 106). Ook A. Rutgers, de latere Leidse hoogleraar bij wie De Vries en Van Vloten Sanskrit leerden, behoorde tot dit gezelschap. Behalve Roorda hadden ook vele andere leden van de kring "eene stille huiselijk opvoeding genoten". Van huis uit waren ze bekend met auteurs als Lavater, Jung-Stilling en Van Alphen, "zoodat er door hen altijd veel gevraagd werd naar het gemoedelijk gebruik van het Evangelie", d.w.z. "naar de kracht des Evangelies tot vorming van hart en karakter. Dit werd onder ons ook bevorderd door de studie van de nieuwe filosofie, waarin Roorda ons den weg wees". Op instigatie van Roorda namen wij, zo vervolgt Hofstede, Platners Aphorismen, Villiers Philosophie de Kant, en later Kant zelve ter hand, "waardoor wij, gelijk toen ook weder door Hemsterhuis en anderen, eenigszins verder kwamen". Deze "richting op het gemoedelijke" was de Groninger studentenkring zozeer eigen, dat sommigen van hen als jong predikant "den naam van dweepers en mystieken bekwamen" (Hofstede de Groot 1855: 21).

Van hun leermeesters noem ik hier de neerlandicus B.H. Lulofs, door

Hofstede de Groot geprezen om zijn uitstekende voordracht, en de theoloog Herman Muntinghe (1752-1824), een "verlicht" en beminlijk man, die in zijn Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel (1801-1819) het Oude Testament met taal- en geschiedkundige blik bezag.

Gelezen en gestudeerd werd er veel in deze kring. Hofstede de Groot ontdekte Herders geschriften in de bibliotheek en besprak deze met z'n vrienden. Plato werd er gelezen, Van Heusde's werk werd bestudeerd. Naar aanleiding van Benjamin Constants De la Religion considérée dans sa source, ses formes et ses développements (1824-1831) merkt Hofstede op:

Dat de godsdienst hare bron heeft in een eigen godsdienstig gevoel, 't welk ons even natuurlijk als ingeschapen is, als het ons eigen is te ademen, te eten, te wandelen, was ons geheel vreemd en nieuw, maar werd ons uit dit boek zeker en duidelijk. En wat moest uit dit beginzel niet volgen! (Hofstede de Groot 1855: 17).

Hofstede de Groot zelf typeert de Groningers als supranaturalistisch én rationalistisch beide. In hun zienswijze zijn geschiedenis en wijsbegeerte nauw verbonden. Bij het historische in hun beschouwingen voegt zich het speculatieve. Onze rede is het van God in ons gegeven licht; in de zinnelijke schepping moet een weerkaatsing te vinden zijn van de waarheid die we in Christus helder voor ons zien (Hofstede de Groot 1855: 50-51). Vervolgens: wat exegetisch en historisch gevonden is en speculatief doorgrond, moet nu "mystisch" door eigen ervaring in het gemoed worden waargenomen. Wat dat laatste aangaat, hadden zij veel te danken aan Lavater en Van Alphen, "de leermeesters van onze kindsheid en meer mannelijke jaren".

Het was Muntinghe die bij Roorda belangstelling wist te wekken voor de Oosterse talen en hij drong er bij diens vader op aan, hem ter afronding van zijn studie nog een jaar naar Leiden te sturen, waar Van der Palm en Hamaker grote faam genoten. Inderdaad kreeg Roorda toestemming om te vertrekken naar Leiden, en daar is vooral de ontmoeting met Hamaker voor hem beslissend geweest. Zijn ervaringen met Hamaker overtroffen geheel en al zijn verwachtingen. De rest van zijn loopbaan zal hij als exponent van de Hamakerse school blijven gelden (cf. Sepp 1867: 422). ³⁾

Roorda arriveerde te Leiden overigens niet zonder enig crediet. De Leidse literaire faculteit had in 1822 een "certamen literarum" uitge-

schreven over de anticipatie bij de Stoïcijnen en de Epicuristen. Van de vier inzendingen was die van Roorda bekroond vanwege zijn goede stijl en zijn scherp wijsgerig inzicht (zie ook 4.1.2.1.).⁴⁾

In zijn Leidse studiejaar (1823-1824) legt Roorda zich toe op de studie van het Oude Testament; daarnaast verdiept hij zich ook in andere Semitische talen, in het bijzonder het Arabisch. Op de colleges leert hij o.a. Weijers en Juynboll kennen. Op 2 oktober 1824 laat hij zich weer in Groningen inschrijven en promoveert op 11 oktober in de godgeleerdheid op een proefschrift getiteld Commentarii in aliquot Jeremiae loca. Enkele maanden later reist hij weer naar Leiden af om op 7 februari 1825 onder Hamaker een Specimen historico-criticum exhibene vitam Amedis Tulonidis te verdedigen, waardoor hij zich - honoris causa - tevens doctor in de letteren mocht noemen (Veth 1874: 21; Meisma 1874: 321). Beide studies worden gekenmerkt door een methode waarvan Roorda nooit afgeweken is, ook niet bij de beoefening van het Javaans, en waarvan Veth in 1874 schreef dat ze "nog heden het onderscheidend kenmerk der Leidse philologische school uitmaakt":

Het is de richting die door zorgvuldige navorsching der taalwetten een vaste basis tracht te erlangen voor de verklaring der schrijvers, en die taalwetten, in verband met de grondige studie van palaeographie en alles wat met de geschiedenis der handschriften in verband staat, tot verbetering der door de nalatigheid der afschrijvers of het misverstand hunner schrijfwijze in de teksten ingeslopen fouten poogt aan te wenden (Veth 1874: 22).

Na op deze wijze "zijne akademische studiën" te hebben afgerond wordt Roorda predikant in het Groningse Lutjegast: een kortstondige loopbaan als hervormd predikant neemt een aanvang⁵⁾.

Over Roorda's pastorale activiteiten is nagenoeg niets bekend. De praktijk van het predikantschap trok hem niet aan, zegt Brugmans (1932: 299), zonder nadere adstructie. In 1826 treedt Roorda in het huwelijk en in de loop van het volgende jaar ontvangt hij een beroep naar het Friese Burgwerd. Hij neemt het beroep aan, want het dorp is "heel aardig en plezierig", het traktement is hoger, terwijl hij slechts één maal per zondag hoeft te "kanselen". Dat betekent onder andere "meer tijd voor andere studiën".

Op 26 juli 1827 zet Roorda zich aan het schrijven van een brief aan zijn Leidse leermeester Hamaker, die hij 'mijnen grootsten weldoener onder de menschen' noemt. Hij biedt hem uitvoerig z'n verontschuldigen aan voor zijn lange stilzwijgen, maar vaderschap en verhuizing hebben volledig beslag op hem gelegd. Van studie is niet veel terecht gekomen. Hij heeft enige tijd kunnen besteden aan de studie van het Maleis en op het moment is hij bezig met het Arabisch. Na een beleefde afsluiting van deze brief volgt nog een wat opgewonden postscriptum, enkele dagen later geschreven. De aanleiding daartoe was gelegen in het feit dat Juynboll langs was geweest en Roorda op de hoogte had gebracht van de laatste nieuwtjes uit het academisch milieu en vooral van de pogingen door Hamaker ondernomen om Roorda een hoogleraarspost te bezorgen. Na zijn leermeester in hooggestemde bewoordingen daarvoor bedankt te hebben vervolgt Roorda:

Te Amsterdam is reeds het gerucht in omloop en van daar heeft mijn zwager Suringar het naar Leeuwarden gebracht, dat ik de tweede op het drietal sta. Uit dit woord driet tal blijkt reeds, dat dit gerucht valsch is; het is zeker te voorbarig; maar met verlangen zie ik den eindelijken uitslag tegemoet. Want hoe goed ik het hier ook naar mijnen zin heb, dat zou toch het toppunt mijner wenschen zijn, in zulk een carrière geplaatst te worden en dan zoo in de nabijheid van UHGL. te wezen. Neen, dan behoef ik geen papiertjes in brieven meer in te sluiten, maar slechts op de diligence te stappen, om binnen weinige uren als leerling aan de voeten van UHGL. te zitten, waarnaar ik zoo dikwijls met Sehnsucht verlangen kan ⁶⁾.

Roorda's hoop spoedig een andere betrekking te kunnen aanvaarden was gelegen in het feit dat aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre door het emeritaat van de bejaarde Willmet een leerstoel vrij gekomen was in de Oosterse talen. Hamakers invloed was groot genoeg en op 28 april 1828 kon Taco Roorda, bijna zevenentwintig jaar oud, het ambt van buitengewoon hoogleraar in de Oosterse talen, de Hebreeuwse oudheden en de exegese van het Oude Testament aanvaarden met een rede over de Hebreeuwse dichters, een Oratio de Poëtriis Hebraeis.

Zijn leeropdracht omvatte de Hebreeuwse, Arabische en Aramese spraak-

kunst, de Hebreeuwse oudheden en de verklaring van de geschriften van het Oude Testament. In dit verband publiceerde hij een tweedelige Grammatica Hebraea (1831-1833), die zowel de geest van de Hamakerse school ademde als ook steunde op de verworvenheden van Gesenius en Ewald ⁷⁾. Deel twee van deze grammatica, "de syntaxi seu de vocibus coniunctis", bevat een behandeling van een in vroegere werken op dit gebied verwaarloosd onderdeel, dat echter hier "in haren geheelen omvang (was) teruggeleid tot die logische begrippen die aan alle taal ten grondslag liggen, doch in de verschillende talen zich in verschillende vormen uiten" (Veth 1874: 25). Roorda's Hebreeuwse grammatica werd door Veth nagevolgd ⁸⁾; ook in Duitsland bleek dit werk van Roorda niet onbekend te zijn (Des Amorie van der Hoeven 1857: 46).

Op dezelfde principes gebaseerd als de Hebreeuwse spraakkunst werd door hem ook een Grammatica Arabica in het licht gegeven (1835), die verschillende herdrukken beleefde. In een tweetal stukken gepubliceerd in de door hem met zijn vrienden Weijers en Juynboll geredigeerde serie Orientalia vindt men de neerslag van zijn exegetische college's. Een derde stuk, net als beide eerste geheel in de lijn van zijn Groningse dissertatie, werd pas veel later in het licht gegeven. De reeks was nl. gestaakt na de vroege dood van Weijers in 1844.

De bevordering tot gewoon hoogleraar in de Oosterse talen viel Roorda ingevolge gemaakte afspraken pas ten deel na het overlijden van zijn voorganger, "de grijze Willmet", in oktober 1835. Inmiddels was hij al gewoon hoogleraar in de bespiegelende wijsbegeerte geworden bij het emeritaat van Voûte (1834). Veth acht de combinatie van beide onderdelen wat Roorda betreft niet misplaatst. Reeds als student had Roorda zich met de wijsbegeerte bezig gehouden en ook tijdens zijn studie van de Semitische talen was hij de ontwikkelingen in de Duitse filosofie blijven volgen.

In 1835 verscheen van zijn hand de openbare voordracht, in enigszins gewijzigde vorm, die hij bij de opening van zijn colleges in de wijsbegeerte had gehouden: Ontwikkeling van het begrip der philosophie, tot inleiding in de bespiegelende wijsbegeerte op het tegenwoordig standpunt der wetenschap. Op zijn colleges behandelde Roorda niet alleen de wijsbegeerte, maar uit een bewaard gebleven collegedictaat uit 1835-1836 blijkt, dat hij ook uitvoerig inging op de "zielkunde". De inhoud van

deze colleges is terug te vinden in het in 1849 verschenen werk Zielkunde, of beschouwing van den mensch als bezielde wezen (1850²).

Als wijsgeer verwierf hij blijkbaar een zodanige reputatie, dat hem in juni 1840 de leerstoel in de bespiegelende wijsbegeerte aan de Groningse hogeschool werd aangeboden. Hij meende deze uitnodiging te moeten afslaan⁹⁾. Dat Roorda enkele jaren later toch uit Amsterdam vertrok, om in Delft een nieuwe werkkring te aanvaarden, had z'n grond in het feit dat hij zich inmiddels ook op een ander terrein van studie had begeven, eerst uit liefhebberij, later ook professioneel.

4.1.1.2. Het Bijbelgenootschap

In de eerste decennia van de negentiende eeuw werden in verschillende landen van protestantse zijde zogenoemde bijbelgenootschappen opgericht. In Engeland was in 1804 de British and Foreign Bible Society opgericht, het Nederlandsch Bijbelgenootschap volgde tien jaar later en in 1816 stichtte men ook in Amerika een bijbelgenootschap. Uit diezelfde tijd dateert ook het Württembergse bijbelgenootschap te Stuttgart. Instellingen als de hier genoemde streefden naar uitgave en verspreiding van de bijbel, op zodanige wijze dat die voor een ieder in z'n eigen taal zo goedkoop mogelijk beschikbaar kwam.

Het Nederlandsch Bijbelgenootschap (NBG) had z'n zetel te Amsterdam en reikte in de eerste jaren van z'n bestaan gratis bijbels uit, totdat dit in 1832, mede op grond van doelmatigheid, sterk werd beperkt. In 1847 begon het genootschap zelf bijbels te drukken. Het aantal leden nam zeer geleidelijk toe. De structuur van het NBG was als volgt: het genootschap bestond uit een aantal stedelijke of gewestelijke afdelingen, die ieder een eigen bestuur hadden. Het Amsterdamse afdelingsbestuur fungeerde tevens als hoofdbestuur. De leden van dit hoofdbestuur werden gerecruteerd uit plaatselijke vooraanstaande zakenlieden, hoogleraren en predikanten. Alleen wie in Amsterdam woonde, kon lid van het hoofdbestuur zijn; bij verhuizing moest men afstand doen van zijn functie. Het hoofdbestuur nam ook de buitenlandse correspondentie voor z'n rekening. De eerste vrijgestelde secretaris werd J.P.N. Land (1859).

In 1835 overleed Willmet, Roorda's voorganger aan het Athenaeum Illustre. Als lid van het hoofdbestuur van het NBG werd hij opgevolgd door Roorda,

die gevraagd werd "de studie te begeleiden van een voor Java bestemde kwekeling" van het Genootschap (Swellengrebel 1974: 23). Zo kwam Roorda in contact met de reeds op Java werkende afgevaardigde ter bijbelvertaling J.F.C. Gericke. Het is deze betrekking met het NBG geweest die aanvankelijk "een der voornaamste prikkels tot de beoefening der Javaansche taal" voor Roorda vormde (Veth 1874: 38; cf. Meinsma 1874: 321).

Toen Roorda in 1842 naar Delft vertrok, moest hij, gelet op de eerder vermelde bepalingen, aftreden als lid van het hoofdbestuur. In die functie werd hij opgevolgd door P.J. Veth (1814-1895), die hem ook als hoogleraar te Amsterdam opvolgde. Het hoofdbestuur meende dat Roorda's hulp en kennis niet gemist konden worden bij de werkzaamheden ten behoeve van de Javaanse bijbelvertaling; daarom werd hij tot honorair lid van het bestuur benoemd.

Ter voorbereiding van een bijbelvertaling in het Javaans had het hoofdbestuur besloten om door een "alumnus", J.F.C. Gericke, de Javaanse taal ter plekke te laten bestuderen. Gericke (1799-1857), Duitser van origine, werd daartoe in Nederland geschoold in het Arabisch, Sanskrit en Maleis voordat hij eind 1826 scheep ging naar Java. Tot zijn instructies behoorde ook het bestuderen van het Kawi, het Oudjavaans, en dat is voor Gericke zeker geen dode letter gebleven.

In 1831 publiceerde Gericke zijn Eerste gronden der Javaansche taal. Het Bataviaasch Genootschap heeft verscheidene exemplaren gekocht, zo meldt Gericke aan het hoofdbestuur te Amsterdam; ze zijn toegestuurd aan geleerden als Abel Rémusat, Sylvestre de Sacy en Klaproth (brief 27-4-1831). Enkele maanden later bericht Gericke dat het boek nogal goed verkoopt. Het is uiterst moeilijk, zo niet volslagen onmogelijk, schrijft hij verder

dat iemand eene vreemde taal en vooral een Europeaan eene Indische zich zóó eigen kan maken, dat hij zich in dezelve als in zijne eigene moedertaal zoude kunnen uitdrukken. Elke taal heeft zoo vele fijne onderscheidingen en eigendommelijkheden, welke aan de opmerkzaamheid van den oplettendsten vreemdeling ontgaan (brief 26-9-1831).

Wilhelm von Humboldt betoonde zich zeer tevreden over het genoemde boek. Eind 1831 schrijft de Duitse taalgeleerde aan het hoofdbestuur onder meer het volgende:

Ich hatte wirklich vieles richtig erraten, aber das wahre Licht ist mir erst durch H^{rn} Gericke aufgegangen ... Ich werde mich selbst im Briefwechsel mit ihm setzen um ihm einige Zweifel und Fragen vorzutragen (brief 26-12-1831; cf. Swellengrebel 1974: 52-53).

Hoe intensief de correspondentie gevoerd is, heb ik niet kunnen achterhalen¹⁰⁾. In ieder geval wordt Gericke door Alexander von Humboldt wel vermeld in het voorwoord bij het eerste deel van Über die Kawi-Sprache, dat nog geheel en al door Wilhelm zelf voor de druk was bezorgd. In de literaturopgave figureert uiteraard ook Gericke's Eerste gronden der Javaansche taal.

Sinds 1836 was Roorda "de ziel" van de Commissie voor de Oost-Indische zaken van het NBG (Veth 1874: 29). Samen met D.J. van Lennep was hij door het hoofdbestuur belast met de supervisie van de NBG-alumnus, tevens oud-leerling van Roorda, J. Palm. Deze was in 1835 van Java naar Nederland teruggekeerd om een nieuw type Javaanse drukletter te laten vervaardigen. Na Palms dood nam Roorda die taak op zich. Met het Javaans had hij zich met behulp van Gericke's boek al enigszins vertrouwd gemaakt. In het voorjaar van 1839 lukte het aan Roorda tot tevredenheid van alle betrokkenen "een volledig stel tot stand te brengen van alle tot het drukken van Javaansch vereischte typen" (Veth 1874: 31).

Gesprekken met een door Palm meegebrachte Javaanse native speaker en met de in september 1838 teruggekeerde Gericke gaven Roorda's belangstelling voor het Javaans een meer serieuze wending. Tijdens zijn verlof, dat tot 17 oktober 1839 duurde, had Gericke veel contact met Roorda. Hun gedachtenwisseling leidde tot vriendschap en wederzijdse beïnvloeding, noteert Swellengrebel. Sinds 1836 had Gericke al met Roorda over taal- en vertaalkwesties gecorrespondeerd. Van die briefwisseling zijn allerlei sporen te vinden in Gericke's brieven aan het hoofdbestuur en in de notulen van de vergaderingen van het hoofdbestuur, maar de brieven zelf bleken onvindbaar te zijn (Swellengrebel 1974: 57). Roorda had de geschriften van Gericke en de door hem gezonden Javaanse manuscripten gebruikt om de taal onder de knie te krijgen (Gronemeijer 1914: 60). En bij het vijftigjarig bestaan van het NBG verklaarde F.J. Domela Nieuwenhuis, dat de wetenschappelijk gevormde taalkundige al spoedig zijn leermeester overtrof (Gronemeijer 1914: 70).

Over de vraag of Gericke aan Roorda verslag deed van de inhoud van zijn briefwisseling met Von Humboldt, kan ik op dit moment niet veel met zekerheid zeggen ¹¹⁾. Over het Javaans maakte Gericke zelf in zijn brieven onder andere de volgende opmerkingen:

De Javaanse geest en taal (zijn) geheel van vergelijkingen en zinnebeeldige voorstellingen, zooals zij in de Psalmen voorkomen, ontbloot (brief 25-1-1830).

De rijkdom der Javaansche taal, de eigenaardigheid harer grammaticale vormen en bovenal het gebruik der onderscheiden taalwoorden, het welk door den rang en ouderdom des sprekenden en toegesproken persoons bepaald wordt zijn voor een Europeaan bijna onoverkomelijke moeilijkheden (brief 6-6-1848).

De Javaanse taal heeft ene van alle Europese talen geheel verschillende woordvoeging, die niet dan in en door de geest der taal begrepen kan worden (Swellengrebel 1974: 74).

Met uitspraken als deze wordt Roorda wellicht geconfronteerd wanneer hij in de periode 1836-1840 zich toelegt op de studie van het Javaans. In 1841 beginnen zijn publikaties op dit gebied te verschijnen ¹²⁾.

Het ontwikkelen van een nieuw type drukletter, door Roorda tot een goed einde gebracht, was geïnitieerd door J.C. Baud (1789-1859), in de periode 1834-1836 gouverneur-generaal van Indië. Terug in Nederland volgde hij in januari 1840 Van den Bosch op als minister van Koloniën. Baud had Roorda leren waarderen en "had hem zijne vriendschap en zijn vertrouwen geschonken". Samen waren ze tot de slotsom gekomen, dat het noodzakelijk was de aanstaande Indische ambtenaren "tot de beoefening dier taal [sc. het Javaans] op te leiden" (Veth 1874: 33). In de rede die Roorda op 14 april 1841 uitsprak in de verenigde zitting van de vier klassen van het Koninklijk Nederlandsche Instituut, Over het gewicht der kennis van de Javaansche taal voor de beambten in Nederlandsch-Indië, trachtte hij aan te tonen, hoe belangrijk de kennis van het Javaans was voor Oost-Indische bestuursambtenaren. Deze rede diende voornamelijk ter ondersteuning van een al gevormd plan, eerder dan dat het een nieuw voorstel bevatte. In 1842 stichtte Baud een academie voor Indische bestuursambtenaren, d.w.z. aan de in dat jaar opgerichte Koninklijke Akademie ter opleiding van burgerlijke ingenieurs te Delft werd een afdeling voor

de opleiding van Indische ambtenaren verbonden. Uiteraard werd Roorda er tot hoogleraar Javaans benoemd (Kern 1874: 211; Meinsma 1874: 322). De "Indische instelling" werd in 1863 als rijksinstituut te Delft opgeheven en verplaatst naar Leiden, waar het in de periode 1864-1876 als Rijksinstelling wat moeizaam heeft gefunctioneerd ¹³⁾. Roorda en Pijnappel kwamen vanuit Delft naar Leiden over; ook P.J. Veth werd er benoemd. Roorda overleed op 5 mei 1874. Enkele jaren later, bij de invoering van de Hoger Onderwijswet van 1876, waarbij een doctoraat in de taal- en letterkunde van de Indische archipel werd ingesteld, was ook het einde daar van de Rijksinstelling van Onderwijs in de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlands-Indië: ze ging op in de Leidse universiteit (Veth 1874: 53-54).

4.1.1.3. Von Humboldt en Holland

Was er van de briefwisseling Von Humboldt-Gericke slechts weinig traceerbaar, van de briefwisseling met een andere javanicus is ons wat meer bekend. Ik doel hier op Von Humboldts contacten met P.P. Roorda van Eysinga (1796-1856), de broer van de door Multatuli's noot bekend gebleven dichter van de Vloekzang ¹⁴⁾. In 1830 was deze Philippus Pieter Roorda van Eysinga uit Indië teruggekeerd in Nederland; per 10 oktober 1836 was hij aan de Koninklijke Militaire Akademie in Breda benoemd tot hoogleraar in de Maleise taal en de land- en volkenkunde van Nederlands-Indië (Teeuw 1973: 174). In 1831 en 1832 heeft hij met Von Humboldt gecorrespondeerd ¹⁵⁾.

Begin 1831 had Wilhelm von Humboldt aan Roorda van Eysinga om bepaalde inlichtingen over het Javaans verzocht. Deze had in een brief "en date du 11. Juillet et 20. Septembre" gegevens verstrekt waar Von Humboldt zegt veel aan te hebben gehad; bovendien had hij nog een tweede brief in het vooruitzicht gesteld. Von Humboldt, die bezig is zijn studie over de Kawi-taal af te ronden, schijnt wat ongeduldig te worden. De Haagse baron W.H.J. Westreenen van Tielandt vraagt hij als koerier op te treden. Op 14 februari 1832 schrijft hij deze vanuit Tegel, dat hij bang is dat Roorda van Eysinga hem vergeten heeft. Roorda heeft hem al kostbare gegevens over het Javaans "et même sur le Kavi" geleverd; hij wil hem nu nog over enkele cruciale punten consulteren: "vivement" zou hij een antwoord willen hebben, "avant que de commencer l'impression de mon travail".

Dat werk verloopt voorspoedig, zo deelt hij de baron mede:

je me flatte qu'il offrira quelque'intérêt à ceux qui
aiment à poursuivre les progrès et la communication
des lumières dans les siècles bien reculés, mais je
n'aurois jamais pû en venir à bout sans les bontés
extrêmes de Votre Excellence.

Uit de brieven aan Roorda van Eysinga wordt Von Humboldts ongeduld begrijpelijker. Hij klaagt over het gebrek aan hulpmiddelen om het Javaans te bestuderen. Hij zegt tot nu toe geen enkele "Grammaire Javaoise, même imparfaite" te hebben gevonden: "Si en existe une, je Vous prie bien de me l'indiquer". Mijn kennis van het Javaans is onvolmaakt, schrijft Von Humboldt. Via de werken van Raffles en Crawfurd kent hij een aantal woorden, maar voor het overige moet hij werken op basis van analogie naar beter bestudeerde Maleise talen. Baron van Capellen heeft Von Humboldt gezegd, dat Roorda van Eysinga zich bereid heeft verklaard om allerlei vragen in deze te beantwoorden. Daarom wil Von Humboldt, geconfronteerd met taalkundige problemen waarvan hij op dat moment moet erkennen dat hij er niet uit kan komen, die gelegenheid aangrijpen om Roorda van Eysinga een aantal van die problemen voor te leggen. Aan het slot van de brief van 14 februari 1832 voegt Von Humboldt eigenhandig (z'n brieven werden door zijn secretaris geschreven) een postscriptum toe, waaruit blijkt dat hij inmiddels de hem door Roorda van Eysinga gezonden werken heeft ontvangen ¹⁶⁾.

Wilhelm von Humboldt stierf in 1835. "Nur der Druck des ganzen ersten Buches ist von meinem Bruder selbst besorgt worden", schrijft Alexander von Humboldt in het voorwoord van het eerste van de vier delen Ueber die Kawi-Sprache. Dit eerste deel, dat als inleiding diende, is het bekende werk Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues: dit werk van de "onsterfelijke WILHELM VON HUMBOLDT, een man, m.i. groter dan zijn onsterfelijke, meer bekende broeder ALEXANDER", noemde Steinthal eens "testamentum ... alicujus dei", in de woorden van L.A. te Winkel, "den uitersten wil eens gods, die, nadat hij onder ons had geleefd, naar hooger en heerlijker gewesten is heengegaan" (De Taalgids 3 (1861), p. 217n).

Op 9 juli 1843 zet Roorda zich te Delft aan het schrijven van een brief waarvan ik het begin overneem:

Hooggeleerde, hooggeachte Heer!

Brenger dezès is de heer dr. Des Amorie van der Hoeven, zoon van onzen beroemden kanselredenaar en professor in de theologie aan het Remonstrantsch Seminarium te Amsterdam. Hij heeft onlangs zijn studiën volbracht met tegelijkertijd te Leiden in de Letteren en in de Theologie te promoveren. Hij is een allervoortreffelijkst jongmensch, en, ofschoon juist geen oriëntalist ex professo, een van mijn beste discipelen. Het zal mij zeer aangenaam zijn, indien U hem te Berlin eenig genoegen kunt doen.

Wie de geadresseerde is, wordt niet expliciet in de brief vermeld; uit de zojuist geciteerde eerste alinea blijkt dat hij te Berlijn woonachtig is. In het vervolg van de brief wordt duidelijk tot wie Roorda zich hier richt. Sprekend over enkele Kawi-fragmenten schrijft Roorda: "Het weinige, dat U hiervan in Von Humboldts werk über die Kawisprache in steendruk gegeven heeft ..." - degene die Von Humboldts magnum opus voor de druk bezorgd heeft, was J.C.E. Buschmann, "Custos bei der Königl. Bibliothek, dem Verewigten durch einen ihm teuren Freund, Prof. Bopp empfohlen", aldus Alexander von Humboldt in zijn "Vorwort" bij deel I.

De begaafde, jonggestorven A. des Amorie van der Hoeven Jr. (1821-1848)-, die na zijn dubbelpromotie een "academiëreis" in Duitsland ging maken - hij vertrok op 13 juli 1843 - moest als bode van zijn Amsterdamse leermeester fungeren. Heeft Buschmann hem inderdaad "eenig genoegen" kunnen doen? In zijn levendige Herinneringen van mijne academiëreis vertelt hij ook over zijn verblijf te Berlijn, waar hij de Koninklijke Bibliotheek bezoekt:

de weinige uren welke ik op de Bibliotheek doorbragt, vlogen mij om in 't gezelschap van Dr. Buschmann, den Oosterling, die met zooveel vuur en drift van zijne studiën en geleerde twisten verhaalde, dat hij mij met belangstelling deed luisteren naar zaken waarvan ik weinig of niets versta (Des Amorie van der Hoeven 1857: 165).

Deze Johann Carl Edward Buschmann (1805-1880) was taalkundig medewerker

van de gebroeders Von Humboldt en hij was tevens werkzaam als secretaris van Wilhelm. Zelf publiceerde hij onder meer over de talen van Noord- en Midden-Amerika ¹⁷⁾. Na zijn dood in 1880 kon de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn "sämtliche sprachwissenschaftlichen Manuskripte Humboldts erwerben" (Belke 1971: ci).

Het was niet de eerste keer dat Roorda met Buschmann schriftelijk contact onderhield. Roorda's leerling J. Pijnappel Gz. (1822-1901), student aan het Amsterdams Athenaeum en later zwager van Des Amorie van der Hoeven, had in 1842, op bezoek in Berlijn, een schrijven voor Roorda meegekregen. Pijnappels ontmoeting met Buschmann zal plaats gehad hebben vóór Roorda's overplaatsing naar Delft. In elk geval schrijft Roorda:

Mijn plaatsing hier in Delft, is U misschien wel onbekend gebleven. Hier ter stede is een Akademie opgericht voor civile ingenieurs, tegelijk met een daaraan verbondene instelling tot opleiding van burgerlijke ambtenaren voor Neêr-Indiën, en bij deze instelling ben ik door den Koning benoemd tot hoogleeraar in de taal- land- en volkenkunde van Nederlandsch Indiën. Mijn voornaamste roeping is de Javaansche taal te onderwijzen, en de kennis van deze nog zoo weinig beoefende, door ons Nederlanders tot onze schande te lang verwaarloosde taal te bevorderen; waartoe het mij aan de noodige hulpmiddelen niet ontbreekt. Wat dus vroeger in mijn studiën bijzaak en liefhebberij was, dat is thans hoofdzaak ... ¹⁸⁾

Het is niet onwaarschijnlijk dat Buschmann in de brief uit 1842 een en ander had meegedeeld over wat Des Amorie van der Hoeven noemde "zijne geleerde twisten". Na de Berlijnse taalgeleerde bedankt te hebben voor de brief aan Pijnappel meegegeven, vervolgt Roorda nl.: "Met verlangen zie ik Uw geschrift tegen Bopp tegemoet. De uitgaaf schijnt eenige vertraging te hebben ondergaan: althans ik heb het tot nog toe niet ontvangen, noch ook aangekondigd gezien". Waar hij op zinspeelt, is op de misstap die de Altmeister van de vergelijkende taalwetenschap inzake de Maleis-polynesische talen ooit eens begaan heeft.

Von Humboldts Kawi-verhandeling had uitgewezen, dat het Kawi structureel een Indonesische taal was, die op grote schaal ontleend had aan het Sanskrit, maar dan wel binnen een scherp af te bakenen terrein van de

woordenschat. Zijn werk maakte een einde aan de onjuiste speculaties waarvan mensen als Raffles, Crawfurd, Bopp en Lassen het slachtoffer waren geworden (Uhlenbeck 1964: 108). Het is wat de geschiedschrijving van de taalwetenschap betreft leerzaam, te zien hoe door Benfey, die zich in zijn boek uitput in bewonderende formuleringen inzake Bopp, van deze kwestie verslag wordt gedaan. In het overzicht van Bopps werken noemt hij er twee die "minder gelungen" zijn, maar die voor de ontwikkeling van de taalwetenschap van bijna even zo grote betekenis zijn als 's mans overige werken. Eén van die twee werken is de Berlijnse Akademie-verhandeling uit 1840, Ueber die Verwandtschaft der malayisch-polynesischen Sprachen mit den indisch-europäischen. Hierin poogde Bopp de Maleis-polynesische talen als lid van de Indogermaanse taalfamilie "aus zu weisen".

Benfey bewondert de scherpzinnige wijze waarop Bopp het aangedragen materiaal heeft bewerkt. Men kan zich maar ternauwernood aan het persuasief geweld van 's meesters woorden onttrekken, maar toch blijken hier de grenzen van zijn methode bereikt, ja zelfs overschreden te zijn. Het wordt duidelijk, moet Benfey toegeven,

dass die vergleichende Methode hier über das Ziel hinausgeschossen hat, dass sie, indem sie sich ohne weiteres daran machte, einzelne Erscheinungen der verglichenen Sprache mit einander zu vermitteln, zwar ihre ausserordentlichen Leistungsfähigkeit gezeigt hat, aber zugleich ... dass sie zu einer derartigen Einzelvergleichung nicht eher berechtigt ist, als bis sie aus dem ganzen habitus der zu vergleichenden Sprachen die Ueberzeugung gewonnen hat, dass sie im Allgemeinen in einem verwandtschaftlichen Verhältniss stehen mögen oder können (Benfey 1869: 512).

Het is maar goed, concludeert hij, dat Bopp zelf de gevaren die aan "dieses wunderbare vergleichende Verfahren" verbonden waren, aan het licht bracht. Er was "dieser grossartig entfaltete Irrthum ... des grössten Meisters der Sprachvergleichung notwendig" om ons de grenzen van de vergelijkende methode te laten zien (Benfey 1869: 512-513).

Tegenover Bopp nu verdedigde Buschmann de eer van Von Humboldt. "Met genoegen", schrijft Roorda, "las ik in der tijd het artikel tegen Bopp

in de Literarische Zeitung, dat zeker ook van Uw hand was. Het was scherp, maar rechtvaardig". Het is me niet gelukt het artikel in de Berlijnse Literarische Zeitung onder ogen te krijgen, maar de scherpte van de aanval op Bopp wordt enigszins duidelijk uit een ander stuk, een artikel van Buschmann in het Magazin für die Literatur des Auslandes uit 1842. met z'n bijdrage wil Buschmann een misverstand voorkomen, dat door een eerder in hetzelfde tijdschrift verschenen artikel van de hand van een andere geleerde zou kunnen worden gewekt, nl. dat Von Humboldt en Buschmann het eens zouden zijn met Bopp, waar deze een algemene verwantschap had gesignaleerd tussen de "Malayische Sprachstamme" en het Sanskrit.

Met klem betoogt Buschmann dat Von Humboldt zo'n standpunt nooit heeft gehuldigd. De in de Maleise talen voorkomende Sanskritwoorden waar Bopps betoog om draait, zijn voor Von Humboldt slechts dode stof. Hij beschouwt de "Oceanische Welt als einen eigenthümlichen Sprachtypus", een op zichzelf staand organisme. Bopp, aldus de schrijver, bedient zich van de "vielfachen und komplizirten Gestaltungen des Lautwechsels, welchen er in einem besseren Stadium seiner ruhmvollen Laufbahn zu einer Wissenschaft erhoben, später aber mit steigender Willkür zu seinen Zwecken verwandt hat" (Buschmann 1842: 101). Deze willekeur treedt vooral aan de dag, als Bopp uitspraken doet over talen die hij slechts oppervlakkig en niet dan op basis van onderzoeken van anderen kent.

Buschmann besluit zijn uithaal tegen Bopps pansanskritisme met een aanhaling uit een stuk van Du Ponceau¹⁹⁾, waar deze de opvatting hekelt dat de telwoorden van de Bambaranegers in verband kunnen worden gebracht met de Naticoketaal uit Noord-Amerika en dan sarcastisch opmerkt:

But it is not the less true, that, if the same observation should occur to an European, he might be incautiously led to the conclusion, that the American languages were nearly connected with those of the Negroes of Africa; then the inference would be drawn, that the American race was evidently derived from the African, theories would arise without end, and ingenious arguments would be found, a priori, to prove the migration of the Africans to this Continent; and even the physical causes would be discovered, which turned their black colour into red, and the wool of their heads into hair.

Uw aanval was scherp, maar rechtvaardig, schreef Roorda. "U kan verzekerd zijn, dat zulke buitensporigheden in de Linguistiek in Holland geen weêrklank vinden":

Het eenmaal gewonnen resultaat der wetenschap, dat bij het onderzoek naar de onderlinge verwantschap van onderscheiden talen, niet slechts gelijkheid van woorden en klanken, maar vooral ook gelijkheid van grammaticale vormen, in aanmerking genomen moet worden; - dat resultaat mag niet weêr verloren gaan; en U doet wel met het zoo krachtig te handhaven ²⁰⁾.

Bopp baseerde zich op woordvergelijking en dat was zijn grondfout volgens Buschmann. Die mening is in overeenstemming met wat Von Humboldt zelf tien jaar eerder aan Roorda van Eysinga had geschreven:

... comme je me suis convaincu que pour comparer les langues et pour se former une idée juste de leur nature, il ne suffit aucunement, ainsi qu'on a coutume de le faire à présent, d'en comparer les mots, mais qu'il est de toute nécessité d'entrer dans leur structure grammaticale, j'ai dirigé mes recherches surtout sur le rapport mutuel des formes grammaticales des langues Malaïes.

"Comparer les mots" is niet voldoende, men moet letten op de "formes grammaticales"; niet "gelijkheid van woorden en klanken", maar vooral "gelijkheid van grammaticale vormen" moet in aanmerking genomen worden, schrijft Roorda. Dat is het standpunt van Roorda in 1843 over het comparatistisch onderzoek: de methode-Bopp kan tot "buitensporigheden" leiden, die van Von Humboldt dient krachtig gehandhaafd.

Zoals bekend vertegenwoordigt Bopp een inductieve, "positivistisch" te noemen historische benadering, die vooral gericht is op klanken en woordvormen. Von Humboldt kan gelden als representant van een deductieve, "idealistische" benadering, die in taalfilosofische en antropologische richting gaat (cf. Gipper & Schmitter 1979: 16-18). "Bopp's work was confined to the more strictly scientific and inductive side of comparative philology ...; the metaphysical side of the science of language found an able expositor in Wilhelm von Humboldt", schetst de Engelse linguïst A.H. Sayce (1900, 1: 50) het verschil tussen de beide

Duitse taalkundigen. Roorda's keuze voor Von Humboldt is hem niet door toevallige omstandigheden ingegeven; dat zal in de rest van dit hoofdstuk duidelijk blijken.

4.1.1.4. De Akademie

Op 18 mei 1833 was Roorda benoemd tot lid van het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten, de voorloper van de Koninklijke Akademie. Hij was er lid van de Derde Klasse, die van de klassieke en oosterse talen, de "Oude en Nieuwe Geschiedenissen der vreemde Volkeren, derzelver Oudheden en Gedenkstukken" en de wijsbegeerte²¹⁾.

In het jaar 1808 was door Lodewijk Napoleon een "Koninklijk Instituut voor Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten" in het leven geroepen, dat naar Frans model vier klassen telde. Het Instituut leidde tijdens de inlijving van het koninkrijk Holland bij het Franse keizerrijk een wat schimmig bestaan. Een KB uit 1816 droeg zorg voor vernieuwing en hervorming van dit instituut tot een echt Nederlandse instelling: het "Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten in Amsterdam". Aan de derde klasse, waarvan o.a. de klassieke en oosterse talen het werkterrein uitmaakten, werd nu de wijsbegeerte toegevoegd.

Minister Thorbecke, van mening dat de regering zich "van alle kunstige kweeking der wetenschap" moest onthouden, bewerkstelligde, alle protest ten spijt, in 1851 de opheffing van het Instituut. Gelijktijdig werd een Koninklijke Akademie van Wetenschappen opgericht, "welker doel is bevordering der Wis- en Natuurkunde in haren geheelen omvang". Vier jaren later werd onder Thorbecke's opvolger deze vergissing hersteld: het KB van 23 februari 1855 stelt, dat het doel van de Akademie "wordt uitgestrekt tot de bevordering der taal-, letter-, geschiedkundige en wijsgerige wetenschappen". De uitgeworpen wetenschappen, zo zegt Huizinga, keerden weer in haar schoot terug, maar niet de kunsten. Van de "Kenners en begunstigers der Schoone Kunsten" en de "Beoefenaars" ervan, de leden der Vierde Klasse, keerde niemand terug. Onder de leden van het voormalig Instituut die wel dadelijk bij de oprichting in deze afdeling werden opgenomen, "behoorde natuurlijk en met volle recht ook Roorda" (Veth 1874: 46). Ook M. de Vries werd benoemd tot lid van deze afdeling.

In de eerste zitting van de vernieuwde Akademie, op 10 april 1855, benoemde de nieuwe letterkundige afdeling een aantal buitenlandse leden, onder wie Jacob Grimm, Ranke, Von Savigny, Lepsius en Madvig. Maar Jacob Grimm, die sedert 1812 lid geweest was van het Instituut, bedankte d.m.v. een in het Frans gesteld briefje van 3 mei 1855. Joost Halbertsma, zelf een van degenen die niet uit het Instituut in de Akademie waren gekomen, gaf aan Grimm z'n vreugde te kennen over diens bedanken voor de "opgelapte Koninglijke Akademie". Grimm schreef hem terug, dat hij geen zin had gehad, zich bloot te stellen aan het gevaar nogmaals te worden afgezet (Huizinga 1951: 449).

Niet lang daarna, op 18 juni 1855, vond er een vergadering plaats van de letterkundige afdeling, waar Roorda z'n eerste lezing voor de Akademie hield, en wel over het onderscheid tussen spreektaal en schrijftaal. De gedachten die hij daarin ontvouwde, brachten hem in een zich enkele jaren voortslepend conflict met "the traditionally minded Dutch scholars De Vries and Brill" (Uhlenbeck 1964: 52). Voor een overzicht van de discussie en de nasleep ervan verwijs ik naar 4.3. en 4.4. Het volstaat hier met op te merken, dat Roorda in deze discussie een a-historische opvatting over taal naar voren bracht, waarvan iemand als Matthias de Vries, warm voorstander van de historische taalbeschouwing uit die dagen, zich maar weinig gecharmeerd betoonde.

In 1855 ook had Karl Richard Lepsius (1810-1884), buitenlands lid van de Akademie en grondlegger van de Duitse egyptologie, een werk in het licht gegeven over een standaardalfabet, ontworpen ten behoeve van de "Uebertragung fremder Schriftsysteme und bisher noch ungeschriebener Sprachen in europäische Buchstaben". Dit werk, Das Allgemeine Linguistische Alphabet (Berlin 1855) werd in hetzelfde jaar tevens in Engelse vertaling uitgebracht. Een herziene versie ervan verscheen in 1863.

Het systeem-Lepsius leidde internationaal tot discussie en besprekingen. De Amerikaan W.D. Whitney (1827-1894), die tijdens zijn studieverblijf in Europa (1850-1853) ook bij Lepsius colleges had gevolgd, motiveerde zijn kritische bespreking ervan voor de American Oriental Society in 1861 met een beroep op het feit, dat het "would have been highly proper if this Society, which maintains so intimate scholarly relations with so large a body of missionaries, scattered over every part of the heathen world, had at the outset given an express examination to

Prof. Lepsius's proposed system, and formally sanctioned it, if found worthy of formal sanction, or else offered criticisms and suggested amendments affecting it". Whitney wijst erop, dat Lepsius' voorstellen al de goedkeuring hebben gekregen van de Berlijnse Academie, "one of the most eminent bodies of learned men ... in the world, and been farther endorsed and recommended by several of the principal English and continental Missionary Societies" (Whitney 1971: 215-216). Whitney, die overigens "the doctrine of grammatical and racial mixture in African pre-history of Richard Lepsius" bestreed (Silverstein 1971: xxi), nam op bepaalde punten stelling tegen het door Lepsius voorgestelde systeem.

Naar aanleiding van de tweede uitgave van Lepsius' werk hield Roorda op 13 februari 1865 in de vergadering van de letterkundige afdeling van de Akademie een vertoog over een algemeen letterschrift. Hij werpt er bezwaren op tegen Lepsius en brengt als alternatief een letterschrift naar voren dat uitsluitend bestaat uit Romeinse lettertekens en dat de wijziging van de klank in vreemde talen aanduidt met behulp van diakritische punten. Zijn betoog blijkt een inleiding te zijn op een zeer uitvoerige verhandeling over een algemeen letterschrift, dat hij ter plaatsing aanbiedt in de werken van de Akademie. Roorda spreekt daarbij de wens uit, dat zijn verhandeling ook in het Engels kan verschijnen, net als het werk van Lepsius.

Als gebruikelijk wilde de voorzitter een commissie benoemen ter beoordeling van het werk van Roorda. Was tien jaar daarvoor een soortgelijke commissie tot een afwijzende conclusie gekomen inzake Roorda's verhandeling over het onderscheid tussen spreektaal en schrijftaal, thans blijkt het niet eens mogelijk een dergelijke commissie in te stellen. Te Winkel, Brill en De Vries, zij weigeren pertinent in zo'n commissie zitting te nemen, net als enkele anderen, onder wie Leemans, die opmerkt dat Roorda beter op een eerder tijdstip zijn bezwaren kenbaar had kunnen maken, nl. toen hij "daartoe door den schrijver uitgenoodigd was" (VMKA 9 (1865): 107).

Nadat ook Rutgers zich uit de commissie terugtrekt, zodat een beoordeling feitelijk onmogelijk wordt, ziet Roorda nog een uitweg. Hij wenst zijn verhandeling opgenomen te zien in de Verslagen van de Akademie. Dit voorstel lokt het nodige protest uit, maar omdat zoiets volgens de reglementen niet onmogelijk is, steunt de meerderheid van de vergadering ten-

slotte het voorstel om Roorda's stuk in handen te geven van de Commissie van Redactie.

Als Roorda's kritiek op Lepsius (Roorda 1865) dan toch gepubliceerd gaat worden, neemt C. Leemans het voor het buitenlands Akademielid op. Hij memoreert nogmaals dat Roorda al een tiental jaren geleden door Lepsius was uitgenodigd om kritiek te leveren op een voorlopige versie van zijn systeem en dat Lepsius, die in Egypte veldwerk had verricht, in London in contact gekomen was met de bestuurders van zendingsgenootschappen, die de behoefte hadden aan een algemeen schriftstelsel voor volkeren die geen eigen schrift bezaten. Leemans brengt ook de goedkeuring van de Berlijnse Academie in herinnering; een commissie van bij uitstek deskundigen had daartoe geadviseerd. De enige die zich tegen het systeem-Lepsius verklaarde, was ... Buschmann geweest ²²⁾. Roorda's nieuwe, algemene alfabet heeft betrekking op het overschrijven van vreemde schriftstelsels en tot dusverre nog schriftloze talen, en het zal als zodanig moeten concurreren met Lepsius' stelsel. Wellicht zal Lepsius na kennisneming ervan nog op enigerlei wijze reageren, suggereert Leemans (1865: 171-194). Al met al een wat curieuze affaire, die ik verder moet laten rusten ²³⁾. Wat zat er achter Roorda's late kritiek op Lepsius, vraagt men zich af. In ieder geval blijkt nogmaals, dat Roorda over Europese contacten beschikte. Zijn wens om z'n verhandeling in het Engels te laten vertalen wijst er bovendien op, dat hij niet gehinderd werd door valse bescheidenheid. ²⁴⁾

In het bovenstaande heb ik laten zien, hoe het kwam dat het nog te bespreken debat over spreektaal en schrijftaal juist in de Akademie plaatsvond. In een dergelijk instituut was het regel dat de leden serieus en kritisch op elkaars verhandelingen ingingen. Waarom verscheidene leden weigerden om een beoordelingsrapport op te stellen inzake Roorda's 'merkwaardige verhandeling' (Veth 1874: 47) uit 1865, staat nergens expliciet vermeld. Achtten De Vries en Brill het niet zinvol opnieuw met een als eigenzinnig bekend staand geleerde als Roorda in discussie te gaan? Het silentium doctum heeft wel effect gehad. De verhandeling van Roorda heeft later nauwelijks enige aandacht meer gekregen.

4.1.1.5. De controverse met Van der Tuuk

Meer opzien baarde de controverse tussen Roorda en Herman Neubronner van der Tuuk (1824-1894), 'taalgeleerde en zonderling'. Voor bijzonderheden over deze polemieek verwijs ik naar de literatuur²⁵⁾. Een enkel punt echter kan hier aan de orde gesteld worden.

Wat er in deze discussie gebeurde, was dat Roorda's taalbeschouwing wederom tot een botsing leidde met de historisch gerichte taalbenadering, maar ditmaal vond de confrontatie op Roorda's eigen vakgebied plaats. Was zijn deskundigheid inzake het Javaans door De Vries en Van Vloten niet in twijfel getrokken, ditmaal gebeurde dat wel, en op allerminst zachtzinnige manier.

Van der Tuuk was een aanhanger van het door Roorda keer op keer bestreden determinisme - hij was een 'echte positivist', aldus Nieuwenhuys (1967: 142). Wat zijn taalkundige oriëntatie betreft, Kern (1874: 12) karakteriseert Van der Tuuk als een uitnemend kenner van de Polynesische talen, 'die daarenboven ten volle vertrouwd was met de uitkomsten der door Bopp ingevoerde methode'²⁶⁾. Het verbaast wellicht niet, dat Van der Tuuk sneerde op Roorda's zoeken naar 'dat logische dat 't eenige in waarheid algemeene is' (Van der Tuuk 1865a: 12; cf. Roorda 1855: v-vi). Terwijl Roorda van een wijsgerig systeem uitging, baseerde Van der Tuuk zich op geen enkel systeem, maar alleen op 'de onbevangen waarneming der taalfeiten': hij paste het systeem bij het materiaal aan, schrijft Nieuwenhuys (1967: 130). Daarom, vervolgt hij, prees Van der Tuuk de geleerden 'die zich aan de feiten houden', zoals de leermeesters die hij te Leiden trof, Rutgers, Cobet, Dozy en De Vries (Nieuwenhuys 1967: 107).

Wat de 'onbevooroordeelde observatie' van het Bataks betreft die Nieuwenhuys aan Van der Tuuk toeschrijft, zou ik willen voilstaan met de opmerking dat inmiddels het inzicht veld heeft gewonnen, dat zoiets een fictie is. Bovendien relateert Teeuw (1971: xxii) niet ten onrechte: 'It can hardly be denied that 'keeping to the facts' was the basic attitude of Van der Tuuk as a scholar, but this does not say much on his position within the linguistic theories of his time. Which scholar anno 1860 could afford to pretend not to keep to the facts?'. Zeker Roorda niet.

Bovendien glijdt de pen van Nieuwenhuys even uit als hij De Vries

tot de Leidse leermeesters van Van der Tuuk rekent. In 1846 komt Van der Tuuk naar Leiden, de universiteitsstad die hij in 1847 weer zonder graad verlaat, om datzelfde jaar in dienst te treden van het Nederlands Bijbelgenootschap als afgevaardigde voor de Bataklanden. Roorda had daartoe een zeer gunstig advies over hem uitgebracht. De passage waarin Van der Tuuk zijn waardering voor Matthias de Vries uitspreekt, is deze. Over Dr. W.H. Engelmann, afgevaardigde van het Nederlands Bijbelgenootschap voor het Sundaneesch, schrijft Van der Tuuk in 1865:

Ieder dus, die zoo als de heer E., een grondige kennis bezit van een taal, van welke soort ook, heeft de vatbaarheid gekregen, een andere met gevolg te beoefenen. Het is de methode, die alles afdoet, en die is voor alle talen in den grond dezelfde, daar geene taal goed begrepen kan worden dan langs den historischen weg ... De geschiedenis der taalstudie bewijst het, dat men geene taal door een wijsgeerige methode doorgronden kan; vandaar dat de heröen op dit gebied, zoo als Frans Bopp en Jacob Grimm, geen van beiden zelfs in de verte, zich in de wijsgeerige taalbeschouwing verdiepen. De heer E., die 't voorregt had leermeesters te hebben als de hoogleeraren Rutgers, Dozy, Cobet en de Vries, mannen, die zich aan de feiten houden, en zich niet in 't hoofd gezet hebben een taal te kunnen raden, is mij persoonlijk bekend als iemand die geheel voor taalstudie leeft (Van der Tuuk 1865a: 7; onderstr. toegevoegd).

In hetzelfde geschrift merkt Van der Tuuk op dat hij, als Roorda hem in het openbaar had willen bestrijden als incompetent tot de studie van een Oost-Indische taal, hem dan

nadrukkelijk boven diergelijke taalliefhebberende beschouwers, als een von Humboldt en Logan, die bij sommigen even als Roorda voor wijsgeerige doorgaan, ver [zou] hebben verheven (Van der Tuuk 1865a: 13).

Uit deze citaten worden Van der Tuuks voorkeuren en antipathieën duidelijker; we weten ook dat Roorda's sympathieën geheel anders lagen. In het algemeen, zegt Kern, "was de richting der historische en verge-

lijkende taalstudie niet die, welke met Roorda's geestelijken aanleg strookte" (Kern 1874: 12). In zoverre kan men de polemieken met Van der Tuuk, wiens benadering door Teeuw (1971: xxxiii) als "typically pre-junggrammatisch" wordt gekenschetst, beschouwen als een reprise van het debat met De Vries en Brill een tiental jaren eerder (cf. 4.3. e.v.). ²⁷⁾

4.1.2. Uit Roorda's geschriften

4.1.2.1. Filosofie, psychologie, antropologie

In de loop van zijn leven heeft Roorda een aanzienlijke hoeveelheid geschriften het licht doen zien; in het voorafgaande heb ik een aantal ervan al genoemd. Roorda's taalkundige beschouwingen staan in nauw verband met zijn filosofische en psychologische opvattingen. Alvorens iets te zeggen over zijn Over de deelen der rede (1852), waarin hij zijn taaltheorie ontvouwt, zal ik daarom eerst ingaan op enkele aspecten van hetgeen hij op het gebied van de wijsbegeerte en de psychologie heeft gepubliceerd.

Met de wijsbegeerte had Roorda zich reeds in zijn Groningse studententijd "ijverig" (Veth 1874: 26) en geheel zelfstandig (cf. Huizinga 1951: 184-185) beziggehouden. Daarvan geeft de verhandeling blijk die hij als antwoord instuurde op de eerste van de twee vragen die de literaire faculteit te Leiden opgegeven had voor het op 8 februari 1822 vastgestelde "programma certaminis literarii". Van de vier inzendingen werd die van Roorda bekroond; het antwoord was ingezonden onder een aan Borgers Disputatio de Mysticismo ontleend motto.

Roorda's Disputio de anticipatione cum omni, tum inprimis dei, atque Epicureorum et Stoicorum de anticipationibus doctrina was het antwoord op een door de Leidse "clarissimus ordo philosophiae theoreticae et literarum humaniorum" gestelde vraag die als aanleiding had het feit dat men zich in de natuurlijke theologie nogal veelvuldig beriep op de προληψις, ἔννοια of "anticipatio", die allen ervan overtuigt, dat er een God bestaat. Gevraagd werd nu wat de oude Epicureeërs en Stoiciënen onder deze termen verstonden, hoe onze geest over een dergelijke "anticipatio" kan beschikken, en of op grond daarvan geconcludeerd kan worden, dat er een God bestaat. Roorda's "responsum" werd in 1824 in de

Annales van de Leidse universiteit afgedrukt ²⁸⁾.

Met taalkundige zaken heeft Roorda's vijfendertig bladzijden tellende verhandeling weinig te maken. In zoverre is zijn vertoog leerzaam, dat eruit blijkt, dat hij vertrouwd is niet alleen met de klassieke wijsgeren, maar ook met degenen die het gezicht van de achttiende eeuw bepaald hebben. Locke, Leibniz, Condillac en anderen worden telkens in het betoog betrokken. Daarnaast laat het iets van Roorda's eigen positie zien. Discussiërend met Kant en Fichte sluit Roorda zich bij Borger aan: "Laten we datgene, wat de menselijke ratio waar toeschijnt, of wat waarschijnlijk is, beschouwen als waar". Ook Duitse wijsgeren als Jacobi, Bouterwek en Platner huldigen deze opvatting (1824b: 24). ^{28a)}

De verwijzing naar Jacobi en zijn boek David Hume is in relatie met Roorda's latere werk interessant. Jacobi immers keerde zich in geschrifte tegen het rationalisme, dat zijns inziens tot "nihilisme" moest leiden; hij was van mening dat alleen door het gevoel van God en het geloof zekerheid omtrent het bestaan van God, vrijheid en onsterfelijkheid verkregen kan worden. In diezelfde lijn vindt Roorda: "In onze geest bestaat een religieus gevoel" en hij sluit bij Borger aan, die in zijn De Mysticismo had gesteld, dat er iets in ons was, "waardoor wij, als door een band van verwantschap, voelen dat we verbonden zijn met de een of andere natuur, hoger dan wijzelf ... In ons ligt de rede, waardoor wij boven de dieren uitsteken, in ons ligt de wet, waarvoor we niet gemaakt, maar geboren zijn, waarin we niet zijn onderricht, maar waarvan we doordrenkt zijn. Op deze gaven is als het ware het stempel gedrukt van de goddelijke natuur, en het donkere gevoel dat we daarvan hebben maakt, dat wij vermoeden dat we geboren zijn uit een zeker edeler geslacht" (1824b: 33). ²⁹⁾ Dit "donkere gevoel" ("obscurus sensus") keert in Roorda's latere geschriften terug.

In het Zeitschrift für Philosophie und Spekulative Theologie, geredigeerd door Immanuel Hermann Fichte, publiceert Roorda in 1843 een "kort overzicht ... over den tegenwoordigen toestand der Philosophie en van haar beoefening in mijn Vaderland". Het verscheen in de vorm van een brief aan I.H. Fichte als "Ueber den gegenwärtigen Stand der Philosophie in den Niederlanden", als antwoord op een door Fichte zelf aan hem gericht verzoek om zo'n overzicht te leveren ³⁰⁾. In dit overzicht wijst Roorda op

Borgers Disputatio als het eerste belangrijke werk dat na het Kantianisme van Van Hemert verscheen. Uitvoerig bespreekt hij de positie van Van Heusde; ook andere wijsgeren passeren de revue: Schröder, Kinker, De Greuve e.a.. Voor een behandeling van de "theologia naturalis" verwijst Roorda naar werk van zijn vriend Hofstede de Groot. Tot slot maakt hij, op verzoek van Fichte, nog melding van zijn eigen wijsgerige activiteit. Roorda treedt echter niet in een beschrijving van zijn standpunt, dat hij eerder in geschrifte had neergelegd. Dat is door sommigen misverstaan en daarom, zo zegt hij, zal ik te zijner tijd een meer gedegen uiteenzetting presenteren, die ik ter publicatie zal aanbieden. Maar zover is het blijkbaar niet gekomen; een dergelijk artikel is ons onbekend. Het geschrift waar Roorda op doelde, was zijn in 1835 verschenen Ontwikkeling van het begrip der philosophie, tot inleiding in de bespiegelende wijsbegeerte op het tegenwoordig standpunt der wetenschap (zie 4.1.1.1.). We mogen aannemen dat hij in 1843-1844 de inhoud daarvan nog geheel kon onderschrijven.

De uitwerking van de voordracht waarmee Roorda in 1834 zijn lessen in de wijsbegeerte opende, heeft geleid tot een lezenswaardig werkje, dat op elke bladzijde de geoefende denker verraadt, is de mening van Veth (1874: 27). Voor ons is vooral interessant het feit dat in Roorda's filosoferen de taal een belangrijke functie krijgt toegedeeld. Het standpunt dat Roorda hierover inneemt, is in later jaren niet essentieel gewijzigd.

Sassen (1959: 314-315) ziet in deze rede een vooruitlopen op wat later door Opzoomer verkondigd zal worden, nl. een eigen Nederlandse variant van het empirisme. Dat eigene bestaat onder meer hier in, dat voor de kennis van het bovenzinnelijke een speciaal orgaan wordt aangenomen in de inwendige gewaarwording of het gevoel, dat in zijn verschillende vormen in staat wordt geacht de mens met een bovenzinnelijke werkelijkheid, tot die van God toe, in onmiddellijk contact te brengen. Roorda is de eerste die zo'n leer publiekelijk verkondigt. De door C.W. Opzoomer (1821-1892) voorgestane wijsbegeerte vertoont sprekende gelijkenis met die van voorgangers als Roorda. Of en hoeverre er van beïnvloeding sprake is, daarover durft Sassen zich niet uit te spreken. Vergelijk echter Steen 1937³¹⁾.

In zijn rede stelt Roorda, dat kennis van de geschiedenis van de wijsbegeerte nodig is, maar men moet daarbij niet te vroeg afsluiten door zich bijvoorbeeld op Kantiaans standpunt te stellen. Ook Hegel is passé, als te eenzijdig in zijn logicisme; in Nederland is behoefte aan een meer psychologiserende methode.

In de geschiedenis van de wijsbegeerte vanaf Descartes ziet Roorda een ontwikkeling via actie en reactie. De eenzijdigheid van de ene richting lokte heftige oppositie van andere zijde uit. Bij wijze van omwenteling ontwikkelde zich een "nieuwe orde van zaken" (1835: 55-56). Maar ook dan herhaalde zich hetzelfde proces van een hernieuwde strijd van "eenzijdige rigtingen". Pogingen om tot een juste milieu te geraken zorgden op z'n best voor stagnatie, stilstand. In de ogen van Roorda kan slechts "gisting" een heilzaam effect sorteren. Slechts langs die weg kan de waarheid worden bereikt.

De "dogmatische filosofie" van Cartesius, met in zijn kielzog Malebranche en Spinoza, in zichzelf verdeeld en vaak inconsistent, roept Locke's sensualisme op. Dit dreigt uit te lopen op materialisme en wordt bij wijze van tegenkracht bestreden door Berkeley (idealisme). Uit deze strijd ontwikkelt zich het scepticisme, "met David Hume aan het hoofd" (1835: 59). Als oppositie tegen dit scepticisme ziet Roorda niet zozeer de Schotse school van Reid: dat is "een wilde waterloot, die geen vruchten draagt"; hij distantieert zich zo van de common-sense-filosofie, zoals hij dat ook doet van het criticisme (Sassen 1959: 315). Roorda meent dat Kant in de nieuwe situatie op de voorgrond trad en in oppositie met hem Jacobi, die zich beroept op "het onmiddellijk gevoel ... der werkelijkheid" (1835: 61). Fichte dreef de eenzijdigheid van Kant tot het uiterste, zodat deze richting vanzelf in een geheel andere overging: Schelling predikt dan een geestvolle identiteitsleer naast een troosteloos pantheïsme. Tegen het dichterlijk fantaseren van de filosofie van Schelling stelt Hegel zijn dialectiek. Maar dat is een "ijdel wezen van het afgetrokken begrip", een wereld van begrippen. De oppositie "gevoelt hoe langer hoe meer, met welk een regt Jacobi zich beriep op een dadelijk vernemen der werkelijkheid" (1835: 65) - "met een nieuwe omwenteling wordt een nieuwe orde van zaken geboren; en de filosofie, op nieuw verjongd als een Phenix, betreedt frisch en jeugdig haar tegenwoordig, nieuwste standpunt" (1835: 66).

Na dit historisch overzicht wijst Roorda dan op de "leidstar", waarvan het licht nu steeds helderder gaat schijnen.

Door den strijd, dien de beide uiterste partijen, in den laatsten tijd vooral, over 's menschen kennis en kenvermogen gevoerd hebben, heeft men toch eindelijk ten minste in zoo verre vrede gewonnen, dat men zich ... in waarheid verzoend heeft met de oppositie van Jacobi. De filosofie is namelijk tot de erkenenis en het inzicht gekomen, dat Jacobi gelijk had, toen hij zich beriep op een onmiddellijk en dadelijk vernemen, niet alleen der werkelijke wereld door middel van onze zintuigen, maar ook van Gods wezen in het binnenste en den diepsten grond van onzen geest. Ja, hetgeen Jacobi beweerde en verzekerde, wordt door de filosofie op haar tegenwoordig standpunt erkend en ingezien: wij hebben in ons binnenste niet enkel een onmiddellijk gevoel van het geen goed en regt is, een onmiddellijk gevoel, hetwelk men gewoonlijk geweten of gewisse noemt; ook niet enkel daarenboven zulk een gewisse van het schoone en bevallige, en desgelijks van het ware; - een op drie onderscheidene wijzen zich openbarend geweten, gewisse, onmiddellijk gevoel, dat is donkere gewaarwording, van hetgeen men met één woord het godlijke noemen kan; - wij hebben in het binnenste van onzen geest, in den diepsten grond van ons wezen, ook een gewisse van Gods wezen zelve; ... een donkere gewaarwording der werkelijke betrekking, waarin wij, en desgelijks alle eindige wezens, tot dat Wezen staan, 't welk het Wezen der wezens, en bijgevolg het ware wezen en de grond aller dingen is ... En die donkere gewaarwording klaar en helder te maken, dat onmiddellijk gevoel tot een duidelijk bewustzijn te ontwikkelen, zie daar juist het eigenlijke ... doel der filosofie.

Om die "donkere gewaarwording" op te helderen heeft het "Wezen der wezens" als een "vader der lichten" aan de mens het "licht der openbaring" gegeven.

En dit is dan nu het tegenwoordig standpunt der filosofie, dat zij ook dat licht erkent, dat zij geloovig geworden is ... (Roorda 1835: 70-73).

Lang heeft men gezocht, maar eindelijk, zo sluit Roorda vol optimisme dit gedeelte van zijn betoog af, is wat men zoekt en wenst en verlangt, nabij:

Zie naar het oosten: de schoone dageraad is reeds aan-
gebroken, en belooft den heldersten, heerlijksten dag
(Roorda 1835: 74).

Aansluitend bij Fries en de jonge Fichte, de voortreffelijkste vertegenwoordiger van de filosofie op haar tegenwoordig standpunt (1835: 64) - zij beiden hadden aangetoond, hoe Kant en Jacobi te verzoenen -, ziet Roorda in die verzoening de richting voor zijn tijd. "De kiem der filosofie" is door een liefderijke Schepper in de menselijke natuur gelegd teneinde hem tot de waarheid te leiden. De mens behoeft de waarheid niet van elders te halen, hij kent haar "van huis uit"; weliswaar in een onmiddellijk gevoel, in onbewuste gewaarwordingen, maar dit gevoel kan tot bewustzijn gebracht worden met behulp van ons goddelijk rede- of spraakvermogen. De taal gaat nu een belangrijke rol spelen, en wel hierom. Kennis, aldus Roorda, is slechts via directe gewaarwording mogelijk; kennis van het zinnelijke verkrijgt de mens via zijn zintuigen. Maar ook van het bovenzinnelijke heeft de mens gewaarwording. De zinnelijke mens echter heeft slechts "bewustzijn", d.i. een klare, heldere gewaarwording, van het zinnelijke, voor zover dat zich via de "werking op zijne zinnen" aan hem openbaart. Van het wezen der dingen heeft de mens "gevoel", d.i. een donkere en duistere gewaarwording. Hoe kan men nu tot een heldere gewaarwording van het wezen der dingen geraken?

Deze duistere gewaarwordingen worden "klaar en helder", niet direct, maar middellijk, door middel van het zinnelijke. Dit gebeurt door middel van een "orgaan", waarover alleen de mens beschikt, nl. zijn redevermogen, "dat is, volgens de eigenlijke betekenis van het woord, zijn spraakvermogen" (Roorda 1835: 83). De donkere gewaarwording wordt onder woorden gebracht; wat de mens voelt, "drukt hij uit door middel der spraak, beteekent het met eenen klank, maakt het zoo tot iets zinnelijks, hetgeen dan met het zintuig des gehoors vernomen wordt, en alzoo tot

bewustzijn komt" (1835: 83).

Het gevoel dus van het wezen der dingen en het Wezen der wezens, dat in donkere gewaarwordingen in 's menschen binnenste verborgen ligt, wordt aan het licht des bewustzijns gebragt, wanneer de ware uitdrukking er voor gevonden, wanneer het uitgesproken en onder woorden gebragt wordt (Roorda 1835: 84).

Bewuste kennis van het bovenzinnelijke en het wezen der dingen heeft de mens via de rede of het woord. De donkere gewaarwordingen krijgen een "zinnelijk kleed van woorden" (1835: 112); het gevoel treedt, "in het zinnelijk kleed der taal gehuld, aan het licht des bewustzijns" (1835: 86).

Niet bij allen is dit vermogen even sterk. Bij sommigen, wijzen of dichters, wordt dit vermogen geactiveerd door een ingrijpen van de "Vader der geesten" (1835: 85). Wat de mens weet van het bovenzinnelijke en onzienlijke, heeft hij te danken aan "hooger licht en Godlijke openbaring" (1835: 91).

Een groot deel van het hierboven aan de orde gestelde vindt men terug in de colleges die Roorda in het academisch jaar 1835-1836 heeft gegeven. De neerslag daarvan is te vinden in de Dictaten over de zielkunde, die dateren van 1835-1836³²⁾. Dit dictaat vormt de schakel tussen Roorda 1835 en Roorda 1850, zijn boek gewijd aan de Zielkunde.

Het eerste gedeelte ervan geeft antwoord op de vraag, wat psychologie of zielkunde is; het loopt parallel met de inleiding in Roorda 1850. Dan wordt de vraag opgeworpen: "Wat is de mensch als bezielde wezen?" In deze afdeling spreekt Roorda over de drie grondvermogens die de mens bezit (cf. 1850: 86). De uitweiding over rede/spraak die in 1850 wel is opgenomen, ontbreekt hier nog.

Vervolgens wordt een "Korte inleiding der logica" gegeven; dit gedeelte vertoont op een aantal punten overeenkomst met Roorda 1835. In de beschouwing wordt onder meer betrokken het werk van C.F. Bagman, System der Logik (Leipzig 1828), waar 's mensen denkvermogen als kenvermogen wordt gezien. In deze afdeling komen verder "begrippen" en "stellingen" (affirmatieve, categorische, etc.) aan bod.

In het tweede gedeelte van het dictaat staat een beschouwing omtrent de "aanwending van 's menschen denkvermogen tot verkrijging van kennis" (blz. 87 evv.). Dit deel loopt grotendeels weer gelijk op met Roorda 1835. De mens verkrijgt bewuste kennis, aldus noteerde Roorda's toehoorder, "wanneer hij zijn onmiddellijk gevoel in klanken, als zinnelijke teekenen zijner gewaarwordingen kan uitspreken, wanneer hij hetgene hij gevoelt of gewaarwordt onder woorden kan brengen. Hiertoe is den mensch rede of spraakvermogen verleend. Door middel van de rede brengt men het onmiddellijk gevoel van het wezen der dingen aan het licht van het bewustzijn" (1835-1836: 91).

Op de vraag hoe begrippen moeten worden toegepast, wordt gezegd dat dit in de bespiegelende wijsbegeerte moet geschieden, maar volgens welke methode van bespiegeling? Roorda somt een zestal standpunten daaromtrent op. Het eerste standpunt is: "volgens de wiskundige methode" (Cartesius). Dit is echter een te beperkt en innerlijk tegenstrijdig standpunt. Het sensualisme van Locke brengt verderfelijke vruchten voort als materialisme en atheïsme, vooral in Frankrijk (Condillac). Hume beperkt zich tot de zinnelijke gewaarwordingen, maar zo'n houding moet op niets uitlopen. Als derde standpunt noemt Roorda het "intellectualisme" en daarmee doelt hij op Kant. Hij memoreert Jacobi's kritiek, dat Kant zich tot het verstand beperkt. Er is ook een orgaan voor het bovenzinnelijke, "een magtig aangrijpend gevoel". Jacobi wordt door Roorda overigens niet onkritisch bekeken; in wezen is hij ook intellectualist. Fichte geldt als vol-einder van het stelsel.

Vervolgens noemt Roorda Schellings intellectuele aanschouwing en Hegels dialectische methode. Die laatste heeft zeker aantrekkelijke kanten, maar voldoet niet, want ze is strijdig met het godsdienstig geloof. Hegel was tezeer in vooroordelen gevangen om de dialectische methode tot een succesvol einde te brengen. Het tegenwoordig standpunt behelst een verzoening van bespiegeling met empirie en dus van een leer van onmiddellijke kennis door gevoel en geloof met de leer van hen die alles met het verstand willen kennen.

De mensch heeft namelijk eene onmiddellijke maar donkere kennis d.i. gevoel van het wezen der dingen, maar eerst door de zinnelijke gewaarwording wordt dat geval bewuste kennis in begrippen, terwijl deze kennis in abstracte be-

gripen door bespiegelend en dialectisch denken tot duidelijk inzicht en grondig doorzicht verhoogd wordt, om dan weer als men het waar begrip van het wezen der dingen op deze wijze verkregen heeft en [= uit?] de waarneming van het bijzondere de nu niet meer slechts gevoelde en duister erkende, maar helder en duidelijk bewuste waarheid onmiddellijk werkelijk en levendig te ervaren (Roorda 1835-1836: 129).

In 1849 publiceerde Roorda zijn Zielkunde, of Beschouwing van den mensch als bezielde wezen, waarvan een jaar later al een tweede, vermeerderde druk verscheen; naar die tweede druk zal ik in het vervolg verwijzen.

De overeenkomst van de Dictaten enerzijds met de openbare les uit 1834 en anderzijds met het boek over Zielkunde wettigt de opmerking van Veth, dat de Zielkunde het uitvloeisel was "der lessen door Roorda over dit vak aan het Amsterdamsche Athenaeum gegeven" (Veth 1874: 44). Volgens Von Antal is dit boek "die letzte vollständig in holländischer Sprache erschienene Psychologie"; hij karakteriseert het als "im Fahrwasser der CARUS'schen Gedanken sich bewegende Psychologie" (Steen 1937: 59; cf. Von Antal 1888: 48).³³⁾ Het is "in den romantischen geest van Schelling en van den physioloog Carus ... geschreven", schrijft Brugmans (1932: 300), die er wel nieuwe gezichtspunten in op meent te kunnen merken. Maar een contemporaine criticus, de classicus J. Roos, merkt op dat de stof oorspronkelijk niet van Roorda zelf is; "dat hij zelfs van de bearbeidingen door anderen gebruik maakt, ja gansche gedeelten overneemt", doet overigens geen afbreuk aan de nieuwigheid en oorspronkelijkheid van het boek, want Roorda blijkt een en ander goed te hebben verwerkt (Roos 1854: 7).

"Volgens de meest gewone opvatting van onzen tijd" (Roos 1854: 32) noemt Roorda de zielkunde een van de twee hoofddelen van de antropologie of menskunde, waarvan het andere deel de fysiologie of natuurleer van de mens als levend wezen is. De zielkunde is dan de natuurleer van de mens als bezielde wezen. De psychologie is het laatste gebied van de empirische wetenschappen en grenst aan de andere kant direct aan het eerste terrein van het andere gebied, dat van de speculatieve wijsbegeerte. De psychologie moet de principia bieden, waarop de speculatieve filosofie kan verder bouwen. "Ze moet de grond leggen voor het ware in de logica en metaphysica, voor het schone in de esthetiek en voor het juiste en goede in de filosofische rechtsgeleerdheid en in de zedenleer" (Steen

1937: 58, cf. Roorda 1850: 5). Roorda rekent dus de psychologie nadrukkelijk niet tot de theoretische wijsbegeerte, zoals elders wel de gewoonte was. De psychologie is een empirische wetenschap, die zich daarvoor onderscheidt van de overige empirische wetenschappen, dat ze "niet enkel op uitwendige, maar ook en vooral op inwendige waarneming van het zelfsbewustzijn berust" (Roorda 1850: 5). Roorda waarschuwt tegen een oneigenlijke tegenstelling tussen "empirische" en "rationele psychologie" (1850: 6).

Roos wees er al op, dat Roorda in z'n stofkeuze niet oorspronkelijk was; Steen (1937: 59) stelt dat Roorda bekend was met het werk van Schröder en dat van J.L.C. Schroeder van der Kolk (1797-1862). Deze laatste, sinds 1826 hoogleraar te Utrecht, was een tegenstander van het materialisme in de antropologie, waar hij in 1835 duidelijk stelling tegen nam (cf. Sassen 1959: 349-350). De eveneens in Utrecht werkzame wijsgeer J.F.L. Schröder (1774-1845) achtte de psychologie evenzeer een empirische wetenschap als de natuurkunde. De bron van kennis is er evenwel een andere: kennis omtrent de ziel kunnen we putten uit de inwendige waarneming. De zekere kenbron van deze inwendige waarneming is de rede, d.w.z. niet het verstand, maar een zintuig van hoger orde, een "sensus excellentior". Het is een opvatting die hij ontleent aan de Duitse wijsgeer F.H. Jacobi (1743-1819), die sprak van "Vernunft" als "ein geistiges Auge für geistige Gegenstände". De geest ziet door twee ogen: één voor het zinnelijke, en één voor het bovenzinnelijke. Aansluitend bij Jacobi formuleert Schröder, dat deze rede kenbron is van het eeuwige en absolute, van het goede en schone. In zijn Disputio had ook Roorda aan Jacobi gerefereerd ³⁴).

In Schröders uitvoerige Bijdrage tot de beschouwing van de waarheid der menschelijke kennis (1836) komen zijn zojuist vermelde opvattingen weer aan de orde. Ook de inwendige waarneming van de toestand onzer ziel is een kenbron (1836: 99). "De Rede is datgene waardoor de mens, wat de hogere zielsvermogens aangaat, boven het dier uitmunt" (1836: 145). En daarmee komen we bij de vermogenspsychologie, de leer van de zielsvermogens. De hele wijsbegeerte van Schröder wortelt in de zielkunde, de psychische antropologie. Op grond van het feit dat "de zielskrachten zich zeer ongelijksoortig vertonen", stelt hij meerdere zielsvermogens voor. "Gewoonlijk", zegt Schröder, "brengt men dezelve onder drie hoofd-

soorten, het ken-, gevoel en begeervermogen" (1836: 75).³⁵⁾ In zijn Zielkunde onderscheidt ook Roorda een drietal zielsvermogens: 1. het gewaarwordingsvermogen, 2. het voorstellingsvermogen en 3. de wil. Deze vermogens zijn ook terug te vinden in het enkele jaren later verschenen taalkundige werk van Roorda, Over de deelen der rede.

Zoveel is thans wel duidelijk, dat Roorda thema's aansneet die ook in de beschouwingen van andere filosofen aan de orde gesteld werden. Het lijkt evenwel niet zinvol hier Roorda's psychologie gedetailleerd uiteen te zetten. In het algemeen stelt Roorda tegenover de materialistische beschouwingen in de psychologie een eigen welomschreven standpunt (Sassen 1959: 350). Bij Steen kan men een enigszins uitvoerige bespreking vinden van de "anthropologisch-psychologische Behandlung" door Roorda van het "Leib-Seele-Problem" (cf. Steen 1937: 56-81).

Wat is nu de rol van de taal? In z'n Ontwikkeling had Roorda het redevermogen, waarover alleen de mens beschikt, aangewezen als orgaan of werktuig om de gevoelens van het wezen der dingen aan het licht te brengen; de gevoelens worden onder woorden gebracht, d.w.z. in "het zinnelijk kleed der taal gehuld". In latere jaren brengt Roorda inhoudelijk geen wijzigingen aan in deze visie.

In de Zielkunde, maar ook al in de Dictaten uit 1835-1836, wordt het redevermogen in een breder kader geplaatst; er wordt uitvoerig ingegaan op de verschillende zielsvermogens. Zoals gezegd onderscheidt Roorda drie ziels- of geestvermogens: het gewaarwordingsvermogen (passief), het voorstellingsvermogen (passief/actief), en tenslotte de wil (actief). Het voorstellingsvermogen valt in tweeën uiteen, het zinnelijk denkvermogen en het redelijk denkvermogen. Dat laatste treffen we uitsluitend bij de mens aan.

Het zinnelijk voorstellingsvermogen, dat mens en dier gemeen hebben, omvat het vermogen om zich voorstellingen te vormen uit zinnelijke gewaarwordingen alsmede het vermogen om te denken, voor zo ver dat in zinnelijke beelden of voorstellingen met de verbeelding gebeurt. Dit laatste, het zinnelijk denkvermogen, staat tegenover het redelijk denkvermogen: "het vermogen om te denken door middel van de rede", dat wil zeggen, "door middel van de spraak", wat alleen de mens eigen is. In Roorda's woorden:

In onderscheiding nu en tegenoverstelling van dat zinnelijk denkvermogen is het redelijk denkvermogen, zooals de benaming reeds te kennen geeft, het vermogen om te denken door middel van de rede, dat wil zeggen, door middel van de spraak; want rede beteekent eigenlijk (even als het Grieksche λόγος) hetzelfde als spraak, of uitdrukking van voorstellingen en gedachten in woorden (1850: 129).

Van het algemene, zoals waargenomen in en aan het bijzondere, hebben mens en dier een "onmiddellijke gewaarwording" (1850: 129). Het algemene, dat iets bovenzinnelijks is, waarvan wij wel een gevoel, een notie hebben, moet om tot bewustzijn te komen eerst verzinnelijkt worden: want de mens heeft "geen ander bewustzijn, dan door middel van de organen van zijn zinnelijkheid" (1850: 130). Door middel van de rede of spraak kan de mens zich nu voorstellingen maken van het algemene, geheel afgescheiden van het bijzondere - het dier kan dat niet. De mens "beteekent het algemeene met een woord"; een woord is

een klank, waarmee de mensch zijn gevoel of onmiddellijke gewaarwording van het algemeene als onderscheiden van het bijzondere uitdrukt en beteekent (1850: 133).

Roorda vervolgt:

Zoo uitgesproken in een klank, - zoo geuit, - wordt het inwendig gevoel van het algemeene iets uitwendigs, iets wat door onze uitwendige zintuigen, namelijk door ons gehoor, vernomen wordt: het bovenzinnelijke algemeene wordt in dien klank, als de zinnelijke uitdrukking er van, verzinnelijkt; de onmiddellijke gewaarwording er van door middel van die zinnelijke uitdrukking zinnebeeldig, onder een zinnelijk beeld of teeken, voorgesteld en tot bewustzijn gebracht. De woorden zijn de uitdrukkingen, de zinnelijke teekens of zinnebeelden van het algemeene, dat wij in ons gevoel van het bijzonder onderscheiden en onderkennen.

Wat een woord betekent, dat voelen we, "zoo dikwijls wij het luide of zacht bij ons zelf uitspreken".

Het enige, wezenlijke onderscheid overigens dat er tussen het zinnelijk en redelijk voorstellings- en denkvermogen bestaat, ligt hierin dat alleen de mens via zijn redevermogen het algemene en bovenzinnelijke tot bewustzijn kan brengen (1850: 138). En daarom kan slechts de mens tot een hoger trap van ontwikkeling geraken: want de mens is begiftigd met spraakvermogen om tot een persoonlijk en zelfstandig wezen te kunnen worden (cf. 1859: 22-23).

In verdere finesses van Roorda's taalpsychologie zal ik nu niet treden. Voorlopig volstaat, te zeggen dat de taal een cruciale rol speelt in Roorda's mensbeschouwing. Slechts door middel van het rede- of spraakvermogen kan de mens geraken tot zelfkennis, tot kennis van het wezenlijke, ja, tot kennis van God, en kan hij zich tot hoger wezen ontwikkelen. Voor het dier, slechts begiftigd met zinnelijk denkvermogen, is dat niet weggelegd. Vandaar Roorda's definitie van wat de mens eigenlijk is: een redelijk, d.i. met spraak- en denkvermogen begaafd wezen. Dat redelijk denkvermogen wordt gedefinieerd als: het vermogen om te denken door middel van de rede, dat wil zeggen door middel van de spraak. Denken en spreken zijn volkomen identiek: denken is innerlijk spreken, spreken is hardop denken.

In de loop van zijn betoog werpt Roorda ook de vraag op, of - gelet op het verbazende verschil tussen de mensen in deze wereld - de zielen van de mensen wel oorspronkelijk aan elkaar gelijk zijn. Het antwoord kan niet anders luiden dan dat het wezen van alle mensen, de ziel, gelijk is. Alle menselijke zielen zijn van natuur, van aanleg, van vermogens en bestemming "wezenlijk en in de grond elkander gelijk".

Maar zoals de mensen werkelijk zijn, verschillen ze allemaal van elkaar in bijzondere vermogens en begaafdheden. Immers, die zijn afhankelijk van "de bijzondere gesteldheid van het levensorgaan waarin en waarmee de ziel moet werken en zich ontwikkelen". Al naar gelang de gesteldheid van dit levensorgaan en ook van velerlei uitwendige omstandigheden treden er verschillen op tussen de mensen onderling (1850: 81-82). Die uitwendige omstandigheden zijn bijvoorbeeld voedsel, klimaat, enz. (1850: 79). "Die Gebundenheit an Boden und Klima", aldus Dessoir (1902: 472), werd sinds lang "als selbstverständlich hingestellt"; hij citeert ene Weickard, die in 1772 schrijft dat aangezien de luchtstreek waarin wij wonen ons lichaam beïnvloedt, ook "in unserm Vermögen zu fühlen, zu

4.1.2.1.

empfinden, zu denken, zu urteilen eine Verschiedenheit notwendigerweise entstehen (muss)" (Dessoir 1902: 472).

Roorda gaat dus uit van een "psychic unity" voor de mensheid. De menselijke geest is één, maar de uitdrukking ervan kan "op oneindige wijze" (Meinsma 1874: 323) variëren, d.w.z. het denken (en spreken) kan afhankelijk van de omstandigheden, in aanzienlijke mate verschillen. In Roorda's taalkundige beschouwingen keren deze gedachten terug.

4.1.2.2. Naar aanleiding van Over de deelen der rede (1852)

De Zielkunde mag het resultaat heten van Roorda's "overdenkingen" in zijn "zoogenaamde snipperuren". Vanaf 1842 had hij immers zijn voornaamste aandacht op de studie van het Javaans moeten richten. Bij zijn onderwijs in Delft zag Roorda zich voor het probleem gesteld, dat adequate leermiddelen voor het Javaans ontbraken. Ten behoeve van zijn lessen in het Hebreeuws en Arabisch aan het Amsterdamse Athenaeum had hij indertijd binnen een betrekkelijk korte periode zelf een tweetal grammatica's vervaardigd. Zijn Javaansche grammatica zou veel langer op zich laten wachten en verscheen pas in 1855. Aan het begin van zijn Delftse loopbaan had hij zich gerealiseerd hoeveel studie daarvoor nog nodig was en hij had er zich tevreden mee gesteld, een herziene uitgave in het licht te geven van de Javaansche spraakkunst van A.D. Cornets de Groot, aangevuld met materiaal van Gericke (1843).

Gesteld voor de opgave van een tot nu toe nog niet afdoende beschreven taal een nieuwe spraakkunst te vervaardigen moest hij een afweging maken inzake de opzet van een dergelijke spraakkunst. Hoe het Javaans het best te beschrijven? De Europeaan, zo redeneert Roorda, die zich "met eene oppervlakkige vergelijking van hetgeen hem uit zijne moedertaal of uit andere talen bekend is, zou willen vergenoegen, zal het Javaansch nooit goed leeren verstaan". De strategie zal een andere moeten zijn.

Een waar inzicht en helder doorzicht in de beteekenis van de grammatische wijze van uitdrukking in de Javaansche taal, is alleen te verkrijgen door het opsporen van dat logische, dat het eenige in waarheid algemeene is, wat in alle talen hetzelfde is, maar dat in de verschillende taalstammen, en daarin weër in elken taaltak en iedere

bijzondere taal, op meest verschillende wijzen wordt uitgedrukt (Roorda 1855: iii).

Roorda opteert dus duidelijk niet voor de in de Indogermanistiek ontwikkelde historisch-vergelijkende benadering, maar kiest bewust voor een ander model. Welk dat is, wordt duidelijk als we kijken naar Roorda's Over de deelen der rede en de rede-ontleding, of logische analyse der taal uit 1852, een werk dat hij beschouwde als "grondslag voor wetenschappelijke taalstudie". Er bestaat een directe relatie tussen Over de deelen der rede en de Javaansche grammatica. De in het eerste boek ontwikkelde principes zijn in de Javaanse spraakkunst toegepast.

Roorda 1852 is volgens De Witte & Wijngaards (1961: 45) opgezet "volgens de theorie die door de 'Messieurs de Port-Royal' en hun navolgers definitief is geformuleerd". Ook Salverda de Grave meent, dat Roorda 1852 "nog geheel op het standpunt der 'grammaire raisonnée' staat", maar hij vindt wel dat het boek "daarnaast veel nieuwe en oorspronkelijke gedachten bevat" (Salverda de Grave 1929: 250). Nu is het zo, dat Roorda bij het schrijven van dit boek zich uiteindelijk niet zozeer inspireerde op produkten van de Franse "grammaire générale". Over de logische analyse was in de negentiende eeuw al veel geschreven; "het beste en grondigste" evenwel was K.F. Beckers Organism der Sprache (1841²). Maar ook dat werk liet "nog veel te wenschen over". In het voetspoor van Becker nu wenste Roorda een eigen bijdrage te leveren tot "de verdere volmaking der wetenschap in dit opzicht" (1852: vi-vii), d.w.z. hij meende een werk te schrijven dat superieur was aan dat van Becker. In hoeverre hij hierin geslaagd is, kan op dit moment buiten beschouwing blijven. Vast staat wel, dat zijn systeem niets heeft van het rigide formalisme dat men zozeer als handelsmerk van Becker heeft beschouwd ³⁶⁾.

Het "nieuwe" en eigene van Roorda 1852 heeft wellicht hiermee te maken. In Over de deelen der rede wordt duidelijk voortgeborduurd op een aantal in de Zielkunde naar voren gebrachte ideeën. Diverse malen wordt in 1852 naar dat boek verwezen. Het is hier niet de plaats om te laten zien hoe Roorda een en ander verder uitwerking heeft gegeven. Ik volsta met een korte opmerking. De taal is een psychische functie van de mens; wie de taal onderzoekt, moet dan proberen die taal "uit de ziel van den mensch te verklaren" (1852: xiv); de verschillende uitdrukkingsvormen in een taal hebben dan hun "grond in 's menschen ziel" (1852: 8,21). Zo

baseert Roorda de indeling van "modaliteit" (1852: 8) op de drie menselijke zielsvermogens. Het menselijk zelfbewustzijn, dat is het door middel van het redelijk denkvermogen tot bewustzijn gebrachte "zelfsgevoel", levert de basis voor het onderscheiden van "sūbject" en "ōbject" (1852: 21), en dat vormt het fundament van zijn hele taaltheorie ³⁷⁾. Over de deelen der rede is niet geschreven door een logicus, maar vooral door een "wijsgerig taalpsycholoog", zoals Jan te Winkel (1905: 10) Roorda eens typeerde.

In het voorbericht van zijn boek liet Roorda zich kritisch uit over de op de scholen gangbare praktijk van het logisch analyseren, die naar zijn mening nog niet de gewenste resultaten had opgeleverd. Aan de onderwijzers of aan het onderwijs lag dat niet, de oorzaak was gelegen "in de stand der wetenschap zelf" (1852: v). En op dat terrein nu meende Roorda aanzienlijke voortgang geboekt te hebben. Het in zijn voorbericht vervatte betoog ten gunste van de logische analyse vond weerklank. Roorda's werk werd vrij spoedig voor het onderwijs bewerkt, niet verwonderlijk in een tijd waarin het redekundig ontleden sterk in de belangstelling stond - in 1857 werd in de nieuwe wet op het Lager Onderwijs de "Zinsontleding" als "taal- en verstandsoefeningen" onder de leervakken opgenomen.

In eerste instantie was het G. van Wieringhen Borski die als "wegwijzer" fungeerde en in een aantal geschriften Roorda's opvattingen in het onderwijs uitdroeg ³⁸⁾. Op aansporing van A. de Jager vervaardigde een "jeugdig onderwijzer" een "Beknopte handleiding voor de zinsontleding volgens Prof. Roorda", die een plaats vond in De Jagers Nieuw archief voor Nederlandse taalkunde (1855-1856). Roorda publiceerde in 1858 zelf een Handleiding tot het onderwijs in de zinsontleding bij het lager onderwijs, door A. van der Hoeven (1864: 31), in zijn pleidooi voor een zinsontleding à la Roorda, een "juweeltje" genoemd. Roorda gold een tijd lang voor velen als "het redekunstig orakel", constateert De Vos (1939: 109). Met de manier waarop zijn Over de deelen der rede onder de onderwijzers was "gebragt, geëxploiteerd, gecolporteed", was overigens niet iedereen ingenomen (cf. J.A. van Dijk in De Taalgids 4 (1862), p. 6).

In Over de deelen der rede ontvouwde Roorda een theorie die hij bedoel-

de als grondslag voor wetenschappelijke taalstudie in het algemeen, maar waarvan het aannemelijk is dat ze werd opgesteld ten behoeve van zijn beschrijving van het Javaans. In 1852 werd zijn theorie vooral op het Nederlands toegepast. Roorda acht het een voordeel "dat hij met zijn taalstudies steeds ook filosofische studies verbonden heeft, en dat hij bekend is geworden met onderscheidene talen, die niet tot denzelfden taalstam behoren, met Semitische en Polynesische talen zoowel, als met Indo-germaansche" - vast staat voor hem namelijk, dat men "om het algemeene, dat logische, in de talen overal te vinden en op te merken, verschillende taalstammen moet kunnen vergelijken". Korthedshalve en om didactische redenen heeft hij zich "in zijn voorbeelden tot opheldering gewoonlijk alleen tot zijn moedertaal bepaald". Slechts een enkele keer worden het Duits, Frans of Latijn in de vergelijking betrokken. Voor het overige moet men de schrijver maar geloven, als hij zegt dat het in andere talen anders is, vindt Roorda (1852: vii-viii). De logische analyse aan de hand van het Nederlands gedemonstreerd, zou men kunnen zeggen. Maar wat voor Nederlands gebruikt Roorda "in zijn voorbeelden tot opheldering"? Uit zijn boek wordt duidelijk, dat de gesproken taal een prominente plaats in zijn taalbeschouwing innam. In vergelijking met een schrijftaalgrammatica als die van Weiland, in de jaren vijftig overigens nog steeds geraadpleegd, betekent deze benadering een accentverschuiving. Een dergelijke verschuiving constateerde Vesper (1980: 141) voor de eerste drie decennia van de negentiende eeuw ook in de opvattingen van Duitse taalkundigen als Schmitthenner, Herling en Becker, alle drie vertegenwoordigers van de logisch-filosofische richting in de grammatica. "Die Sprachlehre lehrt nicht eigentlich, wie man sprechen soll, sondern nur, wie man spricht", heet het bij Becker (1841: 9).³⁹⁾

Wie zoals Becker de relatie tussen taal en denken centraal stelt, kan niet anders dan uitgaan van de handeling van het spreken, niet van de taal als een verzameling van vormen. "Die Arbeit der Sprachphilosophie kann sich nur an der gesprochenen Sprache entzünden" (Ott 1975: 260). Vandaar dat iemand als Becker in de loop van de tijd zich steeds meer afwendde van de "historische" weg en zich ging toeleggen op de syntaxis als de manifestatie van het denken in de handeling van het spreken: "der Mensch spricht weil er denkt; und mit der Verrichtung des Denkens ist zugleich die Verrichtung des Sprechens gegeben" (1841: 2). Een grammati-

ca die opgezet is volgens door Becker voorgestane taaltheoretische en taalpsychologische principes, is daarom een grammatica van de gesproken taal, en geen grammatica van de schrijftaal (Ott 1975: 260; Vesper 1980: 108).

In Over de deelen der rede stelt Roorda verscheidene malen het verschil tussen "schrijftaal" en "spreektaal" aan de orde, een verschil dat hem ook uit het Arabisch bekend was (cf. Roorda 1856: 100-101; Van Vloten 1871: 158-159). Zo meent hij dat constructies met een ablativus absolutus niet in het Nederlands thuishoren; die zijn "blijkbaar alleen maar door navolging van het Fransch of middeleeuwsch Latijn in de schrijftaal ingeslopen".

In de Hollandsche spreektaal wordt er dan ook geen gebruik van gemaakt, uitgezonderd nu en dan in een uit de schrijftaal ontleende en nog altijd boekig klinkende spreekwijze, zooals dat zoo zijnde. - In zeer deftige en gekunstelde schrijftaal gebruikt men nog wel op zulk een wijze de deelwoorden hangende en staande, in uitdrukkingen zooals hangende het proces en staande de vergadering ... (1852: 163).

En wat de naamvallen betreft: accusatief, datief en genitief onderscheidt men in "de Nederduitsche, half Vlaamsche, half Hollandsche schrijftaal ... nog maar zeldzaam, en alleen bij overlevering". Gewezen wordt onder meer op een zin als Hij is des doods schuldig en op het verschil tussen hun en hen (cf. 1852: 56n). Over de accusatief heet het: "In het Hollandsch, zooals het werkelijk is en gesproken wordt, heeft men den Accusatief in het geheel niet meer", en van genitiefvormen wordt slechts in zeer bepaalde gevallen gebruik gemaakt (1852: 167). Kortom, met papieren vormen heeft Roorda weinig op, en dat laat zich ook aflezen aan een zin die we op een van de laatste bladzijden van het boek kunnen vinden. Om duidelijk te maken dat een "tusschenzin" ook een tegenstelling kan aangeven, noteert Roorda het volgende voorbeeld:

De schrijftaal, meent men gewoonlijk, maar zeer te onrecht, is de ware taal, zooals zij wezen moet (1852: 219).

Het is precies deze kwestie, de discrepantie tussen schrijf- en spreektaal, die Roorda drie jaar later in een voordracht voor de letterkundige afdeling van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen uitgebreid aan de orde zou stellen. Zijn pleidooi in 1855 om de levende taal "als de ware taal" te beschouwen zou niet onweersproken blijven.

4.1.3. Tussenlanding

*"Zie naar het oosten: de schoone dageraad
is reeds aangebroken, en belooft den
heldersten, heerlijksten dag."*

Taco Roorda (1835: 74)

In 1871 gaf Roorda een brochure van 74 pagina's in het licht. De titel ervan was: Het geloof en de geloofsgronden van een modern christen. Ik noem het werk hier niet zozeer om het godsdienstig standpunt dat de zeventigjarige erin ontvouwt - hij noemt zich een modern christen en de moderne christelijke levensbeschouwing is zijns inziens de theïstische. Wat opvalt, is dat we in dit geschrift door de schrijver zelf terug verwezen worden naar de Zielkunde uit 1849. In nagenoeg dezelfde bewoordingen wordt in 1871 het standpunt van 1849 herhaald, en we weten dat de inhoud van de Zielkunde terugreikt tot de jaren dertig. Enige continuïteit mag men aan Roorda's denken niet onzeggen. De notie "donker en duister gevoel" voert ons zelfs terug naar zijn studententijd. Men mag stellen dat het "mystische" (Hofstede de Groot) uit de Groninger theologie hem altijd is bijgebleven. Het door Roorda voorgestane empirisme is dan ook van een ander karakter dan dat van zijn tijdgenoten A. Comte en J. Stuart Mill (Sassen 1959: 314); zijn manier van denken kon tot zeer speculatieve resultaten leiden, merkt Brugmans (1932: 300) op.

Roorda schreef over psychologie "op de deutsche manier" (Land 1899: 152). Beïnvloed door het Duitse Idealisme sloot hij in zijn filosoferen aan bij een door I.H. Fichte voorgestaan conservatief theïsme. De elementen uit zijn opvattingen zijn nogal verschillend qua herkomst, aldus Brugmans (1932: 299).⁴⁰⁾ In elk geval speelde de taal in Roorda's wijsgerige en psychologische beschouwingen een belangrijke rol. Voor hem waren taal en denken één. Taal is zo nauw met de mens verbonden, dat ze "uit de ziel van de mensch" verklaard kon en moest worden. Een benade-

ring waarbij de taal als een onafhankelijke grootheid wordt gezien, is in deze lijn van denken uitgesloten.

Hoe oorspronkelijk was Roorda, zou men zich kunnen afvragen. In 't algemeen gesproken mag men zeggen dat Roorda zich niet al te ver verwijderd heeft van hetgeen in Duitsland aan filosofie en psychologie gedaan werd (cf. Roos 1854: 7). Ook een taalkundig didacticus als Brugsma oriënteerde zich daarop (cf. 5.2.2.4.). In zijn taalpsychologie lijkt Roorda nauw aan te sluiten bij wat Kainz (1938) noemde "die Sprachpsychologie der deutschen Romantik". Ook daar wordt bijvoorbeeld de taal primair als orgaan van het denken gezien, "als Mittel, selbst zur Besinnung zu gelangen". Deze functie "geht in der philosophischen Ordnung dem Bedürfnis der geselligen Mitteilung notwendig voran" (Kainz 1938: 342). Ook daar vindt men de opvatting dat de taal het middel is om de sluimerende geest te wekken: "Denken und sprechen stehen in fortdauernder Wechselwirkung, beide befördern sich, einander wechselseitig weckend". De taal is "das notwendige Organ der Vernunft in der Erscheinung" (Kainz 1938: 384).

Verder hebben we gezien dat Roorda zijn beschouwingen over de functie van de taal godsdienstig fundeert. Door middel van de rede, de λόγος, kan de mens tot kennis van God geraken en zich tot hoger wezen ontwikkelen. Op deze manier lijkt Roorda aan te sluiten bij de in het christendom verankerde logos-mystiek, waaraan ook iemand als Wilhelm von Humboldt te relateren is, en die via Hamann ver terug reikt in het verleden. Op dit punt zal ik verder niet ingaan; meer over dit onderwerp kan men lezen bij Apel 1963. In ieder geval doet Roorda's beroep op Jacobi in dit verband niet vreemd aan. Bij wat men de Duitse "geloofsfilosofen" genoemd heeft - de "Magiër" J.G. Hamann, F.H. Jacobi, J.G. Herder, en de befaamde protestantse theoloog F.D.E. Schleiermacher (voor deze laatste zie Gipper & Schmitter 1979: 92-98) - speelt de taal een belangrijke rol. Zoveel is duidelijk, dat Roorda vooral in de Duitse filosofie zijn zielsverwante figuren herkend heeft.

In 1835 had Roorda betoogd, dat hij geen voorstander was van "revolutionaire, buitensporige en ongematigde gevoelens in het staatkundige, godsdienstige of wetenschappelijke ⁴¹⁾. Niemand kan groter vriend van bezadigdheid en gematigdheid zijn, dan ik" (1835: 62). Hij zei er wel direct bij, dat hij een vijand was van geven en nemen "ten koste der waarheid" - Magis amica Veritas, zouden we met de Alexandrijn kunnen

zeggen. Twintig jaar later ontvouwde Roorda volgens een van zijn opponenten de "meest revolutionaire" theorie die ooit inzake het Nederlands was geopperd. Die opponent was de Leidse hoogleraar M. de Vries: alvorens op de discussie tussen Roorda en De Vries in te gaan zullen we eerst aandacht besteden aan de opvattingen van deze Leidse neerlandicus.

4.2. M. DE VRIES4.2.1. Inleiding

Wie de Verspreide taalkundige opstellen van Matthias de Vries (1820-1892) opslaat, treft daarin hoofdzakelijk kortere en langere stukken aan van woordverklarende, etymologische inhoud. Het lijkt erop, dat De Vries zich slechts bij een enkele gelegenheid expliciet heeft uitgelaten over kwesties van taaltheoretische aard. De spraakkunstige opmerkingen van De Vries hebben veelal een praktisch belang, getuigt één van zijn herdenkers, P.J. Cosijn, in 1892.

Toch wordt in één van de in de Opstellen opgenomen artikelen ingegaan op zaken van enigszins andere aard: aan zijn beschouwingen over het woord "aalwaardig" laat De Vries enkele theoretische opmerkingen voorafgaan. Opmerkelijk is het, dat dit stuk dateert uit de periode 1855-1856, toen De Vries in een taalkundige discussie gewikkeld was en, min of meer tegen z'n zin - hij meende "nuttiger te werken, door zijn beperkten tijd te besteden aan den opbouw van het Mnl. Woordenboek" (De Vries 1858: 15) -, zijn taalkundige opvattingen moest stellen tegenover die van Taco Roorda. De Vries zag zich op dat moment genoodzaakt voor de leden van de Koninklijke Akademie zijn inzichten wat explicieter te formuleren dan hij het voor een breder publiek enkele jaren eerder had willen of kunnen doen. Alvorens op de discussie zelf in te gaan zal ik eerst enige aandacht besteden aan de uitgangshouding van De Vries als hoogleraar Nederlands om vervolgens zijn inzichten als taalgeleerde nader aan de orde te stellen.

Op instigatie van de curator Laurens van Santen was, zoals we in 3.3.1. gezien hebben, in 1797 de 23-jarige doopsgezinde predikant Matthijs Siegenbeek tot "Professor Eloquentiae Hollandicae extraordinarius" benoemd. Taalkundig was hij nauwelijks geschoold; zijn inzichten over taal moest hij voor een deel putten uit een handboek over welsprekendheid. Maar men eiste toendertijd niet van hem, dat hij bijvoorbeeld historische grammatica zou doceren. Een traditie van geleerde studie bestond voor dit vak niet, maar eigenlijke geleerdheid meende men ook niet in de eerste plaats nodig te hebben: de professor moest vooral een leraar in de welsprekendheid zijn (Kluyver 1929: 3), een "professeur de diction" (Vanderheyden 1971,3: 230). Verwacht werd, dat Siegenbeek voor kansel en pleitzaal redenaars zou vormen door hen hun taal goed te leren gebruiken. Ook bij omzetting en uitbreiding van zijn leeropdracht bleef deze doelstelling gehandhaafd ¹⁾.

In 1844 ging Siegenbeek met emeritaat. In de volgende jaren gaf hij nog enkele openbare lessen, totdat hij op 23 september 1847 zijn vijftigjarig ambtsjubileum vierde met het uitspreken van een feestrede, waarin hij de hoge vlucht schetste die de neerlandistiek genomen had sinds zijn benoeming aan het eind van de vorige eeuw. Bij Siegenbeeks emeritaat had Groen van Prinsterer graag Da Costa tot hoogleraar benoemd willen zien ²⁾. Vond enerzijds dit plan geen doorgang, aan de andere kant bleek het ook nog niet mogelijk om iemand te benoemen die de nieuwe ontwikkelingen in de taalkunde van de laatste decennia kon uitdragen.

Immers, bij de scheuring des Rijks verdwenen de drie leerstoelen in het Nederlands van de Belgische universiteiten. De uitgeweken professoren werden zoveel mogelijk benoemd aan Noordelijke universiteiten. J.M. Schrant (1783-1866), pastoor te Bovenkarspel, was in 1818 te Gent hoogleraar geworden; in 1831 werd hij te Leiden tot extraordinarius benoemd en na het vrijkomen van de leerstoel van Siegenbeek tot ordinarius. Dit gebeurde vooral om financiële redenen. Om wachtgeld uit te sparen wees de regering de katheders die in het Noorden open vielen eerst toe aan de voormalige Belgische hoogleraren ³⁾. Zo kon De Vries de katheders van Siegenbeek, de vriend van zijn vader, pas in 1853 bestijgen.

Na in zijn ouderlijk huis te Haarlem vooral te zijn opgevoed in een klassieke geest, waarbij het ook niet had ontbroken aan goed schoolondericht in het Frans, was Matthias de Vries in 1838 letteren gaan studeren

in Leiden. Had hij in zijn jeugd ook Engels geleerd, met het Duits was hij toen hij aan de academie kwam, nauwelijks bekend. Later kreeg hij het wel onder de knie, "maar het eigenaardige van den Duitschen geest kwam in het algemeen niet met zijne natuur overeen, al hadden ook de denkbeelden van Jacob Grimm op zijne ontwikkeling een grooten invloed" (Kluyver 1929: 3; zie ook Muller 1938: 111).

Te Leiden trof hij onder meer Bake, Geel, Rutgers en Peerlkamp; bij hen werd hij getraind in de kritische methode der Hollandse, der Leidse filologie. Van Siegenbeek heeft hij nagenoeg niets geleerd, en de colleges van Schrant heeft hij nooit bijgewoond (Kluyver 1929: 5). In 1843 promoveerde hij op een proefschrift De historia Polybii pragmatica, waaraan hij als motto meegaf het begin van één van Wilhelm von Humboldts verhandelingen. Na zijn promotie bleef De Vries in Leiden wonen; door het geven van priaatlessen in de klassieke talen voorzag hij in zijn onderhoud. In 1846 kreeg hij een aanstelling als leraar aan het Leidse gymnasium.

Reeds in zijn studietijd was De Vries zich gaan bezig houden met het bestuderen van Middelnederlandse en zeventiende-eeuwse geschriften. In 1843 gaf hij een editie van de Warenar in het licht; ze was opgedragen aan "Den Hooggeleerden Heere M. Siegenbeek, Art. lib. mag. Phil. Doct.". In de Verslagen en Berigten (1844-1848) van de Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde vinden we vele blijken van de activiteit die De Vries op het gebied van het Middelnederlands ontplooid. Het was een studieveld dat zijn grote liefde zou blijven houden. Met zijn studiegenoot Jonckbloet was De Vries een van de stuwende krachten van de zojuist genoemde Vereeniging (Karsten 1949: 13).

In de jaren 1842-1846 valt zijn "samenspraak over de Hollandsche spraakleer" (Druyven) met W.G. Brill (1811-1896), die als leraar voor de moderne talen aan het gymnasium te Zutphen verbonden was. Voor 1840 al was Brill begonnen met aantekeningen voor een historisch verantwoorde Nederlandse spraakkunst. Vanaf 1842 kreeg De Vries de drukproeven toegezonden; hij voorzag ze van aantekeningen en stuurde ze naar Brill in Zutphen. Hieruit blijkt ons voor het eerst dat De Vries bekend is met de resultaten van de historische taalwetenschap (cf. Druyven 1982). Brills Hollandsche spraakleer kwam in 1846 van de pers. Het is niet onwaarschijnlijk dat de samenwerking met Brill een belangrijk element is geweest bij de vorming van de nog jonge De Vries.

Op het gebied van de neerlandistiek had De Vries zich in de jaren veertig al enige reputatie weten te verwerven. Toen in 1849 de Groningse hoogleraar B.H. Lulofs overleed, waren De Vries en Jonckbloet de enigen die als professorabel golden. En aangezien Jonckbloet bij de vrienden van Lulofs weinig bemind was,⁴⁾ viel de benoeming toe aan de toen negenentwintigjarige De Vries.

In november 1849 hield hij "met grooten tact" (Muller 1938: 116) te Groningen zijn inaugurele rede over De heerschappij over de taal, het beginsel der welsprekendheid. Daaruit bleek dat hij het werk van Lulofs niet wilde afbreken, maar voortzetten, dat hij zijn onderwijs niet wilde beperken tot de geleerdheid alleen (Kluyver 1929: 23). De Vries was een kalme persoonlijkheid, aldus Huizinga (1951: 251), die niet aanstonds te Groningen een storm van nieuwe wetenschap ontketende. Aan de titel van de oratie alleen al is, zegt Karsten (1949: 11), de invloed van Siegenbeek merkbaar en met de woorden van Bilderdijk "Wees meester van de taal, gij zijt het van 't gemoed" begon hij zijn hooggestemde rede, waarin hij de taal personifieert tot een wezen, tot een macht buiten de mens, waarover de mens de heerschappij moet voeren.

Het typerende van deze oratie komt vooral goed uit, wanneer men haar legt naast die waarmee De Vries later te Leiden inaugureert. In 1849 zou hij graag gehandeld hebben over de denkbeelden der historische taalwetenschap. Maar die waren toen nog niet zo bekend, dat hij daarvoor bij zo'n gelegenheid de aandacht had durven vragen (Kluyver 1911: 1). In 1853 kon hij aannemen dat het publiek reeds zo vertrouwd was met het denkbeeld van een wetenschappelijke Nederlandse taalstudie, dat hij daarover kon spreken zonder risico van verkeerd begrepen te worden, aldus Kluyver (1929: 24). In elk geval heeft De Vries in Groningen waardering gevonden, zoals blijkt uit de bijzonder erkentelijke, haast eerbiedige woorden, waarmee curatoren van hem afscheid namen, en ook uit het feit dat Eelco Verwijs hem naar Leiden volgde (Huizinga 1951: 251).

In zijn Leidse intreerede in 1853 neemt De Vries definitief afscheid van de oude school. Als taalstudie volstaat thans niet meer, "dat men de taal zuiver en sierlijk leere spreken en schrijven". Dat is slechts "oppervlakkige kennis, zoo geheel tot het uiterlijke beperkt" (De Vries 1853: 17): een expliciete distantie van de ars bene loquendi atque scribendi. Met De Vries was de "nieuwe richting in de taalkunde" (Moltzer)

4.2.1.

aan het woord gekomen.

Eerder al had De Vries de vraag opgeworpen, wat dan wel de grondslag moest zijn, "waarop het gebouw der taalkunde" moest worden opgetrokken, wat de "juiste theoretische beginselen" van taalstudie waren (De Vries 1849: 30). "Dringend noodzakelijk" (1853: 11) was het, dat helder inzicht werd verschaft in aard en strekking van de Nederlandse taalkunde. "Niet bij allen staat nog de overtuiging vast, dat zij een wetenschap is, die ook wetenschappelijk kan en moet worden behandeld"; zo constateert De Vries nog "te dikwijls" "laauwheid en vooroordeel" met betrekking tot de Nederlandse taalkunde (1853: 10). De taak die De Vries zich gesteld had, was blijkbaar om de Nederlandse taalkunde uit het diensthuis⁵⁾ uit te leiden tot de moderne wetenschap, teneinde zo "aan de roeping van onzen tijd te voldoen" (1855-1856: 262).

4.2.2. Taalkunde en filologie

In de inleiding bij zijn uitgave van Hooft's Warenar had De Vries geschreven, dat de enige grondslag van de nasporingen van de taalbeoefenaar mocht zijn: "de taal, zooals zij gesproken wordt" (De Vries 1843b: xxi). Het is hem niet te doen, zo vervolgt hij, om de beschaafde schrijftaal, maar om de taal "zooals zij, in het hart des volks leeft en bloeit, vrij en onbelemmerd, los en levendig, doch tevens rein en onvervalscht". In soortgelijke bewoordingen liet hij zich tien jaar later uit in zijn Leidse inaugurele rede. Voor de taalkenner is de taal de uiting van het geheele volk, en hij kan die opvangen in de gesproken volkstaal, "in de vrije spraak, gelijk zij, in ons aller dagelijksch leven, ongedwongen en onvervalscht, ons van de lippen vloeit ... De levende taal: ziedaar dan het hoofddoel zijner opmerkzaamheid" (De Vries 1853: 30).

In zijn eerste reactie op Roorda neemt De Vries deze lijn weer even op, wanneer hij opmerkt, dat

de gesprokene taal des volks alleen het voorwerp der waarneming (is). Zoo neemt de Wetenschap de natuurlijke taal waar.

Hij vervolgt z'n betoog evenwel met te stellen:

Doch daaruit volgt niet, dat die gesprokene taal altoos het eenig voorbeeld van al ons spreken moet zijn. Integendeel, hier begint de roeping der Kritiek. De praktijk toch moet aan de eischen der kunst voldoen, en geenszins de roeping der kunst moedwillig ter zijde stellen (De Vries 1856: 172).

Vergelijk hiermee de volgende passage uit de inleiding op het WNT. De "volksspraak" heeft een "natuurleven", noteert De Vries in 1882. Daarom behoort zij tot "het rijk der wetenschap":

De wetenschappelijke taalvorschcr heeft alleen te doen met ... de gesprokene taal, zooals zij leeft en bloeit in den mond des volks.

Daarna past hij dezelfde tegenstelling toe als een kwart eeuw tevoren:

Maar de taalbeoefenaar, die de schrijftaal tot het voorwerp van zijn onderzoek maakt, betreedt het gebied der critiek. Hij tracht ... haar meer en meer in overeenstemming te brengen met de eischen der kunst, in wier dienst zij hare roeping heeft te vervullen (De Vries 1882: lxxx-lxxxi).

Op deze manier stelt De Vries naast de "taalnatuur" de "taalcultuur", en zo poogt hij het "recht der critiek", een normatieve benadering, te funderen. Heestermans (1981: 82) noemt dit "handig", zonder dat hij verder op de achtergrond van deze tweedeling ingaat. Heeroma acht de uitspraken die De Vries doet vanuit diens standpunt, legitiem, maar ziet een en ander toch als een overschrijden van "de grenzen van de methodische wetenschapsbeoefening" (Heeroma 1968: 107). In zijn ogen manifesteert De Vries zich hier als een "taalman", die méér is en wil zijn dan een wetenschappelijk vakman. Omdat de uitspraak van Heeroma zweemt naar een verwijt van onwetenschappelijkheid, wil ik de vraag stellen of het wetenschappelijk gezien legitiem was, dát De Vries een dergelijk standpunt innam. Ik doe dit naar aanleiding van hetgeen De Vries zelf opmerkt: "Alles wel overwogen, zal het blijken, dat ook hier verschil van standpunt het verschil van methode bepaalde" (1882: lxxix). Teneinde de achtergrond van deze opmerking te kunnen schetsen, veroorloof ik me een korte excursie.

De tegenstelling tussen natuur en kunst, in de uitspraken van De Vries

aan de orde gesteld, is in de achttiende eeuw niet onbekend. Wat de menselijke geest betreft, duidde 'natuur' op die aangeboren attributen 'which are most spontaneous, unpremeditated, untouched by reflection or design, and free from the bondage of social convention' (Lovejoy). Met betrekking tot de wereld buiten de mens verwees 'natuur' naar die delen van het universum die ontstaan 'independently of human effort and contrivance'. Overstappen van de menselijke natuur naar de natuur buiten de mens was vrij eenvoudig, evenzo het vergelijken van de natuurlijke produkten van de geest met produkten van de plantenwereld (Abrams 1974: 198).

Bij deze tegenstelling gecultiveerd - ongecultiveerd sluit wetenschapstheoretisch aan een onderscheid, ons bekend uit de zeventiende en achttiende eeuwse Franse en Engelse literatuur, te weten dat tussen de 'physical' en de 'historical sciences'. Max Müller, vermaard tijdgenoot van De Vries heeft dit in 1861 als volgt verwoord:

There are two great divisions of human knowledge, which, according to their subject-matter, may be called physical and historical. Physical science ... deals with the works of God, historical science with the works of man (Müller 1913,1: 22).

Voor 'historical' wordt ook de benaming 'moral' gebruikt. 'Morele wetenschap' nu moet worden opgevat in de zin van 'dat van den menschen wil afhangt, ... waarbij de menschenlijke wil of de menschenlijke geest in 't spel komt' (Beckerling Vinckers 1877: 97n).

Bij de Duitse linguïst August Schleicher (1821-1868) vinden we deze tegenstelling tussen geest en wil enerzijds en natuur anderzijds vertaald in het onderscheid tussen filologie en linguïstiek, of 'Glottik' zoals hij zelf liever zegt, 'a distinction which he made habitually' (Arbuckle 1970: 19) ⁶⁾. Object van de linguïstiek

ist die Sprache, deren Beschaffenheit ... ausserhalb der Willensbestimmung des Einzelnen liegt ... Das aber, woran der freie Wille des Menschen so wenig in organischer Weise etwas zu ändern vermag, als an seiner leiblichen Beschaffenheit, gehört nicht in das Gebiet des freien Geistes, sondern in jenes der Natur.

De filoloog daarentegen heeft te maken 'mit der Geschichte ..., die eben da anhebt, wo der freie menschliche Wille sich Dasein gibt' (Schleicher 1850: 2). In Die Deutsche Sprache van 1860 herhaalt hij dit in een nage-noeg identieke formulering:

Die Philologie ist eine historische Disciplin ... Die Sprachwissenschaft dagegen ist ... eine naturhistorische Disciplin. Ihr Object ist ... nicht die freie Geistesthätigkeit (die Geschichte), sondern die von der Natur gegebene ... Sprache, deren Beschaffenheit ... ausserhalb der Willensbestimmung des Einzelnen liegt ... (Schleicher 1874: 119-120).

Enkele bladzijden verder concludeert hij: "Die Methode beider Disciplinen, der Philologie und der Glottik, wird also ... eine vollkommen verschiedene sein", eraan toevoegende dat de filologie "auf jedem Schritte der Kritik (bedarf)" (Schleicher 1874: 122).

In zijn geschrift over "die Darwinsche theorie" zou Schleicher dit als volgt aanscherpen: "Die Glottik, die Wissenschaft der Sprache, ist demnach eine Naturwissenschaft; ihre Methode ist im Ganzen und Allgemeinen dieselbe, wie der übrigen Naturwissenschaften". En in een noot voegde hij daaraan toe: "Von der Philologie, einer historischen Disciplin, ist hier natürlich nicht die Rede" (Schleicher 1863: 88). Hiermee herhaalde hij een inzicht waartoe hij in 1850 reeds was gekomen: "die Methode der Linguistik (ist) von der aller Geschichtswissenschaften total verschieden und schliesst sich wesentlich der Methode der übrigen Naturwissenschaften an" (1850: 2).

Nu was Schleicher niet de eerste die een onderscheid maakte tussen filologie en taalkunde ⁷⁾. In de voorrede bij de derde uitgave van zijn Deutsche Grammatik (1840) schrijft Grimm: "Es gibt zwei arten des sprachstudiums, die auch wol in mir zum zwiespalt gekommen sind" (1840: xii).

Voor de filologie is de taal "für den zweck, sich der literatur des alterthums zu bemächtigen, ein blosses mittel". De filoloog streeft ernaar, bij de taal "einzuwohnen", zozeer ermee vertrouwd te raken "dass er sie fast wie seine angeborne handhaben und nunmehr zur herausgabe und sichtung der überlieferten, immer von neuem gelesenen und doch unausgebrachten denkmale auf mannigfache weise verwenden kann". Over de filologie merkt Grimm verder op: "ihre richtung wird vorzugsweise nach der syntax gehn, deren zarteres gewebe die blüten und früchte des bodens erkennen lassen,

und aus welcher die seele der sprache vernehmlich hervorbricht. für die schwankenden laute und schlüpfrigen formen genügt es jede sichtbare er-scheinung fleissig und, wie hergebracht ist, aufzustellen, ohne sie um ihren ursprung zu befragen". Hij besluit z'n beschouwing over de filologie met de opmerking:

Alle regeln dienen der sprache, gewissermassen den glanz-punkten der literatur, und werden nur wider willen in unan-gebaute oder verlassene gegenden geleitet. Das ganze gram-matische studium nimmt einen unverrückten bezug auf das vor-hin bezeichnete geschäft der kritik und findet darin seinen ersten beruf wie seine letzte befriedigung (Grimm 1840: xii).

Wat de andere "behandlungsart" betreft, we zien deze "sich die sprache zum unmittelbaren zweck machen ... Es ist recht dass die sprache schon um ihrer selbst willen getrieben und ein gesetz aufgesucht werde, nicht das oben an ihr erscheine, sondern inwendig in ihr walte" (Grimm 1840: xiii). Men kan deze manier van taalonderzoek de "zergliedernde" noemen: zoals de vooruitgang in de anatomie afhankelijk is van vergelijking, zo is ook hier "eine vergleichende sprachkunde entsprungen". Aangaande het object van onderzoek noteert Grimm:

Solche untersuchungen verfolgen aber minder den gang und die schicksale der dichtkunst, sie finden an den blossen stof einer armen unaufgeblühten sprache, selbst eines rohen dialects, wie an der edelsten erzeugnissen einer classischen literatur ihre nahrung. Vor allem werden sie die einfachsten elemente des lauts und der flexion zu er-fassen streben und sich in weit geringerem masse auf die syntactischen verhältnisse richten (Grimm 1840: xiii).

Weliswaar onderscheidt Jacob Grimm "zwei arten des Sprachstudiums", maar voor zover ik kan zien, verbindt hij daar geen methodologische consequen-ties aan. Gegeven een zekere "Gegensatz" tussen beide disciplines meen ik dat Curtius in de geest van Grimm te werk gaat, wanneer hij opmerkt:

Wir haben gesehen, dass die historische Sprachvergleichung zu der Philologie weder in einem innern Gegensatze der Richtung steht, noch in der Art der Forschung wesentlich

von ihr abweicht, dass also der Unterschied nur in der Ausdehnung besteht (Curtius 1845: 45)⁸⁾.

Een veel scherper tegenstelling tussen taalkunde en filologie is "construite au milieu du siècle par Schleicher" (Aurox 1979: 162), zoals we gezien hebben.

Ik keer nu terug naar De Vries, volgens wie de "volksspraak ... onafhankelijk van den menschelijken wil" is "gegroeid en geworden" en een natuurleven kent. De schrijftaal, "als gewrocht der bewuste werking van den geest", is wél onderworpen aan de menselijke wil. Zij behoort tot het gebied van de kunst. Verduidelijking geeft De Vries middels de volgende bewoordingen: voor wie zich met de gesproken taal bezig houdt, voor de "wetenschappelijke taalvorschier", heeft de "meest versletene en verminkte woordvorm niet minder waarde dan de schoonste en keurigste uitdrukking",

gelijk voor den botanicus het nietigste onkruid even belangrijk is als de prachtigste bloem. Hij beoordeelt niet het gehalte der woorden en vormen die hij waarneemt; hij beschrijft ze eenvoudig, bepaalt hunne kenmerken, verklaart hunnen oorsprong en wijst de wetten aan die hun leven beheerschen.

De taalbeoefenaar die de schrijftaal tot object van onderzoek kiest, is echter

als de hovenier, die de fraaiste sierplanten uitkiest, ze zorgvuldig kweekt, bevallig groepeerd en tot een liefelijk geheel vereenigt (1882: lxxix-lxxxi).

Geheel nieuw is deze vergelijking niet⁹⁾. Ze is ook gebruikt door Schleicher in Die Deutsche Sprache van 1860. De filoloog, aldus Schleicher,

gleicht dem Gärtner. Dieser cultivirt nur bestimmten Pflanzen von hervorragender Bedeutung für den Menschen, für ihn ist der praktische Werth, die Schönheit der Form, der Färbung, des Duftes u.s.f. von höchster Bedeutung. Pflanzen, die zu nichts zu brauchen sind, sind ihm gleichgiltig, zum Theil als Unkraut verhasst (Schleicher 1874: 121).

De 'Glottiker' daarentegen

verhält sich zu den Sprachen wie z.B. der Botaniker zu den Pflanzen. Der Botaniker muss einen Ueberblick über alle planzlichen Organismen haben, er muss die Gesetze ihres Baues, ihre Entwicklungsgesetze kennen lernen; aber der Gebrauch der von den Gewächsen zu machen ist, ihr praktischer und ästhetischer Werth oder Unwerth ist ihm zunächst gleichgiltig; die schönsten Rosen, die prachtvollsten Lilien Japans gehen ihn nicht mehr oder weniger an als das erste beste unscheinbare Unkraut (Schieicher 1874: 121)¹⁰⁾.

Ook op de spelling wordt dit onderscheid toegepast. Zo staat in De grondbeginselen der Nederlandsche spelling te lezen:

Het schrift is, als uitgedacht middel, een kunstproduct, dat aanvankelijk door den wil des menschen bepaald werd en daarvan steeds afhankelijk blijft. Als zoodanig reeds behoort het onderworpen te worden aan de voorschriften der Aesthetica. Die onderwerping blijkt eene volstreckte noodzakelijkheid te zijn, wanneer men in aanmerking neemt, dat het schrift invloed heeft op de uitspraak en tevens de zichtbare vorm is, waaronder een aantal voorwerpen van kunst (dit woord in hooger en zin genomen), namelijk alle voortbrengselen der dichtkunst en der welsprekendheid zich vertoonen. Het schrift kan inderdaad bevorderlijk of hinderlijk zijn voor het verwekken van het schoonheidsgevoel (Te Winkel & De Vries 1879: 11).¹¹⁾

In het licht van het voorgaande lijkt het me duidelijk, dat De Vries en Te Winkel toendertijd beseften, dat ze niet in het "rijk der wetenschap" toefden, maar zich bevonden in "het gebied der critiek"¹²⁾. Waar taal, in welke vorm dan ook, kunstuitingen tot medium moest dienen, daar richtte men zich naar de "eischen der kunst". De eisen der esthetica worden in deze wel sterk ingeperkt door het uitgangspunt dat het doel van het schrift louter praktisch is, maar toch. De esthetica eist harmonie tussen de afbeelding en het afgebeelde, noodzakelijke voorwaarde voor het schone is een overeenstemming tussen het uiterlijke en het innerlijke, en in die lijn wordt een spelling als koncert of konsert "smakeloos" en "plomp" genoemd (Te Winkel & De Vries 1879: 194).

De vermaarde graecus Georg Curtius bracht in 1862 naar voren:

Das Gebiet des allgemeinen Sprachforschers ist die Natur-
seite, die des philologischen, so zu sagen, die Cultur-
seite der Sprache (1862: 80). ¹³⁾

"Die eigenste Kunst des Philologen", aldus Curtius, is de "Kritik". Met andere woorden, De Vries en Te Winkel benaderden de spelling niet als "algemeen taalvorschler", maar vanuit het standpunt der filologie.

"De hoogste belangen der menschheid worden in de taal voorgedragen", zei Brill in de discussie met Roorda. Daarom, de esthetica worde "op de taal en taalvormen toegepast" ! (VMKAW 1 (1856): 170). Dat betekent dat niet alleen de schrijftaal en het schrift, maar ook de gesproken taal onderworpen diende te worden "aan de voorschriften der Aesthetica". Evenals Brill wenste De Vries ook de gesproken taal te cultiveren, al liet hij als descriptief linguïst de "volkstaal", dat is de "niet-gestileerde spreektaal" (Heestermans 1981: 85) haar rechten.

Men zou kunnen zeggen, dat De Vries in het onderscheid linguïstiek-filologie een kapstok vond voor zijn "literair estheticisme" (De Tollenaere 1977: 232), maar gegeven dit toendertijd valide onderscheid lijkt me een zekere normatieve benadering gelegitimeerd. En dat hij daarbij in de ogen van zijn tijdgenoten de grenzen der wetenschap overschreed, mag betwijfeld worden: volgens Curtius bijvoorbeeld - en was deze niet "second only to Schleicher among the linguists of those days" (Jespersen)? - geldt ook de filologie als "Wissenschaft" ¹⁴⁾.

Samenvattend: deze paragraaf laat zien dat De Vries een duidelijk onderscheid maakte tussen filologie en taalwetenschap. Dit onderscheid was niet onbekend sedert de eerste decennia van de negentiende eeuw, maar het ziet er naar uit, dat Schleicher zo niet de eerste, dan toch wel de bekendste taalgeleerde was, die er theoretische consequenties aan verbond.

Na deze terreinverkenning zullen we overgaan naar het gebied waarop de discussie tussen Roorda en De Vries zich in feite afspeelde: de taalkunde in eigenlijke zin.

4.2.3. Taalkunde als wetenschap

"According to the Baconian orthodoxy, theory was not respectable; the collection of facts was the heart of the matter, followed by the description and classification."

Hans Aarsleff (1982: 314)

In zijn Utrechtse rede van 1849 merkt De Vries op, dat ondanks de roerige tijden de wetenschap zich in de jaren 1789-1815 toch heeft kunnen ontwikkelen. Zo wijst hij op "eene geheel nieuwe schepping van de studie der natuur, die thans aan alle kanten schier wonderen uitwerkt" (1849: 8). De Nederlandse taalkunde echter laboreerde aan beginselloosheid. Siegenbeek en Weiland vertegenwoordigden een richting, "die eenparigheid bevordert tot elken prijs, in spraakkunst zowel als spelling, die het praktische taalgebruik op den voorgrond zet, maar de wording, ontwikkeling en historischen gang der taal naar den achtergrond schuift ..." (1849: 25). De Vries betreurt deze beginselloosheid en zoekt naar de grondslag "waarop het gebouw der taalkunde met wisse hand" moet worden opgetrokken (1849: 30), naar "eene studie der taal, die, van juiste theoretische beginselen uitgaande, tot voldoende practische gevolgen leidde" (1849: 34). Hij concludeert, dat de ware richting in de Nederlandse taalkunde is "de historische studie der levende taal" (De Vries, 1849: 42).¹⁵⁾

Op de voorgrond staat daarbij de kennis van het tegenwoordige. "En waaruit zou men die kennis putten, dan alleen uit de waarneming? Elke redenering of bespiegeling a priori moet noodwendig op dwaling uitloopen, indien de waarneming der stof is verzuimd" (1849: 36). Door nauwkeurige observatie sporen wij de wetten op, die zich in de taal "openbaren" (1849: 37), die "haar leven en al de uitingen van dat leven bepalen" (1849: 41).

Vier jaar later, in zijn Leidse oratie, scherpt hij een en ander nog wat aan. Nog steeds heerst er twijfel aan de wetenschappelijke status van de taalkunde. De Vries nu wil klaarheid scheppen over object en doelstelling en inrichting van het onderzoek in de taalwetenschap. Object is de moedertaal, die de uitdrukking is van ons vaderlands karakter; doel is de volle-

dige kennis van die taal. De onderzoeker dient uit te gaan van waarneming, niet van bespiegeling (1853: 19). "Is de taalkenner van verschijnselen tot wetten, van wetten tot algemeene krachten en eigenschappen opgeklommen: nu brengt hij dit alles in zijne natuurlijke orde en sluitenden samenhang terug en tracht het geheel in éénen blik te vatten" (1853: 21-22).

In vroeger tijd, aldus De Vries, doolde men methodisch gezien. Nu echter is het duidelijk geworden, welke weg men moet volgen:

Welk ander beginsel zouden wij dan als het echte huldigen, dan hetzelfde dat ook in andere wetenschappen als hoofdwet geschreven staat: de waarneming der natuur? Of zou datgene wat overal elders proefhoudend is gebleken, alleen in de taalkunde niet van toepassing zijn? Behoort niet de taal, evenzeer als de zichtbare schepping, tot het gebied der natuur ...? Hetzelfde beginsel derhalve, dat elders tot leidraad verstrekt, waar de wetenschap zich wijdt aan het onderzoek der natuur, moet ook in de taalkunde de rigting van het streven bepalen. Ook in haar zij dan de waarneming tot onfeilbaren grondregel gesteld (1853: 34).

Hij voegt eraan toe, dat geen enkel vooraf opgevat denkbeeld "den taalvorscher (mag) verlokken" (1853: 35).

In de zojuist geciteerde passage stelt De Vries de retorische vraag: "Behoort niet de taal, evenzeer als de zichtbare schepping, tot het gebied der natuur ...?" Wat is de strekking van deze opmerking? Elders, sprekend over "De Taalkennis als Wetenschap", zet hij het als volgt uiteen:

De spraak is van den Schepper zelven in den mensch gelegd.
Zij is dus een deel der geschapene Natuur, en dus als deze, een voorwerp van opmerking en waarneming (1856: 172).

De in dit citaat gegeven tegenstelling is, zoals eerder opgemerkt, reeds te vinden in geschriften uit de zeventiende en achttiende eeuw. Beschouw bijvoorbeeld de opmerking die Giambattista Vico (1688-1744) maakt in zijn Principii di una Scienza Nuova (1744) en die in Duitse vertaling luidt:

... wie alle Philosophen voll Ernst sich bemüht haben, die Wissenschaft von der Welt der Natur zu erringen; welche, da Gott sie geschaffen hat, von ihm allein erkannt wird;

und vernachlässigt haben nazudenken über die Welt der Nationen, oder historische Welt, die die Menschen erkennen können, weil sie die Menschen geschaffen haben (Vico 1924: 125; onderstr. toegevoegd). ¹⁶⁾

Keren we terug naar de uitspraken van De Vries. Hij had gesteld: de taal behoort "tot het gebied der natuur" (1853: 34), de spraak is "een deel der geschapene Natuur, en dus als deze, een voorwerp van opmerking en waarneming" (1856: 172). Vergelijk bij wijze van contrast de mening van Whitney. Deze taalkundige beschouwde het object van de taalwetenschap anders, namelijk als een "menschelijke instelling", een "gewrocht dergenen wier behoeften zij dient" (Whitney 1877: 129).

There is no way of claiming a physical character for the study of such phenomena except by a thorough misapprehension of their nature, a perversion of their analogies with the facts of physical science (Whitney 1875: 311).

Laten we, mede in het licht van de vorige paragraaf, hier voorlopig zeggen, dat De Vries in 1853 het oog had op de "natuurzijde" van de menselijke taal. Bezien we de consequenties die hij hieruit trok.

Hetzelfde beginsel derhalve, dat elders tot leiddraad verstrekt, waar de wetenschap zich wijdt aan het onderzoek der natuur, moet ook in de taalkunde de rigting van het streven bepalen. Ook in haar zij dan de waarneming tot onfeilbaren grondregel gesteld (1853: 34). Waarneming alleen, juiste, scherpe, onbevooroordeelde waarneming der levende taal zij de leuze ... van haar alleen mag de wetenschap vooruitgang en bloei verwachten (1853: 35).

De "verschijnselen der taal" worden "elk afzonderlijk en op zichzelf beschouwd". Maar na dit "ontledend onderzoek", dat de eenheid van de taal verbreekt, moet de taalonderzoeker "overal den samenhang en de regelmaat, die tusschen allen bestaat, ... erkennen". De verschijnselen rangschikken zich in bepaalde groepen; elke groep wordt door "eene vaste wet" beheerst. Het is de taak van de onderzoeker, die wetten op te sporen en te doorgronden, "hare grenzen met juistheid af te bakenen" (1853: 20). Na analyse van

de afzonderlijke taalverschijnselen worden deze door middel van "de wetten der taal", "stellige wetten", in onderlinge samenhang, in een systeem ("zamenstel") gebracht (1853: 21).

Ook de taalwetten vertonen systematische samenhang: "ook zij zijn aan den invloed eener hoogere magt onderworpen". Ze zijn namelijk uitvloeisels van bepaalde krachten, "die tot het wezen der taal behooren, en zich in al hare uitingen openbaren" (1853: 21). De taal bezit namelijk algemene eigenschappen, die "diep in haar innigste leven gegrond" zijn en die in iedere wet en in ieder verschijnsel zich manifesteren.

Waarin die eigenschappen bestaan en hoe zich hare werking vertoont; hoe zij allengs, doch naar vaste regelen, zich hebben gevormd en uitgebreid, of ook wel gewijzigd en veranderd ... ziedaar zoovele vragen, die de taalkenner niet onbeantwoord mag laten (1853: 21).

In deze lijn denkend sluit De Vries zich aan bij de visie op de ontwikkeling van taal als biologisch organisme. In zijn optiek volgt de taal geleidelijk een "organischen gang" en doorloopt

naar vaste natuurwetten alle tijdperken van opkomst en ontwikkeling van bloei en verval; maar hetzelfde geldt ook van ieder onderdeel dat tot haar organisme behoort (De Vries 1855-1856: 261).

Dat wil zeggen: ordeningsprincipes voor de massa waargenomen feiten worden gepresenteerd in wat in eerste instantie biologische metaforiek lijkt. Ik kom op dit punt nog nader terug.

In 1853 moest De Vries voor zijn vak nog de status van zelfstandige wetenschap zien te verwerven; met andere woorden, hij moest zich nog invechten in het bolwerk der Leidse filologie. Daarom wilde De Vries de Nederlandse taalkunde erkend zien als een "echt wetenschappelijke taalkunde" (1855-1856: 262). In hoeverre is hij erin geslaagd om aan die "roeping van onzen tijd" en "aan de eischen der wetenschap" te voldoen?

Voor De Vries geldt dat de waarneming "tot onfeilbaren grondregel" wordt gesteld. De wetenschap kan naar zijn inzicht alleen van onbevooroordeelde waarneming, zonder enig a priori, het heil verwachten (1853: 37). Men mag de waarheid niet "ontwerpen" (1855-1856: 261). De onderzoeker moet proberen de samenhang tussen de waargenomen verschijnselen te vinden door de

"stellige wetten" (1853: 21) die deze verschijnselen beheersen, op te sporen en te doorgronden (1853: 20). Zijn de "vaste natuurwetten" (1855-1856: 261) waaraan de ontwikkeling van de taal onderworpen is, eenmaal opgespoord, dan is "een wissen maatstaf" gevonden voor het beslissen van nog niet opgeloste vraagstukken. Een taalvorm die niet wetmatig is, wordt door de wetenschap gewraakt (1856: 173). Kortom:

Kennis van het tegenwoordige, verklaring uit het verledene,
ontwikkeling voor de toekomst, ziedaar dus het drieledig
doel onzer wetenschap (1849: 35).

Hetgeen De Vries met "ontwikkeling voor de toekomst" beoogde, heeft een normatieve inslag. Zijn eenmaal de principia gevonden volgens welke de taal zich ontwikkelt, dan kan men de "woorden en vormen der gesprokene taal" erop toetsen, of ze inderdaad consequent voortvloeien uit deze beginselen. Niet-wetmatige vormen moeten worden "gewraakt". Met andere woorden, bepaalde taaluitingen zullen worden afgewezen, indien ze niet kunnen worden herleid tot de "vaste natuurwetten" volgens welke de "organische gang" van de taal plaatsvindt. Voor De Vries is dit een interessant punt. Deze taalkundige, die zichzelf "liberaal" noemde, meende dat "het ware liberalismus in de taalkunde" hierin bestond, dat de rijkdom aan taalvormen niet willekeurig werd besnoeid, "maar zorgvuldig geleid en geregeld" (1862: 155; onderstr. toegevoegd).¹⁷⁾

De sterke nadruk die door De Vries wordt gelegd op een inductieve werkwijze is overigens in overeenstemming met inzichten die in die dagen reeds enige tijd beschikbaar waren. Dat "comparative philology" een inductieve wetenschap was, had de vermaarde Engelse polymaath Whewell reeds naar voren gebracht in zijn History of the Inductive Sciences (1837) en herhaald in zijn Philosophy of the Inductive Sciences van 1840. "Comparative philology" had eenzelfde methodologische en theoretische status als bijvoorbeeld de geologie; deze wetenschappen waren "connected by this bond, that they endeavour to ascend to a past state of things by the aid of the evidence of the present". Onder expliciete verwijzing naar Whewell werd de status van de taalkunde als inductieve wetenschap door verschillende contemporaine taalkundigen benadrukt. Maar, werd daar direkt aan toegevoegd, het bleef niet bij classificeren van feiten. "It has also proved itself able to discover, like other inductive sciences, the general laws which prevail among

the phenomena" (Donaldson 1859: 539).

Het lijkt me, dat we De Vries in deze het beste kunnen kenschetsen als een aanhanger van een empiristische wetenschapsopvatting zoals die in de gevestigde natuurwetenschappen gold. De taalkunde is dan een empirische wetenschap, die bedreven moet worden volgens de methode van de natuurwetenschappen. Onbevooroordeelde observatie sluit normativiteit, het voorschrijven van regels, in het descriptieve vlak ten enen male uit. Het doel van de taalkunde is de volledige kennis der taal, en dat doel kan bereikt worden via observatie, vergelijking en historische studie. Uit de rede van De Vries in 1853 sprak de "positieve geest", door Kolakowski eens als volgt getypeerd:

Der positive Geist geht von einer deterministischen Interpretation der Erscheinungen aus, ... in dem Sinne ... dass er jede beobachtete Phänomen einem allgemeinen Gesetz unterzuordnen versucht und überzeugt ist, dass diese Gesetze oder vielmehr Regelmässigkeiten die Gesamtheit der Ereignisse umfassen (Kolakowski 1971: 79).

Der positive Geist fragt nicht mehr "warum" und bricht die Spekulation über die verborgene Natur des Dinges ab. Er fragt, wie die Phänomene entstehen und verlaufen, er sammelt Fakten und ist bereit, sich dem Zwang der Fakten zu beugen (Kolakowski 1971: 69).

Ik meen te mogen stellen dat De Vries althans programmatisch aan "de eischen der wetenschap" zoals deze in die dagen golden, heeft voldaan. Wil men hem in een bepaalde traditie plaatsen, dan kan gezegd worden dat z'n opvattingen over kennis, wetenschap, enzovoort, ruimschoots tegemoet komen aan de "positieve geest". Dat houdt in, dat Van Boven met enig recht aan De Vries een positivistische wetenschapsopvatting toeschrijft, in die zin dat hij strikte waarneming van feiten als exclusief uitgangspunt neemt (Van Boven 1980: 212). Bij zijn optreden in de jaren vijftig van de negentiende eeuw heeft De Vries ernaar gestreefd, de Nederlandse taalkunde tot een wetenschap te verheffen. Hij deed dit door zich te richten naar de canons van de reeds gevestigde succesvolle natuurwetenschappen. Zijn wetenschapsprogramma was "Baconian", om het met Emmon Bach (1965) te zeggen. Ook door hem wordt "der Weg Baco's, d.h. sorgfältiger Beobachtung und unermüdlicher Aussuchung von Analogieen und Gesetzen ... betreten" (Pott),

dat wil zeggen, ook hij ging de weg "zur Naturwissenschaft" (Arens 1974,1: 228).

Dat betekende in eerste instantie ook een nieuwe houding ten opzichte van de taal. In de traditie van Siegenbeek was de neerlandistiek een leerschool geweest, een ars die men met behulp van een stelsel van normatieve regels en door het navolgen van "goede schrijvers" onder de knie kon krijgen. De nieuwe richting wenste zich louter beschrijvend op te stellen. Gevolg was, dat het te beschrijven object elders kwam te liggen. Niet langer vormde de beschaafde schrijftaal het uitgangspunt, maar de natuurlijke taalvormen, volkstaal en dialecten. Die moesten worden beschreven en verklaard. En wat dat laatste punt betreft: de verklaring voor taalverschijnselen kon alleen gevonden worden in het taalverleden; dat stak De Vries in 1853 niet onder stoelen of banken. Hij "hemelde ... de historische taalwetenschap op", zegt Vanderheyden (1971,3: 392) naar aanleiding van hetgeen in de Leidse oratie naar voren werd gebracht. Niet iedereen liet zich door De Vries' enthousiasme overtuigen van de superioriteit van de historische richting. Een wat gereserveerde houding spreekt uit de kritiek die Nassau uitte naar aanleiding van De Vries 1853.

In 1854 wijdde de classicus H.J. Nassau (1791-1873) een uitvoerige bespreking aan de oratie van De Vries. Daarin maakte hij tevens zijn mening kenbaar omtrent de stand van zaken in de taalwetenschap in het algemeen. Als het ware over De Vries heen onderwierp Nassau de Duitse school, en met name Grimm, aan een kritische beschouwing ¹⁸⁾.

In zijn rede had De Vries gesteld, dat "binnen één mensenleeftijd het gebouw eener Germaansche taalwetenschap" was verrezen, dat aan de Grimms "de onsterfelijkheid verzekert". Voor Nassau is dat nog niet direct evident. Bij het gebouw der taalwetenschap, zegt hij, denk ik aan een geheel, een stelsel, waarbinnen zeer veel zaken aan de orde komen, met name kwesties van theoretische aard ¹⁹⁾. Voor een volledig stelsel van taalwetenschap is het niet voldoende, zoals in Grimms Grammatik gebeurt, "dat d'afwijkingen in klank, in spelling, in vormen, van verwante talen worden nagegaan". Bij Grimm vindt men niet de taalwetenschap in ruimere zin; wat hij doet, is "taaloudheidkunde", taalarcheologie, en die archeologie is slechts hulpmiddel, geen hoofdzaak (1854: 251). Later zal Nassau het nog

eens duidelijker zeggen: "De vergelijkende taalstudie is een afzonderlijk vak der algemeene taalwetenschap" (1879: 366).

De Vries had betoogd, dat door de gebroeders Grimm de studie van de volkstaal werd beoefend. Is dat wel zo, is de vraag die Nassau zich stelt. Zijn antwoord luidt ontkennend. De gebroeders Grimm beoefenen niet de studie van de taal zoals deze leeft op de dag van heden. Ze sporen alleen oorsprong en verwantschap van de Duitse taal op, ze onderzoeken de geschiedenis van in oude geschriften uitgedrukte grammaticale vormen. Kortom, ze doen aan taalarcheologie.

Het is juist dit punt, dat Nassau in zijn betoog verder uitwerkt: het verband tussen de waarneming van het leven der taal en "hare beoefening in hare oude historie" (1879: 247). Zijn conclusie is, dat de eigenlijke taalkennis meer afhangt van de waarneming van de levende taal dan van taalgeleerdheid, dat wil zeggen etymologische kennis. Waar De Vries een warm pleidooi had gehouden voor de "historische studie der levende taal", stelt Nassau: voor de wezenlijke taalkennis is de eerste vraag die men aan een woord moet stellen, niet: waar kom je vandaan? maar wat beteken je? (cf. 1879: 385-386). Het is immers zo, dat de vroegere betekenis van een woord in de meeste gevallen los staat van de huidige betekenis ervan. De onderscheidingen die in de levende taal voorkomen, hebben een eigen waarde - Nassau gebruikt hier de term "zelfwetgeving". Hij vindt het dan ook irrelevant zich af te vragen, of een woord zich "organisch" heeft ontwikkeld, of een woord, zoals Grimm dat zei, strijdig is met het "organisme" der taal. De levende taal stelt eigen onderscheidingen vast, of die "organisch" zijn of niet (1854: 248,250)²⁰). Nassau gelooft trouwens niet zo erg in een "taalorganismus", hij spreekt dan ook van het "vermeende taalorganismus" (1854: 249), en citeert in dit verband de Deense taalkundige J.N. Madvig²¹).

Uit Nassau's geschriften wordt duidelijk, dat hij iemand was die sceptisch stond tegenover de historische taalwetenschap. Hij waarschuwt tegen overschatting van deze tak van taalkunde: de historische taalwetenschap is tenslotte maar een onderdeel van de taalwetenschap in het algemeen. Bovendien hekelt hij de eenzijdigheid waaraan de taalstudie "bij vele Duitschers, en bij hunne jongeren" lijdt: de studie der oude taal-vormen staat daar voorop, ten onrechte, want terwijl men in Duitsland "t etymologische gedeelte der spraakkunst en der taal" eenzijdig verheft, geldt voor Nassau als "t verhevenste en moeilijkste deel der

4.2.3.

taalkennis" de studie van de betekenis van woorden en uitdrukkingen (1879 [1856]: 253). ²²⁾ In verband met dat laatste kan worden opgemerkt, dat Nassau de taal vooral ziet als een communicatiemiddel: "Door woorden deelen wij onze gedachten mede, en ontvangen die van anderen" (1879 [1841]: 214).

In zijn kritisch releveren van the state of the art anno 1853 brengt Nassau een aantal bezwaren naar voren, waarin hij later niet alleen blijkt te staan. Bijna al deze punten vinden we terug bij vertegenwoordigers van de algemene grammatica, zoals in Nederland Roorda en L.A. te Winkel (zie 5.2.2.). In hoeverre Nassau's inzichten geïnspireerd zijn op die van Madvig, is stof voor nader onderzoek.

4.2.4. De Vries in 1855

In 1853 had De Vries zich duidelijk uitgesproken over object, doelstelling en werkwijze van de Nederlandse taalkunde: een strikt empirische werkwijze moest worden toegepast op een object waarvan veranderlijkheid het meest saillante kenmerk was. Zijn doel was tevens de studie van het Nederlands erkend te krijgen als echt wetenschappelijke discipline, en dat verklaart de emancipatorische trekken in zijn rede.

Zoveel naam had De Vries zich inmiddels weten te verwerven, dat hij in 1855 benoemd werd tot lid van de nieuwe letterkundige afdeling van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Daar hield Roorda op een van de eerste vergaderingen zijn spreekbeurt over het onderscheid tussen spreek- en schrijftaal, een betoog waartegen De Vries zich genoodzaakt zag te opponen.

In de jaren vijftig werkte De Vries aan een groot Middelnederlands woordenboek. Daarnaast was hij de stuwende kracht in de commissie die zorg moest dragen voor de totstandkoming van het WNT. Het werk aan het WNT zou hem tenslotte geheel en al in beslag nemen, maar nog in 1857 meende hij vol optimisme beide activiteiten blijvend te kunnen combineren. Zijn tijd was evenwel beperkt, en daarom zag hij de bestrijding van Roorda als een noodzakelijke, maar onaangename plicht, niet in het minst omdat hij naar eigen zeggen een hekel had aan polemieken. Op aandringen van Roorda wilde hij zich wel één keer duidelijk uitspreken, maar hij kondigde aan, daarna "geen verderen strijd" te zullen voeren.

Aan die toezegging heeft De Vries zich gehouden.

De Vries' kritiek was nogal scherp, Roorda (1858a: 151) maakt daar nog een opmerking over. Die scherpe toon is niet onbegrijpelijk, er waren verschillende zaken in het geding. Het ging er niet zozeer om, dat de oriëntalist Roorda zich begeven had op een terrein waar De Vries al geruime tijd vol enthousiasme werkzaam was geweest. Iets hogers was aan de orde, niets minder dan de vraag "of ook de Nederlandsche taalkunde erkend zal zijn als eene wetenschap, naar wetenschappelijke methode en beginselen te behandelen" (De Vries 1858: 36). Het was de eer van de neerlandistiek die volgens De Vries op het spel stond.

Na het bespreken van zijn aandeel in de discussie met Roorda zullen we proberen een wat scherper beeld te schetsen van De Vries als taalkundige (zie 4.5.1.3.).

4.3. HET DEBAT IN DE ACADEMIE

"Onder de veelvuldige kibbelarijen, waarmede de leden der Amsterdamsche akademy elkander hun maandelijksche bijeenkomsten veraangenen, is die tusschen de heeren Roorda, De Vries en Brill, geen der minst heftige geweest."

J. van Vloten (1858: 292)

4.3.1. Overzicht

In zijn voordracht over het onderscheid tussen spreektaal en schrijftaal had Roorda verwezen naar enkele passages in de Leidse oratie van De Vries. Van de taalkundige had De Vries daar gezegd, dat niet de "boekentaal", maar de "levende taal ... het hoofddoel zijner opmerkzaamheid" moest zijn (De Vries 1853: 30; cf. Roorda 1856: 95-96). Met de consequenties die Roorda aan een dergelijk standpunt verbond kon De Vries het allerminst eens zijn. Hij haastte zich dan ook de indruk weg te nemen, "dat hij het eens was met beginselen, die hij integendeel als zeer gevaarlijk en verderfelijk beschouwt" (De Vries 1856: 171). Het begin van die discussie vatte De Vooy als volgt samen:

In 1855 hield de oriëntalist T. Roorda in de Koninklijke Akademie een opzienbarende voordracht over Schrijftaal en Spreektaal, waarin hij betoogde dat het levende Nederlands maar twee geslachten kende, dat de schrijftaalbuiging een produkt was van Latijnachtig germanisme, en dat men goed zou doen, ter verjonging van de stijve schrijftaal, niet langer de oude buiging te schrijven die sinds eeuwen uit de levende taal verdwenen was (De Vooy 1970: 179; cf. De Vooy 1924: 243).

We gaan wat nader op deze punten in.

Op 18 juni 1855 had Roorda in de vergadering van de letterkundige afdeling van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen een voordracht gehouden

met de titel "Over het onderscheid tusschen spreektaal en schrijftaal". In deze verhandeling wees hij op het grote verschil dat er, en niet alleen in het Nederlands, bestond tussen de gesproken en de geschreven taal. Roorda stelde er het primaat van de gesproken taal: de spreektaal is de levende taal en wat er in de schrijftaal niet mee overeenstemt, is dood (Roorda 1856: 96). Spekkend over de in het Nederlands ingeslopen barbarismen wierp hij de vraag op, of datgene, wat aan de schrijftaal bijzonder eigen is en in de spreektaal nooit gebruikt wordt "wel alles juist oud (zou) zijn" (1856: 99). De verbuiging van lidwoorden of het gebruik van de conjunctief, dat alles kent men in de spreektaal niet (1856: 101-102).

De verklaring die Roorda geeft voor de discrepantie tussen spreektaal en schrijftaal is, dat het Nederlands nooit, ook in de Middeleeuwen niet, van zichzelf buigingsuitgangen had bezeten. Al deze en andere regels en vormen die in de schrijftaal gehanteerd worden

zijn geen archaïsmen, die uit de oude Nederlandsche spreektaal daarin bewaard gebleven zijn: het zijn Latijnachtige Germanismen, die geleerde schrijvers en de door VONDEL zoo genoemde spraakhervormers daarin gebracht hebben, en waar-door de tonge haar eigenschap verloren heeft (1856: 106).

Daarom pleit Roorda voor een terugkeer naar de oorspronkelijke situatie, voor een bevrijding van de schrijftaal "uit de stijve banden van willekeurige regels, waarin zij geprangd is" (1856: 110). Zelf zag hij wel in, dat "zulk een geheele hervorming van onze schrijftaal naar den aard van de spreektaal een al te stoute wending zou wezen, dan dat die terstond zoo geheel en in eens ingevoerd zou kunnen worden" (1856: 116). Voor de praktijk stelde Roorda zich nogal bescheiden op, gematigder in ieder geval dan zijn theorie zou kunnen doen vermoeden. Hij pleitte er onder meer voor, om in de schrijftaal het lidwoord een onverbogen te laten, de conjunctief zoveel mogelijk te vermijden en ook het gebruik van de vrouwelijke en meervoudige genitief op r zoveel mogelijk te beperken. Het belangrijkste was, dat "in de Grammaticas de levende taal, zooals die gesproken wordt, als de ware taal beschouwd en op den voorgrond geplaatst wierd" (1856: 117).

Dat Roorda de buigingsuitgangen als Fremdkörper beschouwt, hangt samen met zijn opvatting over de oorzaken van de taalverandering. De levende taal, de taal zoals die leeft in de mond van het volk, blijft wel, zo lang dit volk hetzelfde volk blijft, in zijn aard en grondvorm altijd dezelfde

taal (1858b: 2). Een volk verandert z'n taalvormen niet, "zoolang het hetzelfde volk blijft en niet door volksvermenging werkelijk een ander volk wordt" (1858b: 71). Voor het Nederlands is van zo'n volksvermenging geen sprake, en Roorda trok nu de conclusie dat ook reeds in de Middeleeuwen die verbuigingen aan de levende taal vreemd waren (1858a: 152). Natuurlijk lokte deze "ketterij" onmiddellijk scherpe kritiek uit, die Roorda in een tweede voordracht "uitvoerig weerlegde" (De Vooy 1970: 179-180).

Op Roorda's verhandeling van 18 juni 1855 had De Vries al in eerste instantie commentaar geleverd (De Vries 1856). In 1856 hield Roorda een vervolg op de eerste voordracht; De Vries en Brill moesten nu adviseren of deze voordracht zou worden opgenomen in de verhandelingen van de Academie. "Over de vraag of deze tweede voordracht verdiende vanwege de Academie gedrukt te worden, werd een zeer ongunstig rapport uitgebracht door de hoogleraren M. de Vries en Brill", noteert De Vooy (1924: 243)¹⁾. Ik citeer zijn kleurrijke parafrase van een deel van De Vries (1858):

Roorda's theorie - zei de eerste - "is de meest revolutionaire die ooit in dit vak is geopperd geworden". Daarmee "stort het geheele gebouw onzer grammatica ineen". Al wat Ten Kate, Huydecoper, Grimm hebben opgebouwd en geleerd, gaat reddeloos verloren. "De Nederlandsche taal wordt uit het organisch verband, waarin zij tot de andere Duitsche talen staat, losgerukt, en al wat zich in hare grammatica met duizend banden aan die andere talen vasthechtte, wordt plotseling verscheurd, om onze taal bijna geheel geïsoleerd achter te laten, en haar voor de toekomst eene geheel andere grammatica aan te wijzen, dan zij altijd gemeend had te bezitten" (De Vooy 1924: 243-244; cf. De Vooy 1970: 179-180).

De Vries rapporteerde op 12 januari 1857 (De Vries 1858; zie ook VMKAW 2 (1857): 264-273); Brill rapporteerde, eveneens afwijzend, op 16 februari 1857. Aangezien enkele leden zich niet met het voorstel konden verenigen, de verhandeling vanwege de Akademie uit te geven, verklaarde Roorda "zijne verhandeling terug te nemen, daar hij voornemens is, die in zijn eigen naam voor het algemeen verkrijgbaar te stellen" (VMKAW 2 (1857): 316). Zijn repliek op de kritiek van De Vries en Brill is overigens wel te vinden in de Verslagen en Mededelingen (3 (1858): 150-180 = Roorda 1858a). In 1858 verscheen zijn Verhandeling te Leeuwarden (= Roorda 1858b). In de

woorden van De Vooy: de Akademieleden schaarden zich aan de kant van De Vries en Brill; de verhandeling van Roorda werd de druk niet waardig gekeurd, als te "onwetenschappelijk" en, zo schrijft hij, "de polemieek raakte in de vergetelheid" (De Vooy 1970: 180; cf. De Vooy 1924: 244). Wat dat laatste betreft vergiste De Vooy zich echter (cf. 4.4.).

In zijn pleidooi voor de structurele voorrang van de gesproken boven de geschreven taal had Roorda zich beroepen op de Leidse oratie van De Vries, waarin aan de taalkundige als arbeidsveld de studie van de levende taal was toegewezen. De Vries, in die jaren bezig met de voorbereiding van wat later het WNT genoemd zou worden, toonde zich allerm minst ingenomen met Roorda's gedachtengang. Van de afwijzende reacties op Roorda's verhandeling zal ik aan de zijne de meeste aandacht besteden, echter niet om te treden in de details van de gedachtenwisseling over het al of niet bestaan van naamvallen in het Middelnederlands en van de toespitsing ervan in het kader van de spelling, waarbinnen De Vooy deze materie aan de orde stelde. In het kader van deze studie is het belangrijker, te bezien welke taalkundige opvattingen De Vries naar voren brengt. Dat Roorda's botsen met De Vries verder preludeert op jarenlange polemieken met diens rechterhand L.A. te Winkel ²⁾, zal hier buiten beschouwing blijven.

De oppositie van Brill zal ik evenmin afzonderlijk bespreken. Brill was volgens De Vooy (1924: 244n) "met zijn oppervlakkig betoog een gemakkelijke prooi voor de scherpzinnige en spotgrage tegenstander". Na zijn uitvoerige repliek aan het adres van De Vries kon Roorda de tegenwerpingen van Brill in vrij kort bestek afdoen (cf. 1858a: 175-180). Wat het hoofdpunt betreft namelijk, de deflexie, sloot Brill zich bij De Vries aan ³⁾. Daarom beperkte Roorda zich ertoe, enkele bladzijden lang de draak te steken met Brills gehechtheid aan "deftige", gecultiveerde taalvormen. Zo moet Brills "sentimenteel-poëtische beschouwing van het grammatisch geslacht" het ontgelden. In tegenstelling tot Roorda pleitte Brill voor het behoud van het onderscheid tussen het mannelijk en vrouwelijk geslacht van de woorden. De heer Brill, aldus Roorda, "zou het heel stootend vinden, indien men van de hand van een vrouw of meisje sprekende, daarvan het manlijk voornaamwoord hij zou willen gebruiken, zooals de gemeene spreektaal doet". Ik vraag me alleen af, zegt Roorda,

4.3.1.

hoe dan, als de mollige arm, de nette voet, de lieve mond of de boezem van een meisje of vrouw het onderwerp is, daarover gesproken wordt? Die woorden zijn toch volgens de woordenlijsten van het manlijk geslacht, al spreekt men ook van het liefste en zachtste meisje (Roorda 1858a: 177).

Zijn conclusie is dan ook: zolang de heer Brill zijn voorkeur houdt voor hetgeen in de schrijftaal aan de levende taal vreemd is, "zal hij het niet ligt met mij eens worden ..." (1858a: 180).

Inzake het standpunt van De Vries had Roorda zelf al opgemerkt:

Het verschil van gevoelen tusschen ons beiden is wezenlijk zoo heel groot niet. Over de hoofdzaak zijn wij het volkomen eens, namelijk dat die verbuigingsvormen waarvan hier spraak is, werkelijk nu aan de levende spreektaal vreemd zijn ... Alleen omtrent de verklaring van dit laatste verschijnsel verschillen wij van gevoelen (Roorda 1858a: 151-152).

Dat was ook de mening van De Vries, gelet op de brief die hij op 27 oktober 1858 aan Roorda schreef ter gelegenheid van het ontvangen van een exemplaar van de Verhandeling over Spreektaal en Schrijftaal (Roorda 1858b). Het is waar, zo schrijft hij aan Roorda,

bij het geheel verschillend standpunt, waarvan wij bij de beschouwing der taalgeschiedenis uitgaan, en bij de niet min verschillende methode, die wij bij het onderzoek gebruiken, is eene toenadering tusschen U en mij, wat het hoofdpunt betreft ... niet wel mogelijk; maar in de praktische vraag omtrent het gebruik dier vormen in de hedendaagsche taal kan tot zekere hoogte overeenstemming van resultaten bestaan, zij het ook uit verschillende beginsels. ⁴⁾

Wat was nu dat "geheel verschillende standpunt" waarvan De Vries bij zijn "beschouwing der taalgeschiedenis" was uitgegaan? In 4.2.3. heb ik er al zijdelings op gewezen, dat De Vries aanknoopte bij een toendertijd door sommige taalkundigen aangehangen visie op de ontwikkeling van de taal als een biologisch organisme. Aan die opmerking zal ik nu enige nadere uitwerking geven.

4.3.2. Taaltypologie en taalverandering4.3.2.1. De Vries

Aan het begrip "organisme" kan men twee aspecten onderscheiden die voor de negentiende-eeuwse taalkunde van belang zijn gebleken. Enerzijds kan het genealogisch-evolutieve, anderzijds het systematisch-functionele gezichtspunt op de voorgrond gesteld worden (Forsgren 1973: 100). Eerstgenoemde beschouwingswijze domineert in de door Schlegel, Rask, Bopp en Grimm gegrondveste historisch-vergelijkende taalwetenschap, de tweede staat voorop in de door Schmitthenner, Becker en anderen vertegenwoordigde logische grammatica. Tussen beide richtingen bestaat er volgens Becker (1829: ix) tot op zekere hoogte een tegenstelling. Voornaamste vertegenwoordiger van de overwegend systematisch-functionele beschouwingswijze was Wilhelm von Humboldt, die door Becker vaak wordt aangehaald en aan wie hij zijn Organism der Sprache (1827, 1841²) opdroeg.

"Die Sprachen sind als organische Naturkörper anzusehen, die nach bestimmten Gesetzen sich bilden, ein inneres Lebensprinzip in sich tragend sich entwickeln und nach und nach absterben". Louter metafoor is deze uitspraak van Bopp uit 1836 nauwelijks meer, veeleer het begin van een opvatting van taal als autonoom organisme (cf. Arens 1974,1: 179). De hypostasering van taal als autonoom organisme vindt een hoogtepunt, tevens eindpunt, in de door Schleicher uitgedragen opvattingen.

Die Sprachen sind Naturorganismen, die ohne vom Willen des Menschen bestimmbar zu sein, entstunden, nach bestimmten Gesetzen wuchsen und sich entwickelten und wiederum altern und absterben; auch ihnen ist jene Reihe von Erscheinungen eigen, die man unter dem Namen 'Leben' zu verstehen pflegt (Schleicher 1863: 88).

In de jaren vijftig blijkt ook De Vries zich op dit pad te bevinden. Zijn aansluiten bij het genealogisch-evolutieve standpunt komt duidelijk naar voren wanneer hij als beoordelaar moet optreden van de door Roorda in de Akademie voorgedragen verhandeling.

Zoals we gezien hebben, had De Vries zich methodologisch op de natuurwetenschappen georiënteerd. Voor zijn opvatting over taal had dit consequenties: de taalwetenschap was zoiets als de biologie. In de middel-

eeuwen was er geen taalkundig onderzoek; er bestond

geen onderzoek naar den aard en het wezen der taal: het
bloeiend natuurleven kende nog het ontleedmes niet
(1849: 12).

Woorden die in de taal zijn ingeslopen, noemt De Vries "parasietenplan-
ten" (1856: 173). De taal is een organisme; ze volgt geleidelijk een
"organischen gang" (1856: 172).

Taalkundig onderzoek heet bij De Vries: het natuurleven "het ontleed-
mes doen kennen" (1849: 12); de lexicograaf valt te vergelijken met de
anatom (1882: lxxi) en voor de modale linguïst is de taal "een cadaver
waarop hij waarnemingen doet" (Kluyver 1906a: 3). Kortom, de taalkundige
als een "botanicus" die "het bloeiend natuurleven" met "het ontleedmes"
doet kennismaken en de "parasietenplanten" uitwiedt: taalkunde als stu-
die van "taalplanten", zoals Multatuli later eens zou zeggen, daarmee
refererend aan het standpunt van August Schleicher; de taal quasi-
botanisch als een soort plantenrijk gedacht. Men kan De Vries' biologis-
tische opmerkingen in verband brengen met zijn uitspraken over taaltypo-
logie en taalverandering (1858: 18-20). Daarover het volgende.

Oudtijds, aldus De Vries, werden voorstellingen en begrippen enerzijds
en de betrekkingen tussen deze anderzijds, uitgedrukt door afzonderlijke,
meest monosyllabische woorden, eenvoudig naast elkaar te zetten. Dit is
de eerste en minst ontwikkelde taalklasse, de eerste historische periode,
de monosyllabische genoemd.

In een volgende fase kwamen de "hoofdwoorden" meer op de voorgrond en
verloren de "betrekkingswoorden" hun zelfstandigheid: "men begon de eer-
ste aan de laatste, hetzij vóór of achter, vast te lijmen en ze als in
het gevolg der hoofdwoorden te plaatsen". Dit is de tweede periode, de
agglutinerende taalklasse.

Vervolgens groeiden de betrekkingswoorden "innig" met het hoofdwoord
ineen: begrip en betrekking zijn tot een harmonisch geheel verbonden.
De betrekkingswoorden zijn taalvormen geworden. Deze klasse heet de
flecterende, "en daartoe behooren alle talen van den Indogermaanschen
stam" (1858: 19).

Dan brengt De Vries het organismebegrip naar voren. De taal maakt een
"noodwendige ontwikkeling" door (1853: 22).

In het organische leven is nergens stilstand. Eenmaal rimpelt de vroeger gelijke huid, en wordt het haar grijs. Zoo begint ook allengs in de taal eene periode van deflexie te volgen (1858: 19).

Deze deflexie ligt dus "in den aard der zaak", kan evenwel door externe factoren bevorderd worden. De taal doorloopt alle tijdperken van bloei en verval, stelt De Vries (1855-1856: 261); hij kan dan ook spreken van "natuurlijke deflexie" (1858: 20) ⁵⁾.

Flexie is de formele schoonheid der taal, de "eigenaardige vorm der bloeiende jeugd, van het poëtisch tijdperk van beschaafde volkeren" (1858: 19). ⁶⁾ Van de formele schoonheid der jeugd is er een overgang naar de intellectuele ontwikkeling van rijpere jaren (1862: 149). De "bloem der poëzij" verwelkt, het verstand krijgt de overhand boven schoonheidsgevoel: "Voor uiterlijk schoon begint innerlijke waardij te gelden" (1858: 19). ⁷⁾

Deze ontwikkeling vindt haar neerslag in de taalvormen: de woordschikking wordt vaster, de vormen treden op de achtergrond; "door ouderdom al minder sprekend geworden" zijn ze niet meer voldoende "voor de krachtige voordragt eener heldere redenering".

Men kiest dus nieuwe, sterker sprekende hulpmiddelen, voorzetsels en hulpwerkwoorden; de declinatie en conjugatie neemt af en begint ouderwetsch te klinken (1858: 20).

De volle en krachtige uitgangen, de vormen van verbuiging en vervoeging ... verstomden en vielen weg. Nieuwe, sprekender en verstandelijker hulpmiddelen rezen op, om het geleden verlies te vergoeden. Zoo ging de deflexie met eene geheele hervorming gepaard (1862: 149).

"Dies ist das Absteigen von leiblicher Vollkommenheit, das Aufstiegen zu geistiger Vollkommenheit, das Jacob Grimm so früh beobachtete", schreef Scherer in 1875 (Scherer 1875: 184). En De Vries noteert zelf, dat dit proces van deflexie door Grimm zo "uitstekend in het licht gesteld" was (1858: 19). Dat De Vries aan deze Duitse grootmeester veel te danken heeft, is genoegzaam bekend (Karsten 1949: passim).

4.3.2.1.

Ik vat kort samen. De Vries gebruikt een indeling in drie taalklassen (monosyllabisch, agglutinerend en flecterend). Hij interpreteert deze classificatie in evolutieve zin, wat wil zeggen dat hij de drie klassen beschouwt als stadia in een ontwikkelingsproces. Voor hem is het meest wezenlijke aan taal, dat ze voortdurend verandert. Die veranderlijkheid ligt in haar wezen besloten; met andere woorden: de taal verandert uit zichzelf, al kunnen externe factoren het veranderingsproces beïnvloeden. Later zou De Vries het zo formuleren: de "volksspraak", d.w.z. de ongecultiveerde spreektaal, is "onafhankelijk van den menschelijken wil, naar vaste en onveranderlijke wetten" gegroeid en geworden (1882: lxxix). Kortom, de taal als een zich zelfstandig ontwikkelend organisme.

4.3.2.2. Roorda

Aan het slot van zijn kritiek maakte De Vries aan Roorda het verwijt van gebrek aan voorbereidende studie. Maar dat verwijt kon Roorda in zijn antwoord terugkaatsen. "In zijn anti-critiek tegen De Vries en Brill verweet hij dezen zeer scherp, dat zij in hun taalbegrip ver achter waren: heel dat idee van een levend organisme, dat onderworpen is aan opkomst en verval, is uit de tijd; zij hadden Steinthal's en Heyse's boeken over algemeene taalwetenschap eens moeten lezen", vat Wille (1935: 33) samen. Inderdaad keerde Roorda zich in zijn repliek scherp tegen de door De Vries uitgedragen "algemeene linguïstische theorie" volgens welke

de menschlijke taal een levend organisme (is), een natuurproduct, dat een natuurlijk organisch levensproces doorloopt, en dus zijn tijdperken van kindschheid, van jeugd, van manlijke leeftijd en van verkwijnenden ouderdom heeft; zoodat de zoogenaamde deflexie, of het mettertijd verminderen van het gebruik van verbuigingsvormen, zooals men dat in de geschiedenis van de Indogermaansche talen in het algemeen, en van de Germaansche taalstam in het bijzonder, kan waarnemen, te beschouwen zou zijn als een gevolg van veroudering, van verkwijning en afslijting (Roorda 1858b: 70; cf. 1858a: 157).

"Mijnheeren!", roept Roorda zijn hoorders toe, "tot handhaving van de eer der Nederlandsche taalwetenschap moet ik het z66, zon-

der omwindsels en verbloeming, uitspreken: die geheele theorie behoort tot een beperkt standpunt van de taalwetenschap of Linguistiek, en is niets anders dan een uitvloeisel van geheel verkeerde taalbegrippen, die ik nu, in 1857, wel als verouderd gemeend had te mogen beschouwen" (1858a: 155). En hij vervolgt:

Indien de Heer DE VRIES bekend geweest was met de vorderingen die de Linguistiek of taalwetenschap gemaakt heeft na het beroemde reeds vóór twintig jaren verschenene werk van WILHELM VON HUMBOLDT Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues; hij zou die theorie al lang hebben laten varen, en mij ten minste niet als een revolutionair beschouwd hebben, omdat ik stellingen heb durven uiten, daar die theorie door omvergeworpen zou worden. Och ! de revolutie had reeds lang in de wetenschap plaats gehad : de Heer DE VRIES had er maar niets van vernomen (1858a: 156; cf. 1858b: 70).

Roorda keert zich krachtig tegen een natuurwetenschappelijke interpretatie van het organismebegrip, tegen "dit valsche begrip van taal" (1858b: 70n). Had De Vries Steinthals Grammatik, Logik und Psychologie (1855) bestudeerd, "hij zou met dat begrip van taal hier in deze Akademie niet voor den dag hebben durven komen".

Teregt mogt STEINTHAL (bl. 379) van het woord organisme of organisch, van de taal gebezigd, zeggen: "Dies Wort hat seine Epoche ausgelebt" (1858a: 157; cf. 1858b: 70n).

"Die Sprache ist kein selbständiger, durch sich selbst lebender Organismus": ook deze uitspraak van Heyse (1856: 223) houdt hij aan De Vries voor (1858a: 158; 1858b: 70).

Met zijn kritiek op het natuurwetenschappelijk organismebegrip participeert Roorda overigens in een discussie die nog ruim een halve eeuw zal voortduren. Vóór hem had de Deen Madvig dit soort opvattingen van de Duitse school gehekeld, na hem zouden Franse taalkundigen als Bréal en Paris deze theorie bestrijden. En in hun voetspoor treedt ook Ferdinand de Saussure. Hij wijst de gedachte van de hand dat de taal "est une chose tout à fait extra-humaine, et en soi organisé, comme serait une végétation parasite ..." (CLG/E: 169).

"La langue naît, croît, dépérit et meurt comme tout être organisé". Cette phrase est absolument typique de la conception si répandue qu'on s'épuise à combattre, et qui a mené directement à faire de la linguistique une science naturelle. Non, la langue n'est pas un organisme, elle n'est pas une végétation qui existe indépendante de l'homme, elle n'a pas une vie à elle entraînant une naissance et une mort (CLG/E,N: 7a) ⁸⁾.

Over De Vries' taaltypologie merkt Roorda op:

Ik zal hier maar niet spreken over die hoogst gebrekkige en onvolledige classificatie van de talen naar de verschillende standpunten, of, zoals De Heer DE VRIES het noemt, periodes van ontwikkeling, in monosyllabische, agglutinerende en flecterende talen: vrij wat beters kan men daarover lezen bij STEINTHAL, in zijn verhandeling Die Classification der Sprachen dargestellt als Entwicklung der Sprachidee (Berlin, 1850) en in HEYSES System der Sprachwissenschaft (Berlin, 1856), §98-104 (1858a: 157).

De classificatie van Steinthal is inderdaad duidelijk anders. Een indeling van talen gebaseerd op hun uitwendige structuur (isolerend, agglutinerend en flecterend) is verre van volmaakt, moet Schrijnen (1905: 40) later toegeven; een classificatie van talen, "steunende op begripsvertolking", zou eigenlijk "veel redelijker" zijn. "Eene proeve van zulk eene klassifikatie geeft Steinthal (Die Classification der Sprachen, bl. 82). Maar de tabel is te vaag, te subjectief en strookt niet met de gegevens der hedendaagsche taalwetenschap" (Schrijnen 1905: 40n). Daarom geeft Schrijnen anno 1905 nog steeds de voorkeur aan de "trop fameuse classification" (Meillet) in drieën. Steinthals tabel van "das System der Sprachen als die Entwicklung der Sprachidee" (1850: 82) kon hem niet bekoren, maar voor Roorda was het beter dan hetgeen De Vries aan classificatie naar voren had gebracht ⁹⁾.

Roorda merkt bovendien nog op, dat het ook verkeerd is zich flexie voor te stellen als een hogere ontwikkeling van agglutinatie. De flexie zoals Roorda die ziet "vindt men zoowel in talen die op een lager standpunt van logische ontwikkeling staan, als in hooger ontwikkelde" (1858b: 71n).

Roorda had betoogd dat allerlei buigingsvormen geen archaïsmen waren, maar insluipsels uit het Duits. Hij kwam tot die conclusie op grond van een analyse van talrijke Middelnederlandse en zeventiende-eeuwse teksten, waarin hij tal van onverbogen vormen en tegenstrijdigheden aantrof. Over deze analyse kunnen we kort zijn: door ook de oudste middeleeuwse buiging toe te schrijven aan Hoogduitse invloed, ging Roorda te ver, erkent De Vooys (1924: 243). Ook een bewonderaar als Van den Bosch distantieert zich op dit punt van Roorda: diens taalhistorische argumenten berusten op "vergissingen" (Van den Bosch 1893: 41n).

Doordat Roorda op het vlak van de taalfeiten zijn hand overspeelde, is in de literatuur de aandacht voor de theoretische onderbouwing van zijn standpunt niet erg groot geweest. De gegevens die Roorda aanvoerde, kon De Vries binnen het kader van zijn eigen theorie verklaren als elementen behorend tot een stadium van deflexie, terwijl Roorda ze als germanismen beschouwde. Hoe kwam Roorda tot dat standpunt?

Wille geeft dat als volgt aan: "waar hij [sc. Roorda] van oorzaken van taalverandering zich nog niets anders kon voorstellen dan verbastering door vreemden invloed, had hij de vaste meening opgevat, dat de grammaticale vormen in de spreektaal van een land of gewest heel weinig veranderen, maar eeuw uit eeuw in dezelfde blijven" (Wille 1935: 33). Hij baseert zich hierbij op de definitie die Roorda van taal geeft: de taal is een natuurprodukt en wel

een door een natuurlijk instinct gevormd product van de mensch als redelijk, met spraak- en denk-vermogen begaafd wezen, daar ieder volk zijn geest op een bijzondere wijze in uit en uitdrukt, en daar het een orgaan voor zijn denken in heeft, - in de taalvormen, dat is in de vormen van de woorden en zinnen, zijn bijzondere denkvormen, die het niet verandert, zoolang het hetzelfde volk blijft en niet door volksvermenging werkelijk een ander volk wordt (1858b: 71; in orig. gespat.).

Over dat instinct merkt Roorda op, dat het vast en regelmatig werkt, "even als alle instinct en als alle natuurwetten" (1858b: 16). Dit wijst op het feit dat een moedertaalspreker spontaan op juiste en samenhangende manier de regels van de grammatica toepast. Wanneer men zeer bewust zijn taal hanteert, zoals bij het schrijven, kan men van die regels af-

wijken (cf. Roorda 1858b: 16).

Ter verduidelijking het volgende. De taal blijft weliswaar altijd dezelfde, aldus Roorda, maar verandert, onmerkbaar voor het oog, toch steeds van tijd tot tijd, neemt nieuwe stof in zich op en schept zich voor oude, onbruikbaar, d.i. onverstaanbaar geworden, vormen, nieuwe vormen. Met de ontwikkeling van de geest van het volk blijft de taal zich gedurig ontwikkelen. Onbruikbaar geworden woorden en wijzen van uitdrukking worden als dode elementen uitgeworpen. De ontwikkeling van de schrijftaal, die nu eenmaal behoudender is dan de spreektaal, gaat langzamer dan die van de spreektaal. Daarom bevat de schrijftaal nog een aantal elementen die uit de spreektaal reeds lang zijn verwijderd.

Het verschil in ontwikkeling tussen schrijf- en spreektaal mag niet te groot worden. Als het aantal dode elementen in de schrijftaal te groot wordt, wordt die schrijftaal tot een dode taal. Daarom kan Roorda Heyse bijvallen waar deze zegt: "Die Schriftsprache muss sich vor Fremdheiten zu wahren suchen. Sie muss sich ferner immer von neuem aus der Volkssprache regeneriren" (Heyse 1856: 230). De taal ontwikkelt zich dus wél, maar blijft in "aard en grondvorm" altijd dezelfde taal (Roorda 1858b: 2).

Ik geef Roorda's gedachten hieronder enigszins schematisch weer.

- (i) Terstond bij de eerste vestiging van een taal wijst het taalinstinct aan de grammatische wijzen en vormen elk een eigen functie toe (1858b: 21).
- (ii) Het gebruik van de taalvormen wordt in de spreektaal bestuurd door het instinct. Dat taalinstinct werkt vast en regelmatig (1858b: 16).
- (iii) Daarom worden de grammatische vormen van elke taal die als moedertaal fungeert zo nauwkeurig in acht genomen dat de geringste afwijking al de vreemdeling verradt (1858b: 15).
- (iv) De vormen van een eenmaal gevestigde taal zijn dus vast, zodat ze eeuw uit eeuw in dezelfde blijven (1858b: 20).
- (v) Door bepaalde vormen en uitgangen worden de logische betrekkingen en onderscheidingen "beteekend" (1858b: 18).
- (vi) Die vormen en uitgangen kunnen slechts dan verloren gaan, als het "gevoel" op die logische betrekkingen en onderscheidingen verloren is gegaan (ib.).
- (vii) Een volk kan zijn taalvormen, "daar het zijn denkvormen aan heeft" en waarin het van dag tot dag en van avond tot avond in spreekt

en denkt, niet veranderen zonder dat het gedeeltelijk een ander volk wordt. Zo verloor het Latijn de buigingen niet langzamerhand en mettertijd, maar door de vermenging van de Italiaanse bevolking met de binnengevallen Vandalen en Goten (1858b: 72). Een levende taal kan niet uit zichzelf, zonder invloed van vreemden, het gebruik van haar grammatische vormen veronachtzamen, zodat zij 'met der tijd geheel verloren zouden kunnen gaan; dat laat zich uit het begrip van de aard en de natuur van een levende taal niet begrijpen: dat is met een juist en gezond begrip van taal ... lijn-regt in strijd' (1858b: 20).

(viii) Zolang een volk hetzelfde volk blijft, blijft de levende taal in aard en grondvorm ongewijzigd (1858b: 2).

Samengevat: de identiteit van de taal blijft behouden zolang het volk dat die taal spreekt, z'n identiteit bewaart ¹⁰⁾. Volgens Roorda ging dat voor het Nederlands op. Geleid door dat inzicht kon Roorda, toen hij waarnam dat de contemporaine spreektaal talrijke vormen niet kende, die wel in de schrijftaal voorkwamen en dat ook in oudere geschriften al tegen de regels van de spraakkunst werd gezondigd, de conclusie trekken:

... de spreektaal, de werkelijk levende taal, zooals men die sprak, moet reeds in de oudste tijden, waaruit wij nog geschriften bezitten, over het algemeen dezelfde taalvormen en taalregels gehad hebben, als nu nog tegenwoordig (1858b: 138).

Zo laten zijn vereenvoudigingsvoorstellen zich lezen als een pleidooi voor een terugkeer naar de oorspronkelijke situatie.

De nauwe relatie die zoals uit het bovenstaande blijkt, gelegd wordt tussen een volk en zijn taal, wordt verantwoord met behulp van het begrip "volksgeest": de taal is het levend natuurprodukt van de geest van een volk; in de taal manifesteert zich de geest van ieder volk op eigen wijze. Het is dit - niet verder geëxpliciteerde concept - van de "volksgeest" dat Roorda als verklarend principe dient zowel wanneer het gaat om taalverschillen: ieder volk uit zijn geest op bijzondere wijze, als ook wanneer het gaat om (gebrek aan) taalverandering: de taal verandert slechts met het volk. Iedere taal is - vanaf den beginne - adequate expressie van de volksgeest. Met de ontwikkeling van de volksgeest blijft

4.3.2.2.

ook de taal permanent in ontwikkeling. De taal verandert dus wel, maar bepaalde vormen die nu juist karakteristiek zijn voor de volksgeest, blijven onaangetast. Ze veranderen slechts dan, wanneer de volksgeest verandert, d.w.z. wanneer het volk een ander volk wordt.

Ik rond hier voorlopig af. Roorda spreekt zijn voorkeur uit voor de classificatie van talen zoals die bij Steinthal te vinden is. Taal is niet iets zelfstandigs, een op zichzelf staande grootheid, maar is expressie van de "volksgeest". "Es kann nichts in der Sprache sein, was nicht in dem Volksgeist seinen Grund hätte", zegt Heyse (1856: 232). Taalverandering is geen autonoom proces, maar kan zich slechts dan voordoen wanneer de volksgeest verandert en het volk dat de taal spreekt, een ander volk wordt. Daarom ligt deflexie geenszins "in den aard der zaak", zoals De Vries had beweerd. Op de hoogte van de uitkomsten van enkele tientallen jaren succesvol taalkundig-historisch onderzoek is Roorda wel de laatste om te beweren, dat taal aan geen enkele verandering onderhevig is. Maar "in zijn aard en grondvorm" blijft een taal altijd dezelfde. "Aard en grondvorm": dat is waarvoor men in de achttiende eeuw de uitdrukking "genie van de taal" gebruikt zou hebben ¹¹⁾.

4.3.3. Korte nabeschuiving

De verbuigingsvormen waarover de discussie ging, zijn vreemd aan de levende taal, daarover zijn we het wel eens, meende Roorda. En De Vries merkte op, dat wat de hedendaagse praktijk betreft, "tot zeker hoogte" overeenstemming kon bestaan. Waar het in het debat in wezen om ging, was de vraag naar de verklaring van het ontbreken van die vormen in het Nederlands zoals dat in de negentiende eeuw gesproken werd. De Vries zag een en ander als gevolg van een proces van deflexie. In zijn uiteenzettingen legde hij de nadruk op wat bij Schönfeld heet "het innerlijke ontwikkelingsproces, eigen aan iedere taal" (Van Loey 1964: xxi). Bij Roorda wordt het ontbreken van die taalvormen beschouwd als een prolongatie van de oorspronkelijke situatie. Wat er aan vormen aanwezig is, kan niets anders zijn dan gevolg van taalregulering in de zeventiende eeuw, naar het voorbeeld van het Duits. Taalverandering is geen autonoom proces, maar geheel en al afhankelijk van verandering in de geest van het volk, laten we zeggen van externe factoren.

4.4. STANDPUNTEN EN GETUIGENISSEN

*"Roorda's Spreek en schrijftaal is een
vreemd boek."*

*C.J. van Assen aan Groen van Prinsterer,
december 1858 1).*

De polemiek tussen Roorda enerzijds en De Vries en Brill anderzijds "raakte in vergetelheid", aldus De Voofs. "Het gezag van de schrijftaalgrammatica, als de enig gangbare, bleef ook in de school van De Vries voorlopig onaangetast" (De Voofs 1970: 180). Op de opmerking dat de polemiek in vergetelheid raakte, is dunkt me wel af te dingen. De gedachten van Roorda zijn niet pas weer door de mannen van Taal en Letteren opgenomen, maar ze zijn ook in de jaren zestig en zeventig onder de aandacht geweest. Eerder al werd Roorda's pleidooi in de beschouwing betrokken bij het opkomend dialectonderzoek, een terrein waarop men enkele jaren tevoren met een wat meer gecentraliseerde aanpak was begonnen.

Mede geïnspireerd door het verschijnen van de tweede druk van K. Bernhardt's Sprachkarte von Deutschland (1849), hoewel "in vele opzichten gebrekkig" bevonden, had de algemene vergadering van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde in juni 1852 "met eene zeer groote meerderheid van stemmen" besloten een prijsvraag uit te schrijven van de volgende strekking:

Eene Spraakkaart van het Nederlandsch, waarop de grenzen zijn aangeduid der verschillende dialecten; met een' bijgevoegden tekst, waarin het aangewezen spraakverschil taalkundig wordt uiteengezet.

Tot de beoordelaars behoorden M. de Vries en J.H. Halbertsma. Antwoorden moesten voor 31 december 1853 binnen zijn en bij bekroning werd een gouden penning of een bedrag van honderdvijftig gulden in het vooruitzicht ge-

steld.

Het viel te prijzen dat een instelling als de Maatschappij aanspoorde tot het bestuderen van dialecten, maar het hanteren van een instituut als de prijsvraag getuigde toch wel van onderschatting van het werk. In 1857 moest dan ook worden vastgesteld dat de prijsvraag was mislukt. In de jaarvergadering van de Commissie voor Taal- en Letterkunde betreurde De Vries, voorzitter van deze commissie, dit feit ten zeerste, "daar wij op dit punt bij onze naburen achterlijk zijn".

De voornaamste grond van zijn ongenoegen was hierin gelegen, dat hoe langer gewacht werd met het onderzoeken van de Nederlandse dialecten, des te moeilijker zo'n onderzoek worden zou: "immers bij de dagelijkse inniger wordende vermenging der rassen en toenemend verkeer en beschaving slijten die vormen geheel uit of verliezen hun kenmerkend karakter". Eén van de andere redenen "die ons nopen de handen aan dit werk te slaan", was volgens de Handelingen deze:

Sedert namelijk Prof. ROORDA in de Kon. Academie het vreemde plan heeft geopperd om verscheidene thans in de schrijftaal aangenomen en geijkte vormen te laten varen en hiervoor andere in de plaats te stellen aan de spreektaal ontleend, is natuurlijk de aandacht meer op deze laatste en hare dialektische eigenaardigheden gevestigd ²⁾.

Ongelijk had De Vries niet; in Roorda's Verhandeling van 1858 komen ook talrijke dialectkwetsies aan de orde. In de Commissie werd nu het voorstel gedaan om een schriftelijke enquête te organiseren, maar gezien de "aanmerkelijke kosten en last onafscheidelijk van een briefwisseling op zoo groot eene schaal" werd het niet aangenomen. De Vries' leerling H. Kern wist in 1879 pas zo'n enquête te organiseren, overigens zonder concrete resultaten ³⁾. Voor de gedeeltelijke afronding van zijn initiatief werd de hulp ingeroepen van een andere oud-leerling van De Vries, te weten Jan te Winkel (zie 5.1.2.).

Bij het verschijnen van zijn Verhandeling deed Roorda, zoals zijn gewoonte was, aan diverse personen een presentexemplaar toekomen. Uit de reacties die we kennen, blijkt dat dit gebaar op prijs werd gesteld. Vanuit Leiden schrijft De Vries daags na het ontvangen van zijn exemplaar:

Ik haast mij, U voor dit aangenaam blijk van vriendschappelijke welwillendheid mijn opregten dank te betuigen. De gezette lezing en overweging van dezen Uwen nieuwen arbeid zal mij eerstdaags bezig houden, en ik behoef U wel niet te zeggen, dat het onderwerp mij de hoogste belangstelling inboezemt, als inderdaad de fundamenteën onzer geheele grammatica behandelende.

Over het hoofdpunt zullen we het wel niet eens worden, maar voor de praktijk van het dagelijks taalgebruik lijkt toenadering niet uitgesloten. Hoe dit ook zij, vervolgt De Vries:

In allen gevalle acht ik het onderzoek eene ernstige aandacht overwaardig, en dank U bij herhaling voor Uwe heusche toezending, die mij in staat stelt aanstonds van Uwe nadere beschouwing kennis te nemen ⁴⁾.

Bij Brill is er evenmin sprake van rancuneuze toon. Op negen november 1858 reageert hij vanuit Zutphen als volgt:

Het is met bijzonder erkentelijkheid, dat ik Uwe Verhand. over - Spreekt. schrijft. ontvangen heb. Immers is het een tegenstander, dien gij in mij met dit bewijs Uwer beleefdheid begiftigt. Een tegenstander ... Ja, maar die zich vrij kent van de schuld, dat hij u ooit op eene min gepaste wijze zijne bedenkingen zou hebben voorgehouden. Zoo wensch ik u van harte geluk met de voltooiing van deze eindbewerking uwer beschouwingen en onderzoekingen. Ik hoop, dat onze moedertaal er voordeel van trekke. In allen gevalle zal iedereen met mij den belangeloozen ijver en de bijzondere bekwaamheid, die gij aan de studie onzer taal hebt gewijd op den verdienden prijs stellen ⁵⁾.

Het Akademielid Jacob van Lennep, die het met de eerste voordracht van Roorda oneens was geweest, schrijft vanuit Amsterdam:

Hartelijk dank, waarde Vriend, voor uw Verhandeling, die, naar 't mij voorkomt, ook den hardnekkigsten vechter der genitieven en konjunktieven moet overtuigen. Jammer maar en eeuwig te betreuren, dat nu wij eenmaal

spelling en grammaire hebben van Staatswege, de Staat er zich verder niet meê bemoeien wil, en onze schoolmeesters alzoowel bij den ouden sleur zullen moeten blijven. Wat zou er anders bij het onderwijs een tijd gewonnen worden, die nu nutteloos verspild wordt met het inpompen van taalregels en flexies aan kinderen, die er niks van begrijpen, omdat zij van die genitieven en konjunctieven evenmin in het dagelijks onderhoud iets merken als van de dezelven.

Eén ernstig bezwaar ziet Van Lennep:

Het is niet te ontkennen, dat zoo men uw stelsel in praktijk bracht, de poëzy veel van haar zwier zou missen en de werken van onze poëten voor velen onverstaanbaar zouden worden. Hiertegen dient gij nog een middel aan de hand te doen; want wij moeten niet tot het ongelukkige uiterste raken, dat wij de taal van Vondel en Bilderdijk als wan- taal veroordeelen ⁶⁾.

Van de Utrechtse filosoof C.W. Opzoomer krijgt Roorda duidelijke bijval. Ik geloof, schrijft Opzoomer,

dat uw boek, wat dan ook de uitkomst mag zijn van de historische studie onzer taal, veel nut zal stichten. Niet alleen omdat het tot nieuwe onderzoekingen zal opwekken en tot denken dwingen moet, daar het vaststaande meeningen zoo onmeedoogend durft aanpakken, maar vooral ook omdat het ons geschrijf zal helpen bevrijden van zoo veel walgelijke onnatuurlijkheid. Het is meestal om er over te jammeren, als men iemand iets hoort voorlezen. Waren de voorlezers altijd verstandige en natuurlijke lui, die al staat er mijnen dank toch mijn uitspreken, men zou het nog zonder schrik kunnen aanzien, dat zich de schrijftaal zoo ver verwijdert van de spreektaal. Maar nu bijna iedereen platweg leest net zoo als er staat, nu hoort men de jammerlijkste en stijfste voorlezingen, waaraan alleen een eind te maken is, door op zijn Copernieksch of Kantsch de zaak volkomen om te keeren, en, daar men pleegt te lezen zooals geschreven staat, voortaan te gaan schrijven, zooals gesproken wordt.

Zijn probleem is van andere aard dan dat Van Lennep:

De vraag is maar: tot hoever zullen we gaan? Daarin is uw moed grooter dan de mijne. En zal men, om aan het beginsel trouw te blijven, niet nog verder moeten gaan dan gij het doet?

Zijn mening wat relativerend sluit hij af:

Verschoon dit geschrijf van iemand die sinds lang weinig meer aan taalstudie heeft gedaan, en wees verzekerd van de oprechte hoogachting

van Uw dienstw.
Opzoemer. 7)

De beschouwingen van Roorda gaven ook aanleiding tot publieke reacties. Aan een aantal daarvan zal ik nu enige aandacht besteden.

Delft. Naar aanleiding van Roorda's voordracht nam Dr. J. Pijnappel Gz. (1822-1901), evenals Roorda verbonden aan de Delftse Akademie, in november 1855 de pen op tegen zijn leermeester en collega. In zijn Spreektaal en Schrijftaal verwerpt hij de door Roorda voorgestelde afschaffing van de door deze zo genoemde Latijnachtige germanismen. Volgens Pijnappel zijn deze vormen beslist niet onhollands; ze leven wel degelijk in de spreektaal. Als ze al uit de schrijftaal afkomstig zijn en in de spreektaal weinig gebruikt worden, "Zou het voordeel wezen voor de schrijftaal, wanneer men deze even vormloos ging maken als de spreektaal?" (Pijnappel 1855: 13).

Aan het slot van zijn betoog raakt hij ook nog aan een ander onderwerp, namelijk de logische analyse. Een boek als Roorda's Over de deelen der rede hoort zijns inziens thuis op de boekenplanken der geleerden en niet op de schoolbanken. De stem der beproefde voorzichtigheid laat zich gelden (De Vos 1939: 97), wanneer hij opmerkt dat het onderwijs der jeugd gegrond moet zijn "op de resultaten der wetenschap, niet op die van een enkel genie, hoe verheven ook, voor dat de ondervinding daarover haar goedkeurend oordeel heeft uitgesproken" (Pijnappel 1855: 16).

Deze opmerkingen lokten Roorda's discipel G. van Wieringhen Borski uit tot het vervaardigen van een verweerschrift. Roorda's inzichten zijn voor Van Wieringhen Borski altijd een rijke bron van inspiratie geweest. Vanaf

1835 was Van Wieringhen Borski (1800-1869) rector van de Latijnse school te Delft. Naast dit rectoraat vervulde hij in de periode 1845-1864 de functie van leraar in de Nederlandse stijl en letterkunde aan de Koninklijke Akademie tot opleiding van burgerlijke ingenieurs te Delft. In zijn geschrift Het grondig taalonderwijs verdedigd tegen Dr. J. Pijnappel van de Delftsche Akademie (Delft 1855) past hij eerst de beproefde tactiek toe, te laten zien dat Pijnappel zelf zondigt tegen de door hem verdedigde taalregels, om vervolgens een pleidooi te houden voor de door Roorda voorgestelde invoering van de "levende taal", ook in grammaticis. Hij neemt tevens de gelegenheid te baat "om den door Roorda gebruikten term 'grondig Taalonderwijs' als een stormvlag te zwaaien, en om bovenarms op de verguizers van zijn aangeboden logische analyse te vallen", aldus De Vos (1939: 98). Zijn trouw aan Roorda kwam hem te staan op een vernietigende aanval van de zijde van L.A. te Winkel. Maar die discussie over de "logische analyse" (cf. De Vos 1939: 94-99) is thans niet relevant; ik laat die kwestie voorlopig rusten.

Beets. In januari 1857 hield Nicolaas Beets een voorlezing in het Utrechts leesmusem met de titel "Gesprek met Querulus over de behartiging der moedertaal". Querulus is een neef "van den u misschien niet ten eenemale onbekenden NURKS, den neef van HILDEBRAND" (Beets 1858: 3). Deze Querulus nu klaagt erover, dat het Nederlandse volk "eene slecht onderwezene natie" is. In wetenschappelijkheid houden we onze burens wel bij, maar "er is ééne zaak, waarin wy kennelijk by hen achterstaan, en in welke goed te huis te zijn, naar mijn eenvoudig verstand, een eerste vereischte is van eene wel onderwezene natie ... Om kort te gaan: wie, in hoogere of lagere standen, kent zoo als het behoort zijne Moedertaal?"

Het gesprek komt op de volgens de ik-figuur "slecht bezoldigde en te weinig geëerde onderwijzers". Querulus zegt dan:

Terwijl de meesten dezer heeren het zich nog tot ideaal stellen de spreektaal naar de schrijftaal te herscheppen, stelt professor ROORDA in de Academie van Wetenschappen voor, de schrijftaal naar de spreektaal te wijzigen, en, om te beginnen, een aantal, naar zijn inzicht gants wil-lekeurige, regels buiten werking te stellen (Beets 1858: 23).

Gevraagd naar zijn mening daarover vervolgt deze neef van Nurks met te stellen dat hij elke poging toejuicht, "die de strekking heeft om in spreken beiden en schrijven alle stijfheid, en houterigheid, (het woord is van den heer ROORDA) te bestrijden. De beslissing der wetenschappelijke, taalhistorische vraagpunten, die in zijne verhandeling liggen opgesloten, laat ik met vol vertrouwen aan de heeren der Academie over" (Beets 1858: 23).

Een wederkerige beïnvloeding van spreek- en schrijftaal is toe te juichen, want de "vrucht der beschaving mag volstrekt niet beschadigd worden door dat wegnemen van min of meer willekeurige staketsels". Het tegenovergestelde zal ook wel niet liggen in het denkbeeld van Roorda, meent Querulus, maar

ik houd mijn hart vast, over het misbruik, hetwelk onze
honderd en één schrijvers van den tweeden en derden rang
er van maken zullen, wanneer dat denkbeeld opneemt ...
(Beets 1858: 23).

Niettegenstaande deze aarzeling blijft Beets positief gestemd wat betreft de invloed van de spreektaal, zoals moge blijken uit een stuk van tien jaar later. Ik doel op zijn Gentse lezing "Over de beteekenis van ongeletterden voor de letterkunde" uit 1867. Onder "ongeleterden" verstaat hij dan het niet schrijvend deel der natie. In de ogen van deze predikant is "HET VOLK (d.i. niet dan het geheele volk) ... gansch de taal" (Beets 1869: 46). Daarom geeft hij aan de letterkundige het welgemeend advies bij de gewone man te rade te gaan:

Het is bij de ongeletterde menigte, dat de taal de natuurlijke uit[d]rukking blijft van den denkvorm; dat zij haar eigen leven blijft leven, en zich naar hare eigene aangeborene wetten ontwikkelt. De ongeletterde menigte zal duizendvoudig tegen een zeker deel der grammatica (het conventionele) zondigen, maar zelden tegen het gezond verstand. De ongeletterde menigte is de "spraakmakende gemeente" en verdient het te wezen (Beets 1869: 48).⁸⁾

De letterkundige zoekt in "een dagelijksch bad in de volkstaal, zooals die gesproken wordt", zijn kracht voor de worsteling tegen de invloeden van elke vreemde taal die hij kent, leest of bewondert. Beets heeft het

over de "schadelijke terugwerking van het gedrukte op het gesprokene woord", nu wel "verzevendubbeld" door de invloed van de krant; over de "Boekentaal, die de Moedertaal doet ontaarden en vergeten"; en over "auteurs, die schreven gelijk men niet sprak". En als hij opmerkt, dat het volk zich maar weinig bekreunt om de geslachtslijsten, "waarschijnlijk omdat zij zich te weinig bekreund hebben om het volk" (Beets 1869: 55), dan is het te begrijpen dat weer jaren later J.H. van den Bosch er op kan wijzen, hoe zijn eigen moedertaalconceptie in principe aanwezig is bij Nicolaas Beets. Van den Bosch, die Taco Roorda tot voorloper uitriep, zet "de taalopvatting van Beets voort gesteund door de taalwetenschap", aldus De Vos (1939: 220).

Van Lennep. De kwestie van de taalkundige geslachten werd in die dagen merkbaar als knelpunt ervaren. Zo wijst W.W. van Lennep in een bijdrage aan De Taalgids van 1860 op de problemen die alle Nederlanders, van hoog tot laag, hebben met de geslachtsregels. Daarmee doelt hij op het gebruik van het pronomen hij waar de schrijftaal een zij verwacht (Van Lennep 1860: 198), een problematiek ook door Roorda aangeroerd. De spreektaal heeft wél vaste regels en een waar gevoel voor de geslachten, meent de auteur; elke eenvoudige boer kan het bewijs daarvoor leveren (cf. Roorda 1858b: 14-15). De regels die de spraakkunsten hieromtrent geven zijn allerm minst eenvoudig; op enkele uitzonderingen na doorkruisen ze elkaar, zonder dat men weet waarom. Van Lennep pleit om die reden voor een verandering, die door de geleerden voorbereid zou kunnen worden.

Prof. ROORDA heeft de beschaafde uitspraak geheel tot norm genomen en zóó, een consequent systeem voorgesteld, dat echter noch zijn discipelen, aanstaande ambtenaren, noch eenig onderwijzer hier in 't land volgen kan. Is er niet een middelweg? (Van Lennep 1860: 200).

Op het punt der geslachten zou men van taalkenners mogen horen, dat ook hier vrijheid heerst, en inzake de "gebogene vormen" "dat zij alle regt van bestaan, maar geen uitsluitend regt van bestaan hebben", is zijn mening (1860: 200). Van Lennep dringt sterk aan op vrijheid in deze.

De poging van den Heer ROORDA leed gedeeltelijk schipbreuk, omdat hij ketterijen aan onze waarde voorouders in het twin-

tigste geslacht te laste legde, en ook omdat hij een radicale verandering voorsloeg: kunnen onze taalkenners en taalgidsen het werk niet nog eens opnemen en een maatregel voorstellen, juist zoo groot als de tijd eischt? (Van Lennep 1860: 200-201).

Het publiek wil best spreken zoals het zijn eenvoudigste brieven schrijven moet, stelt Van Lennep, en vervolgt, welhaast Multatuliaans:

mits er maar erkend wordt dat hij en niet de boeken regt heeft de taal te bepalen en zijn lang gestorven voorouders uit de twaalfde eeuw, om van de Gothen niet te spreken, niet telkens uit hun graf moeten worden geroepen om ons te zeggen dat wat in hun tijd goed was ook in den onzen moet gelden ... (Van Lennep 1860: 201).

Van Vloten. Johannes van Vloten (1818-1883) had tijdens zijn Leidse studiejaren de collegebanken gedeeld met medestudenten als Matthias de Vries en Eelco Verwijs. Z'n theologische studie sloot hij in 1843 af met een 41 bladzijden tellende dissertatie over een nieuw-testamentisch onderwerp. Tijdens zijn studie (1835-1843) was in Van Vloten - en hierin was hij een kind van zijn tijd (Mees-Verwey 1928: 44) - "bovenal het histories interesse levend geworden".

In zijn studietijd had hij de colleges in de Oosterse talen gevolgd van Weijers, vriend en ambtgenoot van Taco Roorda. Of hij deze laatste ook persoonlijk kende, weet ik niet, maar naar eigen zeggen kreeg Van Vloten van Roorda zelf diens antwoord in eerste instantie aan De Vries en Brill (Roorda 1858a) toegestuurd. Van Vloten zette zich ertoe, daaraan in de Algemeene Konst- en Letterbode van 1858 "een korte, meer onpartijdige beschouwing" te wijden dan waartoe een der betrokkenen in staat was. Op taalhistorische gronden schaaft Van Vloten zich aan de zijde van De Vries: "geen Nederduitsche taaltak heeft die [verbuigings]vormen ... aan den Hoogduitschen behoeven te ontleenen; in alle Nederduitsche waren zij in den aanvang zoo goed als in deze aanwezig" (1858: 292).

Niet al te lang daarna gaat hij in op enkele aspecten van de Verhandeling zelf, voor zover dat in een weekblad doenlijk is. Z'n betoog komt hierop neer, dat men er niet toe verplicht is het een met het ander aan te nemen of te verwerpen (Van Vloten 1859: 53). In grote trekken valt hij

Roorda bij in diens pleidooi voor de spreektaal, maar hij vindt dat de taalhistorische bewijsvoering op geen enkele manier deugt.

Aan het begin van zijn recensie bericht Van Vloten, dat hij, gelet op de belangrijke vragen die de Verhandeling aanroert, gaarne 'met meerdere uitvoerigheid' er op in wil gaan dan hem binnen de "billijke perken" van de Algemeene Konst- en Letterbode is toegestaan, en hij kondigt aan 'wel dra eenige afzonderlijke bladzijden' aan Roorda's geschrift te zullen wijden (Van Vloten 1859: 52).

Enkele maanden later sluit hij de kopij af van zijn Spraakwording, Taal en Schrift (Zutphen 1859). De bijlage in dat boek, gewijd aan Roorda's verhandeling, laat hij twaalf jaren daarna opnieuw afdrukken in de bijgewerkte versie van de Spraakwording, die in 1871 het licht ziet (Van Vloten 1871: 158-176). Deze "Bijlage" blijkt deels een herhaling, deels een uitwerking te zijn van wat in Van Vloten 1859 staat te lezen. Ook Van Vloten blijkt stevig geworteld in de historische taalbeschouwing. Voor hem is er geen "Sprachwissenschaft" mogelijk zonder "Sprachgeschichte". Zakelijk gezien is hij het, wat de taalhistorische argumentatie van Roorda betreft, eens met het negatieve oordeel van De Vries, maar hij betoont zich aanzienlijk genuanceerder.

Roorda, zo zegt Van Vloten, had ook zonder taalhistorische omhaal kunnen komen tot de wenken "hoe voortaan onze moedertaal best te schrijven" (1871: 172). Praktisch was hij het namelijk volkomen met Roorda eens, dat de schrijftaal zich dichter bij de spreektaal moest aansluiten om als voertuig voor kunst en wetenschappen van waarde te blijven (Mees-Verwey 1928: 103-104; cf. Van Vloten 1871: 172). Van Vloten zelf zag twee redenen voor het grote verschil tussen omgangstaal en schrijftaal. De eerste is het slordig spreken, de tweede is dat sommigen die in hun spreken schrijftaalgewoonten gebruiken dit zozeer met een gemis aan losheid en ongedwongenheid doen, dat de schrijftaal daardoor des te stijver overkomt (Mees-Verwey 1928: 105).

We zien dus, merkt Van Vloten aan het slot van zijn bijlage op, dat men ook "zonder in de averechtsche begrippen van den Heer Roorda over den aard en de ontwikkeling (of liever 't gemis van alle ontwikkeling) onzer taal te deelen, de voorstellen, door hem tot handhaving en bewaring harer onbelemmerde beweging, harer ongedwongen natuur gedaan, gerustelijk aannemen kan" (Van Vloten 1871: 176). Een latere generatie van taalkundigen zal dit standpunt blijken te delen.

Taal en Letteren. In Roorda's beschouwingen vonden later de mannen van Taal en Letteren "het moderne Schrijftaal-begrip" reeds geformuleerd. "Het uitspreken van zijn denkbelden, zoo duidelijk en bepaald, zoo ernstig en open, in dien tijd was een daad. Maar zij kwamen te vroeg. Het was al te oorspronkelijk" (Van den Bosch 1893: 41). Eerst een later geslacht van taalkundigen zou Roorda als een voorganger beschouwen, zegt De Vooys (1970: 180). Roorda - in de ogen van Van den Bosch had hij " 'n Spelling als nu deze nieuwe reeds toen gewild" (1900a: 30) - geldt voor de vereenvoudigers aan het einde van de negentiende eeuw als geliefd referentiepunt, punt, deze roepende in de woestijn (cf. Van den Bosch 1900a: 30). Deze positie deelt hij met niemand anders dan Multatuli. Gerard Brom gaat zelfs zover, dat hij meent "dat Multatuli de eerste is om de theorieën van Taco Roorda toe te passen" (Brom 1955: 168).

Nu heeft Multatuli zich in de kringen van Taal en Letteren inderdaad enige faam verworven als voorstander van de vereenvoudiging van de spelling. C.G.N. de Vooys, die "den goeden strijd van 'Taal en Letteren'" had voortgezet (De Vos 1939: 299), noemt hem een "voorloper van de latere vereenvoudigingsbeweging" (De Vooys 1970: 182), dit overigens tegen de bedoeling van Multatuli in, die aan Van Vloten berichtte:

Och, als ik 'n woord zoo of zoo schryf, bedoel ik daarmee geen voorgangerschap, - ikzelf kan niet goed velen dat men 't soldaterig nadoet - ik wil maar te kennen geven dat er vryheid moet zyn, ook op dat terrein (Volledige Werken 11: 324).

Eén der voormannen van Taal en Letteren, J.H. van den Bosch, benadrukte nog eens dat het Multatuli was geweest, die telkens "op nieuw tōnde en zeide, wāt Taal was, dat het klānk was en dat het was natuurlike ziels-uiting" (Van den Bosch 1900b: 433). En R.A. Kolléwijn noteerde over Multatuli's toornen tegen het vigerende spellingsysteem: "Ik geloof dat die pogingen niet in alle opzichten mislukt zijn. Een sterke vesting wordt niet licht in één storm genomen. En al mislukt een eerste aanval ... een latere aanval (kan) leiden tot het doel" (Kolléwijn 1916: 15).

Rechtstreeks echter heeft Multatuli niet veel voor een spellingwijziging gedaan. Behoudens enkele details hield hij zelf, "om het debiet der „Ideen" niet te schaden, de gewone taalvormen en spelling aan" (Wille 1935: 30). Niet zonder commercieel gevoel schrijft Multatuli:

Ik heb zeer veel op de tegenwoordige spelling aan te merken, maar indien ik alles veranderde wat me niet goed voorkomt, zou myn werk er vreemd uitzien. Dit vreemde zou misschien sommigen afschrikken, en daaraan mag ik de verspreiding myner Ideeën niet opofferen. Dus vroolyk ... godbetert! (Volledige Werken 2: 671-672).

Een notoir tegenstander van de "School van Kolléwijn" concludeert hieruit: "dat Multatuli de gebruikelijke schrijftaal had aangevallen, was het belangrijkste, het hoe deed daar niet veel aan toe of af" (Wille 1935: 30).

Het is evenwel niet duidelijk, of Multatuli kennis genomen heeft van de discussie tussen Roorda enerzijds en De Vries en Brill anderzijds, of in het algemeen van de geschriften van de leermeester van zijn jeugdvriend Abraham des Amorie van der Hoeven Jr. Roorda immers was, voordat hij in 1842 in Delft Javaans ging doceren, vanaf 1828 hoogleraar in de Oosterse talen en later ook in de bespiegelende wijsbegeerte geweest aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam, waar Van der Hoeven student was. Maar in de tijd dat de discussie tussen de hooggeleerden zich afspeelde, had Multatuli zich met andere zaken bezig te houden. In de loop van 1855 was hij scheep gegaan naar Batavia. Voorlopig zal men het moeten stellen met de uitspraak van De Vooy (1924:244), dat Multatuli's kritiek op de buigingsvormen en de schrijftaal "niet lang daarna" kwam, "onafhankelijk van deze oriëntalist".

Wat de mannen van Taal en Letteren zelf betreft, Kolléwijn sluit zich zonder verder commentaar op diverse plaatsen aan bij de kritiek die Roorda in 1862 leverde op de door Te Winkel voorgestelde spellingregels (Roorda 1862; zie Kolléwijn 1916: 9,38,122).

Van den Bosch meent, dat Roorda "uit kracht van z'n bijzonder sterk Friese natuur" kon voorstellen "om het Nederlands eenvoudiger te schrijven" (1900a: 11,30). Van nature en door zijn studiën was Roorda geen "Renaissance-mensch" - de Renaissance wordt door Van den Bosch gezien als een tijd waarin men de vorm boven het wezen beminde. "Zoo kōn hij de verhouding van onze tweërlei taal zien zoals het was" (1893: 40). Kon zijn inzicht toen niemand verlichten, een nieuwe generatie taalkundigen zal "zijn arbeid doen rēnten in de Nieuwe Grammatica en hem hartelijk de eere geven die hem toekomt" (1893: 41).

Zijn "vergissingen" ⁹⁾ moest men maar laten voor wat ze waren, want al

opponeerden De Vries en Brill vooral tegen Roorda's taalhistorische argumenten, eigenlijk deden die argumenten 'niets tot de zaak af'. Het ging Van den Bosch vooral om zijn "frisschen geest" (1893: 41). Met Wille zouden we kunnen zeggen: dat Roorda de gebruikelijke schrijftaal had aangevallen, was het belangrijkste, het hoe deed daar niet veel aan toe of af. Het beroep op Roorda door de mannen van Taal en Letteren zullen we nog aan nadere toetsing onderwerpen (zie 5.1.4.).

Hoogvliet. Een taalkundige die weliswaar in Taal en Letteren publiceerde, maar duidelijk een andere uitgangspositie had gekozen, was de classicus J.M. Hoogvliet (1860-1924). In een brief aan Van den Bosch betuigde hij adhesie aan diens Pleidooi voor de moedertaal uit 1893, dat hij een "machtig mooi" geschrift vond, al was hij het niet op alle punten met de auteur eens.

Ik vind spellingkwesties met u innig onbelangrijk maar de kwestie van de spelling innig belangrijk. - Waarom die vele Duitschers aangehaald? Die waarheden zijn toch in ons en eerder verkondigd. Waarom moeten juist de Duitschers er alle eer van hebben? Ik dacht, dat we nu juist eens "volksaardig" werden en eens zelf gingen zoeken. - De Denen zijn naar mijn overtuiging in dit opzicht (onderwijs in de moedertaal) veel verder dan de Duitschers ... (citaat bij De Vos 1939: 223).

Dat Hoogvliet zich bewust was van "voorgangers", blijkt uit een opmerking van een aantal jaren later. In een voordracht over "Oudere en nieuwere taalmethodes", gehouden op het eerste "Nederlandsche Philologencongres" (1898) stelde Hoogvliet vast, dat in de nieuwere methode van taalstudie de gesproken taal hoofdzaak en uitgangspunt van de taalwetenschap is geworden. Meer dan dertig, veertig jaar geleden waren er in Nederland al taalkundigen die soortgelijke opvattingen huldigden. Echter, in die dagen werd er maar zeer weinig gelegenheid gegeven om dergelijke denkbeelden uit te spreken. Bovendien werden in die geest geschreven artikelen maar door erg weinig mensen gelezen en door nog veel minder begrepen. In dit verband gewaagde Hoogvliet van "ten minste drie onzer vaderlandsche taalvorschers" die toendertijd door hun publikaties blijk ervan gaven, op dit standpunt te staan (Hoogvliet 1898: 108-109). Namen noemt hij niet, maar ongetwij-

feld doelde hij ook op Roorda. De relatie Roorda/Hoogvliet komt in het volgende hoofdstuk nog aan de orde (zie 5.2.2.).

Naar aanleiding van de hiervoor gepresenteerde staalkaart van reacties op Roorda's ideeën valt op te merken, dat Roorda voor de theoretische onderbouwing van zijn voorstellen blijkbaar geen bijval heeft weten te krijgen. Wat betreft het praktisch gedeelte ervan ligt het anders. Naast uitgesproken tegenstanders als W.G. Brill treffen we in de jaren vijftig en zestig al dan niet gematigde voorstanders aan van de gedachte de schrijftaal te hervormen naar de spreektaal. In dit opzicht schaart Van Vloten bijvoorbeeld zich zonder reserves aan de zijde van Roorda. En ook De Vries lijkt in eerste instantie tot een voorzichtig compromis bereid.

Het is niet onmogelijk, dat Roorda bij een wat tactischer manoeuvreren op meer steun voor zijn voorstellen had kunnen rekenen. Of hij ze ook had kunnen doorvoeren, is een tweede. De geschiedenis van de hervormingsvoorstellen van Kollewijn c.s. laat zien, hoe moeilijk het is om voorstellen tot vereenvoudiging van de spelling gerealiseerd te krijgen.

4.5. TWEEMAAL NEDERLAND - DUITSLAND

In 4.3. hebben we gezien, dat zowel Roorda als De Vries voor de verdediging van hun eigen standpunt zich op Duitse taalgeleerden beriepen. Leidsman voor De Vries was vooral Jacob Grimm. De Vries kende de Duitse Altmeister persoonlijk en onderhield een geregelde briefwisseling met hem. Deze correspondentie heeft behalve op persoonlijke en wat ik maar noemen zal administratieve aangelegenheden vooral betrekking op de woordenboekkant van De Vries' werkzaamheden, niet op algemeen-linguïstische vraagstukken.

Vooralsnog verzuimde De Vries niet, de recente taalkundige literatuur bij te houden. Tot de in het midden van de jaren vijftig modern te noemen werken behoorden ook de vanaf 1848 met grote regelmaat verschijnende studies van de jonge Duitse linguïst August Schleicher (1821-1868). Schleicher is, mede om financiële redenen, een buitengewoon productief auteur geweest. In 1848 verscheen als eerste deel van zijn Sprachvergleichende Untersuchungen het boek Zur vergleichenden Sprachengeschichte; in 1850 volgde Die Sprachen Europas in systematischer Uebersicht (= Linguistische [sic] Untersuchungen, 2). Dit laatste boek richtte zich tot een publiek van niet-specialisten; het verscheen in 1852 al in Franse vertaling. De inleidende gedeelten in beide boeken zijn van algemeen-linguïstische aard. Vooral Die Sprachen Europas biedt een goed overzicht van Schleichers denkbeelden inzake linguïstiek en filologie, de methodologie van het taalkundig onderzoek, de taaltypologie e.d. Zijn inzichten in deze zijn in latere jaren niet essentieel gewijzigd. In hoeverre nu ging De Vries mee met de inzichten van de toenmalige Praagse

hoogleraar? In 4.5.1.2. zullen we op die vraag ingaan.

Ook in 1850 verscheen Steinthals Classification der Sprachen. Wanneer men beide boeken met elkaar vergelijkt, dan springt, aldus Arens, direct het verschil in het oog tussen Schleichers uitgangspunten en die van de oudere generatie, in die voege dat door Schleichers uiteenzettingen "Steinthals humboldtiserende Ansichten als antiquiert erscheinen gegenüber seinen modern-naturwissenschaftlichen" (Arens 1974,1: 249). In de discussie met De Vries verwees Roorda zijn opponent nu juist naar de geschriften van Von Humboldt en diens geestverwanten Steinthal en Heyse: dáárin waren de vorderingen van de moderne taalwetenschap vervat. Gegeven dit spanningsveld wordt in 4.5.2. Roorda's relatie tot de Humboldtiaanse linguïstiek nader aan de orde gesteld.

4.5.1. De Vries en de Duitse taalwetenschap

4.5.1.1. Grimm

"der alte Kerl ist aber wirklich famos"

*Friedrich Engels aan
Karl Marx in 1859 ¹⁾*

Niet zonder grond heeft men Matthias de Vries wel een volgeling van Grimm genoemd. Ik teken daar wel bij aan, dat hij niet de eerste of enige was die in Nederland het werk van Grimm publiekelijk heeft aangeprezen. De voorganger van De Vries te Groningen, B.H. Lulofs, door zijn onderwijs in de welsprekendheid zeer bekend geworden, bleef op taalwetenschappelijk gebied een veelwetende dilettant. Hij was geen methodische geest, zegt Huizinga (1951: 98). Maar als vurig vereerder van Grimm, - die hij met het volgende distichon huldigde:

Vaak heeft men 't kroost onzer eeuw pygmeen in geleerdheid
gescholden:

Grimm, wie uw werken aanschouwt, Reus, hij bewondert en
zwijgt.

- heeft hij te Groningen, eerder dan te Leiden en te Utrecht, zijn bewondering voor deze Duitser uitgesproken en enige wetenswaardigheden omtrent de historisch-vergelijkende taalwetenschap verkondigd. Maar zijn Schets

van een overzicht der Duitsche taal (1819) is naar het woord van Huizinga niet meer dan een bric à brac van allerlei linguïstische snuisterijen geworden. De waarde van het werk van Grimm werd methodischer naar voren gebracht door één van Lulofs felste critici uit de jaren veertig van de vorige eeuw, nl. Jonckbloet.

W.J.A. Jonckbloet (1817-1885), in zijn Leidse studententijd nog "één van ziel en zin, van willen en streven, van weten en werken" met De Vries (Moltzer) - in latere jaren schijnt hun vriendschap verbroken te zijn (Karsten 1949: 13) -, sprak in 1848 bij de aanvaarding van het hoogleraarschap in de Vaderlandse Geschiedenis en de Nederlandse Letterkunde aan het Athenaeum te Deventer over "de wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal".

Zijn oratie is een pleidooi voor "eene echt wetenschappelijke beoefening" van de Nederlandse taal- en letterkunde. Voor wie de studie van de taal omwille van die taal zelve onderneemt en "haar organismus ontleeft" is de taalstudie even aantrekkelijk als voor degenen die via de taal tracht door te dringen in de middeleeuwse geest. Wie de taal "in hare oudste vormen leert kennen", wordt meegesleept door "de voortreffelijkheid harer uiterlijke ontwikkeling" (Jonckbloet 1848: 18). Degene die de geschiedenis van de taal volgt, ziet

dien uiterlijken bloei allengskens ... afnemen, de welluidendheid van enkele vormen verminderen, de buigingsuitgangen afslijten en verstommen, haar organismus verstompen, en haar bloed trager vloeien; terwijl daarentegen de innerlijke ontwikkeling toeneemt, het beginsel van haren geest de overhand krijgt over haar zinnelijk kleed, terwijl zij gelijken tred houdt met verlichting en beschaving ...

(Jonckbloet 1848: 18).

Voor wie de opvattingen van De Vries kent, is dit een vertrouwd geluid. Het is niet onduidelijk uit welke bron ook Jonckbloet put. Hij verwijst naar de grammatica van "den grooten Jacob Grimm" als "het vademecum voor den deutschen taalbeoefenaar" (Jonckbloet 1848: 24) ²⁾.

"Elk woord heeft zijne geschiedenis en leeft zijn eigen leven", vertaalt De Vries (1855-1856: 261) de uitspraak van Grimm in de inleiding van de eerste editie van de vermaarde Deutsche Grammatik: "jedes Wort hat seine Geschichte und lebt sein eigenes Leben" (Grimm 1819b: xiv).

Grimm, van wie hij in latere jaren niet spreken kon "zonder dat zijne oogden vochtig werden" (Kluyver 1929: 16) had hij niet alleen diverse malen persoonlijk ontmoet, maar ook dienswerk had hij ijverig bestudeerd³⁾.

Alvorens iets naar aanleiding van de Deutsche Grammatik te zeggen, is het instructief om eerst van een ander stuk van Grimm kennis te nemen. Ik doel hier op een opstel dat kort voor het verschijnen van het eerste deel van de Deutsche Grammatik werd gepubliceerd; Grimm reageerde er op gedachten van Jean Paul "die zusammensetzung der deutschen substantive betreffend". Het stuk van Jean Paul was in augustus-september 1818 verschenen in het Morgenblatt für gebildete Stände; later werd het in uitgewerkte vorm als boek gepubliceerd. In Grimms opstel tegen Jean Paul vinden we zijn grondgedachten, die al zijn latere werk hebben bepaald (Arndt 1965: 479).

Het voorstel van Jean Paul heeft voornamelijk betrekking op de tussens in samenstellingen. Grimm wijst de door hem gevonden regel af; die is niet juist en

kann nicht zutreffen, weil er die sprache wie etwas von heute betrachtet, folglich den ursprung und fortgang ihrer mannigfaltigen äusserungen zu verstehen nicht im stande ist.

Waar voor Jean Paul verwarring heerst, is het mogelijk voor degene die gewoon is "das nie still gestandene und nie still stehende ins auge zu fassen, eine unendliche einfache, weise und tiefsinnige austheilung der lichter und farben" te onderkennen (Grimm 1819a: 7).

die beurtheilung der heutigen zusammensetzungen wird also immer fehlschlagen oder im dunkel tappen, wenn man nicht alle äusserungen der alten sprache übersehen kann (1819a: 9).

Hier ligt de sleutel tot veel van wat in de negentiende eeuw over taal gezegd zal worden. Wie de taal slechts als "etwas von heute" bekijkt, zit principieel fout; het huidige taalsysteem is alleen vanuit het verleden te doorgronden. In de voorrede van de Deutsche Grammatik schrijft Grimm, "dass die heutigen Formen unverständlich seyen, wo man nicht bis zu den vorigen alten und ältesten hinaus steige dass folglich die gegenwärtige grammatische struktur nur geschichtlich aufgestellt werden dürfe"

(Grimm 1819b: xxiv; onderstr. toegevoegd). Een "Sprachzustand", geeft Telegdi (1966: 226) als commentaar, is in deze optiek geen autonoom, in zichzelf besloten object van wetenschappelijk onderzoek: "Er hat den Grund, aus dem er abgeleitet und damit verstanden werden kann, nicht in sich". Deze conceptie heeft in aanzienlijke mate het negentiende eeuws taalkundig denken bepaald. In de tweede druk van zijn Prinzipien der Sprachgeschichte (1886) merkt Hermann Paul niet zonder enige retoriek op: "Es ist eingewendet, dass es noch eine andere wissenschaftliche Betrachtung der Sprache gäbe, als die geschichtliche. Ich muss das in Abrede stellen". Ik zou helemaal niet weten, zegt hij wat verder, "wie man mit Erfolg über eine Sprache reflektieren könnte, ohne dass man etwas darüber ermittelt, wie sie geschichtlich geworden ist" (Paul 1920: 20-21).

In de voorrede bij zijn grammatica geeft Grimm te kennen uit te willen treden uit de rij van voorgangers en een nieuwe weg te willen inslaan. Hij bekritiseert de filosofische zowel als de kritisch-praktische wijze van taalbeschouwing en bepleit een historische grammatica, niet slechts in de zin van "geschichtlich", maar - waar naar een oude traditie "historisch" in oppositie met "filosofisch" of "rationeel" betrekking had op cognitio ex datis (cf. Telegdi 1967: 225) - ook in de zin van "empirisch".

In zijn vroege jaren was Grimm door zijn fantasie nog wel eens op dwaalwegen geleid. Van deze speculaties was hij teruggekomen, met name omdat hij hierover streng gekapitteld was door A.W. Schlegel, in een be-roemd geworden recensie, "von welcher Paul den Anfang der deutschen Philologie in ihrer streng wissenschaftlichen Gestalt datiert" (Delbrück 1919: 82). In dubbele zin gaat Grimm een historische weg: "Allgemein-logischen begriffen bin ich in der grammatik feind; sie führen scheinbare strenge und geschlossenheit der bestimmungen mit sich, hemmen aber die beobachtung, welche ich als die seele der sprachforschung betrachte", schrijft hij in de tweede editie van de Deutsche Grammatik (1822: vi). Door het presenteren van feiten "soll sich des gesetzhaft Allgemeine selber zur Sprache bringen", noteert hij. Het empirische materiaal dient voor het ontdekken van de in de geschiedenis geldige algemene wetten. Grimm was zich van z'n inductieve werkwijze welbewust. De geest, die in het aangevoerde materiaal slaapt, "wird mit der Zeit schon erwachen oder erweckt werden", schrijft hij aan Karl Lachmann (Jendriek 1975: 271).

Potts uitspraak "Durch den Buchstaben zum Geist" typeert ook Grimm (Helbig 1975: 12). "Wer nicht anfangs auf wahrnehmungen hält, die mit ihrer factischen gewisheit anfangs aller theorie spotten, wird dem unergründlichen sprachgeiste nie nähertreten" (1822: vi). De weg die hij bewandelde om tot de "geest" te geraken was "von der Beobachtung der Form her"; "mit hülfe der form müssen wir anfangs zu dem geist aufsteigen". Zijn methode was, "die dinge nicht von der betrachtung abhängen zu lassen, sondern aus ihnen als einem ... unerschöpflichem stof neue und immer reichere ergebnisse zu gewinnen" (citaten bij Arndt 1965: 483-484).

Jendreich wijst er evenwel op, dat Grimms zich inlaten met juist die speculatie, zoals dat in een voordracht van 1851 gebeurt, niet zonder meer te stellen is tegenover het door hem beleden empirisme. In dat verband valt er een kanttekening te maken bij de reeds geciteerde uitspraak "Allgemein-logischen begriffen bin ich in der grammatik feind". Grimms verhouding tot de traditionele grammatica lijkt nl. tegenstrijdig. Enerzijds acht hij die wetenschappelijk onvoldoende, aan de andere kant neemt hij haar begripsvormen over. De grondfout van de oude taalbeschouwing lag niet in de wijze waarop ze de taalvormen opvatte, maar in het feit dat ze de taal "wie etwas von heute" beschouwde en zich zo beperkte tot de taal zoals die gegeven was. En met zo'n optiek kon volgens Grimm de taal nimmer object van wetenschappelijk onderzoek worden. Telegdi (1967: 225) schrijft dan ook: "Um die Unzulänglichkeit der herkömmlichen Grammatik zu überwinden, brauchen wir daher nicht ihre Methode zu verändern, diese umzuwälzen, sondern das, was sie mit dieser Methode im Grunde richtig feststellt, aus der Geschichte abzuleiten, um es zu verstehen". In de Geschichte der deutschen Sprache (1848) verklaart Grimm bijv. de Duitse taal naar het Gotisch geregeld te hebben.

Grimm wijst de filosofische grammatica niet principieel af, hij is van mening, "für die philosophische Grammatik irgend einer Sprache fehle vorläufig die unumgängliche Grundlage, die erst die historische (d.h. auf das Faktische gerichtete) Forschung schaffen könne" (Telegdi 1967: 227), en heeft haar ook nog "streng wissenschaftlich" genoemd (1819b: xi; cf. Hermann 1965: 447). Later verklaarde hij nog van haar resultaten "zu lernen", d.w.z. hij had zeker achtung voor de resultaten die de filosofische grammatica had behaald (Bakker 1977: 131). In het algemeen is ook Grimm schatplichtig aan de traditie van de Verlichting; zijn re-

laties met Frankrijk zijn talrijk. Dat betekent dat in zijn werk nog menig voorbeeld te vinden is van de invloed die de filosofische taalbeschouwing had op de generatie taalkundigen die de grondslagen van de historisch-vergelijkende taalwetenschap heeft uitgewerkt (cf. Hermann 1965: 448).

Na de voorrede laat Grimm "Einige Hauptsätze, die ich aus der Geschichte der deutschen Sprache gelernt habe" volgen. Ze markeren zijn theoretische en methodologische positie tijdens zijn baanbrekend werk (Jendrek 1975: 272). In de eerste "Hauptsatz" wijst Grimm op "den progressiven Untergang der Flexionsfähigkeit". Maar wat enerzijds onder het aspect van de dominantie van het geestelijke als vooruitgang geldt, wordt onder het aspect van het organisch evenwicht in het leven, als verval en als teruggang gezien. Terwijl de geestelijke kracht in de taal toeneemt, neemt de natuurlijk-zinnelijke vormelijkheid af: "Wie die eine Seite steigt, sinkt die andere. Die alte Sprache ist leiblich sinnlich, voll Unschuld; die neue arbeitet darauf hin, geistiger, abgezogener zu werden". De oudere taalstadia bezaten een innerlijke kracht, te vergelijken met de scherpe zintuigen van jagers en herders. "Dafür werden die Verstandsbegriffe der neuen Sprache zunehmend klärer und deutlicher. Die Poesie vergeht, und die Prosa ... wird uns angemessener (1819b: xxvii).

Naar Grimms omschrijving is de gang van de taal "unaufhaltbar" als die der natuur. Dat betekent, dat elke poging tot rationele normering en regulering uitgesloten geacht moet worden. De ontwikkeling voltrekt zich noodzakelijk volgens niet te beïnvloeden immanente wetten als het leven van de organische natuur.

"Die vorgetragene allgemeine Lehre von dem stufenweisen Sinken der vollen und inneren Flexion liesse sich in unzähligen Anwendungen erläutern" (1819b: xxxiv). De ontwikkeling van natuurlijke veelsoortigheid naar logisch-abstracte uniformiteit laat zich ook aan het gebruik van het artikel aflezen. "Die lebendige, starke Form nimmt ab, die bestimmte Schwache zu. Sie hat in der Anwendung mehr Schärfe. Auch im Syntax werden wir die Regel bestätigt finden. Der alte zeichnet sich aus durch seine natürliche Mannigfaltigkeit, der neue durch logische Bestimmung" (1819b: xxxv).

De neerslag van Grimms opmerkingen over de "natuurlijke deflexie"

vindt men ondubbelzinnig terug in de uiteenzettingen die Matthias de Vries aan de ontwikkeling der taal moet wijden. Het is Jacob Grimm geweest, aldus De Vries, die zo uitstekend over de deflexie heeft gehandeld (De Vries 1858: 19). Voor een belichting van een met de ontwikkeling van de taal samenhangende kwestie, dat van de indeling in perioden, wil ik gebruik maken van een publikatie van Grimm die het licht zag in de jaren vijftig, nl. de verhandeling Ueber den Ursprung der Sprachen (1851¹, 1852³).

In dat geschrift hanteert Grimm een niet ongebruikelijke driedeling. In de ontwikkeling van de taal onderscheidt hij "drei staffeln": de eerste is die "des schaffens, gleichsam wachsens und sich aufstellens der wurzeln und wörter, die andere des emporblühens einer vollendeten flexion, die dritte aber des triebens zum gedanken, wobei die flexion als noch nicht befriedigend wieder fahren gelassen und was in ersten zeitraum naiv geschah, in zweiten prachtvoll vorgebildet war, die verknüpfung der worte und strenge gedanken abermals mit hellerem bewusstsein bewerkstelligt wird" (1852: 37).

In de eerste fase verschijnen de woorden in "idyllischem behagen" in een gevoelsmatige volgorde. In de loop der tijden valt op "die nebengriffe" minder gewicht; ze worden als "mitbestimmende theile" aan de "hauptvorstellung" toegevoegd. De flexie ontspringt uit de ingegroeide "bestimmwörter", die van een zinnelijke betekenis naar een abstracte zijn overgegaan. "Zuletzt hat sich auch die flexion abgenutzt".

Zijn in het eerste tijdvak de woorden kort en monosyllabisch, in de tweede periode zijn de woorden langer en polysyllabisch; de taal is nog "sinnlich reich". De menselijke natuur, en ook de taal, is "in aufschwung begriffen". Er is een streven naar grotere ongebondenheid der gedachten, bijna de gehele flexie valt weg: "die sprache büsst einen theil ihrer elasticität ein, gewinnt aber für den unendlich gesteigerten gedankenreichthum überall mass und regel" (1852: 38). In dat verband laat hij zich positief uit over een gedeflecteerde taal als het Engels (1852: 50).

Zijn opvattingen over de natuurlijke ontwikkeling van de taal brengen Grimm ertoe dat hij, als taalkundige, "jeden gärtnerischen Eingriff mit Schere und Spaten verbietet" (Arens 1974,1: 199).

Sodann muss mit Dank und Vertrauen anerkannt werden, wie die edle Natur unserer Sprache seit fünfzig Jahren so manches Unkraut ganz von selbst ausgejätet hat, und dies

allein ist der rechte Weg, auf dem es geschehen soll; ihre sind alle Gewächse und Wurzeln in ihrem Garten aus der langen Pflege her bekannt und lieb, eine fremde Hand, die sich darein mischen wollte, würde mehr gute Kräuter plump zerdrücken und mitreissen, als schädliche ausrotten, und würde mit stiefmütterlicher Vorliebe gewisse Pflanzen hervorziehen und andere verabsäumen (1819b: xiv).

Niet de taalleraar, maar de "Sprachgeist" zelve bepaalt wel wat tot het taalorganisme behoort; wat aan deze "Sprachgeist" vreemd is, komt in de taal niet tot leven (cf. Jendreich 1975: 261). Hier ligt een duidelijk verschil met De Vries, die zich veel meer als "tuinman" opstelt dan zijn Duitse voorbeeld.

Wat in het algemeen een vergelijking met Grimm bemoeilijkt, is het feit dat deze zich maar zelden expliciet over kwesties van theoretische aard heeft uitgelaten. In het werk van Grimm ontbreekt nl. een systematische uiteenzetting van zijn wetenschapstheoretische positie. De prioriteit die hij gaf aan het bijeenbrengen van feiten, zijn terughoudendheid inzake abstracties hebben hem ervan weerhouden "mit den Erkenntnissen von Gesetzmässigkeiten im Leben der Sprache eine Methodenlehre der Sprachwissenschaft zu entwickeln" (Jendreich 1975: 59). Deze gedistantieerdheid leidt op bepaalde punten tot een enerzijds-anderzijds. De taal als organisme: "Grimm ... identifizierte ... lange vor August Schleicher ... die Sprache mit einem natürlichen Organismus", verzekert ons Berésin (1980: 46). Daarnaast stelt Koerner (1975: 736), dat het organismebegrip bij Grimm geen belangrijke rol speelde. Grimms trouw aan de feiten is natuurwetenschappelijk gemotiveerd, meent Jendreich (1975: 59). Maar ook is het zo, dat de natuurwetenschappelijke inslag, die in toenemende mate de linguïstiek van de negentiende eeuw zal kenmerken, bij Grimm nog niet zo sterk is (Christmann 1977: 15). Zeker meent Grimm een parallel te kunnen trekken met de natuurwetenschap. Men heeft de taalstudie vaak en niet zonder grond "dem der naturgeschichte an die seite gestellt; sie gleichen einander sogar in der art und weise ihres ... betriebs" (1852: 8). Weliswaar merkt Grimm op, dat "die lage und den gegenstand der naturforschung ... sich zur sprachforschung ähnlich verhält, maar hij wijst op een cruciaal punt, "wo naturforschung und sprachforschung wesentlich sich von einander scheiden" (onderstr. toegevoegd). Het hangt er van af,

"ob wir die sprache als ein erschafnes oder unerschafnes anerkennen". In het eerste geval kunnen we er in dit kader niets over zeggen, in het tweede geval is de taal "durch die freiheit des menschen selbst hervor-gebracht ... und gebildet", en kan de taalonderzoeker verder gaan dan de natuuronderzoeker, "weil er ein menschliches, in unsrer geschichte und freiheit beruhendes ... werk seiner betrachtung unterwirft", terwijl "alle erschafnen unfreien wesen gar keine geschichte kennen" (1852: 12). Zijn conclusie is dat de taalonderzoeker te maken heeft met een "in unsrer geschichte und freiheit beruhendes" menselijk produkt.

Brengen we ons in herinnering wat eerder in dit hoofdstuk over De Vries is gezegd, dan wordt duidelijk wat hij bij Grimm heeft kunnen vinden: het inzicht dat de taal voor alles wordt gekenmerkt door veranderlijkheid, een pleidooi voor een zorgvuldig empirische en strikt inductieve werkwijze, de eis van exclusief historische verklaringen, en uiteenzettingen omtrent de verschillende stadia van taalontwikkeling en taalverval. De uitspraak dat De Vries "een volgeling van Grimm" is (De Vooy 1924: 243) kan zeker worden gebillijkt, maar het komt me voor dat daarmee niet alles gezegd is: er zijn ook punten waarop verschil bestaat of onvoldoende duidelijkheid. Op een congres te Brussel in 1851 sprak De Vries van "de verbazende ontwikkeling der linguïstiek in onze dagen" (De Vries 1852: 51); ik neem aan, dat hij met deze uitspraak op andere taalkundigen doelde dan op Grimm en ook dat de door Kluyver (1911: 1) reeds opgemerkte discrepantie tussen zijn Groningse en Leidse oratie daarmee iets te maken heeft. Bovendien, wanneer men let op de zo sterk natuurwetenschappelijke kleuring van De Vries 1853 en de pregnantie waarmee hij in 1856-1858 het organismebegrip tegen Roorda uitspeelde dan doet zich in het licht van de reeds gesignaleerde resignatie van Grimm op deze punten, de vraag voor of De Vries zelfstandig deze elementen uit het werk van Grimm geëxtraheerd heeft en geïntensiveerd, en of de scherpte van formulering ervan niet nog een andere impetus kan hebben gehad.

4.5.1.2. Van Grimm naar Schleicher

"Grimm ... identifizierte ... lange vor August Schleicher ... die Sprache mit einem natürlichen Organismus" (Berésin 1980: 46)

"Verder vindt men in Schleicher's werken de voorstelling, dat de taal als een natuurorganisme leeft, groeit, zich ontwikkelt, en dat de methode der natuurwetenschappen op de taalstudie moet worden toegepast" (Schrijnen 1924: 29)

De zojuist genoemde overwegingen geven me aanleiding om te bezien hoe De Vries' uitspraken zich verhouden tot de opvattingen die naar voren komen in het werk van de geleerde die het middentijdperk van de negentiende eeuw zou domineren, August Schleicher (1821-1868) en wiens Die Sprachen Europas in systematischer Uebersicht toen vrij recent was verschenen. De aanleiding om dit werk naar voren te halen, is gelegen in het volgende.

In zijn colleges is ook door De Vries de vraag naar de oorsprong van de taal aan de orde gesteld. In een collegedictaat uit de cursus 1855-1856 ⁴⁾ staat zijn standpunt duidelijk vermeld. De discussie over de vraag of de taal van goddelijke of van menselijke oorsprong is, acht De Vries niet meer relevant. Het verschil bestaat slechts in schijn: "De mensch heeft alles van God". De eigenlijke vraag is deze: wat heeft de mens ertoe bijgedragen om de taal te maken tot wat ze nu is? "Ingeschapen kan de taal in den eigenlijken zin niet zijn", want alles wat onmiddellijk ingeschapen is, verandert niet. Een vogel leert niet zingen van een andere vogel, en haalt men een nachtegaal uit z'n nest en laat men hem ver van z'n soortgenoten opgroeien, dan zal hij toch gaan zingen als een nachtegaal. "Taal daarentegen verandert altijd, en zal altijd veranderen en kan dus niet ingeschapen zijn". Verworpen wordt de gedachte dat de taal door God zelf aan de mens is onderwezen; dat is te veel eer voor de mens. Conclusie: "De mensch had bij zijn wording 't denkvermogen en 't instinct om zijne gedachten hoorbaar door de spraakorganen uit te drukken".

Wat De Vries vertolkte, was weinig anders dan het standpunt van Grimm, zoals deze dat enkele jaren eerder verwoord had in zijn Ueber den Ursprung der Sprachen, waaraan De Vries in het dictaat expliciet refereert.

Denk- en spraakvermogen zijn de mens ingeschapen; zo tracht De Vries te ontkomen aan een eeuwenoud dilemma.

De taal van menselijk vinding, maar toch rekende De Vries de taal te behoren "tot het gebied der natuur". De consequentie die hij daaruit trok, was dat de methode van de taalwetenschap zich moest aansluiten bij de in de natuurwetenschappen gevolgde methode (De Vries 1853: 34). Wanneer we het dictaat verder volgen, kunnen we ook de herkomst van deze gedachten aangeven. Na een korte behandeling van de oorsprongsproblematiek komt De Vries te spreken over de "verwantschap der talen in 't algemeen".

Alvorens een overzicht van verwante talen te geven gaat hij in op de drie klassen van talen: monosyllabische, agglutinerende en flecterende. In het overzicht gaat het in feite alleen om de Europese talen; maar omdat van de monosyllabische talen geen Europees specimen bestaat, wordt het Chinees als voorbeeld van zo'n taal genoemd. Dan bespreekt hij de agglutinerende en flecterende taalklassen, beide weer onderverdeeld in taalstammen en taaltakken. Wat De Vries dicteert, is een schema waarin alle Europese talen worden ondergebracht ⁵⁾.

Voor de indeling van de Germaanse talen kon hij putten uit Grimms Deutsche Grammatik. Voor de rest van zijn schema zal hij gebruik hebben gemaakt van Schleichers Die Sprachen Europas in systematischer Uebersicht uit 1850, een boek waarin op basis van de klassieke triade monosyllabisch - agglutinerend - flecterend een overzicht van de in Europa gesproken talen wordt gegeven. De Vries had een slechter greep kunnen doen: "I do not know of an earlier classification of the languages of Europe prior to Schleicher's Die Sprachen Europas which is comparable of lucidity and scientific accuracy", merkte Koerner (1983: xx^{*}) over dit boek op ⁶⁾.

De Vries' opmerkingen terzake dateren uit het begin van de cursus 1855-1856. Het verbaast dan ook niet dat we in de loop van het dictaat verschillende verwijzingen aantreffen naar het in juni 1855 gehouden betoog van Roorda ⁷⁾. Zijn ook De Vries' publieke uitlatingen voor een deel gestoeld op het werk van Schleicher? Grondslag voor het in het dictaat gegeven overzicht van talen is de indeling in de drie taalklassen. Wat hij op college daarover gezegd heeft, wijkt niet af van wat hij daarover in de Akademie heeft betoogd. Vergelijk de door De Vries gehanteerde

typologie (zie 4.2.3.) met die van August Schleicher.

Om zijn taaltypologie te funderen stelt Schleicher, dat bij het denken "Begriffe, Vorstellungen in einer gewissen Beziehung gefasst" worden. De begrippen en voorstellingen "bilden gleichsam das Material" van het denken, "die Beziehung, in welcher jene Vorstellungen gefasst werden, das Formelle" ⁸⁾.

Diese geistigen Vorstellungen und Begriffe pflegt man, sofern sie lautlich dargestellt gedacht werden, Bedeutung zu nennen. Das Wesen der Sprache beruht also in der Art und Weise, wie in ihr Bedeutung und Beziehung lautlich ausgedrückt wird. Ein drittes Element giebt es nicht in der Sprache, die Sprache geht in Bedeutung und Beziehung auf (1850: 6). ⁹⁾

De "Bedeutung", in klank uitgedrukt, is de wortel, die "rein darstellbar" is, d.w.z. van alle betrekklingsklanken te scheiden. "Beziehung und Bedeutung zusammen geben das Wort ...". Hiermee heeft Schleicher een criterium voor de indeling van talen. In de talen waar slechts de "Bedeutung" wordt uitgedrukt, maar de "Beziehung" niet, ontbreekt deze laatste uiteraard niet:

der Bedeutungslaut muss dann hauptsächlich durch seine Stellung im Satze, durch Hervorheben beim Sprechen, durch Gesten etc. in eine bestimmte Beziehung gesetzt werden (1850: 7).

Dat is het kenmerk van de monosyllabische talen, die alleen uit wortels bestaan. Krijgen zowel "Bedeutung" als "Beziehung" een uitdrukking in klank, maar zijn deze klanken vrij los aan elkaar verbonden, dan spreekt Schleicher van agglutinerende talen ("anleimenden Sprachen"). De derde klasse tenslotte is die van de flecterende talen, waar "Bedeutung und Beziehung ... ihren lautlichen Ausdruck (erhalten)" en waar tevens "die Einheit des Wortes ... gewahrt wird" (1850: 9).

Diese Stufe ist die höchste, sie entwirft das treueste Bild des geistigen Processes, des Denkens in welchem ja auch Bedeutung und Beziehung sich innig durchdringen ¹⁰⁾.

Men kan zeggen dat de typologie die door De Vries gehanteerd wordt,

duidelijke overeenkomsten heeft met die van Schleicher. Ik voeg daar wel aan toe de aan Jespersen ontleende observatie, dat de taaltypologie van Schleicher weinig nieuwe elementen bevat.

Even the expressions, which are here given throughout in Schleicher's own words, are in some cases recognizable as identical with, or closely similar to, those of earlier scholars. He made one coherent system out of ideas of classification and development already found in others (Jespersen 1922: 77).

Er valt een veelheid van dieldelingen aan te wijzen die in die dagen courant waren. Dat Schleichers indeling de meest geaccepteerde is geworden, zoals Jespersen zegt, lijkt wel zeker. Overigens wijkt een indeling à la Schleicher significant af van die van Steinthal 1850, waar Roorda (én Van Vloten) hun geloof aan betuigden.

Het komt me voor, dat we met Schleicher 1850 ook de herkomst kunnen aangeven van de "rigor" die De Vries 1853 kenmerkt. In de inleiding staan enkele relevante paragrafen: "Linguistik und Philologie" is het onderwerp van §1, terwijl de vierde paragraaf handelt over de "Methode der Linguistik". De filologie, een historische wetenschap, wordt strikt onderscheiden van de linguïstiek. De linguïstiek heeft "mit dem geschichtlichen Leben der die Sprachen redenden Völker Nichts zu schaffen" (Schleicher 1850: 1). De methode van de linguïstiek "schliesst sich wesentlich der Methode der übrigen Naturwissenschaften an" (1850: 2). Zoals de natuurwetenschappen heeft ook de linguïstiek tot taak het onderzoeken van een terrein "in welchem das Walten unabänderlicher natürlicher Gesetze erkennbar ist, an denen der Wille und die Willkühr des Menschen nichts zu ändern vermögen" (1850: 3). Dan is ook de methode "mit welcher die Wissenschaft, deren Objekt die Sprache als solche ist, zu verfahren hat", deze:

das Mittel ist einzig und allein hier wie in allen Naturwissenschaften genaue selbständige Beobachtung (1850: 21).

Vergelijk De Vries (1853: 35): "... juiste, scherpe, onbevooroordeelde waarneming der levende taal zij de leuze".

We vinden hier eveneens een pendant van De Vries' uitspraak dat de taal behoort "tot het gebied der natuur" (1853: 34): "... die Sprache gehört ... in das Gebiet ... der Natur" (Schleicher 1850: 2). Met deze uitspraak hangt samen de gedachte van ontwikkeling en verval en de opvatting dat taal een autonoom organisme is. Dat de taal noodzakelijkerwijze qua vormen in verval geraakt, is overigens een inzicht dat De Vries en Schleicher met anderen delen. "Das ist ausgemachte Wahrheit: in historischen Zeiten gehen die Sprachen abwärts", merkte Schleicher (1848: 14) op. Het oordeel van Adam Smith over de voortreffelijkheid van de klassieke talen, geeft Renzi (1976: 649) als commentaar, verschijnt hier opnieuw, maar op een andere basis; het is "non plus esthétique mais naturaliste". Reeds in z'n Zur vergleichenden Sprachengeschichte (1848) had Schleicher betoogd, dat de taal allereerst als een natuurlijk organisme beschouwd moest worden, omdat talen kunnen worden geclassificeerd in genera, species en subspecies. Zo is de ontwikkeling van de woorden analoog aan de "Naturorganismen der Pflanze" (1850: 9). De consequentie is dat de onveranderlijke natuurwetten ook gelden voor de taal:

Jedes Herabsinken der Sprache liegt nun ebenfalls ausserhalb der freien Willensbestimmung (1850: 19). Ebenso wie die aufsteigende Geschichte der Sprachen sich als ein regelmässiges Werden erkennen lässt, so zeigt sich auch im Verfall der Sprachen Regel und Gesetz (1850: 15).

In het bekende geschrift Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft formuleert hij deze inzichten als volgt:

Die Sprachen sind Naturorganismen, die, ohne vom Willen des Menschen bestimmbar zu sein, ... nach bestimmten Gesetzen wuchsen und sich entwickelten und wiederum altern und absterben (Schleicher 1863: 88) ¹¹⁾. Die Beobachtung lehrt nun aber, dass alle lebendigen Organismen ... sich nach bestimmten Gesetzen verändern ... wir kennen sie nur dann, wenn wir die Summe dieser Veränderungen ... kennen. Mit andern Worten: wenn wir nicht wissen, wie etwas geworden ist, so kennen wir es nicht (1863: 90).

Die Glottik, die Wissenschaft der Sprache, ist demnach eine Naturwissenschaft; ihre Methode ist im Ganzen und

Allgemeinen dieselbe wie die der übrigen Naturwissenschaften (1863: 88).

De mening van Schleicher, dat de taalkunde een natuurwetenschap is, schijnt de uitspraak van Van den Toorn (1978: 25) te bevestigen, dat "men" in de negentiende eeuw "de taalwetenschap tot de natuurwetenschappen (rekende)". In feite neemt Schleicher met z'n opvattingen een nogal extreme positie in ¹²⁾. De positivist Scherer vindt de mening dat de taalwetenschap een natuurwetenschap zou zijn onbegrijpelijk, terwijl de neogrammatici zowel Schleichers opvatting over de taalkunde als natuurwetenschap verwierpen als ook zijn inzicht dat de taal beschouwd zou moeten worden als een levend organisme (Koerner 1978: 34).

Het is in deze context niet zonder belang te benadrukken, dat de continuïteit in Schleichers visie op taal en taalkunde niet onderschat mag worden. De vorm waarin hij zijn standpunten in de jaren zestig ¹³⁾ wereldkundig maakte, heeft langdurige en felle kritiek opgeroepen, meer dan er in de jaren vijftig loskwam op het theoretische gedeelte van de Linguistische Untersuchungen. De inhoud is echter niet wezenlijk anders. Terecht bestrijdt Streitberg de voorstelling die Delbrück geeft van de ontwikkeling van Schleicher, als zou deze pas laat tot z'n natuurwetenschappelijke opvatting gekomen zijn. Dat is "ein offener Irrtum", meent Streitberg. Schleichers natuurwetenschappelijke opvatting van de taal en de daaruit voortvloeiende gevolgen voor de taalkundige methode zijn niet van zo late datum: "Vielmehr finden wir diese Theorie bereits vollkommen ausgebildet und abgeschlossen bei dem jungen Schleicher des Jahres 1850 ..." (Streitberg 1897: 361). Terecht ook merkt Benfey nog op, dat Schleicher 1848-1850 eigenlijk behoort tot het gebied van de algemene taalwetenschap (Benfey 1869: 587).

Over de waardering van de ontwikkeling naar een gedeflecteerd stadium valt nog iets te zeggen. Grimm is van mening: "die vollkommenste Form einer Sprache" vinden we in het verleden (1819b: xxviii); ontwikkeling betekent verval van de rijkdom aan vormen. Deze opvatting treffen we ook bij andere taalkundigen aan, maar bij Grimm is er nog een ander element aanwezig: het verlies van flexie wordt gecompenseerd door andere middelen; vergelijk zijn positief oordeel over het Engels, dat Jespersen dan ook kan contrasteren met Schleichers negatieve uitlatingen over gedeflecteerde talen (cf. Jespersen 1909: 14) ¹⁴⁾. Deze gedachte aan com-

pensatie vindt men volgens Schankweiler (1965: 461) niet bij Bopp en Schleicher. Dat betekent dat De Vries op dit punt in het van Grimm spoor treedt, al is bij hem het leven soms sterker dan de leer ¹⁵⁾.

De Vries drukte zeker de voetsporen van Jacob Grimm. Maar op bepaalde punten ging hij verder dan zijn vereerde voorbeeld. Zijn opvattingen over het verschil tussen taalkunde en filologie (zie 4.2.2.), over taalkunde als wetenschap sluiten nauwer aan bij Schleicher dan bij Grimm. De Vries' methodologische bekommernis is niet zonder voorbeeld: "What seems to be novel in Schleicher's approach is the interest in what he conceives to be scientific methodology" (Percival 1969: 420). Niet voor niets is Schleicher genoemd "the greatest methodologist of nineteenth-century linguistics" (Waterman 1963: 31).

Het is tijd om tot een afronding te komen. De discrepantie die er bestaat tussen de Groningse en de Leidse oratie van De Vries, de gestrengheid die de tweede oratie kenmerkt, heeft te maken met de ontwikkeling die De Vries als taalkundige omstreeks het begin van de jaren vijftig doormaakte. Mijn veronderstelling is, dat het toendertijd zeer moderne werk van Schleicher daarbij een rol heeft gespeeld. Bepaalde biologische en empiristische concepties die hij van Grimm al kende, vond hij bij Schleicher versterkt terug. Hij zette ze in bij zijn afscheid van de "Oude School" en bij zijn discussie met Roorda ¹⁶⁾.

Door Beneš (1958: 124) is Schleicher de "Begründer des materialistischen Positivismus in der Sprachforschung" genoemd en ook De Vries is een positivistische grondhouding toegeschreven. Staat de "positivist" De Vries nu ook buiten de Romantiek? "Niet in zijne denkbeelden over de literatuur, maar in zijne denkbeelden over de taal moet bij De Vries het romantische gezocht worden", zegt Kluyver (1929: 19). In het licht van het voorgaande wordt het duidelijker op wiens taalbeschouwing door Wille gedoeld werd, toen hij schreef:

Roorda beteekent bij ons de kentering van de natuur-historische taalbeschouwing van August Schleicher, vaak nog met de romantische personifieerende van Grimm en de romantiek vermengd voorkomend (Wille 1935: 33).

4.5.1.3. Tussen twee werelden

J.W. Muller getuigt van zijn leermeester onder meer het volgende:

In zijne algemeene denkbeelden, de gesteltenis des geestes, zooals die zich aldus in zijn jeugd gevormd en gezet hadden, heeft de latere aanraking met de denkbeelden der Duitsche romantiek wel eenige wijziging, maar geen ommekeer kunnen teweegbrengen: zijn geest had eene vaste plooi aangenomen (Muller 1938: 111).

Dat in de diverse uitspraken van De Vries een opmerkelijke continuïteit valt te constateren, is eerder al naar voren gekomen. Aan de hand van een ander voorbeeld wil ik dat nog eens laten zien.

In zijn Groningse oratie spreekt hij, doelend op de Romaanse talen, van talen waarbij het "innerlijk leven uitgedoofd" is. In een congresrede in 1851 gewaagt hij van de "Romanische" talen als voorbeeld van talen "wier inwendig leven is uitgedoofd, die slechts den naklank bevatten eener sinds lang gestorvene spraak" (De Vries 1852: 48). In 1854 stipt hij hetzelfde punt weer aan: bij de "Romanische talen" is "het inwendige leven der taal in het bewustzijn der natie verdoofd", terwijl daarentegen bij de "levende en bloeiende talen van den Germaanschen stam ... het taalgevoel onverzwakt en onverbasterd spreekt in den boezem des volks" (De Vries 1854: 31).

Op het Rotterdams Letterkundig Congres (1865) noemde De Vries wederom het Frans "een arme taal, die met weinig middelen veel doen moet, die alle scheppingskracht mist, en wier innerlijk leven in het bewustzijn der natie is uitgedoofd" (Karsten 1949: 30,132; cf. De Vries 1852: 56). "Ik herinner mij", zegt Kluyver, "in 1879 hetzelfde gehoord te hebben op zijne colleges, en daarbij beriep De Vries zich op eene bewering van Voltaire" (Kluyver 1929: 21). Kluyver wijst erop, dat die bewering en het hele betoog te vinden zijn in B.H. Lulofs' Schets van een overzicht der Duitsche taal (1819). "Dat boek van Lulofs heeft De Vries stellig gelezen", voegt hij er aan toe (1929: 21).¹⁷⁾

Ik veronderstel, dat dat niet het enige boek was dat hij van zijn Groningse voorganger gelezen heeft. De receptie van Blair en de uitgave van zijn Lessen door B.H. Lulofs is al eerder aan de orde geweest. In de achtste les wordt daar over de ontwikkeling van de taal gesteld, dat

in de beginperiode de schrijftrant "figuurlijk en poëtisch; de woord-schikking levendig en vol verbeelding" was. Blair vervolgt dan:

Het blijkt verder, dat bij al de menigvuldige veranderingen, welke de Spraak door verloop van tijd ondergaan heeft, het verstand steeds meer en meer van het gebied der verbeelding aan zich heeft getrokken. De voortgang der Spraak is in dit opzigt gelijk aan den voortgang van het menschelijk leven. De verbeelding is in de jeugd het werkzaamste en het meest heerschende vermogen; in rijpere jaren daarentegen neemt het vuur der verbeelding af, en het verstand wint meer en meer aan ... De Spraak is ontwijfelbaar in hare latere tijden naauwkeuriger geworden, maar daarvoor heeft zij ook aan kracht en leven in de uitdrukking verloren. Zij was in haar vroegeren staat bij uitstek geschikt voor de dichtkunst en wel-sprekendheid, daar zij integendeel in deze latere tijden meer het verstand en de wijsbegeerte begunstigt (Blair 1845,1: 150).

Wat door De Vries in de tweede helft van de vijftiger jaren van de negentiende eeuw tegen Roorda's opvattingen wordt ingebracht, heeft veel gemeen met een oude gedachte, ons bekend uit de neo-klassieke, Lockeaanse gedachtenwereld van Adam Smith en Hugh Blair. Het oordeel van Adam Smith aangaande de superioriteit van de klassieke talen is via het organismebegrip op een "natuurlijke" basis komen te rusten.

Maar, merkt Jespersen op, zo'n vervaltheorie is in feite niets meer dan een rechtvaardiging achteraf van een onderliggend gevoelen, nl. "a grammarschool admiration, a Renaissance love of the two classical languages and their literature" (Jespersen 1909: 9). En hij vervolgt:

People were taught to look down upon modern languages as mere dialects, and to worship Greek and Latin: the richness and fullness of forms found in those languages came naturally to be considered the very beau idéal of linguistic structure.

Vandaar, aldus Jespersen, dat men neerkeek op talen als het Frans of Engels, die hun grammaticale vormen hadden verloren, of op een taal als het Chinees.

Maar daarnaast, of zo men wil daartegenover, staat bij De Vries een pleidooi voor het bestuderen van de levende, gesproken taal. Als Jan te Winkel opmerkt, dat het "romantisme" van Rousseau en Herder, voor wie natuur en gevoel alles, beschaving en verstand niets waren, in Nederland vrij laat, eerst tegen het midden van de negentiende eeuw in de taalwetenschap ingevoerd is, wat inhield: meer aandacht voor de spreektaal (cf. J. te Winkel 1905: v), dan neem ik aan dat hij hiermee o.a. doelt op De Vries. Het betekende ook, dat De Vries, opgeleid als classicus en als zodanig getraind in het bestuderen van teksten, zich - op eigen gelegenheid - moest omscholen. Als taalkundige en als neerlandicus was hij grotendeels autodidact.

Enkele trekken van De Vries als taalbeschouwer laten zich wellicht uit die overgang verklaren. Vanuit de positie van de klassieke filologie schetst Kretschmer (1927) het volgende beeld. Wie de taal filologisch benadert, zegt hij, is geneigd om zijn inzicht aangaande het wezen van de taal te baseren op de geschreven taal, en, omdat hij de geschreven teksten concreet voor zich ziet, de taal "für etwas Gegenständliches, Dingliches und selbständiges Lebendes zu halten". De eenzijdige beschouwing der geschreven taal voert licht tot onderschatting en miskennis van de gesproken taal, de taal in eigenlijke zin. Kretschmer: "Mit ihrer Bezeichnung als Vulgärsprache wird gern der Begriff des Gemeinen, Pöbelhaften und der einer Entstellung der 'richtigen' und 'gebildeten' Sprache verbunden". De gesproken taal verandert constant, de geschreven taal blijft behoudend. En deze laatste dient dan "als Organ aller höheren Kulturtätigkeit" en wordt "häufig auch von den gebildeten Ständen als Umgangssprache gebraucht". Ze kan dan gemakkelijk als canon gaan gelden, tot maatstaf worden voor correct taalgebruik. De zich verder ontwikkelde gesproken taal, overwegend in gebruik bij de minder ontwikkelde lagen der bevolking, wordt als onbeschaafd, plebeïsch beschouwd (Kretschmer 1927: 463-464). Contact, via teksten, met de cultuur uit verleden en heden, zoiets moet als ideaal de filoloog De Vries voor ogen hebben gestaan, ook later, toen hij zich had verdiept in de nieuwere Duitse taalwetenschap.

Op zijn colleges verkondigde De Vries "met blijdschap", dat nu eindelijk de taalwetenschap gekomen was wier betrouwbaarheid aan alle eisen kon

voldoen. Hij gebruikte soms in dit verband de term "mathematische strengheid" (Kluyver 1911: 2): de wetten in de taalkunde doen "in stellige zekerheid voor de wetten der wiskunde naauwelijks ... onder", zo betoogde hij eens (De Vries 1852: 52). Maar, zo vraagt Kluyver zich af,

Heeft de Vries zelf aan die verbetering [sc. van de klankwetten] medegewerkt? Heeft hij vertoogen gegeven over historische grammatica, waarin de gelijksoortigheid van verschillende gevallen wordt aangetoond, en waarin regelen worden gevonden voor het oplossen van nieuwe vraagstukken? Ik meen te mogen zeggen: niet bij voorkeur. Wat hem het meest aantrok was het bijzondere: de geschiedenis van telkens één woord, de verbetering van telkens ééne plaats in een middeleeuwschen tekst. Zóó was zijn aanleg, en hij kon noch wilde zich dwingen tot hetgeen daarmede niet overeenkwam. Van de taalwetten maakte hij waar hij kon een dankbaar gebruik, het groote belang er van beseftte hij; maar hij liet het aan anderen over het algemeene karakter er van te bestuderen of het aantal door nieuwe ontdekkingen te vergrooten (Kluyver 1911: 3).

Wat De Vries op zijn colleges leerde, bleéf evenwel bepaald tot "hetgeen hij reeds vroeger placht mede te deelen" (Kluyver 1929: 42). Vroeg rijp, maar ook vroeg oud geworden heeft hij na "omstreeks 1875" weinig kennis meer genomen van nieuwe opvattingen; bij zijn leven al schenen zijn opvattingen min of meer ouderwets (Muller 1938: 126). Jan te Winkel zegt hetzelfde in een iets andere formulering:

Meer en meer op de hoogte gekomen van den stand der linguïstiek in Duitschland, wist hij zich op die hoogte te handhaven, zoolang het in 1861 verschenen Compendium van August Schleicher als de korte samenvatting van de resultaten der linguïstiek werd beschouwd en op dat gedeelte van het veld heerschappij voerde (J. te Winkel 1892a: 737).

Tot wanneer voerde het Compendium "heerschappij"? In de geschiedschrijving der linguïstiek was het niet ongebruikelijk ¹⁸⁾ om voor de negen-

tiende eeuw een driedeling aan te nemen. "De tweede periode beheerscht de Slavist August Schleicher", zegt Schrijnen (1905: 28; cf. Van Hamel z.j.: 45). Met het optreden der Junggrammatiker neemt een nieuwe periode een aanvang, "omstreeks 1875" (Schrijnen 1905: 32), en dat is letterlijk wat Muller in verband met De Vries opmerkte.

"Met de abstracte beoefening der grammatica, de strenge toepassing der Lautgesetze dweept hij niet", schrijft Cosijn in 1892 over De Vries. Integendeel, geen college achtte hij gewichtiger dan zijn stijlcollege. Deze observatie van Cosijn is zeer wel te rijmen met een punt dat eerder al aan bod is gekomen: in zijn normativiteit toonde De Vries een opvallend eigen gezicht, vergeleken met Grimm (Kluyver 1929: 17). In de oude strijd "tusschen natuur en cultuur (kunst of stijl), tusschen vrijheid en gezag, tusschen "volksspraak" en beschaafde schrijftaal" neigde hij ertoe de cultuurkant te kiezen (Muller 1938: 112). Dat moge blijken uit activiteiten m.b.t. het WNT, waaraan een "literair estheticisme ... oorspronkelijk allesbehalve vreemd (was)", aldus De Tollenaere (1977: 232). De tweede generatie redacteuren kon hem daarin niet volgen (Heeroma 1968: 107) en schakelde over naar de zuiver taalhistorische opvatting (De Tollenaere 1977: 233).

Zo gebeurde waar De Vries bevreesd voor was geweest. Had hij bijvoorbeeld in A. Beets gemeend iemand te kunnen begroeten die ertoe bereid was "om de stylistische rechten te handhaven, die ik altijd met alle kracht verdedigd heb, maar die na mijn overlijden wel eens door de teer geleerde en formeele taalkunde overvleugeld zouden kunnen worden" (Karsten 1949: 140; onderstr. toegevoegd), toch werd om in zijn eigen woorden te spreken de "hovenier" afgelost door de "botanicus". Het lijkt me de visie van J. te Winkel te bevestigen, dat voor De Vries de linguïstiek de hulpwetenschap bleef, "de philologie in den engeren zin van het woord hoofdwetenschap" (J. te Winkel 1892a: 738). ¹⁹⁾

Men kan het, met Te Winkel, De Vries als verdienste aanrekenen, dat hij reeds terstond bij zijn optreden de toen bij ons nog geheel nieuwe wetenschap der taalvergelijking uit Duitsland hier ingevoerd heeft (J. te Winkel 1918: 14), al kan men het met dezelfde spreker betreuren, dat hij er niet een uitvoerige theoretische verhandeling aan heeft gewijd: de in Duitsland verworven inzichten, dat de taal een ontwikkeling doormaakt, deze nieuwe leer heeft De Vries het eerst bij ons gepredikt, al

was hij "geen wijsgeer genoeg om zich bij voorkeur te wijden aan eene uitvoerige en grondige uiteenzetting van de nieuw gevonden waarheid" (J. te Winkel 1892a: 727).

Dat laatste is jammer, want het zou meer helderheid hebben verschaft omtrent de status die De Vries bijvoorbeeld aan zijn "organische" uitspraken heeft toegekend. De taal was een "ontvloeisel van den mensche-lijken geest" (1853: 34), wist hij. Maar in de beschouwingen die hij aan taalverandering wijdde, werd de taal als een zelfstandige grootheid gepresenteerd, middels "organische" terminologie. Was dat beeldspraak, of was het echt letterlijk bedoeld? Het is overigens zeer goed mogelijk dat zijn formuleringen aan gene zijde van letterlijk en figuurlijk liggen, omdat bij het formuleren het besef van een ontologische problematiek afwezig was. Wat De Vries met zijn hoe dan ook bedoelde organische terminologie wilde zeggen, was dat de taalgebruiker zich niet bewust is van het feit dat de taal die hij spreekt, voortdurend aan verandering onderhevig is en dat hij als individu op dat veranderingsproces geen invloed kan uitoefenen²⁰⁾. Op zijn manier trachtte De Vries het raadsel der veranderlijkheid in woorden te vangen.

"In zijn eerste geschriften was van systematische taalwetenschap nog weinig te bespeuren geweest", schrijft Huizinga (1951: 251) over De Vries; theoretische bespiegelingen ontbreken. De door De Vries in 1849 uitgesproken wens inzake een breed opgezet overzicht van de geschiedenis van de taalkunde (cf. De Vries 1849: iii-iv) markeert de voorlopige afronding van zijn reflectie over grondslagen en methoden van wetenschappelijke taalstudie. Geïnspireerd op het Duitse voorbeeld wilde hij een eind maken aan de horigheid der Neerlandistiek. Naast de studie van de oosterse en klassieke talen wilde De Vries aan de studie van de moedertaal een rechtmatige plaats verzekeren. Naturalistische en empirische concepties kende hij uit het werk van Grimm. Ter nadere profilering kon hij aanknopen bij Schleicher in diens middelste periode - aan de latere "darwiniaan" heeft hij voorzover ik weet nooit adhesie betuigd²¹⁾.

Het beeld van de "vader der Dietscher gramarijne algader" (Mulier 1938: 129) heeft verschillende facetten. Het beste kunnen we De Vries als een overgangsfiguur beschouwen. Geschoold als klassiek filoloog bleef hij zich levenslang verbonden voelen met de opvattingen die hem in zijn

studietijd waren bijgebracht. Ook de denkbeelden die hij zich omstreeks 1850 eigen maakte inzake wetenschappelijke taalstudie hebben later nooit fundamentele wijzigingen ondergaan. Van de betrekkelijkheid van veel taalkundige theorieën was hij zich wel bewust. Men moest wel weten, zei hij ter gelegenheid van een Bilderdijkerdenking in 1867, dat ook de hedendaagse taalwetenschap vergankelijk is, dat ook zij haar theorieën heeft waarover het nageslacht zal glimlachen. Wie weet of niet later erkend zal worden, dat Bilderdijk een voorgevoel heeft gehad van hetgeen onze kortzichtigheid thans niet begrijpt. In dat verband legt Kluyver zijn leermeester de volgende woorden in de mond:

wat nu taalwetenschap heet, is niet zelden een knutselend handwerk, waartoe een middelmatige geest volkomen bekwaam is. De taal is voor hem een dood iets, een cadaver waarop hij waarnemingen doet. Het nut daarvan ontdekken ik niet, en men moet eerbied hebben voor wat de geleerden van onze dagen uit die waarnemingen hebben afgeleid. Maar om de taal in al haar fijnheid en rijkdom te gevoelen, daartoe moet men een ander man zijn. De kunstenaars, in de eerste plaats de dichters en de redenaars, vermogen dit, en op hen volgen de groote philologen: wie ziet niet in, dat geesten als Peerlkamp of Cobet oneindig hooger staan dan velen onder de zoogenaamde linguïsten? Jacob Grimm was een groot linguïst, maar in de eerste plaats doordat hij een dichter was, ook al heeft hij geen versregel geschreven. De hoogste roem voor een geleerde is dat hij eigenlijk een kunstenaar mag heeten (Kluyver 1906a: 3).

Het is overigens bekend hoe weinig "de grote Cobet" (Carry van Bruggen) op had met de historisch-vergelijkende methode. Nog in 1874 liet hij zich spottend uit over de "homines comparativi". Onder de klassieke filologen heeft lange tijd groot wantrouwen geheerst wat betreft "de resultaten van de nieuwe taalstudie" (Beckering Vinckers 1877: iv).²²⁾ Welnu, men heeft De Vries een conservatief (Muller), een antiquair genoemd (Van Ginneken), maar op dit punt bleek hij minder aan de klassieke traditie gebonden dan menig vakgenoot. Ook dat verdient vermelding.

4.5.2. Roorda en de Humboldtiaanse linguïstiek

4.5.2.1. Von Humboldt

In zijn eerste artikel over het debat in de Akademie had Van Vloten het eigenlijke twistpunt kernachtig onder woorden gebracht: "Afslijting of geen afslijting der verbuigingsvormen onzer taal, that is the question". De Vries was wat onvoorzichtig geweest inzake enkele bewaarde middeleeuwse geschriften en daarvan heeft Roorda behendig gebruik gemaakt.

Even gaarne echter, als deze uitlating van den heer De Vries, geven wij hem dezès sedert Steinthal verouderde indeeling prijs, en twijfelen niet of ook de heer de Vries zelf, met Steinthals doordachte schriften overvloedig bekend, zal dezès juistere beschouwing gaarne tot de zijne maken.

Dat raakt evenwel de kern van de zaak niet, meent Van Vloten.

Wij bekennen echter niet te vatten, wat die indeeling tot het betwiste vraagpunt zelf afdoen zou, gelijk zij dan ook alleen bij den inleiding ter loops door de heer De Vries vermeld is; de Indogermaansche taalwet der afslijting blijft desniettemin van kracht (Van Vloten 1858: 292).

Wat de kwestie van de deflexie betreft, schaart hij zich dan ook aan de kant van De Vries.

Later, in 1859, gaat hij dieper en meer ten principale op de zaak in. Tegenover Roorda brengt Van Vloten thans een uitspraak van Ernest Renan, in diens Histoire des langues Sémitiques, in stelling:

L'expérience prouve combien est imparfaite la connaissance des idiomes modernes chez les personnes qui n'ont étudié la langue ancienne d'où ils sont sortis. Le secret des mécanismes grammaticaux, des étymologies, et par conséquent de l'orthographe, étant tout entier dans la langue ancienne, la raison logique de ces mécanismes est insaisissable pour ceux qui les considèrent isolément et sans en rechercher l'origine (Van Vloten 1871: 158).

Ik geef dit citaat hier volledig weer, omdat het van belang is voor de verheldering van Van Vlotens eigen positie. Hij acht het de sleutel tot wat bij Roorda onjuist is. Het is duidelijk waar Van Vloten staat: ook elders hekelte hij nl. de oppervlakkigheid van een taalbeschouwing die de taal niet in haar ontwikkeling, maar - ik citeer letterlijk - "op een gegeven tijdstip" beschouwt, en hij gewaagt in dezelfde passage van "het ongelukkige beginsel van den Heer Roorda, om alleen de geworden taal in oogenschouw te nemen" (Van Vloten 1871: 166-67n).

Hij verwijt aan Roorda "een gemis van alle geschiedbesef der taal en harer ontwikkeling" (1871: 162), zelfs een "gemis aller geschiedkennis dier taal" (1871: 159). Al wat er aan onjuistheid in Roorda's verhandeling valt aan te tonen, is ontsproten aan "een te kwader uur geboren inval, Semitische - en met name Arabische [cf. Roorda 1856: 93] - taalbeginselen op Nederlandsche bodem over te planten" (1871: 158-159). Tegenover De Vries, die gewezen had op de deflexie in de Indogermaanse talen, had Roorda geponeerd dat dit een theorie was, gevormd binnen de gezichtseinder van één taalstam, de Indogermaanse, die "reeds op het naast bijgelegene gebied van de Semitische taalstam" een geheel andere verklaring vereist (Roorda 1858a: 7). Akkoord, meende Van Vloten, maar wat bewijst dat: De Vries sprak toch niet over Semitische talen?

De heer Roorda verklare de Arabische deflexie, zoo als hem zijne grondige Arabische en kritische taalkennis dat leert, maar dulde op ander taalgebied een andere, daar vereischte verklaring (Van Vloten 1858: 292).

In zijn bijlage scherpt Van Vloten dit nog wat aan. Renan heeft opgemerkt

dat de Arabische taalleeraars, door de taal niet als een geheel te beschouwen, dat aan een soort van groei onderworpen, zich door samenvatting en ontbinding onop-houdelijk ontwikkelt, en waarin ieder tijdelijke toestand door en uit een vroegeren wordt teweeg gebracht en voortvloeit; - dat zij daardoor slechts gekunstelde, en tegen den levenden aard der spraak aandruischende verklaringen te berde brengen. Slechts met hun eigen tongval - zoo zegt hij - en van dien tongval slechts met den lateren en klassieken vorm bekend, missen zij

alle vergelijkende geschiedstudie der taal. En wanneer dit op Semitisch taalgebied, waar - wij hebben 't gehoord - de ontwikkeling zoo beperkt was, reeds tot verkeerde gevolgen leidde, hoeveel te meer, waar zulk een zienswijs op talen werd toegepast van een zoo geheel anderen aanleg, en waar juist die voortdurende ontwikkeling het eigenlijke wezen van uitmaakt (Van Vloten 1871: 159).

Dat is de grondfout die Roorda in de ogen van Van Vloten maakt: zijn theorie te willen toepassen op talen met geheel andere structuur.

Met Roorda is hij het eens, wanneer deze waarschuwt tegen "figuurlijke uitdrukkingen" in de wetenschap (cf. Roorda 1858b: 17), maar erg zwaar tilt hij er verder niet aan: dergelijke uitdrukkingen zijn nu eenmaal onontkoombaar (1871: 161). Ook valt hij Roorda bij in diens kritiek op "het vermeende organisme der taal". Deflexie dient men "zeker niet als eene 'verkwijning', gelijk die van 't menschelijk Organisme' te verstaan:

Tegenover de vollere taalvormen van vroegeren tijd mag men, in beeldspraak, de geslonkene van later eeuwen, op die wijze gesteld hebben; wilde men dat beeld tot natuur maken, men zou zeker geheel verkeerd handelen en tot averechtsche gevolgtrekkingen leiden (Van Vloten 1871: 169).

Geheel in deze lijn keert Van Vloten zich elders in zijn boek tegen de opvattingen van August Schleicher hierover, zich daarbij beroepend op inzichten van Steinthal en van Michel Bréal (1871: 68-73).

Van Vlotens diagnose lijkt me instructief. Immers, op zich is het niet zo vreemd dat een Nederlandse doctor in de theologie de befaamde Franse semiticus citeert, maar in dit geval illustreert het ook het standpunt dat de taalkundige Van Vloten inneemt. Niet alleen de inhoud van het citaat is karakteristiek, maar ook de positie die daarmee verdedigd wordt: Renan was in die dagen een enthousiast volgeling van de Duitse historische school. In de ogen van Van Vloten had Roorda één van de basisprincipes geschonden van de wetenschappelijke taalstudie door de taal, geheel on-Grimms, slechts als "etwas von heute" te bezien, en

dat was iets wat de hele negentiende eeuw door als ongepast werd beschouwd. De openingszin van Pauls Prinzipien der Sprachgeschichte luidt: "Die Sprache ist wie jedes Erzeugnis menschlicher Kultur ein Gegenstand der geschichtlichen Betrachtung" (1920: 1). De Zwitser Misteli merkte naar aanleiding hiervan op: "Paul meint 'nur', ich 'auch' der gesch[ichtlichen] Betr[achtung]". Dat deed hij in zijn bespreking van de eerste druk van dit boek (1880) en in de tweede druk laste Paul als reactie hierop de veelgeciteerde zinnen in: "Es ist eingewendet, dass es noch eine andere wissenschaftliche Betrachtung der Sprache gäbe, als die geschichtliche. Ich muss das in Abrede stellen". Ik zou helemaal niet weten, zegt hij wat verder, "wie man mit Erfolg über eine Sprache reflektieren könnte, ohne dass man etwas darüber ermittelt, wie sie geschichtlich geworden ist" (Paul 1920: 20-21).

Het is in dit verband relevant op te merken dat dit afwijzen van de exclusieve claim van de historische school op het predicaat 'wetenschappelijk' uit de pen vloeide van een van de (weinige) geleerden die in de tweede helft van de negentiende eeuw de traditie van Von Humboldt hebben voortgezet: Von Humboldt, Steinthal en Von der Gabelentz worden door Misteli nadrukkelijk vermeld (cf. Christmann 1974: 74).²³⁾ Bij hem vinden we ook een verdediging van de zogeheten algemene of filosofische grammatica, een discipline die bij de vertegenwoordigers van de historische richting weinig in aanzien stond (Christmann 1977: 245-246).

Als Christmann spreekt over Georg von der Gabelentz (1840-1893), die onbetwist geldt als vertegenwoordiger van de Humboldttraditie in de negentiende eeuw (cf. Reichling 1966: 12n), vermeldt hij dat de invloed van Von Humboldt op Von der Gabelentz "sich ... explizit belegen (lässt)", want Von der Gabelentz vertelt zelf dat hij deze drie werken door zijn vader ter hand gesteld kreeg: Heyse's System der Sprachwissenschaft (1856), Von Humboldts Kawiwerk en Steinthals Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues (1860) (Christmann 1974: 72-73); dat laatste werk is een herziene versie van Die Classification der Sprachen dargestellt als die Entwicklung der Sprachidee (1850). Het zijn juist deze drie geschriften die door Roorda bij zijn verdediging tegen De Vries in één adem worden genoemd (Roorda 1858a: 156-157), waarbij dan ook nog Steinthals Grammatik, Logik und Psychologie (1855) gevoegd moet worden (1858a: 157). Dat zijn werken waaraan men de "vorderingen" kan aflezen

"die de Linguïstiek ... gemaakt heeft na het beroemde ... werk van WILHELM VON HUMBOLDT Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues" (Roorda 1858a: 156). Steintal geldt algemeen als de bekendste volgelijng van Von Humboldt. De taalopvatting van Heyse was verwant aan die van Von Humboldt, maar was waarschijnlijk onafhankelijk van hem ontstaan. In ieder geval bevat Heyse's System, en ook de paragrafen waar Roorda in het bijzonder naar verwijst, talrijke verwijzingen naar het werk van Von Humboldt²⁴⁾.

Gelet op Roorda's expliciete referenties kan men de vraag stellen of men wat hem betreft met enig recht mag spreken van een "adhésion humboldtienne". Dat Roorda Von Humboldts Kawiwerk bestudeerd heeft, en dus ook van diens bekende inleiding heeft kennis genomen, staat wel vast. Het blijkt niet alleen uit de correspondentie met Buschmann, maar ook uit de discussie met Van der Tuuk. Bovendien herinner ik eraan, dat Roorda's vriend Gericke, met wie hij sedert 1836 over allerlei taal- en vertaal-kwesties had overlegd, zowel mondeling als schriftelijk, sinds begin 1832 persoonlijk met Von Humboldt in briefwisseling had gestaan. "Unsere Betrachtung wäre aber einseitig, wenn wir sie nur auf biographische Zusammenhänge gründen wollten", schrijft Christmann (1974: 73). Daarom wil ik ook enkele punten op het inhoudelijk vlak bezien. Ik zal me beperken tot een tweetal kwesties die in het kader van de discussie Roorda-De Vries als distinctief beschouwd kunnen worden, te weten Roorda's houding ten opzichte van de levende taal en zijn standpunt inzake taalverandering.

Het is Von Humboldt geweest, aldus Van Hamel, die "het inzicht dat taal in de eerste plaats gesproken taal is, ... tot gemeengoed heeft gemaakt". Wanneer Von Humboldt van de taal zegt, dat ze geen ergon, maar een energeia is, dan geeft hij daarmee te kennen, dat hij tussen taal en spraak geen grens trekt (Van Hamel z.j.: 39-40). In dit licht lijkt me, dat we Roorda's pleidooi voor de structurele voorrang van de gesproken taal in verband kunnen brengen met datgene waarbij ook Jespersen in de jaren negentig aanknoopte: "an idea expressed long ago and with considerable emphasis by Wilhelm von Humboldt, that language means speaking ..." (Jespersen 1909: 13).

In zijn eerste verhandeling had Roorda opgemerkt, dat de schrijftaal

ook taal was, en eigenlijk dezelfde taal als de spreektaal: want taal is spraak (1856: 97). Alle taal is eigenlijk en oorspronkelijk spreektaal: want taal is spraak, herhaalt hij nog eens aan het begin van de tweede verhandeling (1858b: 1). De spreektaal is de levende taal, de taal zoals die in de mond van een volk leeft (1856: 96) en de levende taal, zoals die gesproken wordt, moet als de ware taal worden beschouwd (1856: 117).

Hoeveel klinkt hier door van Von Humboldts energeia-opvatting? "Ihre wahre Definition kann daher nur eine genetische seyn", zegt Von Humboldt van de taal (1972: 418). De omschrijving van wat taal is, is strikt genomen "die Definition des jedesmaligen Sprechens". Na gesteld te hebben dat het hoogste en fijnste van de taal slechts "in der verbundenen Rede wahrgenommen oder geahndet werden (kann)" vervolgt Von Humboldt:

Nur sie muss man sich überhaupt in allen Untersuchungen, welche in die lebendige Wesenheit der Sprache eindringen sollen, immer als das Wahre und erste denken. Das Zerschlagen in Wörter und Regeln ist nur ein todtes Machwerk wissenschaftlicher Eragliederung (1972: 418-419; cf. 1972: 304; onderstr. toegevoegd).

Taal is voor Von Humboldt allereerst en vooral gesproken taal. Deze visie vormt een belangrijk verschil tussen Von Humboldt en zijn tijdgenoten, die zich tot teksten beperkten (cf. Streitberg 1909: 414). Kruisinga zou later opmerken, dat de geneigdheid van taalgeleerden om meer nadruk te leggen op de levende taal, te maken had met Von Humboldts "emphasis on language as an energeia" (Van Essen 1983: 100).

The teaching of Wilhelm von Humboldt that language is not an ergon but an energeia was given practical effect; the consequences of this distinction between language as a product and speech as an activity were gradually understood more completely. Thus scholars were led to the examination of living languages and dialects ... (Kruisinga 1922: xiii).

Het is tegen deze achtergrond, dat we ook de positie van Roorda moeten zien.

Het benadrukken van het dynamische leidt er eveneens toe, dat Von Humboldt zich scherp keert tegen een te ver doorvoeren van de vergelijking van taal met een natuurlijk systeem. "Die Sprache muss immer von der Seite ihres lebendigen Wirkens betrachtet werden, wenn man ihre Natur wahrhaft erforschen, und mehrere mit einander vergleichen will. Eine Sprache ist auch nicht einmal in der durch sie gegebenen Masse von Wörtern und Regeln ein daliegender Stoff, sondern eine verrichtung, ein geistiger Process, wie das Leben ein körperlicher. Nichts, was sich auf sie bezieht, kann mit anatomischer, sondern mit physiologischer Behandlung verglichen werden, nichts in ihr ist statisch, alles dynamisch" (1972: 184; cf. Streitberg 1909: 412). En elders waarschuwt Von Humboldt tegen een vergelijking tussen de taalstudie en de studie van de geschiedenis van de "Wanderungen der Pflanzen und Thiere". Er bestaat daartussen "ein so mächtiger Unterschied, dass er jede Vergleichung derselben unstatthaft macht":

Die Naturkörper liegen für die sinnliche Wahrnehmung und Zergliederung, als wirkliche Individuen da. Die Sprache ist, als wirklich und individuell, nur fragmentarisch im einzelnen Sprechen vorhanden ...

De methodische richtlijn die hij hieruit destilleert, luidt: "Das Studium der Sprachen muss sich ... immer an das des Menschen anschliessen ..." (1972: 297), en dat is ook mogelijk: eerder immers bleek Von Humboldt overtuigd te zijn van de "Untrennbarkeit des menschlichen Bewusstseyns, und der menschlichen Sprache ..." (1972: 11). In dit verband citeert Streitberg nog deze uitspraak van Von Humboldt:

Was man daher für die Grammatik aus dem Begriffe der Sprache als allgemein und notwendig herzuleiten vermöge, darf man nur aus ihrer auf Freiheit berechneten und von der Freiheit geforderten Gesetzmässigkeit, aus diesem (wenn man das Wort gebrauchen will) ihr eigentümlichen Organismus nicht etwa aus dem Begriff des Organismus an sich und in der Körperwelt hernehmen (Streitberg 1909: 412).

Deze uitspraken speelt Streitberg dan uit tegen Schleicher, die de vergelijking veel te ver heeft doorgevoerd.

Roorda's kritiek op een dergelijk "valsch begrip" van taal hebben we eerder besproken. De Vries' opvatting van taal als een levend organisme of natuurprodukt, dat een natuurlijk organisch proces doorleeft, was lijnrecht in strijd met het ware en juiste begrip van taal als natuurprodukt, vond Roorda. Ik breng Roorda's eigen definities in herinnering:

De taal is een levend natuurproduct van den menschlijken geest, van den met redevermogen, dat is met spraakvermogen begaafden mensch: iedere bijzondere taal het levend natuurproduct van den geest van een volk, dat met de ontwikkeling van den geest van dit volk ook gedurig zich blijft ontwikkelen (1856: 96).

Taal als natuurprodukt is

een door een natuurlijk instinct gevormd product van de mensch als redelijk, met spraak- en denk-vermogen begaafd wezen, daar ieder volk zijn geest op een bijzondere wijze in uit en uitdrukt, en daar het een orgaan voor zijn denken in heeft - in de taalvormen, dat is in de vormen van de woorden en zinnen, zijn bijzondere denkvormen, die het niet verandert, zoolang het hetzelfde volk blijft en niet door volksvermenging werkelijk een ander volk wordt (1858b: 71).

"Die Sprachen als eine Arbeit des Geistes zu bezeichnen", acht Von Humboldt een adequate uitdrukking (1972: 419). De taal is "nemlich die sich ewig wiederholende Arbeit des Geistes" (1972: 418). En elders noemt hij de taal "Product der Natur", voegt eraan toe: "aber der Natur der menschlichen Vernunft" (1972: 11). Even daarvoor had hij in verband met de taal herinnerd "an den Naturinstinct der Thiere" en "die Sprache einen intellectuellen [Naturinstinct] der Vernunft" genoemd (1972: 11).

Ook voor de in Roorda's definitie besloten gedachten over taalontwikkeling kunnen we verschillende raakpunten vinden bij Von Humboldt. Roorda bestreed de mening dat de buigingsvormen in de oudere stadia van het Nederlands oorspronkelijk waren vanuit de gedachte dat in essentie een

taal in de loop van de tijd niet verandert, behoudens krachtige externe invloeden. Terstond bij de eerste vestiging der taal krijgen de taalvormen elk een functie toebedeeld; de vormen van een gevestigde taal zijn vast, zodat ze eeuw uit eeuw in dezelfde blijven. Zoals Roorda dat uitdrukte: "de levende taal ... blijft zoolang dit volk hetzelfde volk blijft, in zijn aard en grondvorm altijd dezelfde taal" (1858b: 2). Vergelijk hiermee Von Humboldts opmerking "dass eine Sprache solange dieselbe bleibt, als die Nation die sie redet. Erst mit dieser selbst wird sie zu einer andren" (1972: 296).

In aard en grondvorm blijft een taal altijd dezelfde, zegt Roorda. Vergelijk Von Humboldt: "Die wesentlichen grammatischen Formen bleiben, wenn eine Sprache einmal ihre Gestalt gewonnen hat, dieselben; diejenige, welche kein Geschlecht, keine Casus ... unterschieden hat, ersetzt diese Lücken nicht mehr" (1972: 2). En elders spreekt hij van het punt waarop de taal in het bezit is van alle functies "und über den hinaus sie in ihrem eigentlichen Bau keine Veränderungen mehr erleidet" (1972: 5).

Jespersen heeft erop gewezen, dat Von Humboldt "distinctly repudiates the idea of a gradual development and rather inclines to something like a sudden crystallization" (Jespersen 1922: 58). Bezie in dat licht de volgende uitspraken: "Die Sprache liesse sich nicht erfinden, wenn nicht ihr Typus schon in dem menschlichen Verstande vorhanden wäre ... So natürlich die Annahme allmählicher Ausbildung der Sprachen ist, so konnte die Erfindung nur mit einem Schlage geschehen" (1972: 10-11). Immers, alle talen zijn "vollendet", maar "vollkommen" zijn ze niet allemaal ²⁵). Von Humboldt verwerpt expliciet, aldus Greenberg (1974: 39) "any historical evolution in which higher types evolve out of lower types. His types are rather different degrees of the realization of the Geist". Dit betekent eerder een "Nebeneinander" dan een "Nacheinander" zoals we dat bij Grimm en Schleicher aantreffen. Een soortgelijke benadering vinden we ook bij Steinthal, een van de bekendste Humboldtinterpreten uit die dagen en een taalgeleerde wiens classificatie van talen door Roorda hoger werd aangeslagen dan de door De Vries voorgestane Grimms-Schleicherse typologie.

4.5.2.2. Steinthal

"het ging nu geleidelijk aan op de psychologische opvattingen van Paul en Wundt; de weg ging, als bekend, langs Steinthal. Den 'volksgeest' wil men daar in het centrum plaatsen; daarop roemde Roorda ook al tegen De Vries"

(Wille 1935: 33)

Steinthal's door Roorda genoemde Classification, een boekje van nog geen honderd bladzijden, bestaat voor twee derde uit een kritische bespreking van classificatiepogingen van voorgangers. Adelung, Schlegel en anderen passeren de revue, maar verreweg de meeste aandacht wordt besteed aan de inzichten van Wilhelm von Humboldt. Diens inconsistenties en contradicties worden door Steinthal scherp in het licht gesteld teneinde ze te boven te kunnen komen. "Dies wird dadurch möglich werden, dass wir das Wesen der Sprache, welches Humboldt in der Form der Substanz fasste, vielmehr als Begriff, als Idee, als Subjekt erfassen" (1850: 57), of zoals hij later, in 1860, wat duidelijker zegt: "als blossen psychischen Prozess erfassen" (cf. Bumann 1965: 109).

De taal is oorspronkelijk de volksgeest zelve; ze is datgene "was alle Einzelnen eines Volkes zu dieser einheitlichen Volkseigenthümlichkeit zusammenschliesst". Ook "in späterer Zeit der weitem Ausbildung des Geistes bleibt sie die Grundlage des Volksbewusstseins und für immer die Trägerinn desselben" (1850: 61). Met behulp van de "Volksgeist" kan ook de "Verschiedenheit der Sprachen" verantwoord worden: "Die Sprachen sind so verschieden, wie das Bewusstsein der verschiedenen Volksgeister" (1850: 63).

Op zoek naar een objectieve maatstaf bij het uitoefenen van "die Kritik der Sprachen" zegt Steinthal, dat die niet te vinden is in een algemeen "Begriff der Sprache". Zoiets bestaat er niet, want "jede Sprache stellt eben einen Besonderen dar". Hij vervolgt:

Die barmanische Sprache ist die Verwirklichung eines andern Begriffs als die griechische. - Aber wodurch sollen wir uns dazu bringen lassen, den griechischen Begriff der Sprache höher zu stellen, als den barmanischen? - Wir dürfen uns nicht selbst täuschen. Der Bar-

mane, der nur seine Sprache kennt, wird dies für absolut halten und nie das Bedürfniss nach einer höhern fühlen (1850: 67-68).

"Jede Stufe", zegt hij nog, "verwirklicht vollständig ihren Begriff ... und hat kein Bewusstsein von einem höhern, also auch kein Bedürfniss nach ihm". Isolering, agglutinatie en flexie zijn in deze lijn dan ook "verschiedene Lautformen verschiedener innerer Sprachformen" (1850: 74). ²⁶⁾ Naar aanleiding van het Egyptisch schrijft Steinthal bijvoorbeeld:

Dass die Nebensetzung [isolering] zur Anfügung [agglutinatie], diese zur Anbildung [flexie] werden könne, in geschichtlicher Zeit durch die ruhige Entwicklung des Volksgeistes, ist schwer zu glauben und nirgends etwas ähnliches nachweisbar, während die ägyptische Sprache, deren Entwicklung wir durch vier Jahrtausende verfolgen können, das Gegentheil beweist. Wir sehen sie zwar in den drei zeitlich geschiedenen Dialekte immer reicher an Formen werden; aber ihr morphologisches und noch mehr ihr physiologisches Princip is zu allen Zeiten dasselbe gewesen. Die Sprache der Pyramidenerbauer ist principiell dieselbe, welch die Aegypter noch unter der Herrschaft der Araber gesprochen haben. Nur in vorgeschichtlicher Zeit, in der Zeit der Entstehung der Völker ist die Aenderung des morphologischen Principis, welche denn auch eine Aenderung des physiologischen herbeiführt, denkbar ... Solche Aenderung ist nicht der Erfolg einer Entwicklung, sondern einer neuen Sprachschöpfung, durch natürliche oder geistige Umwälzungen veranlasst. Es ist dadurch eine neue Sprachform entstanden (1850: 77-78).

Ook het Fins bewijst, aldus Steinthal, dat "die mangelhafte Ausstattung bei der ersten Geburt niemals vollkommenen Ersatz findet".

Veel van wat in Steinthal 1850 te lezen is, keert bij Heyse 1856 terug. Roorda kon er zijn eigen definitie van taal vinden: de taal is een "Naturerzeugniss des menschlichen Geistes" (Heyse 1856: 65), een "natur-

product van den menschelijken geest" (Roorda 1856: 96). "Die Sprache in ihrer Besonderung", zegt Heyse op een andere plaats, is "Manifestierung des besonderen Volksgeistes, der sie in dieser besonderen Gestalt, in dieser bestimmten Vorstellungsform erzeugt hat" (Heyse 1856: 232). Volk, volksgeest en taal "bilden sich gleichmässig mit und durch einander". Taal en volksgeest, stipuleert Heyse verder, "stehen in keinem Momente still, sondern sind in beständiger Entwicklung begriffen" (1856: 233). De taal, had Roorda in 1855 al gezegd, blijft met de ontwikkeling van de geest van het volk "gedurig" zich ontwikkelen" (Roorda 1856: 96). Op diverse punten moet Roorda zich bij zijn lectuur van Heyse's System, eind 1856 of in de eerste helft van 1857, in de Duitse taalkundige herkend hebben (cf. 1858b: 1), al moest hij erkennen dat "zelfs Heyse" zich nog wel eens aan dwalingen bezondigde (cf. 1858a: 179).

De nadruk op de levende taal, de strikte koppeling tussen volksgeest en taal, het zijn beide zaken waarin Roorda aansluit bij "the school of W. von Humboldt" (Sayce). In 1892 merkte J. te Winkel (1892b: 10) op, dat Roorda schreef "[i]n Von Humboldt's geest". Nu, meer dan negentig jaar later, zie ik geen aanleiding om tegen deze uitspraak in beroep te gaan.

4.5.2.3. Enkele kanttekeningen

De taal was voor Roorda het produkt van de menselijke geest; een taal was het produkt van de "geest van een volk". Ik zal verder niet ingaan op de vraag hoe Roorda's "volksgeest" zich precies verhoudt tot de bij Von Humboldt en Steinthal aanwezige "Volksgeist", evenmin op de vraag of deze volksgeestgedachte al in Over de deelen der rede een rol speelt. Ik geef er de voorkeur aan om bij wijze van afronding enkele kanttekeningen te plaatsen bij andere kwesties.

Allereerst is er de vraag in hoeverre men Roorda als een echt Humboldtiaans taalkundige mag beschouwen. In zijn artikel over "The Humboldtian trend in linguistics" heeft Koerner (1977) betoogd, dat deze stroming meer continuïteit heeft gekend dan door sommige historiografen wel is verondersteld. Onder de negentiende-eeuwse taalgeleerden die zich in belangrijke mate door Humboldtiaanse gedachten hebben laten leiden, treft

men algemeen linguïsten aan en taalfilosofen, maar ook onderzoekers die zich met niet-Indoeuropese talen bezig hielden en veel materiaal uit exotische talen gebruikten bij studies gewijd aan bepaalde grammaticale categorieën. Naast belangstelling voor de classificatie van talen (cf. Steintal 1850) ziet Koerner als belangrijk kenmerk voor deze stroming een grote belangstelling voor algemeen linguïstische problemen. Deze specifieke gerichtheid onderscheidt hen, aldus deze auteur, nogal duidelijk van de neogrammatici en hun voorgangers, de "founding fathers" van de vergelijkende taalwetenschap als Bopp en Rask.

Deze karakteristiek van de "Humboldtian linguist" is voor een deel op Roorda van toepassing. Roorda's algemeen linguïstische belangstelling en zijn studie van niet-Indoeuropese talen zijn bekende gegevens. De door Koerner typerend geachte studies over bepaalde grammaticale categorieën, gebouwd op materiaal uit een reeks exotische talen, heeft hij bij mijn weten niet gepubliceerd. Zijn prioriteiten lagen elders: als eerste taak zag hij het voor het Javaans een spraakkunst en een woordenboek te vervaardigen en zodoende is hij in zijn Indonesische studies altijd een homo unius sermonis (Teeuw 1971: xxv) gebleven.

Al beantwoordt Roorda niet volledig aan het door Koerner geschetste profiel van een Humboldtiaans taalkundige, zijn adhésion humboldtienne is van dien aard, dat zijn werk als een bescheiden tegenvoorbeeld kan gelden tegen de stelling dat de invloed van Von Humboldt op de gang van de taalwetenschap "betrekkelijk gering" is geweest (De Josselin de Jong 1915: 68; Lane 1945: 468; Leroy 1980: 37). Positiever geformuleerd: het werk van Roorda laat de juistheid zien van de uitspraak van Kaltz (1983: 70), dat de invloed van de taalkundige geschriften van Von Humboldt op de Europese linguïstiek in het algemeen niet onderschat mag worden.

We hebben gezien hoe Roorda zich keerde tegen De Vries' opvatting van taal als organisme. Van Vloten (1871: 169n) constateerde evenwel: Roorda meet in dit opzicht met twee maten, want "in spijt zijner afkeuring" beroept hij zich herhaaldelijk "op het Organisme der taal". Deze opmerking kan misverstand wekken. Bij Van Vlotens kritiek moet dan ook aangetekend worden, dat het organismebegrip twee kanten heeft die voor de negentiende-eeuwse taalkunde van belang zijn gebleken: het genealogisch-evolutieve en het systematisch-functionele gezichtspunt (Forsgren 1973: 100). Het

is dit tweede aspect dat voor Roorda relevant is, niet het groei-bloei-verval-idee dat we bij De Vries hebben leren kennen. In een van zijn verhandelingen over de logische analyse spreekt L.A. te Winkel het vermoeden uit, dat Roorda net als Becker de taal voor een organisme aanziet. Men moet wel concluderen, zegt hij, dat Roorda de taal als één geheel aanmerkt, en dan gaan de gedachten onmiddellijk uit naar Becker, die zijn Organism der Sprache geschreven heeft, "hoofdzakelijk om de taal als een organisme, als een organisch samengesteld geheel te beschouwen" (Te Winkel 1859: 78). Steinthal had in 1855 een scherpe, in veel opzichten terechte, maar niet altijd billijke kritiek op Becker geschreven; Te Winkel had er zich door laten overtuigen: na Steinthals Grammatik, Logik und Psychologie (1855) was een visie als die van Becker niet fashionable.

Nu hebben we in 4.3.2. gezien, dat Roorda een citaat uit hetzelfde boek tegen De Vries in stelling bracht: terecht heeft Steinthal van het woord "organisme" of "organisch", op de taal toegepast, opgemerkt: "Dies Wort hat seine Epoche ausgelebt" (Roorda 1858a: 157; Steinthal 1855: 379). Heeft Roorda zich ten onrechte op Steinthal beroepen? De context is duidelijk genoeg. Steinthal schrijft:

Man wird uns fragen, ob wir die Sprache einen Organismus nennen wollen? ... die Sprache ... ist ein geistiges Erzeugniss. Eine rein natürliche Bedeutung könnte es sicherlich nicht haben ... Dies Wort hat seine Epoche ausgelebt.

In einer andern Beziehung könnte uns das Wort Organismus wichtiger werden ...

en hij vervolgt: de

in jeder Sprache liegende Einheit, welche daher rührt, dass das Ganze die Theile bestimmt, und jeder Theil als bestimmtes, besonderes Glied des Ganzen charakterisirt ist, könnten wir mit dem Worte Organismus bezeichnen. Doch wozu? ... und so ziehen wir es vor, jede Sprache ein aus einem einheitlichen Principe geflossenes System, ein individuelles geistiges Gebilde, zu nennen. Der Grund aber dieser Einheit und Individualität der Sprache liegt in der Eigenthümlichkeit des Volksgeistes. Wir haben schon ... gezeigt, wie wir hiermit ganz im Sinne Humboldts verfahren (Steinthal 1855: 389-380).

Het woord "organisme" roept bij Steinthal blijkbaar ongewenste associaties op, en daarom geeft hij de voorkeur aan de term "systeem", zoals ook De Saussure dat zal doen:

On a fait des objections à cet emploi du terme organisme: la langue ne peut être comparée à un être vivant, est à tout moment le produit de ceux de qui elle dépend! On peut cependant employer ce mot sans dire que la langue est un être à part, existant en dehors de l'esprit, indépendant. Si on préfère, on peut au lieu de parler d'organisme parler de système. Cela vaut mieux et cela revient au même (CLG/E: 59; CLG: 40, 428).

Ook bij Von der Gabelentz (1901: 17) vinden we een opmerking van gelijke strekking over het gebruik van deze term (zie in dit verband ook Reichling 1966: 11 en Bierbach 1978: 143). Merk op dat Steinthal in zijn Classification (1850) de term "organisme" nog zonder terughoudendheid hanteert. Beiden volgen hier Von Humboldt, die veelvuldig de taal als een organisme heeft gekarakteriseerd (cf. Sloty 1935: 29; Christmann 1974: 67), een karakterisering die wel met Saussures systeemgedachte in verband is gebracht.

Een en ander maakt duidelijker waar Roorda met deze term op doelde. Enerzijds wijst Roorda het organismebegrip in natuurwetenschappelijke zin als verklaringsmodel af, anderzijds sluit hij aan bij de systematisch-functionele opvatting van "organisme", een opvatting door Von Humboldt en ook door K.F. Becker (cf. Vesper 1980: 107-113) uitgedragen. In dit licht bezien snijdt de kritiek van Van Vloten weinig hout.

In 1864 verscheen Over de deelen der rede voor de derde en laatste maal. Bijna een halve eeuw na het verschijnen van Bopps Ueber das Konjugations-system der Sanskritsprache (1816), een gebeurtenis waarmee vroegere historiografen gaarne de wetenschappelijke taalstudie lieten aanvangen, en niet lang na het verschijnen van Schleichers Compendium (1861-1862) liet Roorda zijn Logische analyse der taal opnieuw van de pers komen. Een anachronisme, zoals men ook P. Burggraafs Principes de grammaire générale uit 1863, de laatste Franse "grammaire générale" als "anachronisme" heeft gekarakteriseerd? Om die vraag te beantwoorden recapituleer ik kort de voorgeschiedenis van dat boek (zie 4.1.2.2.).

Vanaf 1842 was Roorda bezig geweest de studie in het Javaans de noodzakelijke basis te verschaffen. In 1843 had hij een herziene uitgave van de spraakkunst van Cornets de Groot gepubliceerd en in 1847 liet hij een vermeerderde en herziene versie van het Javaansch-Nederduitsch woordenboek van Gericke verschijnen. Bezig met het voorbereidend werk voor een eigen Javaanse spraakkunst besloot hij om die grammatica een "logische" basis te geven. Over de deelen der rede (1852) kan gezien worden als inleiding op het in de Javaansche spraakkunst (1855) gevolgde stelsel (cf. Kern 1874).

Waarom opteerde Roorda in de jaren veertig voor een dergelijk uitgangspunt? Zonder volledig te kunnen zijn wil ik enkele factoren noemen. Allereerst kan men in dit verband wijzen op Roorda's wijsgerige gerichtheid in het algemeen. Verder is het zo, dat de vaktraditie waarin Roorda stond, die der semitische taalstudie, pas vrij laat "historisch" werd. Het historisch-grammaticaal onderzoek kwam er pas na 1850 van de grond en richtte zich geheel en al naar de Indogermanistiek, waar een dergelijke benaderingswijze al vruchten had afgeworpen. Men raadplege op dit punt de verschillende artikelen van Hospers. Bovendien weten we dat Roorda, juist in de tijd dat hij zich beroepshalve met het Javaans ging bezig houden, geconfronteerd werd met de resultaten van Bopps pogingen de vergelijkende methode ook op niet-Indoeuropese talen toe te passen. Roorda's negatief oordeel in deze (cf. 4.1.1.3.) bleek terecht (cf. De Josselin de Jong 1915: 67). In ieder geval zal de lectuur van Bopps werk voor Roorda geen stimulans geweest zijn, zijn te vervaardigen Javaanse spraakkunst op historisch-vergelijkende leest te schoeien.

Het is mogelijk om Roorda's keuze voor een "logische" benadering positiever te zien. Als arabist was Roorda bekend met het werk van zijn Franse vakgenoten. Welnu, de befaamde Franse oriëntalist Silvestre de Sacy (1758-1838), van wie Roorda diverse werken bezat, had zijn Grammaire arabe (1810, 1832²) gebaseerd op het begrippenapparaat dat hij ontwikkeld had in zijn Principes de grammaire générale (1799¹, 1852⁸). Dat laatste werk werd niet alleen regelmatig herdrukt, maar ook vertaald in het Deens, Duits en Engels. Het was bedoeld "à servir d'introduction à l'étude de toutes les langues". Uit De Sacy's werk blijkt een diepgaande kennis van zaken en een bijna positivistische schroom om uit te gaan boven hetgeen door feiten absoluut vast staat. Mede door zijn werk kan de

Franse oriëntalistiek in de eerste decennia van de negentiende eeuw over het algemeen niet als minder op de feiten gericht of als minder empirisch beschouwd worden dan de vooral in Duitsland ontwikkelde historisch-vergelijkende richting. De Sacy liet zien, dat een nauwkeurig en adequate beschrijving van een relatief vreemde taal op basis van beginselen van de algemene grammatica zeer wel mogelijk was. Maudru had eerder al voor het Russisch iets dergelijks gedaan. In de Franse oriëntalistiek werd een dergelijke benadering acceptabel geacht, zelfs als gewenst methodisch uitgangspunt beschouwd (Wagner 1973: 7-8). Een fundamentele discussie met aanhangers van de historische methode liet in Frankrijk tot in de jaren zestig op zich wachten ²⁷⁾.

Wat ik hiermee wil duidelijk maken, is dat voor Roorda een benadering vanuit de algemene grammatica een serieus alternatief kon vormen voor een beschrijving op historisch-vergelijkende grondslag; dat hij zich ten slotte op Becker oriënteerde kan gezien zijn achtergrond geen verrassing zijn. En van een principiële afwijzing van Over de deelen der rede van de zijde van de historisch-vergelijkende grammatici is in de jaren vijftig niets te merken. Pas omstreeks het midden van de jaren zestig opent Van der Tuuk de aanval op Roorda's 'wijsgeerige methode': geen taal immers kon goed begrepen worden dan langs 'den historischen weg' (Van der Tuuk 1865a:7). Zijn verwijzingen zijn naar Bopp, Schleicher en Max Müller. Eén van de interessante punten aan Roorda's controversie met Van der Tuuk is dit, dat het voor deze laatste in 1864 nog nodig was om te pogen in een geruchtmakende polemieek de invloed van de algemene grammatica te breken. De descriptieve resultaten die Roorda inzake het Javaans bereikt had, waren blijkbaar van dien aard, dat het systeem met behulp waarvan ze gepresenteerd werden, niet principieel in diskrediet was geraakt.

Wat het effect van Van der Tuuks aanval ook is geweest, het is onjuist dit gebeuren op te vatten als een exemplarisch achterhoedegevecht, waarin ook in Nederland de algemene grammatica definitief ten grave ging. Het is juist, dat men in de loop van de negentiende eeuw de algemene grammatica aan kracht en invloed kan zien verliezen, maar een volledige neergang heeft ze nooit gekend. In 5.2. zullen we zien, dat ze gedurende de hele negentiende eeuw haar beoefenaars heeft gehad.

De hiervoor geschetste parallel met de Fransman De Sacy geeft aanleiding tot deze opmerking: in de literatuur is gesteld dat Roorda met z'n

Over de deelen der rede in de traditie staat van Port-Royal, anders gezegd past in de traditie van de "Cartesiaanse linguïstiek". Maar wanneer men Roorda's taalopvatting vergelijkt bijvoorbeeld met die van Beauzée, blijkt dat men Roorda niet zonder meer in deze traditie kan bijzetten. Bij Beauzée staat de communicatieve functie van de taal op de voorgrond: de taal is voor hem vóór alles mededelingsmiddel en dient tot het overdragen van "klare" denkresultaten (Wagner 1973: 97). Bij Roorda is, onder invloed van de Duitse filosofie, de taal vóór alles denkmiddel en uitdrukking van de menselijke rede (cf. 4.1.2.1.; zie ook Scharf 1983). Het tekenkarakter van de taal speelt geen prominente rol, zoals het dat evenmin doet bij Von Humboldt of bij Von der Gabelentz (cf. Bierbach 1978: 145-146; zie Quillien 1981 voor een vergelijking op dit punt met De Saussure).

Onder verwijzing naar het verschillend "génie" van de taal hadden achttiende-eeuwse grammatici als Girard en Beauzée enkele - in de ogen van latere taalbeschouwers - nogal krasse uitspraken gedaan over de verwantschap van bepaalde talen. Zo werd bijvoorbeeld het Italiaans elke verwantschap met het Latijn ontzegd (cf. 2.1.3.). Roorda's standpunt in zijn Akademieverhandeling had een soortgelijke implicatie, die door De Vries onmiddellijk onderkend werd: "De Nederlandsche taal wordt uit het organisch verband, waarin zij tot de andere Duitse talen staat, losgerukt" (cf. 4.3.1.). Roorda baseerde zich hierbij op het aan Von Humboldt en Steinthal ontleende concept van de "volksgeest". Het is de volksgeest die het eigene van een taal bepaalt. Uit te zoeken welke relatie er kan hebben bestaan tussen Roorda's "volksgeest" en het geniebegrip uit de achttiende-eeuwse Franse grammatica, valt buiten mijn kader. Maar aangezien de term "génie de la langue" ook bij Von Humboldt voorkomt (Christmann 1976: 79), is het niet uitgesloten dat zo'n relatie, direct of indirect, inderdaad bestaan heeft ²⁸⁾.

4.5.3. Slotopmerkingen

De discussie tussen Roorda en De Vries was een botsing tussen twee taaltheorieën. De Vries strijdt voor een geheel systeem, voor een taalwetenschappelijk stelsel, constateerde Roorda (1858a: 153). In 1853 was De Vries naar Leiden gekomen met het voornemen "het zoolang verwaarloosde vak eindelijk eens te Leiden te doen bloeijen, en de vaderlandsche studiën met de klassieke te doen gelijk stellen in rang en eere", zoals hij eind juli van dat jaar aan Jacob Grimm schreef (Soeteman 1982: 40). Daartoe sloot hij aan bij de taalbeschouwing van Grimm en bij de recente natuurwetenschappelijk georiënteerde beschouwingen van Schleicher: "Historische taalstudie alleen is in staat een hechten grondslag te leggen, waarop men veilig kan voortbouwen, terwijl links en regts de luchtkasteelen van het spelend vernuft tot puin ineensstorten", schreef hij eens in het Archief van zijn vriend De Jager. De Vries was in zijn taalopvatting voor zijn tijd modern, meent Heeroma (1968: 106) dan ook te mogen stellen.

De strekking van Roorda's Akademievoordracht was strijdig met hetgeen De Vries zich aan taalkundige inzichten eigen had gemaakt. Bovendien, als Roorda's voorstellen aanvaard zouden worden, wat zouden niet de consequenties zijn voor het WNT, met de voorbereiding waarvan De Vries juist in deze jaren bezig was? De grondslag van het WNT was in het geding, is de taxatie van Brom (1955: 128). Daarnaast wenste De Vries duidelijk zijn territorium af te bakenen. Naast de klassieke en de Oosterse taalkunde dient men ook de Nederlandse taalkunde als vak van wetenschap te erkennen:

De taal, die iedereen als van zelf kende, scheen geene studie te vereischen; ieder, meende men, was geregtigd daarover mede te oordeelen. Maar die tijd is gelukkig voorbij. Men heeft leeren inzien, dat ook daar een veelomvattend en streng ingerigt onderzoek noodig is, om niet, door den schijn misleid, in verwarring te geraken, maar in den doolhof van dooreen kruisende verschijnselen het regte spoor te vinden dat tot de waarheid geleidt (De Vries 1858: 36).

Het terrein wordt voor dilettanten gesloten, de vakspecialist moet erkend worden. De Vries geeft Roorda een duidelijke wenk als hij

eindigt met den wensch, dat die wetenschappelijke beoefening van het Nederlandsch zich al meer en meer moge vestigen, en eerlang ook onze taalkunde zich mogen verheugen in een aantal van zulke grondige, echt wetenschappelijke werken, als die voor de Semitische en Indische talen door den Heer R. geleverd zijn (De Vries 1858: 37).

De Vries heeft wat Roorda's opmerkingen over het Middelnederlands betreft zijn werk grondig gedaan. Naar Roorda's observaties is zelden meer verwezen (ik noteerde een referentie bij Buitenrust Hetteema 1905: 98), dit tot teleurstelling van Koelmans (1977: 21).

Het onderscheid tussen spreektaal en schrijftaal is ook door Roorda erkend. De onmiddellijke, spontane uitdrukking van hetgeen in 's mensen ziel omgaat, is de spreektaal. Die kan dan als de natuurlijke uitdrukking van wat Roorda noemt de 'zin der gedachten' worden beschouwd. De uitdrukking door middel van het schrift is meer overwogen: men tracht zich beter, juister, ook treffender en sierlijker uit te drukken: 'de uitdrukking door middel van het schrift is een meer overlegde, meer kunstige of kunstmatige ... uitdrukking' en vandaar dat men de schrijftaal als kunsttaal kan opvatten. De schrijftaal is dus niet meer dan een gepolijste versie van de spreektaal; eigenlijk is ze dezelfde taal als de spreektaal (Roorda 1856: 97). Beide komen uit eenzelfde bron: de menselijke geest.

Wat bij Roorda overkomt als 'a matter of degree', neemt bij De Vries veel absoluter vorm aan. Dat de schrijftaal een 'kunstgewrocht' en de 'volksttaal' een 'gewrocht der natuur' was, impliceerde voor hem dat slechts deze laatste object kon zijn van taalwetenschappelijk onderzoek. De schrijftaal was een product van de bewuste werking van de geest en viel binnen het gebied van de 'kritiek', en daar moest gerekend worden met de voorschriften der esthetica. Daarom kon De Vries niet meegaan met Roorda's voorstel om de schrijftaal te hervormen naar de spreektaal. Schrijftaal en spreektaal waren andersoortig grootheden en daarom object van verschillende disciplines. Hij kon deze visie borgen bij

Schleicher, maar in feite hebben we hier te maken met een op eigentijdse manier geformuleerde voortzetting van een veel ouder standpunt. Eén voorbeeld bij wijze van toelichting. Bij een heruitgave van de Grammaire générale et raisonnée (1754) schreef de Franse grammaticus Charles Pinot Duclos een commentaar, waarin - maar dit terzijde - verschillende Rousseauïstische thema's zich al aankondigen. De taal is het eigendom van het volk, schrijft Duclos. Elk van de twee ontleent de eigen eenheid aan de ander.

C'est un peuple en corps qui fait une langue ... Un peuple est donc le maître absolu de la langue parlée, et c'est un empire qu'il exerce sans s'en appercevoir ... Le corps d'une nation a seul droit sur la langue parlée, et les écrivains ont droit sur la langue écrite: Le peuple, disait Varron, n'est pas le maître de l'écriture comme de la parole (citaat bij Derrida 1974: 241-242).

Over de gesproken taal hebben de taalgeleerden dus niets te zeggen, zou men kunnen concluderen. Maar inzake de geschreven taal kon de taalgeleerde door grammatica en woordenboek regelend optreden. En in dat opzicht heeft De Vries zich een waardig erfgenaam betoond van Weiland.

De soms mystiek aandoende band tussen taal en volk is trouwens onderdeel zowel van de taalbeschouwing van Roorda als van die van De Vries. Bij Roorda is de relatie zeer hecht: alleen als de "volksgeest" verandert, verandert de taal. Bij De Vries is er meer koppeling op afstand: taalverandering is een autonoom proces, dat beïnvloed kan worden door externe factoren. Hoe actiever een volk op het wereldtoneel geweest is, des te meer heeft zijn taal aan vormen verloren. Taal en volk zijn één, eenzelfde gedachte die, zoals dat vaker gaat, op verschillende manieren werd uitgewerkt.

5 TRADITIE EN VERNIEUWING

5.1. UIT 'DE SCHOOL VAN DE VRIES'

"De Vries heeft school gemaakt, d.w.z. hij heeft een aantal leerlingen gevormd, die volgens dezelfde historisch-kritische methode en op dezelfde grondig wetenschappelijke wijze de studie van de Nederlandse taal en letteren - enkelen ook de Indogermanistiek en de Germanistiek - hebben beoefend". Met deze zinnen opent Karsten zijn hoofdstuk "Uit de School van De Vries" (cf. Karsten 1949: 147). Het zojuist aangehaalde citaat geeft in ieder geval duidelijk aan wat Karsten onder deze school verstaat. Geleerden als J.H.C. Kern (1833-1917) en C.C. Uhlenbeck (1866-1951) buiten beschouwing latend wijdt hij korte beschouwingen aan leven en werken van die leerlingen van De Vries, "die hun ganse leven lang zich vrijwel uitsluitend met de studie der Nederlandse taal en letteren hebben bezig gehouden en wier werk genoeg waarde bezit om er wat langer bij stil te staan". In zijn ogen zijn dat dan E. Verwijs, J. Verdam, J. te Winkel, W.L. van Heiten, G. Kalff, A. Kluyver, F.A. Stoett en J.W. Muller (Karsten 1949: 147), in een aantal opzichten overigens een zeer heterogeen gezelschap. Ter karakterisering van deze school worden als kenmerken genoemd het bezig zijn met lexicografie en tekstkritiek en belangstelling voor het Middelnederlands en het zeventiende-eeuws. Zeker dat laatste kenmerk is niet exclusief voor wat Karsten als "School van De Vries" betitelt (cf. Van Boven 1981: 195).

Van Boven concludeert dan ook: wat na lezing van Karsten 1949 als karakterisering van de "School van De Vries" resteert, "is het feit dat alle leden ervan onderwijs genoten hebben in Leiden van M. de Vries en zich daarna in ruime zin, in dezelfde geest met de filologie van het

Middel Nederlands hebben beziggehouden. Dat de school op die manier opgevat moet worden, wordt ondersteund door een andere benaming die Karsten ervoor heeft: De "Leidse School" (Van Boven 1981: 195). Aan de term "school" moet men dus niet meer inhoud geven dan Karsten heeft bedoeld. De lijn loopt eerder van De Vries naar iedere leerling afzonderlijk dan dat er een hechte groep zich heeft gevormd. Vergelijk de positie van de door Karsten besproken W.L. van Helten, aan wie Verwijs en Verdam overduidelijk "een hekel" hadden (Karsten 1949: 176).

Naast die verscheidenheid, in diverse opzichten, tussen de leden onderling staat echter, zo meent Van Boven (1981: 195), het feit dat de leden van genoemde school "in ieder geval 'in dezelfde geest' werkzaam geweest" zijn. Valt er over dat laatste wat meer te zeggen? Het zou hier te ver voeren, de gehele door Karsten aangeduide school op diezelfde "geest" na te lopen. Ik beperk me dan ook tot het bespreken van een drietal specimina van de "School van De Vries", te weten Moltzer, Te Winkel en Verdam. Tenslotte wordt gezien hoe in de jaren negentig het beeld van De Vries bij de zogeheten Kollwijners was, taalkundigen die zich mede in Roorda herkenden.

5.1.1. H.E. Moltzer

Het lijkt wat merkwaardig, nu ik enkele specimina uit de school van De Vries aan de orde ga stellen, om te beginnen met Henri Moltzer. Als Karsten nl. over "de school van De Vries" gaat spreken, dan behandelt hij Moltzer juist niet, omdat hij meent dat diens geschriften "in wetenschappelijk opzicht niet zo belangrijk zijn" (Karsten 1949: 147). Aangezien het mij om andere zaken te doen is, zal ik op de inzichten van de "jonge" Moltzer wel nader ingaan.

Net als verscheidene andere latere taalkundigen kwam Henri Ernest Moltzer (1836-1895) naar Leiden, in 1855, om er in de godgeleerdheid te studeren ¹⁾. Echter, de "geloofswaarheden der Christelijke Kerk" bleven hem levenslang verborgen; zijn uitspraken getuigen menigmaal juist van een zeer onkerkelijke gezindheid. Moltzer zwaaide om naar letteren en rechten. Op 11 april 1862 promoveerde hij met een werk over de geschiedenis van het wereldlijk toneel in de middeleeuwen tot doctor in de letteren. Het uur daarvoor was hij op een juridische dissertatie bevorderd tot doctor in de rechten.

Daarna was hij twee jaar als commies aan de Nederlandse Bank verbonden. Al werd hij op instigatie van De Vries in 1863 gekozen als lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, aan voortgezette letterenstudie kwam hij niet toe. Na een kortstondig leraarschap aan de pas opgerichte Haarlemse HBS — een leraarsbetrekking aan zo'n school gold in die dagen nog als een "wetenschappelijke" betrekking (Kluyver) — werd hij eind 1864 te Groningen tot opvolger van Jonckbloet benoemd ²⁾.

Met deze benoeming werd Johannes van Vloten gepasseerd, die door de aftredende Jonckbloet zelf was aanbevolen als zijn opvolger. Ook in de ogen van Huet overtrof Johannes van Vloten Moltzer verre in bekwaamheid en verdiensten (Mees-Verwey 1928: 74). Het is aan de invloed van De Vries, die overigens in 1885 ook de benoeming van Huet te Leiden tegenhield, toe te schrijven dat de meerderheid der curatoren Jonckbloets kandidaat niet op de voordracht plaatste. Deze opvolgingsaffaire betekende dan ook het einde van Jonckbloets vriendschapsrelatie met Matthias de Vries (Huizinga 1951: 252). En gewaagt Van Vloten in De Taalgids van 1862 (4, p. 323) nog van "onzen vriend De Vries", na 1864 stort hij de fiolen van zijn toorn uit over die "schaamteloos boerenbedrieger", deze "woordenboekkwakzalver" (Karsten 1949: 24).

Prompt zette Moltzer zich aan de studie om te trachten zijn achterstand weer in te lopen. Hij "verslond" naar eigen zeggen de Lectures van Max Müller en probeerde enigszins geregeld te lezen in Grimms Grammatik (Kluyver 1897: 53). Na een korte tijd van voorbereiding kon zijn oratie niet veel meer zijn dan wat hij van zijn leermeesters had geleerd (Kluyver 1897: 54). De "nieuwe richting" in de taalkunde "kon geene andere zijn dan die welke reeds twintig jaar lang door Jonckbloet en De Vries was ingeslagen", meent Kluyver (1897: 54).

Moltzer, die in de jaren 1855-1862 bij De Vries studeerde, steunt in zijn inaugurele rede in aanzienlijke mate op Max Müllers Lectures on the science of language, waarvan de eerste reeks in 1861 verschenen was. "One cannot illustrate 19th-century linguistics adequately without devoting some space to Max Müller (1823-1900), whose Lectures on the science of language had considerable impact on inquiries of the 1860's and 1870's", zo bekritiseert Koerner niet helemaal ten onrechte het feit dat Müller in de tweede editie van Arens' belangrijke anthologie nagenoeg geheel niet aan bod komt (Koerner 1978: 11-12). Inderdaad, om Müllers welhaast charis-

matische impact in die tijd kan men nauwelijks heen.

Max Müller, een oriëntalist, van oorsprong Duitser en sedert 1854 hoogleraar te Oxford, was ongelooflijk populair in de dagen van Moltzer: "It is no exaggeration to say that kings and emperors paid tribute to him because they admired his stature as a scholar and as a man" ³⁾. Bij zijn dood schreef een Amerikaanse krant: "He was the recipient of more academic honors, orders, titles, royal and imperial favors, perhaps, than any other scholar since Humboldt" (Jankowsky 1979: 341).

In eerste instantie dankt hij zijn bekendheid aan zijn roep als gevierd popularisator; op het vakgebied zijn de oordelen nogal afwijzend. Zo merkt De Saussure naar aanleiding van de vergelijkende taalstudies op:

Max Müller les a popularisées par ses brillantes causeries (Leçons sur la science du langage, 1861, en anglais); mais ce n'est pas par excès de conscience qu'il a peché (De Saussure 1974: 16). ⁴⁾

Verder ziet men hem als een apostel van Schleicher (Coseriu 1972b: 134n). Schleichers opvattingen waren "op pakkende wijze gepopulariseerd" door Max Müller (Van Hamel z.j.: 49; cf. Kukenheim 1962: 57; Logeman 1895: 266). ⁵⁾ Het oordeel van Kluyver is, dat Müller in een aantrekkelijke vorm wist te schrijven en zo de Indogermanistiek aan de man bracht: "...geruimen tijd zijn deze Lectures het boek geweest waardoor men ook in een groteren kring de Indogermanistiek heeft leren hoogachten ..." (Kluyver 1906b: 53). Misschien, zo zegt Jankowsky, moeten we ons niet in de eerste plaats afvragen wat Müller deed als taalkundige, maar in plaats daarvan is het belangrijker om te vragen "what did he do for linguistics. And here, I believe, we would find a number of positive answers" (Jankowsky 1979: 353). Aan Müllers internationale bekendheid hoeven we niet te twijfelen: zijn Lectures werden vertaald in het Frans, Duits, Russisch en Italiaans.

Te onzent was aan Müllers taalkundig werk onder andere door A.M. Kolléwijn Nz., de vader van R.A. Kolléwijn (De Vos 1939: 205n), in De Taalgids 7 t/m 9 (1865-1867) bredere bekendheid gegeven (De Beer 1901: 99; Bakker 1977: 147). ⁶⁾ Als Moltzer later Max Müller schetst als iemand die "in Nederland een geacht, geëerd, gevierd en bewonderd schrijver is", van wie elke bijdrage, elk essay "wordt verslonden door de mannen van het vak" (Moltzer 1872: 3), dan is dat zeker niet overdreven.

Tijdens zijn verblijf te Londen (1862-1863) was H. Kern met Max Müller "in vertrouwelijke aanraking" gekomen. J. van der Hoeven geeft aan, dat hij bij het schrijven van zijn artikel in 1862 veel heeft ontleend aan Müllers Lectures van 1861. C.P. Tiele sprak op een Rotterdams congres van "de beroemde Max Müller ..., wiens naam op een Taalkundig Congres niet dan met den diepsten eerbied behoort te worden uitgesproken" (Tiele 1865: 36). Ook W. Wessels erkent dat Müller "ontegengesteld de grootste man" op het gebied van de taalkunde is (Wessels 1869: 8). Alleen Multatuli, in wiens taalbeschouwing klanknabootsing zo'n belangrijke rol speelt, laat blijken weinig geïmponeerd te zijn door deze beroemde "taalprofessor" ⁷⁾.

Maar niet alleen voor de "mannen van het vak" is Müller inspirator gebleken. In een terugblik naar aanleiding van het overlijden van Max Müller memoreert Taco de Beer hoeveel "wij, taalonderwijzers" aan hem te danken hebben.

Door de Lectures leerden de Nederlandsche taalonderwijzers voor 't eerst, dat er eens taalwetenschap bestond, dat de studie der taal even exact is als die der wiskunde, dat zij, die à la Terwen de afleiding der woorden raden of gissen, eenvoudig onzin vertellen maar dat er bijna onveranderlijke wetten zijn, die de vervorming der woorden beheerschen ... Door hem leerden wij op taalverschijnselen letten en ons rekenschap vragen van wat ons vreemd of onnatuurlijk scheen (De Beer 1901: 100). ⁸⁾

Indien men in onze bescheiden kring, vervolgt De Beer, heden ten dage gelooft aan taalwetenschap, indien men overtuigd is, "dat de leermethode en de grond van betoogen de zelfde is voor de diep gesmade taalkennis en de hooggeprezen wis- en natuurkundige wetenschappen, dan is het aan Max Müller, dat we dat alles te danken hebben, aan den man, die door de geleerden met minachtende welwillendheid werd beoordeeld, maar die aan de ongeleerden vergunde een kijkje te krijgen in de schatkamers der wetenschap" (De Beer 1901: 100).

In Moltzers ogen gold Max Müller nog zonder veel reserve als "de geniale vertegenwoordiger der nieuwe richting in de taalwetenschap" (Moltzer 1872: 3), en aan "de nieuwe richting in de taalkunde" wijdde hij dan ook zijn Groninger inaugurele rede ⁹⁾.

Bij het uitspreken van die oratie was het "nog geen drie jaren geleden", dat hij zich er op kon beroemen, lid van de "Academische jongelingenschap" te zijn (Moltzer 1865: 60-61). Hij weet wat hij De Vries verschuldigd is; aan het eind van zijn rede spreekt hij de hoop uit: "mogen wie U kennen in ... mijn spreken ... het beeld zien van U" (Moltzer 1865: 60). Het ligt dan voor de hand, dat we bij Moltzer opvattingen van De Vries terugvinden, ditmaal gehuld in het kleed van ontleningen aan Müllers Lectures, waaruit Moltzer rijklijk blijkt te putten. Dat hij vooral steunde op het eerste gedeelte van Müllers Lectures, laat zich vrij eenvoudig vaststellen. De anekdote betreffende keizer Sigismund ¹⁰⁾ neemt hij weliswaar zonder bronvermelding over (1865: 19; cf. Müller 1913,1: 39-40), maar elders in zijn rede noemt hij Müller bij name of neemt hij expliciet een stuk in vertaling over (bijvoorbeeld 1865: 43; cf. Müller 1913,1: 299).

Moltzer spreekt over De nieuwe richting in de taalkunde. Het onderscheid tussen de oude en de nieuwe school is even aanzienlijk "als dat tusschen het systeem van Ptolemaeus en dat van Copernicus" (1865: 41). Meer dan een kwart eeuw later zal Moltzer, "wijzer zowel als bedaarder geworden", erkennen dat hij op dat moment de oude school meer waardering zou geven dan de angry young man van 1865 had gedaan. Het beginsel van de oude school typeert hij als "het beginsel der dienstbaarheid":

Hare methode zou ik de omgekeerd inductieve willen noemen, als die lijnrecht overstaat tegen die der nieuwe richting. Het is de methode, die ... zich een wereld der verbeelding schept en de grillen harer verdichting vereenzelvigt met het bouwplan des heelals; die grondwet noemt wat niet uit den aard, en natuurwet wat niet uit het wezen der verschijnselen is afgeleid (Moltzer 1865: 16).

Zolang men "boven nauwkeurige feitenkennis het stelsel, boven de ervaring de bespiegeling stelde, zolang men niet wilde opklimmen "van de verschijnselen tot de wetten waaraan zij zijn onderworpen" (1865: 18), was het niet mogelijk tot resultaten te komen.

Om tot kennis, tot grondige kennis der taal te komen, wordt iets meer vereischt dan een en ander afgetrokken denkbeeld of willekeurig voorschrift. Er behoort een waarneming toe zoo volledig en zuiver, zoo naauwkeurig en bepaald, eene

waarneming bovendien van een zoo ontzettend groot aantal verschijnselen (Moltzer 1865: 26). Zoo neemt de taalkunde van de natuurwetenschappen hare methode over, en acht niets te weten tenzij het proefondervindelijk te bewijzen is (1865: 27).

Dàt is het wat de nieuwe school "in haar schild" voert:

niet de spraakkunst alleen, die zich bepaalt bij het tegenwoordige, maar ook de ontwikkeling der taal, hare wording, haar oorsprong, hare verwantschap, in één woord de taal in haren ganschen omvang (Moltzer 1865: 24).

Het is een uitspraak die men zonder problemen aan Matthias de Vries zou toeschrijven. Het verwondert dan ook niet, dat over de oratie is opgemerkt:

Hoeft het te worden gezegd, dat het De Vries' theorieën zijn die hier verkondigd worden en waarbij Moltzer onverdeeld zich aansluit? (Duflou 1896: 9).

Aan het slot van het wetenschappelijk gedeelte van zijn rede gekomen, merkt Moltzer op dat er nog altijd strijd is over de vraag "of de jeugdige wetenschap behoort te worden ingelijfd bij de natuurwetenschappen of bij de historische" (1865: 54).¹¹⁾ Ik teken hierbij aan, dat Max Müller op dit punt zeer duidelijk is: filologie is een historische wetenschap; voor de "science of language" eist Müller "a place among the physical sciences", net zoals August Schleicher dat voor de "Glottik" doet (Müller 1913,1: 28).¹²⁾ Voor de volledigheid: Schleichers organismegeachte noemt hij "sheer mythology" (1913,1: 46).

Uit de oratie bleek de tijdgenoten al, dat Moltzer geen "specialiteit" in de zuivere taalkunde was (Kluyver 1897: 54). Van bewijzen van eigenlijke linguïstische studie is bij Moltzer geen sprake; ook werd hij geen filoloog als De Vries, maar een generalist als Lulofs. Uiteraard zijn er meer punten waarop Moltzer van zijn leermeester verschilt. Niet alleen verschilt hij met de Leidse hoogleraar van mening over de waardering van Bilderdijk, maar ook over de vraag hoe taalverandering gewaardeerd moet worden.

Net als Halbertsma en Bilderdijk had De Vries de ontwikkeling van de taal gezien als een kwestie van verval. Dit standpunt nu wordt door

Moltzer niet gedeeld. Hij verstaat zich uitvoerig met de leer van Darwin (Moltzer 1871) en kiest, onder andere refererend aan Whitney, voor "progress". De linguïstiek schraagt de hypothese van Darwin, zegt Moltzer (1871: 245). Ook op het gebied van de taal "is de zege in den regel gewaarborgd aan hetgeen in zijne soort het uitnemendste is" (1871: 251).

Met andere woorden, ook Moltzer is een aanhanger van wat door C.P. Tiele de "ontwikkelingshypothese" genoemd werd, "waarvan de nieuwere wetenschap het bewijs tracht te leveren op ieder gebied, en die dagelijks door de ontdekkingen der vóór-historische archeologie en der ernstige geschiedkundige onderzoekingen van onzen tijd wordt bevestigd" (Tiele 1873: 19). Tiele citeert dan Whitney's woorden waarmee deze een karakteristiek tracht te geven van het gehele wetenschappelijk bedrijf uit zijn dagen:

Modern science claims to be proving, by the most careful and exhaustive study of man and his works, that our race began its existence on earth at the bottom of the scale, instead of at the top, and has been gradually working upward; that human powers have had a history of development; that all the elements of culture - as the arts of life, art, science, language, religion, philosophy - have been wrought out by slow and painful efforts, in the conflict between the soul and mind of man on the one hand, and external nature on the other ... (Tiele 1873: 43-44 = Whitney 1873: 341).

Inzake de kwestie van de oorsprong van de taal was Max Müller van leer getrokken tegen een tweetal opvattingen, de onomatopoëtische en de interjectietheorie, door hem genoemd resp. de "bow-wow-theory" en de "pooh-pooh-theory".

According to the first, roots are imitations of sounds; according to the second, they are involuntary interjections. The first theory was very popular among the philosophers of the eighteenth century, and, as it is still held by many distinguished scholars and philosophers, we must examine it more carefully. It is supposed, then, that man, being as yet mute, heard the voices of birds and dogs and cows, the thunder of the clouds, the roaring of the sea ... He tried

to imitate these sounds, and finding his mimicking cries useful as signs of the objects from which they proceeded, he followed up the idea and elaborated language (Müller 1913,1: 494-495).

Met de bow-wow-theorie had Müller niet veel op. De echte taal begint pas buiten het kippenhok, vat ik zijn oordeel wat lapidair samen. Als wetenschapper is hij uiteraard voorzichtig:

We cannot deny the possibility that a language might have been formed on the principle of imitation; all we say is, that as yet no language has been discovered that was so formed.

Ter toelichting ontleent hij aan Farrar een aardige anekdote:

An Englishman in China, seeing a dish placed before him about which he felt suspicious, and wishing to know whether it was a duck, said, with an interrogative accent,

Quack-quack?

He received the clear and straightforward answer,

Bow-wow!

"This, no doubt", zegt Müller, "was as good as the most eloquent conversation on the same subject between an Englishman and a French waiter. But I doubt whether it deserves the name of language", voegt hij er terecht aan toe (Müller 1913,1: 496).

Moltzer is een andere mening toegedaan. Hij twijfelt niet of Müller zal zich bekeren en absolute vragen voor de spotnamen "bow-wow" en "pooh-pooh". Maar niet alleen wat betreft de "bow-wow"-theorie keert Moltzer (1871: 193) zich, met Multatuli, tegen zijn vereerde voorbeeld. De zaak ligt fundamentele. Zijn keuze voor Darwin is een keuze tegen Müller inzake de kwestie van de oorsprong van de taal. Taal was voor Müller "the Barrier between Man and Beast", "our Rubicon, and no brute will dare to cross it" (1913,1: 12, 490). Müller zag het als z'n taak te protesteren "against a revival of the shallow theories of Lord Monboddo" (1913,1: 14), zoals hij Darwins opvattingen schamper betitelde. Müllers positiebepaling kan gezien worden als moment in de bredere dis-

5.1.1.

cussie die ook elders in de wetenschap werd gevoerd: voor of tegen Darwin. Hetzelfde geldt voor Moltzer.

Moltzer was niet de enige leerling van De Vries die zich met Darwin had beziggehouden. Met name op Jan te Winkel hadden de werken van Darwin een "machtige" invloed uitgeoefend.

5.1.2. J. te Winkel

In 1866 vertrok Jan te Winkel (1847-1927) naar Leiden om er theologie te gaan studeren. Tegelijk liet hij zich in de letteren inschrijven, zodat hij, mocht het verwerven van een positie als modern predikant niet lukken, altijd nog leraar kon worden. Met de theologische studie stopte hij na een paar jaar, voortaan was hij alleen nog "literator". Maar "letteren" betekende toen vooral "klassieke letteren", en met de beroemde graecus C.G. Cobet kon Te Winkel het niet goed vinden. Na een zesjarig verblijf te Leiden, waarin hij alleen het propedeutisch examen in de godgeleerdheid aflegde, zag hij zich genoodzaakt om, na het consilium abeundi hem door Cobet gegeven, naar Groningen af te reizen. Hij arriveerde daar bij Moltzer met een aanbeveling van De Vries, en het was deze laatste die op hem een beslissende invloed schijnt te hebben uitgeoefend (Van Hamel 1928: 151; Te Winkel 1918: 14). Bij Moltzer promoveerde Te Winkel "met den eersten graad" op een dissertatie over Maerlant. Dat was in 1877 ¹³⁾.

Jan te Winkel - het kost geen moeite deze uitspraak van De Vooyo te beamen - was een "veelzijdig geleerde met zeldzame werkkraft". Veelzijdig was hij inderdaad, maar hij is altijd meer geschiedschrijver der letterkunde geweest dan taalkundige. Afgezien van de dialectstudies is wat hij op taalkundig gebied in boekvorm heeft neergelegd altijd in nauw verband met het onderwijs te brengen, aldus een zijner biografen ¹⁴⁾. In z'n Leidse tijd was hij op de colleges van De Vries en Kern geconfronteerd met de problemen der vergelijkende indogermanistiek. Voor de vroegere zekerheid van stamboom en oertaal waren "nieuwe en moeilijker raadselen" in de plaats gekomen. Later moest Te Winkel toegeven dat hij niet gepoogd had

door te dringen tot in alle, telkens ook weer van gedaante veranderende, geheime schuilhoeken van dat wespennest der taalvergelijking (J. te Winkel 1918: 15).

Kortom, om het in zijn eigen woorden te zeggen, "de linguïstiek in engeren zin" kon voor hem "nooit anders dan een noodzakelijk bijvak" zijn (J. te Winkel 1905: vii).

Toch heeft hij zich gedurende een aantal jaren met een bijzondere inzet op wat kleinere schaal aan de taalvergelijking gewaagd, zo zegt hij, namelijk aan de studie "van onze tongvallen, die ... bij ons nog weinig beoefenaars - althans in hun vollen omvang - hadden gevonden" (J. te Winkel 1918: 15). De aanleiding tot zijn dialectstudies was hierin gelegen: in 1879 was op initiatief van H. Kern door het Aardrijkskundig Genootschap een dialectenquête gehouden, maar het verzamelde materiaal was om allerlei redenen meer dan tien jaren grotendeels onbewerkt gebleven, zoals in 1891 bleek. Begin 1892 nu was Te Winkel benoemd tot hoogleraar aan de Amsterdamse universiteit, waar C.M. Kan in de periode 1877-1907 aardrijkskunde doceerde. Kan, van origine classicus en lange tijd de enige hoogleraar in de aardrijkskunde in Nederland, speelde binnen het Aardrijkskundig Genootschap een belangrijke rol. Uit naam van het bestuur vroeg hij Te Winkel, te bezien of er iets met het niet bewerkte materiaal kon worden gedaan.

Na enige voorbereidende studie liet Te Winkel een tweede enquête houden. Zijn opzet was, tot een veertiental kaarten met commentaar te komen; het is er bij twee gebleven en dat betekent, dat noch Kern noch Te Winkel het desideratum van hun beider leermeester De Vries uit 1857 tot een goed eind hebben weten te brengen. Want via de persoon van H. Kern is de lijn terug naar De Vries nl. zeer wel te trekken. In 4.4. is er op gewezen, dat het mislukken van de prijsvraag met betrekking tot een "Spraakkaart van het Nederlandsch", in 1852 uitgeschreven door de Leidse Maatschappij, door Matthias de Vries, als voorzitter van de Commissie voor Taal- en Letterkunde van de Maatschappij, ten eerste werd betreurd. In een vergadering van januari 1857 toonde hij aan "hoe wenschelijk het zou wezen dat men zich eindelijk eens onledig hield met eene naauwkeurige en wetenschappelijke afbakening der verschillende dialecten die in ons land worden gesproken". Zijn wens vond bij de overige leden der Commissie een willig oor, maar over de uitvoering van een dergelijke onderneming werd

nogal verschillend gedacht. Tenslotte werd een vragenlijst als bijlage bij het verslag der Commissie gevoegd. Erg veel reacties leverde dat niet op.

In de jaren daarop kwamen er enkele beschrijvingen van dialecten binnen, maar spoedig werd duidelijk, dat dit initiatief op niets was uitgelopen. In 1865 kwam H. Kern naar Leiden om het professoraat Sanskrit te gaan vervullen; het volgende jaar werd hij gekozen tot lid van de Commissie voor Taal- en Letterkunde, die het dialectenproject onder haar hoede had. Het was Kern, die uiteindelijk via het Aardrijkskundig Genootschap het door De Vries bepleite onderzoek gestalte wist te geven, en het was Te Winkel die voor een voorlopige afronding zorgde.

Goossens karakteriseert Te Winkels arbeid als van een onvoltooid 'monument van neogrammatistische dialectgeografie': het werk bezit een overduidelijke 'neogrammatistische inslag'. Maar daarnaast schrijft hij Te Winkel een visie toe 'op het totstandkomen van de grote dialectverschillen die ouder is dan de neogrammatistische school' (Goossens 1977: 291; onderstr. toegevoegd). Ik teken daarbij het volgende aan. In 1872 gaf Johannes Schmidt aan Schleichers stamboomtheorie 'de doodsteek', zegt Van Hamel; hij toonde de onhoudbaarheid van de stamboomtheorie op een beslissende manier aan: de verwantschapsbetrekkingen tussen de Indogermaanse talen kunnen niet door een steeds verder gaande volkenspitting worden verklaard (Van Hamel z.j.: 48). Maar Te Winkel werkt nog met 'dialektspaltung'. Twintig jaren na het verschijnen van Schmidts werk schrijft hij:

Stammen en volken hebben zich tegenover elkaar gesteld. Zij hebben zich tegen elkaar verschanst achter hunne bergen en rivieren, door Chineesche muren en in versterkte legerplaatsen. Stamverwante volken hebben zich gescheiden in vijandelijke groepen en zijn als nomaden de wijde wereld ingegaan ... Voortaan ging de taal van iederen stam zijn eigen weg. Onafhankelijk van zijne vroegere stamgenooten ontwikkelde iedere stam zijne eigene taal, totdat nieuwe splitsing de aanleiding werd tot vermeerdering der taalverscheidenheid.

In een noot voegt hij eraan toe:

Men ziet, dat ik mij bij de gewone voorstelling der splitsing en dus der genealogische verwantschap van de talen blijf aansluiten tegen de zoogenaamde "Wellentheorie", verkondigd door Johannes Schmidt, Die Verwantschaftsverhältnisse der indo-germanischen Sprachen, Weimar 1872 (J. te Winkel 1905: 39).

Het lijkt er op, dat Te Winkel hier terug grijpt op de stamboomtheorie van August Schleicher, zoals uiteengezet in diens Compendium (1861-1862), een boek dat ook aan De Vries niet onbekend was (cf. J. te Winkel 1892a: 737).

Het hierboven geciteerde werd door Te Winkel oorspronkelijk neergeschreven in 1892, in een tijd dat hij zich grondig georiënteerd had in de nieuwere taalwetenschap. Misschien geldt ook hier het woord van zijn biograaf Van Hamel, dat Te Winkel aan eenmaal verworven inzichten trouw is gebleven (cf. Van Hamel 1928: 154). Op deze ambivalentie van Te Winkel in het algemeen heeft De Vooys al geattendeerd (1924: 8). Vergelijk bijvoorbeeld Te Winkels oordeel over de dialecten; terwijl hij uit wetenschappelijk oogpunt geen onderscheid tussen taal en tongval wilde maken, zei deze geleerde die elders zich meende te moeten onthouden van een eigen esthetisch oordeel over letterkundige werken:

Niet altijd heb ik die tongvallen uit den mond des volks kunnen opvangen, maar dikwijls heb ik daarbij toch veel mogen genieten van den eigenaardigen of lieflijken klank, dien ik dan te hooren kreeg in aangename tegenstelling tot de onwelluidende, gemeene, rauwe of slappe en smoezelige klanken, die ons uit de achterbuurten der steden te gemoet komen, en die ik nu juist niet bij voorkeur wensch af te luisteren (J. te Winkel 1918: 15-16).

Te Winkel vervolgt dan met te zeggen, dat hij over 't algemeen weinig genoten heeft van de klinkende taal, "tenzij de kunst haar voordienende". De grootste aantrekkelijkheid der taal als studieobject "bestond voor mij ... in de fijne schakeeringen der woordbetekenissen en de verscheidenheid der zinsverbindingen, dus in zoover de taal uiting is van alles wat er omgaat in den geest van de mensch" (J. te Winkel 1918: 16). M.a.w., hij was vooral geïnteresseerd in de "cultuurzijde" van de taal ¹⁵⁾.

Vergelijk hiermee wat hij in 1905 schrijft: dan merkt hij op dat hij vroeger meer licht liet vallen op de spreektaal met haar traditioneel karakter dan op de schrijftaal als gewrocht van de ordenende en beschavende geest (J. te Winkel 1905: v). Nu echter schijnt de tijd gekomen om aandacht te besteden aan "de taal als kunstwerk van den zich bewust geworden geest" (1905: vi). In zijn Inleiding karakteriseert hij de schrijftaal nader als een "gewrocht van het redenerend verstand"; de schrijftaal grijpt in in de ontwikkelingsgang van de taal: "Zij vereenvoudigt, ordent, regelt opzettelijk en willekeurig" (1905: 50-51). De schrijftaal immers is een "kunsttaal, die als zoodanig opzettelijk wijzigingen toelaat" (1905: 279). De schrijftaal als uiting van de geest, tegenover de spreektaal als uiting van "de blinde natuurdrift" (1905: 50-51). De Vooyz zegt naar aanleiding hiervan: "In die spreektaal, en nog meer in zijn dialektenstudie kan hij zich dus als linguïst vermeen ... De spreektaal is dus objekt voor taalwetenschap" (De Vooyz 1924: 5-6).

De Vooyz ziet in het standpunt van Te Winkel anno 1905 een teruggrijpen naar oudere inzichten. Bezie het volgende citaat:

Is in zekeren zin de spreektaal eene dochter der mensche-lijke natuur, die opgroeit, bloeit of wegkwijnt met de geslachten der menschen, de schrijftaal is een kunstge-
wrocht ... en beide zijn dus in wezen verschillend, zoo-als de wilde roos verschilt van de stamroos ... (J. te Winkel 1905: 56, onderstr. toegevoegd).

Vijftig jaar na zijn Leidse leermeester maakt Te Winkel op dezelfde wijze gebruik van de tegenstelling natuur - cultuur, zij het dan voorzichtiger ("in zekeren zin"). De verschuiving van het standpunt, waarvan Te Winkel zelf gewaagt in het voorwoord van zijn Inleiding tot de geschiedenis der Nederlandsche taal, betekent dan ook een concentratie op de filologische kant van het vak.

Dat hij vroeger meer aandacht had geschonken aan de spreektaal, ziet Te Winkel zelf als een nawerking van het "romantisme en naturalisme" van Rousseau en Herder, dat pas tegen het midden van de negentiende eeuw in de Nederlandse taalwetenschap was doorgedrongen (J. te Winkel 1905: v).

5.1.2.

Voor hen waren natuur en gevoel alles, beschaving en verstand niets. Toch was dit niet de reden, waarom hij zich met enthousiasme aan de taalkunde had overgegeven. "In werkelijkheid is hij ook als taalkundige nooit een zuiver romanticus geweest" schrijft Van Hamel (1928: 160).

Waarom was Te Winkel dan "in verrukking" geraakt bij het beeld dat De Vries hem bood van de historisch-vergelijkende taalwetenschap? Men kon er "volgens bijna mathematische methode, uit de gegeven feiten de klankwettige gevolgen" afleiden (J. te Winkel 1918: 14), en dat strookte met de algemenere inzichten die hij zich in het begin van zijn Leidse jaren had verworven.

Toen ik te Leiden mijne studiën begon, had daar juist het boek van Prof. SCHOLTEN over den vrijen wil de geesten in beroering gebracht. Ieder, die toen op eenige geestelijke ontwikkeling aanspraak wilde maken, moest wel partij kiezen vóór of tegen het determinisme, dat natuurlijk niet alleen op theologisch gebied van betekenis was ... Anderen, en tot hen behoorde ik ook, deinsden voor dat determinisme niet terug, integendeel bewonderden het, omdat het een oorzakelijk verband legde tusschen alle deelen van het wereldgeheel, vaste wetten aangaf voor het gebeuren, ook in de menschenmaatschappij, en de wisselvalligheid van het toeval verving door de zekerheid van een hooger, van één middelpunt uitgaand, wilsbestuur (J. te Winkel 1918: 12).

Nog "machtiger" dan de historische bijbelkritiek "was de invloed, door DARWIN's werken op mij geoefend":

Sinds deze verschenen waren, was de historie voor mij niet meer alleen een vak naast andere vakken: het was het alles beheerschende vak geworden op elk gebied, het meest exacte niet uitgezonderd. Beweging, groei, ontwikkeling doordrong voor mij de geheele natuur en niet minder het geheele geestesleven (J. te Winkel 1918: 13).

In zijn Afscheidscollege waarin hij zijn wetenschappelijke opvattingen nog eens overziet, zegt hij onder meer:

Op feitenkennis als onmisbaren grondslag van alle wetenschap heb ik steeds grooten nadruk gelegd (4) ... De waarheid dan ... berust als op een vasten grondslag op kennis van feiten in hunne onderlinge verhouding en causalen samenhang, waaraan wij een objectief karakter toekennen, omdat wij haar aan anderen kunnen meedeelen en op onbetwistbare wijze kunnen demonstreeren aan ieder, die gezond verstand heeft (8) ... Kennis van losse feiten, in hoe groote massa ook, heeft voor de wetenschap slechts waarde als bouwstof. Hare beoefenaars behooren die feiten te ordenen en te rangschikken, natuurlijk in overeenstemming met hetgeen de ervaring ons leert, maar toch ook in een door hen zelf uitgedachten samenhang, waarin zij gemakkelijk overzien en begrepen zullen kunnen worden (9).

Dat laatste onderstreept hij nog eens:

Toen ik studie van feiten het hoofddoel der wetenschap noemde, voegde ik er als in één adem toe: ja, maar in hunne verhouding tot elkaar en in 't bijzonder ook in hun causalen samenhang. Op dat laatste heb ik altijd gaarne vollen nadruk gelegd (J. te Winkel 1918: 11).

Verbazingwekkend is het niet, als er gezegd wordt dat Te Winkels wetenschapsopvattingen sterk in de richting van het positivisme gaan. Spies (1973-1974: 498) schrijft aan Te Winkel een "positivistische konseptie" toe, die ze "tentatief" omschrijft als: "aanvaarding van alleen direkt waarneembare verschijnselen, geloof in principiële verandering en ... in de uitsluitende verklaarbaarheid van de literaire verschijnselen binnen hun historische kontekst en als resultaat van c.q. moment binnen een proces van verandering". Het kennen van een verschijnsel veronderstelde het kennen van de geschiedenis ervan, verduidelijkt ze dit laatste, en voegt er aan toe: "niet alleen in de literatuurwetenschap" - men zou erbij kunnen zeggen: "maar ook in de taalwetenschap".

Flapper & Riemersma hebben ter toetsing van deze stelling de opvattingen van de positivist Wilhelm Scherer (1841-1886) vergeleken met de ideeën van Te Winkel. Hun conclusie luidt dat de opvattingen van Te

Winkel op een groot aantal punten overeenkomst vertoont met die van Scherer. Zijn opvattingen met betrekking tot kennis, wetenschap en literatuurgeschiedenis wijzen sterk in de richting van het positivisme (Flapper & Riemersma 1978: 23). Zij merken op, dat Te Winkel in een literair-historische studie verwijst naar een tweetal werken van Scherer en daaruit maken ze op dat hij bekend was met (een deel van) Scherers werk. Men kan er nog aan toevoegen, dat Te Winkel ook bekend was met Scherers Zur Geschichte der Deutschen Sprache (1868), waarvan hij de tweede druk (1878) citeert (J. te Winkel 1905: 75n). In zijn Inleiding is Scherer één van de frequenter genoemde taalkundigen. Zur Geschichte der Deutschen Sprache (1868) betekent volgens hem een opening van een nieuwe periode in de geschiedenis van de Germaanse filologie (1905: 417). De referentie aan Scherer is niet oninteressant.

Scherer geldt als de schakel tussen Schleicher en de Junggrammatiker. Methodisch zijn de natuurwetenschappen zijn voorbeeld bij uitstek; zover als Schleicher ging hij overigens niet: de taalkunde als natuurwetenschap te beschouwen noemde hij onbegrijpelijk ¹⁶⁾. Deze inzichten had hij reeds neergelegd in zijn Zur Geschichte der Deutschen Sprache, een boek waarop Osthoff en Brugmann zich in 1878 nadrukkelijk beroepen, als zij hun methodologische principia ontvouwen. Zijn vroegrijpe, heldere geest en zijn "geniale Persönlichkeit" (Delbrück 1919: 120) hebben hem grote invloed bezorgd. Arens (1974, 1: 293) ziet Scherer als een der grondleggers van de moderne taalwetenschap.

Was Te Winkel tot het determinisme gevoerd aan de hand van het door Taco Roorda bestreden werk van professor Scholten over de vrije wil (cf. Van Hamel 1928: 150, Roorda 1859), ook Scherer omhelsde het dogma van de onvrije wil: "Denn wir glauben mit Buckle, dass der Determinismus, das demokratische Dogma vom unfreien Willen ... der Eckstein aller wahren Erfassung der Geschichte sei" (Scherer 1868, geciteerd bij Rothacker 1972: 223). ¹⁷⁾ Tegen de achtergrond van uitspraken als van Benfey, die in 1869 verheugd constateerde dat "die abstract philosophische Betrachtung der Dinge" in de taaltheorie nu plaats moest maken voor de "wahrhaft wissenschaftlichen" markeert de keuze van Scherer de belangrijke ontwikkeling die zich rond 1870 voltrekt: de reductie van "Sprachphilosophie" tot "Methodologie und Principienwissenschaft" om het in de termen van Brugmann (1885: 38) te zeggen. Het positivistische dat aan-

wezig was bij Bopp, Grimm en Schleicher, krijgt een krachtige impuls (cf. Jäger 1975: 277), want in het begin van de jaren zestig "mündete ein neuer Gedankenstrom in die Entwicklung unserer Geisteswissenschaften ein: der französische und englische Positivismus" (Rothacker 1972: 190), speculatie en Romantiek gingen toen gezamenlijk ten grave, zegt Rothacker (1972: 128), wat al te globaal overigens ¹⁸). Scherer past de deterministische opvattingen toe op de taalgeschiedenis, niet tot ongenoegen van Te Winkel; diens wetenschapsopvattingen markeren het nu definitief kenterend getij ¹⁹).

Qua metatheorie was Te Winkel "modern" genoeg. Ook hij zal als eindpunt van de contemporaine linguïstiek de verklaring van alle taalverschijnselen in een causaal stelsel gezien hebben. In de praktijk van zijn dialectonderzoek echter hanteerde hij nog opvattingen uit een eerdere fase. En in de Inleiding schemert overal "de oude taalbeschouwing" door, waarin de schrijftaal - en niet de spreektaal - het "troetelkind" is, zo oordeelt De Voofs (1924: 5-6). Het is voor neerlandici nu eenmaal inspannend "om zich uit de 'school' van Matthijs de Vries los te maken", is zijn diagnose (De Voofs 1924: 3).

5.1.3. J. Verdam

Over de levensloop van Jacob Verdam (1845-1919) valt in dit verband niet veel meer mee te delen dan dat zijn leven een goed beeld geeft van een voorspoedig verlopen, meer dan modale negentiende-eeuwse geleerdenloopbaan. Verdam studeerde vanaf 1865 te Leiden en promoveerde in mei 1872 bij De Vries op de dissertatie Tekstcritiek van Middelnederlandsche schrijvers. De studie van het Middelnederlands heeft zijn hele verdere leven beheerst, het Middelnederlandsch woordenboek getuigt daarvan. Na een aantal jaren verbonden te zijn geweest aan het Leidse gymnasium werd hij in 1878 hoogleraar te Amsterdam. In 1891 volgde hij zijn leermeester op aan de Leidse universiteit, waar hij in 1915 afscheid nam met de befaamde woorden "Hier staat een gelukkig mens voor U" ²⁰).

Verdams preoccupatie met het Middelnederlands komt duidelijk tot uiting in zijn Amsterdamse oratie De wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal (1878). Opvattingen daarin verrat laten zich ook aflezen aan een voor breder kring bestemd werk, Uit de geschiedenis der

Nederlandsche taal, waarvan in 1924 een door Stoett bewerkte druk verscheen (cf. Karsten 1949: 162)²¹). Op deze beide geschriften zal ik wat nader ingaan.

Verdams inaugurele rede staat mede in het teken van het feit dat de nieuwe wet op het Hoger Onderwijs (1876) de studie van de Nederlandse taal- en letterkunde had verheven tot een afzonderlijk studievak. Het "nieuwe doctoraat" daaraan verbonden betekende, aldus Verdam, bezegeling van de groei naar volwassenheid die de studie van het Nederlands had doorgemaakt. Pas na de ontdekking van het Sanskrit kon de taalwetenschap in het algemeen serieus beoefend worden en werd er een nieuw tijdperk ingeluid. Vóór die tijd was de taalkunde beheerst geweest door de meest wonderlijke speculaties en fantasieën. Een en ander betekent dat er vóór Grimms "onsterfelijke" Deutsche - "hij bedoelde Germanische" - Grammatik (1819) geen sprake kon zijn van wetenschappelijke studie van de moedertaal (Ten Kate en Huydecoper nemen een uitzonderingspositie in, cf. Verdam 1878: 9).

Naar het inzicht van Verdam zijn er veel woorden en uitdrukkingen die slechts na nauwkeurig onderzoek ten volle kunnen worden begrepen.

De voornaamste oorzaak van dit verschijnsel is het verminderen van het taalgevoel of taalbewustzijn. Taalgevoel is het duidelijk besef van het innig verband tussen den vorm der woorden en hunne beteekenis; het is de heldere voorstelling van de rol die elk deel, bijna zeide ik, elke letter van een woord te vervullen heeft; het is, zoals Schleicher het uitdrukt: "das Gefühl für die Function der einzelnen Elemente des Wortes" (Verdam 1878: 13).

Het afnemen van het taalbewustzijn, het verzwakken van het taalgevoel leidt ertoe, dat men om de taal grondig te leren verstaan, de oudere stadia moet raadplegen. Daar zijn de taalvormen veel zuiverder bewaard en de verwoestingen, door verzwakt taalbewustzijn aangericht, veel minder in hevigheid en aantal, meent Verdam (1878: 16). Dat houdt in: studie van het zeventiende-eeuws en bovenal studie van het Middelnederlands. In het Middelnederlands vinden we de taalvormen

natuurlijk in veel groter zuiverheid en volheid weder, want daar is de taal weder eenige eeuwen dichter bij haren oorsprong ... Zonder haar [sc. de studie van het Middelnederlands] is geene wetenschappelijke studie onzer taal mogelijk, want het Middelnederlandsch geeft de oplossing van tal van bezwaren, het antwoord op allerlei vragen, de verklaring van menigen taalvorm ... (Verdam 1878: 17, onderstr. toegevoegd).

Wie de taal slechts beoefent om er "het rechte gebruik" van te maken, om zich zuiver uit te drukken, hij spiegele zich aan "hen, die de taal goed gebruiken", had Verdam eerder in zijn rede opgemerkt (1878: 12). Degene die de taal "historisch wil beoefenen", kan niet volstaan met de taal in haar tegenwoordige toestand.

Bij de rol toegedacht aan het "taalgevoel" past tevens het verband dat Verdam legt tussen taal en volk. De taal, aldus Verdam (1878: 22), heeft gemeen met "andere levende organismen, dat zij vatbaar is voor indrukken van buiten, en dat zij streeft naar gelijkvormigheid met die genen onder hare natuurgenoeten, die het best haren invloed op haar wetten weten te doen gelden". Zo is bijvoorbeeld de invloed van het Latijn op het Nederlands erg groot geweest, "het stijve, onbuigzame, hardnekkige Latijn", dat bewijs is van de spreuk: "De taal is de ziel der natie, zij is de natie zelve". Immers, de Romeinen dwongen bijna alle volken waarmee ze in aanraking kwamen gehoorzaamheid en eerbied af. Zo ook heeft het Latijn in de taalgeschiedenis een enorme macht uitgeoefend ²²⁾. Deze uitlatingen stroken met wat Verdam aan het begin van zijn rede had geponeerd. Voor hem is de taal in de eerste plaats een met de historie van het volk. Onze moedertaal, zo zei hij,

is het kostbaarste erfdeel, dat onze ouders ons hebben nagelaten; door haar voelen wij ons één, zoowel met het geslacht onzer tijdgenoten als met onze voorvaders uit vervlogen eeuwen; zij is het bolwerk onzer onafhankelijkheid, het palladium onzer nationaliteit. Het volk dat haar niet eert, is blind voor zijne hoogste belangen (1878: 7).

De taal is gans het volk, zo kan men Verdams standpunt typeren. Het is de nationaliteitsgedachte die hier stem heeft gekregen: een goed vaderlander "vereert" zijn taal.

Verdam nu bezat niet het monopolie op dergelijke uitspraken. Ik wijs erop, dat een andere leerling van De Vries, W.L. van Helten (1849-1917), enkele jaren later, aan het slot van zijn Groningse inaugurele rede - hij was de opvolger van Moltzer -, ondubbelzinnig dezelfde koppeling aanbrengt. Hij richt zich tot zijn studenten en roept uit:

... bedenkt dan, dat een Nederlandsch geleerde, van welke richting ook, tevens een rechtgeaard Nederlander moet wezen; dat hij als behorende tot de bloem der ontwikkelde klasse in de eerste plaats geroepen is het voorbeeld van warme vaderlandsliefde te geven; beseft, dat van die vaderlandschgezindheid belangstelling in de moedertaal onafscheidelijk is, en dat die belangstelling slechts kan aangroeien bij meerdere bekendheid met dezen nationalen schat! Weest ware patriotten, in den gunstigen zin des woords! Houdt uw nationaliteit in eere, en, wat als 't ware synoniem daarmede is, waardeert uw schoone taal, waarop gij trotsch kunt en moet zijn! (Van Helten 1882: 43).

Met deze uitspraken raken we aan een thema dat ook bij hun beider leermeester aan de orde komt: taal en nationalisme. Bij de beoefening van de Nederlandse taalkunde streefde De Vries niet alleen naar "volledige kennis" van de taal; als nevensdoel zag hij de opwekking van de nationale gezindheid. In 1882 deed hij daar krachtige uitspraken over. Over de achtergrond daarvan het volgende.

Als taalkundige had De Vries zich ontwikkeld in een tijd waarin Duitsland op taalkundig en op politiek terrein een belangrijke rol speelde. De oriëntatie op Duitsland die daarvan het gevolg was, gaf een anti-Franse houding in: een tijdlang hebben Nederlandse taalkundigen uitsluitend negatieve eigenschappen van het Frans opgesomd. Volgens Verwijs bijvoorbeeld was "de arme Fransche taal ... zoo dood ... als een pier" en had ze "niet dien eeuwig wasdom der Germaanse talen" (Karsten 1949: 38). Wat De Vries betreft, in zijn Groningse oratie sprak hij, doelend op de Romaanse talen, van talen waarbij het "innerlijk leven uitgedoofd"

is. Op het door Moltzer en Abraham Kuyper gevolgde college uit de cursus 1855-1856 verkondigde hij, dat bij de Fransen het taalbewustzijn verdwenen was: de woorden zijn dode vormen. En in 1864 schreef hij samen met L.A. te Winkel in "Een woord aan den lezer" van het WNT:

Onze Nederlandsche taal wordt in rijkdom van woorden en uitdrukkingen om de fijnste wijzigingen der begrippen af te beelden misschien door geene andere overtroffen. Dat alles ... te beschrijven, eischt vrij wat ruimte, zeer zeker het dubbel van hetgeen b.v. voor een Fransch woordenboek gevorderd wordt. De grote omvang ... (getuigt) allergunstigst voor de denkkraft en de geestelijke rijpheid onzer natie (De Vries en Te Winkel 1864: 2). ²³⁾

Het benadrukken van de verwantschap van het Nederlands met het Duits kan evenwel risico's met zich meebrengen. Voor een volk is het soms gevaarlijk de taal te spreken van een machtig buurland of een daaraan verwante taal. De Vries was zich daarvan bewust. De inleiding die hij bij het eerste deel van het WNT schreef (De Vries 1882), is doortrokken van nationalistische gevoelens. Want ondanks zijn gerichtheid op en zijn schatplichtigheid aan Duitsland was hij bevreesd voor het Duitse expansionisme. De Nederlanders vormen een eigen natie, met een eigen taal; mede in die context moeten uitspraken als deze gezien worden:

de taal (is) de band onzer eenheid en het pand van ons volksbestaan (1882: lxxxvii).

eene natie, die hare taal niet in eere houdt, verloochent haren volksaard, verspeelt hare vrijheid en is den ondergang nabij (1882: lxxxviii).

Nooit heeft De Vries onder stoelen of banken gestoken, dat het WNT voor hem een "hoogere wijding" had. Niet alleen de wetenschap of de beoefening der letteren werd er door gediend, "maar ook de dierbare belangen der Nederlandsche nationaliteit, die een nieuw leven te gemoet streefde" (1882: xi). Kennis van de taal bevordert het nationale bewustzijn en dus zal "van een Woordenboek der Nederlandsche taal eene bezielende kracht over Nederland uitgaan. Door liefde voor de moedertaal te kweeken, moet het de liefde voor het vaderland verhoogen" (1882: lxxxvii).

Heel bewust zet De Vries de moedertaal in ter verhoging van de nationalistische gevoelens.

De liefde voor moedertaal en vaderland kan leiden tot het hanteren van gevoelsargumenten, tot uitspraken die wetenschappelijk gezien niet houdbaar zijn. De Vries' uitlatingen over het Duits (cf. Stutterheim 1958: 167) zijn daar een voorbeeld van. Ook Verdam begaf zich op het glibberige pad der taalwaardering. Hij koesterde een "min of meer romantische bewondering" (Van Haeringen) voor het Middelnederlands. In zijn boek Uit de geschiedenis der Nederlandsche taal (1923⁴) stak hij een korte, maar indringende lofrede af op deze taal, en schreef er buitengewone eigenschappen aan toe.

Zangerigheid en kinderlijke eenvoud of naïveteit, zoetvloeiendheid en schilderachtigheid, die ons ook treffen in het proza, vooral in de vertelling, behooren tot de meest kenmerkende eigenschappen van het Middelnederlandsch, en van tijd tot tijd kan men den wensch niet onderdrukken, dat men nog tegenwoordig in staat mocht zijn de dingen zoo aardig en op zulk eene teekenachtige wijze uit te drukken.

Zou men, aldus Verdam, tegenwoordig wel

zoo kernachtig en zoo vloeiend als in het Middelnederlandsch in één vers kunnen uitdrukken: "Gij houdt mij voor den gek!" - "Dat doe ik niet". - "Dat doet gij wel!", gelijk dit door den vertaler van den "Floris ende Blancefloer" gedaan is in den bekenden regel (vs. 1063):

"Ghi houd u sceren!" - "In doe". - "Gi doet!"
Zijn niet mnl. danen en wanen verre te verkiezen
boven de ndl. slepende omschrijvingen "daar van daan"
en "waar van daan"? Hoe schilderachtig is niet mnl.
vloetogen voor "tranen met tuiten huilen" ... (Verdam 1923: 64).

Even verder signaleert hij, hoe "pittig en beknopt" de uitdrukking slippe bieden (voor "met de noorderzon vertrekken") wel niet is. Het zou niet moeilijk vallen, zo meent Verdam, nog talloze voorbeelden te

geven teneinde de "kernachtigheid" en andere genoemde eigenschappen van het Middelnederlands met bewijzen te staven.

Een paar trekken van Verdams standpunt mogen duidelijk zijn geworden: zonder studie van oudere taalfasen is geen wetenschappelijke studie van het Nederlands mogelijk; verklaringen dienen gezocht te worden in het verleden. Daarnaast wijs ik op enkele andere geluiden die bij Verdam te beluisteren vallen: het "teekenachtige" van het Middelnederlands, de taal als "levend organisme" (cf. 1878: 22), de relatie taal en volk, en de door hem gewenste "verering" (cf. 1878: 7) van de moedertaal.

Opvallend, in de zin van nieuw, kan men deze geluiden niet noemen. Dat wordt ook duidelijk, wanneer men de opvattingen van Verdam in wat ruimer context plaatst, en dat gebeurt bijvoorbeeld in Hedendaagsch fetischisme (1925) van Carry van Bruggen. In dit "taalboek" bestrijdt zij "eerzame taalaanbidders" (Ter Braak) op vrij felle wijze, aan "taal-gevoel" en "taalschoonheid" wordt elke realiteit ontzegd, en Verdam wordt via zijn Uit de geschiedenis der Nederlandsche taal bij de "taal-fetisjisten" ingelijfd. Een voorbeeld. Geheel in de lijn van Van Bruggens conceptie van taal moeten Verdams kwalificaties van het Middelnederlands het ontgelden.

Professor X. vraagt zich af, of men het Middelnederlands 'Ghi houd u sceren!' - 'In doe' - 'Ghi doet' tegenwoordig nog wel zo kernachtig zou kunnen zeggen. Gewis, professor! En zangeriger bovendien! 'Da-lieg-ie' - 'Nietis' - 'Wellis'. En dan het tegelijk 'zangerige' en 'kernachtige': 'Asjemenou' en het 'Hiero' en 'Daaro' van de Jordaner, zoveel welluidender dan onze 'slepender omschrijving' (kwalificatie van prof. X.) 'kom eens hierheen' of 'ga eens daarheen' ... (Van Bruggen 1980: 147).

"Nonsens", meent Carry van Bruggen, bondigheid, zangerigheid, kernachtigheid hebben op zich zelf niet de geringste waarde. Kwalificaties als "zangerig" en "kernachtig" zijn gewoonweg "zot" (1980: 149). "Ga ik dan te ver", vraagt ze zich af, "als ik deze taalafgoderij op één lijn stel met het botste en domste fetisjisme, als ik het onderscheid tussen de 'primitieve kudde' en de 'beschaafde maatschappij' afwijs, waar immers de stupiditeit van de woordvoerders en steunpilaren der laatste door de

onnozelheid van die der eerste niet te overtreffen is?" (Van Bruggen 1980: 148).

Taalgevoel, door Verdam (naar Schleicher) "het duidelijk besef van het innig verband tusschen den vorm der woorden en hunne beteekenis" genoemd (1878: 13), wordt door Carry van Bruggen als louter "fictie" gezien (1980: 174). Men voelt niet, welk telefoonnummer iemand heeft, men moet het weten; zo ook voelt men de gebruikswaarde der woorden niet, men moet ze kennen (1980: 176, onderstr. toegevoegd). De taal is een "code van troebele en duistere herkomst" (1980: 145), en die code moet men gewoon kennen, de herkomst doet er niet toe. Met het "tekenachtige" aan talen wordt snel afgerekend (1980: 162) en de uitvloeisels van de gedachte "de taal is gansch het volk" (nationalisme, racisme) worden scherp aan de kaak gesteld. Kortom, Verdam is voor Carry van Bruggen een van de taalfetisjisten tegen wie ze in soms bittere bewoordingen haar aanval richt.

De kritiek van Carry van Bruggen vloeit voort uit haar eigen opvattingen over taal. Daarin spelen zaken als synchronie, het arbitraire van het signe en de opvatting dat taal vooral communicatiemiddel is, een grote rol. Haar inzichten getuigen van een anti-romantische houding. De taal als "palladium onzer nationaliteit", waarvoor Verdam zich sterk maakte, zoiets kon in haar ogen geen genade vinden ²⁴⁾.

Verdams taalkundige inzichten kunnen beslist niet revolutionair genoemd worden. In bepaalde opzichten is hij niet verder gekomen dan zijn leermeester. De kritiek van Van Bruggen op de nationalistische en - zo men wil - romantische tendensen in Verdams werk is leerzaam, omdat ze ook De Vries raakt en tal van diens tijdgenoten, en zodoende een bepaalde kant van de negentiende-eeuwse taalkunde naar voren haalt. De taalkunde in de negentiende eeuw had voor De Vries en anderen een zekere maatschappelijke relevantie: het stimuleren van nationalistische gevoelens. Het prestige dat zij genoot, kon echter gebruikt worden om bedenkelijke redeneringen op verschillend terrein te schragen. Van taal en volk naar taal en ras bijvoorbeeld was niet een te grote stap ²⁵⁾. Het lijkt me, dat De Vries en Verdam voor dat aspect van de taalstudie niet al te veel oog hebben gehad.

5.1.4. "Negentig" en later: de "School van Kollewijn"

Het is begrijpelijk, aldus De Voofs, dat De Vries en Te Winkel in hun tijd een voorstel als de Kollewijn-commissie in 1894 deed, niet hadden kunnen doen: "De kwart-eeuw die sedert verstreken was, zag ... belangrijke vorderingen van de taalwetenschap" (De Voofs 1924: 177). "De taalwetenschap van veertig jaar geleden ... is niet meer de onze", noteert Van den Bosch in 1900 (Van den Bosch 1900a: 32). Inderdaad blijken in de loop van enkele decennia verschillende onderdelen van de door De Vries uitgedragen opvattingen definitief ondermijnd te zijn. Ik zal dat op een aantal punten laten zien.

In zijn boek La linguistique (1876) schreef Abel Hovelacque (1843-1896):

Les langues en effet naissent, croissent, dépérissent et meurent comme tous les êtres vivants. Elles ont passé tout d'abord par une période embryonnaire, elles atteignent un complet développement et sont livrées, en fin de compte, à la métamorphose régressive ... Le développement des langues est, avant tout, déterminé, et le cours de leur vie ne saurait, par une inadmissible dérogation aux lois naturelles, échapper aux nécessités communes à tout ce qui vit. À la vérité ... elles marcheront à leur décadence, à leur perte, d'un pas plus ou moins précipité; mais rien ne fera fléchir leurs tendances organiques (1911: 9-10).

In 1877 merkte hij in een artikel over "La vie du langage" op, dat "chaque langue passait inévitablement par telles ou telles périodes biologiques; en autre termes, qu'elle partageait inévitablement le sort commun à tous les organismes, à tous les fonctions naturelles". In zijn recensie van La linguistique schreef Whitney: "His main authority is Schleicher, than whom a more untrustworthy guide in these matters could not well be found; and he adopts and puts nakedly forward, without any attempt to establish or to refute the reasoning by which they have been repeatedly overthrown, such dogmas as that the study of language is a natural and not a historical science; that languages are born, grow, decay and die, like all living creatures" (citaat bij Aarsleff 1979: 66n).

Onder verwijzing naar Schleicher (Hovelacque 1911: 6) meende Hovelacque: "La linguistique est une science naturelle, la philologie une science historique" (1911: 1). Maar als Brugmann in zijn oratie (1885) enkele van de "irrigen Ansichten" in de taalkunde aan de kaak stelt, keert hij zich zowel tegen Schleichers organismebegrip als tegen diens mening dat "die Sprachwissenschaft sei zu den Naturwissenschaften zu rechnen" (1885: 32), een visie waaraan Scherer al tien jaar eerder zijn ongeloof had betuigd, toen hij gewaagde van "der seltsamen unbegreiflichen Ansicht, dass die Linguistik keine Geisteswissenschaft, sondern eine Naturwissenschaft sei ... (Scherer 1875: 183). Het ligt dan voor de hand, dat Brugmann ook de gedachte afwijst, dat talen "in historischer Zeit ... entarten und verfallen" (Brugmann 1885: 32) - ook daarin was Scherer hem voorgegaan.

Geheel in deze trant wordt in Taal en Letteren ruim aandacht besteed aan Jespersens Progress in Language (1894): de titel alleen al staat voor een beschouwing waar de mannen van Taal en Letteren zich wel bij bevinden. Wat voor De Vries en Te Winkel "verbastering en taalbederf" was, nl. de taalverandering, is voor ons geworden taalontwikkeling", aldus Van den Bosch (1900a: 32).

In het bekende stuk van Osthoff en Brugmann, het voorwoord van de Morphologische Untersuchungen I, dat als een manifest van de nieuwe beweging mag gelden, vindt men inzichten vermeld die bij Taal en Letteren zo'n belangrijke rol hebben gespeeld: nadruk op de levende taal, nadruk op "den sprekenden menschen" (Osthoff & Brugmann 1878: 190), de gedachte dat de taal niet buiten de mens staat (als een organisme), maar slechts in de individuele mens bestaat. De auteurs stellen, "dass die sprache kein ding ist, das ausser und über den menschen steht und ein leben für sich führt, sondern nur im individuum ihre wahre existenz hat" (1878: 199). De uitkomst van het onderzoek van de levende taal en de dialecten was: "Alle taal is individueel: elk spreekt zijn eigen taal; en die verschilt van zijn burens in meerdere of mindere mate, naar de invloed die men op elkaar heeft" (Buitenrust Hetteema 1895: 53). Dat is door Hermann Paul in zijn Prinzipien "bijna in alle richtingen konsekwent uitgewerkt en uiteengezet", aldus Buitenrust Hetteema (1895: 54). Paul had gesteld: "Alle psychischen Prozesse vollziehen sich in den Einzelgeistern und nirgends sonst. Weder Volksgeist noch Elemente des

Volksgeistes wie Kunst, Religion etc. haben eine concrete Existenz und folglich kann auch nichts in ihnen und zwischen ihnen vorgehen. Daher weg mit diesen Abstractionen" (Paul 1898: 11). Zo'n opvatting houdt in, dat de "talende mens" centraal komt en dat er wordt afgerekend met de gedachte dat de taal "gansch het volk" zou zijn: Buitenrust Hettema formuleert het in 1900 zo, dat de taal "gans de mens" is (cf. De Vos 1939: 198).

In hun hierboven genoemde voorwoord schrijven Osthoff en Brugmann: "Gerade die jüngsten phasen der neueren indogermanischen sprachen, die lebenden volksmundarten, sind ... in mancher ... beziehung von hoher bedeutung für die methodologie der vergleichenden sprachwissenschaft" (1878: 195). De achtergrond van deze opmerking is deze: deze passage moet gezien worden als een verwijzing naar het methodologisch principe van Whitney, in de woorden van Scherer: "dass das Wesen der Sprache, die Art in ihr statthabenden Veränderungen, ihr Werden und Wachsen ebenso gut an den jüngeren Sprachepochen, ja darin mit grössere Klarheit studirt und dargestellt werden kann wie an den älteren" (Scherer 1875: 186-187).²⁶⁾

Moest Scherer in 1875 nog schrijven: "Der einfache methodische Grundsatz, das Nahe, Erreichbare möglichst genau zu beobachten und daran den ursächlichen Zusammenhang zu studiren, um ihn in die Vergangenheit zu projiziren und so deren Ereignisse zu begreifen, ist noch lange nicht in seiner Wichtigkeit erkannt" (1875: 183), twintig jaar later kon Buitenrust Hettema de stand van zaken als volgt samenvatten:

De nieuwe taalwetenschap heeft allereerst een andere methode: dezelfde die men ook volgt, tegenwoordig, in de natuurwetenschappen: eerst 't grootst mogelijke getal feiten konstatéren, vóór-en-aléér men gaat redeneren. En men begint natuurlijk met wát te konstateren is, wat we kúnnen waarnemen: met het nú. Van 't nu uit is 't alleen mogelijk het vroegere te verduidelijken; daarom doet men wat Brugmann zo eigenaardig noemt: 'die Projektion der Gegenwart auf die Vergangenheit'. 't Nu, niet 't Verleden als norm. Waar, in welke wetenschap, stelt men toch de oudere toestand, als algemeen maatgévend als norm, voor het tegenwoordige? Zó - doen maakt de Taalstudie tot een wetenschap, naast

de anderen; stelt zijn resultaten naast en gelijk met die van de natuurkundige wetenschappen (Buitenrust Hettema 1895: 53).

Het is niet onduidelijk waar de Kollewijners in taalkundig opzicht stonden. In aansluiting bij de "Neugrammatiker" (Buitenrust Hettema 1895: 52), de "Nieuw-grammatici" (Van den Bosch 1893: 47) belijden de mannen van Taal en Letteren hun taalwetenschappelijk credo. Zo Van den Bosch:

De taalwetenschap is gekomen op het standpunt van de natuurwetenschap; door invloed van de natuurwetenschap heeft ze haar ware objekt, haar eigenlijk terrein gevonden, zelf is ze natuurwetenschap geworden (Van den Bosch 1900a: 132).

Men mag stellen, dat sedert de jaren zestig er in de taalkunde wel een en ander veranderd was. Taal als biologisch organisme, taalkunde als natuurwetenschap, taalverandering als taalverval gedacht, dergelijke ideeën waren omstreeks 1890 definitief in diskrediet gebracht. De situatie laat zich kort typeren: de welhaast rituele vadermoord is voltrokken. Het zijn vooral de opvattingen van Schleicher, "den man ... den Vater der Junggrammatiker genannt hat" (Schuchardt 1928: 452), "the spiritual father of every comparative philologist of our times" (Jespersen 1909: 4), waarvan de Jong-Turken uit Leipzig afstand nemen, in een poging "to demonstrate that they did little owe to their teachers" (Koerner 1983: xii*). Hoe wezenlijk is echter die breuk met het verleden?

Dat het beeld van de taalwetenschap er in de jaren tachtig nogal anders uitzielt dan vroeger, heeft volgens Brugmann (1885: 126) te maken met het feit "dass wir heute so viele D tailfragen anders beantworten, als sie bis zur Mitte der siebziger Jahre von allen oder doch den meisten stimmf higen Indogermanisten beantwortet wurden". Die andere beantwoording van die "D tailfragen" was het gevolg van een "Modification der Grundanschauungen", en dat betekent: het taalkundig denken was van allerlei dwaalgedachten gereinigd door de kracht van het positivistisch denken; in die zin kan men ook Whitney's houding ten opzichte van Schleicher zien: zijn "pervasive historical positivism" (Aarsleff 1979: 78) hield hem verre van welke extreme vorm van "naturalisme" ook (Terracini 1943:

28). Er is dus eerder sprake van continuïteit dan van een breuk: "die Lehre der sogenannten Junggrammatiker (stellt) eine direkte Fortsetzung und Weiterführung der Konzeption Schleichers dar" (Christmann 1977: 3). 27)

Op soortgelijke wijze kan men ook de verhouding tussen de taalkundige opvattingen van De Vries en die van de Kolloewijners bezien. Vergelijken we hun standpunt met hetgeen De Vries jaren eerder over de taalkunde had gezegd, dan springt naast het verschil tevens de overeenkomst in het oog. Buitenrust Hettema's synopsis van de taalwetenschap in de negentiger jaren komt in feite neer op een pleidooi voor wat Matthias de Vries genoemd had: "de historische studie der levende taal". Had ook hij niet de noodzaak beklemtoond van de "onbevooroordeelde waarneming der levende taal" en had hij niet een zorgvuldige inductieve werkwijze bepleit? Ook voor hem stond de taalwetenschap op het standpunt van de natuurwetenschap. Deze overeenkomst berust wel op een indirecte relatie 28).

Tot de door Brugmann zo genoemde "Modification der Grundanschauungen" behoorde ook het volgende. Volgens Brugmann (1885: 17) had "noch niemand eine begriffliche Grenze zwischen Linguistik und Philologie zu ziehen gewusst, deren Unhaltbarkeit sich nicht leicht darthun liesse". Het zou een misvatting zijn, te menen dat bijvoorbeeld de filoloog de "cultuurzijde" van de taal zou moeten bestuderen, en de linguïst de "natuurzijde". Met de eerste wordt dan bedoeld op "ihre Gestaltung im Geist und Mund der Gebildeten", met de tweede op "ihre Gestaltung im Geist des naiven Menschen, also das gewöhnliche naturwüchsige Alltags-sprechen des gemeinen Mannes" (1885: 19). De cultuurzijde van de taal is "ebenso gut Untersuchungsobject der Sprachwissenschaft wie jedes andere Sprechen" (1885: 20), er is geen principieel verschil tussen de beide disciplines, hooguit een praktisch: het gaat alleen om "eine Arbeitstheilung" (1885: 21). 29)

Met dit irrelevant verklaren van het verschil tussen taalkunde en filologie vervalt ook "het verschil in methode" waarmee De Vries (1882: 1xxix) nog kon schermen. Zich afzettend tegen Schleicher betoogde Jespersen in zijn Progress in Language "that there is only one method for the whole of the science of language". De inzichten in deze van Curtius en Schleicher werden verwezen naar de ruime rommelzolder der taalkundige "vergissingen".

Geheel in deze lijn drijft Buitenrust Hettema de spot met De Vries'

opvatting van de taalbeoefenaar als "censor", de hovenier, "die de fraaiste sierplanten uitkiest, ze zorgvuldig kweekt, bevallig groepeerst, en tot een lieflijk geheel vereenigt". Buitenrust Hettema ziet dat anders. Een dergelijk selecteren behoort niet tot de competentie van de taalbeoefenaar, maar is "des dichters": "Die is in werkelijkheid als de bloemist, die het mooie uitzoekt, meest instinctief; en het schikt. Die is meer dan dat: die is Schepper zelf van taal. En dan zou de taalkundige een hovenier wezen, om die dichter te bedillen?! - Hoogstens - als de Taalman 't ver genoeg gebracht heeft - is hij een botanist!", aldus Buitenrust Hettema (1905: 210), daarmee exclusief opterend voor Schleichers "Botaniker" en zodoende duidelijk afstand nemend van het cultiverende aspect van De Vries' werkzaamheden. Het "filologische" in De Vries is voor de Kolléwijn's niet meer relevant, ook niet inzake spelling. De door De Vries en Te Winkel gegeven "filologische" motivering van sommige spellingswijzen kwam daarmee in de lucht te hangen; aan de voorschriften der esthetica (cf. Te Winkel & De Vries 1879: 11) hoefde men zich niet langer te storen ³⁰⁾.

Het dubbel aangezicht van De Vries, taalkundige en filoloog, heeft ook een rol gespeeld in een discussie in de jaren dertig van deze eeuw. Ik doel hier op reacties op Wille's rectorale oratie uit 1935. Op de rede van Wille, die "taalbederf door de School van Kolléwijn" had waargenomen en aangeklaagd, reageerde De Vooy's in De Nieuwe Taalgids van 1935. Hij noemde Wille's werkstuk een "hybridisch product", dat gekenmerkt werd door een geprikkelde toon. De Vooy's wierp zijn VU-collega voor de voeten, dat hij de gelegenheid voorbij had laten gaan om de principia der "gereformeerde taalkunde" uit te werken. In zijn ogen was Wille gevangen gebleven in de "schrijftaal-beschouwing" uit de school van Te Winkel-Verdam, die hij tijdens z'n studie aan de Leidse universiteit [1900-1908] had leren kennen (De Vooy's 1935: 146).

In hetzelfde tijdschrift vroeg M.R. Dijkman zich een jaar later af: "waar is de school van De Vries?" Hij poneerde "dat De Vries z'n leer zich juist onder Kolléwijn c.s. heeft gehandhaafd, ja, verder ontwikkeld ..." en dat het Van Ginneken en Wille waren, die de meester hadden verloochend. Slechts oppervlakkig gezien leek het omgekeerde het geval te zijn (Dijkman 1936: 1).

Dijkman ging in op de tegenstelling natuur-cultuur en zich beroepend op o.a. De Vries 1853 noteerde hij, dat De Vries het heil bij de gesproken taal zocht. "Slechts de schrijftaal moet verbeterd, de spreektaal is vanzelf goed", vat hij de visie van De Vries samen. Vervolgens stelde hij zich op contra diegenen die niets dan cultuur wilden, d.w.z. tegenover hen die zich de leerlingen van De Vries noemden: "Zo'n decadente wetenschap bedreef De Vries nog niet", hém kenmerkt nl. een "aprioristische aanpak voor de taalnatuur", en zijn ijver wordt de laatste jaren in dezelfde richting gevolgd door de school van Kolléwijn (Dijkman 1936: 7). Bij Wille en Van Ginneken is precies het omgekeerde van De Vries z'n beginsel te vinden: zij gaan uit van de geschreven taal. Waar men het ideaal van De Vries, de taal van ons allen te cultiveren, nog steeds betracht, steeds uit het oogpunt van de taalnatuur, dààr is de school van De Vries!, concludeerde Dijkman (1936: 10).

Ik geloof niet, dat Dijkman volledig recht doet aan het complexe standpunt van De Vries ³¹⁾. Hij beroept zich op de descriptief-taalkundige kant van De Vries' werkzaamheden, terwijl Wille c.s. zich baseren op de filologisch-cultiverende zijde. Welk van beide partijen heeft het meeste "gelijk"? In het licht van wat in het vorige hoofdstuk over De Vries is gezegd, kan het antwoord niet moeilijk zijn. Niet voor niets wordt De Vries door z'n leerlingen bij uitstek een filoloog genoemd.

Een laatste punt tenslotte. In 1891 bracht Servaas van Rooyen de Verhandeling van "de bekende professor T. Roorda" opnieuw onder de aandacht. Roorda kon, aldus deze schrijver, wanneer hij nog in het land der levenden zou vertoeven, tevreden zijn. Er is een kentering gekomen, en de "boekentaal" is in de ban gedaan. Servaas van Rooyen laat zien, hoe Jacob van Lennep in 1858 over deze zaken dacht, door een afschrift te publiceren van diens brief aan Roorda (zie 4.4.).

In dezelfde jaargang van Noord en Zuid publiceerde Taco de Beer korte tijd later een bijdrage onder de titel "Taal-Revolutie". Het is een waarderend stuk geschreven naar aanleiding van het in september van dat jaar verschenen artikel van R.A. Kolléwijn, "Onze lastige spelling". Als motto nam De Beer een passage uit de brief van Van Lennep; geen beter motto dan die woorden, "reeds in 1858 geschreven en thans nog even waar als toen". Het is niet onmogelijk dat langs deze weg Roorda's ver-

handeling (weer?) onder de aandacht is gekomen van de voorstanders van een vereenvoudigde spelling. In Van den Bosch' roemruchte Pleidooi voor de moedertaal uit 1893 wordt diverse malen naar Roorda's discussie met De Vries en Brill verwezen, want dáár vond men "het moderne Schrijftaal-begrip" reeds geformuleerd. "Het uitspreken van zijn denkbeelden, zoo duidelijk en bepaald, zoo ernstig en open, in dien tijd was een daad. Maar zij kwámen te vroeg. Het was ál te oorspronkelijk" (Van den Bosch 1893: 41).

Het vooropstellen van de levende taal ("taal is klank") kwam vooral voort uit het streven het taalonderwijs te vernieuwen en het los te maken uit de boeien van de "renaissancegrammatica". Om dit standpunt linguïstisch te verantwoorden konden de aanhangers van Taal en Letteren zich beroepen op inzichten uit de contemporaine linguïstiek, waar door het toepassen van het eenvormigheidsbeginsel het methodisch relevant geworden was levende talen en dialecten te bestuderen. Met enigerlei synchrone studie had dit niets uitstaande: wetenschappelijke taalstudie kon bij de Junggrammatiker alleen via de historische weg verlopen. Roorda's beweegreden om prioriteit toe te kennen aan de levende taal was geen methodische of didactisch-emancipatorische, maar een principiële.

Ik vraag me af, of Van den Bosch c.s. de herkomst van Roorda's levens-taalconceptie hebben onderkend. Waarschijnlijk niet. Maar daar ging het hen niet om. De "algemene linguïstiek" lag hen verre, oordeelde Van Ginneken reeds in 1917 over de mannen van '90 ³²⁾. Dat Roorda de gebruikelijke schrijftaal had aangevallen, was het belangrijkste, het hoe deed daar niet veel toe of af, kunnen we met een variatie op Wille zeggen.

5.1.5. Enkele kanttekeningen

In deze paragraaf heb ik de aandacht erop gevestigd, dat we enkele bij De Vries aanwezige preoccupaties bij zijn leerlingen in versterkte mate kunnen terugvinden. Bij Verdam heb ik het thema "nationalisme" naar voren gehaald. Het is een dimensie die in het werk van De Vries duidelijk aanwezig is, die aan zijn werk hogere zin en betekenis geeft. Het nationalistische echter is ook een element dat zich gemakkelijk laat gebruiken voor doeleinden waarvan ik aanneem dat ze noch bij De Vries noch

bij Verdam in de smaak gevallen zouden zijn.

Wat Moltzer in 1865 over status en methode van het taalwetenschappelijk onderzoek naar voren bracht, hield in dat hij zich vrij nauw aansloot bij hetgeen De Vries in 1853 al had betoogd, met dit verschil dat Moltzer zich in de jaren zestig beroepen kon op een moderne vertegenwoordiger van deze richting, de veelal als Schleicherepigoon afgeschilderde Max Müller. J. te Winkel heeft zich naar mijn taxatie diepgaander met vragen van methodologische en wetenschapstheoretische aard bezig gehouden. Zijn opvattingen zijn sterk positivistisch gekleurd. Over deze kwesties heeft hij zich explicieter uitgelaten dan zijn leermeester en daardoor komt hij dogmatischer over.

Naast overeenkomst is er ook verschil. Wat direct in het oog springt, is dat we reeds bij Moltzer de vervalgedachte verlaten zien en vervangen door de idee van "progress", een inzicht waarop in de jaren negentig door de aanhangers van Taal en Letteren nadrukkelijk zal worden gesteund. Wat de algemene ideologische bovenbouw van hun opvattingen betreft lijken Moltzer en Te Winkel relatief "bij" te zijn, maar dat betekent niet, zoals in het geval van Te Winkel wel duidelijk wordt, dat het altijd mogelijk is los te komen van vroeger verworven inzichten inzake taal en taalkunde.

Honderd jaar Nederlandse philologie noemde Karsten zijn boek over "M. de Vries en zijn school". Niet zonder grond: het komt me voor dat Karsten gelijk heeft, wanneer hij stelt dat geleerden uit deze hoek zich vooral aangetrokken hebben gevoeld tot de filologische kant, de cultuurszijde van het vak. De historisch-vergelijkende taalkunde was voor een aantal van hen net als bij De Vries een "noodzakelijk bijvak". Deze gerichtheid heeft lange tijd een stempel gedrukt op de neerlandistiek, al mag men de dialectologische activiteiten van Te Winkel niet onderschatten. Van Helten, die behoort tot de derde generatie van universitaire neerlandici, is in dit gezelschap een duidelijke uitzondering. Zijn werk op taalhistorisch gebied, zijn bijdragen aan Duitse tijdschriften bezorgden hem een uitstekende reputatie, vooral in het buitenland; Verwijs en Verdam konden zijn werk minder waarderen. De negentiende-eeuwse universitaire neerlandistiek heeft de ontwikkelingen op het gebied van de historisch-vergelijkende taalstudie veeleer tot op zekere hoogte gevolgd dan dat ze er substantiële bijdragen aan heeft geleverd. Dat werd door

andere Nederlanders wel gedaan: Kern, Cosijn, Sijmons om enkele van de meest prominente te noemen.

"Taal verandert permanent, daarin bestaat zijn leven, 't gaat evenals de stofwisseling in 't organiese lichaam; zonder die verandering is taal dood!", schrijft Buitenrust Hettema in 1900 (Taal en Letteren 10, p. 411). Niet alleen de gedachte die hier wordt verwoord, maar ook de wijze van formuleren roept reminiscenties op aan hetgeen De Vries in de jaren vijftig had beweerd. Het meest wezenlijke verschil tussen hem en de mannen van Taal en Letteren is gelegen in het feit dat de norm is verlegd - en dat had consequenties voor de spelling en voor het moedertaalonderwijs in het algemeen. Taalverandering is geen taalverbastering, zoveel was na Darwin en Jespersen wel duidelijk geworden. Merk op, dat men zo op het zelfde standpunt uitkwam als Weiland honderd jaar eerder had ingenomen in navolging van Adelung. "Progress in language", ja; maar "progress in linguistics"?

5.2. UIT DE GESCHIEDENIS VAN DE ALGEMENE GRAMMATICA

*"L'histoire de la grammaire
générale reste à faire"*

Roland Donzé (1971: 35)

In de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw werd door geleerden als L.A. te Winkel en T. Roorda de "Algemeene of Philosophische Grammatica" beoefend; dat was - in de woorden van Te Winkel - "de wetenschap, welke het algemeene in de talen beschouwt en verklaart, en de oorzaken en den samenhang van alle verschijnselen op het gebied van spraak en taal tracht aan te tonen". Het is een stroming waarvan de Nederlandse variant tot voor enige tijd slechts weinig systematisch is bestudeerd. Verwonderlijk is dat niet. Vooral in de wat oudere overzichten van de geschiedenis van de negentiende-eeuwse taalkunde staat er over de algemene grammatica weinig, of in ieder geval weinig positiefs te lezen. Dat is mede het gevolg van de slechte reputatie die de algemene grammatica in de vorige eeuw gekregen heeft. Benfey, een van de geschiedschrijvers van de taalkunde in de negentiende eeuw, merkt op, dat "was die allgemeine Grammatik für unveränderlich und generell ausgiebt, aus willkürlichen Hirngespinnsten besteht" (Benfey 1869: 301). Verwijten van logicisme en gebrek aan empirisch gehalte zijn niet van de lucht. De Grammaire générale et raisonnée van Port-Royal heeft dan ook "une réputation usurpée", zoals Julien Tell dat in 1874 eens uitdrukte (Tell 1874: 406).

Toch zijn er ook positievere geluiden te vernemen. A.F. Pott, die in 1863 een scherpe aanval op de "sogenannte Allgemeine Grammatik" had gedaan, was van mening: "An Aufhellung grammatischer Begriffe hat die allgemeine Grammatik höchst verdienstlichen Anteil" (cf. Christmann 1977: 229). Deze karakterisering gaat ook op voor de situatie in Nederland, waar bijvoorbeeld L.A. te Winkel zich ten doel had gesteld, de "grondbegrippen" van de grammatica "tot de hoogst mogelijke scherpheid en duidelijkheid te brengen". De opzet van deze paragraaf is deze: na een

eerste plaatsbepaling van de algemene grammatica als zodanig volgt een proeve van overzicht van de ontwikkeling ervan in Nederland, waarbij het accent op de negentiende-eeuwse ontwikkelingen zal liggen.

5.2.1. Over algemene grammatica

In de inleiding van A New English Grammar, Logical and Historical uit 1892 contrasteert de Engelse taalgeleerde Henry Sweet de historische en vergelijkende taalwetenschap ¹⁾ met de "General grammar", ook wel "philosophical grammar" genoemd. "General grammar", schrijft hij,

is not concerned with the details of one special language or family of languages, but with the general principles which underlie the grammatical phenomena of all languages (Sweet 1900: 3).

Met name de tegenstelling historisch - filosofisch heeft een lange traditie achter de rug. Want is in onze tijd het woord "historisch" slechts gangbaar in de zin van "geschichtlich", voor Grimm en zijn tijdgenoten had dat woord nog een andere betekenis, en wel waar het in oppositie stond met een term als rationeel en met name filosofisch. Historische kennis, zo werd op de Duitse universiteiten in de achttiende eeuw gedomineerd, is kennis ex datis, rationele of filosofische kennis was ex principiis. Dat wil zeggen: historische kennis berust op de ervaring, op het feitelijke, terwijl rationele kennis haar grond vindt in de rede. De cognitio rationalis is ook rationeel in die zin, dat ze betrekking heeft op de ratio van het feitelijke, van waaruit dat feitelijke verklaard kan worden.

Door de term "historie" ook als synoniem van "empirie" te gebruiken geeft Grimm aan wat hij met zijn historische grammatica wil. Hij wil de feiten van de tegenwoordige taal verklaren, zoekt deze verklaring niet in een theorie die de diepere samenhang van deze feiten aan het licht brengt, maar in andere feiten, de gegevens uit het verleden. Gevolg van deze benadering is, dat de grammatica als het ware in het historische, dus (ook) empirische blijft steken, en het filosofische op de achtergrond raakt (Telegdi 1967: 225-227).

Principieel verwerpen doet Grimm de filosofische grammatica van zijn dagen niet. De vraag naar de adequaatheid van de traditionele beschrij-

vingscategorieën bijvoorbeeld is voor hem slechts een probleem van terminologische aard. Echter, aan de filosofische grammatica ontbrak voorlopig nog de zo noodzakelijke grondslag; die kon z.i. pas door het historisch, d.w.z. op de feiten gericht, onderzoek gelegd worden.

De filosofische grammatica, beter bekend onder de naam "algemene grammatica", in Frankrijk in de achttiende eeuw tot grote bloei gekomen, was in Duitsland met interesse ontvangen en in een reeks van geschriften zelfstandig uitgewerkt. Bij het Duitse gedeelte van het traject past de kanttekening, dat de produktie van algemene grammatica's in Duitsland niet dan met enige vertraging op gang was gekomen. De wijsgerige benadering van taal had in Duitsland nooit een sterke plaats weten te veroveren. Na 1760 verwierf ze bekendheid door middel van vertalingen uit het Frans en het Engels. Meiners Philosophische und allgemeine Sprachlehre uit 1781, een grammatica "qui mérite d'être distinguée" zoals een Frans waarnemer later zal opmerken (Lanjuinais 1816: xli), bevindt zich nog op het standpunt van Port-Royal, maar op bepaalde punten ontleent Meiner aan het werk van James Harris, Hermes, or a philosophical Inquiry concerning Language and Universal Grammar (1751), een werk dat in 1788 in het Duits werd vertaald (cf. Aarsleff 1967: 143; Forsgren 1973: 57). ²⁾ Deze vertaling lokte een strijdschrift uit van de hand van G.M. Roth, de Antihermes oder philosophische Untersuchung über den reinen Begriff der menschlichen Sprache und die allgemeine Sprachlehre (1795). In de titel daarvan schemert de (overigens indirecte) invloed van Kant al door (cf. Forsgren 1973: 65). Roth maakte school in Duitsland en zo kan men zeggen dat de Hermes-vertaling indirect de impuls is geweest "zum Aufschwung der allgemeinen Grammatik in Deutschland" (Forsgren 1973: 62). Na de eeuwwisseling ziet men de verschijning van diverse, al dan niet Kantiaans gekleurde algemene spraakleren ³⁾.

Eén van de bezwaren die men ten opzichte van de Hermes koesterde, was gelegen in het feit dat dit werk een duidelijk empirische inslag had. Roth nu wilde alles wat door de ervaring gegeven is, uit de filosofische grammatica verwijderen, om slechts het "reinen Begriff der Sprache" erin na te gaan (Forsgren 1973: 65). De algemene grammatica immers werd traditioneel beschouwd als een filosofische behandeling van de grammatica. Ze moest de algemeen geldende principes van alle talen in het denken onderzoeken. De door haar verworven inzichten berustten daarom niet op

de ervaring, maar waren rationele, op de rede gebaseerde inzichten⁴⁾.

In de nieuwe, bijgewerkte editie van de Grammaire des grammaires (1839) wordt op de eerste bladzijde de mening van de achttiende-eeuwse taalkundigen Beauzée en Douchet aangehaald:

... la Grammaire générale est la science raisonnée des principes immuables et généraux de la parole prononcée ou écrite dans toutes les langues; Et la Grammaire particulière, l'art de faire concorder les principes immuables et généraux de la parole prononcée ou écrite, avec les institutions arbitraires et usuelles d'une langue particulière. La Grammaire générale est une science, parce qu'elle n'a pour objet que la spéculation raisonnée des principes immuables et généraux de la parole; une Grammaire particulière est un art, parce qu'elle envisage l'application pratique des principes généraux de la parole aux institutions arbitraires et usuelles d'une langue particulière (Girault-Duvivier 1839: 1).⁵⁾

Op basis van dergelijke inzichten werd "filosofische grammatica" een gewone aanduiding voor datgene wat eerst en eigenlijk "algemene grammatica" heette. Beide uitdrukkingen waren in de achttiende eeuw "und noch darüber hinaus gleichbedeutend" (Telegdi 1967: 231; cf. Forsgren 1973: 24).⁶⁾ De opdeling van de grammatica in een algemeen en een bijzonder deel blijft eveneens in zwang: Becker (1841: 9) stelt de "allgemeine Sprachlehre" tegenover de "besondere Sprachlehre", L.A. te Winkel contrasteert de "Algemeene Grammatica" met de "bijzondere spraakleer" (1858: 2).⁷⁾

Tot voor een aantal jaren terug werd in de literatuur vrij algemeen aangenomen dat het na het opkomen van de historisch-vergelijkende taalwetenschap met de "grammaire générale" was gedaan. "La grammaire générale se meurt", formuleert Kukenheim (1962: 63) bondig. "Elle mourut parce qu'elle n'intéressait plus personne", verduidelijkt Harnois (1928: 85): wegens gebrek aan belangstelling heeft het genre afgedaan. Alleen in het taalonderwijs zal de invloed zich nog lang doen gelden (Mok 1971: 6).

Het lijkt me juist, te constateren dat de produktie van omvangrijke grammaires générales, zoals die rond de eeuwwisseling plaats vond⁸⁾,

nogal terugloopt. Men kan het Mok (1971: 6) toegeven, dat "de Grammaire van Port-Royal en het werk dat onder haar invloed is ontstaan" in de negentiende eeuw in discrediet is geraakt ⁹⁾. Maar de grammaire générale is nooit geheel en al ten onder gegaan. Mounin heeft daar een aantal jaren geleden al eens op gewezen. Hij merkte op:

il continuait ... une tradition, surtout française,
qui, tout en répudiant l'apriorisme de la grammaire
générale ... n'avait jamais renoncé à la refaire plus
scientifiquement (Mounin 1970: 222).

Als kroongetuige citeert hij Bréal, die in zijn openingscollege in 1868 met nadruk had gewezen op "cet assemblage de principes et d'observations dont Port-Royal a donné le premier modèle" en een verzoening daarvan wilde beproeven met de "grammaire comparative". Onderzoek op die basis "ne peut manquer d'être féconde, et tout dissentiment entre la grammaire philosophique et la grammaire expérimentale doit conduire à des idées nouvelles sur la nature du langage ou sur le développement de l'esprit humain" (Mounin 1970: 222-223 = Bréal 1868: 299-300).

"Surtout française"? In Duitsland echter ligt de situatie in principe niet anders. K.F. Becker, eminent vertegenwoordiger van de algemene grammatica in Duitsland en invloedrijk lid van de Frankfurter Gelehrten-Verein für deutsche Sprache, waaruit zoveel belangrijk werk op het gebied van de zinsleer is voortgekomen, beschouwde de historische en filosofische grammatica als complementair: "Die historische und die logische Betrachtung müssen einander ergänzen", was zijn mening (Haselbach 1966: 41).

Ook in Nederland is in de negentiende eeuw de algemene grammatica blijvend beoefend. Maar tussen bijvoorbeeld Kinkers Kantiaans gekleurde "algemeene taalwetenschap" of "algemeene taalkunde" (cf. Van der Wal 1977) en de door Taco Roorda en L.A. te Winkel vooral als "logische analyse" beoefende "Algemeene Grammatica" bestaat wel enig verschil. Jan te Winkel had zoals vaker gelijk, met op te merken dat Kinker in 1817 "de periode der logische taalbeschouwing ... waardig besloot" (J. te Winkel 1905: 9). Dit voert ons tot de vraag wat taalkundigen als Taco Roorda en L.A. te Winkel verstonden onder algemene grammatica. Omdat L.A. te Winkel zich het duidelijkst over deze materie heeft uitgelaten, zal ik voor een korte typering putten uit een tweetal geschriften van zijn hand,

daterend uit de jaren 1858 en 1859. Zich afzettend tegen Roorda's Over de deelen der rede poogde hij te bepalen wat de logische analyse, belangrijk onderdeel van de algemene grammatica, nu eigenlijk inhield. De "Algemeene of Philosophische Grammatica" is "de wetenschap, welke het algemeene in de talen beschouwt en verklaart, en de oorzaken en den samenhang van alle verschijnselen op het gebied van spraak en taal tracht aan te toonen" (Te Winkel 1859: 37). Zij houdt zich bezig "met het onderzoek naar de natuur en de eigenschappen van spraak en schrift in het algemeen, naar den aard en de beteekenis der onderscheidene soorten van woorden, naar het gebruik en de onderlinge betrekking der woorden in de rede; kortom zij geeft een inzicht in de wijze, waarop wij door spreken en schrijven bij anderen gedachten te weeg brengen, onze kennis mededeelen en ons gemoed uitstorten ... Hare resultaten maken deel uit van iedere bijzondere spraakleer, namelijk het hoogere, wijsgerige gedeelte, dat in de grammatica eener bijzondere taal slechts ter loops behandeld, of liever als bekend verondersteld wordt" (Te Winkel 1858: 2). Geen grammatische regel is dan ook denkbaar, "die niet gegrond is op een of meer begrippen, tot het gebied der Algemeene Grammatica behorende ..." (1858: 4).

De algemene grammatica heeft "eene menigte verschijnselen" te verklaren, zo stelt Te Winkel (1859: 38):

Het eigentlijke wezen van spraak en schrift; het verband tusschen voorstelling en spraakgeluid, tusschen gedachte en zin, tusschen gesproken en geschreven woord; de invloed van het schrift op de spraak; de natuur en soorten der spraakgeluiden; hunne wederzijdsche werking op elkander; de wijzigingen en verwisselingen, waarvoor zij vatbaar zijn; de wijze, waarop de woorden ontstaan, van elkander worden afgeleid, zamengevoegd en verbogen; de wetten, volgens welke hun vorm en hunne beteekenis in den loop der tijden verandert ¹⁰⁾.

Dit zijn zaken, zegt Te Winkel, die

... voor eene philosophische beschouwing vatbaar zijn, vermits zij uit de natuur van de menschelijken geest en de inrichting der spraakwerktuigen moeten verklaard kunnen worden (1858: 10).

De logische analyse nu maakt eveneens deel uit van de algemene grammatica; zij is zelfs "het voornaamste en vruchtbaarste gedeelte" van de Algemene Grammatica (1858: 10). Daarbij dient evenwel de volgende precisering in acht genomen te worden.

Als ieder vak van wetenschap heeft de logische analyse een theoretische en een praktische kant. Alleen de "Theorie der Logische Analyse" is deel van de algemene grammatica. Die theorie is "de beschouwing van de natuur, de soorten en de onderlinge betrekking der woorden en zinnen; zij leert de kracht of de beteekenis, en dus tevens het gebruik, van iedere soort kennen" (1858: 9). De "Practijk der Logische Analyse", "de eigentlijke redeontleding", het "logisch analyseeren", "bestaat in eene gedurige toepassing van de Theorie" (1859: 38), is dus "de toepassing dezer theoretische kennis op eene gegevene rede of op een gegeven zin" (1858: 9).

Het is niet onduidelijk, wat voor Te Winkel de centrale entiteit in de logische analyse is:

Wat men in de Logische Analyse ook beschouwen en behandelen moge, altijd zal men met zinnen, zinsneden en woorden, dus met zinnen en deelen van zinnen te doen hebben. Alles wat in de leer der Logische Analyse voorkomt ... moet dus noodwendig afhangen van het begrip, dat men zich gevormd heeft van een zin. Het begrip van zin is de spil, waarom alles draait ... (1859: 19).

De theoretische kennis van de logische analyse wordt toegepast bij het "logisch analyseeren". Daaronder wordt verstaan

het oplossen van eenen volzin of van eene rede, dat is, van eene aaneenschakeling van bijeenhoorende volzinnen, in de deelen, waaruit zij bestaat, met beoordeling van den aard en de beteekenis van ieder deel. Is het eene geheele rede, die men ontleeft, dan heeft men in de eerste plaats op te geven, tot welke soorten de volzinnen behooren en in welke betrekking zij onderling staan.

Het ontleden van een enkele volzin

bestaat dan vooreerst in het aanwijzen van de soort, waartoe de zin behoort, en vervolgens in het opnoemen

van zijne deelen, telkens met aanwijzing van de soort,
waartoe ieder deel te brengen is.

Zodoende wordt duidelijk, dat het logisch analyseren "hoofdzakelijk eene voortdurende beoordeeling van zinnen en van deelen van zinnen" is (1859: 37).

De eerste die in ons land de logische analyse op wetenschappelijk niveau beoefende, was - aldus Te Winkel - de Delftse hoogleraar Taco Roorda. Met zijn Over de deelen der rede en de rede-ontleding, of logische analyse der taal tot grondslag voor wetenschappelijke taalstudie (1852) gaf deze "de eerste proeve van eene wetenschappelijke behandeling der Analyse". Het boek kon zelfs gelden als een "zeer verdienstelijke proeve" op het gebied van de theorie der logische analyse, een terrein dat men algemeen beschouwde als een uiterst "moeijelijk gedeelte der Grammatica" (Te Winkel 1859: 7). Te Winkel voelde zich geroepen om zoveel als in zijn vermogen lag, "bij te dragen tot het optrekken van eenen nog ontbrekkenden vleugel aan het gebouw der taalwetenschap", en dat probeerde hij door de onvolkomenheden in de duistere rede van de Delftse hoogleraar in het licht te stellen. Daardoor raakte de strijdbare Te Winkel in een telkenmale geprolongeerde discussie gewikkeld met Roorda en diens aanhangers. Maar welke onderlinge verschillen er in de loop van de diverse discussies ook aan de orde kwamen, aangaande aard en doel der logische analyse had Te Winkel "gedeeltelijk groote overeenstemming" geconstateerd (cf. 1859: 42-44). Op de verschillen zal ik hier niet verder ingaan.

In elk geval was voor Roorda en Te Winkel de logische analyse een theoretische kennis, "onontbeerlijk bij het aanleren van elke taal" (cf. Bakker 1972: 6). Voor beiden gold de logische analyse als algemene grammatica, waarin onderwerpen werden behandeld die "voor eene philosophische beschouwing" vatbaar waren, aangezien ze uit de natuur van de menselijke geest (Te Winkel 1858: 10) verklaard moest worden, niet uit de buiten ons liggende ruwe feiten, uit de empirie. Ook in die zin kan de logische analyse niet als "historische" grammatica gelden.

Te Winkel schreef zijn beschouwingen over algemene grammatica zo'n veertig jaar na het verschijnen van Grimms Deutsche Grammatik en enkele jaren nadat hij zelf, in het voetspoor van deze "groote deutsche taalkundige" (1856: 3), een "proeve van etymologie" over het werkwoord

lijken had gepubliceerd ¹¹⁾. Van enige onderlinge strijdigheid van deze activiteiten is bij hem geen spoor te vinden.

5.2.2. Algemene grammatica in Nederland

"De grammaire raisonnée in de (oorspronkelijke) zin van een bepaald soort grammatika, lijkt vrijwel geheel aan Nederland voorbij te zijn gegaan: hier geen grote produktie van algemene grammatika's zoals in Frankrijk en Duitsland", merkt Van der Wal (1977: 50) in haar studie over de taaltheorie van Johannes Kinker op. Slechts een enkele keer wordt (in de periode vóór 1800) een grammatica gepresenteerd als een "grammaire générale". Zo'n boek is bijvoorbeeld de Grammaire générale raisonnée française et hollandaise uit 1768 van de Amsterdamse kostschoolhouder Ernst Zeydelaar (1742-1820) (cf. Riemens 1919: 233), die in 1781 ook een Grammaire générale raisonnée Hollandoise het licht deed zien. In ieder geval achter die laatste titel gaat een klassiek opgezet leerboek voor Fransen schuil, "qui veulent apprendre cette langue" en dat richt zich naar het gezag van de beste schrijvers en de beroemdste dichters van ons land. Zeydelaar verwijst naar taalgeleerden als Restaut, Durand, D'Olivet, De la Touche, Wailly, Ten Kate en F. de Haes, maar theoretische uiteenzettingen laat hij achterwege ¹²⁾.

Bij de huidige stand van het onderzoek moet men zeggen, dat de algemene grammatica, ook in ruime zin opgevat, in ons land nooit met zoveel intensiteit is bedreven als in Frankrijk en Duitsland het geval is geweest. Ik vermoed overigens, dat diverse werkstukken van algemeen-grammaticale aard nog verscholen liggen in de verslagen en archieven van genootschappen en geleerde maatschappijen, maar op die kant van de zaak kan ik hier niet ingaan; zoiets zou een afzonderlijk systematisch onderzoek vergen. Voor een definitief overzicht is het nog te vroeg; daarom zal ik me in het volgende beperken tot het aandragen van een aantal bouwstenen voor zo'n overzicht. Voor ons land moet dat ten laatste beginnen bij de activiteiten van Lodewijk Meyer in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw.

5.2.2.1.

5.2.2.1. Van Port-Royal naar Kant

Reeds in 1671 was Dr. Lodewijk Meyer (1629-1681) bezig een "Grammatica Generalis" te vervaardigen, d.w.z. een algemene spraakkunst, waarschijnlijk gebaseerd op de ideeën van Antoine Arnauld en Claude Lancelot, neergelegd in hun Grammaire générale et raisonnée uit 1660 (Dongelmans 1982: 79). Twee jaren later blijkt deze Algemeene spraakkunst nog niet klaar te zijn, en in 1677 is Meyer er nog steeds mee bezig. Om kort te gaan: de Algemeene spraakkunst is nimmer verschenen.

Ook in 1671 begint het kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum aan het samenstellen van een Nederduitsche grammatica. De wordingsgeschiedenis van deze spraakkunst is thans vrij goed bekend (cf. Dongelmans 1982: 270-282). Voltooid is dit werk wel, maar volledig in druk verschenen is het nooit. De eerste drie hoofdstukken werden uiteindelijk in 1728 gepubliceerd als Verhandelingen van der letteren affinitas; van het complete handschrift van de "ongedrukte Nederduitsche Spraakkunst" van Nil werd voor het laatst in 1738 melding gemaakt (Dongelmans 1982: 18).

Instructief is, om verschillende redenen, Meyers wél gepubliceerde Italiaansche spraakkunst van 1672. Het blijkt, dat aan deze grammatica eenzelfde opzet ten grondslag ligt als aan de Nederduitsche grammatica (Dongelmans 1982: 64-65). Zodoende werpt de Italiaansche spraakkunst het nodige licht op hoe er binnen Nil over bepaalde taalkundige kwesties werd gedacht ¹³⁾. In de inleiding geeft Meyer aan hoe hij de relatie ziet tussen een "Algemeene" en een "Bezondere" spraakkunst. Toen hij zich aangewezen voelde "om eene Algemeene Spraakkunste op te stellen, waar na zich alle Bezondere te schikken hadde", merkte hij dat het verschil niet overal scherp stond aangegeven: zelfs de "aller grootste Taalgeleerden, en Meesters, die van deeze Konste geschreeven hebben" bewandelden niet altijd de juiste weg.

In eerste instantie was Meyer van plan geweest een algemene grammatica te schrijven en de Italiaanse spraakkunst "daar aan te hechten". Omdat een dergelijk boek veel te omvangrijk dreigde te worden, besloot hij "hier alleen uit de Algemeene Spraakkunst het noodzaakelijkste, en zonder het welke de Bezondere over de Italiaansche Taale ... onverstaanlijk zoude zijn, zo beknoptelijk en klaarlijk, als ons doenlijk geweest is, in te vlijen" (geciteerd bij Dongelmans 1982: 113-114). Meyers opsplitsen van de grammatica in een "Algemeene (Generalis)" ofte Natuurlijke

(Naturalis)", d.w.z. "eene van de Taalen in het gemeen", en een "By-zondere (Specialis)", ofte Konstige (Artificialis)", d.w.z. "eene van elke Taale in het byzondere", zal de lezer inmiddels bekend voorkomen ¹⁴⁾.

In de achttiende eeuw werden soorgelijke activiteiten ontplooid door de Amsterdamse scavante Johanna Corleva (1698-1752). Zij verwierf enige bekendheid door haar werk De schat der Nederduitsche wortel-woorden, dat ook een Franse titel mee kreeg: Le Tresor des Mots Originaux, de la Langue Flamande, Avec Leurs Derivés. Het verscheen in 1741 te Amsterdam bij Dirk Jemans. "Juffr. Corleva is stellig geen onbekende geweest" is de gissing van Taco de Beer (1892: 418), "daar zij haar boek kon opdragen aan Balthasar Huidecoper", vanaf 1740 "regeerend schepen der Stad Amsterdam". Balthasar Huydecoper (1695-1778), door Kollewijn ooit gekarakteriseerd als "Taaldespoot uit de pruikentijd", laat zich in de voorrede van zijn Achilles (1719) kritisch uit over het taalgebruik in zijn dagen, en Corleva bekt geïnspireerd te zijn door de slotpassage van deze voorrede ¹⁵⁾.

Uit het "Berigt van den Boekverkoper aan den Leezer", dat in de Schat is te vinden, kunnen we iets opmaken over andere activiteiten van Johanna Corleva. Dirk Jemans schrijft het volgende:

Wy maaken den Leezer bekend, dat noch verscheiden andere Werken onder handen hebben te Drukken, die toezigtelyk tot de volmaaktheid der Taalen zyn: Allen door dezelve Juffrouwe JOHANNA CORLEVA:

1. De Schat der Fransche Wortel-woorden, nevens derzelver afkomstigen met de Nederduitsche Taal.
2. Een Fransche Letter-Konst, uit de vermaardste Letterkundigen vergadert, met een gedurig toezigt en opmerking tot de Algemeene Spraakkonst, die reeds in 't Nederduitsch gedrukt is.
3. Een Nieuwe Nederduitsche Spraakkonst, naar dezelve regelen van de Algemeene Letter-Konst.
4. Een Nederduitsch Woorden-Boek, welke allen in Rym gebracht zyn volgens 't A.B.C.
5. De geheele Philosophie van den heer Bayle, bestaande in de Reden-Konst, Natuur-Kunde, Boven-Natuur-Kunde, en

Zede-Konst, uit het Latyn en Fransch in 't Nederduitsch door haar Ed: reeds heel en al vertaald.

De Beer meent dat al deze werken inderdaad zijn uitgegeven: "De uitgever ... heeft ongetwijfeld een behoorlijk debiet van Juffr. Corleva's werken gehad, daar hij na al het bovengenoemde te hebben uitgegeven, nog besluiten kon tot een Wdbk. van dien omvang" (1892: 418). Maar voorzover ik heb kunnen nagaan, zijn de door Jemans aangekondigde werken nimmer in druk verschenen. Uit het bericht van Jemans kunnen we in ieder geval opmaken, dat de geleerde joffer - ze kende tenminste Frans, Latijn en Grieks - zich niet alleen met vertaalactiviteiten bezig hield, maar ook een Franse grammatica in voorbereiding had, "met gedurig toezigt en opmerking tot de Algemeene Spraakkonst, die reeds in 't Nederduitsch gedrukt is". Ook een nieuwe Nederlandse grammatica "naar dezelve regelen van de Algemeene Letter-Konst" was in 1741 blijkbaar persklaar.

De "Algemeene Spraakkonst" waaraan werd gerefereerd, is ongetwijfeld de Algemeene en geredeneerde spraakkonst, in 1740 "Gedrukt voor de Vertaalster, En te bekomen te Amsterdam, By Jacobus Loveringh". Het is de Nederlandse vertaling van de Grammaire générale et raisonnée van Port-Royal, gebaseerd op de tekst van de tweede druk (1664) van dit werk ¹⁶⁾. Corleva's vertaling is overigens de allereerste vertaling van de Grammaire. Om het jaartal 1740 enig reliëf te geven: de eerste Engelse vertaling verscheen meer dan tien jaren later, in 1753 ¹⁷⁾; in 1810 werd een Russische vertaling gepubliceerd ¹⁸⁾; de Italiaanse vertaling tenslotte dateert uit 1969 ¹⁹⁾. Deze vertaling van de hand van Corleva is goeddeels onbekend gebleven; ook De Beer kent het blijkbaar niet. Overigens mag haar kennis van het Frans niet overschat worden, zoals uit diverse vertaalfouten wel blijkt ²⁰⁾.

Het valt te betreuren, dat van haar werk zo weinig in druk is verschenen. Maar het feit dat bepaalde boeken ooit in manuscript hebben bestaan, geeft ons enige aanwijzing omtrent Corleva's taalkundige gerichtheid.

In de eerste decennia van de negentiende eeuw is aan "de algemeene wijsgeerige taalbeschouwing" veel scherpzinnigs bijgedragen door geleerden als "SYLVESTRE DE SACY, VATER, BECKER, ROSENBERG" en "bij ons te lande" door "de Hoogleeraar KINKER", zo is de mening van de Groningse neerlandicus B.H. Lulofs (1857: 80). Vonden de zojuist vermelde activiteiten

van Meyer en Corleva min of meer in aansluiting bij Port-Royal plaats, bij Johannes Kinker (1764-1845) wordt de denkwereld der "Messieurs" verlaten - ondanks het aanroepen van ideologen als Destutt de Tracy (cf. Van der Wal 1977: 56) - en vindt een oriëntatie op Kant ingang. In zijn Inleiding eener wijsgeerige algemeene theorie der talen (1817) presenteert Kinker een rationalistische taaltheorie. Het bijzondere aan deze theorie is, dat ze Kantiaans is: de "algemeene taalwetenschap" wordt nu bedreven op basis van een Kantiaanse analyse van het denken. Op grond daarvan laat Kinker zien, hoe de taal, een ideale taal, in elkaar steekt. Daarmee is een maatstaf gegeven ter beoordeling van de verschillende talen; de graad van onvolkomenheid ten opzichte van deze ideale taal kan zodoende worden vastgesteld ²¹⁾.

Een voorbeeld. Kinker komt vanuit het denken tot een "ideale" indeling van de werkwoorden. Al die werkwoorden zouden ook in de verschillende talen aanwezig moeten zijn, maar bepaalde onderscheidingen worden daar helemaal niet of onvolledig aangetroffen. Dat ligt aan de onvolkomenheid der talen, die tekort schieten in het uitdrukken van bepaalde onderscheidingen. Kinker is er niettemin van overtuigd, dat de talen zich steeds meer in de richting van de ideale taal zullen gaan ontwikkelen (Van der Wal 1977: 58-59).

Het was Jan te Winkel die constateerde dat Kinker met zijn poging de algemene taalwetten uit de algemene denkwetten der Kantiaanse wijsbegeerte te verklaren "de periode der logische taalbeschouwing ... waardig besloot" (J. te Winkel 1905: 9). Vandaar ook dat A. de Jager in 1861 kon opmerken, dat er een grote kloof bestond tussen "de beschouwing van het werkwoord, nu door Dr. [L.A.] T[e] W[inkel] voorgestaan" en die, "welke vroeger door KINKER in zijne verhandelingen bij het voormalig Instituut is geleverd. Niemand heeft ooit den Hoogleeraar groote scherpzinnigheid ontzegd en toch - van zijn wijsgeerig taalsysteem maakt Dr. T[e] W[inkel] niet eens meer melding" (De Taalgids 3, p. 191-192) ²²⁾.

5.2.2.2. Algemene grammatica in de jaren vijftig van de negentiende eeuw

"Interest in synchronic description and the theoretical foundations of linguistics did not, so the story went, come into the forefront of attention until the advent of structuralism"

W. Keith Percival (1969: 416)

In datzelfde jaar 1861 had Te Winkel al geformuleerd wat hem van de oudere taalbeschouwing scheidde:

De bron der meeste dwalingen in de Grammatica is steeds geweest eene verkeerde taalbeschouwing. Tot de jongste tijden toe merkte men, hoewel zonder helder bewustzijn, de Taal aan als eene gebrekkige uitdrukking van het zuiver logische denken, hetwelk men in alle menschen onderstelde; terwijl zij integendeel eene volkomen juiste uitdrukking is van een gebrek-
kig denken van den nog weinig ontwikkelden mensch. De onvolmaaktheid van dit denken is eerst veel later opgemerkt, toen de talen reeds gevestigd waren, en zal nog meer en meer opgemerkt worden. Wie de Taal naar waarheid wil verklaren, moet trachten in dat primitieve gebrekkige denken door te dringen en aan te toonen, hoe het in de Taal is uitgedrukt; doch het spreekt wel van zelf, dat hij niet geroepen kan worden om het te rechtvaardigen (Te Winkel 1861: 25-26).

De taal mag niet gemeten worden met de maatstaven der logica; de taal kent eigen normen en wetten. Een dergelijke benadering heeft gevolgen, ook voor het werkprogramma van de logische analyse. De analyse moet worden ingericht, zodanig

dat de wijze, waarop de gedachten door woorden worden uitgedrukt, tot een helder bewustzijn worde gebracht. Aan de beschouwing der begrippen en gedachten ruimen wij slechts de tweede plaats in; wij maken de laatste beschouwing aan de eerste dienstbaar. Het is de uitdrukking, die moet verklaard worden, de gedachte alleen voor zoo verre zulks noodig is om de beteekenis der uitdrukking te vatten. Ontmoe-

ten wij strijd tusschen gedachten en gedachtenuiting; zou een zin volgens zijnen vorm, onder deze soort, volgens de gedachte, die hij bevat, onder eene andere te brengen zijn, dan moet de vorm ons meer gelden dan de gedachte (Te Winkel 1858: 9).

Vergelijk hiermee wat Te Winkelsvriend en latere mederedacteur Arie de Jager (1842: 148) al eerder over het ontleden opmerkte:

Sommigen schijnen bij het redekundig ontleden uit het oog te verliezen, dat dit zich bloot moet bepalen tot den vorm, waarin de in het voorstel begrepene gedachte is uitgedrukt, en niet tot zulke andere vormen, als waarin dezelfde gedachte, naar ons spraakgebruik, zich ook zou kunnen laten overbrengen ... Het voorstel de kunsten bloeiden, verwisselen niet in de kunsten waren bloeiende, zoo als dit telkens geschiedt in sommige ... Fransche leerboeken.

Deze en andere soortgelijke uitlatingen geven aanleiding tot de opmerking dat de logische analyse zoals voorgestaan door Te Winkel en anderen niet zozeer gericht was op de "betekenis", maar - negentiende-eeuws geformuleerd - op "de vorm van den zin" ²³⁾. Deze verdiscontering van de taalvorm kan wel begrepen worden onder het wijder streven om de algemene grammatica "refaire plus scientifiquement" (Mounin 1970: 222). In deze paragraaf zal ik een tweetal punten aan de orde stellen die met dit streven samenhangen; ik zal dit voornamelijk doen aan de hand van uitlatingen van L.A. te Winkel.

In discussie met zijn geleerde vriend W.G. Brill geeft Te Winkel in 1857 opening van zaken wat betreft "de grondstellingen ..., waardoor ik mij grootendeels heb laten besturen", in dit geval bij de behandeling van de voornaamwoorden. In zijn spraakleer had Brill de betekenis van de voornaamwoorden afgeleid uit hun, volgens hem oorspronkelijk plaatsaanduidende functie. Te Winkel kende daarentegen een groter gewicht toe aan de functie die de woorden in de eigentijdse taal vervullen.

Te Winkel herleidt het verschil in zienswijze hiertoe, "dat wij ons op verschillende standpunten hebben geplaatst. Gij beschouwt de voornaamwoorden meer van de etymologische zijde, ik heb om didactische redenen

gemeend mij op het syntactische standpunt te moeten plaatsen" (1857: 263), dat wil zeggen: de functie die het woord in de rede vervult, wordt als grondslag gebruikt, eerder dan zijn (historische) afleiding. "Het lijkt erop, dat Te Winkel het wetenschappelijk veld ruimt onder dekking van het woord "didactisch"; anderzijds wekt de voorafgaande discussie de indruk, dat Te Winkels visie als wetenschapsman erin wordt uitgesproken", meent Bakker (1977: 140). Welke is die visie dan? Ik wijs op een paar punten.

De eigenlijke taak van de grammatica, stelt Te Winkel, is de taal te leren verstaan. Elke levende taal verandert onophoudelijk: wil de grammatica haar taak blijven vervullen, dan moet ze na verloop van jaren herzien worden, "teneinde telkens den waren toestand der taal te leeren kennen" (1857: 264).

"Een woord heeft alleen beteekenis en kracht, wanneer het met andere tot eenen volzin verbonden is, daarom bepaalt het syntactisch gebruik van een woord, de functie, die het in de rede vervult, de soort, waartoe het gebracht moet worden, en dus ook zijne definitie". De afleiding, de etymologie, "bepaalt de soort niet, waartoe een woord moet gebracht worden". Daarom noemen we nu de een lidwoord en niet meer een aanwijzend voornaamwoord (ib.). Dit standpunt is kenmerkend voor de positie die Te Winkel toekent aan de "historisch-etymologische taalbeschouwing":

hare uitspraken in eene grammatica, voor een bepaald tijdstip bestemd, (kunnen) slechts eene ondergeschikte waarde hebben. Immers zij kan slechts verklaren en redengeven, soms zelfs leeren, hoe iets eigenlijk zou moeten zijn; maar te zeggen, hoe iets werkelijk is, dit vermag zij niet. Zij verspreidt licht over den toestand eener taal in elk gegeven tijdperk, maar zij bepaalt dien toestand niet (1857: 267) ²⁴).

Te Winkel voegt daar overigens aan toe, dat hij "geen penning" wil afdingen van de waarde en het belang van de historische taalstudie. Het nut ervan blijkt vooral "bij uitzonderingen en schijnbare tegenstrijdigheden, die zij veelal weet te rechtvaardigen en op te lossen" (1857: 267).

Enkele jaren later wederom in debat tredend met zijn inmiddels hooggeleerde vriend Brill, ditmaal over de definitie van het werkwoord, verklaart Te Winkel ook nu een interpretatiefout zijnerzijds uit een ver-

schil in benadering:

gij hadt het oog niet op het tegenwoordige, maar op het sinds lang verledene, niet op het gebruik, dat wij thans ieder oogenblik in ons spreken van de werkwoorden maken, maar op hunne naauwe betrekking tot de uitdrukkingen, waarmede de eerste menschen hunne gedachten te kennen gaven (1861: 5).

Zijn vergissing vloeide voort uit

mijne opvatting van de Grammatica, die mijns inziens de verklaring moet zijn van den tegenwoordigen toestand der taal, en die de verschijnselen, welke wij dagelijks op haar gebied waarnemen, tot klaar bewustzijn moet brengen (1861: 4).

Te Winkels opvattingen in dezen stroken met de opinie die de Deense classicus Madvig hierover ventileerde. "Die gelehrte etymologische Kenntniss darf nicht das lebendige Bewusstsein der Gegenwart stören", herhaalde deze nog eens in 1871 (Madvig 1871: 169). Johann Nicolai Madvig (1804-1886) gold als "le premier latiniste de l'Europe" (Thurot); ook in Nederland genoot hij grote bekendheid, niet in het minst omdat tallozen uit de Nederlandse bewerking van zijn spraakleer Latijn hadden geleerd. Bij de Duitse uitgave van zijn Latijnse grammatica voegde hij een bijlage, die niet alleen opmerkingen van didactische aard, maar ook van theoretische aard bevatte. Zo maakt Madvig sommige geleerden het verwijt, dat zij vergeten dat "die Fertige Sprache mit ihren existirenden Formen die wesentliche Aufgabe ist" en dat zij niet inzien dat

die Gültigkeit und Wahrheit des Wortes nicht in dem liegt, wovon es hergekommen ist, sondern in dem, was es in dem Bewusstsein der Besitzer der Sprache geworden ist.

Dat is een "Verkennen, das namentlich bei Bopp und seiner Schule nicht selten sichtbar wird" (Madvig 1843: 17).

Charles Thurot vat als volgt samen: Madvig "reproche à Bopp et à son école d'oublier que le langage tout formé est l'essentiel et que la véritable valeur d'un mot n'est pas dans son origine, mais dans ce qu'il est devenu pour ceux qui parlaient et écrivaient la langue" (Thurot

1870: 381). Het was een punt dat Madvig vaak benadrukte, zegt Aarsleff (1979: 73), "thus coming close to making the distinction between diachronic and synchronic study" ²⁵⁾.

Uit het voorgaande blijkt waar Te Winkels prioriteiten liggen. Zelf niet wars van studies op etymologisch terrein stelt hij de historische taalwetenschap op het tweede plan. De resultaten van de historisch-vergelijkende taalstudie moet men niet als doel, maar als middel beschouwen. In zijn pogen "de taal van het tegenwoordige oogenblik op te helderen" maakt Te Winkel zich los van etymologische overwegingen teneinde, geheel on-Grimms, de taal "wie etwas von heute" te verstaan ²⁶⁾.

Een dergelijke houding valt ook bij Roorda te constateren. Zo had hij in 1855 reeds de structurele voorrang van de gesproken taal bepleit. Zijn wens was het, dat "in de Grammatica's de levende taal, zooals die gesproken wordt, als de ware taal beschouwd en op de voorgrond geplaatst wierd" (Roorda 1856: 17). Zijn Javaansche grammatica van 1855 is dan ook voor het grootste deel descriptief en synchroon van aard (cf. Teeuw 1971: xxvi) en dat werd in die dagen als een ernstige tekortkoming gevoeld: er was te weinig acht geslagen op verwante talen.

Veth merkt op, dat Roorda in de loop van de tijd onverschilliger was geworden wat betreft de historische ontwikkeling van de taal en dat voor hem het belang van de vergelijking met verwante talen naar de achtergrond was getreden. "Hierin vinden dan ook zijne ... ketterijen betrekkelijk de verhouding tusschen spreek- en schrijftaal voornamelijk haren grond". Een goed inzicht in het Javaans, citeert Veth uit de grammatica, "is alleen te verkrijgen door het opsporen van het logische, dat het eenige in waarheid algemeene is, wat in alle talen hetzelfde is, maar dat in de verschillende taalstammen, en daarin weër in elken taaltak en iedere bijzondere taal, op de meest verschillende wijzen wordt uitgedrukt".

De consequenties van een dergelijke benadering heeft Veth duidelijk onderkend:

Men zal gemakkelijk kunnen nagaan dat een onderzoek als het hier geschetste ... voor iedere taal op zich zelve en voor iedere periode harer ontwikkeling zonder terugzicht op vroegere toestanden kan worden ingesteld (Veth 1874: 49).

Met andere woorden: een benadering à la Roorda, vanuit de algemene grammatica, loopt uit op een synchrone taalbeschouwing.

Bij zijn taalkundig onderzoek stuitte de kritische Te Winkel op tal van problemen. De Grammatica is zeker een belangrijke wetenschap, maar zij verdient de naam van wetenschap in de strengste zin van het woord eigenlijk nog niet; op die 'eretitel' mag de Grammatica nog geen aanspraak maken. Te Winkel weet wel, hoe dat komt:

Hoe verbazend de vorderingen ook zijn, die de taalkennis in de laatste halve eeuw door den arbeid van mannen als de GRIMM's, BOPP, POTT, W. VON HUMBOLDT en anderen - om geene Vaderlandsche geleerden te noemen - ook moge gemaakt hebben; de eigenlijke Grammatica heeft geen gelijken tred gehouden met de Historische en Vergelijkende Taalstudie (1860: 171).

Merk op, dat Te Winkel hier een duidelijk onderscheid maakt tussen de "science of language" en "comparative philology", om de termen van Whitney te gebruiken (1867: 241). Nog steeds, aldus Te Winkel, blijkt het "dat de spraakkunstschrjvers in den waren aard en het wezen van de voorwerpen hunner beschouwing niet zijn doorgedrongen". Om de Grammatica, de taalwetenschap, tot het peil van een echte wetenschap te brengen, dienen eerst de "grondbegrippen" gezuiverd te worden en "tot de hoogste mogelijke scherpheid en duidelijkheid" gebracht te worden (1860: 176-177).

In het begin van de jaren zestig waande de historisch-vergelijkende taalkunde, als wetenschap "auf festgebautem unverrückbarem Grunde" (Schleicher), zich op een hoogtepunt. Maar de vlucht die de historisch-vergelijkende taalwetenschap heeft genomen, is ten koste gegaan van de eigenlijke taalwetenschap, zegt Te Winkel, en dat verwijt treft met name de Duitse historische school. Hij berispt de grammatici, omdat zij "omtrent de denkbeelden en voorstellingen, die de grondslagen uitmaken van de wetenschap die zij de hunne noemen" geen juist en helder begrip hebben ontwikkeld (1860: 171-172). Gebrek aan welomschreven definities, een gebrek aan inzicht in de aard en het wezen van de taal zelf, dat ziet Te Winkel als typerende feilen van de taalwetenschap van zijn dagen²⁷⁾.

De teneur van Te Winkels lamentaties herkent men in de kritiek door de Amerikaan W.D. Whitney in 1875 nog geuit:

Reeds lang heeft men zich met taalvergelijkingen in den ruimsten omvang beziggehouden, en hoog te waardeeren zijn de verkregen uitkomsten; maar de algemeene taalwetenschap ["science of language"] heeft eerst in de allerlaatste jaren eenige afronding, een bepaalden vorm gekregen, en over haar grondbeginselen heerscht nog een groot verschil van mening en een levendige strijd. Het wordt hoog tijd, dat die stand van zaken ... eindelijk eens ophoudt, en dat ... ook op taalgebied niet alleen een menigte feiten, maar ook een voorraad waarheden ²⁸⁾ voor zoo onomstotelijk zeker worden erkend, dat een ieder die ze loochent, zijn aanspraak op den naam van wetenschappelijk man verliest (Whitney 1879: 265-266; cf. 1875: 316).

De Duitse taalkundigen excelleren weliswaar op het terrein van de vergelijkende filologie, maar op het gebied van de "science of language" hebben zij zich veel minder onderscheiden.

Oneenigheid wat de hoofdvragen betreft, onzekerheid omtrent het juist inzicht, onvastheid in 't maken van gevolgtrekkingen komen bij hen niet minder voor dan ergens elders, zoodat men van een Duitsche wetenschap der taal dan ook eigenlijk niet mag spreken (1879: 267; "that a German science of language cannot be said to have an existence", 1875: 319).

Ik citeer hier Whitney enigszins omstandig, om te laten uitkomen dat Te Winkels analyse anno 1860 inderdaad correct was. Wat is het object van de taalwetenschap, hoe en met wat voor begrippen gaat men in de taalkunde te werk? In dat type vragen was Te Winkel met name geïnteresseerd.

Twintig jaar geleden heeft Uhlenbeck een karakteristiek van Roorda gegeven die men ook voor Te Winkel zou kunnen laten gelden. Roorda bezat het vermogen om de taalfeiten te beschouwen "without any historical bias and with a remarkable insight in the synchronic reality of a language which has to be described according to its own categories" (1964: 52). Roorda's Javaanse spraakkunst, zegt Teeuw (1971: xxvi), was voor het grootste deel

"purely descriptive and synchronic in character". Ook voor de Nederlandse beoefenaars van de algemene grammatica lijkt het dictum van De Saussure op te gaan: "C'est à la synchronie qu'appartient tout ce qu'on appelle la 'grammaire générale'" ²⁹⁾.

Ook een tweede karakteristiek door Uhlenbeck kan mede voor Te Winkel gelden. Taco Roorda "was highly interested in what nowadays would be called general linguistics" (1964: 52). Hun belangstelling ging uit naar problemen van algemeen-taalwetenschappelijke aard. In hoeverre zij "als descriptief en algemeen linguïst" hun tijd "ver vooruit" waren (Uhlenbeck 1963: 416), dat hangt denk ik af van de criteria die men daarvoor wenst aan te leggen ³⁰⁾.

5.2.2.3. Van "grammatica" naar "linguïstiek"

Algemene grammatica in welhaast klassieke zin werd beoefend door de classicus J.M. Hoogvliet (1860-1924). Hoewel vertrouwd met en geïnteresseerd in de historische grammatica was hij - waar hij de beschrijving der taalvormen tot onderwerp koos - "met volkomen bewustheid geen taalhistoricus". Hij was er ten diepste van overtuigd, dat er behalve de historische taalbeschouwing ook een niet-historische bestaan kon en dat deze laatste geen greintje minder wetenschappelijk behoefde te zijn dan de eerste (Hoogvliet 1903: vi). De opvattingen zoals in zijn hoofdwerk, Lingua (1903), neergelegd, hadden reeds vaste vorm in zijn geest aangenomen toen hij nog student te Leiden was (Hesseling 1903: 233), d.w.z. in de jaren 1878-1885. Hoogvliet moet een van die gecompliceerde naturen geweest zijn die men in de taalkunde wel meer tegenkomt. "Een ziener" karakteriseerde een tijdgenoot hem. Anderen onderkenden in hem een forse dosis ijdelheid en een krachtige geldingsdrang. Erkenning van zijn werk in de vorm van een hoogleraarschap is uitgebleven. Ook op zijn didactische inzichten heeft men nogal terughoudend gereageerd ³¹⁾.

Hoogvliet studeerde in de periode 1878-1885 klassieke talen te Leiden. Zelfstandig leerde hij Italiaans, Spaans, Deens en Zweeds, en uit zijn werk blijkt ook bekendheid met het Russisch en Turks. Deze polyglot lijkt het oude Port-Royal ideaal te doen herleven. Vanaf 1887 liet hij diverse taalleerboeken verschijnen, die gerelateerd kunnen worden aan zijn later "handboek voor algemene taalkennis". Wie het algemeen spraakkunstig hand-

boek heeft doorgewerkt, kan Japans of Hongaars leren uit een boekje van zo'n dertig bladzijden druks: alleen enig geheugenwerk resteert, het begripwerk is met behulp van het algemene handboek in eens voor alle talen afgedaan (1903: ii-iii).³²⁾ Theoretisch is Hoogvliet een eclecticus bij uitstek; Van Ginneken brandde zich eens de vingers bij zijn poging enkele bronnen van Hoogvliet te traceren³³⁾. Hoogvliets psychologie brengt recensenten tot spot, en verbijstering.

In 1895 liet Hoogvliet bij wijze van voorpublicatie al enkele gedeelten uit zijn handboek als prospectus verspreiden. De titel van het boek zou zijn: Grondbeginselen der algemeene of univerzele spraakleer. Een vijftiengestigtal verschillende talen, waaronder Turks, Chinees, Javaans en Sanskrit, hadden de basis van zijn onderzoek gevormd. Hoogvliet hoopte binnen vijftien à twintig jaar ook de "spreekvormen der onbeschaafde volken" in zijn "algemeen taalschema" te kunnen opnemen. De Grondbeginselen zouden een tweehonderdvijftig bladzijden moeten beslaan. Daarna zouden "een achttal geconcentreerde spraakleeren van bijzondere talen" volgen, elk een vijftiengestig à veertig pagina's groot³⁴⁾. De hoofdregels van de grammatica's van elk van de talen zouden "beknopt en duidelijk worden weergegeven in één en dezelfde terminologie, volgens één standvastig stelsel van indeeling in volkomen aansluiting aan de beginselen, die in het lichaam van het boek ontwikkeld zijn" (Hoogvliet 1895: 4).

Het doel waarnaar Hoogvliet in 1895 zei in al zijn tot dan toe verschenen taalkundige geschriften te hebben gestreefd, was "[d]e wetenschap der algemeene of vergelijkende taalstudie vrij te vechten van het Duitse slavenjuk". Zijn lezers roept hij op mee te helpen aan het opbouwen van een "geheel onbevooroordeelde, niet in alles naar Duitschland riekende taalwetenschap! - Engelschen, Russen, Denen en Zweden zullen waarschijnlijk eenmaal daarin onze bondgenoten zijn!" (1895: 5). Van deze kritische houding ten aanzien van de Duitse taalwetenschap had hij enkele jaren eerder al blijk gegeven in een schrijven aan J.H. van den Bosch, zoals we in 4.4. gezien hebben.

Niettemin, ook bij Hoogvliet vindt men de welhaast rituele buiging in de richting van de historische taalkunde (eerbied voor alle verworvenheden), maar eveneens is er de constatering dat deze manier van werken ons met ernstige lacunes heeft laten zitten. Er moet ook een "fysiologische"³⁵⁾ richting komen, die niet zozeer een geslachtsregister van woorden en vor-

men maakt, maar de functionele equivalenties in de talen naspeurt.

Als uitgangspunt kiest Hoogvliet de gesproken, levende taal. De vormen van de levende taal ziet hij niet als resultaat van een bepaalde historische ontwikkeling, maar van een telkens weer nieuwe ontwikkeling.³⁶⁾ Taalvormen ontstaan telkens opnieuw en moeten niet los gezien worden van de spreker die zich ervan bedient. Enkele verdere typering en ontleen ik aan Dèr Mouws studie van 1903. 'Niet historisch verklaren, niet afleiden uit vroegere taaltoestanden, niet de wording beschrijven wil i; hem is et voor alles om de quaestio facti te doen'', geeft Dèr Mouw aan. Hoogvliets taalopvatting is functioneel: zonder acht te slaan op de historische afleiding vraagt deze naar de actuele functie: 'wat doet et?' (Dèr Mouw 1949: 271). De taal is niet in eerste instantie een instrument om onze gedachten mee te delen, maar ze is voor alles denkmiddel (1949: 263). Het is niet waar, zegt Hoogvliet, dat de taal niets anders is dan het instrument om onze gedachten mee te delen. In de eerste plaats is de taal een middel om te denken, pas in de tweede plaats een middel om zich te uiten. De taal is 'de verklaring van de quintessens van de waarnemingswereld'. Hoe zoiets in z'n werk gaat, daarvoor heeft Hoogvliet een zeer bijzondere psychologische verklaring ontworpen, die zijn critici in grote verwarring brengt³⁷⁾.

In ieder geval gaat hij er van uit, dat er conformiteit nodig is in de mentale operaties, die onmisbaar zijn voor het tot stand komen van de taal, onverschillig waar en wanneer die ontstaan is. Daaruit leidt hij onder meer af, dat er een algemene spraakkunst mogelijk moet zijn, die op alle talen past, een stelsel van begripsonderscheidingen, waarin elke taal kan worden thuisgebracht (cf. Dèr Mouw 1949: 264). Aan elke speciale spraakkunst moet voorafgaan een nauwkeurige inventaris van alle grammaticale onderscheidingen, een beschrijving die tegelijk een hoofdstuk psychologie en een hoofdstuk kennistheorie is. Zo'n beschrijving vormt dus, zegt Dèr Mouw, wat men algemene grammatica zou kunnen noemen.

Van der Wijck, Kinker-kenner bij uitstek, noteert dat er volgens hem 'nog nooit, behalve door Mr. Kinker, een zoo algemeene taaltheorie in het Nederlandsch is voorgedragen'. Het verschil in benadering anno 1817 en anno 1903 springt evenwel in het oog. Bij Kinker

was zij de toepassing van een filosofisch stelsel, terwijl Dr. Hoogvliet juist omgekeerd door geduldige beschouwing van taalkundige feiten tot zijne algemeene theorie en een daarmede strookende psychologie werd gebracht (Van der Wijck 1903: 1001).

Feiten, zeker. Blijft staan wat Van der Wijck ook signaleerde, nl. dat Hoogvliet, in strijd met de meestal heersende opvatting, betoogt dat een zuiver logische indeling der woorden, "geheel los en vrij van de toevalige vormverschijnselen der afzonderlijke talen", mogelijk is (1903: 1000).

In een tijd waarin als axioma gold, "dat de taal in eene bepaalde periode in de eerste plaats moet worden opgehelderd uit diezelfde taal in een vroegere periode" (Kluyver 1906a: 21), werden niet-historische verklaringen extra kritisch bekeken. Hoogvliets ideeën stuitten blijkens de diverse besprekingen op een reeks van theoretische en praktisch-didactische bezwaren. De critici van Lingua twijfelden aan Hoogvliets algemeen-menskundig-vergelijkende taalstudie. Alleen Jacques van Ginneken (1877-1945) geloofde in een vergelijkende psychologische taalwetenschap, zoals blijkt uit zijn overigens zeer kritische recensie. In die recensie in Taal en Letteren onder het pseudoniem Van Groenendaal, concludeert hij: "Het is een goed boek". Maar zijn kritiek is niet gering: - ten eerste deugt de psychologische onderbouwing niet, - ten tweede is het boek te weinig algemeen, er staan ook te weinig feiten in. Langs deze twee lijnen werkt Van Ginneken verder. Aan het eind van zijn bespreking belooft hij zijn eigen ideeën eens breder uiteen te zetten (Van Groenendaal 1903). Zo'n vervolgartikel is er nooit gekomen, de uiteenzetting van Van Ginnekens ideeën is te vinden in zijn dissertatie. Uit zijn bespreking van Hoogvliets universele spraakleer in 1903 groeide, zo vertrouwde hij ooit een zijner intimi toe, zijn Principes de linguistique psychologique (1907), waarvan een eerste, Nederlandstalige versie in 1904-1906 in Leuvensche bijdragen was verschenen. Op nationaal vlak een poging om Hoogvliet te overtreffen, internationaal gezien een poging om Wundt voorbij te streven³⁸⁾.

De "linguistique générale" is weliswaar een "science sociale", behoort tot het gebied der esthetica tevens, maar is bovenal "linguistique psychologique" (1907: iii). Met behulp van het werk van zeshonderd taalgeleerden toetst Van Ginneken de principia van zijn psychologische taal-

wetenschap aan de feiten van talloze, ook niet-Indo-germaanse talen: een poging om te ontkomen aan het "eenzijdig positivisme" van de "Pruisische arsenaalwetenschap", de Duitse Indogermanistiek.

Van Ginneken betitelde z'n werk als een "proeve van synthese". Maar ondanks het streven om theorie en feiten in evenwicht te houden werd zijn boek tot een labyrint van postulaten en scholastische indelingen (cf. Blumenthal 1970: 48). Zijn psychologische uitgangspunten riepen bij Delbrück (1919: 151) herinneringen op aan de manier waarop de Duitse classicus Gottfried Hermann (1772-1848) de Kantiaanse categorieën op de taal had toegepast ³⁹).

Van Ginnekens bezig zijn met wat hij "linguistique générale" noemde, had tot doel een beeld te geven van de psychische krachten die de verschijnselen der taalverandering veroorzaken; in die zin staat hij nog op een "historisch" standpunt ⁴⁰). Anderzijds verklaarde hij in 1931, dat zijn dissertatie uit 1907 reeds driekwart bevatte van de waarheden, die later onder meer door de Praagse school uitgedragen zouden worden.

Als reactie op een universele spraakleer is Van Ginnekens dissertatie als aemulatio op te vatten. Dieper én breder: een verzoening van een (superieure) theorie op psychologische basis met gevarieerder en overvloediger feitenmateriaal. De "grammaire générale" is geworden tot "linguistique générale". Vergelijk hiermee de schets die Meillet in 1906 van deze ontwikkeling gaf:

L'ancienne grammaire générale est tombé dans un juste décri parce qu'elle n'était qu'une application maladroite de la logique formelle à la linguistique où les catégories logiques n'ont rien à faire. La nouvelle linguistique générale, fondée sur l'étude précise et détaillée de toutes les langues à toutes les périodes de leur développement, enrichie des observations délicates et des mesures précises de l'anatomie et de la physiologie, éclairée par les théories objectives de la psychologie moderne, apporte un renouvellement complet des méthodes et des idées: aux faits historiques particuliers, elle superpose une doctrine d'ensemble, un système (Meillet 1921: 15).

Let wel, hier is nog steeds een historisch-vergelijkend taalkundige aan het woord. De wending naar de synchronie is een volgende stap.

Een aantal jaren eerder had Meillet in een recensie Die Sprache van Wilhelm Wundt gekenschetst als een "important essai de grammaire générale fondée sur la psychologie" (Meillet 1900-1901: 596). Deze karakteristiek kan mede gelden voor Hoogvliets Lingua, maar ze is ook van toepassing op Roorda's Over de deelen der rede. Ze geeft aan wat Roorda met deze eind-negentiende-eeuwse linguïsten verbindt en laat nog eens de relatie zien tussen Over de deelen der rede en de verhandeling over spreektaal en schrijftaal.

Na deze capita selecta uit de geschiedenis van de algemene grammatica wil ik nog een hiermee samenhangend onderwerp aan de orde stellen en daarmee aansluiten bij wat in een eerder hoofdstuk is opgemerkt. In 1.2.2.2. is gewezen op het feit dat er een nauwe relatie bestond tussen de algemene grammatica en (bepaalde takken van) het taalonderwijs. Belangstelling voor algemeen linguïstische studie voor pedagogische doeleinden is een vrij vast gegeven, niet alleen in Nederland, maar ook daarbuiten.

5.2.2.4. Algemene grammatica voor het onderwijsveld

In de eerste decennia van de negentiende eeuw beleefde de algemene grammatica in Rusland een periode van kortstondige bloei. Bij keizerlijk decreet werd in 1804 algemene grammatica als leervak op de Russische gymnasia ingevoerd. Deze oekaze vormde de aanleiding tot het vervaardigen van een aantal grammatica's op algemeen-filosofische grondslag. Nu kon men daarvoor niet terugvallen op een eigen traditie in deze. De beschrijving van het Russisch was indertijd nagenoeg exclusief geënt op de Rossijskaja grammatika (1755) van M.V. Lomonosov, een spraakkunst met een duidelijk normatieve doelstelling. Bij gebrek aan materiaal van eigen bodem werd zelfs een vertaling van de aloude grammatica van Port-Royal in 1810 als leerboek voorgeschreven⁴¹⁾, maar als zodanig was het nauwelijks geschikt. In 1818 werd de algemene grammatica weer van het

leerplan afgevoerd. Het kortstondig bestaan van de algemene grammatica als leervak heeft wel te maken met het feit, dat de enige succesvolle toepassing van "universeel-filosofische" beginselen op de praktische problemen van de Russische grammatica die door L.H. Jakob was, omstreeks 1812⁴²⁾. Aan de universiteiten had deze leer in het geheel geen voet aan de grond gekregen.

De erfenis van deze korte dominantie van de algemene grammatica was niettemin aanzienlijk; met name speelde ze een rol bij het vervaardigen van "educational grammars in the succeeding epoch" (Priestley 1983: 116). En dat is het punt waarop ik wil wijzen: de invoering van het vak had waarschijnlijk te maken met het streven om vernieuwingen in het onderwijs door te voeren, om te breken met verouderde leerwijzen. De keuze voor de algemene grammatica werd waarschijnlijk gemaakt uit pragmatische overwegingen; de befaamde Grammaire générale werd vooral gezien in haar kwaliteit van "Lehrwerk für den Unterricht" (Biedermann 1981: 121).⁴³⁾

Een en ander betekende, dat ideeën afkomstig uit de algemene grammatica als het ware gelegd werden bovenop en verweven met de Grieks-Latijnse traditie die tot die tijd de standaard had aangegeven. In het werk van Jakob, de laatste, maar wel meest eminente vertegenwoordiger van de "logische" benadering in de Russische grammatica, zien we dat de woordsoortenleer nauw verbonden is met de syntaxis, d.w.z. de woorden worden bezien naar hun functie binnen de structuur van de zin, ze worden aangeduid als subjectwoorden, predicaatswoorden enz. Inzicht in de betrekkingen tussen de woorden te verschaffen, wordt belangrijk geacht.

Nu was deze Jakob veel meer een "geleerde" schrijver dan de Nederlandse onderwijzer Anslin dat was. Toch biedt deze casus uit de geschiedenis van de "Rossijskaja grammatika" de mogelijkheid te wijzen op een leerzame parallel. Ook Anslijns werk is nl. te plaatsen in het kader van het streven om vernieuwingen in het onderwijs tot stand te brengen, ook al achtte Anslijn zichzelf niet in staat "in het taalonderwijs voor de jeugd eene, op wijsgeerige gronden gebouwde, hervorming daar te stellen" (Anslijn 1810: 3-4). Bij zijn pogingen om van het taalonderwijs "meer dan geheugenwerk te maken" (1810: 100) deed hij dezelfde zet als Jakob: de klassieke leer der woordsoorten plaatsen in het licht van de functie van de woorden in de zin. Bij ontstentenis van een inheemse richtinggevende traditie op het gebied van de algemene grammatica bracht Anslijn

uit verschillende bron elementen bijeen, die hij tot een zo coherent en didactisch acceptabel mogelijk systeem samensmeedde ⁴⁴⁾.

Op het belang van de algemene grammatica voor het onderwijsveld is in de achttiende eeuw herhaaldelijk gewezen. De Franse grammaticus en taal-didacticus Du Marsais bijvoorbeeld betoogt in zijn geschriften meerdere malen, dat succesvol taalonderwijs niet erin bestaan kan, dat de leerling zonder meer rijtjes en voorbeelden uit het hoofd leert. De leerling moeten die categorieën en begrippen bijgebracht worden, die het hem mogelijk maken de semantische en syntactische structuur van taaluitingen te doorzien, en dat is iets waar naar zijn mening "les méthodes ordinaires ne conduisent point" (cf. Brekle 1970: 51). De Duitse theoloog en oriëntalist J.S. Vater ziet blijkens het voorwoord van zijn Versuch einer allgemeinen Sprachlehre (1799) in de praktische toepassing van algemeen-grammaticale beginselen een van de mogelijkheden om het abstractievermogen en de analytische vaardigheden van scholieren en studenten te ontwikkelen.

In het streven om van het taalonderwijs "meer dan geheugenwerk" te maken sluit Anslin aan bij een reeks van illustere voorgangers. "All the great general grammars arose in the context of this problem including those of Sanctius, Ratke, Helwig, Comenius, Lancelot, Du Marsais, and Condillac, to mention only a few", noteert Aarsleff (1982: 105-106). De ene methode heet nog efficiënter te zijn dan de andere. Sanctius bijvoorbeeld beweerde dat men via zijn methode in acht maanden Latijn kon leren en in twintig dagen Grieks. "The method is, of course, that of reason, ... and it is often stated explicitly that reason would relieve the burden of memory, hence the shortening of the time required in learning the material" (Aarsleff 1982: 106). Voor ons land mondde dat streven uit in de introductie van het redekundig ontleden.

De methoden zoals door Anslin en anderen voorgestaan, werden in de loop der jaren uitgewerkt, verfijnd en didactisch toegelicht en onderbouwd. Artikelen in onderwijzerstijdschriften getuigen daarvan. Het verschijnen van Brugsma 1840 (cf. 1.2.2.4.) is er een bewijs van, hoe men zich bleef oriënteren op de algemene grammatica. De verworvenheden van de historisch-vergelijkende taalwetenschap vonden immers slechts langzaam toegang in het taalonderwijs en dat heeft wel te maken met het feit, dat juist op het gebied van de zinsleer de historische richting het veel-

al heeft af laten weten.

Brugsma's op Duitse bronnen geïnspireerde antropologische en psychologische beschouwingen doen sterk denken aan Roorda. Ook Brugsma werkt bijvoorbeeld met zielsvermogens en kent aan de "rede" een belangrijke plaats toe: zij immers verneemt het bovenzinnelijke (1838: 14). De mens is volgens hem "een met rede begaafd wezen", en de spraak heet een "Goddelijk geschenk" (1838: 130). Het gaat dan ook niet aan om de "geringere standen" van goed taalonderwijs verstoken te laten. Sociaal-religieus ethos doortrekt Brugsma's voorbericht, wanneer hij betoogt dat ook de "geringere standen" recht hebben op geestelijke ontwikkeling ⁴⁵⁾. Kinderen die hun moedertaal beheersen, spreken in zinnen. Het aanschouwelijk taalonderwijs waar Brugsma zich sterk voor maakt - geen abstracties, maar aanschouwing! - moet daarom aanvangen bij het "voorstel" (1840a: x). Dat is het "aanschouwelijk geheel", daarna volgt de beschouwing der "bijzondere deelen".

Van Wurst heeft hij geleerd het spoor van Becker te volgen. Beckers "beschouwing der spraak" heeft een groot voordeel: "dat alles steunt op zekere grondstellingen en grondbetrekkingen, welke in het enkelvoudig voorstel aanwezig zijn" (1840a: viii). En het zinsprimaat en het feit dat Becker zijn systeem zo inricht, dat de relaties in de enkelvoudige zin aanwezig op andere niveaus telkens terugkeren, maakten zijn werk voor moedertaalpedagogen als Brugsma aantrekkelijker dan op "dressuur" (cf. 1840a: v) gerichte werkjes uit de school van Siegenbeek en Weiland ⁴⁶⁾. Een "aanschouwelijke" en "analytische" behandeling der taalverschijnselen - uitgaan van de enkelvoudige zin - heeft immers als voordeel dat het geheugenwerk "tot een minimum" gereduceerd wordt. Aldus ook Den Hertog in de inleiding op zijn Nederlandsche spraakkunst (1892: 11-12).

Bij de zinsontleding, schreef Van Wieringhen Borski in zijn Wegwijzer bij de zinsontleding (1852-1854), moet altijd het oog op de woordvormleer en de woordvoeging gericht zijn. Anslin is in zijn tijd daarin "uitmuntend" voorgegaan, "en met een naauwgezette waardering van de vorderingen, welke de taalwetenschap na hem heeft gemaakt, moet hij het voorbeeld blijven, waarnaar men het aanvankelijk taalonderwijs inrigt" (Van Wieringhen Borski 1852-1854, 1: 95-96). Het uitgangspunt blijft gehandhaafd, het systeem wisselt, dat is de lijn die Anslin met Den Hertog verbindt. De weg ging langs Brill - maar zonder Becker zou de Nederlandse

schoolgrammatica in de vorige eeuw een ander aanzien hebben gehad. Naar aanleiding van Beckers overlijden in 1849 noemde A. de Jager hem "één van Duitschlands grondigste en scherpzinnigste taalkenners", die grote invloed had uitgeoefend op de studie van het Duits in het algemeen en op het taalonderwijs in het bijzonder. Ook bij ons, schreef De Jager, "is die invloed niet geheel te miskennen" (De Jager 1849-1850: 287; cf. De Jager 1842: 141). Men ziet dat bijvoorbeeld aan het feit dat een aantal jaren later D. de Groot in zijn Nederlandsche Spraakkunst (1872) breekt met de synthetische leergang (klank - woord - zin) en - analytisch - de leer van de zin vooraf laat gaan. De elementen der syntaxis en de beschouwing der zinsbetrekkingen moeten het begin en de grondslag van al het grammatisch onderwijs uitmaken, citeert hij Becker in zijn verantwoording. De receptie van het Beckerisme in het algemeen en in de Nederlandse taalkunde in het bijzonder ⁴⁷⁾ lijkt me meer iets voor een andere gelegenheid.

Zoals in 4.1.2.2. is opgemerkt, zijn ook Roorda's ideeën voor het onderwijs uitgewerkt. Zijn Over de deelen der rede (1852) werd door hemzelf toegelicht in een Handleiding tot het onderwijs in de zinsontleding bij het lager onderwijs (1858); Van Wieringhen Borski heeft er schoolboekjes van gemaakt. Het bijzondere aan Roorda's benadering is, dat er zo weinig aandacht besteed wordt aan de leer van de woordsoorten. Een blik in andere grammatica's, vooral die van Brill, maar ook die van Brugsma en Mulder, laat zien hoe ver Roorda zich verwijderd had van deze traditionele basis, aldus Van Driel (1984a: 331); voor deze aanpak "heeft hij zo goed als zeker nogal wat aan K.F. Becker ontleend". Roorda's theorie is verwant met die van Becker, maar ze mag er niet mee geïdentificeerd worden. Zijn benadering is, zeker in ons land, origineel, wat overigens geen kenmerk is van het ware, merkt Van Driel op. Mijn taxatie is, dat men in onderwijskringen Roorda "moeilijk" vond. Wellicht daarom kon T. Terwey in De Amsterdammer van 7 oktober 1886 schrijven:

In bijna alle Nederlandsche spraakkunsten zijn [de technische termen] op luttel uitzonderingen na, dezelfde, die door prof. Brill en door wijlen dr. L.A. te Winkel voor tientallen van jaren reeds in gebruik zijn gebracht. De nieuwigheden, in dezen door Roorda verkondigd, hebben slechts een kortstondig bestaan gehad (cf. Noord en Zuid 10 (1887), p. 84-85).

5.2.2.4.

In hoeverre Roorda's opvattingen blijvend in de traditionele schoolgrammatica zijn geïncorporeerd, is vooralsnog onduidelijk.

5.2.2.5. De Europese context

Het naar voren brengen van de faits et gestes van hen die in Nederland de beoefening van de algemene grammatica voorstonden, werpt ook licht op de positie van haar vertegenwoordigers in het algemeen en geeft me aanleiding tot enig commentaar op enkele recente thesen van Hans Aarsleff.

In de afgelopen jaren is door Aarsleff de Franse taalkundige Michel Bréal naar voren gebracht als belangwekkend vernieuwer van de negentiende-eeuwse taalkunde. Bréal, die zich erfgenaam voelde van Franse achttiende-eeuwse taalkundigen als Condillac, bestreed de taalopvattingen van August Schleicher; zijn eigen rationalistische opvattingen over taal, reeds uitgesproken in het midden van de jaren zestig en tenslotte neergelegd in zijn bekende Sémantique van 1897, zijn van cruciaal belang geweest voor Ferdinand de Saussure. Om de relatie met de Saussure is het me hier niet te doen; het gaat me hier om Bréals positie in de jaren zestig, waaraan zich de radicale veranderingen drie decennia later zich reeds laten aflezen, aldus Aarsleff ⁴⁸⁾.

Zoals gezegd ontvouwde Michel Bréal (1832-1915) de principes van zijn taalbeschouwing reeds in de tweede helft van de jaren zestig in een zeer kritische Auseinandersetzung met de Duitse historische school (Friedrich Schlegel, August Schleicher). Toen en ook later, in zijn Essai de sémantique, gaf Bréal expliciet te kennen dat hij stond in de traditie van de achttiende-eeuwse *grammaire générale*. In de jaren zestig geeft hij blijk van respect voor de resultaten die de historisch-vergelijkende taalkunde in de loop van een vijftigtal jaren geboekt heeft "par l'étude purement externe des phénomènes grammaticaux". Hij vraagt zich evenwel af: "Mais faut-il croire que la science que nous étudions consiste uniquement dans cette observation extérieure des formes du langage? ... Nous ne le supposons point" (Bréal 1866b: 248-249).

Enkele jaren later stelde Bréal in een stuk van nauw verwante strekking, dat de formele aanpak van de vergelijkende taalwetenschap noodzakelijkerwijze een aanvulling diende te krijgen:

Il y a un autre ordre d'études qu'on distingue habituellement de la grammaire comparative et qu'on a été quelquefois jusqu'à lui opposer. C'est cet assemblage de principes et d'observations dont Port-Royal a donné le premier modèle, et qui est connu sous le nom de grammaire générale ou philosophique (Bréal 1868: 299).

Dat deze richting zich niet bij alle taalkundigen in eenzelfde mate van populariteit mag verheugen, is hem bekend: sedert de opkomst van de vergelijkende taalwetenschap "on sourit volontiers des théories de l'ancienne grammaire générale" (1868: 321). In dit opstel betoogt Bréal dat er geen exacte overeenkomst bestaat tussen vorm en betekenis; de uiterlijke vormen van de taal kunnen het denken slechts onvolledig tot uitdrukking brengen. De "uitwendige vorm" van de taal is "slechts onvolledig middel en voertuig" bij het tot uitdrukking brengen van het "gansche innerlijk" van de taal, zo duidt Van Vloten (1871: 70-71) de gedachten-gang aan van Bréal 1868.

Het is ook deze oriëntatie die hem kritiek in de pen geeft op de opvatting van taal als een natuurlijk organisme. Wanneer Bréal aan het slot van zijn Essai de sémantique (1897) nog eens uitvalt tegen taalkundigen die de taal als een organisme wilden beschouwen, noteert hij:

Nos pères de l'école de Condillac, ces idéologues qui ont servi de cible, pendant cinquante ans, à une certaine critique, étaient plus près de la vérité quand ils disaient, selon leur manière simple et honnête, que les mots sont des signes ... (Bréal 1897: 277).

De gedachte dat taal geen onafhankelijk bestaan heeft als een natuurprodukt, maar de uitdrukking is van menselijke activiteit en daarom een bepaalde functie heeft, is een van de centrale principes die een heroriëntatie in de linguïstiek hebben ingeluid. Daarbij komt de mening dat de historische taalstudie tekort schiet bij het verklaren van de structuur van een taal zoals die op een gegeven moment is - "and that was Bréal's chief interest" (Aarsleff 1979: 69); en verder het inzicht dat "comparative historical grammar and philology do not encompass all of the study of language" (Aarsleff 1979: 77). Met dit afstand nemen van de geschiedenis en met deze belangstelling voor de toestand van de taal

in haar huidige staat is de mogelijkheid gegeven voor het ontwikkelen van het onderscheid tussen diachrone en synchrone taalstudie. Kortom, Bréal was "the great innovator who gave French linguistics the distinct and powerful form that by a sort of delayed reaction struck the world in its summa, Saussure's Cours" (Aarsleff 1982: 393).

Als eerste uitgesproken en consistente criticus van de Duitse traditie noemt Aarsleff de Deense classicus J.N. Madvig, die tussen 1832 en 1881 in een reeks van geschriften gewijd aan "grammaire générale" (Thurot) de ontwikkeling van de taalkunde in Duitsland kritisch had gevolgd. Naast en na hem onderwierp de Amerikaan Whitney bepaalde aspecten van de taalwetenschap in Duitsland aan scherpe kritiek. In hoeverre was Bréal nu "something of an avant-gardist in general linguistics" zoals Aarsleff's claim is (Koerner 1983: xiv*)? Brengen we de Nederlandse taalkundigen in beeld, dan blijkt dat zij op belangrijke punten op Bréal anticiperen. De aanzet tot synchrone taalstudie, aandacht voor de levende taal, voor vragen van theoretische aard, dat waren punten die in Nederland in de jaren vijftig nadrukkelijk aandacht kregen. Ik herinner hier ook aan Nassau's in 1854 uitgesproken scepsis ten aanzien van het organismebegrip; ik herinner eveneens aan Roorda's kritiek op de door De Vries uitgedragen "algemene linguïstische theorie", volgens welke de taal een "levend organisme" is. Op dit punt valt Van Vloten Roorda direct bij (1871: 169) en hij trekt later deze lijn consequent door bij zijn beoordeling van het "darwinistische" werk van Schleicher (cf. 1871: 68-73). De discussie met De Vries heeft Roorda verloren, omdat hij het feitenmateriaal te eenzijdig interpreteerde. Maar "taal als natuurlijk organisme", dat standpunt heeft geen van de medestanders van De Vries daarna meer willen verdedigen.

Vervolgens, wanneer we acht slaan op de theoretische oriëntatie van geleerden als Roorda en Te Winkel, dan komt nog iets anders aan het licht. Het is interessant om op te merken dat deze Nederlandse linguïsten zich beriepen op Von Humboldt, K.W.L. Heyse en H. Steinthal, met andere woorden op een richting die door Aarsleff nagenoeg geheel buiten beschouwing is gelaten⁴⁹). Geheel ten onrechte, dunkt me. Ik denk in dit verband bijvoorbeeld aan August Pott, een linguïst van Humboldtiaanse signatuur, die van mening was dat de taalwetenschap een historische, een geesteswetenschap was en daarom de gedachte dat de taal als een organis-

me beschouwd moest worden, krachtig van de hand wees (cf. Sayce 1900,1: 63-64). Duidelijk ook is Steinthal in zijn aanval op Schleicheriaanse ideeën. Het natuurwetenschappelijk organismebegrip had hij al in 1855 van de hand gewezen. In 1864 richtte hij zich expliciet tegen Schleicher: "Aus der sogenannten jüngern Schule der vergleichende Grammatik ... erschallte die wunderliche Parole: die Sprachwissenschaft ist eine naturhistorische Disciplin, und die Sprache ein Naturorganismus". Het is een slogan die "ihr mangelhaftes Bewusstsein von den apriorischen Elementen, mit denen sie operirt, also eine mangelhafte kritische Grundlage ver-räth" (Steinthal 1864: 17). Lang geleden heeft Von Humboldt er al op gewezen dat de taal niet als "ein Erzeugtes, ein Werk, ergon" beschouwd moest worden, maar "als eine Thätigkeit, energeia", maar "immer noch versteht man nicht was das heisst" (1864: 22). De door Schleicher voorgestane scheiding tussen "Glottik" en "Philologie" (cf. 4.2.2.) is niet van principiële aard, vindt Steinthal; het is een praktische kwestie, nl. een kwestie van taakverdeling: de filoloog houdt zich bezig met syntaxis en stijl, de "Glottiker" met klanken en woordvormen. Tegenover al het natuurwetenschappelijke in Schleichers beschouwingen stelt Steinthal de opvatting: "durchweg zeigt die Sprache geistiges Wesen und in keinem Punkte hat man in ihr Naturbestimmtheit nachgewiesen" (1864: 21).

Heyse's organismekritiek (Heyse 1856: 59-60) is door Jäger (1975: 214-218) besproken; deze auteur neemt zelfs een direct verband aan - via Steinthal - met de kritiek die later door De Saussure op de opvattingen van Schleicher en Müller is geleverd. Hoe dit laatste ook moge zijn, het is duidelijk dat ruim vóór Bréal de Duitse linguïsten die in de lijn van Von Humboldt werkten, zeer krachtig dezelfde punten van kritiek hebben opgeworpen. Bréal was uitstekend op de hoogte van alles wat er in Duitsland omging, verzekert Aarsleff (1979: 78-79). Het is wellicht niet gewaagd te veronderstellen, dat hij bekend was met hetgeen Steinthal, Heyse en Pott hierover geschreven hadden ⁵⁰).

We kunnen nog een stap verder doen. Niet alleen in Duitsland zelf en in Denemarken en Nederland zijn dergelijke kritische geluiden te verne-men, ook in Engeland is er sprake van een dergelijke reactie, in het bijzonder in de jaren vijftig en zestig (Leopold 1982: 63). Als men Bréal in deze context plaatst, dan is zijn kritiek eerder "gewoon" te noemen dan uitzonderlijk. Het specifieke ervan is, dat hij, geheel in

de lijn van de Franse traditie - men denke aan Silvestre de Sacy -, daarbij een beroep doet op de Franse linguïsten uit de achttiende eeuw. Om die reden hebben zijn geschriften een sterk rationalistische inslag, veel meer dan dat bij bijvoorbeeld Roorda het geval is. Het verbindend element tussen de hier genoemde en onderling zo verschillende critici is wel de invloed van Von Humboldt (cf. Leopold 1982: 62).

Van de Duitse kritiek op Schleicher c.s. is bij Aarsleff geen spoor te vinden. Ik ben dan ook van mening dat Aarsleff, in zijn streven het beeld van de negentiende-eeuwse taalwetenschap niet meer het beeld van een "Deutsche Wissenschaft" te laten zijn, zijn hand heeft overspeeld en zich te eenzijdig heeft opgesteld. Wanneer men écht de Europese context in beschouwing neemt, dan valt er op Bréals avant-gardisme wel een en ander af te dingen, zonder dat dit verder afdoet aan Bréals kwaliteiten als algemeen linguïst⁵¹).

De Nederlandse reactie op bepaalde aspecten van de taalwetenschap zoals die in Duitsland werd beoefend kreeg in de jaren vijftig en zestig onder meer gestalte in de geschriften van Roorda en Te Winkel. Ze is wellicht minder expliciet als zodanig uitgedragen en ook minder samenhangend. Maar wanneer ik de Europese context in beschouwing neem, kan ik niet anders dan opmerken dat de Nederlandse taalkundigen in dit verband wel enige waardering verdienen, meer dan tot voor enige jaren gebruikelijk was.

Als algemener conclusie zou ik willen opmerken, dat het verwerpen van opvattingen als zou de taal een organisme zijn en de taalkunde een natuurwetenschap, niet het prerogatief was van rationalistisch georiënteerde linguïsten als Bréal of Madvig, wat Aarsleff gaarne benadrukt. Bestrijding was mogelijk vanuit verschillende invalshoeken: op basis bijvoorbeeld van strikt positivistisch redeneren (Whitney), maar ook op basis van een idealistische en psychologisch georiënteerde benadering als die van Taco Roorda.

Ik voeg aan de bovenstaande opmerkingen nog dit toe. Schleichers opvattingen hebben vooral in de jaren zestig bekendheid verkregen; ze lokten toen ook direct tegenspraak uit. Deze opvattingen zijn echter in principe niet anders dan die welke hij in de jaren vijftig naar voren bracht en waar Steinthal zich in zijn Grammatik, Logik und Psychologie (1855) al van distantieerde (cf. 4.5.2.3.). Steinthal deed dit als het

ware en passant, want zijn boek heeft men vooral als een bestrijding van Beckers Organism der Sprache gelezen en als zodanig ook met instemming ontvangen. Steinthals aanval was succesvol en op een aantal punten terecht. Maar ze was vaak onbillijk, in ieder geval onwelwillend, en daardoor soms gewoonweg onjuist (cf. Forsgren 1973: 108)⁵²⁾. Het feit dat Steinthal zelf zich van Beckers grammaticale termen bediende, is geen curiosum: de grammaticale zijde van Beckers theorie bleef door Steinthals aanval onberoerd. Steinthals opmerkingen over taal als organisme zijn in 4.5.2.3. al kort gereleveerd. Het ging er hem uitsluitend om, Beckers achterliggende ideeën te weerleggen, met behulp van een Herbartiaanse apperceptiepsychologie. Hij ageerde in het bijzonder tegen Beckers teleologische visie op taal: die kan de feiten wel systematiseren, maar niet verklaren. Daarom beproefde hij Beckers teleologische beschouwing te vervangen door een causale beschouwingwijze (cf. Steinthal 1855: 11). In zijn kritiek op Becker eiste hij causale verklaringen van taalkundige verschijnselen. De mechanistische psychologie van Herbart leverde hem de mogelijkheid om dit type verklaringen te combineren met Von Humboldts idee van taal als mentale activiteit (cf. Norman 1972: 63-64 e.v.). Steinthals ideeën werden in ons land "gedurende eenigen tijd met bewonderenswaardige helderheid ontwikkeld door DR. L.A. TE WINKEL", met name in talrijke opstellen in De Taalgids (J. te Winkel 1905: 10). Te Winkels keuze voor Steinthal⁵³⁾ zou hem diverse malen in conflict brengen met Taco Roorda.

5.2.2.6. Enkele conclusies

In de negentiende eeuw heeft men niet alleen in Frankrijk en Duitsland, maar ook in Nederland de algemene of filosofische grammatica bewust als wetenschap beoefend. Naast de normatief-kritische taalbeschouwing à la Weiland en Siegenbeek, naast en soms tegenover de historisch-vergelijkende taalkunde, vertegenwoordigd door geleerden als De Vries en Van der Tuuk, was men bezig met algemene grammatica, en in het bijzonder met logische analyse. Roorda's werk uit 1852 mag als uitvloeisel van deze activiteiten gelden, evenals de verhandelingen van L.A. te Winkel uit 1858 en 1859.

Veel meer dan Roorda was Te Winkel, medewerker van De Vries bij het WNT, historisch-taalkundig geïnteresseerd en publicistisch actief op dat

terrein. In een tijd dat men daar meende een bepaalde "Forschungsperiode" op eclatante wijze te mogen afsluiten, bekritiseerde Te Winkel de eenzijdigheid van de historisch-vergelijkende taalwetenschap en het gebrek aan theoretische reflectie in de taalwetenschap in het algemeen. Hij en Roorda waren veelal bezig met vraagstukken van algemeen-taalwetenschappelijke aard. Uit hun werk blijkt, dat theoretische reflectie in de taalkunde niet pas bij De Saussure begon of, in eigen land, bij Den Hertog. Dat laatste onderstreep ik hier, omdat de suggestie die van Schultinks beschouwingen over "Moderne Nederlandse grammatica als wetenschap" uitgaat, deze is dat het werk van Den Hertog een belangrijke schrede voorwaarts betekent inzake de "theoretische bewustwording" en "brede taalkundige oriëntatie" van de beoefenaars van de eigentijdse Nederlandse spraakkunst. Schultink (1971, 1974) eist pioniersrechten op voor Den Hertog, merkt Hulshof op (1982: 193). Een dergelijk beeld van Den Hertog lijkt me wat dit betreft onjuist. Het doet geen afbreuk aan de verdiensten van deze hoofdonderwijzer noch aan de kwaliteiten van zijn werk, wanneer men wijst op de traditie waarin ook hij staat.

De formulering dat men Hoogvliet met zijn Lingua kan beschouwen "als een van de eerste voorvechters van een niet-historische taalbeschouwing" (Hulshof 1980: 172) zou tot misverstanden kunnen leiden. Hoogvliet zelf geeft te kennen dat er enkele decennia vóór hem verscheidene Nederlandse taalgeleerden zijn geweest die een soortgelijk standpunt ingenomen hebben. Het werk van Hoogvliet ook brengt, gecontrasteerd met dat van Kinker, twee tendensen aan het licht die we in Roorda herkennen: het veld winnen van een psychologische beschouwingswijze, en het streven om de empirische basis te verbreden door ook talrijke niet-Indogermaanse talen in de beschouwing te betrekken.

Tussen Hoogvliet en Roorda zijn er diverse overeenkomsten op te merken (cf. Wille 1935: 33). Dat Hoogvliet met werk van Roorda bekend was, acht ik aannemelijk. Voor zijn Grondbeginselen had hij zich ook in het Javaans verdiept; zijn opponent Van Ginneken citeerde in 1907 niet alleen uit de Javaanse spraakkunst van Roorda, maar ook nog uit Over de deelen der rede. Maar Hoogvliet zelf noemt zelden namen en citeert niet. Om de relatie Roorda - Hoogvliet te vatten in termen van "invloed" lijkt vooralsnog weinig zinvol. Wel levert Hoogvliets werk het bewijs van de voortzetting van algemeen-grammaticale studie voor wetenschappelijke én

pedagogische doeleinden.

Bij de huidige stand van het onderzoek kan gezegd worden dat binnen de neerlandistiek na 1870 in ieder geval de schoolgrammatica beschouwd kan worden als voortzetting van de algemene grammatica; het zou onjuist zijn het werk van onderwijsmensen zonder meer, als niet-wetenschappelijk, buiten beschouwing te laten. Of en zo ja, hoe de algemene grammatica buiten de neerlandistiek en het moedertaalonderwijs continuering vond, zou nader onderzoek verdienen.

Bestudering van het werk van Nederlandse grammatici uit het midden van de vorige eeuw leidt ook tot het amenderen van hypothesen betreffende de ontwikkeling van de Europese linguïstiek. Aandacht voor de levende taal, voor vragen van theoretische aard, verwerping van de opvatting van taal als organisme in de zin van Schleicher, dat waren onderwerpen die ook in Nederland "op tijd" de nodige aandacht kregen. Dit alles was niet voorbehouden aan Bréal en anderen, zoals men in een onbewaakt ogenblik uit de recentere studies van Aarsleff zou menen te moeten opmaken. Vergeleken met hun buitenlandse collega's lopen de Nederlanders wat dit betreft niet uit de pas. Zij bevestigen eerder het beeld van een linguïstiek die zich op meerdere plaatsen tegelijk in staat van verandering bevindt.

6 TERUGBLIK EN PERSPECTIEF

6.1. DE INTRODUCTIE VAN DE HISTORISCHE METHODE IN DE NEERLANDISTIEK

Bij de vernieuwde inrichting van het hoger onderwijs in de jaren 1815-1818 werden naast de Leidse nog vijf andere leerstoelen Nederlands ingesteld. De benoeming van Siegenbeek in 1797 aan de Leidse universiteit had vooral een politieke achtergrond gehad: de opvatting ontleend aan de Frans-revolutionaire taalpolitiek, dat staatseenheid taaleenheid impliceert, en dat de school in dienst moet staan van de taalpolitiek (De Jonghe 1967: 15). ¹⁾ De spellingverhandeling van 1804, de spraakkunst van 1805 en de talloze schoolboekjes hierop geënt zijn uitvloeisels van deze opvatting. Ook de uitbreiding van het aantal leerstoelen Nederlands - behalve in Utrecht bevonden ze zich overal in "bedreigd" gebied - zie ik in eerste instantie eveneens als uitwerking van die gedachte, al moet men de Duits-romantische ideologie van "één taal, één volk" als factor niet veronachtzamen ²⁾.

Niet alleen de taal moest geleerd worden; de bedoeling was mede "het nationaal gevoel op te wekken" (Wils 1954-1955: 283), en dat in het curriculum ook vaderlandse geschiedenis werd opgenomen, is niet helemaal toevallig. Deze overwegingen bepaalden mede de keuze van de hoogleraren: geen specialisten, geen filologen, maar eerder mannen van "smaak en letterkundige liefhebberij" (Jonckbloet 1877: 6); zij moesten als redenaar en als dichter kunnen voorgaan. Lange tijd is de universitaire neerlandistiek bepaald door deze nationalistisch-retorische conceptie van taalstudie. In een tijd waarin in het buitenland de werken van Rask, Bopp en Grimm begonnen te verschijnen, werd de koers van de neerlandistiek aan de universiteiten voor zo'n veertig jaar vastgelegd. De generatie der

literati moest eerst voorbijgaan, voordat de in het buitenland verworven inzichten stevig in het curriculum konden worden verankerd. Als De Vries in 1853 naar Leiden komt om "den ouden heer Schrant" op te volgen, weet hij Jonckbloet de Groningse leerstoel te bezorgen. W.G. Brill volgt in 1859 L.G. Visscher (ex-Leuven) te Utrecht op. Hoe verschillend deze drie neerlandici ook zijn, gemeenschappelijk is hun vertrouwdheid met het werk van Jacob Grimm.

Het zou onjuist zijn te menen dat de bekendheid met het werk van Grimm pas uit de jaren vijftig stamt. Grimm was hier te lande vrij vroeg bekend (cf. Soeteman 1983); van Lulofs' lofzangen op de Duitse taalkundige bijvoorbeeld heb ik al eerder melding gemaakt en er zijn verscheidene studies uit de jaren dertig aan te wijzen waar de invloed van Grimm manifest is. De eerste grammatica van het Nederlands op historisch-etymologische grondslag verschijnt in de jaren veertig. In deze Hollandsche spraakleer (1846) is de afhankelijkheid van Grimm door Brill zelf duidelijk aangegeven. Het is deze spraakkunst die met latere aanvullingen en wijzigingen richtinggevend zou worden voor het onderwijs.

Dat de historische benadering met enige vertraging vaste voet kreeg in de Nederlandse taalbeschouwing is niet uitzonderlijk te noemen. Van Tooke's Diversions of Purley (1786) zegt Aarsleff (1967: 73): "For thirty years it kept England immune to the new philology until the results and methods finally had to be imported from the Continent in the 1830's, and even then they met strong opposition". Pas omstreeks het begin van de jaren veertig werd het duidelijk dat de slag om de "new philology" gewonnen was (1967: 209).

Dat ook in Frankrijk de historische weg betrekkelijk laat betreden werd kan op het conto geschreven worden van de nog lang ongebroken invloed uitgeoefend door de traditie van de *grammaire générale*. In hetzelfde jaar dat het eerste deel van Grimms Deutsche Grammatik van de pers kwam, verscheen ook een nieuwe uitgave van de Grammaire générale van Nicolas Beauzée. In 1866 verscheen het eerste deel van de Franse vertaling van Bopps Vergleichende Grammatik door Michel Bréal. Gesproken wordt dan ook van een paradoxale "silence" gedurende een periode van vijftig jaar ³⁾.

In Nederland was een dergelijke krachtige traditie van algemene grammatica ten enen male afwezig. Aan de universiteiten overwoog de retori-

cale conceptie van taalstudie, nauw verbonden aan het in het onderwijs van hogerhand voorgeschreven systeem van Weiland en Siegenbeek. Daar is kritiek op geweest, maar fundamentele kritiek werd pas mogelijk toen de historisch-vergelijkende grammatica daartoe een vaste grondslag kon bieden en dat gebeurde in de jaren veertig. Brills spraakleer van 1846 gaat Weilands Nederduitsche spraakkunst (1805) vervangen - Bilderdijk 1826 lijkt me geen echt alternatief geweest te zijn. En het is de historische methode die De Vries een vast standpunt verschaft, met welomschreven criteria waarmee hij de "Oude School" voor de rechterstoel kan dagen en waarmee hij naar zijn mening de universitaire neerlandistiek nieuwe zin en richting kan geven. Geïnspireerd door het Duitse voorbeeld wilde hij een eind maken aan de horigheid van de neerlandistiek. Naast de studie van de oosterse en klassieke talen wilde De Vries aan de studie van de moedertaal een rechtmatige plaats verzekeren.

Om de neerlandistiek als zodanig te legitimeren moest hij aan de hand van "moderne" opvattingen de feilen van de "Oude School" in het licht stellen, afrekenen met de taalbeschouwing uitgedragen door "oude heren" als Siegenbeek en Schrant. Een kwart eeuw na De Vries' intrede te Leiden kon zijn leerling Verdam oreren over De wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal in verband met het nieuwe doctoraat. In 1877 was een doctoraat in de Nederlandse taal en letterkunde mogelijk geworden en dat betekende dat de institutionele emancipatie een feit was. In die zin kan De Vries beschouwd worden als "de grondlegger van de wetenschappelijke studie der Nederlandsche taal" (Karsten 1949: 224).

Al was De Vries ervan overtuigd dat de ware richting in de taalkunde de historische was, dat hijzelf vernieuwing bracht, we hebben gezien hoezeer hij nog aan het verleden gebonden was. De opwekking der nationale gevoelens als doelstelling bleef bestaan, nu gehuld in het gewaad van Duits-romantisch denken. Evenzeer bleef het cultiverende, het kritische aspect in de taalbeschouwing gehandhaafd, niet alleen omdat het vak nog een kwart eeuw lang hulpvak zou blijven, maar ook omdat dit strookte met De Vries' idealen omtrent het cultiveren van de taal.

Grimms Deutsche Grammatik is richtinggevend geweest voor Brills Hollandsche spraakleer uit 1846. De taalbeschouwing is dezelfde, merkt Kern (1902: 26) op; voor de woordvoeging ligt dit anders: hier ging Brill z'n

eigen weg. We hebben gezien, welke weg dat was: Brill ontwikkelde zich op dit terrein sterk in de richting van de logische analyse (cf. Druyven 1982: 167). Hoezeer Brills "Leer van den volzin" van belang is geweest voor het onderwijs, zien we aan de ontleedboekjes die Van Dale uit Brill extraheert. Een en ander maakt duidelijk, dat men zich voor een uitgewerkte zinsleer niet op de historische methode kon verlaten, evenmin als het mogelijk was geweest in de eerste decennia van de eeuw de zinsontleding zonder meer te destilleren uit de grammatica's van het klassieke model. Over de achtergrond daarvan kan nog iets naders gezegd worden.

6.2. DE VERLOREN ZIN?

"Wir dürfen wohl behaupten, dass bisher auch die gangbaren Methoden der historischen Forschung mehr durch Instinkt gefunden sind als durch eine auf das innerste Wesen der Dinge eingehende allseitige Reflexion"

Hermann Paul (1920: 5)

In 1.2.2. is erop gewezen, dat de historisch-vergelijkende richting zich vooral bewogen heeft op het gebied van de klank- en woordvormen en de syntactische verschijnselen heeft verwaarloosd. In dat verband vermeldt Heinemann (1967: 794) ook het feit dat Grimms syntaxis, het vierde deel van zijn Deutsche Grammatik uit 1837, onvoltooid is gebleven. "Äussere Umstände ... hinderten ihn an der Vollendung der Satzlehre", legt hij uit. Dat kan waar zijn, maar ik geloof, dat we het niet alleen daarin moeten zoeken. Dat Grimm het op dit terrein liet afweten, vloeit eerder voort uit het feit dat bij hem een wetenschappelijke syntaxisconceptie ontbrak (Vesper 1980: 115). Voor Jacob Grimm, een der grondleggers van de historische grammatica, lag de syntaxis half buiten de grammatica (Grimm 1852: 7) ¹⁾ en maakte dus niet de kern van het taalkundig onderzoek uit. Ik herinner eraan, dat Grimm "zwei arten des sprachstudiums" onderscheidde, taalkunde en filologie, waarbij de taakverdeling de volgende was. Onderzoekingen op het gebied van de taalkunde "werden ... die einfachsten elemente des lauts und der flexion zu erfassen streben und sich in weit geringeren masse auf die syntactischen verhältnisse richten". Van de filologie merkte hij immers op: "ihre richtung wird vorzugsweise nach der syntax gehn ..." (Grimm 1840: xii-xiii; cf. 4.2.2.).

Het onderscheid tussen taalkunde en filologie staat scherper geformuleerd in de uitspraken van Grimms jongere tijdgenoot August Schleicher, "the greatest methodologist of nineteenth-century linguistics" (Waterman 1963: 31). Volgens hem wordt het object van de "Linguïstiek" of "Glottik"

gevormd door de "von der Natur gegebene, unabänderlichen Bildungsge-setzen unterworfenen Sprache" (1874: 120). Daarom kan hij syntaxis en stijl-leer niet tot de taalkunde rekenen: "Satzlehre leitet in die Wis-senschaft vom Geiste hinüber", hier staan we aan de grens van de taal-wetenschap, want hier "fangt die Freiheit des Willens an" (1874: 128).

De zinsleer valt dus uit de boot. Zoiets had hij al in 1848 beweerd: het is de syntaxis die "Art und Weise lehrt, wie sich der Geist der Sprache bedient, somit eigentlich nicht mehr zur Grammatik im engeren Sinne gehört, die es mit den *λογικά*, nicht mit der Satzbildung zu thun hat" (1848: 18). Hiermee werd, in de terminologie van een jongere tijd-genoot, het "subjectieve" deel ²⁾ van de taal buiten de deur gezet, dat gedeelte waarvoor de onveranderlijke natuurwetten niet golden.

Men kan zeggen, dat Schleicher zo een theoretische rechtvaardiging gaf van wat in "a traditional line of European thought" (Arbuckle 1970: 29) gebruik was, nl. om de syntaxis als een terrein van vrije keuze te beschouwen en de *accidentia* (leer van de verandering der woorden) als een kwestie van strikte regels. In elk geval verloor de zin z'n status als object van taalwetenschappelijk onderzoek. De invloed van Schleicher, ook op dit punt, is aanzienlijk geweest, en ook van lange duur. In de jaren negentig van de vorige eeuw moest Jespersen Schleicher nog bestem-pelen als de geestelijke vader van "every comparative philologist of our own time" (Jespersen 1909: 4). Hoe dominant het vaderbeeld in die tijd nog was, blijkt wel uit de uitvoerige bestrijding van Schleicher die Jespersen levert in zijn Progress in language (1894) en de manier waarop Bréal in zijn Sémantique (1897) tegen bepaalde Schleicheriaanse concepties te velde trekt.

De vraag "wat doet de linguïst?" werd ook gesteld en beantwoord door de Amerikaan W.D. Whitney, die eveneens bepaalde aspecten van Schleichers opvattingen fel heeft bekritiseerd. "De wetenschappelijke taalbeoefe-naar", heet het in Nederlandse vertaling, "houdt zich onledig met enkele woorden en uitdrukkingen, niet met zinnen en teksten" (1877: 41; cf. Whitney 1867: 6, "with simple words and phrases, not with sentences and texts"). Voor Whitney is taal dan ook niet een verzameling zinnen, maar is "language in the concrete sense": "the sum of words and phrases by which any man expresses his thought" (Whitney 1873: 372). ³⁾

Ook Ferdinand de Saussure, in zijn tijd vooral befaamd als historisch

taalkundige, lijkt zich in dit opzicht aan te sluiten bij deze in de negentiende eeuw gangbare visie. Volgens hem is de zin als eenheid te localiseren in de "parole", en niet in de "langue"; dit op grond van de overweging dat de zin, als parole-verschijnsel, het resultaat is van "un acte individuel de volonté et d'intelligence", waarbij het sprekend individu vrijheid heeft de taaltekens te combineren "en vue d'exprimer sa pensée personnelle" (cf. Uhlenbeck 1974: 157). "So, to Saussure", vat Sampson (1980: 54) samen, "it appeared that the construction of sentences ... was a matter of parole rather than langue, and hence not part of the proper subject-matter of linguistics".

De zin als eenheid van taalgebruik, het woord als centrale eenheid van taal, deze conceptie heeft de richting van het onderzoek binnen de structuralistische taalkunde in belangrijke mate bepaald; "tot diep in de veertiger jaren" kon men "niet anders dan in de eerste plaats geïnteresseerd zijn in vragen van fonologie en morfonologie" (Uhlenbeck 1974: 149).⁴⁾ In de negentiende eeuw leverde een dergelijke benadering de wonderlijke situatie op, dat een gedetailleerde en exacte klankleer en een onderontwikkelde syntaxis naast elkaar voorkwamen: men was "über die Tradition nicht hinausgekommen", zegt Arens (1974, I: 394). Maar volgens Wundt (1912: 223) was het niet uitsluitend de invloed van die klassieke grammaticaformule, evenmin alle afkeer van de "filosofische grammatica", die de syntaxis zo weinig beoefening deed vinden. Hij noemt ook een "innerlijk motief": de heersende conceptie, dat de vragen op het gebied der syntaxis voor een groot deel langs de weg van een uitputtende studie van woordsoorten en woordvormen, als "vanzelf", tot een oplossing gebracht zouden worden. Daarmee verloor de zin zijn status als object van taalkundig onderzoek en deed de periode van de "negatieve syntaxis" haar intrede.⁵⁾ Zo valt het te begrijpen, dat Delbrück, auteur van de eerste grote vergelijkende syntactische studie op Indo-Europees gebied, zich in 1893 erover beklaagt, dat voorstudies op het terrein van de syntaxis vrijwel geheel ontbreken. Het is deze zelfde Delbrück die erop wijst waar in de negentiende eeuw de studie van de syntaxis wel ondernomen is en waar een syntactisch begrippenapparaat tot volle wasdom is gekomen (cf. Delbrück 1920: 71-72).

In 1817 werd in Frankfurt een "Gelehrtenverein" opgericht "für die deutsche Sprache". Eén van degenen die bij de totstandkoming van deze kring betrokken waren, was George Michel Roth, auteur van de Antihermes (1795) en van een Grundriss der allgemeinen Sprachlehre (1815). Voor de oprichting een feit was, ging hij evenwel "den Frieden der Ewigkeit" (Schmitthenner) in. G.F. Grotefend (1775-1853), alleen in zijn kwaliteit van ontcijferaar van het assyrische spijkerschrift door Pedersen in zijn overzicht van de "linguistic science in the 19th century" vermeld, nam de fakkel over. In het eerste deel van de Abhandlungen van de vereniging wijdde hij een uitvoerige studie aan Roths Grundriss. Na Grotefends vertrek uit Frankfurt viel het leiderschap toe aan S.H.A. Herling (1780-1849). Van de andere leden noem ik hier nog G.T.A. Krüger en K.F. Becker.

Aan de verhandelingen leverde ook Jacob Grimm een bijdrage, en wel één van historische aard. De meeste bijdragen waren evenwel anders gericht. De leden van deze Frankfurter kring hebben zich een reputatie verworven met het bestuderen van problemen op het terrein van de zinsleer. Beckers inzichten aangaande de leer van de enkelvoudige zin zijn al in de voorgaande hoofdstukken aan de orde gekomen; op het gebied van de leer van de samengestelde zin sloot hij zich aan bij wat Herling hierover had gepubliceerd (cf. Forsgren 1973: 198).

In zijn verhandeling "Ueber die Topik der deutschen Sprache" (1821) schetst Herling een leer van de samengestelde zin. Zich zeer kritisch afzettend tegen, maar ook voortbouwend op Adelung 1782, ontwikkelt hij een systeem dat overgenomen zou worden door Heyse in diens Ausführliches Lehrbuch der deutschen Sprache (1838-1849). En via Heyse wordt het niet alleen overgenomen door Brill, maar ook door G.O. Curme, bij wie we het nog terugvinden in A Grammar of the German Language uit 1922.

De "Topik" zoals door de Frankfurters omschreven, behandelde zowel zinstructuur als woordorde, terreinen die in de Oudheid beide aan de orde kwamen in de klassieke leer der "compositio" of "synthesis". Ze figureerde in 1821 als onderdeel van de "Satzlehre" naast de gewone "Construction", die traditiegetrouw verdeeld was in "Congruenz" en "Rection". Maar was de klassieke compositio onderdeel van de retorica, met de "Topik" bevinden we ons geheel en al binnen de grammatica. Een "basic shift", zegt Scaglione (1981: 97) niet zonder grond. Waar we

Meiner, Adelung, Blair en Weiland nog als grensgangers kunnen beschouwen, brengen de Frankfurters de worsteling over de plaats van de zinsleer tot een voorlopig eindpunt door deze te incorporeren als legitiem onderdeel van de grammatica. Bij Herling wordt een bepaalde lijn doorgetrokken ⁶⁾, terwijl bij Schleicher bijvoorbeeld de zinsleer min of meer wordt weggedefinieerd uit de grammatica, wat de facto het hernemen van het klassieke standpunt betekent.

Het werk van de Frankfurter kring dat geleid heeft tot talrijke innovaties op het gebied van de zinsleer, behoort tot de richting van de algemene of logische grammatica. Dat betekende voor Schmitthenner bijvoorbeeld, dat voor taalonderzoek als grondregel gold: "dass man, um das Besondere und Einzelne rein und sicher aufzufassen, überall von dem allgemeinen auszugehen hat" (Schmitthenner 1826: 30). Een dergelijke benadering leidde tot conflicten met Grimm, wiens uitspraak "Allgemeinlogischen Begriffen bin ich Feind" vaak geciteerd is. Volgens Grimm moet er eerst een "unumgängliche Grundlage" aan feitenmateriaal tot stand komen.

Uausbleibliche Dürre und Verwirrung müsste aber der Erfolg seyn, in so fern ausgebildete Abstractionen über Begriff und Wesen der Sprache vorläufig, bevor jene unumgängliche Grundlage zu Stande gekommen, auf irgend eine und eben unsere deutschen Sprache ... angewendet werden sollten (1819b: 4).

Maar zonder algemene begrippen kon ook Grimm niet werken. In de Pädagogische Revue van 1841 publiceert Mager een artikel waarin hij Grimm berispt om zijn exclusief taalhistorisch-vergelijkende oriëntatie, die naar het woord van Brekle "grammatiktheoretisch der damals 'neuen' Grammatik eines Beckers, Herling oder Schmitthenner weit unterlegen ist". Mager schrijft:

[es] schien mir auch sein [sc. Grimms] Urtheil über diejenige Behandlung der Grammatik nicht ganz gerecht, welche die Formen der Sprache logisch erörtert, überhaupt ausgebildete Abstractionen über Wesen und Begriff der Sprache der Grammatik einer besonderen Sprache zur Grunde legt ... Auch die historische Schule thut das

- so machte M. Jourdain Prosa ohne es zu wissen - nur dass sie sich die leitenden Abstractionen überliefern lässt. So ist z.B. das logische Gerüste der Grimm'schen Grammatik das alte aristarchische, während Becker, Herling, Schmitthenner u.e.A. sich mit eigenen Händen ihr eigenes aufgebaut haben (Mager 1841: 328).

Dat lijkt me een juiste analyse. Grimm, Bopp en anderen werkten met wat de achttiende-eeuwse "aristarchische", de normatief-kritische(?) grammatica hun aan categorieën had overgeleverd ⁷⁾. Herziening daarvan kon slechts geschieden langs historische, d.i. empirische weg. Principieel verwerpt Grimm de filosofische grammatica van zijn dagen bijvoorbeeld niet; zoals al opgemerkt, hij is echter wel van mening dat er voor zo'n grammatica voorlopig nog de "unumgängliche Grundlage" ontbreekt. Die kon pas door historisch, d.w.z. op de feiten gericht onderzoek gelegd worden. De legitimiteit van de probleemstelling van de algemene grammatica is in wezen niet in het geding; we hebben hier te maken met verschillende concepties in het grammatica-onderzoek.

Deze methodische tegenstelling stond pogingen tot synthese niet in de weg, niet bij Schmitthenner, niet bij anderen ⁸⁾. En waar de historische methode het terrein van de syntaxis grotendeels braak liet liggen, is het niet verwonderlijk dat geconstateerd kan worden, dat de nu vigerende "traditionele" syntactische opvattingen in essentie in de kring van Schmitthenner, Herling en Becker "ihre heutige Ausformung" gekregen hebben (Forsgren 1979: 114). Hoe die opvattingen in Nederland hun huidige vorm hebben gekregen, is stof voor nader onderzoek.

NOTEN

Bij 1.1.

1. Multatuli, Volledige werken, VI. Amsterdam 1973, p. 683. Het staat in het befaamde Idee 1064. In een brief d.d. 31 december 1872 aan zijn lotgenoot Sicco Roorda van Eysinga had Multatuli overigens opgemerkt: "Voltaire (meen ik) heeft gezegd en fait d'étymologie, les voyelles ne signifient rien du tout, et les consonnes peu de chose". Zie de Briefwisseling tusschen Multatuli en S.E.W. Roorda van Eysinga. Uitgegeven door M. Douwes Dekker, geb. Hamink Schepel. Amsterdam 1907, p. 230.
2. Cf. Vernier (1888: 32): "comme le dit Max Müller".
3. Bijvoorbeeld bij Whitney 1867: 386 en 1881: 130; Sayce 1876: 24 en 1900,1: 60; Verdam 1878: 8-9; Symons 1881: 24. Vóór Müller trof ik het citaat aan bij Curtius (1845: 10): "Wer erinnert sich nicht an das Wort Voltaire's, es sei eine Wissenschaft, in der auf die Vocale gar nichts und auf die Consonanten sehr wenig ankomme?" Ook Curtius geeft geen bronvermelding.
4. Vanacker (1982: 42) noemt Jan te Winkel de zoon "van de vroegere medewerker aan het Woordenboek der Nederlandsche Taal". Ook in de zevende druk van de Winkler Prins wordt Jan te Winkel de "zoon van L.A. te Winkel" genoemd, wat een evident onjuiste opmerking is.
5. Vaak moet men zich wat meer moeite geven. Voor het weerleggen van de talloze vigerende "Pauschalurteile", bijvoorbeeld in het Humboldt-onderzoek, is er nog veel "Einzelforschung" te doen, verzekert ons Kaltz (1983: 70). Als methodisch voorbeeld wijst ze naar de studie van Müller-Volmer (1976), die aan de hand van een rijk feitenmateriaal de aanname van Brown (1967: 21) weerlegt, dat Von Humboldt door de "English-speaking world" verwaarloosd is.

6. Ter oriëntatie dienden hier onder meer gedeelten uit Koerner 1978 en Aarsleff 1982; Schmitter 1982; Grottsch 1982. Relevante opmerkingen zijn tevens te vinden in Robins 1978b en Swiggers 1980. Instructief is ook het uiterst kritische artikel dat Arens in 1977 wijdde aan de "neueren Geschichtsschreibung der Linguistik".
7. Zo bijvoorbeeld Mok (1971: 161): "Een confrontatie met het verleden ... kan ons bovendien voorzichtigheid en bescheidenheid leren". Voor een soortgelijke opmerking zie Koerner 1978: 61. Bloomfield's visie op het verleden van de taalwetenschap is nogal negatief, zoals uit het eerste hoofdstuk van *Language* wel blijkt. Waarom zich dan toch inlaten met het verleden? "As the individual student is likely to repeat the delays of history, we may do well to speak of these matters, so to distinguish them from the subject of our study" (Bloomfield 1976: 21).
8. Dat voor linguïstisch onderzoek kennis van de traditie zelfs onontbeerlijk is, werd in 1971 door Van Calcar betoogd. Aan zijn dissertatie Over comparatief- en vergelijkingszinnen (Assen 1971) voegde hij overeenkomstig de academische traditie een aantal stellingen toe, waarvan de vijfde als volgt luidde: "Elke grammatische arbeid dient voorafgegaan te worden door een nauwkeurige opgave, verantwoording en evaluatie van de gegevens die de belangrijkste grammatici van minstens de 16e eeuw tot en met de 20e eeuw verzameld hebben". In het proefschrift zelf trachtte Van Calcar deze stelling toe te passen; niet alleen Nederlandse grammatici nam hij in beschouwing, maar tevens werden, in een aanhangsel, verworvenheden van Griekse en Latijnse auteurs belicht. De breedheid van informatie waarmee Van Calcar opereerde, vond niet allerwegen instemming. Van principiële scepsis gaf E.C. Schermer-Vermeer blijk in haar recensie van het proefschrift: "It may be argued that it is impossible to have a really thorough piece of history of science integrated within a modern descriptive work, and I think that this is indeed the case" (*Lingua* 36 (1975), p. 346).
9. Een waarderende, maar kritische bespreking van Simone's artikel is te vinden in Grottsch 1982: 17-22. Simone geeft de complexiteit van wetenschapshistorische veranderingen "als multilineair en multifactorieel" goed aan. Zijn schets is evenwel te taxonomisch van aard en is vooral op descriptie gericht en minder op historische verklaring van veranderingen - een blinde vlek, aldus Grottsch (1982: 21).
10. Voor veel hedendaagse linguïsten zal inderdaad het post hoc, ergo melius gelden. Niettemin, de zaak ligt wel ingewikkelder dan Klifman het voorstelt. Er zijn verscheidene problemen van methodische aard (de verschillende theoretische kaders van waaruit wordt gewerkt, cf. Monreal-Wickert 1977: 11) die het bereiken van Simone's ideaal in de weg staan.
11. Cf. Grottsch (1982: 250): "Keine Epoche der Sprachwissenschaft beginnt von einem Nullpunkt aus sich zu formieren und zu entfalten, sondern übernimmt, in teilweiser Weiterentwicklung, Umformung oder Ablehnung, solche Elemente [sc. methoden, theorieën en resultaten] aus ihrer

1.1.

Vergangenheit. Es ist für eine Wissenschaftsformation ausserordentlich charakteristisch, welche Tradition sie anerkennt, welche Sektoren und Regionen der vergangenen Formationen sie unbeachtet lässt und welche Elemente sie verschweigt".

12. In de terminologie van Elffers (1982: 225) volg ik hiermee de external-hermeneutische lijn in de wetenschapsgeschiedenis. Zij stelt die tegenover de intern-wetenschapstheoretische lijn die in het spoor van Lakatos opereert met rationele reconstructies. Gelet op mijn doelstelling is een zuiver interne benadering weinig bruikbaar. Voor de risico's aan het rationeel reconstrueren verbonden zie Dieks 1981, die waarschuwt dat zo de rationaliteit inherent aan het feitelijk onderzoek verduisterd raakt. Hij laat zien, dat geleerden, teneinde tot een bevredigende theorie te komen, zonder meer elementen van de "harde kern" van hun onderzoeksprogramma laten vallen en dan - achteraf gezien - "irrationeel" gehandeld zouden hebben. Vergelijk ook de uitspraak van Aarsleff (1979: 99): "No purely internal history of a science or a discipline can achieve coherence and lead to the sort of understanding that yields a sense of explanation. It is only by inclusion of external factors that genuine intellectual history becomes possible".
13. Zo bijvoorbeeld de door Koerner gestelde eis van een welhaast encyclopedische kennis, die door Arens terecht voor absurd wordt gehouden (cf. Schmitter 1982: 10-11). De termen "subjectslimiet" en "objectslimiet" ontleen ik aan Swiggers 1980. Het vermelden van deze limieten herinnert me nog eens aan de uitspraken van Robins, dat geen enkele onderzoeker "can possibly claim first-hand knowledge of anything like it over the whole". Altijd is hij "at the mercy of other people's scholarship" (Robins 1978b: xiii). Dat is een pijnlijke waarheid, die tot voorzichtigheid, bescheidenheid en de nodige scepsis moet stemmen, vooral als men ziet hoe geleerden van internationale reputatie op verschillende gronden ertoe zijn gekomen zich op dwaalwegen te begeven. Maar dit terzijde.
14. Zie over de problematiek van wat in deze "wetenschappelijk" genoemd mag worden Van de Velde 1980.
15. Als regel formuleert Schmitter (1982: 128) dat voor de wetenschapsgeschiedenis bijna uitsluitend wetenschappers als actanten in aanmerking komen. Zie echter ook het voorbehoud dat hij maakt in de bijbehorende voetnoot.
16. In die zin ook Monreal-Wickert 1977: 11 en Aarsleff 1967: 6.
17. Het is wel van belang op te merken, dat Schmitter in zijn literatuurkeuze wat eenzijdig is geweest. Hij heeft zich vooral gericht op bepaalde Duitse en Engelse theoretici (cf. Oesterreicher 1983: 353). Auroux (1982: 38) signaleert bijvoorbeeld "l'absence presque complète de références françaises".
18. Auroux (1982: 38) schreef over Schmitters studie: "Cet ouvrage est la première synthèse globale sur la méthodologie de l'histoire de la linguistique; il constituera probablement la seule synthèse avant longtemps".

Bij 1.2.

1. Schauwecker 1962 bijvoorbeeld noemt ook de historische taalkunde traditioneel. Bij Elffers & De Haan (1979-1980: 408) wordt eveneens de historisch-vergelijkende richting tot de traditionele grammatica gerekend. Mattens (1970: 10) spreekt over de traditionele, "d.w.z. niet-transformationeel-generatieve" linguïstiek.
2. "Ueber die Geschichte des Niederländisch-unterrichts ... ist sehr wenig bekannt" wordt er - pace De Vos 1939 - opgemerkt in de door Jan Sturm geredigeerde bundel Moedertaaldidactiek in Duitsland (Enschede 1982, p. 93). Met de historische gedeelten in Van Dort-Slijper 1984 kan ik niet erg gelukkig zijn.
3. Zoals Uhlenbeck (1963: 416) reeds met klem betoogde in zijn zeer kritische bespreking van De Witte & Wijngaards 1961.
4. Over Anslin en zijn werk raadplege men de diverse bijdragen van Van der Woude.
5. "It was assumed that grammatical analysis was concerned primarily, if not solely, with the word. So strong is this part of the tradition that we are still apt to ask, 'On what other assumption could grammatical analysis have been conducted?'" (Michael 1970: 140). De opmerking van Knol inzake de syntaxis wordt bevestigd door Van Noortwijk (1983: 125). De achttiende-eeuwse Nederlandse syntaxisen, voorzover in de spraakkunsten aanwezig, borduren nog steeds voort op het Latijnse patroon. Uitspraken over de zin als geheel worden niet gedaan; men gaat niet verder dan de verhouding van woorden tot elkaar.
6. De opmerkingen met betrekking tot Moonen ontleen ik vooral aan Knol 1977.
7. De gedachten als "the soul ... of an oration", zie Campbell 1776: 32-34.
8. "Die Lehre von den Sätzen wurde bis ins 18 Jh. hinein der Rhetorik zugewiesen", zegt Jellinek (1914: 374).
9. Vergelijk de uitvoerige behandeling van de propositie in de Logique van Port-Royal. Vanaf de tweede druk van de Grammaire (1664) wordt aan het slot nadrukkelijk naar deze Logique verwezen.
10. Hoe deze kritische houding inspireerde tot een radicale proeve om de syntaxis uitsluitend op basis van de Nederlandse taalvormen te beschrijven, heb ik laten zien in Noordegraaf 1981b.
11. Ik doel hier op de wijze waarop Brill bij de heruitgave van zijn syntaxis gebruik maakte van de toen sterk in de belangstelling staande logische analyse (cf. Druyven 1982: 166-170).
12. Cf. Heinimann 1967: 794.

13. M.C. van den Toorn, Methodologie en taalwetenschap. Utrecht/Antwerpen 1978, pp. 14-15, en eerder in zijn Zinsdelen, constituenten en zeer diepe structuur. Assen 1972, pp. 7-8.
14. Johann Christian Dolz (1769-1843) was een Duits pedagoog, die lange tijd als "Volksschullehrer" verbonden was aan de Rathsfreischule te Leipzig. Hij genoot in ruime kring bekendheid, niet in het minst om de talloze geschriften op didactisch, godsdienstig en historisch gebied, die hij het licht deed zien. Zijn Anleitung zu schriftlichen Aufsätzen verscheen in 1796 te Leipzig; een zesde uitgave verscheen in 1826.
15. De "Redekunde" vormt het omvangrijkste gedeelte van het deel dat in 1808 verscheen; de volledige titel is: Aanleiding ter vervaardiging van schriftelijke opstellen, over onderwerpen, welke in het dagelijksche leven voorkomen, inzonderheid geschikt ten dienste van schoolonderwijzers. Het is "gevolgd naar de derde Hoogduitsche uitgave van J.C. Dolz". In 1809 volgde een tweede deel, met "algemeene en bijzondere regelen voor alle soorten van schriftelijke opstellen"; eerst wanneer in 1810 een Bijvoegsel is uitgegeven, weten we wie Dolz' vertaler was: "N. Anslijn Nz.". De "dritte verbesserte Auflage" van de Praktische Anleitung zu schriftlichen Aufsätzen über Gegenstände des gemeinen Lebens, besonders für Bürgerschulen was in 1807 te Leipzig uitgekomen: vermeldenswaard, omdat het wel iets zegt over Anslijns ijver en werkkraft (Van der Woude 1982: 151).
16. Ze betreffen voornamelijk zinnen van het type "wanneer - dan".
17. In 1808 en 1809 had Anslijn talrijke bijdragen geleverd aan het in afleveringen verschijnende Voor Schoolonderwijzers, een bijdrage tot het verbeterd onderwijs. De uitgave uit de jaren 1833-1834 draagt als ondertitel: "eene nieuwe bijdrage aan het verbeterd onderwijs". De opstellen "Over de logische ontleding der voorstellen" behoren, voorzover ik zien kan, tot het recente werk, waarop hij in zijn inleiding doelt (1833-1834a,1: iii-iv).
18. Dit inzicht ontleent hij aan Sicard 1799. Anslijn (1833-1834b: 228) huldigt de leer van zijn als verbum substantivum, eveneens in navolging van Sicard.
19. "Uit den aard" van de voorzetsels leidt Anslijn de regel af, dat "elk deel in een voorstel, dat door een voorzetsel met eenig ander deel verbonden wordt, als BEPALING moet beschouwd worden" (1833-1834c: 11). Cf. Beauzée (1767,2: 52): "Quant aux prépositions, il est de leur essence d'exiger un Complément".
20. Een voorbeeld (cf. 1814: 10; 1825: 18):

De zoon		van Willem		onderwijst		vlijtig	
<u>onderwerp</u>		<u>bepaling</u>		<u>koppelwoord en gezegde</u>		<u>bepaling</u>	
de kinderen		van Jan					
<u>voorwerp</u>		<u>bepaling</u>					

21. "The ideals of 'speculative grammar' were revived in France in the seventeenth century by the teachers of Port-Royal", schrijft Lyons (1971: 17). Over de rationalistische grammatica als opvolger van de middeleeuwse scholastische grammatica, zie ook Robins 1969: 123.
22. Dit hoofdstuk is identiek aan het hoofdstuk over het werkwoord in de Logique van Port-Royal (1662¹).
23. De "Écoles Centrales" waren bij decreet van 25 februari 1795 door de Conventie in het leven geroepen. Op deze instellingen voor secundair onderwijs stond een "Cours de Grammaire générale" als leervak vermeld voor het derde jaar (cf. Telegdi 1967a: 229). Iets dergelijks gebeurde een aantal jaren later in Rusland. In de periode 1804-1818 stond de algemene grammatica op het leerplan van de "Gymnasien des Russischen Reiches" (Brekke 1970: 51). L.H. Jakob, auteur van leerboeken voor dit vak, schreef in 1814, dat "Russland aber bis jetzt allein die Ehre und das Verdienst hat, den Unterricht darüber zu einem Theile des öffentlichen Schulunterrichts gemacht zu haben, da er in Frankreich aus den Lyceen wieder verbannt ist" (Biedermann 1981: 121). Inderdaad waren in Frankrijk bij decreet van 1 mei 1802 de Écoles Centrales afgeschaft; het onderwijs in de "grammaire générale" werd verboden (Chervel 1977: 71-72; Désirat & Hordé 1981: 62). De enige stad in Nederland die een École Centrale heeft gehad, is Maastricht geweest (1798-1804), dat in 1795 met een deel van Limburg bij Frankrijk werd ingelijfd. De docent voor "grammaire générale", Jean-Baptiste Cogniard, liet zich bij de opening van de school op 29 juli 1798 in lovende zin uit over taalkundigen als Du Marsais, Girard, D'Olivet, Court de Gébelin en Condillac. Bij zijn cursus voor gevorderden bediende hij zich van de nieuwe grammatica van Sicard (1799). Van de aanbevolen studieboeken noem ik hier: Wailly, Grammaire Française (1754¹, 1782⁹) de grammatica van Port-Royal (ook als prijs uitgereikt voor het vak "grammaire générale" aan hierin bekroonde leerlingen); Restaut, Traité de l'orthographe française (1752; idem); de werken van Girard en Roubaud over de synoniemen; tenslotte Pluche, Mécanique des langues (1751). Zie Spekkens 1951, passim.
24. Vergelijk ook Anslin's term "logische ontleding" met de "analyse logique" van de Ideologen. Volgens Van der Hoeven 1864: 29 is de term "redkundige ontleding" niets anders dan de vertaling van "het fransche analyse logique". Waar Anslin in zijn Aanleiding (1808-1809) "voorstel" schrijft, heeft in het Duitse origineel "Satz" gestaan (cf. Van der Woude 1982: 152). Men heeft het woord "Satz" door "voorstel" vertaald, maar "volzin", de term die door G. van Zeel (1837) wordt gebruikt, is even goed, schrijft Brugsma in een bespreking van de tweede druk (1838) van Van Schrevels Handleiding (zie noot 36). Uit de wijzigingen in de latere drukken van Brugsma 1840 blijkt zijn voorkeur voor het "oudvaderlandse" woord "volzin".
25. Wat betreft de bekende pedagoog J.H. Basedow (1723-1790) en zijn bekendheid met het werk van Girard, zie Glinz 1947: 31-33. J.W. Meiner (1723-1789) was de auteur van een Versuch einer an der menschlichen Sprache abgebildeten Vernunftlehre oder philosophische und allgemeine Sprachlehre. Leipzig 1781. Met dat boek wilde hij een

"allgemeine Grammatik" leveren die gebaseerd was op het menselijk denken. Cf. Glinz 1947: 33-36.

26. Anslijn 1814 is op dit punt minder duidelijk. Wat de eerder genoemde ontleding betreft van één samengesteld voorstel in verscheidene enkelvoudige voorstellen: bij Beauzée (1767,2: 19-22) vindt men een soortgelijke procedure, wanneer bijvoorbeeld één "proposition composée" wordt ontbonden in een aantal "propositions simples" (p. 21).
27. De bewijsvoering zal ik elders leveren. Voorlopig verwijs ik naar Jellinek 1914: 486-488.
28. Ook De Witte & Wijngaards (1961: 44) hebben "een volkomen gelijk model in het buitenland niet aangetroffen". Behalve in Anslijn 1817 vond ik deze opvatting van "bepaling" ook in Beijer 1820, Prinsen 1838 en 1844 en bij Van Schreven 1865 (1832); bij deze laatste overigens niet zonder modificaties.
29. Jan Coenraad Beijer vestigde zich in juni 1820 te Delft. Als beroep werd vermeld, dat hij "geëmployeerde" bij de Artillerieschool was. Deze school was in 1814 opgericht; zowel aspirant-officieren als aspirant-"burgerlijke waterstaatingenieurs" kregen er hun opleiding (Veering 1973: 53). In 1828 vertrok Beijer naar Breda, waar hij als leraar tweede klasse in de Nederlandse taal en letterkunde aan de K.M.A. verbonden werd. In 1839 ging hij op wachtgeld. Uit andere geschriften van Beijer kunnen we opmaken dat hij behalve neerlandicus ook (militair) geograaf was (gegevens Gemeentelijke Archiefdiensten Schiedam, Delft en Breda).
30. "Hoezeer werken van dezen aard niet regtstreeks voor de Scholen in het algemeen passen, zoo zullen toch alle Onderwijzers het zich tot eene behoefte rekenen, veel van hetgene zoodanige werken voordragen, te overdenken en te leren kennen", oordeelde een recensent in de Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding, 1821, p. 573. De Vooy (1952) attendeert op een z.i. nogal oppervlakkige bespreking in de Vaderlandsche Letteroefeningen van 1821. Daarin werd gesteld, dat het werk van Beijer een behoefte vervulde; als tekort werd aangemerkt het ontbreken van een behandeling van de kanselstijl.
31. In het voorbericht wordt het werk van Dolz-Anslijn expliciet genoemd (Beijer 1820: iii). De verschillen die er tussen beide tekstgedeelten over de "redeneerkunde" bestaan, kunnen wellicht verklaard worden uit het feit dat Beijer ad fontes ging en tevens nog andere bronnen raadpleegde. Wat het ontleden betreft, ik neem aan dat Beijer Ansljins spraakkunst en/of diens editie van de Rudimenta (1817) gebruikte. Zo heeft hij ook diens "drie-gevallenleer" (1820: 103-104; cf. De Vos 1939: 66 en Van der Woude 1982: 147-149. Op bepaalde punten zijn echter markante verschillen zichtbaar. Dat betekent m.i. dat Beijer ook hier zelfstandig op buitenlandse bronnen is teruggegaan.
32. Ik doel hiermee op de Handleiding tot de beoefening der Nederlandsche taal- en letterkunde voor de kadetten van alle wapenen (1841, 18658), waarin ik diverse ontleningen aan Beijer aantrof. G. Kuyper Hzn.

- (1815-1878), in de periode 1841-1853 als leraar aan de K.M.A. verbonden, schreef ook nog een aantal andere werken, o.a. schoolboeken (cf. De Vos 1939: 101). Tot Kuypers leidslieden kunnen we ook Weiland en Siegenbeek rekenen, en later De Vries en Te Winkel.
33. Zo verwijst Beijer (1820: v) onder meer naar César Chesneau Du Marsais, taalkundig medewerker aan de Encyclopédie van Diderot en D'Alembert en auteur van een Traité des tropes (1730); naar Charles Rollin, de schrijver van De la manière d'enseigner et d'étudier des belles lettres (1732); naar Dieudonné Thiébaud, bekend als schrijver van een Grammaire philosophique (1802); en naar K.H.L. Pölitiz, auteur van een Systematische Enzyklopädie der stilistischen Wissenschaften. Ein Lehrbuch der deutschen Sprache in ihrem ganzen Umfange (1805). Verder meldt Beijer dat hij gebruik heeft gemaakt van het werk van Van Hoogstraten; diens Lyst der gebruikelijkste zelfstandige naemwoorden, betekent door hunne geslachten was in 1783 nog herdrukt. Of doelt hij (ook) op Van Hoogstraten's retorica uit 1725? Zie voor dat laatste werk Klifman 1983: 201-219. Na Van Hoogstraten verwijst Beijer naar het werk van "De Koninklijke Secretaris" (waarschijnlijk Girard). "Merkwaardig is dat hij in het Voorbericht eerst enige Franse bronnen noemt van nu vergeten auteurs", schrijft De Vooy. Men ziet hoe relatief een dergelijk epitheton is; anno 1984 zou zo'n uitspraak niet goed meer mogelijk zijn.
 34. Overigens meende De Vooy met een vrij vroeg vergeten werk te doen te hebben. "Van een herdruk schijnt geen sprake geweest te zijn", noteert hij in 1952. Merk op, dat De Vooy voor een artikel uit 1937 gebruik maakte van de tweede druk van Beijers Handleiding (1824) (cf. De Vooy 1937: 342). "Ik herinner mij niet, het ergens vermeld gevonden te hebben", schrijft hij in 1952; toch kende hij het werk van De Vos uit 1939 (cf. De Vooy 1970 (1952): 261 n. 21), waarin het boek van Beijer wel degelijk aan de orde wordt gesteld (De Vos 1939: 65-67).
 35. Van Schreven beschikte, zoals we weten, in 1833 over de derde, toen meest recente druk van Beijers Handleiding (1827). De relatie van het werk van Van Schreven met buitenlandse modellen heb ik verder niet onderzocht. Het komt me voor, dat de zojuist geciteerde uitspraak van Boersma enigszins moet worden bijgesteld.
 36. Van de tweede druk (1838) noteerde ik een anonieme bespreking in de Nieuwe Bijdragen van 1840, pp. 1-15. Het is een vrij kritische en gedetailleerde recensie die tenslotte niet afwijzend uitvalt. Er zijn aanwijzingen dat dit stuk van de hand van Brugsma is.
 37. F. Haase in 1838, geciteerd naar John Ries, Was ist Syntax?, Marburg 1894, p. 154.
 38. Cf. Becker 1841: 159. Over zijn zinsleer zie Forsgren 1973 en Vesper 1980.
 39. Zoals ook blijkt uit De Jager 1842: 147 n. 3.
 40. Hij publiceerde onder meer over zangoefeningen, aardrijkskunde, rekenen en geschiedenis en werkte mee aan pedagogische tijdschriften.

41. Brugsma's werk is feitelijk een navolging van dat van Wurst, heeft Van Driel (1982b: 116) al opgemerkt. Hoe strikt Wurst door Brugsma werd gevolgd, is nagegaan door mw. drs. Saskia Bierling (Amsterdam). Het vernieuwende bij Brugsma, waarover Boersma zich nogal positief uitlaat, moet geheel en al op rekening van Wurst worden geschreven.
42. Op het feit dat Brugsma ook de Anleitung navolgde, werd ik attent gemaakt door Saskia Bierling.
43. In zijn voorwoord geeft Brugsma (1840a: vi) te kennen, dat hij misschien later een tweede deeltje zal schrijven waarin woordsoorten en spelling worden behandeld.
44. Al deze auteurs geven in hun spraakkunsten expliciet te kennen dat ze inzichten aan Becker ontleenen.
45. Franse en vooral Duitse boeken spelen een rol. Van enige vertrouwde-
heid met de Engelse literatuur in deze wordt nergens blijk gegeven.

Bijl. 2.1.

1. Swiggers 1982 geeft een samenvatting van de bekende biografische gegevens. Zie verder Gauger 1973 en de in noot 2 genoemde literatuur.
2. Over de Russische connectie van Girard, zie Mazon 1958 en Berkov 1958.
3. In 1740 bezorgde Girard nog een derde editie. De tweede en derde uitgave werden veelvuldig herdrukt. Na de dood van Girard ontfermde Nicolas Beauzée zich over dit boek. In zijn bewerking (1769) werd het tot in de negentiende eeuw herdrukt (cf. Gauger 1973: 14).
4. Over Girard raadplege men ook Chevalier 1968: 674-684.
5. Het getal zeven heeft te maken met de zeven modi significandi, volgens Sahlin (1928: 122, met een verwijzing naar Delbrück 1893: 14).
6. Girards analyse van de zin "Monsieur, quoique le mérite ait ordinairement un avantage solide sur la fortune; cependant, chose étrange! nous donnons toujours la préférence à celle-ci" (1747,1: 93-96) luidt:
 1. subjectif : le mérite, nous
 2. attributif : ait, donnons
 3. objectif : un avantage solide, la préférence
 4. terminatif : sur la fortune, à celle-ci
 5. circonstanciel: ordinairement, toujours
 6. conjonctif : quoique, cependant
 7. adjonctif : monsieur, chose étrange
 Dit voorbeeld van ontleding vindt men geciteerd bij De Witte & Wijngaards 1961: 47-48.

7. Ook in latere edities echter is Girards analyse te vinden.
8. In 1808 verscheen te Moskou een verkorte versie van Maudru's boek in het Russisch: Osnovatel'noe sokrašćenie Rossijskoj grammatik. Het is overigens naar alle waarschijnlijkheid een geval van slecht uitgevoerde plagiering van een in het Frans gestelde Russische spraakkunst uit 1768; de auteur daarvan, Charpentier, beschikte over een zeer ontoereikende kennis van het Russisch (cf. Biedermann 1981: 109; Priestley 1983: 114). Wat Québec betreft, noch bij Kaltz 1980 noch bij Swiggers 1982 vindt men een verwijzing naar de beide werken van Amable Berthelot (1777-1847): Essai d'analyses grammaticales suivant les principes de l'abbé Girard. Québec 1840 (heruitgave 1847) en Essai de grammaire française suivant les principes de l'abbé Girard. Québec 1843 (cf. Chervel 1982: 78-79). Het eerste boek was bestemd voor de lagere school en bood "une methode qui n'exige des élèves que d'apprendre par coeur six ou sept pages".
9. Cf. Stengel 1890: 92-93, die als titel opgeeft: Nach denen wahren Grundsätzen des gelehrten Abts Girard, Mitglied d. franz. Gesellschaft zu Paris eingerichtete fr. Grammatik zum Behuf der Teutschen Liebhaber dieser Sprache verfertigt und herausgegeben. Nürnberg 1754.
10. Scaglione (1981: 13-14) karakteriseert het boek van Girard als "a major source of syntactic analysis and language classification". In het voetspoor van Glinz (1947: 78) maakt Kaltz (1980: 181) nog melding van de lof die A. Sechehayé (1944: 23) aan Girard toezwaait. Het is echter zo, dat Sechehayé het heeft over "le Père Girard (1765-1850)", de bekende pedagoog en vriend van Pestalozzi.
11. Becker en Girard: zie Haselbach 1966: 104, 106. Schauwecker (1974: 993) schrijft dat Girards wijze van analyseren "a été modifiée" door de latere Duitse grammaticus Becker.
12. Van de sterke gerichtheid op de Duitse grammatica heb ik in 1.2.2. al enkele voorbeelden gegeven. Zie ook 5.2.2.4.
13. Cf. Sahlin (1928: 56): "Buffier parle de la syntaxe en quelques lignes et seulement pour la distinguer du style ... Elle concerne particulièrement la construction et la convenance naturelle de chaque mot avec un autre pour les faire accorder en genre, en nombre, en personne, en mode et en cas".
14. Voor een voorbeeld zie Chevalier 1968: 682.
15. Girard schrijft: "commençons donc dès à présent à purger la méthode françoise de tout ce fatras de Cas, comme de superfluités étrangères plus propres à nuire qu'à servir à l'intelligence de notre Langue ... faisons main basse sur ces Nominatif, Génitif, Datif, Accusatif, Vocatif, Ablatif, comme sur des Barbares" (1747, 1: 166).
16. Beauzée's Grammaire générale werd herdrukt in 1819, het jaar waarin ook het eerste deel verscheen van Grimms Deutsche Grammatik.

17. In zijn Histoire naturelle de la parole (1776), een "précis" van onder meer de Grammaire universelle, gebruikt Court de Gébelin alleen de termen "libre" en "locale"; de verwijzing naar Girard blijft achterwege (1776: 342). Deze terminologische verandering heeft als achtergrond, dat Court de Gébelin een tegenstander was van de leer van de "ordre naturel" en elke gedachte aan een veronderstelde norm wilde vermijden (cf. Ricken 1978: 85).
18. Zijn analyse was een te rigoreuze breuk met het logische schema. Bovendien bleek Girards wel "bizar" genoemde nieuwe terminologie op weerstand te stuiten.
19. Maudru was "ancien Professeur à l'École normale du département de la Seine". Eerder publiceerde hij een wat curieus Nouveau système de lecture applicable à toutes les langues (Paris & Strassbourg, An 8). Als laatste voorbeeld van ontleening aan Girard noem ik een vrij willekeurig gekozen Grammaire générale, die van Estarac uit 1811. Ook in dit werk wordt de "ordre analytique" tot grondslag genomen voor de indeling in "langues analogues" en "langues transpositives" (Estarac 1811: 583). Men vindt er expliciete referenties aan Girard 1747; ook Beauzée's voorbeeldanalyse van de woordgroep avec les soins requis ... vindt men er terug. Het exemplaar UB Leiden is waarschijnlijk afkomstig uit de bibliotheek van Kinker.
20. In haar studie over de receptie van de Vrais principes schenkt Kaltz (1980) geen aandacht aan deze Nederlandse edities. Informatie over de familie Wetstein is te vinden bij Van Eeghen 1967: 171-177.
21. Een directe ontleening noteerde ik tot nu toe alleen bij Beijer (1820: 287).
22. Zie hiervoor Koerner 1976.
23. In hoeverre Girards typologie oorspronkelijk is, heb ik niet nader onderzocht. Ik moet op dit ogenblik volstaan met een verwijzing naar de reeds vermelde, betrekkelijk bescheiden claim van de abbé in deze: "je ne pense pas que je sois le seul qui l'aie faite: mais si quelqu'un avant moi en a été touché; je suis au moins le premier qui entreprends de la mettre en euvre dans la méthode grammaticale, et d'en faire valoir le mérite aux yeux du Public" (1747, I: 23). Girards typologie was in 1850 waarschijnlijk aan Steinthal onbekend. Monreal-Wickert (1976: 214) attendeert op deze passage uit Steinthals Die Classification der Sprachen (1850: 13): "Duponceau theilt auch mit (Transact. of the American philos. soc. I. 1819 p. 399.), dass jemand in der French Encyclopedia unterschieden habe: 'between those idioms, in which inversions are allowed and those in which they are not'. Dies erinnert an Schlegel und ist zu fein, als dass Duponceau es hätte würdigen können". Voor Du Ponceau, zie 4.1. n. 19. De bibliografische verwijzingen van Steinthal zijn niet correct, zegt Monreal-Wickert, zonder zelf de juiste vindplaats aan te geven. Dezelfde uitspraak over Du Ponceau vond ik bij Westphal (1873: xvi), die wel meer van Steinthal overschrijft. Zie over de typologie van Du Ponceau het artikel van Rousseau (1984). In verband met hetgeen in 2.2.2. aan

de orde wordt gesteld, is het interessant op te merken, dat Du Ponceau in deze de Dissertation van Adam Smith (1761) expliciet in de beschouwing betreft.

Bij 2.2.

1. De Schotse Verlichting is niet los te denken van de Schotse protestantse theologie. Zie over de rol van de kerk Chitnis 1976: 43-74.
2. Zie hiervoor o.a. J. van den Berg 1979. Siegenbeeks biograaf Muller merkte in 1854 op dat de remonstrantse en doopsgezinde theologen hier te lande zich veelal aansloten bij "de liberale engelsche godgeleerden" (S. Muller 1854: 6).
3. James Beattie bijvoorbeeld, een contemporaine Schotse filosoof, merkte over het door de Schotten gebruikte Engels op: "We are slaves of the language we write and are continually afraid of making gross blunders and when an easy, familiar ideogrammatic phrase occurs, dare not adopt it if we recollect no authority, for fear of Scotticisms ... An English author of learning is the master, not the slave of his language and wields it gracefully because he wields it easily and with assurance that he has the command of it, [while a Scot has continually to labor with this all but insuperable difficulty]" (cf. Lehman 1971: 55-56). In 1787 publiceerde hij een werkje met de instructieve titel Scotticisms, arranged in Alphabetical Order designed to correct Improperities of Speech and Writing. Het doel was "to put young writers and speakers on their guard against some of those Scotch idioms, which in this country, are liable to be mistaken for English" (Berry 1974: 130-131). In A Higher English Grammar (1863) van Alexander Bain, hoogleraar te Aberdeen, staat nog steeds - mijn eigen exemplaar is van 1896 - een lijst van "Scotticisms" afgedrukt, uitdrukkingen en woorden die als "provincialisms" bestempeld worden.
4. Vanouds omvatte de retorica een vijftal afdelingen, gewoonlijk partes rhetoricae genoemd. Deze delen zijn de inventio, dispositio, elocutio, pronuntiatio en memoria. De eerste van deze vijf delen van de retorica bevatten onder meer de retorische argumentatieler (cf. Klifman 1983: 203).
5. Dit mede in de lijn van Bacon, wiens invloed op de Schotse Verlichting aanzienlijk moet zijn geweest (cf. Chitnis 1976: 214-215). Zie verder Bevilacqua 1976.
6. Voor een bespreking van de inhoud, zie Bevilacqua 1965; Bryce 1983.
7. Over Smith is zeer veel geschreven. Enkele recentere studies worden genoemd door Bryce 1983: 37.
8. Smith was lid van de in 1752 opgerichte Glasgow Literary Society. Op een van de wekelijkse bijeenkomsten hield hij er een lezing "on what

was ultimately his Essay on Language" (Chitnis 1976: 199, zich base-
rend op D.D. McElroy, Scotland's Age of Improvement: A Survey of
Eighteenth Century Literary Clubs and Societies, Washington 1969,
pp. 40-44).

9. De opmerking van Stewart vinden we terug in het "Précis de la vie
et des écrits d'Adam Smith", vertaald in het Frans door P. Prévost
en afgedrukt in de Essais philosophiques par feu Adam Smith (Paris,
An V [1797], deel I, p. 52). In zijn boek Varia linguistica citeert
Charles Porset hieruit als volgt: (de Dissertation) "qui forme une
partie du même volume où se trouve la Théorie des sentiments moraux
(1759), n'y fut annexé ... qu'à la seconde édition de cet ouvrage"
(Porset ed. 1970: 305). Wie zo citeert, laat Stewarts woorden abso-
luter klinken dan ze wellicht bedoeld waren.
10. Zie Noordegraaf 1977 voor details.
11. In juni 1761 werd The Philological Miscellanny besproken in The
Monthly Review, or Literary Journal (vol. xxiv, pp. 373-383). Over
de bijdrage van Smith werd op p. 382 het volgende gezegd: "The sub-
ject of these considerations is no less interesting than curious,
and it is treated by Mr. Smith with due accuracy and equal perspicu-
ity. We should have been glad to have enriched our Review with some
extracts from it, but the strict relation which the parts bear to
each other, renders the attempt not only difficult but useless. We
must therefore content ourselves with recommending the whole to the
intelligent Reader, who, we venture to say, will not think his time
misemployed in giving it an attentive perusal". In een veelbesproken
werk als Cartesian Linguistics staat het jaartal 1761 overigens cor-
rect vermeld (cf. Chomsky 1966: 118).
12. Er zijn wijzigingen in spelling, interpunctie en typografie. Substan-
tieel is er niets veranderd (cf. Bryce 1983: 28-29).
13. Of uit minder gemengde talen: het Grieks is een "uncompounded Lan-
guage" (1761: 472; 1983: 222); maar het Latijn is weer een "compo-
sition of the Greek and of the antient Tuscan Languages". Het Frans
en Italiaans zijn elk "compounded", evenals het Engels.
14. Deze visie had al snel ingang gevonden. In 1973 schreef Wolfgang
Dressler in het Lexikon der germanistischen Linguistik onder het lem-
ma "Sprachtypologie" (pp. 470-474): "Als wichtiger Wegbereiter der
Sprachtypologie im 18. Jahrhundert darf der Engländer Adam Smith
gelten, der die spätere Unterscheidung von analytischen und synthe-
tischen Sprachen vorweggenommen hat. Von ihm hängen zu Beginn des
19. Jhs. die Brüder Friedrich und August Wilhelm Schlegel ab, mit
denen ja auch die deutsche und europäische historische und vergleich-
ende Sprachwissenschaft ihren Anfang genommen hat" (cf. Monreal-
Wickert 1977: 59n).
15. Smith bezat zowel een exemplaar van de Amsterdamse als van de Parijse
editie van Girard 1747 (cf. Bonar 1966: 75).

16. De tekst van deze brief is ook te vinden in Stewart 1793: 85-86 en in Mossner & Ross (eds.) 1977: 87-88. Er zijn onderling kleine verschillen in interpunctie en typografie op te merken.
17. Het is merkwaardig, dat Smith niet naar zijn eigen Dissertation verwijst.
18. Cf. Bunk 1975: 135.
19. Zie Nuchelmans 1983: 168 voor een opmerking betreffende de achtergrond van deze taalkritische opmerking.
20. Bij Sicard (1799,1: 33-34) gebeurt dat nadrukkelijk wel, en op deze manier:
 Dieu est gouvernant >
 Dieu gouvernant est >
 Dieu gouvern e t >
 Dieu gouvern e
 Een analyse, door Anslijn (1833-1834a,1: 232) later overgenomen.
21. Voor Smith blijft de oorspronkelijke pre-categoriale perceptie het dichtst bij de empirische realiteit; de pre-analytische taal is de meest natuurlijke. Bij de GGR-auteurs wordt de structuur van elke taal altijd bepaald door de structuur van de menselijke geest, die vereist dat alle denken is gebaseerd op de act van het oordelen toegepast op de concepten.
22. Voor deze tegenstelling zie Christmann 1971: 174-176, Monreal-Wickert 1977: 95 e.v. en Ricken 1978: passim.
23. Een voorbeeld: Beauzée beroept zich bij zijn bestrijding van Rousseau's ideeën over de oorsprong van de taal op het Genesisverhaal en ontkomt zo aan een vraagstelling van genetisch-evolutieve aard (Christmann 1971: 176).
24. "Het waarachtige licht, dat iederen mens verlicht, was komende in de wereld" (Johannes 1: 9).
25. De onduidelijkheid is reeds vroeg in de literatuur aanwezig. Steintal (1850: 5) schrijft, dat Friedrich Schlegel "drei Hauptgattungen" onderscheidt. Westphal (1873: x) zegt met zoveel woorden, dat er drie klassen zijn: twee bij de niet-organische talen en één bij de organische talen. Coseriu (1972b:115) acht het daarentegen onbegrijpelijk, dat A.W. Schlegel de driedeling aan zijn broer toeschrijft: F. Schlegel immers "besteht darauf, dass es nur zwei Hauptgattungen gebe".
26. Henri Weil, kenner van de Franse grammaire générale spreekt, onder verwijzing naar Girard, van de "analogous or analytical ... languages" (1887: 52). Zie verder ook Ricken 1978: 143.
27. Zie ook de recensie van Monreal-Wickert 1977 door Barbara Kaltz, in HL 5 (1978), pp. 156-160.

28. Monreal-Wickert (1976: 208 e.v.) wijst onder meer op Schlegels referentie aan Sicard, wiens "travaux méritoires ont engagé à méditer beaucoup sur la nature des langues" (A.W. Schlegel 1818: 27). In Sicards werken komt de taaltypologie ter sprake.
29. Madvig geeft wat De Sacy betreft geen literatuurverwijzing.
30. Wat betreft Schlegels eventuele lectuur van De Sacy 1808: in dezelfde jaargang van het tijdschrift waarin De Sacy zijn recensie publiceerde, staat ook een recensie van A.W. Schlegels Comparaison entre la Phèdre de Racine et celle d'Euripide van 1807. Bepaalde termen die we bij De Sacy aantreffen, vinden we ook bij Schlegel: "système grammatical" (De Sacy 1808: 256; Schlegel 1818: 15,17); "les idées accessoires" (De Sacy 1808: 257; Schlegel 1818: 15) - maar dat kan natuurlijk niet van doorslaggevende betekenis zijn.
- 30a. In een recent artikel blijkt Jean Rousseau zich nogal terughoudend op te stellen ten aanzien van de veronderstelling van Coseriu: "la thèse d'une 'influence' directe est d'emblée suspecte", is zijn mening (Rousseau 1984: 406).
31. Merk overigens op, dat Jellinek (1913: 31) zegt: de Dissertation schijnt "auf die deutsche Theorie keinen Einfluss geübt zu haben" (mijn onderstr.).
32. In 1784 verscheen een vertaling in de Encyclopédie Méthodique van Panckoucke, als aanhangsel bij Beauzée's artikel "Langue". Panckoucke merkt op: "Ce morceau qui n'a jamais été traduit dans notre Langue, nous a paru un des plus ingénieux & des plus philosophiques qu'on ait écrit sur l'origine des Langues" (Panckoucke 1784: 422n). Zie verder o.a. Bunk 1975: 83-85 over deze vertaling, die niet vermeld is door Bryce 1983. Over Panckoucke's encyclopedie in het algemeen en het deel Grammaire et Littérature in het bijzonder: Bunk 1975: 72-76. In 1796 volgde een vertaling door Boulard en in 1798 verzorgde Marie-Louise-Sophie de Grouchy een vertaling van de Dissertation. Haar vertaling werd in 1830 en in 1860 herdrukt en is thans te raadplegen via Porset 1970: 307-344.
33. Het werk waar Schlegel naar verwijst is het Essai sur la première formation des langues, et sur la différence du génie des langues originales et des langues composées; traduit de l'anglais d'Adam Smith. Avec des notes. Suivi du premier livre des Recherches sur la langue et la philosophie des Indiens. Extrait et traduit de l'allemand de F. Schlegel. Genève 1809. Vertaling en noten waren van de hand van J. Manget, "professeur de Belles-lettres dans l'Académie de Lausanne". Hij merkte in zijn woord vooraf op, dat het stuk van Smith "depuis long-tems [sic]" bekend en gewaardeerd was. Dat het eerder in het Frans was vertaald, was hem bekend. Over de inhoud ervan schreef hij: "Il me paraît fâcheux qu'Adam Smith n'ait fondé ses assertions que sur les inductions tirées d'un assez petit nombre de langues" (xv). De bladzijden 109-229 geven een vertaald uittreksel uit het eerste deel van F. Schlegel 1808, en niet een volledige vertaling zoals men wel uit de woorden van A.W. Schlegel heeft opgemaakt. Manget sprak

zelf van "l'extrait fort étendu que j'en donne [sc. van het eerste deel van Schlegel 1808] à la suite de cette traduction [sc. het stuk van Smith]" (p. 90n). Bryce 1983 vermeldt Mangers vertaling niet.

34. Antonio Rosmini-Serbati, die in zijn Nuovo saggio sull'origine delle idee (1830) een aanval ondernam op het glottogonische deel van de Dissertation, kende waarschijnlijk alleen die passages die Dugald Stewart eruit had geciteerd (Windross 1980: 288).
35. Bijvoorbeeld de vergelijking door Smith van de taal met een steeds minder gecompliceerd wordende machine (1761: 475; 1983: 223) en Whitney's voorbeeld van de steeds beter ontwikkelde "mechanics" (1875: 279). Of een eventuele relatie Locke-Whitney onderzocht is, is me niet bekend.
36. In 1977 gaf ik daar enkele voorbeelden van. Er zijn er meer te noemen. Het geval van Smith laat nog eens zien, hoe hachelijk het soms is te (moeten) werken met gegevens uit secundaire en tertiaire bronnen.
37. Als voorbeeld verwijs ik naar de interpolatie die Aarsleff heeft aangebracht in een noot van zijn in 1982 herdrukte Humboldt-artikel uit 1977 (Aarsleff 1982: 353 n. 29).
38. Op Coseriu's werkwijze is de opmerking van Engler (1980: 264-265) van toepassing, dat overeenkomsten op een mogelijke relatie duiden, bijvoorbeeld op een gemeenschappelijke bron. Als historiografisch principe in dit soort gevallen poneert Engler de noodzaak van een direct persoonlijk getuigenis. In het geval van Smith kon dit worden aangewezen in zijn correspondentie.
39. Een vergelijking van deze aard is niet nieuw. In zijn "Petite dissertation sur les langues" (1767) meent bijv. abbé Jean Raymond de Petity dat men zoals in het menselijk leven ("les Langues naissent comme les hommes") ook in de ontwikkeling van de talen fasen aan kan wijzen, die van een beginstadium naar verval lopen. Zie Bunk 1975: 46.
40. Ik noteerde een (positieve) referentie bij Bruining (1820,1: xxxiv).
41. Biedermann (1981: 123) wijst nog op een vertaling in het Russisch door G. Gagarin en P. Lichačev (Moskou 1799). Het werk van Blair is een van de bronnen geweest van de Russische taalkundige Rižskij bij het vervaardigen van een algemeen-filosofische grammatica (1806). Overigens is Biedermann de mening toegedaan, dat de vertaling van Blair thuishoort in het rariteitenkabinet van de taalkunde (1981: 154); hij verzuimt te vermelden, om welke reden.
42. Zie 3.2.3. voor verdere gegevens.
43. Tot nut en beschaving was een Amsterdams literair genootschap, opgericht in 1808, waar ook taalkundige onderwerpen ter sprake kwamen. Onder de leden komen we o.m. tegen: Jeronimo de Vries, Kinker, Bilderdijk, Westerbaan, Van Hall. Zie W. van den Berg 1983: 157-158,

175-176. Ook onder onderwijzers was het boek bekend. Anslijn (1827: 62-64) gebruikt tekstgedeelten uit Blair (1789, o.a. p. 58 en 18-19), wanneer hij voorbeelden geeft van correcte interpunctie.

44. Als Blair spreekt over de "structure of sentences", verwijst hij voor literatuur aangaande "the arrangement of words, in English sentences" onder meer naar Campbells Philosophy of Rhetoric (1776) (Blair 1783, 1: 209n). De Nederlanders konden blijkbaar niet uit een soortgelijk werk putten; zie 3.2.4.6.

Bij 2.3.

1. Van Adelungs levensloop heeft Sickel in het eerste deel van zijn dissertatie (Sickel 1933: 7-98) een aanschouwelijk beeld gegeven.
2. Een herziene uitgave zag het licht in de jaren 1793-1801 onder de titel Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart.
3. In september 1781 - de Deutsche Sprachlehre dateert van mei 1781 - voltooide Adelung een Auszug aus der Deutschen Sprachlehre für Schulen, een werkje dat bestemd was voor de "niedere Schulen". Met recht kon Adelung in 1782 schrijven dat hij de hele stof drie maal doorlopen had.
4. Cf. Westphal 1873: viii en Coseriu 1972b: 111-113. Ik volg hier Coseriu's uiteenzetting.
5. De reden dat hij in de Sprachlehre wel een hoofdstuk over de perioden heeft, is dat hij de overgang van zinnen in perioden wil laten zien en de verbinding van de grammatica met de retorica duidelijk in het licht wil stellen.
6. Men raadplege in dit verband over Adelung: Steinthal 1850: 2-5; Westphal 1873: x; Rousseau 1980.

Bij 2.4.

1. Het blijft bij de moderne Europese talen, het Latijn, het Grieks en het Gotisch (deze laatste twee i.v.m. de dualis, cf. Smith 1761: 458; 1983: 214). Incidenteel een verwijzing naar de taal der Laplanders (1799: 89) of die der inwoners van "Otahiti" (1799: 13).
2. Blair (1783, 1: 106): "Interjections ... or passionate exclamations were the first elements of Speech". Zo ook De Brosses in zijn Traité de la formation mécanique des langues (1765): de interjecties "sont les premières expressions des langues, les plus anciens mots de la langue primitive" (Berry 1973: 692).

3. Over een ontwikkeling naar omschreven werkwoordstijden spreekt Weiland niet. Wel wijst hij kort op het verschil in deze tussen het Latijn en het Nederlands. Merk overigens op, dat hij aanneemt dat "in de kindsheid der taal" de tegenwoordige en de (omgeschreven) toekomstige tijd "niet van elkander onderscheiden werden" (1799: 149).
4. In 1805 wordt dat: "Zij dienen, om het gebrekkige der verbuiging te vervullen, door de betrekkingen aan te duiden, welke door de naamval-
len der zelfstandige naamwoorden niet voldoende kunnen uitgedrukt wor-
den" (Weiland 1805: 196).
5. Geheel in navolging van Adelung; cf. Jellinek 1913: 347. Zie bijvoor-
beeld de toekenning der geslachten (1799: 79-80).
6. Men vergelijk de "savages" die Smith (1761: 440; 1983: 204) ten to-
nele voert.
7. Cf. 1799: 2, i.v.m. het correct spellen: "schoonheid (is) bij den
schrijver slechts eene ondergeschikte bedoeling".
8. Een echo van Bosscha's wens vindt men bij Beijer 1820: 307n. Er was
evenwel vrij spoedig een poging ondernomen. In 1794 schreef het Leid-
se dichtgenootschap Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen een prijsverhan-
deling uit "over de zogenaemde woorden van *ééne* betekenis (Synonimes)
in onze Nederduitsche Tael". Nadere bijzonderheden over deze prijs-
vraag zijn niet bekend (cf. Thobokholt 1983: 103).
9. Een andere co-auteur verkoos anoniem te blijven (Weiland & Landré
1821: vii).
10. De werken waarop gedoeld wordt, zijn door De Vos (1939: 65n) opgesomd.
11. Cf. Girard (1780,1: xii-xiv): "J'avoue que la pluralité des mots fait
la richesse des langues: mais ce n'est pas la pluralité purement numé-
rale ... Protéger le nombre des mots sans égard au sens; c'est, ce me
semble, confondre l'abondance avec la superfluité. Je ne saurois mieux
comparer un tel goût qu'à celui d'un maître d'hôtel, qui feroit consis-
ter la magnificence du festin dans le nombre des plats, plutôt que dans
celui des mets. Qu'importe d'avoir plusieurs termes pour une seule
idée? N'est-il pas plus avantageux d'en avoir pour toutes celles qu'on
souhaite d'exprimer?"
12. Geheel in de lijn van Weiland (De Vooys 1925: 220) noteerde De Vries
(1882: lxix) het volgende: "Er leeft in ieder onzer een onmiskenbaar
besef van de juiste kracht van elk woord tot in de fijnste schakeerin-
gen. Bij den een is dat besef tot een heldere voorstelling ontwikkeld,
bij den ander is het niet meer dan een donker halfsluimerend gevoel;
maar bij allen bestaat het, en juist omdat het aan allen gemeen is,
zegeviert het telkens op iedere verbastering, die de fijnheden der
taal, nu ginds dan elders bedreigt".

Bij 2.5.

1. Een grammaticus als Du Marsais bijvoorbeeld is een eclecticus bij uitstek. Op het probleem van de verhouding rationalisme-empirisme in de taalkunde van de achttiende eeuw wordt in verscheidene opstellen in Aarsleff 1982 uitvoerig ingegaan. In dat verband zijn vooral Aarslefs beschouwingen over Locke van belang.
2. Cf. Aarsleff 1982: passim. Over deze kant van Schlegels werk worden in het boek van Poliakov (1979) relevante opmerkingen gemaakt.

Bij 3.1.

1. Voor de hier en ook elders in dit boek vermelde algemene historische gegevens verwijs ik naar bestaande overzichtswerken zoals Brugmans 1976 en Kossman 1976.
2. Cf. Knol 1977: 71.
3. Een reactie op het in 1806 verschenen Aan den hoogleraar Siegenbeek, geschreven door Mr. Johan Meerman. Cf. De Vooy 1947: 69.
4. Dit duidt op de Haarlemse connecties van Siegenbeek. Martinus van Marum was secretaris van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem (1795-1837) en tevens betrokken bij Teylers Tweede Genootschap. Zie in verband met "Haarlem" ook 3.2.3. en 3.3.1.
5. J.A. Weiland (1784-1869) werd in 1800 als student in de letteren in het Statencollege te Leiden ingeschreven. Hij promoveerde op 18 maart 1807 op stellingen tot doctor in de rechten en vestigde zich daarna als advocaat te Rotterdam. Over zijn verdiensten als literator zie onder meer Kamphuis 1975.
6. Brief aanwezig UBL.
7. Met de scheiding tussen kerk en staat was a.h.w. onder stilzwijgende instemming een deel van de taak van de kerk op de maatschappij overgegaan, een maatschappij die de "redelijke" christenen zich vanzelfsprekend christelijk dachten, maar dan "redelijk" christelijk. Het oude antagonisme tussen kerk en wereld was grotendeels vervallen. De - uiteraard christelijke - wereld was niet langer een "civitas diaboli". Cf. Lindeboom 1933: 30.

8. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen is een typische exponent van de Nederlandse Verlichting. Ze is niet kerkelijk, maar wel "algemeen-christelijk" te noemen. Ze genoot de steun van vele predikanten. In de Rotterdamse afdeling liet Weiland zich niet onbetuigd. In 1798 verklaarde hij zich bereid aan de meester van de Nutsschool les te geven in "rationele spelling"; bij latere jubilea van het Rotterdamse departement liet hij - letterlijk - van zich horen. Cf. Moil 1921.

Bij 3.2.

1. Deze was "geboortig uit Batavia", aldus Wijnman (1937: 1160). Volgens de gegevens van het Amsterdamse Gemeente Archief was twee jaar eerder in de Westerkerk een dochter gedoopt, Cornelia Petronella.
2. In Leiden werden tussen 1750 en 1755 ongeveer 163 studenten per jaar ingeschreven (Kuyper 1891: 455). Ter vergelijking: in 1848 waren er te Leiden 398 studenten ingeschreven (cf. De Negentiende Eeuw 1 (1977, p. 183).
3. Welke bezwaren Weiland nu precies koesterde, is onduidelijk.
4. Dat Weiland "in 1779 als predikant ontslagen (werd) wegens afwijkingen in de leer" en in 1781 naar de Remonstranten overging, zoals De Vooy 1947: 70 vermeldt, is dus niet een exacte weergave van de feiten.
5. Vergelijk hiermee een uitspraak van Hugh Blair in één van zijn Sermons: "It is for the sake of man, not of God, that worship and prayers are required; not that God may be rendered more glorious, but that man may be made better ..." (citaat bij J. van den Berg 1979: 197).
6. De enige plaats waar iets van dien aard gelukte, was Dokkum, waar een fusie tot stand kwam tussen de remonstrantse en de doopsgezinde gemeente. De goede relatie tussen Siegenbeek, doopsgezind predikant aldaar (6 maart 1796 - 23 juli 1797) en z'n remonstrantse collega F. van Teutem heeft daartoe zeker bijgedragen (Knappert 1921: 736).
7. Brief aanwezig KB.
8. Brief aanwezig UBA.
9. De brieven aan Immerzeel zijn aanwezig op de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. De brief aan Tydeman berust op de UB Leiden.
10. Vriendelijke mededeling van Drs. R.A.D. Renting, archivaris der gemeente Rotterdam, in een brief d.d. 14 januari 1976.

11. Zo dichtte de Rotterdamse predikant J. Scharp in de Mengeldichten bij bijzondere gelegenheden. Door de Rotterdamsche Afdeeling der Holland-sche Maatschappij van fraaije Kunsten en Wetenschappen. Eerste bundel. Gedrukt voor de leden, 1807, p. 75. Scharp was zelf ook dichter, o.a. van een aantal der "Evangelische gezangen".
12. De notulen van KSGV bevinden zich in het Gemeente Archief te 's-Gravenhage.
13. In de veilingcatalogus van de bibliotheek van M. de Vries ('s-Gravenhage, 1893) wordt als no. 1046 genoemd een achttiende-eeuws handschrift van omstreeks 500 bladzijden omvang: J. van Spaan, Aanteekeningen wegens de Nederduitsche taal en dichtkunst, alfabetisch geordend.
14. De bibliotheek van KSGV bevatte, in elk geval zeventig jaar later, de meeste "klassieke" werken op het gebied van de Nederlandse taal-kunde, waaronder die van Huydecoper. Høweler noteert, dat de "aan-kweekeling" Pieter Nieuwland aan Van Spaan bericht, dat hij begonnen was Moonen en Van Hoogstraten te bestuderen (Høweler 1937: 115). Nieuwland was in 1776 aangenomen (Hoeksma 1903: 32).
15. Weiland had de latere minister al in zijn Leidse studietijd leren kennen, toen Van der Palm op 19 september 1778 bursaal werd in het Statencollege.
16. In een brief d.d. 6 september 1783 had Weiland aan de secretaris van het genootschap, de boekhouder Abraham Wijnants, de vrijheid gegeven "ter openinge van het verzegelden briefje, met de voornoemde spreuk beschreven" (brief aanwezig UBA).
17. Hij hertrouwde na haar dood met zijn nicht Catharina Weiland, die veel jonger was en hem overleefde. Onder de leden van Studium Scientiarum Genitrix bevonden zich ook bekende uitgevers als Johannes Allart en Abraham Blussé.
18. "zijnde een schets van de rampen des oorlogs en de zegeningen des vredes", aldus de Rotterdamsche Courant van 11 september 1802. "De Voorzitter, verzocht zijnde, dit vers aan de Maatschappij over te geven, zegt zich daarop te zullen bedenken, en, wanneer hij hiertoe besluit, zich eenige veranderingen in het gemelde vers voor te behouden", staat in de notulen van 11 september 1802 te lezen. Het vers is me tot op heden onbekend gebleven.
19. Deze berusten op de UB Amsterdam.
20. "[B]ij de kennisgeving van de uitreiking der buitengewone eergeschenken, op de algemeene vergadering, te Amsterdam, aan de heeren M. Siegenbeek en P. Weiland gedaan" dichtte Tollens, een goede bekende van Weiland, een lofdicht "Aan den weleerwaardigen Heer P. Weiland". A. de Jager liet het met een ander vers van Tollens op Weiland nog eens afdrukken in zijn Archief voor Nederlandsche Taalkunde 4 (1853-1854), p. 481-483.

21. Het oordeel van J.C. Kobus over Weilands vroege verzen is niet erg gunstig. Kobus vermoedt, dat "zijn" roem als dichter niet ver zou geklonken hebben" (in: A.J. van der Aa, Nieuw biografisch, anthologisch en critisch Woordenboek van Nederlandsche dichters. Derde deel. Amsterdam 1846, p. 353).
22. Weiland overdreef niet. SSG was een van de belangrijkste dichtgenootschappen uit die tijd. In 1793, een topjaar, telde het genootschap 252 leden. Het Leidse Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen, waarvan Weiland in 1784 medelid was geworden, bereikte in 1791 z'n maximum met 170 leden in totaal (Thobokholt 1983: 67).
23. Cornelis Nozeman had in 1767 Warburtons The Doctrine of Grace vertaald in het Nederlands als De leere van genade (Amsterdam 1767) (J. van den Berg 1979: 209).
24. Deze werden door Etienne de Silhouette in het Frans vertaald onder de titel Dissertations sur l'union de la religion, de la morale, et de la politique (London 1742, 2 delen) (Cherpack 1957: 221n).
25. Zie voor achttiende-eeuwse gedachten over het ontstaan van de metafoor Berry 1973.
26. Ik denk hierbij aan de aan Pope ontleende zinspreuk waaronder hij zijn prijsvers aan SSG opstuurde. Zie 3.2.2.
27. Alle stukken betreffende deze prijsvraag bevinden zich in het archief van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem.
28. Ewald Hollebeek, zwager van Betje Wolff, was 1752-1762 hoogleraar te Groningen, 1762-1796 hoogleraar te Leiden, en zo de leermeester van Pieter Weiland.
29. De volledige titel is: Dissertatio theologica de optimo conscionum genere, qua ea divinas literas e suggestu sacro exponendi methodus, quae vulgo anglicana dicitur, modeste defenditur; et simul a praecipuis, quae viri docti in contrarium adducunt, argumentis placide videbatur. Editi secunda, animadversionibus, tum illustrandi, tum confirmandi gratia adjectis, priore auctior. Leiden 1770.
30. Van Tillotson verschenen de Leerredenen al in 1732, in vijf delen ⁴⁰, bij de Amsterdamse uitgever Tirion. Bij deze zelfde uitgever verscheen ook P. Doddridge, Praktikale leerredenen over de wedergeboorte (1746).
31. Een voorbeeld: Anslijn (1827: 69-70) gebruikt een passage uit een van Blairs preken als voorbeeld van de juiste plaatsing der "scheien zintekens".
32. Hugh Blair, Vorlesungen über Rhetorik und schöne Wissenschaften. Aus de Englischen übersetzt und mit einigen Anmerkungen ... begleitet von K.G. Schreiter. Liegnitz 1785-1789. In 1838 schreef een recensent die zich achter het motto "Veritas Odium Parit" verschool: "De vertaling dezer Lessen, voor jaren door den Heer Bosscha bewerkt, is reeds

3.2.

lang als uitmuntend bekend, en hare voortreffelijkheid is ons, bij eene vergelijking met het oorspronkelijke, bijzonder van het derde deel, opnieuw gebleken" (1838: 595).

33. Weiland's "Agtste leerreden", getiteld "De verplichting tot een arbeidzaam leven" (Weiland 1794: 179-214), heeft betrekking op Mattheus 20: 6. Over dit zelfde tekstgedeelte gaat Blairs leerrede "Over de ledigheid", dat te vinden is in het vijfde deel van zijn Leerredenen (Amsterdam 1793: 165-186). Of hier van enige navolging sprake is, heb ik niet onderzocht.
34. Met een dergelijk onderzoek houdt drs. A.J. Klijnsmit (Amsterdam) zich bezig.
35. In Bosscha's vertaling van Blair wordt als definitie van een zin of periode gegeven: "dezelve is eene volledige voorstelling of uitdrukking van eene gedachte" (Blair 1788: 302).
36. De Nederlandse vertaling is gebaseerd op de derde editie van Blairs Lectures (1787). Ik maak deze combinatie met een reprint van de eerste Engelse uitgave op praktische gronden. Ik heb niet proberen te achterhalen of Weiland de Engelse of Nederlandse tekst heeft gebruikt.
37. Uit een latere publikatie blijkt dat De Vooys zich wel bewust was van Weiland's afhankelijkheid ten aanzien van Adelung. Bij de herdruk van zijn artikel heeft hij dit soort gegevens niet verdisconteerd.
38. Van Dort-Slijper (1984: 93), die van mening is dat voor Weiland de zinsleer belangrijker is dan de leer der woordsoorten, haalt dezelfde passage uit de spraakkunst aan, in het voetspoor van Boersma eveneens zonder enig commentaar.
39. Ik noem hier nog de spraakkunst van Estarac (1811), die wel een zeer duidelijk voorbeeld geeft van dit soort procedures.
40. Men raadplege op dit punt vooral Van Noortwijk 1983, die ook het belang van Moonen 1706 in het licht stelt.
41. Zoals ook Van Bolhuis (1793: 24) dat al deed - maar deze nummerde door tot zes.
42. Volgens Weiland (1805: 47) zijn de tussenwerpsels eigenlijk geen woorden. Probleemloos rekent hij ze enkele regels verder wel daartoe.
43. In de spraakkunsten van Van Helten bijvoorbeeld.

Bij 3.3.

1. Zie vooral Muller 1855 en Knappert 1921; zie ook Zilverberg 1978a.
2. Samuel Muller (1785-1875) was in de periode 1826-1856 hoogleraar aan het Doopsgezind Seminarie te Amsterdam, waarvan Siegenbeek ruim dertig jaar curator was. Muller verwierf een tweetal Leidse eredoctoraten, een in de letteren en een in de theologie. Op het gebied van de biografiek heeft hij veel werk verricht.
3. Zie Groen van Prinsterer, Schriftelijke nalatenschap. Derde deel (= Briefwisseling tweede deel, 1833-1848). 's-Gravenhage 1964, p. 808.
4. Cosijn 1892 sprak over de "geestlozen" Siegenbeek, die "zijn weinigen toehoorders even slaperige als heilzame lessen" gaf. Toen M. de Vries in 1838 in Leiden ging studeren, was Siegenbeek een man "die zijn beste jaren achter den rug had". Of die beste jaren zich van de latere gunstig onderscheiden hebben, dat trok Cosijn sterk in twijfel.
5. Daar ook was gebleken, dat de volksvertegenwoordigers maar slechte redenaars waren. Die situatie had, aldus later M. de Vries, mede de stoot gegeven tot het oprichten van de Leidse leerstoel. Cf. 3.1.
6. Deze inzending bevindt zich evenals de andere genoemde manuscripten in het archief van de Maatschappij te Haarlem. Wilhelm Doeke, auteur van Hebreeuwse, Griekse en Latijnse leerboeken, publiceerde een tweetal Versuche philosophisch-grammatischer Bemerkungen (1, 1812; 2, 1814); de samenhang met zijn antwoord op de prijsvraag heb ik niet kunnen nagaan. Met dit werk deed Doeke een vroege poging tot een localistische casustheorie op taalvergelijkende grondslag (Golling 1903: 63), waardoor hij zich na zijn dood "der gelehrten Welt als Denker bewährt hatte" (Altenburg 1830: 3).
7. In 1844 ging Siegenbeek met emeritaat. Na het vrijkomen van zijn leerstoel werd, tegen Siegenbeeks zin, J.M. Schrant tot ordinarius benoemd. Deze was vanaf 1831 als extra-ordinarius opgetreden. Uit de briefwisseling van Groen van Prinsterer leren we, dat het de tactiek van de regering was, om financiële redenen de eerst opgevallene catheders in het Noorden aan voormalige Belgische hoogleraren, zoals Schrant er een was, toe te wijzen.
8. Voor een bespreking van deze prijsvraag zie Noordegraaf 1981b.
9. Zie de Handelingen en Besluiten van 7 mei 1846.
10. Zie over hem ook Heeroma 1967, die vooral zijn verdiensten op het gebied van de dialectstudie belicht.
11. In het archief van de Maatschappij trof ik een brief aan d.d. 10 augustus 1805, waarin het Departement Den Haag te kennen geeft, te willen afwijken van het pre-advies van de "commissie van drie" om de Nederduytsche Syntaxis uit te geven, "omdat zoodanige Syntaxis in het

kort door den Heer Weiland zal worden in het licht gegeven". Het bleek een minderheidsstandpunt te zijn: het was de secretaris van de Maatschappij "uit de ingekomene stemmen der Departementen gebleken ..., dat de meerderheid derzelven zich verëenigende met het gevoelen der Commissie van drie Persoonen, enz., uitgebragt in derzelver bericht voor dit jaar, Hoofdbestuurders hadden gemagtigd tot het, onder hun opzigt doen vervaardigen van Eene Nederduitsche Woordvoeging" (cf. Van der Woude 1973: 30-31).

12. De Handelingen en Besluiten van de Hoofdbestuurders van de Maatschappij zijn opgetekend door de secretaris Hendrik Ravekes en bevinden zich in het archief van de Maatschappij, dat ondergebracht is bij de Gemeentelijke Archiefdienst te Amsterdam. Ik citeer ze voornamelijk via Van der Woude 1973.
13. De commissie bestond uit de leden Wertz, Tichelaar en Sinderam.
14. De Catalogus der bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden vermeldt in deel 2 (Leiden 1887) Van Bolhuis - weliswaar met een vraagteken - als de auteur van de Rudimenta, de Syntaxis en de Grammatica (resp. kol. 980 en 978).
15. Wat de oplage van de beide boeken betreft beschikken we over het gegeven dat in 1806 de uitgever door het Bestuur van 't Nut gemachtigd werd om van elk uitgegeven werk 6750 afdrukken "te doen opleggen". Gegevens uit later tijd zijn niet bekend (Gemser-Jurna 1983: 39).
16. Voor de stijlsoorten: zie Dixon 1971: 33-34, Peeters 1980: 168-178.
17. UBL Ltk 49.
18. In de Lessen over de geschiedenis der Nederduitsche taal, dichtkunde en welsprekendheid (UBL Ltk 135), die hij in de jaren 1800-1802 hield (zie De Smedt 1974), gaf Siegenbeek ook een overzicht van Nederlandse taalgeleerden. Zo kwam hij ook te spreken over Van Bolhuis, "die thans nog te Groningen het leeraarambt bekleedt" (blz. 305); hij betreft in zijn beschouwing zowel diens bewerking van Stijl als de spraakkunst uit 1793. Ik laat de betreffende passage uit dit manuscript volgen:

Het werkje van Stijl is beknopt en duidelijk geschreeven, doch het zijn inzonderheid de aanmerkingen van Bolhuis, welke aan hetzelfde waarde geeven. In die aanmerkingen namelijk heeft de gemelde taalkenner de voornaamste geschilpunten, rakende de spelling onzer tale en andere bijzonderheden met aanvoering der redenen, welke van wederzijds worden te berde gebragt, beknopt, klaar en oordeelkundig behandeld, de bronnen aangewezen uit welke men omtrent de eigenschappen der tale nader onderwijs bekomen kan en alzoo den weg tot een dieper en uitgestrekter onderzoek onzer moedertale geopend. Van denzelfden schrijver heeft men nog een eigensprakig opstel getijtd Beknopte Nederduitsche Spraakkunst en in 1793 uitgegeeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die dezelve

met den gouden eerpenning bekroond heeft. Het voor eenigen tijd aangevangen Nederd. taalkundig Woordenboek van den Heer Weiland en de aan het hoofd daarvan geplaatste voortreffelijke inleiding, behelzende de taalkundige gronden, waarop het Woordenboek gebouwd is, zijn te bekend dan dat het nodig zijn zou daarvan melding te maken.

19. Deze term doet denken aan de Franse grammatica, waar het werkwoord gedefinieerd werd als een woord "dont le principal usage est de signifier l'affirmation" (cf. Van der Wal 1982: 61).
20. Ook in zijn reeds genoemde Lessen over de geschiedenis der Nederduitsche taal, dichtkunde en welsprekendheid vestigde Siegenbeek de aandacht op de "keurige vertaling van de uitmuntende lessen over de redekunst van den Engelschen redenaar en kunstrechter Blair". Volgens hem is het een werk dat als "een van de beste handboeken voor aankomende redenaars en dichters moet beschouwd worden" (p. 309).
21. Van der Woude 1973: 18. Hij heeft deze kwestie niet nader onderzocht.
22. In 1799: 109 gebruikt Weiland als overkoepelende term in marginen wel "trappen van vergrooing". Merk op dat hier de term "stellende trap" voorkomt. In 1805 trekt Weiland bepaalde consequenties uit Adelungs beschouwingen over de "Gradus", in 1799 sluit hij zich aan bij Adelungs drie "Standen" (een term van Meiner; cf. Adelung 1782,1: 642).
23. In Anslinjs spraakkunst komen ook opstellen met fouten voor. "Vroeger bestond het taalkundig onderwijs alleen in het verbeteren van zoodanige foutive opstellen en in het opgeven van de redenen der verbetering" (Brugsma 1838: 171).
24. Dit onderwerp, en in feite de hele voorgeschiedenis van de redekundige ontleding verdient een aparte studie.
25. Een en ander krijgt meer reliëf wanneer we ook andere contemporaine ontleedsystemen in beschouwing nemen. Op Maudru 1802 heb ik in 2.1.4. al gewezen; voor de verschillende manieren waarop in Duitse schoolboekjes de enkelvoudige zin ontleed werd, zie Glinz 1947.

Bijl. 3.4.

1. "Den 23. Julij van het jaar 1869 werd door den Koning het Besluit ingetrokken van het Staatsbewind der Bataafsche Republiek, houdende bepaling, dat de Spelling, aanprezen in de in naam en op last van dat Bewind uitgegeven Verhandeling over de spelling der Nederlandsche taal van den Leidschen Hoogleeraar M. Siegenbeek, in de bij dat Besluit vermelde geschriften moest worden aangenomen en gevolgd". Hierdoor kwam stelsel-Siegenbeek te vervallen (Wap 1869: 17).

2. Deze opsomming is niet gebaseerd op autopsie van exemplaren van alle hier vermelde drukken.
3. Met de Leidse kostschoolhouder Johannes van Bemmelen (1755-1808) schreef Weiland Beginnels der Nederduitsche Spelkunst; Nederduitsch en Fransch (Dordrecht z.j.).
4. Dat gebeurde niet altijd zonder ingrijpen van bovenaf. Daartoe door overheidsbesluiten gedwongen kiest U.G. Lauts, leraar Nederlands op het atheneum te Brussel, in 1828 de Nederduitsche spraakkunst ten dienste der scholen ter vervanging van zijn eigen, door hem superieur geachte Elémens de la langue hollandaise (1821¹, 1825²) (cf. De Jonghe 1967: 205,341). Een voorbeeld van hoe een spraakkunst tot instrument van taalpolitiek kan worden.
5. Schleicher (1850: 232) verwijst ernaar.
6. Het verschijnen van dit werk moet in deze context worden gezien: in 1807 werd Oostfriesland een deel van het Koninkrijk Holland. De inlijving bij Frankrijk zorgde weer voor andere indelingen, maar het gevolg van deze ontwikkelingen was, dat Oostfriesland in de invloedssfeer van de Nederlandse wetgeving kwam (cf. Boekholt 1983).
7. UBL 1074 H 11.
8. Borski maakt hier een toespeeling op Tollens' "Bijschrift op de beelden van den weleerwaardigen Heer P. Weiland", een vers uit 1805. De tekst ervan luidt:

Zie, landgenoot! in 't beeld, u afgeschetst naar 't leven,
't Orakel van uw taal, waarop gij bouwen moogt:
't Is WEILAND, die, in de eer, zijn kunde om strijd gegeven,
Nog door zijn nedrigheid zijn kundigheid verhoogt,
En, tot het roemrijkst doel belangeloost aangedreven,
Verdiende lauwrten wint en niet te winnen poogt.
- A. de Jager liet dit vers afdrukken in zijn Archief voor Nederlandsche Taalkunde 4 (1853-1854), p. 481-483.
9. Cf. Klijnsmit (1982: 145): "Alle latere drukken van de Spraakkunst zijn, voorzover mij bekend, identiek aan die van 1805". Op 23 mei 1818 schreef Weiland aan zijn vriend Immerzeel dat hij eens "een plan tot eene nieuwe spraakkunst" zou maken (brief aanwezig KB). Als hij hiermee op een herziene editie van de Nederduitsche spraakkunst doelde, dan is daar niet veel van terecht gekomen. Ook de "nieuwe, door den auteur zelven overziene en verbeterde druk" die in 1839 te Dordrecht verscheen, verschilt inhoudelijk niet van de andere drukken. In 1839 overigens was Weiland bijna tachtig jaar oud en nagenoeg volgelopen blind.
10. In de uitgave van de briefwisseling van Groen van Prinsterer is nader informatie over hem te vinden (cf. Groen van Prinsterer 1925: 257n; 1964: 885). Hij ontving subsidie teneinde zijn pro-regeringsstandpunt in geschrifte te kunnen uitdragen (1925: 274).

Bij 4.1.

1. In het voorwoord van zijn Groningse dissertatie schrijft Roorda dat hij het proefschrift opdraagt aan zijn vader: "a prima pueritia, donec in Academiam profectus sum, ita me solus literas docuisti, ut nullum praeter te praeceptorem habuerim" (Roorda 1824a: 2).
2. Voor het volgende baseer ik me voornamelijk op Hofstede de Groot 1855. Ook in zijn afscheidscollege (Hofstede de Groot 1872) is relevante informatie te vinden.
3. "Plenus expectatione sum profectus Lugdunum; sed famam et spem vicit experientia", getuigt Roorda (1824a: 4) aangaande Hamaker. Hamaker wist school te maken: Weijers, Roorda en Juynboll waren leerlingen van hem (Sepp 1867: 439 e.v.). Zie ook Nat 1929: 129 voor het vernieuwende van Hamaker.
4. Zie ook 4.1.2.1. De ontwikkelingen in met name de Duitse filosofie is Roorda nauwlettend blijven volgen. Dat hij Kant verheerlijkte in Latijnse verzen, zoals Huizinga wil, lijkt me niet erg waarschijnlijk. Cf. Huizinga 1948: 318, en ook Groenewegen 1924: 12,17.
5. Na examen was Roorda op 6 oktober 1824 tot het predikambt toegelaten (gegevens Archief N.H. Kerk, 's-Gravenhage).
6. Brief aanwezig UBL.
7. Roorda's werk verving N.W. Schroeders Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae (1766), dat door de werken van Ewald en Gesenius op een aantal punten achterhaald was. Cf. Nat 1929: 126; 155-156.
8. In zijn Beknopte Hebreeuwsche spraakkunst van 1847. Veth achtte Roorda's spraakkunst minder geschikt voor zelfstudie van beginners.
9. "Van het atheneum illustre te Amsterdam werd de ruil met een Groningsch professoraat doorgaans niet begeerd", schrijft Huizinga (1951: 166). Waarom meende Roorda niet naar Groningen te moeten terugkeren? Aan zijn "Waarde Neef en Vriend" G.W. Vreede schrijft Roorda op 17 augustus 1840 vanuit zijn buiten "Zomerrust" bij Eemnes, dat hij besloten heeft om voor het beroep naar Groningen te bedanken: "Er was te veel, - ik merkte het hoe langer hoe meer, - dat mij aan Amsterdam en Holland verbond" (ARA, Collectie Vreede en Van Marle 29). Op 20 augustus 1840 schrijft hij aan zijn Amsterdamse collega Hugo Beijerman, waarom hij besloten heeft "voor het beroep naar Groningen te bedanken: "Ik gevoelde hoe langer hoe meer, hoe veel er is, dat mij aan Amsterdam verbindt. Het zou mij zwaar gevallen hebben, mijne vrienden d   r, inzonderheid ook u, te verlaten. Van curatoren heb ik iets, - goede, en zoo ik vertrouw, welgemeende, woorden, - van het bestuur der stad Amsterdam niets gehoord; ik hoop intusschen, dat het mij met Gods hulp aan het noodige te Amsterdam niet zal ontbreken" (brief aanwezig KB). Wat Roorda's verdere Amsterdamse relaties betreft: voor het departement letterkunde van "Felix Meritis" hield hij op 4 januari een

lezing over "de zuiverheid der liefde bij de Arabieren, hun minnedichten en bijzonder de aanwijzing van beide in de liefdesgeschiedenis van Temmin en Bathseida" (Van Hattum 1983: 28).

10. Ik raadpleegde eind 1978 het archief van het NBG te Haarlem. In een brief uit Soerakarta, gedateerd 13-10-1834, verzocht Gericke in een postscriptum aan D.J. van Lennep, lid van het hoofdbestuur, "om inliggenden brief aan Z.E. den Minister Von Humboldt naar het Post Kantoor te laten bezorgen". Het Wilhelm von Humboldt-Briefarchiv te Heidelberg kon me echter over de brieven van Gericke geen nadere aanwijzingen verschaffen.
11. In de brieven van Gericke, aanwezig op het NBG-archief, trof ik geen passages daarover aan.
12. Zie daarvoor Boele van Hoensbroek 1875; Uhlenbeck 1964.
13. Dit door concurrentie van een goed toegeruste Delftse gemeentelijke instelling voor de opleiding van Indische ambtenaren. De Rijksinstelling bezat geen monopolie. Cf. Veth 1874: 53-54; Swellengrebel 1974: 25).
14. Te weten Multatuli's lotgenoot Sicco Roorda van Eysinga (1825-1887). In 1843 keerde Philippus terug naar Indië voor het vervaardigen van een Maleisch-Nederduitsch woordenboek. In 1848 vertrok hij weer naar Nederland (cf. Vervoort 1979: 19). Taco Roorda had van Roorda van Eysinga's deskundigheid geen hoge dunk, zo blijkt uit een passage in zijn brief aan Buschmann (zie noot 18). Gericke was dezelfde mening toegedaan.
15. Von Humboldt heeft nooit geschroomd, al dan niet via zijn talrijke politieke en universitaire relaties in briefwisseling te treden met personen die hem aan materiaal konden helpen. Een interessant voorbeeld daarvan is zijn correspondentie met de Amerikaan John Pickering (1777-1846); zie daarvoor Müller-Volmer 1976.
16. De brieven bevinden zich in de handschriftenafdeling van de Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz te Berlijn (Coll. ling. qu. 75, fol. 4-30). Dr. Philip Mattson van het Wilhelm von Humboldt-Briefarchiv te Heidelberg was zo vriendelijk me op de aanwezigheid van deze brieven te attenderen.
17. Bijvoorbeeld over de taal der Azteken. In 1843 publiceerde hij een Aperçu de la langue des îles Marquises (cf. Schleicher 1850: 31n). In 1853 werd hij bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek te Berlijn. Helaas had hij de gewoonte om manuscripten van Von Humboldt als kladpapier te gebruiken (mededeling van Dr. Mattson). Volgens Petzet & Herbig (1913: 29) stond K.W.L. Heyse met Buschmann in persoonlijk contact.
18. Brief aanwezig UBL.

19. Deze verwijzing is niet toevallig. De Amerikaanse jurist en taalgeleerde Pierre-Etienne, of Peter Stephen, Du Ponceau (1760-1844), op jeugdige leeftijd reeds in de Nieuwe Wereld aangekomen, blijkt niet alleen op de hoogte van de Franse traditie van de grammaire générale en de "ideologen" (Müller-Volmer 1976: 262), maar hij is ook vertrouwd met het werk van Von Humboldt (Kaltz 1983: 72), met wie hij schriftelijke contacten onderhield.
20. Met zijn afwijzend oordeel stond Roorda niet alleen. In de inleiding bij zijn vertaling (1866-1874) van Bopps Vergleichende Grammatik (1833-1852) signaleert Bréal in Bopps studie van 1840 merkwaardige "déformations": "Tout l'organisme grammatical a disparu: le vocabulaire seul a subsisté". Conclusies gebaseerd op observaties zozeer beperkt tot het minst karakteristieke deel van een taal moeten met de nodige voorzichtigheid gezien worden, aldus Bréal (1866a: xlviii). Nog Georg von der Gabelentz, een van de bekendste "Humboldtian linguists" uit de vorige eeuw, herinnerde in 1888 aan deze affaire. Ook "de grote Bopp" behoorde tot diegenen die op zoek naar "abenteuerliche Verwandtschaften von Sprachstamm zu Sprachstamm", "neue weitverbreitete Sprachsippen" vonden, "allen Regeln einer gesunden vergleichenden Methode zum Hohne" (1888: 270).
21. Een aantal gegevens ontleende ik aan Huizinga's "Van Instituut tot Akademie" (Huizinga 1951: 426-449).
22. Ook hij was lid van de Berlijnse Koninklijke "Akademie der Wissenschaften".
23. Eijkman, die Roorda's kritiek op Lepsius releveert, merkt op dat Leemans' defensie doeltreffend is geweest: "het resultaat is, dat het werk van [Roorda] zoo goed als doodgezwegen is" (Eijkman 1924: 32). Van enigerlei concurrentie zou ook nauwelijks sprake geweest kunnen zijn. Na publicatie van de eerste versie in 1854 kreeg het Lepsius-alfabet de steun van zendingsgenootschappen over de hele wereld. In 1863 schreef Lepsius dat het alfabet tot dan toe vaker was toegepast op Afrikaanse talen "than to any others"; hij somde 48 werken over Afrikaanse talen op, waarin het naar zijn zeggen was toegepast. "In Black Africa as a whole, in fact, it almost completely ousted the very much less sophisticated alphabet ... which the Church Missionary Society (1848) had introduced a few years earlier" (J. Stewart 1980: 297). Tot op zekere hoogte wordt het alfabet van Lepsius nog steeds gebruikt. Een herdruk van de herziene editie (London 1863) verscheen enkele jaren geleden: Standard Alphabet for Reducing Unwritten Languages and Foreign Graphic Systems to a Uniform Orthography in European Letters (Amsterdam 1981).
24. Over Roorda's buitenlandse connecties is nog weinig bekend. Minstens eenmaal heeft hij (vóór 1848) een buitenlandse reis gemaakt, waarschijnlijk naar Duitsland. De sanskritist Lassen (Bonn) was een vriend van hem; meer deelt Des Amorie van der Hoeven (1857) niet mee over Roorda's relaties in Duitsland. Correspondentie met Engelse of Franse geleerden is me niet bekend.

25. Men raadplege Nieuwenhuys 1967, Teeuw 1971 en vooral Van Driel 1984b.
26. Van der Tuuk (1864: 17) verwijst Roorda naar Schleichers Compendium (1861-1862); verder refereert hij in datzelfde stuk aan Bopp en Max Müller (1864: 51). Hij merkt op, dat Roorda inzake bepaalde problemen omtrent het klankstelsel van de Oost-Indische talen handelt "in navolging van Von Humboldt en Buschmann" (1864: 8).
27. Voor de feitelijke betekenis van deze discussie voor de studie van het Javaans verwijs ik naar Uhlenbeck 1964: 51-53 en naar Teeuw 1971: xxiii-xxxi.
28. Bij de Stoïcijnen waren de *πρόληψεις*, *ἐννοιαὶ* of *ἐμπροτοὶ* de natuurlijke, in aanleg aangeboren voorstellingen, die bij alle mensen dezelfde zijn en omstreeks de leeftijd van veertien jaar naar aanleiding van de ervaring spontaan worden gevormd. De vorming van deze algemene voorstellingen of begrippen geschiedt dus onopzettelijk. Ze omvatten de kennis van het ware, het goede, van de deugd en van het bestaan van God (Sassen 1949: 115).
- 28a. "Id, quod rationi humanae verum videtur, aut verisimile est, veri habeamus locō. - Atque haec mea est de verō ac falsō sententia, quae fuit etiam sententia Borgeri. Hanc quoque, vel huius similem, multis defenderunt Iacobius, Bouterwekkius, Platner, aliique in Germania philosophi, qui non omni novae doctrina ventō se abripi, passi sunt" (Roorda 1824b: 24).
29. "... quo, tamquam cognationis vinculo, cum naturā aliquā, nobis superiore, nos coniunctos sentimus ... Intus est ratio, quā brutis animantibus praestamus, intus lex, ad quam non facti, sed nati, non instituti, sed imbuti sumus. His dotibus veluti impressa quaedam est divinitatis nota, earumque obscurus sensus efficit, ut nobiliori quadam stirpe nos genitos suspicemur" (Roorda 1824b: 33).
30. Het Nederlandse origineel had Roorda eerst aan De Gids gestuurd. Toen dat in augustus 1844 nog niet geplaatst was, klaagde hij zich daarover in een brief d.d. 17 augustus (aanwezig UBA). Inmiddels was hem toestemming gevraagd het stuk in het Nederlands vertaald elders te plaatsen. Het verscheen hetzelfde jaar nog in de Godgeleerde bijdragen. Uit dit overzicht is later door Von Antal (1888) rijkelijk geput.
31. Steen (1937: 56) meent, in elk geval met betrekking tot Roorda's psychologie, onmiskenbare invloed van Opzoomer te bespeuren.
32. Aanwezig UBL (Ltk 958).
33. Toen Des Amorie van der Hoeven in 1843 te Leipzig de hoogleraar Weisse over psychologie hoorde lezen - de venia legendi werd naar het getuigenis van Van der Hoeven zeer letterlijk opgevat -, vernam hij niet veel nieuws. Ik meende mij te herinneren, zo schreef hij later, "dat ik het meer bijzondere bij Carus gelezen had, en het meer algemeene door den Hoogleraar Roorda aangenamer en duidelijker had hooren voordragen" (Des Amorie van der Hoeven 1857: 102).

34. De Duitse schrijver en "geloofsfilosoof" Jacobi, vriend van de jonge Goethe, was van mening dat alleen door het gevoel en het geloof zekerheid omtrent het bestaan van God, vrijheid en onsterfelijkheid verkregen kon worden. Deze leer van het gevoel als grondelement van leven en kennis is door J.F. Fries (1773-1843) uitgewerkt. Cf. Van Oyen 1949 s.v.; Vorländer 1975 s.v. Voor Jacobi raadplege men het artikel van Allard Pierson in De Gids van 1873. Voor Schröder, zie Douwes 1870, Land 1877 en Steen 1937: 11 e.v.
35. Van de redactie van De Gids kreeg Roorda in december 1836 een verzoek om een recensie te schrijven over Schröder 1836. Hij wenste er niet op in te gaan: noch het tijdschrift noch de redacteuren waren hem bekend, en ook de prospectus boezemde hem onvoldoende vertrouwen in. Per kerende post retourneerde Roorda het hem toegezonden present-exemplaar van Schröders werk (zie zijn brief d.d. 21 december 1836, aanwezig UBA). De Gids begon in 1837 te verschijnen. Later heeft Roorda wel in dit tijdschrift gepubliceerd.
36. Ik moet hier verwijzen naar de in bewerking zijnde dissertatie van L.F. van Driel, die in het bijzonder Roorda 1852 tot onderwerp heeft.
37. Cf. Van Driel 1984a: 331. In 1864 schreef A. van der Hoeven naar aanleiding van Roorda's Handleiding van 1858: "Het zelfbewustzijn van den mensch is de grond, waarop de ontbinding van den zin der gedachten rust" (Van der Hoeven 1864: 31). De relatie tussen de Zielkunde en Over de deelen der rede was voor de tijdgenoten duidelijk. In het begin van zijn lezing op het zevende Nederlandsch taal- en letterkundig congres te Brugge (1862) merkte G.P. Roos op: "De taal is de schoonste uiting der zich zelfbewuste ziel! Men heeft mij gezegd dat de spraakkunst van een geacht Nederduitsch taalgeleerde [in een noot: "De Hoogleraar ROORDA, die ook eene zielkunde schreef"] gegrond is op de zielkunde: ik kan dat begrijpen - er is een taalkundig instinct zou ik haast zeggen - een taalkundig gevoel, eene ziels-gewaarwording - eene inwendige overtuiging - die ook op het gebied der taal tot ons spreekt" (G.P. Roos 1863: 77).
38. Zie ook 4.4. De scherpe aanvallen die hij om deze reden van de zijde van Te Winkel moest doorstaan, kenmerken zich door een nogal neerbuigende toon: als polemist vertoont Te Winkel soms onaangename karaktertrekken.
39. Cf. Becker (1832: 1): "Die Sprachlehre soll nur die in der Sprache vorhandenen Wort- und Redeformen verstehen, und ihrer wahrhaften Bedeutung gemäss gebrauchen lehren".
40. Brugmans (1932: 299) noemt Jacobi's bespiegelingen over het geloof, de gevoelsleer van Schleiermacher, de filosofie van de oude Fichte, de romantiek van Schelling, en zelfs Hegel. "Ook de geest van Spinoza, in duitsch idealisme gekleed, verschijnt op het tooneel". Een blik in de veilingcatalogus van Roorda's bibliotheek leert ons, dat Roorda zeer goed voorzien was van Duitse filosofische en psychologische werken. Van de jonge Fichte bezat hij zeer veel; ook had hij een abonnement (vanaf 1837) op diens Zeitschrift für Philosophie und spekulative Theologie.

41. Een voorbeeld daarvan. In een brief aan G.W. Vreede d.d. 27 oktober 1847 (ARA, Collectie Vreede en Van Marle 29) laat Roorda in enkele kanttekeningen bij Groen van Prinsterer Ongeloof en revolutie duidelijk merken, dat hij van revolutionaire beginselen weinig moet hebben: "democratie: heerschappij van de grote massa, dat is van het plebs". Het werk van Groen is hem te vroom en te piëtistisch.

Bij 4.2.

1. "De studeerende jeugd moest de gelegenheid gegeven worden, 'zig op de Universiteit in de voor eene vrije natie zoo noodzakelijke konst van wel te spreken te oeffenen'" (De Buck 1930: 35). Zie ook de historische beschouwingen die Jonckbloet in 1877 wijdde aan het profesoraat in de Nederlandse taal en letterkunde.
2. Cf. Groen van Prinsterer 1964: 591. Het plan was overigens van ouder datum, vergelijk p. 180 van het zojuist aangehaalde werk.
3. Cf. Groen van Prinsterer 1964: 1964. Zo werd bijvoorbeeld L.G. Visscher (1797-1859) uit Leuven extra-ordinarius te Utrecht; na het overlijden van Adam Simons in 1834 werd hij gewoon hoogleraar.
4. Jonckbloet had nl. Lulofs' Handboek van den vroegsten bloei der Nederlandsche letterkunde of proeven uit Nederlandsche Schriften der dertiende en veertiende eeuw (Groningen 1845) in De Gids van 1846 aan een zeer scherpe kritiek onderworpen en op "vlijmscherpe wijze" met de onkunde van de "Oude School" afgerekend (Karsten 1949: 70).
5. Dat de universitaire studie van de moedertaal slechts een hulpvak was, werd door R.C. Bakhuizen van den Brink in De Nederlandsche Spectator van 17 november 1860 nog eens op eigen wijze onder de aandacht gebracht. De leerstoel Nederlandse taal en welsprekendheid was een creatie van Laurens van Santen, die daarmee Siegenbeek "aan den gang" hielp. En nu, in 1860, vervolgt Bakhuizen, "schijnt zij nog te moeten dienen, om een uitstekend taalgeleerde aan den gang te houden. Immers de studie der Hollandsche taal voor zooverre die voor toekomstige predikanten, pleitbezorgers en staatsambtenaren noodig is, schijnt tot den eigenaardigen werkkring, zoo niet van het lager, dan toch het middelbaar onderwijs te behooren. Welsprekendheid is welsprekendheid: eene Hollandsche kennen wij niet en de welsprekendheid, die in het Hollandsch van toepassing is, kan voorzeker best uit die klassieke voorbeelden worden gekend, welke de cursus der philologie onder de oogen van alle studeerenden brengt". Hij verbaasde zich erover, dat er nog geen voorstel was gedaan de leerstoel op te heffen (Karsten 1949: 126-127).
6. Zie ook A. Hovelacque 1911: 4, waar deze onderscheiding mede aan Schleicher wordt toegeschreven. Eenzelfde tegenstelling bij Müller 1913,1: 23.

7. Dit onderscheid is bijvoorbeeld al te vinden bij Von Humboldt. Cf. Boeckh 1877: 726; Kruisinga 1938-1939: 85.
8. Zie in dit verband ook Curtius 1862 en het commentaar van Christmann over Curtius' aansluiten bij Grimm (Christmann (ed.) 1977: 83-84).
9. Addison en Pope hanteerden net contrast tussen "a wilderness of noble plants" en een tuin gevormd "by the skill of the gardener" (cf. Abrams 1974: 187,198). Zie ook Hovelacque 1911: 6 en Müller 1913,1: 25, maar ook elders: "Man kann sagen, dass sich die linguistik zur philologie ungefähr so verhält wie die eigentliche botanik zur hortikultur ... und anderen arten 'ökonomischer' oder 'angewandter' botanik" (A. Noreen, Einführung in die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache. Halle 1923, p. 35 [= een vertaling door H.W. Pollak van Vårt Språk (1903)]).
10. Vergelijk hiermee Schleicher 1848: 28: "die Thätigkeit des Sprachforschers, der eine noch unerklärte Sprache untersucht, (ist) ganz analog der des Botanikers, der eine ihm unbekannte Pflanze bestimmt". Schleicher gebruikte de term "Glottik" naar analogie van "Botanik" (Koerner 1978: 32).
11. Voor het aandeel van De Vries in de Grondbeginselen, zie Karsten 1949: 101. Het is van belang op te merken, dat de term "kunst" en "kunstuïtingen" anders opgevat moeten worden dan men anno 1984 zou doen. Deze termen betekenen hier zoïets als: modelinge of schriftelijke taaluiting die van enige reflexie object is geweest, die m.a.w. "beschaafd" is. De tegenstelling tussen natuur en kunst (zie ook noot 9) is eveneens door Ten Kate in zijn Aenleiding gehanteerd. Ten Kate trekt een parallel met de schilderkunst. De schilder kan als "naturalist" een goede "afbeelding" van het onderwerp geven; wanneer hij het "Ideale" tot onderwerp heeft, stelt hij de aanschouwers "een heerlijk Denkbeeld, en een vertooning voor oogen, welke buiten die Konst niet te vinden is". Dat wil zeggen: het schone wordt "uitgelezen" en op een goede manier gecombineerd (Ten Kate 1723,1: 14-15). Ten Kate vervolgt: "De Daegelijksche Spreektael bekleedt hier de plaats van de voorwerpen der Natuer" (16). Daarnaast kan men al selecterend en combinerend komen tot "een Keurlijke Schrijftaal ... , die aen onzen Geest iet meerder Heerlijks vertoont, dan bij de Daegelijksche Spraekvoering vallen kan. Dus staet het Ideale van de Schilderkunst gelijk met de Uitgelezene Schrijftael, beiden moeten ze Keurlijk en Welvoeglijk zijn, zonder ergens in tegen de ware algemeene orde van 't Natuerlijke aen te gaen" (17). De tegenstelling descriptief - normatief is zonder moeite in deze citaten te herkennen. De schrijftaal is niet de papieren replica van de dagelijkse spreektaal, maar product van "kritiek" en cultivering. De passages uit Ten Kate dank ik aan J. Knol.
12. Boeckh (1877: 25) merkt op dat de naam "kritiek" soms aan het gehele gebied der filologie wordt gegeven. Zo zou men kunnen zeggen dat er hier sprake is van een pars pro toto.
13. Zie ook 5.1. n. 15. Kritiek op dit standpunt bij Brugmann 1885: 19 e.v.

14. "... wenn wir sie [sc. de filologie] als Wissenschaft betrachten sollen, und als solche betrachte ich sie", schrijft ook Boeckh (1877: 8). Merk nog op, dat De Vries' collegedictaat uit de cursus 1855-1856 (zie 4.5. n. 4) uiteenvalt in een "Linguistisch" en een "Philologisch" gedeelte.
15. Een lovende bespreking van deze rede is De Jager 1849b. "Wij achten het zeer wenschelijk, dat hem eerlang een werkkring worde geopend, waarin hij zich geheel zal kunnen toewijden aan een vak, voor 't welk hij uitmuntenden en zeldzamen aanleg bezit", schreef De Jager, onder de indruk van de "rijke" en "belangrijke" redevoering van deze "nog jeugdige schrijver".
16. De Franse wijsgeer Nicolas de Malebranche (1630-1715) kent een onderscheid tussen "deux sortes de vérités, les unes sont nécessaires, & les autres contingentes". Tot de eerste behoren die waarheden die "sont immuables par leur nature, & celles qui ont été arrêtées par la volonté de Dieu, laquelle n'est point sujette au changement". Alle overige zijn "des vérités contingentes". De kennis van de noodzakelijke waarheden "peut être appelée Science", die van de andere wordt genoemd "Histoire" (Malebranche 1962: 63). Het onderscheid tussen natuur- en geesteswetenschappen is hiermee gegeven. Over deze indeling zie ook Verburg 1980. Vergelijk ook het in 4.2.2. vermelde citaat van Müller.
17. Op dit punt onderscheidt De Vries zich duidelijk van zijn Duitse voorbeeld Grimm. Zie hiervoor 4.5.1.1.
18. Nassau was een autodidact, die na eerst onderwijzer en "Frans en Duits taalmeester" geweest te zijn, magna cum laude promoveerde in de klassieke letteren (1829), en vervolgens rector werd te Assen, later schoolopziener en inspecteur. Nassau was een onderwijsman in hart en nieren. Zijn gedachten over onderwijs zijn in verband te brengen met het rationalisme uit de filantropijnse school. Zie over hem De Vos 1939: 126-135.
19. Voor een soortgelijk inzicht zie Whitney 1867: 237, die spreekt over een op te trekken "shapely and many-sided edifice".
20. Vergelijk hiermee de normatief gekleurde uitspraak van De Vries: "Men moet bij de woorden en vormen der gesprokene taal onderzoek doen, niet slechts naar hun bestaan, maar naar hun recht van bestaan. Men moet vragen of zij de consequente voortbrengselen zijn van het beginsel, dat de taal vormt en beheerscht; of zij zijn de ontwikkeling van dien organischen gang, welken de taal geleidelijk volgt. Wijkt het verschijnsel daarvan af, is het daarmede in strijd, dan wordt het door de Wetenschap gewraakt". Woorden die "aan 't zuiver en oorspronkelijk organisme der taal vreemd" zijn, zijn niet anders dan parasietenplanten (De Vries 1856: 172-173).
21. Nassau 1854: 248n. Het citaat is ontleend aan de oorspronkelijke, Deense versie (1842) van "Ueber Wesen, Entwicklung und Leben der Sprache" (Madvig 1875: 48-97; 1971: 81-116). Madvig spreekt daar

(1875: 85; 1971: 108) over "einer ganz unklaren, aber um so vornehmer auftretenden Vorstellung von der 'organischen' Natur der Sprache (welcher Begriff uns später, wenn seine Momente sich entwickelt haben werden, in seiner Wahrheit entgegentreten wird)".

22. Ik neem aan: een allusie op Ten Kate 1723.

Bij 4.3.

1. Roorda's vervolg dateert van 14 april 1856. Merk overigens op, dat Brill toendertijd nog geen hoogleraar was.
2. Ik doel hier op de controverses tussen Roorda en Te Winkel inzake de logische analyse zowel als de spelling. Zie ook Van Helvoort 1982: 192 n. 2.
3. Dit geheel in de lijn van zijn geschrift uit 1844, waarin hij mede op het kompas van Grimm vaart.
4. Brief aanwezig KB.
5. "Het ligt dan in den aard der taal dat de flectie in verval raakt ... Deflexie ligt in de voortgang van 't organisme", dicteerde De Vries in 1855 op college (zie 4.5. n. 4).
6. Onderzoekingen van de middeleeuwse taal hebben "den sluier opgeligt van een poëtisch verleden". De taal prijkt daar "in de liefelijke volheid der bloeiende jeugd" (1853: 29).
7. "In de oudere tijdperken der taal staat de dichterlijke aanschouwing op den voorgrond ... Eerst later ... bij het rijpen van kennis en wetenschap, treedt de logica met steeds helderder bewustzijn voor de poëzie van weleer in de plaats" (De Vries 1882: lxi).
8. Dit naar aanleiding van A. Hovelacque, La linguistique (1876). Voor Whitney's reactie op dit boek zie 5.1.4. Hovelacque werd door Sayce (1900,1: 76) beschouwd als de contemporaine "chief advocate" van de opvattingen van Schleicher.
9. Steinthals indeling is als volgt (cf. Bumann 1965: 113):

A) Stoff und Form vermischend	a) ohne Kategorien	1. nebensetzend	1. Sprachen mit unvollkommener Form	I. Die hinterindischen Sprachen II. der malaiisch-polynesischen Stamm III. die Sprache der Kaffern und Kongostämme VI. Mandchuisch, mongolisch	A) Formlose Sprachen
		2. abwandelnd			
B) Stoff und Form scheidend	b) die Kategorien des Seins und der Tätigkeit scheidend	α) Inhaltsbestimmungen durch Wortformung ausdrückend β) Beziehung der Wörter durch Präfixe ausdrückend γ) Formbestimmungen durch den Wurzeln angefügte Stoffwörter ausdrückend	2. Sprachen mit vollkommener Form	V. die türkischen Dialekte VI. der uralische oder finnische Stamm VII. das Chinesische VIII. das Mexikanische IX. die nordamerikanischen Sprachen X. das Vaskische XI. das Ägyptische XII. das Semitische XIII. das Sanskritische	B) Sprachen mit Formen
		α) durch Zusammensetzung der Wurzel mit dem Verbum substantivum konjugierend β) den Wurzeln Endungen ausbildend			
A) Stoff und Form vermischend	a) Nomen und Verbum nicht scheidend	α) nebensetzend β) einverleibend γ) vielzusammensetzend	1. Sprachen mit unvollkommener Form	I. Die hinterindischen Sprachen II. der malaiisch-polynesischen Stamm III. die Sprache der Kaffern und Kongostämme VI. Mandchuisch, mongolisch	A) Formlose Sprachen
		α) durch Zusammensetzung der Wurzel mit dem Verbum substantivum konjugierend β) den Wurzeln Endungen ausbildend			
B) Stoff und Form scheidend	b) Nomen und Verbum scheidend	α) nebensetzend β) einverleibend γ) vielzusammensetzend	2. Sprachen mit vollkommener Form	V. die türkischen Dialekte VI. der uralische oder finnische Stamm VII. das Chinesische VIII. das Mexikanische IX. die nordamerikanischen Sprachen X. das Vaskische XI. das Ägyptische XII. das Semitische XIII. das Sanskritische	B) Sprachen mit Formen
		α) vielausbildend β) anfügend γ) beugend {αα) innerlich symbol. abwandelnd {ββ) anbildend			

10. Dit inzicht vinden we ook door Whitney vertolkt. Elke levende taal zegt Whitney, wordt in leven gehouden door een overleveringsproces, dat bestaat uit nabootsing door de mens van de gesproken tekens waaruit de taal bestaat. Krachtens dit verschijnsel blijft ze "ook bijna dezelfde; hierin ligt de oorzaak, waardoor de identiteit der taal zich handhaaft, zoolang de identiteit van het volk, dat die taal spreekt, niet verloren gaat ... Dit alzoo, is de groote behoudende kracht in de geschiedenis der taal; indien er geen storende en tegenwerkende krachten waren, zou elk geslacht, tot aan het einde der dagen spreke, precies zoo als de voorafgaande geslachten spraken" (1879: 25).

11. "Fond de la langue" en "caractère" zijn termen die daarvoor in de negentiende eeuw gebruikt werden. Woorden en uitdrukkingen zijn gedurig in beweging, zegt een Franse grammaticus in 1842, maar "le fond de la langue" moet "immuable" blijven op straffe van taalverval en taalbederf (cf. Christmann 1971: 180-181).

Bij 4.4.

1. In een P.S. bij een brief van 20(?) december 1858. Zie Groen van Prinsterer 1980: 393.
2. Handelingen 1857, p. 35-36.
3. Kern werd in 1866 lid van de Commissie voor Taal- en Letterkunde, die het dialectenproject onder haar hoede had.

4. Brief d.d. 27 oktober 1858, aanwezig KB.
5. Zie De Vos 1939: 435.
6. Brief d.d. 29 oktober 1858. Zie Servaas van Royen 1891: 320.
7. Brief d.d. 13 november 1858. Zie De Vos 1939: 435-436.
8. De theoloog Beets geeft hier eenzelfde advies als Luther vele jaren eerder had verstrekt: "Man muss nicht die Buchstaben in der lateinischen Sprache fragen, wie man soll deutsch reden -; sondern man muss die Mutter im Hause, die Kinder auf der Gassen, den gemeinen Mann auf dem Markte darum fragen, und denselben auf das Maul sehen, wie sie reden" (citaat bij Heyse 1856: 230). De lezing van Beets werd gehouden op het negende Nederlandsch letterkundig congres te Gent en is in de Handelingen afgedrukt. Ik citeer hier naar Beets' Verscheidenheden.
9. De Vooys (1924: 243) meent, dat Roorda "te ver ging, door ook de oudste M.E. buiging toe te schrijven aan Hoogduitse invloed"; dat neemt niet weg, "dat zijn beschouwingen in hoofdzaak stevig gedocumenteerd en wetenschappelijk - juist zijn". Wille (1935: 112) kwam tot een heel ander oordeel.

Bij 4.5.

1. Geciteerd naar Berésin 1980: 46.
2. Voor Jonckbloets benoeming als opvolger van De Vries op de Groningse leerstoel heeft ook Grimm zich ingespannen. Op dringend verzoek van De Vries schreef hij een aanbevelingsbrief voor Jonckbloet aan de minister van Binnenlandse Zaken (cf. Soeteman 1982: 44-45). Grimm kende Jonckbloet persoonlijk.
3. De Vries ontmoette Grimm voor het eerst in september 1846 op het germanistencongres te Frankfurt (cf. Karsten 1949: 54-56). Hij onderhield een briefwisseling met Grimm vanaf 20 maart 1852 tot diens dood in 1863 (cf. Soeteman 1982).
4. Dit "Dictaat over Hollandsche Taal en Letterkunde van Prof. De Vries" is aanwezig in het Kuyper-Archief, dat zich bevindt in het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Vrije Universiteit te Amsterdam.
5. In zijn herdenking van De Vries herinnert Moltzer, in Leiden aangekomen in 1855, zich dit onderwerp. De Vries gaf college o.a. over de "classificatie der talen, de characteristiek der radicale, agglutinerende en flecteerende spraken" (Moltzer 1892: 7).
6. Wie de inhoudsopgave van Schleicher 1850 voor zich neemt, weet ongeveer wat voor schema De Vries dicteerde. De twee schema's zijn niet

voor honderd procent congruent, wat gezien De Vries' doelstelling ook niet verwacht kon worden. De overeenkomsten zijn echter talrijk genoeg om een relatie aan te nemen.

7. Eén voorbeeld. Sprekend over de naamvallen merkt De Vries op: "Men heeft zelfs willen beweren dat de declinatie niet bij ons thuis hoort, maar uit 't Duitsch is overgenomen". Na een verwijzing naar het debat in de Akademie houdt hij zijn studenten voor, dat deze voorstelling van zaken "valsch" genoemd moet worden.
8. In zijn dictaat merkt De Vries op, dat twee zaken hier cruciaal zijn: het begrip of loutere voorstelling en het verband of de betrekking dier zaken onderling.
9. Cassirer herinnert hier aan Hegels dialectiek. Overigens ontleent Schleicher zijn criterium aan het denken; begrippen en voorstellingen enerzijds, relaties anderzijds: daarin "können wir uns das Denken zerlegen" (1850: 6). Er is opgemerkt dat de keuze voor juist *déze* parameter niet beargumenteerd is. In hoeverre is dit inconsistent met de opvatting dat de taal een zelfstandig organisme is?
10. Dat in deze driedeling, die Schleicher zegt aan Von Humboldt ontleend te hebben, de drie Hegeliaanse stadia van these, antithese en synthese te herkennen zijn, laat ik hier verder buiten beschouwing. Men zie Streitberg 1897, Coseriu 1972b, Wilbur 1984.
11. Vergelijk De Vries: de volksspraak, de gesproken taal, is "onafhankelijk van den menschelijken wil" (1882: lxxix).
12. Hij was overigens niet de enige die dit standpunt innam. Vergelijk de mening van K.M. Rapp, die in het eerste deel van zijn Versuch einer Physiologie der Sprache (1836) had gesteld, dat de taal niet werd voortgebracht door de wil van enig individu; hij rekende de taalkunde tot de natuurwetenschappen (cf. Stam 1976: 231). Het werk van Rapp werd weinig bekend (Jespersen 1922: 69).
13. Ik doel hier o.a. op Schleicher 1863. Zie hiervoor Aarsleff 1979 en Maher 1983.
14. Jespersen verwijst naar de door Schleicher in Die Deutsche Sprache (Schleicher 1874, hfdst. 2 "Vom Leben der Sprache", 33 e.v.) geënteleerde opvatting dat het Engels laat zien "how rapidly the language of a nation important both in history and literature can sink".
15. Grimm geeft er later blijk van minder te treuren om het verlies van allerlei grijze dochters der germaanse oudheid dan bijvoorbeeld J.H. Halbertsma dat deed, merkt Feitsma (1978: 40) op. In dit opzicht staat De Vries dichter bij achttiende-eeuwers als Adam Smith.
16. Dat De Vries ook diverse werken van Schleicher bezat, blijkt wel uit de veilingcatalogus van zijn bibliotheek. Daaruit valt alleen niet op te maken, welke dat geweest zijn.

17. Het citaat van Voltaire bij Lulofs 1819: 141 is ook te vinden in het dictaat uit de cursus 1855-1856. Lulofs' lofprijzing der Germaanse talen (1819: 61 e.v.) heeft inderdaad veel gemeen met wat De Vries op college betoogde.
18. Wie Koerners herhaalde uiteenzettingen over het "Schleicheriaanse paradigma" wil volgen, zou op een tweedeling uitkomen: vóór en na Schleicher.
19. Van zichzelf getuigde Te Winkel later, dat de "linguïstiek in engere zin" nooit anders dan een "noodzakelijk bijvak" kon zijn. Cf. 5.1.2. Heel expliciet is ook Van Ginneken (1923: 125): de capaciteiten van De Vries drongen hem meer in de richting van de gladde maatregelen dan van de opsporing der ietwat korreliger historische regelmaat. "Matthias de Vries, zeg ik, leefde met de taalhistorie gelijk wij die thans verstaan, juist niet op vertrouwelijke voet", aldus Van Ginneken.
20. De taal te beschouwen als een zelfstandige grootheid is geen prerogatief van de negentiende-eeuwse taalbeschouwing geweest. N. van Wijk bijvoorbeeld schrijft in zijn *Phonologie* (1939): "Om de lege plaats tegenover *o* te vullen, schiep de taal een nieuwe *o*-klank" (*Phonologie*, 's-Gravenhage 1939, p. 159; onderstr. toegevoegd). Stutterheim (o.a. 1959) heeft over deze en verwante problematiek behartenswaardige opmerkingen gemaakt.
21. Diderichsen (1976b: 234) ziet een drietal stadia in Schleichers opvattingen (1848, 1850, 1860 en later), wat niet strijdig behoort te zijn met de door Streitberg 1897 beklemtoonde continuïteit in Schleichers denken. Het "darwinisme" van Schleicher lijkt me anno 1984 afdoende ontmythologiseerd.
22. Cf. Berésin 1980: 116. Zie ook de artikelen van Rocher.
23. Franz Misteli (1841-1903) publiceerde zijn kritiek in het door Lazarus en Steinthal uitgegeven *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*. In 1893 gaf hij een nieuwe editie in het licht van Steinthals *Charakteristik der hauptsächlichen Typen des Sprachbaues* (1860). Op Pauls uitspraak dat het beter is één dialect uitputtend te onderzoeken dan zich kennis te verwerven van talloze details uit de meest uiteenlopende talen reageerde Misteli (1882: 232) met een verwijzing naar een uitspraak van de Engelsman A.H. Sayce, die ook in onze context goed past. Over de taalgeleerde zegt Sayce (1900,1: 159): "The more languages he knows thus thoroughly the better, especially if these belong to different classes of speech. Unless the Aryan scholar is acquainted with a Semitic language, his theory of flexion is likely to be one-sided and faulty, and unless he have a further knowledge of some agglutinative dialect, his views on the relation between flexion and agglutination must be relieved with a certain amount of distrust". Cf. Roorda 1858a: 155-156 over de "beperkte gezigtseinder van één taalstam, de Indogermaansche"; de "Orientalist, die verder in de wereld der talen heeft rondgezien", heeft nooit aan een theorie van deflexie geloofd. Archibald Henry

Sayce (1845-1933) was een uiterst produktief oriëntalist, die fraai proza kon vervaardigen in veertig dode en levende talen. Over hem zie Davis 1978.

24. Steintal, die Heyse's boek na diens dood bezorgde, schrijft over hem: "Zu den verbreiteten Richtungen der Sprachwissenschaft steht er in Opposition; und was er mit W. v. Humboldt gemein hat, hat er nicht von ihm gelernt. Seine Gedanken über Wesen, Ursprung, Entwicklung der Sprache waren theilweise schon vor dem Erscheinen von Humboldts grossem Werke klarer und fester formulirt, als dies in letzterem geschehen ist" ("Vorrede" in Heyse 1856, p. x).
25. Deze opvatting staat haaks op die van Grimm, cf. Arens 1974,1: 199-200. Von Humboldt achtte de flecterende talen superieur aan de niet-flecterende. Dit was geen cultureel vooroordeel, maar een semiotische claim, aldus Manchester 1982.
26. Op de vraag wat precies onder "innere Sprachform" verstaan moet worden, ga ik niet in. Ik verwijs naar de studie van Waltraud Bumann (1965) over Steintals taaltheorie.
27. In verband met de arabistiek de volgende opmerkingen. H.E. Weijers (1805-1944), de "Theol. Stud. Leidensis" met wie Roorda zich onder het gehoor van H.A. Hamaker begaf en van wie we een lofdicht in het Latijn vinden in Roorda's Groningse dissertatie (1824), volgde Hamaker na diens dood als hoogleraar op (1835) en werd zo Roorda's Leidse ambtgenoot. In 1837 publiceerde hij een recensie van Roorda's Grammatica Arabica (1835). In die grammatica, zo schrijft Weijers, wilde Roorda niet alleen beschrijven, maar ook verklaren. Hij prijst Roorda's wijsgerige behandeling van de taal. Roorda, zo zegt Weijers, wilde een handboek schrijven "met de tegenwoordige hoogte der wetenschap gelijk staande, en dus op geene andere, dan eene zuiver wijsgeerige leest geschoeid" (Weijers 1837: 281; onderstr. toegevoegd). Eerder in zijn recensie gewaagde hij van "het meesterstuk van den beroemden Sacy", dat bijna in staat is, "om iemand tot de hoogte op te voeren, van waar hij veilig de wijsgeerige beoefening der taal kunne aanvangen ..." (280). In 1858 werd Roorda's grammatica herdrukt.
De Arabische spraakkunst veronderstelt bekendheid met Roorda's Hebreeuwse spraakkunst uit 1831-1833 (cf. Weijers 1837: 281). Dezelfde beginselen waren erop toegepast. In het tweede deel van die grammatica was de Hebreeuwse syntaxis, "in alle vroegere Spraakkunsten meer of min stiefmoederlijk behandeld, ... in hare geheelen omvang teruggeleid tot die logische begrippen die aan alle taal ten grondslag liggen, doch in de verschillende talen zich in verschillende vormen uiteen", zoals Veth (1874: 25) dat formuleerde. Roorda hanteerde er een "veelszins nieuwe en daardoor moeilijke terminologie", waardoor zijn syntaxis voor de meeste studenten "een gesloten boek bleef", herinnert zich Veth. Ook op dit punt is er bij Roorda sprake van continuïteit!
28. Vergelijk ook de opmerking van Diderichsen (1976a: 123): "Durch Herder-Adelungs Kulturphilosophie wurde das génie de peuple oder génie de langue des 18. Jahrhunderts zu der Völkerseele und dem Spracheist der Romantik". Zie ook zijn opmerkingen op p. 113.

Bij 5.1.

1. Moltzer was een jaar- en studiegenoot van Abraham Kuyper. Beiden namen deel aan de door de graecus Cobet georganiseerde disputaties voor studenten uit alle faculteiten die zich wilden oefenen in het Latijn spreken. De deelnemers aan deze disputen vormden een select gezelschap: er waren er maar acht of negen. In de cursus 1856-1857 was Moltzer op drie van de veertien bijeenkomsten defensens van een aantal theses; in de cursus 1857-1858 trad hij tweemaal als zodanig op. Cf. De Jonge 1981: 32-33.
2. Moltzer was in de periode 1864-1882 hoogleraar te Groningen, en in de periode 1882-1894 hoogleraar te Utrecht als opvolger van W.G. Brill. Over zijn opvolging had Brill zich al in oktober 1877 uitgelaten in een brief aan P.J. Cosijn. Brill zelf dacht aan Beckering Vinckers, maar ook Moltzer en Van Helten zouden wel aanspraak op de Utrechtse leerstoel kunnen maken (brief aanwezig UBL). Van Helten volgde in 1882 Moltzer te Groningen op; Beckering Vinckers werd in 1885 als hoogleraar Engels aan de Groningse universiteit verbonden.
3. Kurt Jankowsky in een paper voor de International Conference on the History of Language Sciences, gehouden te Ottawa, 28-31 augustus 1978. Max Müller was een kleinzoon van de bekende Duitse pedagoog J.B. Basedow (1723-1790).
4. Op zijn colleges en in zijn aantekeningen bekritiseerde De Saussure Müllers inzichten veel scherper dan uit dit citaat uit de Cours blijkt, zoals raadpleging van de door Engler geëditteerde Notes de F. de Saussure sur la linguistique générale duidelijk maakt. Zie noot 12. Terwijl De Mauro Müller als een "divulgateur heureux de la linguistique" beschouwt (cf. CLG: 412), ziet Porzeziński 1910: 34 in de Lectures slechts oppervlakkigheid en hij schrijft er slechts een geringe invloed aan toe, m.i. ten onrechte.
5. Müllers Lectures kunnen met enige omzichtigheid "gekenschetst worden als Schleicherus vulgarisatus, om in de taal der pruiken te spreken", aldus Logeman (1895: 266).
6. Onder de titel "Max Müllers voorlezingen over de taalkunde" bood Kolléwijn een aantal uittreksels van de Lectures, aangezien het werk niet in een Nederlandse vertaling verkrijgbaar was en waarschijnlijk te kostbaar zou zijn voor kwekelingen en hulponderwijzers.
7. Met Müllers bestrijding van door hem aangehangen standpunten bleef Multatuli niet onbekend. "Men deelt me mee", zo schrijft hij, "dat Max Müller voorgeeft weinig of geen gewicht te hechten aan de rol die door klanknabootsing in de wording der talen ... gespeeld wordt". En bij zijn attaqueren van Müller hanteert hij bij die aanval het argumentum ad hominem. Een taalprofessor als Max Müller moet, omdat hij "boven de dubbele e- en o-studie" verheven is, toch wel beter weten. Zijn stelling kan dan ook niets anders zijn dan een modieuze, anti-darwinistische "hofmakery aan een zeker Publiek". Het is onmogelijk dat de studiën van deze grote geleerde hem tot deze mening

geleid hebben, "noch zelfs dat ze hem vergunnen die mening toegedaan te zyn. De mode van den dag brengt mee, den Mens te vleien in z'n afkomst". De machtigen, aldus Multatuli, "vinden 't niet aangenaam dat men een deel der bronnen van hun taal allerungnädigst in den kippenloop zoekt".

Gy, ik, Humboldt en ... andere Majesteiten - Kaiserlich-Königlich, enz.! - we zouden verwant zyn aan wilden, aan vóórwillden, aan apen, aan andere zoogdieren, aan amfibieën, vissen, halfdieren, planten, zwammen en Urschleim? Weg, weg van hier, gy die ... enz. (Volledige Werken VI, p. 684).

8. Later werk van Müller vormde een van de inspiratiebronnen voor C.H. den Hertog, bij het schrijven van zijn spraakkunst (cf. Hulshof 1982).
9. De Beer (1901: 99): "Met eene rede in den geest van die der Lectures aanvaardde prof. Moltzer zijne academische loopbaan te Groningen".
10. Deze anekdote ("Caesar non supra grammaticos") komt op hetzelfde neer als wat bij Suetonius te vinden is: zelfs keizer Tiberius kan geen Latijns woord veranderen. "M. Pomponius Marcellus ... quum ex oratione Tiberium reprehendisset, affirmante Ateio Capitone, "et esse illud Latinum, et, si non esset, futurum certe iam inde;" "Mentitur", inquit, "Capito. Tu enim, Caesar, civitatem dare potes hominibus, verbo non potes"" (zie Sayce 1900,1: 133n). Deze Marcellus was meer een grammaticus dan een hoveling, merkt Max Müller op (1913,1: 39) naar aanleiding van deze anekdote. Müller gebruikt deze anekdote in z'n betoog dat de taal door hen die ze spreken niet veranderd kan worden. Zie de kritiek van Whitney op het gebruik van dit soort voorbeelden (Whitney 1877: 100).
11. Niet zonder enige grond maakt Moltzer deze opmerking. Steinthal wijst op inconsistenties in Müllers redeneringen op dit punt en vindt daarmee Müllers gedachte "genügend widerlegt" (Steinthal 1864: 24).
12. In zijn eerste college te Genève refereerde De Saussure nog eens aan dit soort uitspraken:

il y a eu, Messieurs, vous le savez, un temps où la science du langage s'était persuadée à elle même qu'elle était une science naturelle, presque une science physique; je ne songe pas à démontrer comme quoi c'était une profonde illusion de sa part, mais au contraire à constater que ce débat est clos et bien clos. A mesure qu'on a mieux compris la véritable nature des faits de langage, qui sont si près de nous, mais d'autant plus difficiles à suivre dans leur essence, il est devenu plus évident que la science du langage est une science historique et rien d'autre qu'une science historique (CLG/E,N: 5a).

De taalwetenschap is een historische wetenschap, een geesteswetenschap en geen natuurwetenschap, zoals Schleicher en Max Müller, aan

wie hij in zijn college expliciet refereert, zo'n dertig jaar eerder beweerd hadden. De gedachte dat de taal een natuurlijk organisme was, onderworpen aan vaste natuurwetten die van binnen uit de gang van de taal regelden, wees De Saussure als een "doctrine ridicule" van de hand.

13. Voor nadere bijzonderheden over hem raadplege men Van Hamel 1928 en Karsten 1949.
14. Van Hamel 1928: 159. Daarbij dient wel aangetekend te worden, dat Te Winkel niet alleen voor het middelbaar onderwijs schreef - hij verzorgde een bewerking van Cosijns Nederlandsche spraakkunst in 1886 en 1888 -, maar dat zijn werk ook voor het universitair onderwijs van belang is geweest. Men denke aan zijn Geschichte der niederländischen Sprache (1890) en de Nederlandse vertaling daarvan (1901).
15. "Niet in klanken en vormen bestond voor mij de grootste aantrekkelijkheid der taal als studieobject, maar in de fijne schakeeringen der woordbetekenissen en de verscheidenheid der zinsverbanden" (J. te Winkel 1918: 16). Vergelijk Jolly's formulering: "... so besteht doch in der Einzelforschung noch unvermindert der Gegensatz zwischen denen, die die Sprache nach ihrer Naturseite, nach ihre Lauten und Formen, und denen, die sie nach ihrer Culturseite, nach ihren Wortbedeutungen und Satzformen betrachten". Deze "Gegensatz zwischen linguistischen und philologischen Sprachforschern" heeft al veel wrijving veroorzaakt (Jolly in Whitney 1874: 712; onderstr. toegevoegd).
16. Scherer 1875: 183. Ook in een ander opzicht breekt hij de ban van Schleicher, wanneer hij de verval-gedachte van de hand wijst, in een vermaard geworden passage: "Man wird sich den Einsicht kaum mehr lange verschliessen können, dass die Unterscheidung zwischen Entwicklung und Verfall oder - wie man sich auch wohl ausdrückte - zwischen Natur und Geschichte der Sprache auf einem Irrthum beruhe. Ich meinerseits habe nur überall nur Entwicklung, nur Geschichte wahrgenommen" (Scherer 1868: x; geciteerd bij Robins 1978a: 10).
17. Jäger (1975: 278) ziet in deze woorden van Scherer een verwoording van gedachten à la Comte. Scherer brengt hier "im Geiste Buckles" kritiek tot uiting op de historisch-hermeneutische methodologie van de geesteswetenschappen. Deze aanval markeert de ideologische positie, "an dem die junggrammatische Konzeption der Geschichte anzusiedeln ist".
18. Osthoff & Brugmann 1878 bijvoorbeeld behelst in zekere zin een afrekening met de Romantiek en niet in het minst met Jacob Grimm. Christmann (1977: 207) wijst er evenwel op, hoe sterk deze tekst nog romantisch gekleurd is.
19. Op deze "positivering" in de taalwetenschap en de rol van Whitney daarbij wordt uitvoerig ingegaan door Jäger 1975.
20. Zie voor verdere informatie over hem Karsten 1949: 156-159.

21. Deze bewerking door Stoett blijkt niet erg ingrijpend geweest te zijn.
22. Blijkens zijn Uit de geschiedenis der Nederlandsche taal - ik citeer naar de vierde druk, tot in de jaren vijftig ook op universiteiten nog in gebruik - is Verdam in dit opzicht niet van mening veranderd. Hij gewaagt van "dat stijve onbuigzame Latijn, waarin zich zoo duidelijk de volksaard der strakke, strenge, deftige Romeinen weerspiegelt"; het Latijn, dat "op de talen van alle volken, waarmede de Romeinen in aanraking kwamen zijn stempel (heeft) gedrukt" (Verdam 1923: 187).
23. De rijkdom van een taal kan gelegen zijn in de grote hoeveelheid woorden waarover zij beschikt, in de grote hoeveelheid spreekwijzen en in haar vermogen om nieuwe woorden te vormen door afleiding en samenstelling, doceerde De Vries op zijn college.
24. De implicaties van dergelijke gedachten worden geschetst door Leon Poliakov in zijn boek De Arische mythe. Over de bronnen van het racisme en de verschillende vormen van nationalisme, waarvan de Nederlandse vertaling in 1979 verscheen. Hij spreekt over de "tirannie der linguïsten".
25. Hoe bijvoorbeeld Carel Schar ten de relatie taal en volk in anti-semitische zin uitwerkte, heb ik laten zien in Noordegraaf 1983.
26. Het heden als sleutel tot het verleden: aan de orde is hier het principe, dat Labov in 1972 nog eens nadrukkelijk als vooronderstelling noemde, het "uniformitarian principle" (Labov 1972: 275). Dit "een-vormigheidsbeginsel" luidt in de vertaling van Frank Jansen:

We nemen aan dat de krachten die taalverandering van nu bewerkstelligen van dezelfde soort en grootte zijn als de krachten die de afgelopen 5000 jaar werkzaam waren.

Voor de herkomst van genoemd principe verwijst Labov, terecht, naar de achttiende-eeuwse geoloog James Hutton (1726-1797), die aantoonde dat uiterlijk en innerlijk van de aarde die we nu kennen "are the result of observable processes still taking place around us, rather than violent convulsions at some remote time in the past ('catastrophism')". (Labov 1972: 275n). Het principe werd krachtig uitgedragen in de drie delen Principles of Geology (1830-1833) van Charles Lyell; de termen "catastrophisme" en "uniformitarianisme" werden gemunt door de Engelse polymaat William Whewell (1794-1866), die in zijn Philosophy of the Inductive Sciences (1840) een inzicht herhaalde uit zijn History of the Inductive Sciences (1837), dat alleen via inductie de historische wetenschappen kunnen "... ascend to a past state of things by the aid of the evidence of the present" (Christy 1978:2). Bij Whitney speelt het eenvormigheidsbeginsel een belangrijke rol. Een van zijn uitgangspunten bij taalonderzoek is, "[d]at de taalgene-schiedenis door al hare tijdperken heen steeds hetzelfde beloop heeft gehad". Vergelijk het volgende citaat:

De aard en de behoeften der taal, en de krachten, die op haar werken en hare veranderingen te weeg brengen, kunnen gedurende al de tijdperken harer geschiedenis ... niet anders dan wezenlijk dezelfde zijn geweest; en er bestaat dan ook maar een middel om haar onbekend verleden na te speuren. En dat is? De nauwkeurige en grondige studie 1) van de taal zoo als ze nu leeft en 2) van haar te boek gesteld verleden; en de uitbreiding en toepassing van de, door dusdanige studie opgespoorde wetten en beginselen op de ver verwijderde overoude toestanden, die buiten den kring onzer waarneming liggen ... Op het gebied der taalwetenschap, zoowel als op het gebied der natuurwetenschappen veronderstellen gelijke uitwerksels gelijke oorzaken; en hij die staande hield dat de oude dialecten en taalvormen van de hedendaagsche in aard en oorsprong wezenlijk verschillen, zou men alleen kunnen vergelijken met een geoloog, die de werking van 't water bij later geborene zand- en kiezellagen wel erkende, maar ontkende dat het water met de vorming van zandsteen en conglomeraten in de vroegste tijden iets had uit te staan (Whitney 1881: 5-6).

Moltzer formuleerde het in 1871 zo: "Wat zich aan ons openbaart als eene onveranderlijke, eene constante wet, moeten we, mogen we de werking daarvan uitsluitend beperken tot onzen eigen tijd? ... profeteert de wetenschap aangaande de dingen die daar komen zullen, niet minder schiet ze hare stralen in het ondoordringbaar duister de eeuwen en onthult aan onzen blik wat in een stikdonkeren nacht verborgen schijnt" (Moltzer 1871: 181-182). Ook Moltzer had Whitney's Language and the study of language (in de tweede uitgave, 1868) onder handbereik. De relatie tussen Whitney en de neogrammatici veronderstel ik als bekend (cf. Koerner 1979). Voor het eenvormigheidsbeginsel in de linguïstiek raadplege men vooral Christy 1980.

27. Waar zijn leermeester Curtius een breuk ziet, een volledig nieuwe weg ziet ingeslagen, neemt Brugmann slechts waar een "organische und folgerechte Fortentwicklung der älteren Bestrebungen ... und diese Ansicht hat sich mir von Jahr zu Jahr mehr befestigt". Wij jongeren, zo zegt hij,

zihen ... nur die letzte Consequenz von dem, was man schon vorher verlangt hatte und was in Gemeinschaft mit Schleicher und Andern ... erfolgreich vertreten zu haben eines des Hauptverdienste gerade von Curtius ist (Brugmann 1885: 125).

28. Buitenrust Hetteema en de zijnen hadden een en ander niet van De Vries geleerd. R.A. Kollwijn bijvoorbeeld was "intaalleraar die aan een Duitse universiteit kennis had gemaakt met de opvattingen van de moderne taalstudie" (Kruisinga 1951: 193). Hij studeerde eind jaren zeventig te Leipzig en heeft daar colleges gevolgd o.a. bij Rudolf Hildebrand. Uit zijn Herinneringen (Santpoort 1937) weten we, dat het Whitney's werk uit 1867 was, in de Nederlandse bewerking van

Beckering Vinckers, dat hem ertoe bracht zich met taalkunde te gaan bezig houden.

29. Dit is nagenoeg letterlijk Steinthal, die over "eine Theilung der Arbeit" spreekt (Steinthal 1864: 22).
30. Dat het schrift volgens Te Winkel en De Vries onderworpen moest worden aan de "voorschriften der Aesthetica", is in 4.2.2. al aan de orde geweest.
31. In de context van de toenmalige vrij harde polemieken ligt dat ook niet erg voor de hand.
32. Van Dis noemt het opvallend, maar niet toevallig, dat geen van de voormannen van Taal en Letteren of De Nieuwe Taalgids aanvankelijk een wetenschappelijk handboek uitgaf. Met Reichling constateert hij dat "de verjongde taalkunde van het eerste begin der 20e eeuw wel terugkeerde tot het taalgebeuren zelf, wel een frisse en levendige geestelijke bezigheid was", maar men moet zich wel afvragen, "of deze verjongde taalkunde ook een wetenschap wist te worden" (Van Dis 1969: 34). Van Ginneken, die zowel aan Taal en Letteren als ook aan De Nieuwe Taalgids had bijgedragen, wees in 1917 reeds op het manco der "nieuwe richting": er was geen synthese bereikt. Van Dis merkt op, dat Van Ginneken toen reeds zag, "dat het de school van '90 ontbrak aan vertrouwdheid met de "fundamentele grondslagen der taalwetenschap", zoals Langeveld het later zou formuleren. In 1926 (bij de boekbesprekingen in de Publicaties der afd. Ned. v.h. Inst. N. Letteren v.d. Nijmeegse Universiteit) zou Van Ginneken op geprikelde wijze aan De Vooy de bovengenoemde beperking voorhouden" (Van Dis 1969: 35).

Bij 5.2.

1. "... comparative grammar is really a branch of historical grammar, only it takes us a long way further back than we could go by confining ourselves to one language" (Sweet 1900: 3). Sweet rekent "general grammar", met de historische en vergelijkende grammatica, tot het verklarende deel van de "science of language" (1900: 1).
2. Forsgren 1973 gaat op diverse plaatsen in op de relatie tussen de Hermes en een aantal Duitse spraakkunsten. Het in 3.3.1. genoemde werk van de Duitser Doebeke bijvoorbeeld bevat een aantal verwijzingen naar de Hermes.
3. Een bekend werk in deze categorie is Gottfried Hermann, De emendanda ratione grammaticae Graecae (1801). Zie ook Golling 1903: 59-61.
4. Forsgren (1973: 25) citeert de Duitse taalkundige Vater in 1801: "Sobald Sprachlehre überhaupt sich so an die Wirklichkeit anschliesst, dass sie bloss die im Felde der Erfahrung gemachten Beobachtungen

sammelt, so hört sie auf allgemeine Sprachlehre zu sein". Cf. Altenburg 1830: 9: "Die allgemeine Grammatik ist ... rein theoretisch und berücksichtigt keine einzelne Sprache".

5. Dit citaat stamt oorspronkelijk uit een der artikelen in de vermaarde Encyclopédie. Het werk van Girault-Duvivier was eind jaren veertig van de negentiende eeuw in gebruik op het Stedelijk Gymnasium te Leiden.
6. Deze gelijkstelling gaat overigens niet altijd op, cf. Forsgren 1973: 24-25. Voor Altenburg 1830 zijn "allgemeine" en "philosophische Grammatik" wel synoniem. Ook Bréal (1868: 299) spreekt van "grammaire générale ou philosophique". Hetzelfde geldt voor Te Winkel (1859: 37). Zie in dit verband ook Auroux 1983: 2-4.
7. Het onderscheid algemene - bijzondere grammatica vindt men reeds in 1603 aangegeven door Bacon (Salmon 1979: 72). Wat de moderne tijd betreft wordt de term "algemene grammatica" voor het eerst gebruikt in 1619, in de titel van enkele Duitse werken (cf. Kaltz 1978).
8. Dit in Frankrijk mede onder invloed van de "ideologen". Zie voor een opsomming van een aantal werken Chervel 1977: 292-293, Porset 1977. Sicards Éléments de grammaire générale (1799) telt zo'n 900 bladzijden, Thiébaulds Grammaire philosophique (1802) 550 pagina's. Nog in 1819 wordt Beauzée's Grammaire générale (1767) herdrukt (zo'n 850 pagina's). Men raadplege thans vooral Chervel 1982.
9. Bréal weet: sedert de opkomst van de vergelijkende taalwetenschap "on sourit volontiers des théories de l'ancienne grammaire générale" (Bréal 1868: 299). Naar aanleiding van het feit dat Bréal zelf een lans breekt voor de algemene grammatica, schrijft een tijdgenoot, dat hij zich erover verbaast dat deze toch zo bekwame hoogleraar aan het Collège de France meent te moeten aanknopen bij het werk van Port-Royal: "... nous cessons de partager les opinions du professeur [sc. Bréal], ... lorsqu'il essaie de prouver que la grammaire comparative est en parfait accord, (contrairement à l'opinion quelquefois émise), avec la grammaire générale de Port-Royal. Car ici les preuves sont faibles et disparaissent dans une sorte de phraséologie académique. D'ailleurs nous nous étonnons que le très-habile professeur au Collège de France ait cru devoir, pour donner plus force à sa théorie, en appeler à l'ouvrage de Port-Royal, qui n'a qu'une réputation usurpée" (Tell 1874: 406).
10. Als Thurot in 1875 zegt dat een aantal opstellen in Madvigs Kleine philologische Schriften (1875) gewijd is aan "ce que nous appelons en France la grammaire générale", dan doelt hij op stukken die gewijd zijn aan "la nature, les lois et le développement du langage, particulièrement des formes grammaticales (genre, nombre, cas, voix, temps, personnes, modes) ..." (Thurot 1875: 241).
11. In hetzelfde stuk spreekt hij even verder over de "vermaarde duitse taalkundige K.F. Becker". In zijn herdenking van L.A. te Winkel in De Nederlandsche Spectator van 1868 schreef M.J. de Goeje, dat Te

Winkel aan de wijsgerige beoefening der taal de etymologisch-historische verbond zoals die door de school van Grimm aan de orde was gesteld. Ook Van Helten (1882: 31) merkt op, dat Te Winkel de door Grimm gebaande weg betrad.

12. Veel "gewone" spraakkunsten werden (om commerciële redenen?) van een dergelijke titel voorzien. "Echte" algemene grammatica's zijn buitengewoon schaars. Cf. Auroux 1983: 2.
13. Een voorbeeld: Meyer merkt op, dat woorden klanken zijn "door instellinge begrippen of gedachten beteekenende". Deze "Beteekenisse" hebben de woorden niet van nature, "maar alleen door instellinge, en goet vinden van de Menschen, die deeze klank dit, en die dat hebben doen beteekenen" (Meyer 1672: 53). Als een van zijn bronnen vermeldt Meyer La Nouvelle Methode pour apprendre la Langue Italienne, een werkje uit de school van Port-Royal, waarvan in 1660 de eerste druk verschenen was.
14. De termen "grammatica generalis" en "grammatica specialis" zijn al te vinden in het werk van de Duitser Alsted uit 1630 (Salmon 1979: 68-69). In zijn Spreekkonst (1635) stelt Montanus de "Gemene Spreekkonst" tegenover de "Byzondere Spreekkonsten".
15. In de laatste alinea van zijn voorrede beklaagt Huydecoper zich over het gebrek aan studie van de moedertaal. Dit terwijl immers "alle wegen en toepaden, om de volmaaktheid onzer schoone en heerlyke moedertaale te bereiken, geopend zyn". Het taalgebruik in diverse toneelstukken is van een laag niveau. Anders is het bij andere volkeren, zegt Huydecoper; die zeggen, "dat men eerst de taal kennen moet, eer men aan 't dichten gaat: by ons neemt men 't zo naauw niet: men schryft, en men kent zelfs de taal niet, in de welke men schrijft; ja men durft het spreken en redeneeren over de zelve eene onnoodige tydverkwisting, en laffe haarklovery noemen".
16. Voor de bewijsvoering zie Noordegraaf 1978b.
17. Ze was van de hand van Thomas Nugent (1700?-1772). In 1975 verscheen een nieuwe vertaling, verzorgd door Jacques Rieux en Bernard E. Rollin.
18. De Russische vertaling van de GGR is van de hand van Nikolaj Ivanovic Jazvickij. Hij publiceerde deze onder de titel Vseobsjaja filosoficeskaja grammatika ("Algemene filosofische grammatica", St. Petersburg 1810). Jazvickij liet na om in de titel aan te geven dat het bij dit boek niet om een werk van hemzelf ging. Hij herstelde deze omissie in het voorwoord, maar hij deed dat op een manier die hem de eeuwigdurende spot van de recensenten zou bezorgen. Op blz. 3-4 schreef hij namelijk: "In alles heb ik me gehouden aan de Algemene Grammatica van de Franse schrijver Port-Royal" (Biedermann 1981: 135).
19. Zie Brekle 1975 voor een overzicht van een aantal heruitgaven en vertalingen.

20. Over deze vertaling is een afzonderlijke studie in voorbereiding.
21. In het begin van de negentiende eeuw leverden de werken van Kant (en Hegel) vaker de filosofische onderbouwing voor algemene grammatica's. Johansen (1971: 4) merkt in dit verband terecht op, dat de algemene grammatica in engere zin een kind is van de rationalistische filosofie, maar dat men theoretisch de wijsgerige grondslag ervan compleet kan verwisselen "ohne das Grundaxiom von der Sprache als einer derivierten Grösse" aan te tasten.
22. Te Winkel bezat diverse Kinkeriana, waaronder Kinker 1817. In *De Taalgids* citeert hij Kinker verschillende malen (cf. Van Helvoort 1977: 81). Op Kinkers verhandeling is in het algemeen weinig respons gekomen (cf. Van der Wal 1977: 62-63). In zijn Roordakritiek sluit De Greuve (1853-1854) op bepaalde punten bij Kinker aan.
23. Vergelijk wat Bakker zegt, wanneer hij een vergelijking maakt tussen de logische analyse en de theorie van K.F. Becker. De logische analyse vertoont wel affiniteit met die opvatting, "maar ze poogt meer te komen tot volledige analyse van iedere afzonderlijke taaluiting en ze gaat - zeker waar een beroep op de betekenis geen uitsluitel zou geven - bij die analyse een weg op die door Becker nimmer betreden zou zijn: de verdiscontering van de taalvorm" (Bakker 1968: 26; onderstr. toegevoegd). Koenen en Bogaerts (1885: 52) geven jaren later nog een soortgelijke waarschuwing als De Jager: "Bij 't ontleiden dient men zich zoveel mogelijk te houden aan den vorm der uitgedrukte gedachte; met dezen vorm heeft men te rekenen. 't Is daarom steeds de vraag: wat is er gezegd en niet wat is er gedacht?".
24. Vergelijk hiermee de normatief gekleurde uitspraak van De Vries: "Men moet bij de woorden en vormen der gesprokene taal onderzoek doen, niet slechts naar hun bestaan, maar naar hun recht van bestaan. Men moet vragen, of zij de consequente voortbrengselen zijn van het beginsel, dat de taal vormt en beheerscht" (De Vries 1856: 172).
25. Met dergelijke opvattingen, zegt Christmann (1977: 180), "nimmt er [sc. Madvig] Saussures Trennung von Diachronie und Synchronie vorweg". Hij voegt er onmiddellijk aan toe: "Freilich ist er nicht der einzige derartige 'Vorläufer' Saussures; man kann ähnliche Gedanken bei einzelnen anderen Linguisten ... finden".
26. De uitkomsten van de historisch-vergelijkende taalwetenschap dienen niet als onderzoeksobject voor de grammatica, maar als middelen om de huidige toestand van de taal te verklaren, vat Van Helvoort (1982: 185) Te Winkels standpunt samen. Zoals gezegd, bij alle accent op de "tegenwoordige toestand der taal" zag Te Winkel niet de radicale historiciteit van de taal over het hoofd, het feit dat de taal in constante ontwikkeling is: "Elke levende taal verandert onophoudelijk", de grammatica dient dus regelmatig herzien te worden (Te Winkel 1857: 264). Inzake het vroegste taalstadium begeeft hij zich in 1861 in beschouwingen betreffende de "wortels" waaruit de heden-daagse taal is voortgekomen.

27. Ook Steinthal (1864: 17) schrijft aan de zogenaamde jongere school der vergelijkende grammatica een "mangelhaftes Bewusstsein" toe "von den apriorischen Elementen, mit denen sie operirt, also eine mangelhafte kritische Grundlage".
28. In de Engelse versie "a body ... of truths" (Whitney 1875: 316). Vergelijk Te Winkels "zamenstel van waarheden" (1860: 171), en Den Hertogs "geheel van waarheden" (1892: 10).
29. De Saussure blijkt niet afwijzend te staan tegenover de grammatici van Port-Royal, cf. CLG 118. Zie evenwel Mok 1971: 7 over Saussures opvatting in deze.
30. Uhlenbeck (1963: 416) wijst in dit verband op Roorda's opvattingen over het werkwoordelijk systeem van het Nederlands. Zie ook Le Loux-Schuringa 1982 m.b.t. een ander aspect van Roorda's "voorlijkheid". Naar aanleiding van een lezing die ik begin 1983 over deze materie hield, wees Prof. N.E. Osselton, toen nog verbonden aan de Rijksuniversiteit te Leiden, mij op de "duidelijke overeenkomsten" die er bestaan tussen de door mij besproken linguïsten en de Engelsman Henry Sweet (1845-1912). Sweet was zich bijvoorbeeld zeer goed bewust van de wenselijkheid van een synchrone benadering van taal, zoals blijkt uit zijn voordracht "Words, Logic and Grammar": "But before history must come a knowledge of what now exists. We must learn to observe things as they are now without regard to their origin, just as a zoologist must learn to describe accurately a horse, or any other animal" (Sweet 1876: 471). Ook zijn New English Grammar Logical and Historical (1892¹) is in dit verband van belang, niet alleen qua opzet, maar ook vanwege zijn uiteenzetting over methodologie in de "Preface".
31. Deze "wat vergeten taalkundige" (Van den Toorn) heeft enige bekendheid behouden door zijn analyse van de zogeheten "invoegselwoordjes", een analyse waarvan H.J. Pos, zelf van origine classicus, in 1934 het "meesterschap" roemde (cf. H.J. Pos, Keur uit de verspreide geschriften. Deel 1. Arnhem etc. 1957, p. 74). Over het aantal varianten van één zin dat Hoogvliet met behulp van enkele van deze woorden wist te maken, lopen de meningen uiteen. Van den Toorn (1981: 229) houdt het op "ruim vijftig", terwijl Hulshof (1980: 179) er precies "vijftig" telt. In werkelijkheid zijn het er achtenveertig.
De Duitse taalgeleerde L. Sütterlin schreef in zijn boek Die Deutsche Sprache der Gegenwart, waarvan in 1907 te Leipzig de tweede druk verscheen, dat hij in Hoogvliets Lingua raakpunten en overeenkomsten zag met zijn eigen inzichten (vii). Hoogvliets boek was dus ook buiten Nederland bekend.
32. Een topos in het kader van de algemene grammatica. Zie Aarsleff 1982: 105-106.
33. Zie het artikel dat Van Ginneken onder de naam J. van Groenendaal naar aanleiding van Lingua in Taal en Letteren 13 (1903) publiceerde, en het naschrift daarbij.

34. De Grondbeginselen waren volgens de ondertitel bestemd om als grondslag te dienen "voor de wetenschappelijke studie van doode en levende, Indo-europeesche en niet-Indo-europeesche talen". De spraakleren zouden de volgende talen beschrijven: klassiek Latijn, klassiek Sanskrit, klassiek Chinees, Turks (jongere eeuwen), hedendaags Frans, hedendaags Russisch, hedendaags Nederlands, hedendaags Helleens. Kennis van het Chinees had Hoogvliet verworven via de Chinese grammatica van G. von der Gabelentz, Anfangsgründe der chinesischen Grammatik (Leipzig 1883), een spraakkunst die in de Structurele syntaxis (1949) van Hoogvliets mede-classicus A.W. de Groot nog tweemaal wordt aangehaald.
35. Ik noteerde de term "Sprachphysiologie" bij Madvig. Als de term "algemene grammatica" voor hem niet zo belast was, had Madvig ze wellicht ook voor z'n eigen benadering kunnen gebruiken. Hij noemde die nu een "allgemeine einführende Sprachbetrachtung" of een "Sprachphysiologie". In een dictaat van hem wordt overigens "Sprachphysiologie" gelijk gesteld met algemene of filosofische grammatica (Johansen 1971: 4).
36. Eenzelfde gedachte als bij Madvig en Bréal. Cf. Aarsleff 1979: 85.
37. Zij laten het eerste gedeelte van Lingua, "De denkende mensch", dan ook liever aan psychologen ter beoordeling over.
38. Van Ginneken kan in vrij grote mate Wundts leerling heten, maar hij stelt zich zeer kritisch tegenover hem op. In het werk van Wundt vond hij "too much theory and too little fact" (Van Ginneken 1907: v).
39. Een soortgelijke overweging bij Hermann Paul: deze gaf te kennen, dat hij Van Ginneken niet wilde volgen "in dem Bestreben die Sprachentwicklung aus wenigen allgemeinen Grundsätzen restlos abzuleiten" (Paul 1920: vii). Krachtig vegen Ogden en Richards de vloer aan met de "extraordinary phantasies" van Van Ginneken, die volgens hen een wetenschappelijke benadering van het denken in de weg staan (Ogden & Richards 1946: 50).
40. Later zal Van Ginneken proberen de taalveranderingen uit andere factoren te verklaren. Cf. Van der Stroom 1981.
41. Zie noot 18. Jazvickij's vertaling, met emendaties "to suit the Russian reading public" (Priestly 1983: 114), werd als eerste leerboek voor het vak algemene grammatica op de Russische gymnasia voorgeschreven. De invoering van zijn grammatica geschiedde slechts op lokaal niveau en was direct aan zijn persoon gebonden. Er waren betere grammatica's van dit type bekend, maar daar was nog geen Russische versie van beschikbaar. Tot nader order kon met Jazvickij's vertaling gewerkt worden; de tekortkomingen van dit toch wel gedateerde boekje konden in de les gecorrigeerd worden.
42. Ik noem hier twee Duitse werken van deze produktieve auteur: Grundriss der Allgemeinen Grammatik zum Gebrauch für Schulen en Ausführliche Erklärung des Grundrisses der Allgemeinen Grammatik. Beide verschenen in 1814 te Leipzig.

43. Ik herinner hier aan de verschillende taalleerboekjes van Port-Royal, waarmee men geacht werd "facilement et en peu de temps" Latijn, Italiaans, Spaans e.d. te leren.
44. Zie 1.2.2.1. voor de bij Anslin getraceerde bronnen. De Russische grammatici blijken goed op de hoogte van de relevante contemporaine literatuur, die ook elders in Europa gebruikt werd (Adelung, Meiner, Harris e.d.).
45. Dat het taalonderwijs daarbij van belang kon zijn, was ook de mening van Gijsbert Karel van Hogendorp. In zijn Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koninkrijk der Nederlanden (tweede verbeterde uitgave onder toezigt van Mr. J.R. Thorbecke. Derde deel. Amsterdam z.j., p. 47) vinden we de uitspraak: "De taal is het gereede werktuig van een redelijk wezen; de gemeene man heeft het gedurig noodig; daar is geen stand zoo gering in de maatschappij, welke zich niet wel bevindt met dit werktuig wel te kennen en wel te gebruiken". Van Hogendorp wordt in dit verband wel meer aangehaald; cf. Van Wieringhen Borski 1855: 11-12.
46. Die bevatten volgens Brugsma slechts "dorre ... taalregelen". Zie zijn in 1.2.2.4. vermelde kritiek.
47. In Noord en Zuid 1 (1877), p. 17 maakt C. Stoffel melding van de studiepraktijk der onderwijzers, waarin vaak werd geworsteld met "min of meer Beckeriaansche stelsels ... van logische ontleding met eene tot wanhoop voerende terminologie". Ik wijs er overigens op, dat een dergelijk receptieonderzoek zich niet zou mogen beperken tot het moedertaalonderwijs. Het werk van Becker is bijvoorbeeld ook niet zonder invloed gebleven op de Latijnse spraakkunsten, cf. Golling 1903: 65. Vóór Brugsma's Nederduitsche taalkunde uit 1840 (zie 1.2.2.4.) kregen enige van Beckers ideeën de nodige aandacht in De Recensent, ook der recensenten 31 (1838), p. 241-253; 313-327. Het betreft hier een aantal excerpten uit Beckers Deutsche Grammatik, die als titel meekregen "Gedachten over taal en taalkunde".
48. Zie vooral Aarsleff 1979. Deze visie op Bréal is ook vervat in het eerder gepubliceerde Aarsleff 1976.
49. In Aarsleff 1982 wordt Steinthal slechts tweemaal genoemd, en dan nog in ander verband.
50. Steinthals bestrijding van Schleicher is de tijdgenoten niet ontgaan. Zie bijvoorbeeld Van Vloten 1871: 70-72 en Boeckh 1877: 726 voor expliciete adhesie aan Steinthal.
51. Bij Aarsleffs Bréal-artikelen zijn verscheidene kritische kanttekeningen te maken. Ik volsta thans met een verwijzing naar Leopold 1982 en Maher 1983.
52. In zijn bijdrage over Becker aan de Allgemeine Deutsche Biographie (deel twee, Leipzig 1875, p. 224-225) merkt W. Scherer op, dat in Steinthals kritiek geen begrip wordt getoond voor het echte en be-

langrijke in Becker. "Es wäre Zeit, dass eine productive Kritik das Fruchtbare in seinen Anschauungen für die deutsche Wissenschaft zurückzuerobern suchte". Becker vernieuwde "die philosophische Sprachlehre des vorigen Jahrhunderts"; door intuïtie en deductie hoopte hij in één slag te bereiken wat lange, geduldige arbeid vereist, is de mening van Scherer.

53. Het was de lectuur van het boek van Steinthal, Grammatik, Logik und Psychologie (1855) die hem de ogen opende. En via Steinthal omarmt hij de Herbartiaanse psychologie. In de 89 artikelen die Te Winkel vanaf 1859 tot aan zijn dood in 1868 in De Taalgids publiceerde, komt Beckers naam slechts driemaal voor (Van Helvoort 1977: 79). En dat gebeurt dan nog binnen het kader van één artikel, waarin Becker wordt geprezen om zijn grondige behandeling van de stijlleer (De Taalgids 3 (1861), p. 112, 118, 119). In het Nieuw Nederlandsch Taalmagazijn (1853-1857) ventileert Te Winkel enkele malen opvattingen die niet incompatibel zijn met Beckers werk of er misschien ten dele op berusten. Verder laat hij zich daar gunstig uit over het werk van G. van Wieringhen Borski, één van Roorda's trouwste aanhangers; ook over Roorda zelf vindt men uitlatingen in positieve zin. Maar slechts enkele jaren later worden zowel Roorda als Van Wieringhen Borski zeer scherp aangevallen en Te Winkel geeft dan eveneens te kennen, dat men Becker met de bewoners van een krankzinnigengesticht zou kunnen vergelijken (1859: 78).

Bij 6.1.

1. Cf. De Buck 1930: 24. Ik wijs in dit verband nogmaals op de rol die de unitaris Van Santen bij de benoeming van Siegenbeek gespeeld heeft. Cf. 3.3. Wat Frankrijk betreft wijs ik in dit verband op het werk van Renée Balibar en Dominique Laporte, Le Français national. Politique et pratiques de la langue nationale sous la Révolution française. Paris 1974. Nadere vergelijking van de Nederlandse met de Franse situatie zou hier te ver voeren.
2. De Jonghe (1967: 23) plaatst de taalpolitiek van Willem I in de Zuidelijke Nederlanden tegen een dubbele ideologische achtergrond: de Frans-revolutionaire, met de leuze: "één Staat, dus één Taal"; de Duits-romantische, met de leuze: "één Taal, dus één Volk, één Staat".
3. Mounin 1970: 186. Zie ook de interessante analyse door Wagner (1973: 1 e.v.) van de Franse terughoudendheid in deze. Ter nadere informatie een citaat van Bréal (1866a: lvii): "Le premier enseignement régulier de la grammaire comparée est dû, dans notre pays, à M. Egger, qui introduisit la méthode comparative dans les leçons professées par lui à l'École normale supérieure, de 1839 à 1861".

Bij 6.2.

1. "Dies ist eine höchst interessante Aeusserung (Sie trifft zusammen mit der Praxis meines trefflichen Landsmannes, Rasks, der meistens nur Formenlehren schrieb)", noteerde de Deen J.N. Madvig in 1856-1857. Hij beschouwde dat overigens als een der ernstige tekortkomingen die deze richting aankleefden. Cf. Madvig 1875: 215.
2. Cf. Terrien Poncel 1867: 184, in een passage qua strekking nagenoeg identiek aan Schleicher 1848: 18. Het werk van Terrien Poncel (1845-1894) getuigt van affiniteit met doctrines die in het algemeen met Schleicher in verband gebracht worden. In de ogen van Schleicher (1850: 21) is alleen "Wortbildung" grammatica in de volle zin des woords.
3. Ook Brill werkt met een dergelijke "inventarisconceptie" van taal: "Den voorraad van spraakklanken, waarvan een volk zich bedient, noemt men taal" (Brill 1860: 1).
4. "The development of structural linguistics in the twentieth century has followed along the same lines as historical linguistics in the nineteenth century in so far as the study of sounds came first, of words second, of sentences last", schrijft A.W. de Groot in Lingua 6 (1956), p. 9. Van de Velde, aan wie ik dit citaat ontleen, merkt op, dat men in de beperking tot (mor)fo(no)logie vooral een filiatie met het historicisme kan zien (Van de Velde 1971: 45).
5. De term ontleen ik aan Wundt (1912: 231). Omstreeks het midden van de 19e eeuw voltrekt zich, aldus Wundt, het werkwaardige schouwspel, dat de zinsdefinities langzamerhand geheel uit de grammatica's verdwijnen. Men omschrijft weliswaar de syntaxis als de leer van de verbinding van woorden tot zinnen, maar wat de zin zelf is, dat blijft onuitgesproken. Indien nodig grijpt men terug naar de klassieke definitie van de zin als een verbinding van woorden. Niet alleen zinsdefinities verdwijnen. Na een beschouwing over de nadruk die A.F. Pott op de klankleer legde, merkt Oertel (1902: 55) op: "Thenceforward this preponderance of phonetics and the formal side of word-formation (morphology) steadily grows; they dwarf syntax in the manuals, and it even becomes possible to publish 'Grammars' which contain no syntax whatever". In een noot licht hij toe: "The Indo-European grammars in Breitkopf und Härtel's series are composed on this plan".
6. Ik denk hier aan Meiners ontleningen aan de retorica, aan Adelungs aarzelingen zich met de periodenleer in te laten en aan Weiland's werken van Blairs retorische voorbeelden.
7. Wellicht doelde Mager op Adelungs werk, waarover Grimm zich nogal kritisch had uitgelaten. Dat in het werk van Grimm menig voorbeeld te vinden is van de invloed van de filosofische taalbeschouwing uit de achttiende eeuw, wordt door Hermann 1965 bevestigd. Merk op, dat het zeer wel mogelijk is, dat hij ook termen als "Umlaut", "Ablaut" "zwak" en "sterk" aan anderen ontleend heeft (cf. Forsgren 1973: 8).

8. In zijn Ursprachlehre (1826) gaat het Schmitthenner om een synthese tussen de algemene en de historisch-vergelijkende grammatica. Hij probeert de resultaten van deze laatste voor de algemene grammatica ten nutte te maken. Van zijn polemieken met Grimm is in de Ursprachlehre weinig te merken. Dat ook latere grammatici hier geen incompatibiliteit zagen, laat zich ook aflezen aan de Grammaire comparée de la langue française (Genève 1885⁴) van de Zwitserse hoogleraar C. Ayer. In zijn voorwoord verwijst hij niet alleen naar de Franse traditie (Condillac, Beauzée e.a.), maar ook naar het werk van Becker. Voor andere voorbeelden zie Auroux 1982: 13.

BIBLIOGRAFIE

- Aarsleff, Hans 1967. The study of language in England 1780-1860. Princeton 1967 (repr. Westport, Connecticut 1979).
- Aarsleff, Hans 1976. "Thoughts on Scaglione's Classical Theory of Composition: The survival of 18th-century French Philosophy before Saussure". In: *Romance Philology* 29 (1976), 522-538.
- Aarsleff, Hans 1979. "Bréal vs. Schleicher: Linguistics and Philology during the latter half of the nineteenth century". In: Hoenigswald (ed.) 1977, 63-106.
- Aarsleff, Hans 1982. From Locke to Saussure. Essays on the study of language and intellectual history. London 1982.
- Abrams, M.H. 1974. The mirror and the lamp. Romantic theory and the critical tradition. London etc. 1974.
- Acton, H.B. 1966. "The philosophy of language in revolutionary France". In: J.N. Findlay (ed.), *Studies in Philosophy*. London 1966, 143-167.
- Adelung, J.C. 1781. Deutsche Sprachlehre. Zum Gebrauche der Schulen in den Königl. Preuss. Landen. Berlin 1781.
- Adelung, J.C. 1782. Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache; zur Erläuterung der deutschen Sprachlehre für Schulen. Leipzig 1782 (repr. Hildesheim & New York 1971).
- Altenburg, Fr.W. 1830. Allgemeine Bemerkungen über philosophische Grammatik. Schleusingen 1830.
- Amorie van der Hoeven jr., A. des 1857. Herinneringen van mijne academiëreis. Leeuwarden 1857² (1845¹).
- [Anslin Nz., N.] 1808. Aanleiding ter vervaardiging van schriftelijke opstellen ... gevolgd naar de derde Hoogduitsche uitgave van J.C. Dolz. I. Voorafgaande oefeningen en redekunde. Leiden 1808.
- Anslin Nz., N. 1810. Bijvoegsel op J.C. Dolz. Aanleiding ter vervaardiging van schriftelijke opstellen. Leiden 1810.
- Anslin Nz., N. 1814. Nederduitsche spraakkunst voor eerstbeginnenden. Leiden 1814.
- [Anslin Nz., N.] 1817. Rudimenta of gronden der Nederduitsche taal. Eerste stukje. Leiden etc. 1817.
- Anslin Nz., N. 1825. Aanleiding tot de Nederduitsche spraakkunst voor eerstbeginnenden. Tweede druk. Leiden 1825 (1820¹).
- Anslin Nz., N. 1827. Aanleiding tot het plaatsen der scheid- en zintteekens. Leiden 1827.

- Anslijn Nz., N. 1833-1834a. Voor schoolonderwijzers. Eene nieuwe bijdrage tot het verbeterd onderwijs. 2 dln. Leiden 1833-1834.
- Anslijn Nz., N. 1833-1834b. "Over de logische ontleding der voorstellen, als aanleiding en grondslag tot een verstandsontwikkeld onderwijs in de Nederduitsche taal". In: Anslijn 1833-1834a, 1, 219-246.
- Anslijn Nz., N. 1833-1834c. "Over de logische ontleding der voorstellen, als aanleiding en grondslag tot een verstandsontwikkeld onderwijs in de Nederduitsche taal". In: Anslijn 1833-1834a, 2, 2-16.
- Antal, G. von 1888. Die Holländische Philosophie im neunzehnten Jahrhundert. Utrecht 1888.
- Apel, Karl Otto 1963. Die Idee der Sprache in der Tradition des Humanismus von Dante bis Vico. Bonn 1963.
- Arbuckle, John 1970. "August Schleicher and the linguistics/philology dichotomy: a chapter in the history of linguistics". In: Word 26 (1970), 17-31.
- Arens, Hans 1974. Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart. 2 dln. Frankfurt a. M. 1974 (herdr. van de 2e, herz. ed. 1969).
- Arens, Hans 1977. "Zur neueren Geschichtsschreibung der Linguistik". In: HL 4 (1977), 319-382.
- [Arnould, A. & Claude Lancelot] 1676. Grammaire générale et raisonnée. Nouvelle édition revenue & augmentée de nouveau. Bruxelles 1676 (repr. Hildesheim & New York 1973).
- Arndt, Erwin 1965. "Diachronie und Synchronie in Jacob Grimms 'Deutscher Grammatik'. Ausnahme und Regel in neuer Sicht". In: WZUB 14 (1965), 479-488.
- Aster, Ernst von 1975. Geschichte der Philosophie. Stuttgart 1975.
- Auroux, Sylvain 1979. "La catégorie du parler et la linguistique". In: Romantisme 25-26 (1979), 157-178.
- Auroux, Sylvain 1982. Rec. van Schmitter 1982. In: Bulletin SHESL 9 (1982), 38-44.
- Auroux, Sylvain 1983. "General grammar and universal grammar in Enlightenment France". In: General Linguistics 23 (1983), 1-18.
- Bach, E. 1965. "Linguistique structurelle et philosophie des sciences". In: Diogenes 51 (1965), 117-137.
- Bakker, D.M. 1968a. Samentrekking in Nederlandse syntactische groepen. Leiden 1968.
- Bakker, D.M. 1968b. "Onderwerp en gezegde". In: Reflexies. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. J.P.A. Mekkes. Amsterdam 1968, 11-41.
- Bakker, D.M. 1972. Tekengeving en syntaxis. Over constructies met hebben en zijn. Assen 1972.
- Bakker, D.M. 1977. "De grammatica in de negentiende eeuw". In: Bakker & Dobbets (eds.) 1977, 113-160.
- Bakker, D.M. & G.R.W. Dobbets (eds.) 1977. Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde. Den Bosch 1977.
- Bakker, W. 1981. "Kuypers afscheid van het Leidse Gymnasium". In: Gereformeerd Theologisch Tijdschrift 81 (1981), 1-21.
- Bax, M.M.H. e.a. (eds.) 1980. Wie veel leest, heeft veel te verantwoorden. Opstellen ... aangeboden aan F. Lulofs. Tweede uitgave. Groningen 1980.

- Beauzée, Nicolas 1767. *Grammaire générale ou exposition raisonnée des éléments nécessaires du langage*. 2 dln. Paris 1767 (repr. Stuttgart-Bad Canstatt 1974).
- Beauzée, Nicolas 1780. "Préface de l'éditeur". In: Girard 1780, 2, i-xl.
- Becker, K.F. 1829. *Deutsche Grammatik. Deutsche Sprachlehre*. II. Bd. Frankfurt a. M. 1829.
- Becker, K.F. 1832. *Schulgrammatik der deutschen Sprache*. Zweite durchgesehene Auflage. Frankfurt a. M. 1832.
- Becker, K.F. 1841. *Organism der Sprache*. Frankfurt a. M. 1841² (repr. Hildesheim & New York).
- Beckering Vinckers, J. 1877. "Voorrede van den bewerker" [en aantekeningen]. In: Whitney 1877, i-xii; passim.
- Beer, Taco H. de 1892. "Over eenige woorden en verklaringen die bij Van Dale ontbreken". In: *Noord en Zuid* 15 (1892), 417-429.
- Beer, Taco H. de 1901. "Max Müller. 6 Dec. 1823 - 20 Oct. 1900". In: *Noord en Zuid* 24 (1901), 96-101.
- Beer, Taco H. de 1904. "Vier taalvorschers". In: *Noord en Zuid* 17 (1904), 64-70.
- Beets, Nicolaas 1858. "Gesprek met Querulus over de behartiging der moedertaal". In: id., *Verscheidenheden meest op letterkundig gebied*. I. Haarlem 1858, 1-32.
- Beets, Nicolaas 1869. "Over de beteekenis der ongeletterden voor de letterkunde". In: id., *Verscheidenheden meest op letterkundig gebied*. IV. Haarlem 1869, 41-56.
- Belke, Ingrid (ed.) 1971. *Moritz Lazarus und Heymann Steinthal. Die Begründer der Völkerspychologie in ihren Briefen*. Tübingen 1971.
- Benes, Brigit 1958. *Wilhelm von Humboldt, Jacob Grimm, August Schleicher. Ein Vergleich ihrer Sprachauffassungen*. Winterthur 1958.
- Benfey, Theodor 1869. *Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland seit dem Anfange des 19. Jahrhunderts mit einem Rückblick auf die früheren Zeiten*. München 1869.
- Berésin, F.M. 1980. *Geschichte der sprachwissenschaftlichen Theorien*. Übersetzt und herausgegeben von Hans Zilkund. Leipzig 1980.
- Berg, J. van den 1979. "Eighteenth century Dutch translations of the works of some British latitudinarian and enlightened theologians". In: *Ned. Arch. voor Kerkgeschiedenis*, NS LIX (1979), 194-212.
- Berg, W. van den 1983. "Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw". In: *De Negentiende Eeuw* 7 (1983), 146-178.
- Berkov, P.N. 1958. "Des relations littéraires Franco-Russes entre 1720 et 1730: Trediakovskij et l'Abbé Girard". In: *Revue des Études Slaves* 35 (1958), 7-14.
- Berry, Christopher J. 1973. "Eighteenth-century Approaches to the Origin of Metaphor". In: *Neuphilologische Mitteilungen* 74 (1973), 690-713.
- Berry, Christopher J. 1974. "Adam Smith's Considerations on Language". In: *JHI* 35 (1974), 130-138.
- Bevilacqua, V.M. 1965. "Adam Smith's Lectures on Rhetoric and Belles-Lettres". In: *Studies in Scottish Literature* 3 (1965), 42-60.
- Bevilacqua, V.M. 1976. "On Eloquence, Part 1st: 'The Literary Essays' of Dr. David Skene and the Scottish Rhetoric of Style". In: Jane Blankenship & Hermann G. Stelander (eds.), *Rhetoric and communication. Studies in the University of Illinois Tradition*. Urbana etc. 1976, 17-33.

- Beijer, J.C. 1820. Handleiding tot den Nederlandschen stijl. Rotterdam 1820.
- Biedermann, Johann 1981. Grammatiktheorie und grammatische Deskription in Russland in der 2. Hälfte des 18. und zu Anfang des 19. Jahrhunderts. Frankfurt a. M. & Bern 1981.
- Bierbach, Christine 1978. Sprache als "Fait social". Die linguistische Theorie F. de Saussure's und ihr Verhältnis zu den positivistischen Sozialwissenschaften. Tübingen 1978.
- Bilderdijk, W. 1826. Nederlandsche spraakleer. 's-Gravenhage 1826.
- Blair, Hugh 1783. Lectures on Rhetoric and Belles Lettres. In two volumes. London etc. 1783 (repr. Carbondale & Edwardsville 1965).
- Blair, Hugo 1788-1790. Lessen, over de redekunst en fraaie wetenschappen. Naar den derden druk, uit het Engelsch. 3 delen. Deventer 1788-1790 (I = 1788, II = 1789, III = 1790).
- Blair, Hugo 1832-1837. Lessen over de redekunst en fraaije letteren. Ed. B.H. Lulofs. 3 delen. Groningen 1832-1837.
- Blair, Hugo 1845. Lessen over de redekunst en fraaije letteren. Ed. B.H. Lulofs. 3 delen. Utrecht 1845.
- Bloomfield, L. 1976. Language. London 1976¹³.
- Blumenthal, Arthur L. 1970. Language and Psychology. Historical aspects of psycholinguistics. New York etc. 1970.
- Boeckh, August 1877. Encyclopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften. Herausgegeben von Ernst Bratuscheck. Leipzig 1877.
- Boekholt, P.Th.F.M. 1983. "Nederlandse invloed op het schoolwezen in Oostfriesland, in het bijzonder in het Reiderland". In: Driemaandelijkske Bladen 35 (1983), 67-80.
- Boele van Hoensbroek, P.A.M. 1875. De beoefening der Oostersche talen in Nederland en zijne overzeesche bezittingen. Bibliographisch overzicht. Leiden 1875.
- Boersma, U.J. 1960. De syntaxis in het moedertaalonderwijs op de lagere school. Een historische en experimentele terreinverkenning. Groningen 1960.
- Bolhuis, L. van 1793. Beknopte Nederduitsche spraakkunst. Leiden etc. 1793.
- Bonar, James 1966. A catalogue of the library of Adam Smith. New York 1966².
- Bosch, J.H. van den 1893. Pleidooi voor de Moedertaal, de jeugd en de onderwijzers. Groningen 1893.
- Bosch, J.H. van den 1900a. Taal en spelling; en vereenvoudiging. Een tweetal lezingen. 's-Gravenhage 1900.
- Bosch, J.H. van den 1900b. "Taal en spelling". In: Taal & Letteren 10 (1900), 295-311; 425-452.
- [Bosscha, H.] 1788. "Voorrede van den vertaaler". In: Blair 1788, i-ix.
- Botke, Y. (ed.) 1982. B.H. Lulofs 1787-1849. Een Pallas' zoon aan Gruno's Academie. Groningen 1982.
- Boven, Erica van 1980. "Lulofs en Siegenbeek contra Jonckbloet en De Vries: een wedstrijd in 'scholen'?. Een bijdrage aan de geschiedenis van de Neerlandistiek". In: Bax e.a. (eds.) 1980, 190-215.
- Bréal, Michel 1866a. "Introduction". In: F. Bopp, Grammaire comparée des langues Indo-européennes. Tome Premier. Paris 1866, i-lvii.
- Bréal, Michel 1866b. "De la forme et de la fonction des mots". In: Bréal 1877, 243-266.
- Bréal, Michel 1868. "Les idées latentes du langage". Paris. In: Bréal 1877, 295-322.

- Bréal, Michel 1877. *Mélanges de mythologie et de linguistique*. Paris 1877.
- Bréal, Michel 1897. *Essai de sémantique. Science des significations*. Paris 1897.
- Brekke, H.E. 1970. "Allgemeine Grammatik und Sprachunterricht". In: *Linguistik und Didaktik* 1 (1970), 48-55.
- Brekke, H.E. 1971. [Inleiding]. In: *Meiner* 1781, 9*-44*.
- Brekke, H.E. 1975. "The Port-Royal Grammar: some bibliographical and critical notes on recent editions". In: *HL* 2 (1975), 223-231.
- Brill, W.G. 1844. Over de taal, als het pand van 's menschen hoogen rang in de schepping, en over het verband tusschen de meerdere of mindere intellectuele vatbaarheid eener natie, en de hoogere of lagere klasse, waartoe de taal, door haar gesproken, behoort. Zutphen 1844.
- Brill, W.G. 1846. *Hollandsche spraakleer*. Leiden 1846.
- Brill, W.G. 1860. *Nederlandsche spraakleer*. Klankleer, woordvorming, aard en verbuiging der woorden. Ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs. Leiden 1860.
- Brill, W.G. 1863. "Over de geschiedenis der studie van de Nederlandsche taal". In: *Handelingen van het zevende taal- en letterkundig kongres* (Brugge 1862). Gent & 's-Gravenhage 1863, 82-87.
- Brill, W.G. 1871. "Nogmaals over den oorsprong der taal". In: *Protestantsche bijdragen tot bevordering van Christelijk leven en Christelijke wetenschap* 2 (1871), 325-338.
- Broes, Wilhelm 1825. *De Engelsche Hervormde Kerk, benevens haren invloed op onze Nederlandsche, van den tijd der Hervorming aan*. 2 delen. Delft 1825.
- Brom, Gerard 1955. *Boekentaal*. Amsterdam 1955.
- Brown, R.L. 1967. *Wilhelm von Humboldt's conception of linguistic relativity*. The Hague & Paris 1967.
- Bruggen, Carry van 1980. *Hedendaags fetisjisme*. Amsterdam 1980.
- Brugmann, Karl 1885. *Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft*. Strassburg 1885.
- Brugmans, H. 1932. "De letteren en wijsbegeerte". In: *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam 1932, 291-350.
- Brugmans, I.J. 1976. *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940*. 's-Gravenhage 1976.
- Brugsma, B. 1838. *Kort overzicht van de leer der opvoeding, door het onderwijs in de lagere scholen*. Tweede, zeer vermeerderde druk. Groningen 1838.
- Brugsma, B. 1840a. *Nederduitsche taalkunde. Aanvankelijk onderwijs in het redekundig ontleden en in het vormen van voorstellen of volzinnen*. Groningen 1840.
- [Brugsma, B.] 1840b. "Over het gewigt van het onderwijs in de moedertaal op de lagere scholen". In: *Nieuwe Bijdragen* 1840, 589-605.
- [Brugsma, B.] 1840c. *Rec. van Van Schreven* 1838. In: *Nieuwe Bijdragen* 1840, 1-15.
- [Brugsma, B.] 1840-1842. "Over het doel en de inrigting van het onderwijs in de moedertaal op de lagere scholen". In: *Nieuwe Bijdragen* 1840, 917-945; 1007-1025. 1841, 140-151; 230-244; 806-827. 1842, 303-328.

- Bruining, G. 1820. *Nederduitsche synonymen, of woorden, die elkanderen somwijlen vervangen kunnen, doch somwijlen niet*. Twee delen. Rotterdam 1820.
- Bruijn, J.C. de 1977. *Inventaris van de prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1753-1917*. Haarlem & Groningen 1977.
- Bryce, J.C. 1983. "Introduction". In: Smith 1983, 1-37.
- Buck, H. de 1930. *De studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der 19de eeuw*. Groningen & Den Haag 1930.
- Buck, H. de 1952. "De Nederlandsche taalkunde tijdens de eerste levensjaren van de maatschappij". In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde 1950-1951*. Leiden 1952, 21-32.
- Buitenrust Hettema, F. 1895. "Uit de Spraakleer. B. Over naamvallen". In: *Taal en Letteren* 5 (1895), 37-71.
- Buitenrust Hettema, F. 1905. "De oude en nieuwe methode van taalstudie?". In: *Taal en Letteren* 15 (1905), 38-46; 87-100; 151-156; 200-215.
- Buitenrust Hettema, F. 1908. *Taal- en dichterstudies*. Zwolle 1908.
- Bumann, Waltraud 1965. *Die Sprachtheorie Heymann Steinthals. Dargestellt im Zusammenhang mit seiner Theorie der Geisteswissenschaft*. Meisenheim am Glan 1965.
- Bunk, Claus 1975. *Der Sprachbegriff in den verschiedenen französischen Enzyklopädien des 18. Jahrhunderts*. Diss. Tübingen 1975.
- Buschmann, J.C.E. 1842. "Der Malayische Sprachstamm". In: *Magazin für die Literatur des Auslandes* 1842, no. 26, 101.
- Calcar, W. van 1971. *Over comparatief- en vergelijkingszinnen*. Assen 1971.
- Campbell, George 1776. *The Philosophy of Rhetoric*. New edition. London 1850 (repr. Carbondale 1963).
- Caron, W.J.H. 1967. "Wat is een lijdend voorwerp?". In: *FdL* 8 (1967), 1-12.
- Caron, W.J.H. 1972. *Klank en teken; verzamelde taalkundige studies*. Groningen 1972.
- Cassirer, Ernst 1973. *The philosophy of symbolic forms. Vol. I: Language*. New Haven & London 1973.
- Cherpack, Clifton 1957. "Warburton and some aspects of the search for the primitive in eighteenth-century France". In: *Philological Quarterly* 36 (1957), 221-233.
- Cherubim, D. 1973. "Hermann Paul und die moderne Linguistik". In: *ZDL* 40 (1973), 310-322.
- Chervel, André 1977. *... et il fallut apprendre à écrire à tous les petits français. Histoire de la grammaire scolaire*. Paris 1977.
- Chervel, André 1982. *Les grammaires françaises 1800-1914. Répertoire chronologique*. Paris 1982.
- Chevalier, J.-C. 1968. *Histoire de la syntaxe: Naissance de la notion de complément dans la grammaire française (1530-1750)*. Genève 1968.
- Chitnis, Anand C. 1976. *The Scottish Enlightenment. A social history*. London etc. 1976.
- Chomsky, N. 1966. *Cartesian linguistics*. New York & London 1966.
- Christmann, Hans Helmut 1971. "Die Begegnung von deskriptiver und historischer Sprachbetrachtung in der Grammaire des Grammaires". In: *Romanische Forschungen* 83 (1971), 173-181.

- Christmann, Hans Helmut 1974. *Idealistische Philologie und moderne Sprachwissenschaft*. München 1974.
- Christmann, Hans Helmut 1976. "Bemerkungen zum génie de la langue". In: *Lebendige Romania. Festschrift für Hans-Wilhelm Klein*. Göttingen 1976, 65-79.
- Christmann, Hans Helmut (ed.) 1977. *Sprachwissenschaft des 19. Jahrhunderts*. Darmstadt 1977.
- Christmann, Hans Helmut 1978. "Gesprochene Sprache von heute oder alte Sprachstufen als 'wahrer' Gegenstand der Linguistik?". In: *Zeitschrift für Romanische Philologie* 94 (1978), 549-562.
- Christy, Thomas Craig 1980. *Uniformitarianism in linguistics*. Unpubl. doctoral diss., Princeton University 1980.
- Coseriu, E. 1970. "Adam Smith und die Anfänge der Sprachtypologie". In: Gunter Narr (ed.), *Adam Smith: A Dissertation on the origin of language*. Tübingen 1970, 15-25.
- Coseriu, E. 1972a. *Die Geschichte der Sprachphilosophie von der Antike bis zur Gegenwart. Eine Uebersicht. II*. Tübingen 1972.
- Coseriu, E. 1972b. "Über die Sprachtypologie Wilhelm von Humboldts". In: *Beiträge zur vergleichenden Literaturgeschichte. Festschrift für Kurt Wais zum 65. Geburtstag*. Tübingen 1972, 107-135.
- Coseriu, E. 1977. "Adam Smith y los comienzos de la tipología lingüística". In: id., *Tradición y novedad en la ciencia del lenguaje*. Madrid 1977, 117-130 (= Coseriu 1970).
- Coseriu, E. 1980. "Un précurseur méconnu de la syntaxe structurale: H. Tiktin". In: *Recherches de linguistique. Hommages à Maurice Leroy*. Bruxelles 1980, 48-62.
- Coseriu, E. 1983. "Adam Smith and the beginnings of language typology". In: *HL* 10 (1983), 1-12 (= Coseriu 1970).
- Cosijn, P.J. 1892. "Ter herinnering aan Matthias de Vries". In: *De Gids* 56 (1892), 4, 229-252.
- Court de Gébelin, A. 1774. *Monde primitif, analysé et comparé avec le monde moderne, considéré dans l'histoire naturelle de la parole; ou Grammaire universelle et comparative*. Paris 1774.
- Court de Gébelin, A. 1776. *Histoire naturelle de la parole, ou Précis de l'Origine du Langage & de la Grammaire Universelle. Extrait du Monde primitif*. Paris 1776.
- Court de Gébelin, A. 1816. *Histoire naturelle de la parole, ou grammaire universelle à l'usage des jeunes gens. Avec un discours préliminaire, et des notes, par M. le comte Lanjuinais*. Paris 1816.
- Cramer, S. 1904. "Het Nederlandsche Protestantisme bij den aanvang der 19e eeuw". In: *Teylers Theologisch Tijdschrift*, 4 (1904), 350-395.
- Curtius, Georg 1845. *Die Sprachvergleichung in ihrem Verhältniss zur classischen Philologie*. Dresden 1845.
- Curtius, Georg 1862. "Philologie und Sprachwissenschaft". In: Christmann (ed.) 1977, 67-83.
- Dangeau, L. de Courcillon de 1754. "Essais de grammaire". In: *Opusculs sur la langue française. Par divers Académiciens*. Paris 1754, 5-242.
- Davis, Boyd H. 1978. "Archibald Henry Sayce (1845-1933)". In: *HL* 5 (1978), 339-345.
- Delbrück, B. 1893. *Vergleichende Syntax der Indogermanischen Sprachen. Erster Theil*. Strassburg 1893.

- Delbrück, B. 1901. Grundfragen der Sprachforschung mit Rücksicht auf W. Wundts Sprachpsychologie erörtert. Strassburg 1901.
- Delbrück, B. 1919. Einleitung in das Studium der Indogermanischen Sprachen. Sechste, durchgesehene Auflage. Leipzig 1919.
- Delbrück, B. 1920. Grundlagen der neuhochdeutschen Satzlehre. Ein Schulbuch für Lehrer. Berlin & Leipzig 1920.
- Dèr Mouw, J.A. 1949. "Dr. J.M. Hoogvliet's opvatting van taalstudie en methode van taalonderwijs". In: id., Verzamelde werken. Deel 6. Amsterdam 1949, 257-387.
- Derrida, Jacques 1974. De la grammatologie. Paris 1974.
- Désirat, C. & T. Hordé 1981. "La fabrication aux élites. Théories et pratiques de la grammaire générale dans les Écoles centrales". In: Annales Historiques de la Révolution Française 63 (1981), 61-88.
- Désirat, C., T. Hordé & S. Auroux (eds.) 1982. Les Idéologues et les sciences du langage. [Lille 1982]=[HEL 4 (1982), 1].
- Dessoir, Max 1902. Geschichte der neueren Deutschen Psychologie. Zweite, völlig umgearbeitete Auflage. Berlin 1902 (repr. Amsterdam 1964).
- Dibbets, G.R.W. 1974. "De benamingen van de woordsoorten in oude Nederlandse grammatica's tot 1805". In: LB 63 (1974), 113-136.
- Diderichsen, Paul 1966. "The foundation of comparative linguistics: revolution or continuation?". In: id., Helhed og struktur. Udvalgte sprogvidenskabelige afhandlinger. København 1966, 340-363.
- Diderichsen, Paul 1976a. Rasmus Rask und die grammatische Tradition. München 1976.
- Diderichsen, Paul 1976b. Ganzheit und Struktur. Ausgewählte Sprachwissenschaftliche Abhandlungen. München 1976.
- Dieks, Dennis 1981. Studies in the foundations of physics. A discussion of some relations between physics, the foundations of physics and the philosophy of science. Utrecht 1981. Diss. RU Utrecht.
- Diestel, H. 1845. Die rationelle Sprachforschung. Königsberg 1845.
- Dik, S.C. 1972. Coordination. Its implications for the theory of general linguistics. Amsterdam 1972.
- Dis, L.M. van 1969. Acht lezingen. Amsterdam 1969.
- Dixon, Peter 1971. Rhetoric. London 1971.
- D[onaldson], J.W. 1859. "Philology". In: Encyclopaedia Britannica. 8th ed. Vol. 17. Edinburgh 1859, 517-542.
- Dongelmans, B.P.M. 1982. Nil Volentibus Arduum: documenten en bronnen. Utrecht 1982.
- Donzé, Roland 1971. La Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal. Bern 1971.
- Dort-Slijper, M.K. van 1984. Grammatica in het basisonderwijs. Leiden 1984.
- Douwes, J. 1870. De wijsgeer J.F.L. Schröder. Groningen 1870.
- Driel, L.F. van 1981. "Wat is hier al te verbeteren! Het gantsche schoolwezen! Iets over het onderwijs, inzonderheid in de moedertaal omstreeks 1800 en een prijsvraag van het Zeeuwsch Genootschap". In: Zeeuws Tijdschrift 31 (1981), 107-111.
- Driel, L.F. van 1982a. "Taco Roorda en de bepaling van gesteldheid". In: NTg 75 (1982), 36-38.
- Driel, L. van 1982b. "Tussen attributief en predikatief. Iets over de geschiedenis van de bepaling van gesteldheid in de 19e eeuw". In: Van Driel & Noordegraaf (eds.) 1982, 110-136.
- Driel, L. van 1982c. "Onder terminogafen". In: Voortgang III (1982), 209-227.

- Driel, L.F. van 1984a. "De taalkundige opvattingen van Taco Roorda". In: NTg 77 (1984), 322-332.
- Driel, L.F. van 1984b. "Roorda en de controverse met Van der Tuuk". In: FdL 25 (1984), 275-291.
- Driel, L. van & J. Noordegraaf (eds.) 1982. Studies op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde. Kloosterzande 1982.
- Droixhe, Daniel 1971. "L'orientation structurale de la linguistique au XVIIIe siècle". In: *Le Français moderne* 39 (1971), 18-32.
- Droixhe, Daniel 1978. *La linguistique et l'appel de l'histoire (1600-1800). Rationalisme et révolutions positivistes*. Genève & Paris 1978.
- Druyven, Th. 1982. "Samenspraak bij de Hollandsche Spraakleer. Over W.G. Brill en de samenwerking met M. de Vries bij de totstandkoming van de Hollandsche Spraakleer (1846)". In: Van Driel & Noordegraaf (eds.) 1982, 157-173.
- Duflou, G. 1896. "Prof.Dr.Mr. H.E. Moltzer (1835-1895) In Memoriam". Overdruk uit *De Tijdspiegel* 1896. 26 pp.
- Du Marsais, C.C. 1797. "Lettre d'une jeune Demoiselle à l'Auteur des Vrais Principes de la langue Française". In: id., *Oeuvres*. Tome troisième. Paris 1797, 297-336.
- Dijkman, M.R. 1936. "Waar is de school van De Vries?". In: NTg 30 (1936), 1-10.
- Eeghen, I.H. van 1967. *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*. IV. Amsterdam 1967.
- Elffers, Els 1982. "Nederlands strukturalisme en zinsontleding. Een poging tot rekonstruktie van een stukje vakgeschiedenis". In: NTg 75 (1982), 205-229.
- Elffers, E. en S. de Haan 1979-1980. "Traditionele en moderne grammatica, een historisch-methodologische beschouwing". In: *Spektator* 9 (1979-1980), 405-432.
- Elledge, Scott 1967. "The naked science of language 1747-86". In: Howard Anderson & John S. Shea (eds.), *Studies in criticism and aesthetics, 1660-1800. Essays in honor of Samuel Holt Monk*. Minneapolis 1967, 266-295.
- Engler, Rudolf 1980. "Linguistique 1908: Un débat-clef de linguistique géographique et une question des sources saussuriennes". In: Koerner (ed.) 1980, 257-270.
- Esbach, Achim & Jürgen Trabant (eds.) 1983. *History of semiotics*. Amsterdam & Philadelphia 1983.
- Esper, Erwin A. 1968. *Mentalism and objectivism in linguistics*. New York 1968.
- Essen, A.J. van 1983. E. Kruisinga. A chapter in the history of linguistics in the Netherlands. Leiden 1983.
- Estarac, A-F. 1811. *Grammaire générale*. Paris 1811.
- Eijkman, L.P.H. 1924. "Geschiedkundig overzicht van de klankleer in Nederland" (slot). In: NTg 18 (1924), 17-33.
- Feitsma, A. 1978. Tussen volkstaal en schrijftaal. Meningen van filologen over het Fries. Ljouwert 1978.
- Fischer, D.H. 1971. *Historians' fallacies. Towards a Logic of Historical Thought*. London 1971.

- Flapper, Hans & Alex Riemersma 1978. "Wat had Te Winkel te koop? Onderzoek naar de theoretische opvatting van de literatuurgeschiedschrijver Jan te Winkel 1847-1927". In: *Lekr* 3, no. 3 (april 1978), 20-26.
- Forsgren, Kjell-Åke 1973. *Zur Theorie und Terminologie der Satzlehre. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Grammatik von J.C. Adelung bis K.F. Becker 1780-1830.* Göteborg 1973.
- Forsgren, Kjell-Åke 1979. *Rec. van Friedrich Schmitthenner, Ursprachelehre (1826).* Ed. Herbert E. Brekle, 1976. In: *HL* 6 (1979), 108-116.
- Fück, Johann 1955. *Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts.* Leipzig 1955.
- Funke, Otto 1934. *Englische Sprachphilosophie im späteren Jahrhundert.* Bern 1934.
- Funke, Otto 1965. "On the System of Grammar". In: *id.*, *Gesammelte Aufsätze zur Anglistik und zur Sprachtheorie.* Bern 1965, 91-107.
- Gabelentz, Georg von der 1888. "Pott". In: Christmann (ed.) 1977, 268-272.
- Gabelentz, Georg von der 1901. *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse.* Leipzig 1901 (repr. Darmstadt 1984).
- Gauger, Hans-Martin 1973. *Die Anfänge der Synonymik: Girard (1718) und Roubaud (1785).* Tübingen 1973.
- Gauger, H.-M., Wulf Oesterreicher & Rudolf Windisch 1981. *Einführung in die Romanische Sprachwissenschaft.* Darmstadt 1981.
- Gemser-Jurna, Cita 1983. *Het Nut en het moedertaalonderwijs.* Ongepubl., Vrije Universiteit Amsterdam 1983.
- Gerretzen, J.G. 1940. *Schola Hemsterhusiana.* Nijmegen 1940.
- Ginneken, Jac. van 1907. *Principes de linguistique psychologique.* Amsterdam 1907.
- Ginneken, Jac. van 1923. *De nieuwe richting in de taalwetenschap.* Utrecht & Nijmegen 1923.
- Gipper, Helmut 1981. "Schwierigkeiten beim Schreiben der Wahrheit in der Geschichte der Sprachwissenschaft. Zum Streit um das Verhältnis Wilhelm von Humboldts zu Herder". In: Trabant (ed.) 1981, 101-116.
- Gipper, Helmut & Peter Schmitter 1979. *Sprachwissenschaft und Sprachphilosophie im Zeitalter der Romantik.* Tübingen 1979.
- Girard, Gabriel 1747. *Les Vrais principes de la langue française.* Paris 1747 (repr. Genève 1982).
- Girard, Gabriel 1780. *Synonymes Français.* Nouvelle éd. .. par M. Beauzée. 2 dln. Paris 1780.
- Girault-Duvivier, Ch.P. 1839. *Grammaire des grammaires.* Nouvelle édition. Bruxelles 1839.
- Glinz, H. 1947. *Geschichte und Kritik der Lehre von den Satzgliedern in der Deutschen Grammatik.* Bern 1947.
- Gölling, J. 1903. "Einleitung in die Geschichte der lateinischen Syntax". In: G. Landgraff (ed.), *Historische Grammatik der Lateinischen Sprache.* Dritter Band, 1. Heft. Leipzig 1903, 1-87.
- Greenberg, Joseph 1974. *Language typology. A historical and analytical overview.* The Hague & Paris 1974.
- Greidanus, J. 1926. *Beginnelen en ontwikkeling van de interpunctie, in 't bijzonder in de Nederlanden.* Zeist 1926.

- Greuve, F.C. de 1853-1854. "Beoordeling van prof. T. Roorda's werk: Over de deelen der rede". In: Archief voor Nederlandsche Taalkunde 4 (1853-1854), 357-410; 425-480.
- Griffioen, Jan & Harm Damsma 1978. Zeggenschap. Tweede herziene en vermeerderde druk. Groningen 1978.
- Grimm, Jacob 1819a. "Jean Pauls neuliche Vorschläge, die zusammensetzung der deutschen Substantive betreffend". In: Christmann (ed.) 1977, 7-14.
- Grimm, Jacob 1819b. Deutsche Grammatik. I. Göttingen 1819.
- Grimm, Jacob 1822. Deutsche Grammatik. I. Göttingen 1822.
- Grimm, Jacob 1840. Deutsche Grammatik. I. Göttingen 1840.
- Grimm, Jacob 1852. Ueber den Ursprung der Sprache. Berlin 1852.
- Groenendaal, J. van [= J. van Ginneken] 1903. "Psychologische taalwetenschap". In: Taal en Letteren 13 (1903), 408-423; 545-561.
- Groenendaal, J. van 1905. "Psychologische taalwetenschap". In: Taal en Letteren 15 (1905), 576-577.
- Groen van Prinsterer, G. 1925. Briefwisseling. Eerste deel, 1808-1833. Bewerkt door C. Gerretson. 's-Gravenhage 1925. (= Schriftelijke nalatenschap. Tweede deel).
- Groen van Prinsterer, G. 1949. Briefwisseling. Derde deel, 1848-1866. Bewerkt door H.J. Smit. 's-Gravenhage 1949. (= Schriftelijke nalatenschap. Vierde deel).
- Groen van Prinsterer, G. 1964. Briefwisseling. Tweede deel, 1833-1848. Bewerkt door C. Gerretson, voltooid door J.L. van Essen. 's-Gravenhage 1964. (= Schriftelijke nalatenschap. Derde deel).
- Groen van Prinsterer, G. 1980. Briefwisseling. Vijfde deel, 1827-1869. Bewerkt door J.L. van Essen. 's-Gravenhage 1980. (= Schriftelijke nalatenschap. Zesde deel).
- Groenewegen, H.Y. 1889. Paulus van Hemert als godgeleerde en als wijsgeer. Amsterdam 1889.
- Groenewegen, H.Y. 1907. Het Remonstrantisme te Rotterdam. Rotterdam 1907.
- Groenewegen, H.Y. 1924. "Kant in Nederland". In: Kant's beteekenis voor de wijsbegeerte. Amsterdam 1904, 7-20.
- Gronemeijer, C.F. 1914. Gedenkboek van het Nederlandsch Bijbelgenootschap 1814-1914. Amsterdam 1914.
- Groot, A. de 1960. Leven en arbeid van J.H. van der Palm. Wageningen 1960.
- Grotzsch, Klaus 1982. Sprachwissenschaftsgeschichtsschreibung. Ein Beitrag zur Kritik und zur historischen und methodologischen Selbstvergewisserung der Disziplin. Göttingen 1982.
- Haentjes, A.H. 1959. Fragmenten uit de geschiedenis van de Remonstrantse Broederschap. Lochem 1959.
- Haeringen, C.B. van 1953. "Onze 'uitspraak' van het Middelnederlands". In: Grammatica. Keur uit het werk van zijn hoogleraarstijd. Utrecht 1972, 152-182.
- Hagbladh, Elisabeth 1983. "Contributors to the beginnings of language typology". In: HL 10 (1983), 13-24.
- Hamel, A.G. van 1928. "Levensbericht van Jan te Winkel 1847-1927". In: Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden en levensberichten harer afgestorven medeleden 1927-1928. Z.pl. 1928, 146-167.

- Hamel, A.G. van z.j. *Geschiedenis der Taalwetenschap*. 's-Gravenhage z.j. [1945¹].
- Hammacher, Klaus (ed.) 1976. *Universalismus und Wissenschaft im Werk und Wirken der Brüder Humboldt*. Frankfurt a. M. 1976.
- Harding, Harold F. 1965. "Editor's introduction". In: Blair 1783, 1, vii-xl.
- Harnois, Guy 1928. *Les théories du langage en France de 1660 à 1821*. Paris 1928.
- Hartog, J. 1887. *Geschiedenis van de predikking in de protestantse kerk van Nederland*. 2e dr. Utrecht 1887.
- Haselbach, G. 1966. *Grammatik und Sprachstruktur*. Berlin 1966.
- Hattum, M. van 1983. *Lezingen en verhandelingen in "Concordia et Libertate" (1769-1806) en "Felix Meritis" (Dep. Letterk.) (1779-1808, 1810-1832, 1865-1873)*. Amstelveen 1983.
- Heeroma, K. 1967. "Lambertus van Bolhuis als 18de-eeuws Groninger dialectoloog". In: *Driemaandelijks Bladen*. Nieuwe serie. Deel 19 (1967), 98-130.
- Heeroma, K. 1968. "Matthias de Vries en zijn woordenboek". In: id., *Sprekend als nederlandist*. Den Haag 1968, 101-109.
- Heestermans, Hans 1981. "Het WNT en de Taal- en Letterkundige Congressen". In: *De Negentiende Eeuw* 5 (1981), 72-85.
- Hegeman, J.G. 1970. "Darwin en onze voorouders. Nederlandse reacties op de evolutieleer 1860-1875: een terreinverkenning". In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 85 (1970), 261-314.
- Heinmann, Siegfried 1967. "Zur Auffassung des Geschichtlichen in der historischen Grammatik des 19. Jahrhunderts". In: *Festgabe Hans von Greyerz*. Bern 1967, 783-807.
- Heinsius, Theodor 1828. *Kleine theoretisch-praktische Deutsche Sprachlehre für Schulen und Gymnasien*. Elfte ... Ausgabe. Berlin 1828.
- Helbig, Gerhard 1975. *Geschichte der neueren Sprachwissenschaft*. Reinbek bei Hamburg 1975².
- Helten, W.L. van 1882. *Bijdrage tot een pragmatische geschiedenis der vaderlandsche taalstudie in Nederland*. Groningen 1882.
- Helvoort, J.R. van 1977. *Beknopte terminografie van de taalkundige begrippen van L.A. te Winkel*. Ongepubl., Vrije Universiteit Amsterdam 1977.
- Helvoort, J.R. van 1982. "Over L.A. te Winkel (1809-1868)". In: Van Driel & Noordegraaf (eds.) 1982, 174-192.
- Herder, J.G. 1790. *Twee bekroonde prysverhandelingen. Uit het Hoogduitsch naar den tweeden verbeterden druk. Door IJsbrand van Hamelsveld*. Amsterdam 1790.
- Herling, S.H.A. 1821. "Ueber die Topik der deutschen Sprache". In: *Abhandlungen des frankfurtischen Gelehrtenvereines für deutsche Sprache* 3 (1821), 296-362.
- Hermann, L. 1965. "Jacob Grimm und die sprachtheoretischen Konzeptionen der französischen Aufklärung". In: *WZUB* 14 (1965), 447-453.
- Hertog, C.H. den 1892. *Nederlandsche Spraakkunst*. 1e stuk. Amsterdam 1892.
- Hesseling, D.C. 1903. *Rec. van Hoogvliet 1903*. In: *Taal en Letteren* 13 (1903), 233-235.
- Heyse, K.W.L. 1856. *System der Sprachwissenschaft*. Berlin 1856 (repr. Hildesheim & New York 1973).

- Hjelmslev, L. 1928. *Principes de grammaire générale*. København 1928.
- Hoeksma, J. 1903. *Jacobus Bellamy*. Amsterdam 1903.
- Hoeninghsdald, Henry M. (ed.) 1979. *The European Background of American Linguistics*. Dordrecht 1979.
- Hoeven, A. van der 1864. "Zinsontleding". In: *Nieuwe Bijdragen* 1864, 25-45.
- Hoeven, J. van der 1862. "Over de taal en de vergelijkende taalkennis, in verband met de natuurlijke geschiedenis van den mensch". In: *Album der Natuur*. Nieuwe Reeks, 1862, 80-94.
- Höweler, H.A. 1937. "Uit de geschiedenis van het Haagsche Dichtgenootschap 'Kunstliefde spaart geen vlijt', 1722-1818". In: *TNTL* 56 (1937), 97-184.
- Hoffman, J.J. 1882. *Verzameling van Japansche Boekwerken door Mr. J.H. Donker Curtius, Nederlandsch Commissaris in Japan op zijne reis naar Yedo in 1858 voor het Rijk ingekocht*. Overdruk uit het Tijdschrift voor Taal-, Land- en Volkenkunde.
- Hofstede de Groot, P. 1855. *De Groninger godgeleerden in hunne eigenaardigheid*. Groningen 1855.
- Hofstede de Groot, P. 1872. *Vijftig jaar in de theologie*. Groningen 1872.
- Hoogvliet, Jan Marius 1895. *Grondbeginselen der algemeene of universele spraakleer*. [Wageningen 1895].
- Hoogvliet, J.M. 1898. "Oudere en nieuwere taalmethodes". In: *Handelingen van het eerste Nederlandsche Philologen-Congres*. [Leiden] 1898, 108-125.
- Hoogvliet, J.M. 1903. *Lingua*. Amsterdam 1903.
- Hospers, J.H. 1966. "A Hundred Years of Semitic Comparative Linguistics". In: W.C. van Unnik & A.S. v.d. Woude (eds.), *Studia Biblica et Semitica Th.C. Vriezen Dedicata*. Wageningen 1966, 138-151.
- Hospers, J.H. 1975. "Some observations about semitcal and general linguistics". In: W. Abraham (ed.), *Ut Videam: contributions to an understanding of linguistics for Pieter Verburg ...* Lisse 1975, 161-169.
- Hospers, J.H. 1980. "Synchronic and diachronic studies in semitic linguistics". In: Wim Zonneveld & Fred Weerman (eds.), *Linguistics in the Netherlands 1977-1979*. Dordrecht 1980, 182-197.
- Houten, S. van 1871. "De methode der natuurwetenschap in verband met die der geestelijke wetenschappen". In: *De Gids* 35 (1871), 3, 333-348.
- Hovelacque, Abel 1911. *La linguistique*. Paris 1911.
- Hugues, John P. 1970. *Rec. van Jan Gonda, A Concise Elementary Grammar of the Sanskrit Language*. Alabama 1966. In: *Word* 26 (1970), 149-150.
- Huizinga, J. 1948. *Verzamelde Werken*, 2. Haarlem 1948.
- Huizinga, J. 1951. *Verzamelde Werken*, 8. Haarlem 1951.
- Hulshof, H. 1980. "De zgn. invoegselwoordjes van Hoogvliet". In: *Glott* 3 (1980), 171-181.
- Hulshof, H. 1982. "C.H. den Hertog en zijn bronnen. Een taalkundig referentiekader in de tweede helft van de 19e eeuw". In: Van Driel & Noordeggraaf (eds.) 1982, 193-215.
- Humboldt, Wilhelm von 1972. *Schriften zur Sprachphilosophie*. Darmstadt 1972. (= *Werke in fünf Bänden*, III).
- Huygens, G.W. 1956. "Hendrik Tollens, de dichter en de burger". In: *Rotterdams Jaarboekje*. Zesde reeks, 4e jrg. Rotterdam 1956, 193-226.
- Huygens, G.W. 1972. *Hendrik Tollens*. Rotterdam & 's-Gravenhage 1972.

Hymes, Dell (ed.) 1974. *Studies in the history of linguistics*. Bloomington & London 1974.

Jordan, Iorgu 1937. *An introduction to Romance Linguistics. Its schools and scholars*. Revised, translated and in parts recast by John Orr. London 1937.

Jordan, Iorgu 1981. "Eugenio Coseriu, théoricien du langage et historien de la linguistique". In: Trabant (ed.) 1981, 3-6.

Ivanescu, Gheorghe 1974. "La distinction entre la linguistique descriptive et la linguistique historique au XIX-e siècle". In: Luigi Heilmann (ed.), *Proceedings of the eleventh international congress of linguistics (1972)*. I. Bologna 1974, 145-149.

Jacobi, F.H. 1815. *Werke*. Zweyter Band. Leipzig 1815 (repr. Darmstadt 1976).

Jäger, Ludwig 1975. *Zu einer historischen Rekonstruktion der authentischen Sprach-Idee F. de Saussures*. Diss. Düsseldorf 1975.

Jager, A. de 1834. *Rec. van J. van Schreven, Korte handleiding tot het redekundig ontleden van voorstellen en volzinnen*. Groningen 1832. In: *Nieuwe bijdragen* 1834, 856-869.

Jager, A. de 1842. "Iets over het redekundig ontleden". In: *De Unie*. Eerste deel, tweede stuk (1842), 136-151.

Jager, A. de 1844. *Rec. van J. van Schreven, Korte handleiding ...* Deventer 1843. In: *Vaderlandsche letteroefeningen*. Eerste stuk voor 1844, 690-695.

Jager, A. de 1849a. *Rec. van J. van Schreven, Korte handleiding ...* Deventer 1848. In: *Algemeen letterkundig maandschrift* 1849, 602-604.

Jager, A. de 1849b. *Rec. van De Vries* 1849. In: *Algemeen letterkundig maandschrift* 1849, 600-601.

Jager, A. de 1849-1850. "Werken van K.F. Becker". In: *Archief voor Nederlandsche taalkunde* 2 (1849-1850), 287-288.

Jager, A. de 1851-1852. "T. Olivier Schilperoort". In: *Archief voor Nederlandsche taalkunde* 3 (1851-1852), 407-409.

Jager, A. de 1855-1856. "Levensbijzonderheden van den Hoogl. M. Siegenbeek". In: *Nieuw Archief voor Nederlandsche taalkunde* 1855-1856, 109-113.

Jager, A. de 1871. "Een belangrijke avond van het Rotterdamse dichtgenootschap". In: *De Tijdspiegel* 1 (1871), 392-405.

Jankowsky, Kurt R. 1979. "F. Max Müller and the development of linguistic science". In: *HL* 6 (1979), 339-359.

Jellinek, M.H. 1906. "Zur Geschichte einiger grammatischer Theorien und Begriffe". In: *Indogermanische Forschungen* 19 (1906), 272-316.

Jellinek, M.H. 1913-1914. *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik von den Anfängen bis auf Adelung*. 2 dln. Heidelberg 1913-1914 (dl. 1 1913, dl. 2 1914).

Jendrieik, Helmut 1975. *Hegel und Jacob Grimm. Ein Beitrag zur Geschichte der Wissenschaftstheorie*. Berlin 1975.

Jespersen, O. 1909. *Progress in language*. London 1909² (1894¹).

Jespersen, O. 1922. *Language*. London 1922.

Johansen, Karsten Friis 1971. "Einleitung" [en aantekeningen]. In: *Madvig* 1971, 1-46; *passim*.

- Johnes, Arthur James 1846. *Philological proofs of the original unity and recent origin of the human race*. London 1846² (1843¹).
- Joly, André 1977. "La linguistique cartésienne: une erreur mémorable". In: Joly & Stefanini (eds.) 1977, 165-199.
- Joly, A. & J. Stefanini (eds.) 1977. *La grammaire générale: des Modistes aux Idéologues*. Villeneuve-d'Ascq 1977.
- Jonckbloet, W.J.A. 1848. *Over de wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal*. Deventer 1848.
- Jonckbloet, W.J.A. 1877. *Het professoraat in de Nederlandsche taal en letterkunde*. Groningen 1877.
- Jonge, H.J. de 1981. "Kuyper en de disputaties geleid door Cobet". In: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 81 (1981), 22-35.
- Jonghe, A. de 1967. *De taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830)*. Sint-Andries-bij-Brugge 1967.
- Josselin de Jong, J.P.B. de 1915. "Geschiedenis der taalwetenschap". In: *Geschiedenis der wetenschappen*. Baarn 1915, 61-92.
- Jülg, Bernhard 1868. *Ueber Wesen und Aufgabe der Sprachwissenschaft mit einem Ueberblick über die Hauptergebnisse derselben*. Innsbrück 1868.
- Juliard, Pierre 1970. *Philosophies of language in eighteenth-century France*. The Hague & Paris 1970.
- Kainz, Friedrich 1938. "Die Sprachpsychologie der Deutschen Romantik". In: *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*. I. Abteilung. *Zeitschrift für Psychologie*. 143. Band (1938), 317-390.
- Kaltz, Barbara 1978. "Christoph Helwig, ein vergessener Vertreter der Allgemeinen Grammatik in Deutschland". In: *HL* 5 (1978), 227-235.
- Kaltz, Barbara 1979. "Johann Jakob Bodmer als Grammatiker: die 'Grundsätze der deutschen Sprache' (1768)". In: *Études Allemandes, Recueil dédié à Jean-Jacques Anstett*. Lyon 1979, 27-46.
- Kaltz, Barbara 1980. "'Les Vrais principes de la langue française' de l'abbé Girard devant la critique du XVIIIe siècle à nos jours". In: Koerner (ed.) 1980, 175-185.
- Kaltz, Barbara 1983. "Alfred Tonnellé als Uebersetzer und Interpret Wilhelm von Humboldts". In: *HL* 10 (1983), 63-76.
- Kamphuis, G. 1975. "J.A. Weiland over de roman (1820)". In: *Taal- en Letterkundig Gastenboek voor Prof.Dr. G.A. van Es*. Groningen 1975, 219-227.
- Karsten, G. 1949. *Honderd jaar Nederlandse philologie. M. de Vries en zijn school*. Leiden 1949.
- Kate Hermansz., Lambert ten 1723. *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*. 2 dln. Amsterdam 1723.
- Kern, H. 1874. "Taco Roorda". In: H.J.M. Maier en A. Teeuw (eds.), *Honderd jaar studie van Indonesië 1850-1950*. Den Haag 1976, 6-14.
- Kern, H. 1902. "Over Jacob Grimm en zijn invloed op de ontwikkeling der Nederlandsche taalwetenschap". In: *Verslagen en Mededelingen Kon. Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde* 1902, 620-655.
- Kinker, J. 1817. "Inleiding eener wijsgeerige algemeene theorie der talen". In: *Gedenkschriften, in de hedendaagsche talen, van de derde klasse van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut van wetenschappen, letterkunde, en schoone kunsten*. Eerste deel. Amsterdam 1817, 1-246.
- Kinker, J. 1829. *Beoordeling van Mr. W. Bilderdijks Nederlandsche Spraakleer*. Amsterdam 1829.

- Klifman, Harm 1983. Studies op het gebied van de vroegnieuw nederlandse triviumtraditie (ca. 1550 - ca. 1650). Dordrecht 1983.
- Kluyver, A. 1897. "Henri Ernest Moltzer". In: Jaarboek KAW 1896. Amsterdam 1897, 43-68.
- Kluyver, A. 1906a. "Bilderdijk en de Taalwetenschap". In: Onze Eeuw 6 (1906), 4, 1-26.
- Kluyver, A. 1906b. "Prof. te Winkel's Inleiding tot de geschiedenis der Nederlandsche taal". In: De Gids 70 (1906), 2, 53-76.
- Kluyver, A. 1911. Eenheid en verscheidenheid in de taal. Leiden 1911.
- Kluyver, A. 1928. "Levensbericht van Dr. J. te Winkel". In: Jaarboek KAW 1927-1928. Amsterdam 1928, 1-23.
- Kluyver, A. 1929. "Levensbericht van Matthias de Vries". In: id., Verspreide Opstellen. Groningen & Den Haag (1929), 1-44.
- Klijnsmit, A.J. 1982. "Klank en teken bij Petrus Weiland". In: Van Driel & Noordegraaf (eds.) 1982, 137-145.
- Knappert, L. 1911-1912. Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18e en 19e eeuw. 2 dln. Amsterdam 1911-1912.
- Knappert, L. 1921. "Matthijs Siegenbeek". In: NNBW 5. Leiden 1921, 735-741.
- Knol, J. 1977. "De Nederlandse taalkunde in de achttiende eeuw". In: Bakker & Dibbets (eds.) 1977, 65-112.
- Koch, F.C. 1937. "Rotterdam onder de Bataafsche Republiek". In: Rotterdamsch Jaarboekje. Vierde reeks, 5e jrg. Rotterdam 1937, p. 47-75.
- Koelmans, L. 1977. "Het A.B.N., het spreken en het schrijven". In: NTg 70 (1977), 15-33.
- Koenen, M.J. & A.M. Bogaerts 1885. Practische taalstudie. Stijl- en taal oefeningen. 4e dr. Groningen 1885.
- Koerner, E.F.K. 1975. "European structuralism: early beginnings". In: T.A. Sebeok (ed.) 1975, 717-827.
- Koerner, E.F.K. 1976. "Saussure and the French linguistic tradition. A few critical comments". In: Nederehe & Haarmann (eds.), 1976, 405-417.
- Koerner, E.F.K. 1977. "The Humboldtian trend in linguistics". In: Paul J. Hopper (ed.), Studies in descriptive and historical linguistics. Festschrift for Winfred P. Lehmann. Amsterdam 1977, 145-158.
- Koerner, E.F.K. 1978. Toward a historiography of linguistics. Selected essays. Amsterdam 1978.
- Koerner, Konrad 1979. "L'importance de William Dwight Whitney pour les jeunes linguistes de Leipzig et pour F. de Saussure". In: Bela Brogyanyi (ed.), Festschrift for Oswald Szemerényi on the occasion of his 65th birthday. Amsterdam 1979, 437-454.
- Koerner, Konrad (ed.) 1980. Progress in linguistic historiography. Papers from the international conference on the history of the language sciences (Ottawa, 28-31 August 1978). Amsterdam 1980.
- Koerner, Konrad 1983. "Preface". In: Schleicher 1850, ix-xxii.
- Koerner, Konrad (ed.) 1983. Linguistics and evolutionary theory. Three essays by August Schleicher, Ernst Haeckel, and Wilhelm Bleek. Amsterdam & Philadelphia 1983.
- Kok, A.L. 1649. Ont-werp der neder-duitsche letter-konst. Amsterdam 1649 (repr. Assen 1981).
- Kolakowski, Leszek 1971. Die Philosophie des Positivismus. München 1971.
- Kollwijn, R.A. 1916. Opstellen over spelling en verbuiging. Derde vermeerderde druk. Groningen 1916.

- Kollewijn, R.A. 1937. Herinneringen. Santpoort 1937.
- Koops, W.R.H. 1980. Het onderwijs in de moderne talen aan de Rijksuniversiteit te Groningen van 1877 tot 1921. Groningen 1980.
- Kooij, J.G. 1965. "Ter Braak en de grammatika". In: *Merlyn* 3 (1965), 63-68.
- Kooij, J.G. 1973. Is Nederlands een SOV taal? Amsterdam 1973.
- Kooij, J.G. & H. Steinmetz 1983. Systeem en functie. Assen 1983.
- Kossman, E.H. 1976. De lage landen 1780-1940. Amsterdam & Brussel 1976.
- Kossman, F.K.H. 1966. Opkomst en voortgang van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Geschiedenis van een initiatief. Leiden 1966.
- Kramer, W. 1954. "Stilistiek". In: *NTg* 47 (1954), 18-23.
- Kretschmer, Paul 1927. "Sprache". In: Gercke, Alfred & Eduard Norden (eds.), *Einleitung in die Altertumswissenschaft*. Dritte Aufl. Leipzig & Berlin 1927, 462-564.
- Krom, H.J. 1782. "Antwoord op de vraag over de verbetering der scholen". In: *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen*. Achtste deel. Middelburg 1782, 1-228.
- Kruisinga, E. 1922. *Lessons in English Grammar*. Utrecht 1922 (met J.H. Schutt).
- Kruisinga, E. 1938-1939. "Filologie en Taalwetenschap". *Taal en Leven* 2 (1938-1939), 85-87.
- Kruisinga, E. 1951. *Het Nederlands van nu*. Amsterdam & Antwerpen 1951².
- Kuyper, H.H. 1891. De opleiding tot den dienst des woords bij de Gereformeerden. 's-Gravenhage 1891.
- Labov, W. 1972. *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia 1972.
- Lamberts Hurrelbrinck, L.A.J. z.j. Beknopt overzicht der geschiedenis van de Hollandsche Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen 1800-1900. Z.pl., z.j.
- Land, J.P.N. 1877. "J.F.L. Schröder en zijne wijsbegeerte". In: *De Gids* 41 (1877), 3, 1-63.
- Land, J.P.N. 1899. *De wijsbegeerte in de Nederlanden*. 's-Gravenhage 1899.
- Land, Stephen K. 1974. *From signs to propositions*. London 1974.
- Lane, George S. 1945. "Changes of emphasis in linguistics with particular reference to Paul and Bloomfield". In: *Studies in Philology* 42 (1945), 465-483.
- Lanjuinais, Jean-Denis 1816. "Discours préliminaire". In: *Court de Gébélis* 1816, i-lviii.
- Leemans, C. 1865. "Over het algemeen letterschrift volgens Lepsius". In: *VMKAW* 9 (1865), 171-194.
- Lehmann, William C. 1971. *Henry Home, Lord Kames, and the Scottish Enlightenment*. Den Haag 1971.
- Lenneep, W.W. van 1860. "Eenige vragen betreffende de geslachten". In: *De Taalgids* 2 (1860), 196-201.
- Leopold, Joan 1982. *Rec. van Hoeningswald (ed.) 1979*. In: *Romance Philology* 36 (1982), 58-66.
- Leopold, Joan 1983. *The Letter Liveth. The life, work and library of August Friedrich Pott (1802-1887)*. Amsterdam & Philadelphia 1983.
- Lepschy, Giulio 1982. "Linguistic historiography". In: David Crystal (ed.), *Linguistic controversies. Essays in linguistic theory and practice in honour of F.R. Palmer*. London 1982, 25-31.

- Leroy, Maurice 1980. *Les grands courants de la linguistique moderne*. Bruxelles 1980.
- Lindeboom, J. 1933. *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme*. Deel 2. Assen 1933.
- Locke, John 1690. *An essay concerning human understanding*. Ed. with an introduction by John W. Yolton. London & New York 1974.
- Löther, Burkhard 1965. "Philolog der Nation. Zum Zusammenhang von Sprachgeschichte und Volksgeschichte bei Jacob Grimm". In: *WZUB* 14 (1965), 463-469.
- Loey, A. van 1964. *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands*. Zutphen 19647.
- Logeman, H. 1895. "Taalverval of Taalontwikkeling?". In: *Taal en Letteren* 5 (1895), 265-281; 329-352.
- Loux-Schuringa, Anke le 1982. "The predicate in 19th century sentence grammar". In: Saskia Daalder & Marinel Gerritsen (eds.), *Linguistics in the Netherlands 1982*. Amsterdam etc. 1982, 21-26.
- Lulofs, B.H. 1819. *Schets van een overzicht der Duitsche taal*. Groningen 1819.
- Lulofs, B.H. 1857. *Over Nederlandsche spraakkunst, stijl en letterken-nis*. Derde druk. Herzien door A. de Jager. Eerste deel. Groningen 1857.
- Lulofs, B.H. 1860. *Kakographie of opstellen met deze en gene feilen in taal en stijl*. Vierde druk. Herzien door A. de Jager. Groningen 1860.
- Lyons, John 1971. *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge 1971.
- Madvig, J.N. 1843. *Bemerkungen über verschiedene Punkte des Systems der Lateinischen Sprachlehre und einige Einzelheiten derselben*. Als Beilage zu seiner Lateinischen Sprachlehre für Schulen. Braunschweig 1843.
- Madvig, J.N. 1858. *Latijnsche Spraakleer voor scholen*. Voor Nederlanders bewerkt door J.C.G. Boot. Derde verbeterde uitgaaf. Amsterdam 1858.
- Madvig, J.N. 1871. "Einige der Voraussetzungen der Etymologie und ihre Aufgabe". In: Christmann 1977 (ed.), 146-179.
- Madvig, J.N. 1875. *Kleine philologische Schriften*. Leipzig 1875.
- Madvig, J.N. 1971. *Sprachtheoretische Abhandlungen*. Munksgaard 1971.
- Mager, K.W.E. 1841. "Die grammatischen Kategorien". In: *Pädagogische Revue* 3 (1841), 321-371.
- Maher, J. Peter 1983. "Introduction". In: *Linguistics and evolutionary theory*. Three essays by August Schleicher, Ernst Haeckel and Wilhelm Bleek. Amsterdam & Philadelphia 1983, xvii-xxxii.
- Malebranche, N. 1962. *Oeuvres complètes*. I. Recherche de la vérité. Paris 1962.
- Maljaars, A. 1979. *Bijdrage tot de kennis van genus en geslacht in de achttiende eeuw*. Utrecht 1979.
- Malmberg, B. 1968. *Les nouvelles tendances de la linguistique*. Paris 1968.
- Manchester, Martin L. 1982. "Humboldt's defence of the inflectional superiority thesis". In: *HL* 9 (1982), 107-120.
- Mathiesen, Robert 1978. Rec. van Jacques Rieux & Bernard E. Rollin (eds.), *General and rational grammar: the Port-Royal Grammar*. The Hague 1975. In: *Language* 54 (1978), 917-920.

- Mattens, W.H.M. 1970. *De indifferentialis*. Assen 1970.
- Maudru, Jean-Baptiste 1802. *Éléments raisonnés de la langue russe ou principes généraux de la grammaire appliqués à la langue russe*. Paris 1802.
- Mazon, André 1958. "L'Abbé Gabriel Girard. Grammairien et russisant". In: *Revue des Études Slaves* 35 (1958), 15-56.
- Mees-Verwey, M. 1928. *De betekenis van Johannes van Vloten*. Santpoort 1928.
- Meillet, A. 1900-1901. Rec. van W. Wundt, *Die Sprache*. Leipzig 1900. In: *L'Année sociologique* 5 (1900-1901), 595-601.
- Meillet, A. 1903-1904. Rec. van Bréal 1897, 3e ed. 1904. In: *L'Année sociologique* 8 (1903-1904), 640-641.
- Meillet, A. 1921. *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris 1921.
- Meiner, J.W. 1781. *Versuch einer an der menschlichen Sprache abgebildeten Vernunftlehre oder philosophische und allgemeine Sprachlehre*. Leipzig 1781 (repr. Stuttgart-Bad Canstatt 1971).
- Meinsma, J.J. 1874. "Herinnering aan den hoogleraar T. Roorda". In: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Derde volgreks. Negende deel*. 's-Gravenhage 1874, 320-328.
- Mertens, Frans-Jozef & Pierre Swiggers 1983. "La 'Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal': notes bibliographiques". In: *HL* 10 (1983), 357-362.
- [Meyer, Lodewijk] 1672. *Italiaanse spraakkonst*. Amsterdam 1672.
- Michael, I. 1970. *English grammatical categories and the tradition to 1800*. Cambridge 1970.
- Militz, Hans-Manfred 1977. "Die Entwicklung der Sprache bei Turgot und Adam Smith". In: *Beiträge zur Romanischen Philologie* 16 (1977), 109-112.
- Misteli, Franz 1882. Rec. van H. Paul, *Principien der Sprachgeschichte*. Halle 1880. In: Christmann (ed.) 1977, 226-245.
- Mok, Q.I.M. 1971. *De actualiteit van de Grammaire van Port-Royal*. [Groningen] 1971.
- Molhuysen, P.C. 1916. "Over de graden, die oudtijds aan de Leidsche Universiteit werden verleend". In: *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland*. 13e Jrg. Leiden 1916, 1-31.
- Moll, W. 1921. "Het Departement Rotterdam der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen gedurende de eerste halve eeuw van zijn bestaan". In: *Rotterdamsch Jaarboekje. Tweede reeks, 9e jrg*. Rotterdam 1921, 11-41.
- Moltzer, H.E. 1865. *De nieuwe richting in de taalkunde*. Groningen 1865.
- Moltzer, H.E. 1871. "De oorsprong der taal en de hypothese van Darwin". In: *Taal- en Letterbode* 2 (1871), 169-197; 237-261.
- Moltzer, H.E. 1872. "Inleidend woord". In: F. Max Müller, *De uitkomsten van de wetenschap der taalkunde*. Groningen 1872, 3-4.
- Moltzer, H.E. 1892. *Matthias de Vries. Ter gedachtenis*. Groningen 1892.
- Monpurgo-Davies, A. 1975. "Language classification in the nineteenth century". In: Sebeok (ed.) 1975, 607-716.
- Monreal-Wickert, Irene 1976. "Sprachtypologie statt Sprachgeschichte: eine rationalistische Antwort auf den Sensualismus". In: H.J. Nedderhe & H. Haarmann (eds.) 1976, 197-220.
- Monreal-Wickert, Irene 1977. *Die Sprachforschung der Aufklärung im Spiegel der grossen französischen Enzyklopädie*. Tübingen 1977.

- Moock, S.J.M. van 1811. Aanleiding tot het zamenstellen en ontbinden van volzinnen, gemeenlijk bekend onder den naam van construeren en analyseren. Zutphen 1811.
- Moonen, A. 1706. Nederduitsche spraekkunst. Amsterdam 1706 (repr. Amsterdam V.U. 1977).
- Mossner, E.C. & I.S. Ross (eds.) 1977. Correspondence of Adam Smith. Oxford 1977 (= The Glasgow edition of the works and correspondence of Adam Smith VI).
- Mounin, Georges 1959. "Une illusion d'optique en histoire de la linguistique". In: Travaux de l'Institut de Linguistique. Faculté des Lettres et Sciences Humaines de l'Université de Paris 4 (1959), 7-13.
- Mounin, Georges 1970. Histoire de la linguistique. Paris 1970.
- Müller, Max 1913. The science of language. Founded on lectures delivered at the Royal Institution in 1861 and 1863. Two volumes. London etc. 1913.
- Müller-Volmer, Kurt 1976. "Wilhelm von Humboldt und der Anfang der amerikanischen Sprachwissenschaft: Die Briefe an John Pickering". In: Hammacher (ed.) 1976, 259-334.
- Mulder, E.F. 1978. "De eerste generatie redacteurs van het Woordenboek der Nederlandsche Taal (W.N.T.). Matthias de Vries: stichter van een 'taalmuseum'". In: Jaarboek Stichting I.N.L. Overzicht van het jaar 1976. 's-Gravenhage 1978, 38-52.
- Muller, J.W. 1938. "Matthias de Vries 1820-1892". In: id., Verspreide Opstellen. Haarlem 1938, 107-129.
- Muller, S. 1854. "Ter gedachtenis van Matthijs Siegenbeek". In: Kerkelijke Courant, 22 december 1854.
- Muller, S. 1855. "Levensberigt van Matthijs Siegenbeek". In: Handelingen der jaarlijksche algemeene vergadering van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Levensberigten der in dit jaar afgestorvene medeleden. Z.p. 1855, 83-123.
- Nassau, H.J. 1854. "De Nederlandsche taalkunde in haren aard en hare strekking" [Rec. van De Vries 1853]. In: Nassau 1879, 242-251.
- Nassau, H.J. 1879. Geschriften. III. Groningen 1879.
- Nat, J. 1929. De studie van de Oosterse talen in Nederland in de 18^e en 19^e eeuw. Purmerend 1929.
- Niederehe, H.-J. & H. Haarmann (eds.) 1976. In Memoriam Friedrich Diez. Akten des Kolloquiums zur Wissenschaftsgeschichte der Romanistik. Amsterdam 1976.
- Nieuwenhuys, R. 1967. "Van der Tuuk, taalgeleerde en zonderling". In: id., Tussen twee vaderlanden. Amsterdam 1967, 101-153.
- Noordegraaf, J. 1975. "De 'Maatschappij' en haar grammatici". In: NTg 68 (1975), 121-124.
- Noordegraaf, J. 1976. "Tussen oordeel en formulering. Ontleding anno 1820". In: Reisgidsen vol Belluno's en Blauwbaarden. Opstellen ... aangeboden aan Dr. H.A. Wage. Leiden 1976, 104-113.
- Noordegraaf, J. 1977. "A few remarks on Adam Smith's Dissertation (1761)". In: HL 4 (1977), 59-67.
- Noordegraaf, J. 1978a. "Tweeërlei Chrestomathie. Bloemlezingen en hun verzamelaars". In: NTg 71 (1978), 131-133.
- Noordegraaf, J. 1978b. "Linguistica neerlandica: a Dutch translation of the Port-Royal grammar". In: HL 5 (1978), 193-196.

- Noordegraaf, J. 1979a. "Veranderingen in het taalkundig denken. Kanttekeningen bij een discussie tussen Taco Roorda en Matthias de Vries". In: *Handelingen van het 35e Nederlands Filologencongres*. Amsterdam 1979, 53-60.
- Noordegraaf, J. 1979b. "'Eene linguistische kaart van Nederland'. Rondom de dialectenquête van 1879". In: *Marinel Gerritsen (ed.), Taalverandering in Nederlandse dialecten. Honderd jaar dialectvragenlijsten: 1879-1979*. Muiderberg 1979, 36-51.
- Noordegraaf, J. 1980a. "De taaltheorie van Matthias de Vries". In: *Glott 3* (1980), 47-66.
- Noordegraaf, J. 1980b. "Schotse Verlichting en Nederlandse grammatica: Weiland en Blair". In: *Voortgang I* (1980), 46-52.
- Noordegraaf, J. 1981a. "Spelling, taalkunde en filologie. Van De Vries naar de School van Kolléwijn". In: *Studies voor Damsteegt*. Leiden 1981, 140-151.
- Noordegraaf, J. 1981b. "Over een 'Proeve van woordvoeging' (1843)". In: *Voortgang II* (1981), 103-123.
- Noordegraaf, J. 1982a. "Traditie en vernieuwing in de taalwetenschap. Twee 'problemen'". In: *Van Driel & Noordegraaf (eds.) 1982*, 81-109.
- Noordegraaf, J. 1982b. "The Port-Royal Grammar. A bibliographical note". In: *HL 9* (1982), 169-173.
- Noordegraaf, J. 1982c. "Algemene grammatica en logische analyse. Nederlandse taalkunde in de jaren vijftig van de negentiende eeuw". In: *Voortgang III* (1982), 174-208.
- Noordegraaf, J. 1983. "Nog eens Hedendaagsch Fetischisme". In: *Voortgang IV* (1983), 193-230.
- Noordegraaf, J. 1984. "Wie was 'Prof. X'? Een voetnoot bij Hedendaagsch Fetischisme". In: *NTg 77* (1984), 157-160.
- Noortwijk, Tineke van 1983. *Het begrip "syntaxis" in de achttiende-eeuwse Nederlandse grammatica*. Ongepubl., Vrije Universiteit Amsterdam 1983.
- Norman, William M. 1972. *The Neogrammarians and comparative linguistics*. Unpubl. doctoral diss., Princeton Univ., 1972.
- Nuchelmans, Gabriel 1983. *Judgment and proposition. From Descartes to Kant*. Amsterdam etc. 1983.
- Oertel, Hans 1902. *Lectures on the study of language*. New York & London 1902.
- Oesterreicher, Wulf 1981. "Wem gehört Humboldt? Zum Einfluss der französischen Aufklärung auf die Sprachphilosophie der deutschen Romantik". In: *Trabant (ed.) 1981*, 117-136.
- Oesterreicher, Wulf 1983. *Rec. van Schmitter 1982*. In: *HL 10* (1983), 350-355.
- Ogden, C.K. & I.A. Richards 1946. *The Meaning of Meaning*. London 1946⁸ (19231).
- Ogle, R.A. 1974. *Natural order and dislocated syntax. An essay in the history of linguistic ideas*. Unpubl. doctoral diss., Univ. of California. Los Angeles 1974.
- Olivier Schilperoort, T. 1806. *Proeve van nieuwere taalkunde, op de Nederduitsche spraakkunst toegepast*. Groningen 1806.
- Olivier Schilperoort, T. 1827. *Kort begrip van het samenstel onzer taal*. Amsterdam 1827.

- Osthoff, H. & K. Brugmann 1878. "Vorwort zu 'Morphologische Untersuchungen I'". In: Christmann (ed.) 1977, 190-205.
- Ott, Rudi 1975. Satz und Urteil. Sprachphilosophische Untersuchungen über das Verhältnis von Grammatik und Logik in der Deutschen Grammatik von Karl Ferdinand Becker (1775-1849). Bern & Frankfurt a. M. 1975.
- Oyen, H. van 1949. "Het speculatief idealisme". In: id. (ed.) 1949, *Philosophia*. Beknopt handboek tot de geschiedenis van het wijsgeerig denken. Tweede deel. Descartes - Hedendaagsche wijsbegeerte. Utrecht 1949, 195-248.
- Panckoucke, Ch. (ed.) 1784. *Encyclopédie méthodique. Grammaire et littérature*. Tome second. Paris & Liège 1784.
- Pannenberg, W. 1973. *Wissenschaftstheorie und Theologie*. Frankfurt a. M. 1973.
- Parret, Herman (ed.) 1976. *History of linguistic thought and contemporary linguistics*. Berlin & New York 1976.
- Paul, Hermann 1898. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle a. S. 1898³.
- Paul, Hermann 1920. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle a. S. 1920⁵.
- Pedersen, Holger 1972. *The discovery of language. Linguistic science in the nineteenth century*. Bloomington & London 1972⁵ [1931¹].
- Peeters, Leopold 1980. "Een Latijnse traditie in het zeventiende-eeuwse Nederlands: P.C. Tacitus - P.C. Hooft". In: Bax e.a. (eds.) 1980, 168-178.
- Percival, W.K. 1969. "Nineteenth century origins of twentieth century structuralism". In: Robert I. Binnick e.a. (eds.), *Papers from the fifth regional meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago 1969, 416-420.
- Percival, W.K. 1976. "The applicability of Kuhn's paradigms to the history of linguistics". In: *Language* 52 (1976), 285-294.
- Petzet, E. & G. Herbig 1913. C.W.L. Heyse und sein System der Sprachwissenschaft. Sitzungsberichte der Kgl. Bayerische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-philologische und historische Klasse 1913, 7. München 1913.
- Piebenga, G.A. 1973. "Rasmus Rask's studie van het Nederlands". In: *NTg* 66 (1973), 42-48.
- Pierson, A. 1873. "Friedrich Heinrich Jacobi". In: *De Gids* 37 (1873), 3, 1-53; 224-254.
- Poliakov, Léon 1979. *De Arische mythe*. Amsterdam 1979.
- Porset, Charles (ed.) 1970. *Varia linguistica: Condillac - Du Marsais - Turgot - Maupertuis - Adam Smith*. Bordeaux 1970.
- Porset, Charles 1977. "Grammatista Philosophans. Les sciences du langage de Port-Royal aux Idéologues (1660-1818). Bibliographie". In: Joly & Stefanini (eds.) 1977, 11-95.
- Porzeziński, V. 1910. *Einleitung in die Sprachwissenschaft*. Leipzig & Berlin 1910.
- Pott, A.F. 1863. "Zur Geschichte und Kritik der sogenannten Allgemeinen Grammatik". In: *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, N.F. 43 (1863) 102-141; 185-245.
- Priestly, T.M.S. 1975. "Schleicher, Čelakovský, and the Family Tree Diagram: A puzzle in the history of linguistics". In: *HL* 2 (1975), 299-333.

- Priestly, T.M.S. 1983. Rec. van Biedermann 1981. In: HL 10 (1983), 111-120.
- Prinsen, P.J. 1838. *Beginnend onderwijs in de Nederduitsche taal*. Haarlem 1838.
- Prinsen, P.J. 1844. *Beginnelen van de voorstellen-leer der Nederlandsche taal voor aankomende onderwijzers*. Haarlem 1844.
- Proosdij, B.A. van 1954. "Two thunder-clouds, closing in conflict". The meeting of Madvig and Cobet at the tercentenary of Leyden University and its historical background. Leiden 1954.
- Pijnappel Gz., J. 1855. *Spreektaal en schrijftaal*. 's-Gravenhage 1855.
- Quillien, J. 1981. "Guillaume de Humboldt et la linguistique générale". In: HEL 3 (1981), 2, 85-113.
- Rae, John 1965. *Life of Adam Smith*. New York 1965.
- Radnitzky, G. 1970. *Contemporary schools of metascience*. 2nd, revised ed. Göteborg 1970.
- Rappard, J.F.H. van 1976. *Psychologie als zelfkennis. Het zielsbegrip tussen substantie en structuur in de Duitse rationalistische psychologie van Wolff tot Wundt en Bretano*. Amsterdam 1976.
- Raumer, Rudolf von 1870. *Geschichte der germanischen Philologie vorzugsweise in Deutschland*. München 1870.
- Ravekes, H. 1810. "Voorbericht". In: [Siegenbeek] 1810, iii-vi.
- Renan, E. 1922. *De l'origine du langage*. Paris 1922.
- Reichling, A. 1966. *Verzamelde studies over hedendaagse problemen der taalwetenschap*. Zwolle 1966.
- Rendall, Jane 1978. *The origins of the Scottish Enlightenment 1707-1776*. London & Basingstoke 1978.
- Renzi, Lorenzo 1976. "Histoire et objectifs de la typologie linguistique". In: Parret (ed.) 1976, 633-657.
- Ricken, Ulrich 1978. *Grammaire et philosophie au siècle des lumières*. Villeneuve-d'Ascq 1978.
- Riemens, K.-J. 1919. *Esquisse historique de l'enseignement du français en Hollande du XVIe au XIXe siècle*. Leiden 1919.
- Robins, R.H. 1967. *A short history of linguistics*. London 1967.
- Robins, R.H. 1973. "The history of language classification". In: Thomas A. Sebeok (ed.), *Current trends in linguistics*. Vol. 11. Diachronic, areal and typological linguistics. The Hague & Paris 1973, 3-41.
- Robins, R.H. 1978a. "The Neogrammarians and their nineteenth-century predecessors". In: *Transactions of the philological society* 1978, 1-16.
- Robins, R.H. 1978b. "Foreword". In: Koerner 1978, ix-xiii.
- Rocher, L. 1957-1958. "Les philologues classiques et les débuts de la grammaire comparée". In: *Revue de l'Université de Bruxelles* 10 (1957-1958), 251-286.
- Rocher, L. 1959. "Klassieke Filologie contra Vergelijkende Taalwetenschap". In: *Handelingen van het 23e Vlaams Filologencongres*. Brussel 1959, 119-125.
- Roessingh, K.H. 1922. *Het modernisme in Nederland*. Haarlem 1922.

- Rombouts, J. 1983. "Afwijkende visies op de 'bijwoorden'. Hoogvliet, De Groot en Roose over schakeringspartikels". In: Fr. Daems & L. Goossens (eds.), *Een spyghel voor G. Jo. Steenbergen*. Leuven 1983, 263-275.
- Roorda, Taco 1824a. *Commentarii in aliquot Jeremiae loca*. Groningen 1824.
- Roorda, Taco 1824b. *Disputio de anticipatione cum omni, tum inprimis dei atque Epicureorum et Stoicorum de anticipationibus doctrina*. In: *Annales Academiae Lugduno Bataviae 1822-1823*. Leiden 1824. 35 pp.
- Roorda, Taco 1835. *Ontwikkeling van het begrip der philosophie*. Leeuwarden 1835.
- Roorda, Taco 1843. "Ueber den gegenwärtigen Stand der Philosophie in den Niederlanden". In: *Zeitschrift für Philosophie und spekulative Theologie* 10 (1843), 121-159.
- Roorda, Taco 1844. "Over den tegenwoordigen toestand der philosophie in Nederland". In: *Godgeleerde bijdragen* 17 (1844), 5, 719-764.
- Roorda, Taco 1850. *Zielkunde, of beschouwing van den mensch als bezielde wezen*. Tweede, vermeerderde druk. Leeuwarden 1850 (18491).
- Roorda, Taco 1852. *Over de deelen der rede en de rede-ontleding, of logische analyse der taal tot grondslag voor wetenschappelijke taalstudie*. Leeuwarden 1852 (18552, 18643).
- Roorda, Taco 1855. *Javaansche grammatica*. Deel 1. Amsterdam 1855.
- Roorda, Taco 1856. "Over het onderscheid tusschen spreektaal en schrijftaal, inzonderheid in onze moedertaal". In: *VMKAW I*. Amsterdam 1856, 93-118.
- Roorda, Taco 1858a. "Bijlage tot beantwoording van de Heeren De Vries en Brill, op hun beoordeling van zijn tweede verhandeling: over het onderscheid tusschen schrijftaal en spreektaal, inzonderheid in onze moedertaal". In: *VMKAW III*. Amsterdam 1858, 150-180.
- Roorda, Taco 1858b. *Verhandeling over het onderscheid en de behoorlijke overeenstemming tusschen spreektaal en schrijftaal, inzonderheid in onze moedertaal; na de verhandelingen over dit onderwerp in de Koninklijke Akademie van Wetenschappen uitgegeven*. Leeuwarden 1858.
- Roorda, Taco 1858c. *Handleiding tot het onderwijs in de zinsontleding bij het lager onderwijs*. Leeuwarden 1858.
- Roorda, Taco 1859. "De vrijheid van den mensch in de bepaling van zijn wil, en de strijd tusschen determinisme en indeterminisme". In: *De Gids* 23 (1859), 2, 1-46.
- Roorda, Taco 1862. "De Nederlandsche spelling". In: *De Gids* 26, 2, 38-80.
- Roorda, Taco 1865. "Over de aard en de natuur van de verschillende spraakgeluiden en de wijze, waarop die eenvoudig en duidelijk in Europeesch schrift met Romeinse karakters beteekend en onderscheiden kunnen worden". In: *VMKAW 9* (1865), 205-372.
- Roorda, Taco 1871. *Het geloof en de geloofsgronden van een modern christen*. Leiden 1871.
- Roos, J. 1854. *Aanteekeningen op de Zielkunde van den Hoogleeraar T. Roorda*. Utrecht 1854.
- Roos, G.P. 1863. "Over de taal der dagbladen". In: *Handelingen van het zevende Nederlandsch taal- en letterkundig kongres (Brugge 1862)*. Gent & 's-Gravenhage 1863, 77-82.
- Rosiello, L. 1967. *Linguistica illuminista*. Bologna 1967.
- Roth, G.M. 1825. *G.M. Roth's Anfangsgründe der teutschen Sprachlehre und Orthographie, vorzüglich zum Gebrauche in Schulen, herausgegeben von Friedrich Schmitthenner*. Dritte ... Auflage. Giessen 1825.

- Rothacker, Erich 1972. Einleitung in die Geisteswissenschaften. Darmstadt 1972.
- Rousseau, Jean 1980. "Flexion et racine: trois étapes de leur constitution: J.C. Adelung, F. Schlegel, F. Bopp". In: Koerner (ed.) 1980, 235-247.
- Rousseau, Jean 1984. "La naissance de la typologie chez P.E. Duponceau et A.W. Schlegel". In: Matériaux, 399-413.
- Sacy, A.l. Silvestre de 1808. Rec. van Et. Quatremère, Recherches critiques et historiques sur la langue et la littérature de l'Égypte. Paris 1800. In: Magasin Encyclopédique. Année 1808. Tome 4, 241-282.
- Sahlin, Gunvor 1928. César Chesneau Du Marsais et son rôle dans l'évolution de la grammaire générale. Paris 1928.
- Salmon, Vivian 1979. The study of language in 17th-century England. Amsterdam 1979.
- Salverda de Grave, J.J. 1929. "Grammatica van vroeger tijd". In: Neophilologus 14 (1929), 245-253.
- Sampson, Geoffrey 1980. Schools of linguistics. London etc. 1980.
- Sapir, Edward 1907-1908. "Herder's Ursprung der Sprache". In: Modern Philology 5 (1907-1908), 109-142.
- Sassen, F. 1949. Geschiedenis van de wijsbegeerte der Grieken en Romeinen. Antwerpen & Nijmegen 1949.
- Sassen, F. 1959. Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw. Amsterdam & Brussel 1959.
- Saussure, F. de 1974. Cours de linguistique générale. Ed. critique par Tullio de Mauro. Paris 1974.
- Sayce, A.H. 1876. A lecture on the study of comparative philology. Oxford & London 1876.
- Sayce, A.H. 1900. Introduction to the science of language. Two vol. London 1900⁴.
- Scaglione, Aldo 1972. The classical theory of composition from its origins to the present. A historical survey. Chapel Hill 1972.
- Scaglione, Aldo 1978. "Introduction". In: Weil 1887, vii-xvii.
- Scaglione, Aldo 1981. The theory of German word order from the Renaissance to the present. Minneapolis 1981.
- Schankweiler, Ewald 1965. "Zum Wesen und Ursprung der Sprache bei Jacob Grimm und Wilhelm von Humboldt". In: WZUB 14 (1965), 455-462.
- Scharf, Hans-Werner 1983. "Das Verfahren der Sprache. Ein Nachtrag zu Chomsky's Humboldt-Reklamation". In: Esbach & Trabant (eds.) 1983, 205-249.
- Schauwecker, Ludwig 1962. Die sprachwissenschaftliche Methode. Eine kritische Gegenüberstellung traditioneller und strukturalistischer Linguistik. Tübingen 1962.
- Schauwecker, Ludwig 1974. "Une base du Cours de Linguistique Générale de Saussure(?)". In: Mélanges d'histoire littéraire, de linguistique et de philologie romanes offerts à Charles Rostaing. Liège 1974, 993-998.
- Scheltema Ez., M.W. & P.C. van Wijk 1874. Een poging tot verbroedering der protestantsche christenen en hare verwezenlijking in de vereenigde christelijke gemeente te Dockum. Amsterdam 1874.
- Scherer, Wilhelm 1868. Zur Geschichte der deutschen Sprache. Berlin 1868 (18782).

- Scherer, Wilhelm 1875. Rec. van Whitney 1874. In: Christmann (ed.) 1977, 181-189.
- Schlegel, A.W. 1818. *Observations sur la langue et la littérature provençales*. Paris 1818. (repr. Tübingen 1971).
- Schlegel, Friedrich 1808. *Ueber die Sprache und Weisheit der Indier*. Heidelberg 1808 (repr. Amsterdam 1977).
- Schleicher, A. 1848. *Zur vergleichenden Sprachengeschichte*. Bonn 1848.
- Schleicher, A. 1850. *Die Sprachen Europas in systematischer Uebersicht*. Bonn 1850 (repr. Amsterdam 1983).
- Schleicher, A. 1863. "Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft". In: Christmann (ed.) 1977, 85-108.
- Schleicher, A. 1874. *Die Deutsche Sprache*. Stuttgart 1874³ (18601).
- Schmitter, Peter 1982. *Untersuchungen zur Historiographie der Linguistik*. Tübingen 1982.
- Schmitthenner, F. 1826. *Ursprachlehre. Entwurf zu einem System der Grammatik*. Frankfurt a. M. 1826 (repr. Stuttgart-Bad Canstatt 1976).
- Schotel, G.D.J. 1865. "Pieter Weiland in het Collegium Theologicum te Leyden". In: *Godgeleerde bijdragen* 39, 1 (1865), 189-193.
- Schotel, G.D.J. 1875. *De Academie te Leiden in de 16e, 17e en 18e eeuw*. Haarlem 1875.
- Schreven, J. van 1833. "Is het van belang, de leerlingen op de lagere scholen met het redekundige ontleden bekend te maken?". In: *Tijdschrift voor onderwijzers, en ter bevordering der huiselijke opvoeding*. 1833, 1, 28-33.
- Schreven, J. van 1865. *Korte handleiding tot het redekundig ontleden van voorstellen en volzinnen*. Deventer z.j. [1865] (1832¹).
- Schröder, J.F.L. 1836. *Bijdrage tot de beschouwing van de waarheid der menschelijke kennis*. Amsterdam 1836.
- Schrijnen, Jos 1905. *Inleiding tot de studie der vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap*. Leiden 1905.
- Schrijnen, Jos 1924. "Geschiedkundig overzicht". In: id., *Handleiding bij de studie der vergelijkende Indogermaansche taalwetenschap*. Tweede druk. Leiden 1924, 20-39.
- Schuchardt, Hugo 1928. *Hugo Schuchardt-Brevier. Ein Vademecum der allgemeinen Sprachwissenschaft*. Halle (Saale) 1928 (repr. Darmstadt 1976).
- Schultink, H. 1971. "Moderne Nederlandse grammatica als wetenschap". In: *Studia Neerlandica* 8 (1971), 320-332.
- Schultink, H. 1974. "Modern Dutch grammar as a science". In: *Dutch Studies* 1 (1974), 14-26.
- Schumpeter, J.A. 1972. *History of Economic Analysis*. London 1972.
- Sebeok, Thomas A. (ed.) 1975. *Historiography of linguistics. The Hague & Paris 1975 (= Current trends in linguistics, 13)*.
- Sechehaye, A. 1944. "La méthode constructive en grammaire et son application". In: *Cahiers de Ferdinand de Saussure* 4 (1944), 23-25.
- Sepp, C. 1855. *Leerrede ter nagedachtenis van den Hoogleraar Matthijs Siegenbeek*. Leyden 1855.
- Sepp, C. 1867. *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland van 1787 tot 1858*. Amsterdam 1867³.
- Serrurier, L. 1896. *Bibliothèque Japonaise. Catalogue raisonné des manuscrits enregistrés à la bibliothèque de l'université de Leyde*. Leiden 1896.

- Servaa van Royen, A.J. 1891. "Een brief van mr. Jacob van Lennep aan den hoogleeraar T. Roorda over taal". In: Noord en Zuid 14 (1891), 318-321.
- Sicard, R.A. 1799. *Éléments de grammaire générale, appliqués à la langue française*. 2 dln. Paris 1799.
- Sickel, Karl-Ernst 1933. *Johann Christoph Adelung. Seine Persönlichkeit und seine Geschichtsauffassung*. Leipzig 1933.
- Siegel, Joel Herbert 1980. *W.D. Whitney's views on the nature of language and language study*. Unpubl. doct. dissertation, Indiana Univ. 1980.
- Siegenbeek, M. 1797. "Redevoering over het openbaar onderwijs in de Nederduitsche welsprekendheid". In: Siegenbeek 1800, 3-52.
- Siegenbeek, M. 1800. *Twee redevoeringen*. Leiden 1800.
- Siegenbeek, M. 1804. *Verhandeling over de Nederduitsche spelling, ter bevordering van eenparigheid in dezelve*. Amsterdam 1804.
- [Siegenbeek, M.] 1810. *Syntaxis of woordvoeging der Nederduitsche taal*. Leiden etc. 1810.
- [Siegenbeek, M.] 1814. *Grammatica of Nederduitsche spraakkunst*. Leiden etc. 1814.
- Siegenbeek, M. 1829. "Brief aan den Hoogleeraar Mr. J. Kinker, als bijvoegsel tot zijne beoordeling der Nederlandsche spraakleer van Mr. W. Bilderdijk". In: Kinker 1829, 341-370.
- Siegenbeek, M. 1835. "Over hetgeen het kerkgenootschap der doopsgezinden in de laatste vijftig jaren, tot verspreiding van redelijke godsdienstkennis, handhaving van het zuivere christendom en verbetering der predikwijze, in de protestantse kerk van Nederland heeft toegebracht". In: *Archief voor kerkgeschiedenis* 1835, vi, 203-224.
- Siegenbeek, M. 1842. "Aanspraak". In: *Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden den 16 van Zomermaand 1842*, 21-27.
- Sifflé, A.F. 1829. *Verhandeling ... Behelzende een kort Overzicht der Verhandelingen de Nederduitsche Spel- en Spraakkunst van de Heeren SIEGENBEEK en WEILAND, vergeleken met de Nederlandsche Spraakleer en verdere Taalkundige Schriften van den Heer Mr W. Bilderdijk*. In: *Werken der Koninklijk Maatschappij van Vaderlandsche Taal- en Letterkunde, onder de zinspreuk: Eendragt en Vaderlandsliefde, te Brugge. Jaar 1827 en 1828. Vijfde deel*. Brugge 1829, 57-164.
- Silverstein, Michael 1971. "Whitney on language". In: Whitney 1971, x-xxiii.
- Simone, R. 1975. "Théorie et histoire de la linguistique". In: HL 2 (1975), 353-378.
- Slothouwer, V. 1791. *Diatribes philosophico grammaticae de origine et causis casuum*. Leeuwarden 1791.
- Slotty, I. 1935. *Zur Geschichte der Teleologie in der Sprachwissenschaft* (Bopp, Humboldt, Schleicher). Diss. Breslau 1935.
- Smedt, Marcel de 1974. "Matthijs Siegenbeek (1774-1854) als literair-historicus". In: *Handelingen Kon. Zuidned. Mij. voor Taal- en Ltk en Geschiedenis* 28 (1974), p. 49-81.
- Smith, Adam 1761. "Considerations concerning the first formation of Languages, and the different genius of original and compounded Languages". In: *The Philological Miscellany I* (1761), 440-479 (ook in Smith 1983, 201-226).

- Smith, Adam 1977. The correspondence of Adam Smith. Ed. by E.C. Mossner & I.S. Ross. Oxford 1977 (= The Glasgow edition of the works and correspondence of Adam Smith VI).
- Smith, Adam 1983. Lectures on Rhetoric and Belles Lettres. Ed. by J.C. Bryce. Oxford 1983 (= The Glasgow edition of the works and correspondence of Adam Smith IV).
- Soeteman, C. 1982. "De briefwisseling tussen Matthias de Vries en Jacob Grimm 1852-1863". In: 130 jaar Woordenboek der Nederlandsche Taal 1851-1981. Leiden 1982, 31-62.
- Soeteman, C. 1983. "Jacob Grimm im Briefwechsel mit niederländischen Philologen". In: M.A. van den Broek & G.J. Jaspers (eds.), In Diutscher Diute. Festschrift für Anthonij van der Lee. Amsterdam 1983, 173-182.
- Spekkens, J.P.L. 1951. L'École centrale du Département de la Meuse-Intérieure, Maastricht 1798-1804. Maastricht 1951.
- Spies, Marijke 1973-1974. "De crisis in de historische Neerlandistiek". In: Spektator 3 (1973-1974), 493-512.
- Stam, James H. 1976. Inquiries into the Origin of Language: The fate of a question. New York & London 1976.
- Steen, Hendrik 1937. Das Leib-Seele-Problem in der Philosophie Hollands im 19. und 20. Jahrhundert. I. Teil: Von Schröder bis Van der Wijck. Lengerick i. W. 1937.
- Stéfanini, Jean 1984. "La notion grammaticale de sujet au XIXe siècle". In: HEL 6 (1984), 77-90.
- Steinthal, H. 1850. Die Classification der Sprachen dargestellt als die Entwicklung der Sprachidee. Berlin 1850.
- Steinthal, H. 1855. Grammatik, Logik und Psychologie, ihre Prinzipien und ihr Verhältnis zueinander. Berlin 1855.
- Steinthal, H. 1864. Philologie, Geschichte und Psychologie in ihren gegenseitigen Beziehungen. Berlin 1864.
- Stengel, E. 1890. Chronologisches Verzeichnis französischer Grammatiken vom Ende des 14. bis zum Ausgange des 18. Jahrhunderts. Oppeln 1890 (repr. Amsterdam 1970).
- Sterkenburg, P.G.J. van 1979. "Lambert Allard te Winkel (1809-1868)". In: Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Overzicht van de jaren 1977 en 1978. Leiden 1979, 89-91.
- Stewart, Dugald 1793. "Account of the life and writings of Adam Smith LL. D". In: id., Collected Works 10. Edinburgh etc. 1858, 3-98.
- Stewart, Dugald 1826. "Of language". In: id., Collected Works 4. Edinburgh 1854, 5-115.
- Stewart, John 1980. "The feature Advanced Tongue Root and the Lepsius diacritics". In: Linguistic studies offered to Berthe Siertsema. Amsterdam 1980, 297-305.
- Stouten, Johanna 1982. Willem Anthonie Ockerse (1760-1826). Leven en werk. Amsterdam & Maarssen 1982.
- Streitberg, W. 1897. "Schleichers Auffassung von der Stellung der Sprachwissenschaft". In: Indogermanische Forschungen 7 (1897), 360-372.
- Streitberg, W. 1909. "Kant und die Sprachwissenschaft". In: Indogermanische Forschungen 26 (1909), 382-422.
- Stroom, G.P. van der 1981. "De receptie van Jac. van Ginnekens taalbiologie". In: Voortgang 11 (1981), 81-102.
- Sturm, Jan (red.) 1982. Moedertaaldidactiek in Duitsland. Enschede 1982.

- Stutterheim, C.F.P. 1958. "Taalbeschrijving en taalwaardering". In: Stutterheim 1971, 157-171.
- Stutterheim, C.F.P. 1959. "Taalkundige, wat is er van de mens?". In: Stutterheim 1971, 252-265.
- Stutterheim, C.F.P. 1971. *Uit de verstrooiing. Gesproken en geschreven taalkundige beschouwingen*. Leiden 1971.
- Sweet, Henry 1876. "Words, Logic and Grammar". In: *Transactions of the Philological Society for 1876*, 470-503.
- Sweet, Henry 1900. *A new English grammar. Logical and historical. Part I. Introduction, phonology, and accidence*. Oxford 1900.
- Swellengrebel, J.L. 1974. *In Leijdeckers voetspoor. Deel 1. 1820-1900*. Amsterdam & Haarlem 1974.
- Swiggers, Pierre 1980. "Taal en taalkunde in de 'Encyclopédie'". In: *Tijdschrift voor filosofie* 42 (1980), 372-384.
- Swiggers, Pierre 1982. "Introduction". In: Girard 1747, 1-73.
- Symons, B. 1881. *Jacob Grimm, de schepper der historische spraakkunst*. Groningen 1881.
- Teeuw, A. 1971. "Foreword". In: H.N. van der Tuuk, *A grammar of Toba Batak*. The Hague 1971, xiii-xl.
- Teeuw, A. 1973. "Taalambtenaren, taalafgevaardigden en Indonesische taalwetenschap". In: *FdL* 14 (1973), 163-180.
- Telegdi, Zs. 1966. "Zur Geschichte der Sprachwissenschaft ('Historische Grammatik')". In: *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (1966), 225-237.
- Telegdi, Zs. 1967. "Struktur und Geschichte: zur Auffassung ihres Verhältnisses in der Sprachwissenschaft". In: *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 17 (1967), 223-243.
- Tell, Julien 1874. *Les grammairiens français, 1520-1874*. Brussel 1874.
- Terracini, A.B. 1943. "W.D. Whitney y la lingüística general". In: *Revista de Filología Hispánica* 5 (1943), 105-147.
- Terrien Poncelet, Alb. 1867. *Du langage. Essai sur la nature et l'étude des mots et des langues*. Paris & Leipzig 1867.
- Theissen, J.S. 1932. "Taco Roorda". In: *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*. Amsterdam 1932, 665-666.
- Thiébaud, D. 1802. *Grammaire philosophique*. Paris 1802 (repr. Stuttgart - Bad Canstatt 1977).
- Thobokholt, B. 1983. *Het taal- en dichtlievend genootschap 'Kunst Wordt Door Arbeid Verkreegen' te Leiden, 1766-1800*. Utrecht 1983.
- Thurot, Charles 1870. *Rec. van J.N. Madvig, Grammaire latine (1870)*. In: *Revue critique d'histoire et de la littérature* 5 (1870), 380-387.
- Thurot, Charles 1875. *Rec. van J.N. Madvig, Kleine philologische Schriften (1875)*. In: *Revue critique d'histoire et de la littérature* 9 (1875), 241-245.
- Tideman, J. 1847. *De Remonstrantsche Broederschap*. Haarlem 1847.
- Tideman, J. 1862. "Briefwisseling tussen den hoogleeraar A.A. van der Meersch en den bisschop van Gloucester, William Warburton (1761-1771)". In: *Kerkhistorisch Archief* 3 (1862), 417-425.
- Tiele, C.P. 1865. "Over de verwantschap van mythologie en taalwetenschap". In: *Handelingen van het 8e Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres*. Rotterdam 1865, 35-39.
- Tiele, C.P. 1873. *De plaats van de godsdiensten der natuurvolken in de godsdienstgeschiedenis*. Amsterdam 1873.

- Timpanaro, Sebastiano 1977. "Friedrich Schlegel and the beginnings of Indo-European linguistics in Germany". In: Schlegel 1808, xi-lvii.
- Tollenaere, F. de 1977. "De lexicografie in de negentiende en twintigste eeuw". In: Bakker & Dibbets (eds.) 1977, 229-246.
- Toorn, M.C. van den 1978. *Methodologie en taalwetenschap*. Utrecht & Antwerpen 1978.
- Toorn, M.C. van den 1981. *Nederlandse grammatica*. Zevende, herziene druk. Groningen 1981.
- Trabant, Jürgen (ed.) 1981. *Logos Semantikos. Studia Linguistica in honorem Eugenio Coseriu 1921-1981*. Vol. I. *Geschichte der Sprachphilosophie und der Sprachwissenschaft*. Berlin etc. 1981.
- Trim, J.L.M. 1959. "Historical, descriptive and dynamic linguistic". In: *Language and Speech* 2 (1959), 9-25.
- Turksma, R. 1961. *De geschiedenis van de opleiding tot onderwijzer in Nederland aan de openbare, protestants-christelijke en bijzonder-neutrale instellingen*. Groningen 1961.
- Tuuk, H.N. van der 1864. *Opmerkingen naar aanleiding van eene taalkundige bijdrage van den hoogleeraar T. Roorda*. Amsterdam 1864.
- Tuuk, H.N. van der 1865a. *De Heeren R., Koorders en Cohen Stuart*. Amsterdam 1865.
- Tuuk, H.N. van der 1865b. *Een advokaat van den hoogleeraar Taco Roorda*. London 1865.
- Uhlenbeck, E.M. 1956. "De studie der zgn. exotische talen in verband met de algemene taalwetenschap". In: *Museum* 61 (1956), 65-80.
- Uhlenbeck, E.M. 1963. *Rec. van De Witte & Wijngaards 1961*. In: *LT* 220 (1963) 411-420.
- Uhlenbeck, E.M. 1964. *A critical survey of studies on the languages of Java and Madura*. 's-Gravenhage 1964.
- Uhlenbeck, E.M. 1974. "Structurele taalwetenschap". In: *Controversen in de taal- en literatuurwetenschap*. Wassenaar 1974, 137-168.
- Vanacker, Hans 1982. *De "Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen" en de vernederlandsing van het onderwijs*. Gent 1982.
- Vanderheyden, Jan F. 1971. *Schets van een geschiedenis van de Germaanse filologie*. Deel 2 en 3. Zevende uitgave. Leuven 1971.
- Veering, J. 1973. "Voor de heeren kadetten". In: *Onze Taal* 42 (1973), 53-56.
- Velde, R.G. van de 1971. *Inleiding tot de structurele metodologie van de linguïstiek*. Antwerpen & Brussel 1971.
- Velde, R.G. van de 1980. "The concept of 'scientific' in the development of the language sciences". In: Koerner (ed.) 1980, 395-402.
- Verbeek, Th. 1977. *Inleiding tot de geschiedenis van de psychologie*. Utrecht & Antwerpen 1977.
- Verburg, P.A. 1952. *Taal en functionaliteit*. Wageningen 1952.
- Verburg, P.A. 1975. *Stand en zin van de historie der taaltheorieën*. Groningen 1975.
- Verburg, P.A. 1980. "Discipline versus philosophy". In: *Linguistic Studies offered to Berthe Siertsema*. Amsterdam 1980, 137-154.
- Vercoullie, J. 1922. "Geschiedenis der Taalkunde". In: id., *Algemeene inleiding tot de taalkunde*. Derde, herziene uitgave. Gent 1922, 145-166.

- Verdam, J. 1878. De wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal in verband met het nieuwe doctoraat. Leiden 1878.
- Verdam, J. 1923. Uit de geschiedenis der Nederlandsche taal. Vierde druk. Herzien door F.A. Stoett. Zutphen 1923.
- Veritas Odium Parit 1838. Rec. van Blair 1832-1837. In: De Gids 2. Boekbeoordelingen, 512-521; 587-596.
- Verkuyt, H.J. & J.A. le Loux-Schuringa 1983. "Verleden tijd?". In: NTg 76 (1983), 385-406.
- Vernier, Léon 1888. Étude sur Voltaire grammairien et la grammaire au XVIIIe siècle. Paris 1888.
- Versluys, J. 1879. Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs, vooral in Nederland. Deel IV. Groningen 1879.
- Vervoort, Hans 1979. Sicco Roorda van Eysinga. Zijn eigen vijand. Amsterdam 1979.
- Vesper, W. 1980. Deutsche Schulgrammatik im 19. Jahrhundert. Zur Begründung einer historisch-kritischen Sprachdidaktik. Tübingen 1980.
- Veth, P.J. 1874. "Levensbericht van Taco Roorda". In: Jaarboek KAW. Amsterdam 1874, 17-58.
- Veth, P.J. 1884. Ontdekkers en onderzoekers. Zevental levensschetsen. Leiden 1884.
- Vico, G. 1924. Die Neue Wissenschaft über die gemeinschaftliche Natur der Völker. Nach der Ausgabe von 1744 übersetzt und eingeleitet von Erich Auerbach. München 1924.
- Visscher, L.G. 1842. "Pieter Weiland". In: Historisch Tijdschrift 2 (1842), 38-39.
- Vloten, J. van 1858. Rec. van Roorda 1858a. In: Algemeene Konst- en Letterbode 1858, 292-293.
- Vloten, J. van 1859. Rec. van Roorda 1858b. In: Algemeene Konst- en Letterbode 1859, 52-54.
- Vloten, J. van 1871. Zielkundig-historische inleiding ter algemeene en Nederlandsche Taalkennis. Haarlem 1871.
- Vooyo, C.G.N. de 1924. Verzamelde taalkundige opstellen. Eerste bundel. Groningen & Den Haag 1924.
- Vooyo, C.G.N. de 1925. Verzamelde taalkundige opstellen. Tweede bundel. Groningen & Den Haag 1925.
- Vooyo, C.G.N. de 1934. "Een vergeten grammaticus uit de tijd van Siegenbeek en Weiland". In: De Vooyo 1947, 94-101.
- Vooyo, C.G.N. de 1935. "Taalbederf door de School van Kolléwijn?". In: NTg 29 (1935), 145-150.
- Vooyo, C.G.N. de 1937. "Opmerkingen over theorie en praktijk van interpunctie". In: NTg 39 (1937), 251-258; 337-347.
- Vooyo, C.G.N. de 1947. Verzamelde taalkundige opstellen. Derde bundel. Groningen & Batavia 1947.
- Vooyo, C.G.N. de 1952. "Een Nederlandse stijllee uit het begin van de negentiende eeuw". In: NTg 45 (1952), 157-159.
- Vooyo, C.G.N. de 1970. Geschiedenis van de Nederlandse taal. Groningen 1970.
- Vorländer, Karl 1975. Die Philosophie in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Völlig neu bearbeitet und mit Literaturübersichten versehen von Lutz Geldsetzer. Hamburg 1975.
- Vorlat, E. 1959. "The sources of Lindley Murray's 'The English Grammar'". In: LB 48 (1959), 108-125.

- Vos, H.J. de 1939. Moedertaalonderwijs in de Nederlanden sedert het begin der 19de eeuw. Turnhout 1939.
- Vos, F. 1963. "Dutch influences on the Japanese language". In: *Lingua* 12 (1963), 341-388.
- Vries, J.W. de 1979-1980. "Opvattingen over het A.B.N.". In: *Spektator* 9 (1979-1980), 222-230.
- Vries, M. de 1843a. *De historia Polybii pragmatica*. Leiden 1843.
- Vries, M. de 1843b. "Inleiding". In: P.C. Hoofts *Warenar, met eene inleiding en aantekeningen door M. de Vries*. Leiden 1843, xiii-xliii.
- Vries, M. de 1849. *De Nederlandsche taalkunde, beschouwd in hare vroegere geschiedenis, tegenwoordigen toestand en eischen voor de toekomst*. Haarlem 1849.
- Vries, M. de 1850. *De heerschappij over de taal, het beginsel der wel-sprekendheid*. Groningen 1850.
- Vries, M. de 1852. *Ontwerp van een Nederlandsch woordenboek*. Groningen 1852.
- Vries, M. de 1853. *De Nederlandsche taalkunde in haren aard en hare strekking*. Haarlem 1853.
- Vries, M. de 1854. *Verslag der redactie van het Nederlandsch woordenboek omtrent den staat harer werkzaamheden, van 1 Januarij 1852 tot 1 Augustus 1854*. Haarlem 1854.
- Vries, M. de 1855-1856. "Aalwaardig". In: *Nieuw Archief voor Nederlandsche taalkunde 1855-1956*, 259-282.
- Vries, M. de 1856. [reactie op Roorda 1856]. In: *VMKAW I*. Amsterdam 1856, 171-173.
- Vries, M. de 1858. "Advies ... over het stelsel, ontwikkeld in de verhandeling van den heer T. Roorda". In: *VMKAW III*. Amsterdam 1858, 15-37.
- Vries, M. de 1862. "Het ware liberalismus in de Nederlandsche spraak-kunst". In: *De Taalgids* 4 (1862), 145-156.
- Vries, M. de 1867. "Improvisatie van Professor M. de Vries". In: *Gedenksteenplaatsing te 's-Gravenhage in den voorgevel van het huis ... waar ... gewoond heeft Mr. Willem Bilderdijk*. 's-Gravenhage 1867, 20-25.
- Vries, M. de 1882. "Inleiding". In: *Woordenboek der Nederlandsche taal*. Eerste deel. 's-Gravenhage & Leiden 1882, i-xcvi.
- Vries, M. de 1894. *Verspreide taalkundige opstellen*. 's-Gravenhage & Leiden 1894.
- Vries, M. de & L.A. te Winkel 1864. "Een woord aan den lezer". In: *Woordenboek der Nederlandsche taal*. Eerste deel. 's-Gravenhage & Leiden 1882, 1-4.
- Wagner, Joachim 1973. *Nicolas Beauzée (1717-1789) und die Tradition der Grammaire générale*. Diss. Bochum 1973.
- Wal, M.J. van der 1977. *De taaltheorie van Johannes Kinker*. Leiden 1977.
- Wal, M.J. van der 1982. "Opvattingen over het werkwoord en meer in het bijzonder over het passief in de Nederlandse grammatikale traditie van de 17e tot en met de 19e eeuw". In: Van Driel & Noordegraaf (eds.) 1982, 52-80.
- Wal, M.J. van der 1984. "The Language Theory of Johannes Kinker (1764-1845)". In: *Matériaux*, 347-351.

- Wap, J.J.F. 1869. "Pieter Weiland". In: *Ds. P. Weiland en Mr. J.A. Weiland. 's-Gravenhage 1869*, 17-20.
- Warburton, W. 1778. *De goddelyke zending van Mozes, in negen boeken*. Hoorn & Amsterdam 1778.
- Waterman, John T. 1963. *Perspectives in linguistics*. Chicago & London 1963.
- Weil, Henri 1887. *The order of words in the ancient languages compared with that of the modern languages*. Translated, with notes and additions by Charles W. Super. Boston 1887 (repr. Amsterdam 1978).
- Weiland, P. 1794. *Leerredenen naar de behoeften van onzen tijd*. Eerste deel. Rotterdam 1794.
- Weiland, P. 1799. "Inleiding". In: *P. Weiland, Nederduitsch taalkundig woordenboek*. Deel 1. Amsterdam 1799, 1-196.
- Weiland, P. 1805. *Nederduitsche spraakkunst*. Amsterdam 1805.
- Weiland, P. 1808. *Nederduitsche spraakkunst ten dienste der scholen*. Amsterdam 1808.
- Weiland, P. 1845. *Nederduitsch letterkundig woordenboek*. Twee delen. Antwerpen 1845.
- Weiland, P. 1976. *Verzamelde gedichten*. Bijeengebracht en van aantekeningen voorzien door J. Noordegraaf. Leiden 1976.
- Weiland, P. & G.N. Landré 1821. "Voorberigt". In: *P. Weiland & G.N. Landré, Woordenboek der Nederduitsche synonimen*. Eerste deel. 's-Gravenhage 1821, v-xiv.
- Weimann, K.H. 1965. "Vorstufen der Sprachphilosophie Humboldts bei Bacon and Locke". In: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 84 (1965), 498-508.
- Weijers, H.E. 1837. *Rec. van T. Roorda, Grammatica Arabica*. Leiden 1835. In: *De Gids* 1 (1837). *Boekbeoordelingen*, 265-282; 382-391; 429-439; 492-501.
- Wells, Rulon 1973. "Uniformitarianism in linguistics". In: *Wiener* (ed.) 1973, 423b-431a.
- [Wertz, C.] 1805. *Rudimenta of gronden der Nederduitsche taal*. 2 stukjes. Leiden etc. 1805.
- Wessels, W. 1869. *De wording der taal, eene bijdrage ter waardering van de wetenschap der ervaring*. Met eene voorrede van J.A. Alberdingk Thijm. 's-Gravenhage 1869.
- Westphal, Rudolf 1873. *Vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*. I. *Das indogermanische Verbum*. Jena 1873.
- Whitney, W.D. 1867. *Language and the study of language*. London 1867 (repr. Hildesheim & New York).
- Whitney, W.D. 1873. *Oriental and Linguistic Studies*. I. New York 1873 (repr. Freeport, New York 1972).
- Whitney, W.D. 1874. *Die Sprachwissenschaft. Vorlesungen über die vergleichende Sprachforschung ... bearbeitet und erweitert von Julius Jolly*. München 1874 (repr. Hildesheim & New York 1974).
- Whitney, W.D. 1875. *The life and growth of language*. London 1875 (repr. Hildesheim & New York 1970).
- Whitney, W.D. 1877-1881. *Taal en taalstudie. Voorlezingen over de gronden der wetenschappelijke taalbeoefening*. Haarlem 1877-1881. (Eerste serie 1877, tweede serie 1881).
- Whitney, W.D. 1879. *De taal in haar leven en ontwikkeling geschetst*. Arnhem 1879.
- Whitney, W.D. 1971. *Whitney on language. Selected writings of William Dwight Whitney*. Ed. by Michael Silverstein. Introductory essay by Roman Jakobson. Cambridge, Mass. etc. 1971.
- Wiener, Philip G. (ed.) 1973. *Dictionary of the history of ideas*. IV. New York 1973.

- Wieringhen Borski, G. van 1848. Handleiding tot de theoretische beoefening van de Nederlandschen prozastijl. Haarlem 1848.
- Wieringhen Borski, G. van 1852-1854. Wegwijzer bij de zinsontleding. 11 stukken. Delft 1852-1854.
- Wieringhen Borski, G. van 1855. Het grondig taalonderwijs verdedigd tegen Dr. J. Pijnappel van de Delftsche Akademie. Delft 1855.
- Wilbur, Terence H. 1984. "Hegelian thought and the development of linguistic theory in the mid-19th century". In: *Matériaux*, 427-436.
- Wille, J. 1935. Taalbederf door de School van Kollewijn. Amsterdam 1935.
- Wils, L. 1954-1955. "De eerste leerstoelen Nederlands aan onze universiteiten". In: *Nova et vetera* 32 (1954-1955), 281-291.
- Wilson, Leonard G. 1973. "Uniformitarianism and catastrophism". In: Wiener (ed.) 1973, 417b-423b.
- Windross, Michael 1980. "Adam Smith on language". In: *Linguistica Antverpiensia* 14 (1980), 277-288.
- Winkel, J. te 1892a. "De omwenteling in de studie der Nederlandsche taal als het werk van Matthias de Vries". In: *Vragen van den dag* 7 (1892) 643-672; 724-752.
- Winkel, J. te 1892b. "Geschiedenis der Nederlandsche taal". In: *Noord en Zuid* 15 (1892), 1-33; 97-109.
- Winkel, J. te 1905. Inleiding tot de geschiedenis der Nederlandsche taal. Culemborg 1905.
- Winkel, J. te 1918. Afscheidscollège. Haarlem 1918.
- Winkel, L.A. te 1856. "Over het werkwoord lijk en zijne voornaamste afstammelingen. Eene proeve van etymologie. (Eerste gedeelte)". In: *Achttiende verslag aangaande den staat van het Stedelijk Gymnasium te Leiden*. 30 pp.
- Winkel, L.A. te 1857. "Brief aan den Heer Dr. W.G. Brill". In: *Nieuw Nederlandsch Taalmagazijn* 4 (1857), 262-276.
- Winkel, L.A. te 1858. De logische analyse. Beschouwingen naar aanleiding van Prof. T. Roorda's Rede-ontleding of logische analyse der taal. I. Zutphen 1858.
- Winkel, L.A. te 1859. De logische analyse. Beschouwingen naar aanleiding van Prof. T. Roorda's Rede-ontleding of logische analyse der taal. II. Zutphen 1859.
- Winkel, L.A. te 1860. "Over de noodzakelijkheid der toepassing van de stelling: een woord staat onmiddellijk alleen in betrekking tot eene voorstelling". In: *De Taalgids* 2 (1860), 169-187.
- Winkel, L.A. te 1861. "Antwoord aan Prof. Dr. W.G. Brill op zijnen brief over de definitie van het werkwoord". In: *De Taalgids* 3 (1861), 1-26.
- Winkel, L.A. te & M. de Vries 1879. De grondbeginselen der Nederlandsche spelling. Vierde druk, opnieuw herzien door M. de Vries. Leiden 1879.
- Witte, A.J.J. de & N.C.H. Wijngaards 1961. De structuur van het Nederlands: een evolutief-klassieke synthese. 's-Hertogenbosch 1961.
- Woude, P. van der 1973. Rondom Anslin's "Nederduitsche Spraakkunst" (1814). Ongepubl., Vrije Universiteit Amsterdam 1973.
- Woude, P. van der 1975. "De 'Maatschappij' en haar grammatici (2)". In: *NTg* 68 (1975), 410-414.
- Woude, P. van der 1982. "Meester Anslin leert ontleden. Iets over N. Anslin Nzn. en zijn taalonderwijs". In: Van Driel & Noordegraaf (eds.) 1982, 146-156.
- Wright, G.H. von 1975. *Explanation and understanding*. London 1975².

- Wurst, R.J. 1836-1838. Theoretisch-praktische Anleitung zum Gebrauche der Sprachdenklehre. Reutlingen 1836-1838.
- Wurst, R.J. 1838. Praktische Sprachdenklehre. Reutlingen 1838³ (1836¹).
- Wuerth, J.F.X. 1823. Cours préparatoire à l'étude de la littérature Hollandaise. Liège 1823.
- Wunderli, Peter 1981. Saussure-Studien. Exegetische und wissenschaftsgeschichtliche Untersuchungen zum Werk von F. de Saussure. Tübingen 1981.
- Wundt, Wilhelm 1912. Die Sprache. II. Dritte, neu bearbeitete Auflage. (= Völkerpsychologie, II.) Leipzig 1912.
- Wijck, B.H.C.K. van der 1903. Rec. van Hoogvliet 1903. In: Onze Eeuw 3 (1903), II, 997-1001.
- Wijnman, H.F. 1937. "Pieter Weiland". In: NNBW 10. Leiden 1937, 1160.

Zeel, G. van 1837. Inleiding tot de taal- en redeneerkunde. Rotterdam 1837.

Zilverberg, S.B.J. 1978a. "Matthijs Siegenbeek". In: Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme. Deel 1. Kampen 1978, 341-342.

Zilverberg, S.B.J. 1978b. "Pieter Weiland". In: Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme. Deel 1. Kampen 1978, 422-423.

Anonieme publicaties

Abhandlungen der frankfurtischen Gelehrtenvereins für deutsche Sprache. Frankfurt 1818-1821. Drie delen (1, 1818; 2, 1818; 3, 1821).

"Beknopte handleiding voor de zinsontleding volgens Prof. Roorda". In: Nieuw Archief voor Nederlandsche taalkunde 1855-1856, 113-148.

Matériaux pour une histoire des théories linguistiques. Lille 1984 [= Handelingen ICHOLS II, Lille 1981].

Proeven van poëtische mengelstoffen, door het Dichtlievend Kunstgenootschap onder de spreuk: Kunstliefde spaart geen vlijt, en prijsvaarzen. Eerste deel. Leyden 1773.

Rec. van Blair 1832-1837, deel 1. In: De Recensent, ook der recensenten 26 (1833) 1, 307-316.

Rec. van Blair 1832-1837, deel 2 en 3. In: Vaderlandsche Letteroefeningen 1838. I, 300-303.

Verslagen van het Stedelijk Gymnasium te Leyden 1839-1858.

Voorts zijn geraadpleegd de veilingcatalogi van W.G. Brill, M. de Vries T. Roorda (alle VBBB) en L.A. te Winkel (UBL).

Geraadpleegde collegedictaten

T. Roorda, Dictaten over de zielkunde. 1835-1836 (UBL Ltk 958).

M. Siegenbeek, Lessen over de geschiedenis der Nederduitsche taal, dichtkunde en welsprekendheid. 1800-1802 (UBL Ltk 135).

- M. Siegenbeek, Aanteekeningen bij de Nederduitsche Spraakkunst [ten dienste der scholen] van P. Weiland. Uit zijn mond opgeteekend door een zijner leerlingen, omstreeks 1810 (UBL Ltk 49).
- M. de Vries, Dictaat over Hollandsche taal en letterkunde van Prof. De Vries. 1855 [-1856] (Kuyper-Archief VIN 4, aanwezig in het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), VU Amsterdam).

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

- Aa, A.J. van der 524
Aarsleff, H. 58, 84, 99, 102, 121, 138, 166, 329, 442, 445, 455, 470, 480, 483-487, 490, 494, 504, 505, 518, 521, 541, 553-555
Abrams, M.H. 323, 536
Addison, J. 198, 536
Adelung, J.C. 27, 43, 46-49, 53, 54, 68, 115-123, 125, 131, 132, 138, 140, 152, 167, 173, 175-181, 186, 188, 190-201, 204-210, 213, 232, 235-237, 242, 243, 246, 248, 252, 254, 255, 257, 265, 266, 268, 269, 402, 451, 500, 501, 519, 520, 525, 528, 543, 555, 557
d'Alembert, J.-B. le Rond 82, 510
Allart, J. 523
Alphen, H. van 274, 275
Alsted, J.H. 551
Altenburg, Fr.W. 526, 550
Amorie van der Hoeven (jr.), A. des 278, 285, 286, 366, 532, 533
Amorie van der Hoeven (sr.), A. des 158
Anonymus Batavus (= A. Verwer) 189
Anslin Nz., N. 13, 14, 19-22, 26-32, 34, 35, 38, 39, 49, 228, 250, 251, 254, 259, 268, 479-481, 506-509, 516, 519, 524, 528, 555
Antal, G. von 304, 533
Apel, K.O. 315
Arbuckle, J. 323, 498
Arens, H. 91, 92, 123, 335, 344, 370, 376, 419, 433, 499, 504, 505, 543
Arnould, A. 95, 96, 108, 462
Arndt, E. 372, 374
Assen, C.J. van 219, 355
Augustinus 166
Auroux, S. 326, 505, 550, 551, 558
Ayer, C. 558
Bach, E. 334
Bacon, F. 91, 334, 514, 550
Bagman, C.F. 302
Bain, A. 514
Baird, G. 92
Bake, A. 113, 319
Bakhuizen van den Brink, R.C. 535
Bakker, D.M. 15, 18, 26, 32, 39, 45, 191, 204, 232, 273, 374, 420, 460, 468, 552
Balibar, R. 556
Basedow, J.B. 26, 68, 508, 544
Batteux, Ch. 207
Baud, J.C. 282
Bayle, P. 463
Beattie, J. 514
Beauzée, N. 23-26, 42, 65, 68, 74, 75, 77, 98, 99, 108, 138, 410, 456, 494, 507, 509, 511-513, 516, 517, 550, 558
Becker, K.F. 18, 19, 33-37, 59, 69, 310, 312, 313, 344, 406, 407, 409, 456, 457, 464, 481, 482, 488, 500-502, 510-512, 534, 550, 552, 555, 556, 558
Beckering Vinckers, J. 323, 392, 544, 549

- Beer, T.H. de 147, 420, 421, 448, 463, 464, 545
 Beets, A. 390
 Beets, N. 360-362, 540
 Behaegel, P. 204
 Belke, I. 286
 Bellamy, J. 160
 Bemmelen, J. van 260, 529
 Beneš, B. 385
 Benfey, Th. 287, 384, 433, 453
 Berésin, F.M. 377, 379, 540, 542
 Berg, A. van den 174
 Berg, J. van den 165, 172, 514, 522, 524
 Berg, W. van den 518
 Berkeley, G. 299
 Berkov, P.N. 511
 Bernhardt, K. 355
 Berry, C.J. 91, 103, 126, 132, 514, 519, 524
 Berry, M.L.E. hertogin van 64
 Berthelot, A. 512
 Bevilacqua, V.M. 81, 83, 107, 514
 Beyer, J.C. 28-30, 32, 39, 111-113, 259, 509, 510, 513, 520
 Beijerman, H. 530
 Biedermann, J. 479, 508, 512, 518, 551
 Bierbach, C. 407, 410
 Bierling, S. 511
 Bilderdijk, W. 17, 18, 118, 152, 158, 164, 226, 241, 242, 320, 358, 392, 423, 495, 518
 Bileam 37
 Black, J. 82
 Blair, H. 16, 29, 30, 47-50, 53, 54, 79-81, 83, 103, 105-114, 120, 131-135, 138, 140, 167, 170-173, 198-203, 205, 207, 213, 242-246, 254, 266, 386, 387, 501, 518, 519, 522, 524, 525, 528, 557
 Bloomfield, L. 3, 51, 504
 Blumenthal, A.L. 477
 Blussé, A. 523
 Bodmer, J. 68
 Boeckh, A. 536, 537, 555
 Boekholt, P.Th.F.M. 529
 Boele van Hoensbroek, P.A.M. 531
 Boersma, U.J. 32, 35, 37, 38, 205, 259, 510, 511, 525
 Bogaerts, A.M. 552
 Bolhuis, L. van 208, 210, 227, 228, 230, 231, 241, 268, 525, 527
 Bonar, J. 515
 Bopp, F. 19, 44, 102, 285-289, 294, 295, 344, 385, 405, 407-409, 434, 469, 471, 493, 494, 502, 532, 533
 Borger, E.A. 296-298, 533
 Bosch, J. de 216, 217, 219
 Bosch, J. van den 282
 Bosch, J.H. van den 8, 350, 362, 365-367, 442, 443, 445, 449, 474
 Bosscha, H. 111, 112, 133, 134, 171, 199, 207, 242, 243, 520, 524, 525
 Boulard, A-M-H. 517
 Bouterwek, F. 297, 533
 Boven, E. van 334, 417, 418
 Braak, M. ter 440
 Bréal, M. 53, 58, 348, 395, 457, 483-487, 490, 494, 498, 532, 550, 554-556
 Breggen Pauw, P. van der 172
 Breitkopf, J.G.I. 115, 557
 Brekle, H.E. 480, 501, 508, 551
 Brender à Brandis, G. 183
 Brill, W.G. 17, 18, 59, 69, 138, 205, 291-293, 296, 319, 328, 339, 341-343, 347, 355, 357, 363, 366, 367, 449, 467, 468, 481, 482, 494-496, 500, 506, 544, 557
 Broes, W. 169, 170
 Brom, G. 8, 365, 411
 Brosses, Ch. de 102, 166, 519
 Brown, R.L. 503
 Bruggen, C. van 10, 392, 440, 441
 Brugmann, K. 433, 443-446, 536, 546, 548
 Brugmans, H. 276, 304, 314, 534
 Brugmans, I.J. 521
 Brugsma, B. 20, 30, 34-38, 205, 315, 480-482, 508, 510, 511, 528, 555
 Bruining, G. 257, 518
 Bruyn, J.C. de 168, 224, 225
 Bryce, J.C. 514, 515, 517, 518
 Buccleuch, hertog van 82
 Buck, H. de 122, 151, 218, 268, 535, 556
 Buckle, H.T. 433, 546
 Buffier, C. 24, 67-70, 77, 512
 Buitenrust Hettema, F. 56, 412, 443-447, 451, 548
 Bumann, W. 402, 538, 543
 Bunk, C. 516-518
 Burggraff, P. 407

- Burnett, G. 170
 Buschmann, J.C.E. 285-289, 293, 397, 531, 533
 Busken Huet, C. 419

 Calcar, W. van 250, 251, 504
 Callegoed, N. van 259
 Campbell, G. 16, 17, 81, 506, 519
 Capellen, G.A.G.P. van der 284
 Capito, A. 545
 Caron, W.J.H. 78
 Cartesius, zie Descartes
 Carus, C.G. 304, 533
 Cassirer, E. 137, 541
 Chapuset, J.C. 68
 Charpentier 512
 Cherpach, C. 166, 524
 Chervel, A. 26, 42, 206, 508, 512, 550
 Chevalier, J.C. 64, 69, 71, 72, 170, 511, 512
 Chitnis, A.C. 514, 515
 Chomsky, N. 44, 515
 Christmann, H.H. 137, 377, 396, 397, 407, 410, 446, 453, 516, 536, 539, 546, 552
 Christy, T.C. 87, 547, 548
 Cicero 81, 91, 134
 Cobet, C.G. 294, 295, 392, 426, 544
 Cogniard, J.B. 508
 Comenius, J.A. 480
 Comte, A. 314, 546
 Condillac, E.B. de 25, 42, 48, 97, 108, 120, 137, 166, 297, 303, 480, 483, 508, 558
 Constant, B. 275
 Copernicus, N. 422
 Corleva, J. 463-465
 Cornets de Groot, A.D. 309, 408
 Coseriu, E. 86, 92, 99-101, 117, 139, 420, 516-519, 541
 Cosijn, P.J. 317, 390, 451, 526, 544, 546
 Court de Gébelin, A. 68-70, 75, 76, 123, 166, 167, 508, 513
 Crawford, J. 284, 287
 Curme, G.O. 500
 Curtius, G. 325, 326, 328, 446, 503, 536, 548

 Damsma, H. 8
 Dangeau, L. de Courcillon de 24, 67
 Darwin, Ch. 56, 424-426, 431, 451
 Davis, B.H. 543
 Delbrück, B. 373, 384, 433, 477, 499, 511
 Demosthenes 91
 Dèr Mouw, J.A. 475
 Derrida, J. 413
 Descartes, R. 299, 303
 Désirat, C. 508
 Dessoir, M. 308, 309
 Dibbets, G.R.W. 45, 209-211, 247
 Diderichsen, P. 120, 123, 138, 542, 543
 Diderot, D. 510
 Dieks, D. 505
 Diez, F. 19
 Dis, L.M. van 8, 549
 Dixon, P. 527
 Doddridge, P. 170, 524
 Doeleke, W.H. 224, 225, 526, 549
 Dolz, J.C. 20-22, 26-29, 254, 507, 509
 Domela Nieuwenhuis, F.J. 281
 Domergue, U. 76
 Donaldson, J.W. 334
 Dongelmans, B.P.M. 462
 Donzé, R. 453
 Doorninck, J.I. van 230
 Dort-Slijper, M.K. van 506, 525
 Douchet, J-P-A. 456
 Douwes, J. 534
 Douwes Dekker, M. 503
 Dozy, rector 153
 Dozy, R.P.A. 294, 295
 Dressler, W. 515
 Driel, E. van 189
 Driel, J. van 20, 34
 Driel, L.F. van 59, 482, 511, 533, 534
 Droixhe, D. 45, 93, 105
 Druyven, Th. 59, 319, 496, 506
 Duclos, Ch.P. 413
 Duflou, G. 423
 Du Marsais, C.C. 30, 42, 65, 68, 108, 480, 508, 510, 521
 Du Mortier, D. 226, 229
 Dunbar, J. 103
 Du Ponceau, P.E. 288, 513, 514, 532
 Durand, D. 461
 Dijk, J.A. van 311

- Dijkman, M.R. 447, 448
 Eberhard, J-A. 134, 135
 Eeghen, I.H. van 513
 Egger, E. 556
 Elffers, E. 505, 506
 Elledge, S. 91
 Engelen, C. van 167
 Engelmann, W.H. 295
 Engels, F. 370
 Engler, R. 518, 544
 Episcopius, S. 165
 Erkelens, D. 174
 Essen, A.J. van 60, 398
 Estarac, A-F. 513, 525
 Ewald, G.H.A. 278, 530
 Eijkman, L.P.H. 532

 Farrar, F.W. 425
 Feitsma, A. 541
 Féraud, J-F. 75
 Fichte, I.H. 297, 298, 301, 314, 534
 Fichte, J.G. 297, 299, 303, 534
 Flapper, H. 432, 433
 Fleischhauer, J.F. 261
 Forsgren, K-Å. 68, 344, 405, 455, 456, 488, 500, 502, 510, 549, 550, 557
 Fremery, B. 183
 Fries, J.F. 301, 534
 Frossard, B.S. 170
 Funke, O. 15, 85, 91

 Gabelentz, G. von der 396, 407, 410, 532, 554
 Gagarin, G. 518
 Gauger, H.M. 43, 63-65, 133, 135, 511
 Geel, J. 224, 319
 Gemser-Jurna, C. 231, 527
 George III, koning van Engeland 106
 Gericke, J.F.C. 280-283, 309, 397, 408, 531
 Gerretzen, J.G. 266
 Géruzet, J.B.L. 260
 Gesenius, F.H.W. 278, 530
 Ginneken, J. van 57, 58, 76, 77, 392, 447-449, 474, 476, 477, 489, 542, 549, 553, 554
 Gipper, H. 289, 315
 Girard, B. 63
 Girard, Gabriel 24, 26, 49, 51, 53, 54, 63-78, 82, 92, 93, 97-99, 101, 104, 108, 123, 133-135, 138, 140, 410, 508, 510-513, 515, 516, 520
 Girard, Grégoire 512
 Girault-Duvivier, Ch.P. 68, 456, 550
 Glinz, H. 36, 37, 65, 67, 68, 119, 508, 509, 512, 528
 Goeje, M.J. de 550
 Goethe, J.W. von 534
 Golling, J. 526, 549, 555
 Goossens, J. 428
 Gottsched, J.C. 115, 122, 123
 Greenberg, J. 401
 Greuve, F.C. de 298, 552
 Griffioen, J. 8
 Grimm, F.M. 63
 Grimm, J. 19, 42, 51, 121-123, 291, 295, 319, 324, 325, 335, 336, 341, 344, 346, 369-380, 384, 385, 390-392, 395, 401, 411, 419, 434, 435, 454, 460, 470, 471, 493-495, 497, 500-502, 512, 536-538, 540, 541, 543, 546, 551, 557, 558
 Grimm, W. 336, 471
 Groenendaal, J. van (= J. van Ginneken) 476, 553
 Groenewegen, H.Y. 155-157, 530
 Groen van Prinsterer, G. 219, 318, 355, 526, 529, 535, 539
 Gronemeyer, C.F. 281
 Groot, A. de 160, 183
 Groot, A.W. de 554, 557
 Groot, D. de 38, 482
 Groot, H. de 165
 Grotefend, G.F. 500
 Grotius, H., zie H. de Groot
 Grotzsch, K. 10, 504
 Grouchy, M-L-S. de 517

 Haan, S. de 506
 Haase, F. 510
 Haentjes, A.H. 157, 173
 Haeringen, C.B. van 439
 Härtel, G.C. 557
 Haes, F. de 267, 461
 Hagblade, E. 86
 Halbertsma, J.H. 291, 355, 423, 541
 Hall, M.C. van 168, 518
 Hamaker, H.A. 275-278, 530, 543

- Hamann, J.G. 315
 Hamel, A.G. van 10, 390, 397, 420
 426, 428, 429, 431, 433, 546
 Hamelsveld, Y. van 183
 Harding, H.F. 105, 107
 Harnois, G. 456
 Harris, J. 108, 455, 555
 Hartog, J. 170-173
 Haselbach, G. 457, 512
 Hattum, M. van 531
 Heel, J.P. van 161
 Heeroma, K. 268, 274, 322, 390,
 411, 526
 Heestermans, H. 322, 328
 Hegel, G.W.F. 299, 303, 534, 541,
 552
 Heinimann, S. 19, 497, 506
 Helbig, G. 374
 Helten, W.L. van 417, 418, 437,
 450, 525, 544, 551
 Helvoort, J.R. van 59, 538, 552,
 556
 Helwig, C. 480
 Hemert, P. van 155, 164, 212, 216,
 298
 Hemsterhuis, F. 274
 Herbart, J.F. 488
 Herbig, G. 531
 Herder, J.G. 120, 121, 123, 131,
 136, 138, 224, 275, 315, 388, 430,
 543
 Herling, S.H.A. 69, 312, 500-502
 Hermann, G. 374, 375, 477, 549,
 557
 Hertog, C.H. den 38, 41, 481, 489,
 545, 553
 Hesseling, D.C. 473
 Hesselink, G. 217
 Heuiter, P. de 181
 Heusde, Ph.W. van 275, 298
 Heyse, J.C.A. 68
 Heyse, K.W.L. 347-349, 351, 353,
 370, 396, 397, 403, 404, 485, 486,
 500, 531, 540, 543
 Hildebrand, R. 548
 Hjelmslev, L. 77
 Hoeksma, J. 160, 523
 Hoeven, A. van der 311, 508, 534
 Hoeven, J. van der 421
 Höweler, H.A. 159, 162, 163, 523
 Hoffman, J.J. 261, 262
 Hofstede de Groot, P. 274, 275,
 298, 314, 530
 Hogendorp, G.K. van 555
 Hollebeek, E. 169, 170, 524
 Hooft, P.C. 223, 321
 Hoogeveen, C. van 267
 Hoogstraten, D. van 256, 267, 510,
 523
 Hoogvliet, J.M. 57, 58, 367, 368,
 473-476, 478, 489, 553, 554
 Hopman, A. 162
 Hordé, T. 508
 Horne Tooke, J. 166, 494
 Hospers, J.H. 408
 Hovelacque, A. 442, 443, 535, 536,
 538
 Hugues, J.P. 14
 Huizinga, J. 290, 291, 296, 320,
 370, 371, 391, 419, 530, 532
 Hulshof, H. 489, 545, 553
 Humboldt, A. von 281, 284-286
 Humboldt, W. von 52, 53, 58, 116,
 280-290, 295, 315, 319, 344, 348,
 370, 393, 396-402, 404-407, 410,
 420, 471, 485-488, 503, 518, 531-
 533, 536, 541, 543, 545
 Hume, D. 79, 80, 297, 299, 303
 Hutton, J. 82, 547
 Huydecoper, B. 43, 133, 160, 181,
 223, 241, 267, 341, 435, 463, 523,
 551
 Immerzeel Jr., J. 158, 522, 529
 Jacob, L.H. 479, 508
 Jacobi, F.H. 297, 299, 300, 303,
 305, 315, 533, 534
 Jäger, L. 434, 486, 546
 Jaeger, N.H. 261
 Jager, A. de 20, 31-35, 160, 161,
 259, 263, 311, 411, 465, 467, 482,
 510, 523, 529, 537, 552
 Jankowsky, K. 420, 544
 Jansen, F. 547
 Jazvickij, N.I. 551, 554
 Jellinek, M.H. 27, 102, 118, 506,
 509, 517, 520
 Jemans, D. 463, 464
 Jendriek, H. 122, 123, 373-375,
 377
 Jespersen, O. 328, 382, 384, 387,
 397, 401, 443, 445, 446, 451,
 498, 541
 Johannes 516
 Johansen, K.F. 100, 101, 552, 554

- Johnes, A.J. 103
 Jolly, J. 546
 Jonckbloet, W.J.A. 151, 319, 320, 371, 419, 493, 494, 535, 540
 Jones, W. 116
 Jonge, H.J. de 544
 Jonghe, A. de 493, 529, 556
 Josselin de Jong, J.P.B. de 405, 408
 Jung-Stilling, J.H. 274
 Juynboll, Th.W.J. 276-278, 530

 Kainz, F. 315
 Kalff, G. 417
 Kaltz, B. 65, 68, 405, 503, 512, 513, 516, 532, 550
 Kames, lord 82, 83
 Kamphuis, G. 521
 Kan, C.M. 427
 Kant, I. 274, 297, 299, 301, 303, 455, 462, 465, 530, 552
 Karsten, G. 52, 55, 204, 319, 320, 346, 371, 386, 390, 417-419, 435, 450, 495, 535, 536, 540, 546
 Kate, L.H. ten 43, 129, 132, 133, 176, 181, 209, 241, 341, 435, 461, 536, 538
 Kern, J.H.C. 273, 283, 294-296, 356, 408, 417, 421, 426-428, 451, 495, 539
 Kiliaan, C. 159, 241
 Kinker, J. 57, 298, 457, 461, 464, 465, 475, 489, 513, 518, 552
 Kist, N.C. 170
 Klaproth, J. 280
 Klifman, H. 6, 504, 510, 514
 Kloos, W. 10
 Kluit, A. 181
 Kluyver, A. 140, 146, 318-320, 345, 372, 378, 385, 386, 389, 390, 392, 417, 419, 420, 423, 476
 Klijnsmit, A.J. 47, 48, 59, 181, 185, 525, 529
 Knappert, L. 154, 169, 170, 215-217, 522, 526
 Knol, J. 14, 16, 17, 43, 45, 151, 175, 176, 208, 210, 506, 521, 536
 Kobus, J.C. 524
 Koch, F.C. 162
 Koelmans, L. 8, 412
 Koenen, M.J. 552
 Koerner, E.F.K. 4, 9, 11, 53, 377, 380, 384, 404, 405, 419, 445, 485, 504, 505, 513, 536, 542, 548

 Kok, A.L. 181
 Kolakowski, L. 334
 Kollwijn Nz., A.M. 420
 Kollwijn, R.A. 6, 9, 56, 365, 366, 420, 442, 445-448, 463, 544, 548
 Konijnenburg, J. 156, 216
 Kossman, E.H. 521
 Kossman, F. 174, 175
 Kōzi, K. 262
 Kramer, W. 106
 Kretschmer, P. 388
 Krom, H.J. 265
 Krüger, G.T.A. 500
 Kruisinga, E. 60, 398, 536, 548
 Kukenheim, L. 420, 456
 Kuyper, A. 438, 540, 544
 Kuyper Hz., G. 30, 259, 509, 510
 Kuyper, H.H. 149, 153, 522

 Labov, W. 547
 Lachmann, K. 373
 Lakatos, I. 505
 Lamberts Hurrelbrinck, L.A.J. 182
 Lancelot, C. 95, 96, 108, 462, 480
 Land, J.P.N. 279, 314, 534
 Land, S.K. 88, 97, 165, 166
 Landré, G.N. 125, 134, 135, 265, 520
 Lane, G.S. 105, 405
 Langeveld, M.J. 549
 Lanjuinais, J-D. 77, 455
 Laporte, D. 556
 Laps, C. 153
 Lassen, Chr. 287, 532
 Lauts, U.G. 529
 Lavater, J.C. 274, 275
 Lazarus, M. 542
 Leemans, C. 293, 532
 Lehman, W.C. 80, 514
 Leibniz, G.W. von 119, 297
 Lennep, D.J. 281, 531
 Lennep, G. van 260
 Lennep, J. van 357-359, 448
 Lennep, W.W. van 362-363
 Leopold, J. 486, 487, 555
 Lepschy, G.C. 4, 6
 Lepsius, K.R. 291-293, 532
 Leroy, M. 405
 Lichačev, P. 518
 Lindeboom, J. 521
 Lipkens, J. 170
 Locke, J. 25, 48, 74, 85, 91, 119, 138, 297, 299, 303, 518, 521
 Loey, A. van 353

- Logan, J.R. 295
 Logeman, H. 420, 544
 Lomonosov, M.V. 478
 Loux-Schuringa, J.A. 1e 6, 553
 Loveringh, J. 464
 Lovejoy, A.O. 323
 Lulofs, B.H. 111, 171, 172, 253,
 274, 320, 370, 371, 386, 423, 464,
 494, 535, 542
 Luther, M. 540
 Luzac, J. 217
 Lyell, Ch. 547
 Lyons, J. 508

 Mc Elroy, D.D. 515
 Madvig, J.N. 101, 102, 291, 336,
 337, 348, 469, 470, 485, 487, 517,
 537, 550, 552, 554, 557
 Maerlant, J. van 426
 Mager, K.W.E. 501, 502, 557
 Maher, J.P. 541, 555
 Malebranche, N. de 299, 537
 Manchester, M.L. 543
 Manget, J.L. 517, 518
 Marcellus, P. 545
 Marum, M. van 147, 521
 Marx, K. 370
 Mathiesen, R. 69
 Mattens, W.H.M. 506
 Mattheus 525
 Mattson, Ph. 531
 Maudru, J.B. 68, 77, 409, 512, 513,
 528
 Mauro, T. de 544
 Mazon, A. 63, 511
 Meerman, Joh. 147, 521
 Meersch, A.A. van der 155, 164, 165
 Mees-Verwey, M. 363, 364, 419
 Meigret, L. 42
 Meillet, A. 349, 477, 478
 Meiner, J.W. 26, 27, 43, 48, 119,
 209, 455, 501, 508, 528, 555, 557
 Meinsma, J.J. 273, 276, 280, 283,
 309
 Meyer, L. 461, 462, 465, 551
 Michael, I. 17, 173, 506
 Michaelis, J.D. 167, 169
 Middendorp, C. 215
 Mill, J.S. 314
 Misteli, F. 396, 542
 Mok, Q.I.M. 96, 456, 457, 504, 553
 Molhuysen, P.C. 149
 Moll, W. 522

 Moltzer, H.E. 55, 56, 320, 371, 418-
 426, 437, 438, 450, 540, 544, 545,
 548
 Monboddo, Iord 103, 425
 Monreal-Wickert, I. 73-75, 92, 99,
 101, 103, 504, 505, 513, 515-517
 Montanus, P. 551
 Moock, S.J.M. van 20, 253
 Moonen, A. 14, 15, 43, 150-152,
 163, 164, 176, 204, 207-209, 256,
 267, 506, 523, 525
 Moritz, K.Ph. 68, 181
 Mossé, F. 206
 Mossner, E.C. 516
 Mounin, G. 5, 457, 467, 556
 Müller, M. 3, 4, 55, 56, 85, 103,
 104, 323, 409, 419-425, 450, 486,
 503, 533, 535-537, 544, 545
 Müller-Volmer, K. 503, 531, 532
 Mulder, G.C. 38, 482
 Muller, J.W. 319, 320, 386, 389-
 392, 417
 Muller, S. 215-220, 230, 514, 526
 Multatuli 3, 10, 283, 345, 365,
 366, 421, 425, 503, 531, 545
 Munnekemolen, A. 154
 Muntinghe, H. 275
 Murray, L. 205, 206

 Napoleon, L. 290
 Nassau, H.J. 335-337, 485, 537
 Nast, J. 68
 Nat, J. 530
 Niemeyer, L. 259
 Nieuwenhuys, R. 294, 533
 Nieuwenhuyzen, J. 227
 Nieuwland, P. 523
 Noordegraaf, J. 230, 506, 515,
 526, 547, 551
 Noortwijk, T. van 506, 525
 Noreen, A. 536
 Norman, W.M. 488
 Nozeman (jr.), C. 174
 Nozeman (sr.), C. 174, 524
 Nuchelmans, G. 516
 Nugent, T. 551

 Oertel, H. 138, 140, 557
 Oesterreicher, W. 11, 505
 Ogden, C.K. 554
 d'Olivet, P.J.T. 42, 134, 461, 508
 Olivier Schilperoort, T. 158, 247,
 262, 263

Ommeren, R. van 215, 216
 Opzoomer, C.W. 298, 358, 359, 533
 Orleans, Ph. van 64
 Osselton, N.E. 553
 Osthoff, H. 433, 443, 444, 546
 Ott, R. 312, 313
 Oyen, H. van 534

Palm, ds. 260
 Palm, J.A. 281
 Palm, J.H. van der 157, 161, 170, 182, 183, 275, 523
 Palm, K. van der 16, 157, 160, 161
 Panckoucke, Ch.J. 517
 Pareau, J.H. 170
 Paris, G. 348
 Paul, H. 373, 396, 402, 443, 444, 497, 542, 554
 Paul, Jean 42, 372
 Pedersen, H. 500
 Peerlkamp, P.H. 319, 392
 Peeters, L. 527
 Pelkewijk, J. ter 31
 Percival, W.K. 385, 466
 Perizonius, J. 108, 181, 242
 Pestalozzi, J.H. 20, 512
 Petity, J.R. de 518
 Petzet, E. 531
 Pickering, J. 531
 Piebenga, G.A. 260
 Pierson, A. 534
 Platner, E. 274, 297, 533
 Plato 117, 275
 Pluche, N.A. 508
 Pöhlitz, K.H.L. 510
 Poliakov, L. 521, 547
 Pollak, H.W. 536
 Pope, A. 161, 163, 166, 524, 536
 Porset, Ch. 515, 517, 550
 Porzeziński, V. 544
 Pos, H.J. 553
 Pott, A.F. 334, 374, 453, 471, 485, 486, 557
 Prévost, P. 515
 Priestley, J. 103
 Priestley, T.M.S. 479, 512, 554
 Prinsen, P.J. 509
 Priscianus 14
 Ptolemaeus 422
 Pyl, R. van der 260
 Pijnappel Gz., J. 283, 286, 359, 360

Quillien, J. 410
 Quintilianus 81, 107, 134
 Rae, J. 93, 94
 Raffles, Th.S. 284, 287
 Ramler, K.W. 207
 Ranke, L. von 11, 291
 Rapp, K.M. 541
 Rask, R. 19, 123, 138, 259, 260, 344, 405, 493, 557
 Ratke, W. 480
 Rau, S.J.E. 149
 Raumer, R. von 118-120, 175
 Ravekes, H. 227, 228, 230-232, 253, 254, 527
 Régnier-Desmarais, F-S. 42
 Reichling, A.J.B.N. 396, 407, 549
 Reid, Th. 299
 Rémusat, A. 280
 Renan, E. 103, 104, 393-395
 Rendall, J. 79, 80, 106
 Renting, R.A.D. 522
 Renzi, L. 92, 100, 383
 Restaut, P. 42, 461, 508
 Richards, I.A. 554
 Ricken, U. 76, 513, 516
 Riemens, K.J. 461
 Riemersma, A. 432, 433
 Ries, J. 510
 Rieux, J. 551
 Rivarol, A. 76
 Rižkij, I. St. 518
 Robertson, W. 80
 Robins, R.H. 10, 45, 504, 505, 508, 546
 Rocher, L. 542
 Rogge, C. 183
 Rollin, B.E. 551
 Rollin, C. 510
 Roorda, T. 7-9, 44, 50-55, 57-59, 90, 140, 141, 271-317, 321, 328, 337-344, 347-370, 378, 380, 382, 385, 393-397, 399-413, 418, 433, 448, 449, 453, 457, 458, 460, 470-473, 478, 481-483, 485, 487-489, 530-540, 542, 543, 552, 553, 556
 Roorda van Eysinga, Ph.P. 283, 284, 289, 531
 Roorda van Eijssinga, S.E.W. 503, 531
 Roos, G.P. 534

- Roos, J. 304, 315
 Rosenberg, J.E. 464
 Rosiello, L. 137
 Rosmini-Serbati, A. 518
 Ross, I.S. 516
 Roth, G.M. 455, 500
 Rothacker, E. 433, 434
 Roubaud, P-J-A. 64, 134, 508
 Rousseau, J. 123, 513, 517, 519
 Rousseau, J-J. 120, 388, 430
 Ruhnkenius, D. 217
 Rutgers, A. 274, 292, 294, 295, 319

 Sacy, A.I. Silvestre de 101, 102, 280, 408, 409, 464, 487, 517, 543
 Sahlin, G. 65, 68, 69, 71, 511, 512
 Salmon, V. 550, 551
 Salverda de Grave, J.J. 310
 Sampson, G. 499
 Sanctius, F. 108, 181, 480
 Santen, L. van 217-219, 318, 535, 556
 Sassen, F.R. 273, 274, 298, 299, 305, 306, 314, 533
 Saussure, F. de 4, 44, 78, 348, 407, 410, 420, 473, 483, 485, 486, 489, 498, 499, 544-546, 552, 553
 Savigny, F.C. von 291
 Sayce, A.H. 289, 404, 486, 503, 538, 542, 543, 545
 Scaglione, A. 118, 119, 500, 512
 Schankweiler, E. 385
 Scharf, H-W. 410
 Scharp, J. 523
 Scharten, C. 547
 Schauwecker, L. 78, 506, 512
 Schelling, F.W.J. 299, 303, 534
 Scheltema, M.W. 156
 Scherer, W. 346, 384, 432-434, 443, 444, 546, 555, 556
 Schermer-Vermeer, E.C. 504
 Schlegel, A.W. 99-103, 105, 121, 373, 515-517
 Schlegel, F. 92, 99-101, 105, 117, 121, 133, 138-140, 169, 344, 402, 483, 513, 515-518, 521
 Schleicher, A. 44, 56, 104, 323, 324, 326-328, 344, 345, 369, 370, 377, 379-385, 389-391, 395, 400, 401, 407, 409, 411, 413, 420, 423, 428, 429, 433-435, 441-443, 445-447, 450, 471, 483, 485-488, 490, 497, 498, 501, 529, 531, 533, 535, 536, 538, 540-542, 544-546, 548, 555, 557
 Schleiermacher, F.D.E. 315, 534
 Schmidt, Joh. 428, 429
 Schmitter, P. 11, 289, 315, 504, 505
 Schmitthenner, F. 312, 344, 500-502, 558
 Schönfeld, M. 140, 353
 Scholten, J.H. 431, 433
 Schotel, G.D.J. 153, 154
 Schottelius, J.G. 152
 Schrant, J.M. 318, 319, 494, 495, 526
 Schreiter, K.G. 171, 524
 Schreven, J. van 30-32, 35, 39, 259, 508-510
 Schröder, J.A.W. 261
 Schröder, J.F.L. 298, 305, 534
 Schroeder, N.W. 530
 Schroeder v.d. Kolk, J.L.C. 305
 Schrijnen, J. 349, 379, 390
 Schuchardt, H. 445
 Schultens, A. 217
 Schultens, J.J. 153, 154, 167
 Schultink, H. 489
 Schumpeter, J.A. 92
 Sechehayé, A. 512
 Semler, J. 167
 Sepp, Ch. 275, 530
 Serrurier, L. 261, 262
 Servaas van Rooyen, A.J. 448, 540
 Séwel, W. 164
 Sherlock, Th. 203, 245
 Sicard, R.A.C. 26, 242, 246, 254, 507, 508, 516, 517, 550
 Sickel, K.E. 115, 122, 123, 519
 Siegenbeek, J. 215
 Siegenbeek, M. 7, 16, 26, 36, 39, 43, 46-50, 113, 140, 145-151, 155, 158, 162, 168, 170, 182, 183, 185, 215-269, 318-320, 329, 335, 481, 488, 493, 495, 510, 514, 521-523, 526-528, 535, 556
 Siegenbeek-Tiboel, G. 147
 Sigismund, keizer 422
 Silhouette, E. de 524
 Silverstein, M. 292
 Simone, R. 5, 6, 504

- Simons, A. 535
 Sinderam, N. 527
 Slothouwer, V. 110
 Slotty, I. 407
 Smedt, M. de 527
 Smith, A. 48, 50, 51, 53, 54, 79-105, 107-110, 114, 120, 126, 128, 130, 131, 138, 140, 181, 205, 269, 383, 387, 514-520, 541
 Smith, W. 78
 Soeteman, C. 411, 494, 540
 Sonius Swaagman, J. 274
 Spaan, J. van 159, 160, 523
 Spekkens, J.P.L. 508
 Spies, M. 432
 Spinoza, B. de 299, 534
 Splittegarb, K.F. 68
 Stam, J.H. 541
 Steen, H. 273, 298, 304-306, 533, 534
 Steinthal, H. 52, 53, 123, 284, 347-349, 353, 370, 382, 393, 395-397, 401-407, 410, 485-488, 513, 516, 519, 538, 542, 543, 545, 549, 553, 555, 556
 Stengel, E. 512
 Stewart, D. 76, 83, 84, 86, 87, 515, 516, 518
 Stewart, J. 532
 Stoett, F.A. 417, 435, 547
 Stoffel, C. 555
 Stolker, A. 155, 156
 Stosch, S.J.E. 134
 Stouten, J. 149
 Streitberg, W. 384, 398-400, 541, 542
 Stroom, G.P. van der 554
 Stuart, M. 156, 172
 Sturm, J. 506
 Stutterheim, C.F.P. 439, 542
 Stijl, K. 164, 210, 227, 241, 527
 Suetonius 545
 Sütterlin, L. 553
 Suringar, G.T.N. 277
 Swart, N. 158
 Sweet, H. 454, 549, 553
 Swellengrebel, J.L. 280-282, 531
 Swift, D. 202
 Swiggers, P. 65, 69, 72, 504, 505, 511, 512
 Swinden, J.H. van 134
 Swinderen, Th. van 35
 Sijmons, B. 122, 451, 503
 Teeuw, A. 283, 294, 296, 405, 470, 472, 533
 Telegdi, Zs. 373, 374, 454, 456, 508
 Tell, J. 453, 550
 Terracini, A.B. 104, 445
 Terrien Poncel, A. 557
 Terwey, T. 482
 Teutem, F. van 522
 Thiébault, D. 30, 76, 206, 510, 550
 Thobokholt, B. 267, 520, 524
 Thorbecke, J.R. 264, 290, 555
 Thurot, C. 469, 485, 550
 Tiberius 545
 Tichelaar, H. 170, 527
 Tideman, J. 165
 Tiele, C.P. 421, 424
 Tillotson, J. 169, 170, 524
 Timpanaro, S. 139
 Tirion, J. 524
 Tollenaere, F. de 175, 328, 390
 Tollens, H.F. 183, 523, 529
 Toorn, M.C. van den 384, 507, 553
 Touche, N.J. de la 461
 Tracy, D. de 465
 Turgot, A.R.J. 82
 Tuuk, H.N. van der 294-296, 397, 409, 488, 533
 Tydeman, H.W. 220
 Tydeman, J. 158, 522
 Uhlenbeck, C.C. 417
 Uhlenbeck, E.M. 273, 287, 291, 472, 473, 499, 506, 531, 533, 553
 Valckenaer, L.C. 160, 217
 Vanacker, H. 503
 Vanderheyden, J.F. 204, 206, 207, 318, 335
 Varik, G. van 228
 Vater, J.S. 116, 464, 480, 549
 Vaugelas, C.F. de 42, 43
 Veering, J. 28, 111, 509
 Velde, R.G. van de 505, 557
 Verburg, P.A. 65, 85, 102, 537
 Verdam, J. 55, 56, 417, 418, 434-437, 439-441, 447, 449, 450, 495, 503, 547
 Veritas Odium Parit 524
 Verkuyl, H.J. 6
 Vernier, L. 3, 503
 Versluys, J. 32
 Verveer, J. 158, 161

- Verveer, M. 161
 Vervoort, H. 531
 Verwer, A. 133, 181, 209, 241, 250 (zie ook Anonymus Batavus)
 Verwijs, E. 320, 363, 417, 418, 437, 450
 Vesper, W. 17, 312, 313, 407, 497, 510
 Veth, P.J. 273, 276, 278, 280-283, 290, 293, 296, 298, 304, 470, 530, 531, 543
 Vico, G. 165, 330, 331
 Villier, Ch. 274
 Visscher, L.G. 204, 205, 494, 535
 Vloten, J. van 274, 294, 313, 339, 363-365, 382, 393-395, 405, 407, 419, 484, 485, 555
 Vollenhove, J. 163
 Voltaire 3, 4, 64, 117, 137, 386, 503, 542
 Vondel, J. van den 340, 358
 Vooy's, C.G.N. de 8, 29-31, 45, 134-136, 163, 176, 182, 205, 257, 262, 263, 268, 339, 341, 342, 350, 355, 365, 366, 378, 426, 429, 430, 434, 442, 447, 509, 510, 520-522, 525, 540, 549
 Vorländer, K. 534
 Vorlat, E. 205, 206
 Vos, F. 261
 Vos, H.J. de 8, 9, 20, 32, 45, 134, 183, 204, 227, 230, 231, 253, 260, 264, 265, 311, 359, 360, 362, 365, 367, 420, 444, 506, 509, 510, 520, 537, 540
 Voûte, J.P.E. 278
 Vreede, G.W. 530, 535
 Vries, A. de 216, 217
 Vries, J. de 157, 216, 217, 518
 Vries, J.W. de 8
 Vries, M. de 7-9, 44, 50-57, 121, 136, 138, 140, 141, 146, 147, 151, 175, 225, 257, 268, 271, 274, 290-296, 316-357, 363, 366, 367, 369-371, 376-383, 385-394, 396, 397, 400-402, 405, 406, 410-413, 417-419, 422, 426-429, 431, 434, 437-439, 441-443, 446-451, 485, 488, 494, 495, 510, 520, 523, 526, 536-538, 540-542, 547-549, 552
 Wachter, J.G. 181, 242
 Wagenaar, J. 256
 Wagner, J. 24, 65, 67-70, 77, 138, 409, 410, 556
 Wailly, N-F. de 461, 508
 Wal, M.J. van der 457, 461, 465, 528, 552
 Wap, J.J.F. 153, 158, 528
 Warburton, W. 108, 164-167, 524
 Ward, W. 93
 Water, J.W. te 168
 Waterman, J.T. 385, 497
 Watts, I. 169
 Weickard, 308
 Weil, H. 19, 76, 77, 516
 Weiland, A. 153
 Weiland, C. 523
 Weiland, C.P. 522
 Weiland, J.A. 147, 521
 Weiland, P. 7, 8, 14-19, 29, 30, 36, 38, 39, 43, 44, 46-50, 53, 54, 57, 59, 103, 113, 121, 125-136, 138, 140, 143-213, 215, 222, 225-227, 232-252, 254-263, 265-269, 312, 329, 413, 451, 481, 488, 495, 501, 510, 520, 522-525, 527-529, 557
 Weisse, C.H. 533
 Wertz, C. 39, 228, 527
 Wessels, W. 421
 Wester, H. 227
 Westerbaan, C.W. 156, 158, 518
 Westphal, R. 117, 139, 513, 516, 519
 Westreenen van Tielandt, W.H.J. 283
 Wetstein, familie 513
 Wetstein, J. 78
 Weijers, H.E. 276, 278, 363, 530, 543
 Whewell, W. 333, 547
 Whitney, W.D. 87, 104, 291, 292, 331, 424, 442, 444, 445, 471, 472, 485, 487, 498, 503, 518, 537-539, 545-548, 553
 Wieringhen Borski, G. van 111, 113, 259, 262, 263, 311, 359, 360, 481, 482, 529, 555, 556
 Wilbur, T.H. 541
 Wille, J. 9, 152, 159, 347, 350, 365-367, 385, 402, 447-449, 489, 540
 Willem I 556
 Willem V 154
 Willmet, J. 277-279
 Wils, L. 222, 223, 493

Windross, M. 83, 92, 518
 Winkel, J. te 55, 56, 311, 356,
 388-391, 404, 417, 418, 426-434,
 447, 450, 457, 465, 488, 503,
 546
 Winkel, L.A. te 4, 6, 55, 57-59,
 111, 147, 204, 253, 257, 284, 292,
 327, 328, 337, 342, 360, 366, 406,
 438, 442, 443, 447, 453, 456-460,
 465-473, 482, 485, 487-489, 503,
 510, 534, 538, 542, 546, 549-553,
 556
 Wiselius, S.I. 147
 Witte, A.J.J. de 78, 232, 310, 506,
 509, 511
 Wolff, E. 524
 Woude, P. van der 20, 28, 32, 38,
 39, 49, 228, 230, 232, 233, 235,
 237, 246, 251, 252, 506-509, 527,
 528
 Wuerth, J.Fr.X. 176, 204, 206
 Wundt, W. 402, 476, 478, 499, 554,
 557
 Wursth, R.J. 33-37, 481, 511
 Wijck, B.H.C.K. van der 475, 476
 Wijk, N. van 542
 Wijk, P.C. van 156
 Wijnants, A. 523
 Wijngaards, N.C.H. 78, 232, 310,
 506, 509, 511
 Wijnman, H.F. 147, 522
 Wytttenbach, D.A. 216
 Zedlitz, K.A. von 116
 Zeel, G. van 508
 Zeydelaar, E. 267, 461
 Zilverberg, S.B.J. 154, 156, 173,
 526

- Aardrijkskundig Genootschap: en dialectenquêtes 427, 428
Ablaut 557
Académie Française 64
Afrikaanse talen 288, 532
Agglutinerende talen 139, 345, 349, 380, 381, 540, 542
Algemeen letterschrift 291-293, 532
Algemene of filosofische grammatica 13, 30, 38, 39, 44, 53, 373-375, 396, 453-490, 499, 532, 550, 553, 554, 556, 557, 558; in Amerika 532; in Duitsland 33, 36, 43, 455, 502, 509, 549; in Frankrijk 42, 69, 76, 407-409, 494; in Nederland 43, 55, 57, 58, 337, 408-410, 461-478, 494; in Rusland 478, 479, 518, 554; versus historische grammatica 289, 294-296, 335-337, 408, 454-457, 468-478, 483, 484, 489, 500-502, 549-552, 557-558; versus bijzondere grammatica 456, 550, 551; toepassing op niet-Westeuropese talen 408-410, 513, 532, 543, 554; en taalonderwijs 473, 474, 478-483, 490, 508, 554
Amerikaanse talen 100, 109, 288
"Analoge" talen 72, 73, 75-77, 98, 99, 513, 516
Analytisch: preekwijze 169; spraak-kunsten 38, 39, 41, 482; talen 88, 92, 99-102, 119, 515, 516. Zie ook: ordre analytique
Antropologie 289, 296, 304, 305, 481
Arabisch 277, 278, 309, 313, 394, 543
Arbitraire van het taalteken 108, 441, 551
Artillerie- en Genieschool te Delft 28, 111, 509
Athenaeum: te Amsterdam 216, 277-279, 304, 309, 530; te Brussel 529; te Deventer 371; te Luxemburg 263
Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde 162, 182, 183, 523
Bataafsche Republiek 145, 146, 157, 182, 215, 528
Bepalingen 22, 28, 35, 507, 509
Berlijnse Academie 291, 293, 532
"Bow-wow"-theorie 424, 425
Cacografie 231, 253, 254, 528
"Catastrophism" 547
Church Missionary Society 532
Complementen(leer) 22, 24, 25, 26, 68, 77, 507
Compositio 500
"Conjectural history" 86, 89
Construeren of constructie maken 253, 254
Darwinisme, darwinistisch 383, 391, 425, 485, 542, 544
Deductie(f) 75, 289, 333, 556
Deflexie 97, 130-131, 138, 342, 345-347, 375, 376, 384, 393-395, 538
Determinisme 294, 431, 433
Diachrone versus synchrone taalstudies 470, 485, 552
Dialectenquêtes 427, 428

Dialectstudie 274, 427, 430, 434,
 526; en Maatschappij der Ned.
 Letterk. 355, 356, 428
 Dichtgenootschappen: en taalstudie
 48, 159, 160, 162-164, 267, 268,
 524
Dissertation (1761) van A. Smith
 83-105; vertalingen 103, 517, 518;
 verwijzingen naar 103, 104, 181,
 205, 514, 518
 Doopsgezind Seminarie 149, 216,
 217, 526
 Doopsgezinden 146, 149, 215, 216,
 522
 Écoles Centrales 25, 508; te Maas-
 tricht 508
 Eenvormigheidsbeginsel 89, 333,
 378, 444-446, 449, 547, 548
Elocutio 80, 514
 Empirisme 54, 104, 132, 137, 269,
 298-300, 314, 334, 374, 385, 521
Encyclopédie 74, 75, 93, 99, 166,
 510, 513, 550
Encyclopédie Méthodique 517
Energie 397, 398, 486
 Epicureeërs 276, 296
Ergon 397, 398, 486
 Esthetica 327, 328, 412, 447, 549
 Etymologie 3, 4, 19, 223, 336, 503
 Felix Meritis 530
 Filologie 536, 537; versus taal-
 kunde 323-328, 382, 385, 388, 390,
 392, 430, 443, 446-448, 450, 486,
 497, 498, 536, 537, 546
 Flecterende talen 139, 345, 349,
 380, 381, 540, 543
 Fonologie 499
 Frankfurtische Gelehrtenverein
 500-502
 Gebarentaal 166
 Geesteswetenschap versus natuur-
 wetenschap 323, 423, 442, 443,
 537, 545, 546
 Geloofsfilosofie 315, 534
 "Genie" van de taal 72, 74, 77, 85,
 97, 108, 120, 410, 539, 543
 Geologie 87, 333, 547
 Geslachten 15, 227, 339, 342, 343,
 362, 520; ontstaan van -: 128, 129
 Gezegde 15, 21, 22, 35, 507. Zie

ook: Werking
De Gids 533, 534
 Glasgow Literary Society 514
 "Glottik(er)" 323, 324, 383, 423,
 486, 497, 536
Grammaire générale et raisonnée
 (1660) van Arnauld en Lancelot 23,
 24, 42, 95-98, 101, 108, 453, 457,
 462, 479, 506, 508, 550; vertalin-
 gen 464, 551, 554
Grammatica (1814) van M. Siegenbeek
 230, 246-252, 258, 261, 262, 268,
 527
 Groninger richting 274, 275, 530
 Hebreeuws 278, 309, 530, 543
 Hiërogliefen 101, 166
 Historiografie van de linguïstiek
 5-7, 9-11, 504, 505, 518
 Historische grammatica 18, 19, 41-
 44, 55, 56, 59, 138, 220, 223, 364,
 370-390, 408-409, 430, 497-499, 501,
 502, 506, 557; in Engeland 494, 495;
 in Frankrijk 494, 556; in Nederland
 371, 372, 376-385, 417, 450, 451;
 versus normatief-kritische gramma-
 tica 320, 321, 329, 494, 495
 Hollandsche Maatschappij van fraaije
 Kunsten en Wetenschappen 162, 182,
 183, 225, 226, 263, 523
 Hollandsche Maatschappij der Weten-
 schappen 168, 169, 223-225, 521,
 524, 526
 Humboldtiaanse linguïstiek 58, 370,
 393-407, 485-488
 Ideologen 25, 26, 532, 550
 Inductie(f) 75, 289, 333, 373, 378,
 446, 547
 "Innere Sprachform" 403, 543
 Institutie, taal als - 85, 104, 331,
 551
 Interjecties 126, 166, 424, 519,
 525
 Interpunctie 27, 519, 524
Inventio 81, 514
 Invoegselwoorden 553
 Isolerende talen 349, 403
 Javaans 280-289, 294-296, 309, 310,
 312, 405, 408, 489, 533
 Junggrammatiker 296, 390, 433, 445,
 446, 449, 546. Zie ook: Neogrammatici

Kanselwelsprekendheid 151, 154,
169-173, 216, 266
Kindertaal 131
Klanknabootsing 126, 131, 139, 421,
424, 425, 544
Klimaat en taal 120, 121
"Kollewijniers" 55, 56, 418, 442-
451
Koninklijke Akademie te Delft 113,
282, 286, 359, 360
Koninklijke Akademie van Weten-
schappen 52, 290-293, 314, 337,
339, 341, 356, 360, 380, 541
Koninklijk Instituut voor Weten-
schappen, Letterkunde en Schoone
Kunsten 282, 290, 291
Koninklijke Militaire Academie
283, 509, 510
Koppelwoord 21, 22, 507
Kunstliefde Spaart Geen Vlijt 159,
160, 161, 212, 523
Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen
162, 182, 267, 520, 524

Langue 499

Lectures on Rhetoric and Belles

Lettres (1783) van M. Blair 106-
111; vertalingen 111, 170-172,
518, 524, 525, 544; ontleningen
111-114, door Weiland 198-203,
door Siegenbeek 243-246; Siegen-
beek over - 528

Lectures on the science of language

(1861-1864) van M. Müller 56, 103,
104, 419, 421, 544; vertalingen
en bewerkingen 420, 544

Levende taal als uitgangspunt van
taalstudie 8, 9, 50, 53, 56, 57,
312, 321, 322, 330, 331, 335, 336,
339-343, 360, 382, 397, 398, 443,
446, 449, 470, 475, 484-486, 490.

Zie ook: Spreektaal versus schrijf-
taal

Logica 17, 20, 23, 24, 66, 132,
266, 302, 304, 373, 374, 466

Logische analyse 21, 26, 28, 253,
254, 310-312, 359, 360, 457-460,
496, 506-508, 552

Maatschappij der Nederlandsche
Letterkunde 203, 213, 225, 265,
267, 419, 527; en Algemeen Woor-
denboek 174, 175; en dialectonder-

zoek 355, 356, 427, 428, 539

Maatschappij tot Nut van 't Algemeen
39, 49, 150, 151, 268, 522; en spel-
ling 182; en taalonderwijs 227-231,
256, 526-527

Metafoor 165, 524

Metaforiek, taalkundige 121, 139,
391, 395

Methodologie van de taalwetenschap
23, 56, 58, 289, 320-338, 344, 345,
348, 349, 369-385, 390-392, 404-
413, 422-424, 430-439, 442-450,
473-478, 483-490, 495, 497-502

Middel Nederlands 319, 340, 342, 350,
412, 417, 418, 434-436, 439, 440,
538, 540

Modi significandi 511

Monosyllabische talen 100, 101, 116,
117, 123, 139, 345, 349, 376, 380

Morfo(n)ologie 499, 557

Naamvallen 15, 50, 70, 72, 87-91,
131, 209, 225, 313, 340-343, 363,
366, 393, 400, 401, 512, 525, 541;
aantal - in het Nederlands 133,
213, 269

Nationalisme en taalkunde 55, 56,
437-441, 449, 493, 495, 547

"Naturalisme" 104, 139, 391, 430,
445

Natuurwetenschappelijke methode in
de taalwetenschap 23, 324, 330-335,
344, 349, 370, 377, 379, 382-384,
411, 423, 444-446, 486, 541

Nazindeel 27

Nederduitsche spraakkunst (1805) van
P. Weiland 182-203, 529; receptie
257-264; vertalingen en bewerkingen
260-261

Nederduitsch taalkundig woordenboek

(1799) van P. Weiland 8, 46, 125-
133, 157, 164, 174-181, 213, 528

Nederlands(ch) Bijbelgenootschap
279-281, 295

Nederlandse Verlichting 150, 522

Neerlandistiek als universitair
leervak 146, 218-223, 318, 320,
321, 391, 411, 412, 435, 450, 451,
493-495, 526, 535

Negatieve syntaxis 499

Neogrammatici, neogrammatistisch 55,
56, 87, 405, 428, 548; en Schleicher
445, 446, 548. Zie ook: Junggram-

- matiker
- Nevenzin 35
- De Nieuwe Taalgids 447, 549
- Nil Volentibus Arduum 462
- Normatief-kritische grammatica 23, 43, 373, 374; in Duitsland 42, 43, 117-119, 122, 123; in Frankrijk 42, 43; in Nederland 46, 125, 132, 133, 151, 175, 222, 225, 231, 255, 256, 267, 269, 488, 495; in Rusland 478
- Onderwerp (der rede) 15, 21, 22, 35, 208, 231, 253, 507
- Oorsprong van de taal 85, 126, 165, 166, 268, 379, 380, 424, 425, 516, 544, 545
- Ordre analytique 98, 99, 101, 513
- Ordre naturel 513
- Organisch versus mechanisch 117, 138-140
- Organisme, taal als: systematisch-functioneel 33, 288, 344, 345, 399, 405-407; genealogisch-evolutief 53, 58, 121, 136, 332, 336, 343-349, 371, 375, 378, 383, 384, 387, 395, 399, 400, 405, 423, 440, 442, 445, 484-488, 490, 537, 538, 541, 546
- Over de deelen der rede (1852) van T. Roorda 57, 309-314, 407-410, 458, 460, 478, 482, 489, 534
- Parole 499
- Perioden(leer) 27, 30, 48, 118, 196-199, 557
- The Philological Miscellany 84, 515
- Plagiaat in grammaticis 176, 204-207
- Polysyllabische talen 101, 116, 117, 376
- "Pooh-pooh"-theorie 424, 425
- Positivisme 56, 289, 294, 334, 385, 432-434, 445, 477, 487
- Predicaat 22, 23, 27, 231, 235, 236, 253
- Preposities 85, 86, 109, 110, 507, 520
- "Progress in language" 53, 56, 57, 108-110, 119, 131, 424, 443, 450, 451
- Prijsvragen, taalkundige 168, 169, 223-227, 355, 356
- Psychologie 278, 279, 296, 302-309, 443, 444, 474, 481, 488, 533, 556; en taal(kunde) 52, 57, 306-308, 315, 476, 477, 534
- Racisme en taalkunde 441, 547
- Rationalisme 73, 97, 98, 119, 132, 137, 138, 155, 156, 172, 217, 268, 269, 275, 297, 465, 483, 487, 508, 521, 552, 537
- Redekundige ontleding 19-39, 41, 47, 53, 253-254, 311, 481, 507-509, 528
- Remonstrants Seminarie 149, 154, 155, 164, 216
- Remonstrantse Broederschap 146, 149, 154, 155, 156, 165, 212, 522
- Retorica: en grammatica 16, 17, 48, 500, 501, 519, 557; en zinsleer 17, 27, 198, 266, 506; partes rhetoricae 514
- Romaanse talen 73, 74, 386, 437, 438
- Romantiek 138, 385, 386, 430, 431, 434, 543, 546
- Russisch 64, 68, 77, 409, 478, 512
- Rijksinstelling te Leiden 283, 531
- Schotse Verlichting 79-82, 140, 514
- "Scotticisms" 80, 514
- Schrijftaalregeling 1804-1805
- 7, 46, 48, 146, 151, 182, 183, 215, 256, 263, 495, 528
- Sensualisme 97, 137, 169, 299, 303
- Speculatieve grammatica 23, 508
- Spelling 7, 9, 17, 29, 31, 50, 56, 118, 151, 162, 182, 183, 215, 252, 263, 327, 328, 365-367, 449, 520, 522
- Spreektaal versus schrijftaal 312, 313, 321-323, 326, 335, 339-343, 351, 355-368, 388, 390, 398, 412, 413, 430, 448, 449, 470
- Spreekwoorden 168, 169
- Stamboomtheorie 428, 429
- Statencollege te Leiden 153, 154, 521, 523
- Stedelijk Gymnasium te Leiden 319, 550
- Stoïcijnen 276, 296, 533
- Structuralisme 45, 59, 499, 557
- Studium Scientiarum Genitrix 157,

161, 162, 164, 182, 212, 523, 524
Stijl(leer) 28-30, 80, 106-108,
112, 113, 222, 223, 237, 390, 498,
509, 512, 527, 556
Synchrone taalstudie 441, 449, 466,
470-473, 478, 485, 552, 553
Synoniemenstudie 64-65, 125, 133-
136, 511, 520
Syntaxis (1810) van M. Siegenbeek
228-246, 258, 260, 261, 268, 526,
527
Synthetisch: preekwijze 169; spraak-
kunsten 18, 38, 39, 41, 118, 254,
482; talen 88, 92, 99-102, 119,
515

Taal: als communicatiemiddel 108,
337, 410, 441; als denkmiddel 315,
410; definitie van -: 557, 498

Taalbewustzijn 435, 438

Taalcultuur, taalcultivering: in
Nederland 7, 48, 56, 81, 134-136,
182, 183, 222, 267, 495; in Duits-
land 122, 123; in Schotland 80,
514

Taalfetisjisme 56, 440, 441

Taalgevoel 386, 435, 436, 440, 441

Taalmystiek 139

Taalonderwijs 13, 19-21, 25, 29,
31-39, 49, 58, 219-222, 226-231,
252-254, 265, 311, 357-360, 449,
456, 478-482, 490, 493-496, 506-
509, 546, 554, 555

Taalpolitiek 47, 146, 151, 182,
183, 217, 493, 529, 556

Taalschoonheid 346, 440

Taaltypologie 116, 117, 123
(Adelung); 109, 110 (Blair); 513,
514 (Du Ponceau); 70-75 (Girard);
376 (Grimm); 349 (Roorda); 99-102,
516 (A.W. Schlegel); 117, 99-101,
516 (F. Schlegel); 380-382
(Schleicher); 91-98, 516 (Smith);
349, 402, 403, 539, 542 (Stein-
thal); 345, 380 (De Vries)

Taalverandering 56, 85-97, 108-
110, 119-123, 126-133, 135, 136,
165-167, 345-353, 364, 371, 375,
376, 383, 386, 387, 393-397, 400,
401, 403, 428, 477, 518, 546.

Zie ook "Progress in language",
Taalverval

Taalverandering i.s.m. volksgeest

140, 169, 341, 352, 353, 386, 404,
413

Taalverval 53, 57, 71, 91, 138, 332,
344, 375, 383, 386-388, 406, 423,
435, 442, 443, 445, 450, 518, 546

Taalwaardering 91, 110, 139, 384,
386-388, 437-439, 541, 542

Taalwetenschap als natuurwetenschap
485-487, 541, 545

Taal en cultuur 117, 119, 120, 132,
424

Taal en Letteren 8, 45, 55, 56, 355,
365-367, 443-445, 449, 451, 476,
549

Taal en volk 413, 169, 436, 438,
440, 441, 444, 547

Teylers Godgeleerd Genootschap 155,
167

Teylers Tweede Genootschap 521

Theologie en taalstudie 46, 79-82,
105, 106, 148-151, 154, 164-167

Theologiestudie 148-150, 153, 154,
216, 217

Topische vragen 25

Tot Nut en Beschaving 111, 112, 518

"Transpositieve" talen 72, 73, 75-
77, 99, 513

Tijdschrift voor Onderwijzers, en
ter bevordering der huiselijke op-
voeding 31, 258

Umlaut 557

Uniformitarian principle: Zie: Een-
vormigheidsbeginsel

Unitarissen 218

Universiteit van Amsterdam 427, 434

Universiteit van Edinburgh 80, 82,
83, 105, 106

Universiteit van Gent 318

Universiteit van Glasgow 82, 83

Universiteit van Groningen 274, 279,
320, 370, 419, 494, 530, 540, 544

Universiteit van Halle 115

Universiteit van Leiden 148, 218-
220, 276, 283, 318, 320, 493, 494

Universiteit van Leipzig 445, 548

Universiteit van Leuven 535

Universiteit van Utrecht 157, 494,
535, 544

Verbum substantivum 242, 507

Vereeniging ter bevordering der oude
Nederlandsche letterkunde 319

Vergelijkende taalstudie 224, 287-289, 392, 405, 408, 427, 470, 471, 483, 484, 552

Verhandeling over spreektaal en schrifttaal (1858) van T. Roorda 343, 356-359, 363-364

Verhandeling over de Nederduitsche spelling (1804) van M. Siegenbeek 46, 145, 151, 183, 215, 251, 252

Volksgeschied 52, 120, 352, 353, 402, 404, 410, 413, 443, 444, 543

Volzin 15, 30, 32, 35, 38, 208, 232, 253, 496, 508

Voorstel 21, 30, 38, 39, 508; eenvoudig 27; enkelvoudig 27, 32, 35, 38, 481, 509; samengesteld 26, 27, 31, 32, 35, 509; uitgebreid 27, 31; veelvoudig 32; versierd 27

Voorwerp 22, 35, 507

Voorzindeel 27

Vrais principes (1747) van G. Girard 64-78, 93, 108, 511-513, 515

Vrije Universiteit 447

"Wellentheorie" 429

Welsprekendheid 17, 23, 25, 28, 54, 118, 198, 201, 327; in Nederland 146, 217-219, 318, 320, 370, 493-495, 535; in Schotland 80-84, 105-114; Siegenbeek over -: 16, 17, 216, 221-223. Zie ook: Kanselwelsprekendheid, Retorica

Werking 35, 208

Werkwoord 128, 242, 528; onpersoonlijk 95, 129; als eerste rededeel 93, 94, 126

Werkwoordstijden 133, 520

Woordenboek der Nederlandsche Taal 322, 337, 390, 411, 438, 503

Woordsoorten 14-16, 18, 20, 30, 36-39, 69-118, 176, 184, 247-250, 478, 497-499, 525; aantal - 209, 210; volgorde van ontstaan 85-89, 126-130

Woordvoeging 14, 15, 17, 18, 19, 184, 189-191, 207-209, 213, 226, 228, 232-246, 282, 495, 506

Woordvorming 547, 557

Wortels 116, 121, 133, 139, 552

Wij Streven naar Volmaaktheid 162, 182

Zeitschrift für Philosophie und Spekulative Theologie 297, 534

Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft 542

Zielsvermogens 305-308, 310, 311, 481

Zinsanalyse, zinsleer 14-28, 48, 49, 65-70, 77-78, 119, 138, 204, 205, 207-209, 236, 254, 266, 497-502, 519, 525, 557. Zie ook: Redekundige ontleding, Logische analyse

Zinsdefinitie 197, 525, 557

γράμματα 498

ἔμφυτοι 533

έννοια 296, 533

λόγος 307, 315

προλήψεις 296

SUMMARY

This dissertation is devoted to the history of Dutch language research in the nineteenth century. One can distinguish three approaches: normative grammar as it was practised by the followers of the German grammarian J.C. Adelung, namely Pieter Weiland (1754-1842) and Matthijs Siegenbeek (1774-1854); historical grammar, introduced in the academic study of Dutch by Matthias de Vries (1820-1892); and general or philosophical grammar, of which Taco Roorda (1801-1874) can count as a representative.

Two events are central here: the appearance of Weiland's Nederduitsche Spraakkunst in 1805 and the discussion between Roorda and De Vries in the years 1855-1858. Chapter Three is devoted to Weiland and his grammar. The views of Roorda and De Vries are discussed in the fourth Chapter. Chapter Five, "Tradition and Innovation", is directly linked to that, because students of De Vries are dealt within its first part and the second turns to the grammatical tradition in which Roorda must be placed, general grammar; the historical importance of the mutually differing standpoints of Roorda and De Vries is further illuminated there. From the overview now acquired, Chapter Six treats some salient issues with regard to historical and general grammar in a retrospect to the nineteenth and a look forward to the twentieth century. A number of eighteenth-century matters, prerequisite to an understanding of the other chapters, are brought together in Chapter Two.

1. In Chapter One, the aim of this study is indicated to be a contribution to a broad and general survey of the history of linguistics. An important task of the history of linguistics is the following: it not only has to show which problems in the course of time presented themselves and how they were solved, but in particular the reason why these problems were there.

In the second part of this chapter I go into two types of grammar that were current in the nineteenth century: classical grammar concerned with parts of speech and general grammar, together often indicated by the term "traditional grammar". Then the contents and inter-relations of the other chapters is discussed and explained.

2. Chapter Two consists of four selected problems from the eighteenth century that are interconnected. In 2.1. I focus on sentence-analysis as advocated by the French grammarian Gabriel Girard and his book Les Vrais Principes de la Langue Française (1747). From that book I take another issue: Girard's typology of language that returns in varying shapes in the nineteenth century. The Scot Adam Smith, in his Dissertation on the Origin of Language (1761), adopts Girard's typology, but gives it a diachronic twist. In relation with the varying uses they make of typology of languages, attention is paid to the views of both on the problem of language differences. Smith's position is related to that of later nineteenth-century linguists; in his empiricism, too, he preludes later developments.

The next issue is how a number of Smith's ideas were taken over in the work of his contemporary Hugh Blair, whose Lectures on Rhetoric and Belles-Lettres (1783) remained a rich source in the first part of the nineteenth-century for Dutch grammarians and stylisticians. This work by Blair is an example of how to compile, in a favourable sense, an argument from a multitude of publications. It is therefore interesting in particular for the transfer-function it has had.

The work of the German J.C. Adelung (see, e.g., 1781, 1782) has been important for the study of Dutch in varying respects, because it provided a model that Dutch linguists could follow in setting up their own grammatical work. Adelung's function as a donor is dealt with extensively in Chapter Three, as well as his normative-critical

object. Therefore a rather general characterisation will suffice here. Adelung's work, too, is an example of a well-considered essay in synthesis of different grammatical and philosophical traditions.

A discussion of the insights of the Dutch linguist Pieter Weiland serves as a transition to the nineteenth century. Since his grammatical work is dealt within Chapter Three, I throw some light on a number of aspects of his ideas about language change in this section, by dealing with two introductions to dictionaries (1799, 1821), the latter of which is also of eighteenth-century origin.

The extensive discussion of Smith's ideas about the causes of language change serves as a contrast to Girard's a-historical approach of language differences, an opposition that finds a parallel in the mutually differing standpoints defended by Roorda and De Vries. Girard's a-chronic approach significantly distinguishes him from the other four linguists that are discussed in this chapter, who may evaluate language change in different ways - the Scots observe aesthetic decay, whereas Adelung and Weiland see "progress" as to the expressive potential of language - but to all of whom it was a basic insight that language changes. I have shown in 1.2. how elements from general grammar were incorporated in for instance language teaching books, which resulted in the practice of so-called parsing. As to sentence analysis, Girard's Vrais Principes plays an important role there, too; for this reason I have dealt with that part of Girard's work in 2.1. also. Needless to say that Girard, Smith, Blair and Adelung are referred to all four by Weiland.

3. In the Third Chapter I focus on the Nederduitsche Spraakkunst from 1805 by the Rotterdam preacher Pieter Weiland. Together with Siegenbeek's Verhandeling over de Nederduitsche Spelling (1804), this grammar was prescribed compellingly by the Government as writing-regulation. Both authors figure prominently in this chapter. I have further paid little attention to the matter of spelling.

Weiland's book is important because we can demonstrate several developments at the same time with this Spraakkunst. Weiland's Nederduitsche Spraakkunst is not only the sum of eighteenth-century Dutch normative grammar, but the book also shows something of the relation

between grammar and rhetoric, of eighteenth-century historico-linguistic thinking, and of the possibilities that existed to arrive at a system of sentence analysis. This means that the Nederduitsche Spraakkunst is representative par excellence for the state of affairs in a number of areas as it existed at the beginning of the nineteenth century.

In an introductory section some of the backgrounds of the standardization of the written language just referred to are briefly mentioned. Further I briefly pay some attention to the personal relation between Weiland and Siegenbeek. There is also a short exposition of the training for clergymen in general and the role of the mother-tongue in this. In 3.2. I turn to the person of Weiland. In the biographical part of this section I discuss such matter as his activities as a theologian, his activities as a member of two poetry societies, and his activities in the field of "the Eloquence of the Pulpit". Next, I deal with the history of the genesis of the Nederduitsche Spraakkunst, both external and internal. This work's relation to Weiland's introduction (1799) to his Nederduitsch Taalkundig Woordenboek and to Adelung's Deutsche Sprachlehre (1781) and his Umständliches Lehrgebäude (1782) is determined. I also trace the dependence of part of the grammar on the Lectures on Rhetoric and Belles-Lettres (1783) of the Scottish professor in rhetoric Hugh Blair.

The Leyden professor Matthijs Siegenbeek, who excerpted two school-books from the Nederduitsche Spraakkunst, is the subject of 3.3. First, parts of his course of life are treated, his views on rhetoric and his activities in various clubs and learned societies. Next, his Syntaxis (1810) and his Grammatica (1814) are discussed. Their relation to the Nederduitsche Spraakkunst is determined. I show how Siegenbeek operated and that he has used other sources besides the Nederduitsche Spraakkunst. It turns out that his Syntaxis also could be used for a particular form of parsing.

In 3.4. the work of Weiland and Siegenbeek is further characterised as being of a normative-critical nature. In the second part of this section I discuss how in the period until 1850-1860 numerous school-books and textbooks, both in the Netherlands and without, were based on the Nederduitsche Spraakkunst in an important measure. Some trans-

lations are mentioned, and in 3.5. I formulate some conclusions.

4. Chapter Four is devoted to the debate held in the years 1855-1858 between Taco Roorda and Matthias de Vries. In 1855 Roorda delivered an address in the Royal Academy of Science, in which he proposed to reform written language as much as possible like spoken language. The linguistic views on which he based his proposals immediately provoked sharp criticism, especially from De Vries's side. Two views of language clash here. De Vries defends the principles of the German historical school, while Roorda holds the opinion that a language basically does not change and concludes from that, that Dutch does not have or has not had cases: for the Dutch that was spoken in his days lacks them; therefore they can be abolished in written language, too. Roorda's view that the living language must come first in the study of language has been called remarkably progressive by later linguists.

How did Roorda arrive at his views that were even called revolutionary by his contemporaries? In 4.1. this is explained in two ways. In 4.1.1. emphasis is put on the biographical line, in 4.1.2. relevant points from a number of Roorda's writings are put forward. Roorda thought that language could be explained from the soul of man, and a particular language from the soul of a people. He was a scholar who practised philosophical psychology of language in the spirit of Von Humboldt. The philosophical aspect and the psychological aspects, and the connection with Von Humboldt are discussed in this first section. I also indicate the setting of the discussion and refer to other discussions held by Roorda in later years, which show instructive parallels.

At the beginning of the fifties at the latest, writing his Over de Deelen der Rede (1852), a work in the philosophy of language, and busy preparing his Javaansche Grammatica (1855), Roorda gave a complement to "the soul of man", namely "the soul of the people" that speaks a certain language. This is in line with Von Humboldt and Steinthal, as is made clear in 4.5.

His philosophical and "Völkerpsychologische" approach of language clearly distinguishes Roorda from De Vries, who himself looked for explanations in the history of language. Section 4.2. intends to sug-

gest De Vries's views of language and linguistics. After some general remarks I turn to his insights into what linguistics is and how one should work as a linguist. In 4.5. his position - he follows Grimm and Schleicher - is further explained and interpreted. What is specific to De Vries is pointed out there as well as that which separates him from and connects him with Roorda.

In 4.3. I give a survey of the debate in the Academy. Two points merit special attention: the opinions of both opponents as to typology of language and as to language change. Section 4.4. compiles a number of reactions in this discussion. They are both reactions from within and from outside the Academy, both personal and public testimonies. I indicate on which points Roorda was rejected but also on which points he was given support.

5. The discussion between Roorda and De Vries was not an incident. Chapter Five illustrates the importance of the opposition that came to light there and relates the developments that both approaches underwent. In the first part of this chapter three disciples of De Vries, namely H.E. Moltzer, J. te Winkel and J. Verdam, are discussed. I investigate how they relate to their master and if one can speak of any kind of innovation. Moreover, I discuss the position of the linguists around the journal Taal en Letteren in the nineties of the previous century. They appeal to Roorda and resist De Vries on a number of issues.

Moltzer's linguistic views have never been described. Their study brings to light how great the popularity of the famous linguist Max Müller has been in our country, too. Jan te Winkel has some reputation as a dialectologist; he is known as a positivist. I have checked both points and they suggest the image of linguistics in a progress of change, but still sticking to older conceptions. Verdam's linguistic views have never been investigated seriously. In 1878 little of neo-grammarian thinking can be found with him. I have raised the theme of nationalism here, a theme that also resounds in much work by M. de Vries.

The attitude towards De Vries of the men around the journal Taal en Letteren (1891-1906) can be called negative with respect to spel-

ling and language culture. With them the living language as point of departure is a didactic matter that could be supported with the aid of the insights set forth by the neo-grammarians. As to their linguistic insights scholars like F. Buitenrust Hettema and R.A. Kollewijn derive much from the neo-grammarians. Their appeal to Roorda as a precursor with regard to the primacy of the living language is unjustified in that sense that Roorda's view is the result of a completely different approach to language.

With his Over de Deelen der Rede (1852) Roorda stands in the tradition of general grammar. This book itself is not given much attention, but I will show that it does not stand by itself; I therefore sketch part of the background against which it must be seen.

The second section of Chapter Five deals with general grammar, when I have discussed the question what used to be understood by that notion I turn to a provisional survey of the development of general grammar in the Netherlands. At first I follow a chronological line. In the sixteenth and seventeenth centuries general grammar was practised in the Netherlands after the example of Port-Royal. At the beginning of the nineteenth century Kinker gave his general linguistic theory a Kantian foundation. After Kinker the practice of general grammar is cast in a different mould. It becomes psychological; language forms are taken into account more. L.A. te Winkel and T. Roorda, both interested in issues of a general linguistic nature, direct their attention to the description of the living language. Just like several other contemporary linguists, they, too, regard an a-historical approach as methodologically valid. In the last decades of the nineteenth century J.M. Hoogvliet shows himself as an advocate of the practice of universal grammar on a psychological basis. The dissertation of J. van Ginneken from 1907, originated as a reaction to Hoogvliet's Lingua (1903), marks the transition of general grammar to general linguistic theory.

The development that emerges in the following: an increasing influence of the psychological perspective; a taking into account of language form; the inclusion within the perspective of material from an abundance of structurally strongly differing languages. There is moreover one particular element that connects linguists like Roorda,

Te Winkel, Hoogvliet and Van Ginneken: their relation with Von Humboldt. In 4.5. I concentrated on Roorda's joining of Humboldtian linguistics. He is not an isolated figure: in the Netherlands, too, the influence of Von Humboldt and his German followers has been more than incidental.

After this survey, I go into a point already brought up in Chapter One, the role that general grammar played in education. Why were the principles of general grammar in particular attractive to language teaching? With the help of several examples it is shown which considerations had a bearing on the choice of the application of generative-grammatical insights for pedagogical ends.

Finally I apply some of the insights gained from the study of Roorda and Te Winkel to a recent case in international linguistic historiography. By placing Roorda and Te Winkel in a European context I can turn over Aarsleff's image of the Frenchlinguist Michel Bréal: from avant-garde linguist back to "normal". In the historiography of linguistics it must be taken into account that the same result, for instance the rejection of the idea that language is an autonomous organism, can result from distinct stating-points, that can mutually differ to a large extent, but have some crucial features in common.

6. In the sixth chapter I discuss two topics that played a role throughout the previous chapters. There is first of all the question why it was only around 1850 that the introduction of historical method took place in the academic study of Dutch. Next, in conjunction with what was said in Chapter One about this, the place of sentence analysis is traced both in the historical and in the other approaches that were distinguished. First I recapitulate how the first generation of academic researchers of Dutch had to pass before historical linguistics taken over from Germany could gain a footing in the curriculum. Next, I show how long traditional views of the sentence have exercised their influence, even reaching out to structuralism. I also indicate in which circle permanent innovations pertaining to sentence analysis were produced, the circle to which scholars like K.F. Becker belonged. This exploration must suffice; further research would be necessary to sketch the precise lines of development.

